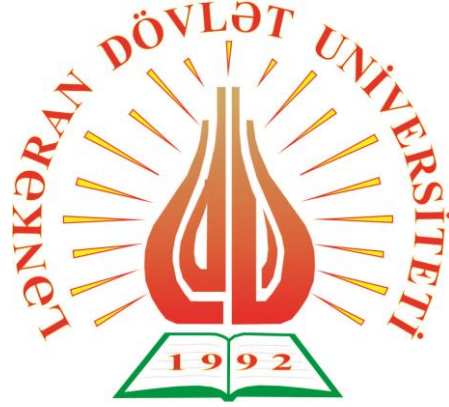

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
LƏNKƏRAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ**

**“MÜASİR DÜNYADA İNTEQRASIYA VƏ ELMİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ”
MÖVZUSUNDA KEÇİRİLƏN
RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ**

M A T E R İ A L L A R I

22-23 dekabr 2017-ci il

Lənkəran-2017

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

- Natiq İbrahimov** - Lənkəran Dövlət Universitetinin rektoru vəzifəsini icra edən, riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor
- Aydın Kazımzadə** - Bakı Dövlət Universitetinin elm və innovasiyalar üzrə prorektoru, AMEA-nın müxbir üzvü
- Yədulla Ağzadə** - Lənkəran Dövlət Universitetinin tədqiqat işləri və innovasiyalar üzrə prorektor vəzifəsini icra edən, filologiya elmləri doktoru, professor
- Rafiq Novruzov** - Bakı Slavyan Universitetinin elmi işlər üzrə prorektoru, professor
- Yusif Qasimov** - Azərbaycan Universitetinin elmi işlər üzrə prorektoru, riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor
- Zahid Məmmədov** - Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elm şöbəsinin müdiri, iqtisad elmlər doktoru, professor
- Mikayıl Məhərrəmov** - Lənkəran Dövlət Universitetinin rektorunun müşaviri, texniki elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
- Kamran Kazimov** - Lənkəran Dövlət Universitetinin Xarici dillər kafedrasının müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
- Aygün Məmmədzadə** - Elm bölməsinin rəhbəri – məsul katib

Нихан Алиев,
 профессор
 Икмет Ахундов,
 Ахмедали Алиев
 БГУ, Институт Прикладной Математики
 aahmad07@rambler.ru

Исследование решения смешанной задачи для интегро- дифференциального уравнения параболического типа второго порядка

Излагаемая работа посвящена исследованию решения смешанной задачи для параболического интегро-дифференциального трехмерного уравнения второго порядка с переменными коэффициентами. Предлагается нестандартный подход к решению задачи, возникающей при добыче нефти. Отметим, что граничные условия задаются с помощью разрывной функцией.

Введение: Рассматривается математическая модель движения нефти в пластах к центральной несовершенной скважине в пластах с релаксирующей пористостью. Получается смешанная задача для интегро-дифференциального уравнения параболического типа. Правая часть граничного условия является разрывной функцией.

Математическая модель исследуемого процесса такова, что исследование решения поставленной задачи известными методами неприемлемо, т.е. получить аналитическое представление решения почти невозможно. Поэтому мы будем применять схему из работ [1]- [3].

Приведенная схема опирается на необходимые условия, которые получаются с помощью второй формулы Грина и из аналога этой формулы. Мы будем сводить поставленную задачу к системе интегральных уравнений Фредгольма второго рода, ядра которых не содержат сингулярности [4].

Данная задача решается методом интегральных преобразований Лапласа и Фурье, и сводится к интегральному уравнению Фредгольма второго рода.

Постановка задачи: Пусть $P = P(r, z, t)$, $r \in (r_c, R_k)$, $z \in (0, h)$, $t > 0$, r_c , R_k и h вещественные числа $r_c < R_k$, $h > 0$.

Рассмотрим следующую смешанную задачу для интегро-дифференциального уравнения:

$$\frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(r \frac{\partial P}{\partial r} \right) + \frac{\partial^2 P}{\partial z^2} = a \frac{\partial P}{\partial t} + b \frac{\partial}{\partial t} \int_0^t e^{\theta_m (t-\tau)} (P - P_0) d\tau \quad (1)$$

с начальными

$$P(r, z, 0) = P_0, \quad (2)$$

и граничными условиями

$$\begin{cases} P(R_k, z, t) = P_k \\ r \frac{\partial P}{\partial r} \Big|_{r=r_c} = \begin{cases} 0, & 0 \leq z \leq h_1, \\ \frac{Mq}{2\pi k(h-h_1)}, & h_1 < z \leq h, \end{cases} \end{cases} \quad (3)$$

$$\frac{\partial P}{\partial z} \Big|_{z=0} = \frac{\partial P}{\partial z} \Big|_{z=h} = 0, \quad (4)$$

где $a, b, \theta_m, P_0, P_k, M, q$ и k - вещественные постоянные числа, P - искомая функция. Правая часть одной из граничных условий, заданных в (3) является разрывная функция от переменной z .

Граничная задача: Пусть $\lambda \in \mathbb{C}$ - комплексный параметр $\operatorname{Re} \lambda > 0$. Применяя преобразования Лапласа к смешанной задаче (1)-(4) имеем:

$$\begin{aligned} & \int_0^{\infty} e^{-\lambda t} \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(r \frac{\partial P}{\partial r} \right) dt + \int_0^{\infty} e^{-\lambda t} \frac{\partial^2 P}{\partial z^2} dt = \\ & = a \int_0^{\infty} e^{-\lambda t} \frac{\partial P}{\partial t} dt + b \int_0^{\infty} e^{-\lambda t} dt \frac{\partial}{\partial t} \int_0^t e^{\frac{t-\tau}{\theta_m}} (P - P_0) d\tau \end{aligned} \quad (5)$$

Принимая обозначения:

$$\tilde{P} = \tilde{P}(r, z, \lambda) = \int_0^{\infty} e^{-\lambda t} P(r, z, t) dt, \quad (6)$$

преобразуем правую часть соотношения (5).

$$\begin{aligned} J_1 & \equiv \int_0^{\infty} e^{-\lambda t} \frac{\partial P}{\partial t} dt = e^{-\lambda t} P \Big|_{t=0}^{\infty} + \lambda \int_0^{\infty} e^{-\lambda t} P dt = -P_0 + \lambda \tilde{P}, \\ J_2 & \equiv \int_0^{\infty} e^{-\lambda t} dt \frac{\partial}{\partial t} \int_0^t e^{\frac{t-\tau}{\theta_m}} (P - P_0) d\tau = \\ & = \lambda \int_0^{\infty} e^{-\lambda \varepsilon} P(r, z, \tau) d\tau \int_{\varepsilon}^{\infty} e^{-\lambda(t-\tau) + \frac{t-\varepsilon}{\theta_m}} dt - \lambda P_0 \int_0^{\infty} e^{-\lambda \tau} d\tau \int_{\varepsilon}^{\infty} e^{-\lambda(t-\varepsilon) + \frac{t-\varepsilon}{\theta_m}} dt. \end{aligned} \quad (7)$$

Если провести замену

$$\eta = t - \tau$$

то, получим:

$$\begin{aligned} J_2 & \equiv \lambda \int_0^{\infty} e^{-\lambda \tau} P(r, z, \tau) d\tau \int_0^{\infty} e^{\left(\frac{1-\lambda}{\theta_m}\right)\eta} d\eta - \\ & - \lambda P_0 \int_0^{\infty} e^{-\lambda \tau} d\tau \int_0^{\infty} e^{\left(\frac{1-\lambda}{\theta_m}\right)\eta} d\eta = \frac{\lambda \theta_m}{\lambda \theta_m - 1} \tilde{P} - \frac{\theta_m}{\lambda \theta_m - 1} P_0. \end{aligned} \quad (8)$$

Учитывая (6), (7), (8) из (5) получим:

$$\frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(r \frac{\partial \tilde{P}}{\partial r} \right) + \frac{\partial^2 \tilde{P}}{\partial z^2} - \left(a + \frac{b \theta_m}{\lambda \theta_m - 1} \right) \lambda \tilde{P} = - \left(a + \frac{b \theta_m}{\lambda \theta_m - 1} \right) P_0, \quad (9)$$

а условия (3) и (4) примут вид:

$$\begin{cases} \tilde{P}(R_k, z, \lambda) = \frac{P_k}{\lambda}, & 0 \leq z \leq h, \\ r \frac{\partial \tilde{P}}{\partial r} \Big|_{r=r_c} = \begin{cases} 0, & 0 \leq z \leq h_1, \\ \frac{Mq}{2\pi k(h-h_1)\lambda}, & h_1 < z \leq h, \end{cases} \end{cases} \quad (10)$$

и

$$\frac{\partial \tilde{P}}{\partial z} \Big|_{z=0} = \frac{\partial \tilde{P}}{\partial z} \Big|_{z=h} = 0. \quad (11)$$

Таким образом, с помощью обозначения (преобразования Лапласа) (6), смешанная задача (1)-(4) сведена к граничной задаче (9)-(11).

Учитывая, что

$$\tilde{P}(r, z, \lambda) = \frac{P_0}{\lambda}, \quad (12)$$

является частным решением уравнения (9) и произведя замену

$$\tilde{P}(r, z, \lambda) = u(r, z, \lambda) + \frac{P_0}{\lambda}, \quad (13)$$

граничная задача (9)-(11) была сведена к виду:

$$lu \equiv \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(r \frac{\partial u}{\partial r} \right) + \frac{\partial^2 u}{\partial z^2} - A \lambda u = 0, \quad (14)$$

$$\begin{cases} u(R_k, z, \lambda) = \frac{P_k - P_0}{\lambda}, & 0 \leq z \leq h, \\ r \frac{\partial u}{\partial r} \Big|_{r=r_c} = \begin{cases} 0, & 0 \leq z \leq h_1, \\ \frac{Mq}{2\pi k(h-h_1)\lambda}, & h_1 < z \leq h, \end{cases} \end{cases} \quad (15)$$

$$\frac{\partial u}{\partial z} \Big|_{z=0} = \frac{\partial u}{\partial z} \Big|_{z=h} = 0, \quad r_c \leq r \leq R_k, \quad (16)$$

где

$$A = a + \frac{b\theta_k}{\lambda\theta_k - 1} \quad (17)$$

Основные соотношения: Основные соотношения дают нам представления как для любого решения уравнения (14), так и его производных, а также для необходимых условий. Они получаются из второй формулы Грина и аналога этой формулы полученной для уравнения (14) и для фундаментального решения сопряженного уравнения. Легко видеть, что справедливо следующее утверждение:

Лемма: Функция

$$V_0(r, z, \omega, \xi) = \frac{\theta(r - \omega)r}{2\pi\omega} \times \int_R e^{i\rho(r-\xi)} \frac{K_0(r\sqrt{\rho^2 + \lambda A})I_0(\omega\sqrt{\rho^2 + \lambda A}) - I_0(r\sqrt{\rho^2 + \lambda A})K_0(\omega\sqrt{\rho^2 + \lambda A})}{\sqrt{\rho^2 + \lambda A}\chi(\omega\sqrt{\rho^2 + \lambda A})} d\rho,$$

является фундаментальным решением уравнения

$$\frac{\partial}{\partial r} \left(r \frac{\partial}{\partial r} \left(\frac{v}{r} \right) \right) + \frac{\partial^2 v}{\partial z^2} - \lambda A v = 0,$$

где $\theta(r - \omega)$ -функция Хевисайда, $I_0(r_1)$ и $K_0(r_1)$ являются независимыми решениями уравнения Бесселя мнимого аргумента нулевого порядка.

$$r_1^2 W_1''(r_1, \rho) + r_1 W_1'(r_1, \rho) - r_1^2 W_1(r_1, \rho) = 0,$$

$r_1 = r\sqrt{\rho^2 + \lambda A}$, $\chi(r_1)$ -есть определитель Вандермонда, построенная для решений $I_0(r_1)$ и $K_0(r_1)$.

Установлено следующее утверждение:

Теорема 1. Пусть $a, b, \theta_m, P_0, P_k, M, q, k, h_1, h, r_c$ и R_k -вещественные числа, причем $h > 0$, $0 < h_1 < h$, $r_c < R_k$, λ -комплексный параметр, $\text{Re } \lambda > 0$,

$A = a + \frac{b\theta_k}{\lambda\theta_k - 1}$, V_0 является фундаментальным решением, которая дается в лемме

1 Тогда решение граничной задачи (14)-(16) дается с помощью первого основного соотношения, где граничные значения определяются из системы интегральных уравнений.

İdrak Əsgərov,
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
idrak378@rambler.ru

Bəzi hiperbolik tip tənliklər sisteminin ədədi həll üsulu

Bir çox tətbiqi məsələlər xüsusi törəməli hiperboik tip tənliklər sistemi vasitəsi ilə təsvir olunur. Beləki buna misal teleqraf məsələsini göstərmək olar. Васильева Аделаида Борисовна və Бутузов Валентин Федерович [1] tərəfindən teleqraf məsələsinin həlli sistemə kiçik parametr daxil edilərək araşdırılmışdır. Bu işdə isə bir xüsusi törəməli hiperbolik tip tənliklər sisteminin həlli yuxarıda qeyd olunan üsuldan və düz xətlər üsulundan istifadə edilərək tədqiq edilmişdir. İşdə

$$\begin{cases} \frac{\partial u}{\partial t} = a \frac{\partial v}{\partial x} \\ \frac{\partial v}{\partial t} = b \frac{\partial u}{\partial x} + cv \end{cases}, a, b, c = const \quad (1)$$

şəklində verilmiş xüsusi törəməli hiperbolik tip tənliklər sisteminin

$$u(x, 0) = v(x, 0) = 0, 0 \leq x \leq 2l \quad (2)$$

$$v(0, t) = \varphi(t), 0 \leq t \leq T \quad (3)$$

$$u(2l, t) = \psi(t), 0 \leq t \leq T \quad (4)$$

şərtlərini ödəyən təqribi həllinin tapılması məsələsinə baxılmışdır. Burada fərz edək ki, l kifayət qədər böyük müsbət ədəddir. Bu zaman $\frac{1}{2l}$ qiymətini $\varepsilon > 0$ kiçik ədədinə bərabər

götürmək olar. Onda $\varepsilon = \frac{1}{2l}$ götürməklə (1)-(4) məsələsində $z = \varepsilon x$ əvəzləməsini aparsaq nəticədə məsələ kiçik parametrdən asılı aşağıdakı məsələyə gələcəkdir [2]:

$$\begin{cases} \frac{\partial u}{\partial t} = a \frac{\partial v}{\partial z} \varepsilon \\ \frac{\partial v}{\partial t} = b \frac{\partial u}{\partial z} \varepsilon + cv \end{cases}, a, b, c = const \quad (5)$$

kiçik parametrdən asılı xüsusi törəməli hiperbolik tip tənliklər sisteminin

$$u(z, 0) = v(z, 0) = 0, 0 \leq z \leq 1 \quad (6)$$

$$v(0, t) = \varphi(t), 0 \leq t \leq T \quad (7)$$

$$u(1, t) = \psi(t), 0 \leq t \leq T \quad (8)$$

şərtləri daxilində həllini tapmaq. Burada (5) sistemine z -ə nəzərən düz xətlər üsulunu tətbiq edilərək məsələ adi törəməli diferensial tənliklər sistemine gətirilərək (5)-(8) məsələsinin kiçik parametrdən asılı

$$u(x, t) \approx u_0(x, t) + \varepsilon u_1(x, t) \dots, \quad v(x, t) \approx v_0(x, t) + \varepsilon v_1(x, t) \dots \quad (9)$$

şəklində təqribi həll tapılır.

Anar Namazov,
dosent
Mətləb Salmanov,
baş müəllim
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Namazovanar@mail.ru

İKT mütəxəssislərinin hazırlığında tədrisin rolu

Müasir dövrdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafı hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının vacib göstəricilərindən birinə çevrilib. Bu baxımdan, təhsil sistemində İKT infrastrukturunun formalaşdırılması, İKT-nin tətbiqinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması Azərbaycanda da prioritet istiqamətlərdəndir. Azərbaycan Boloniya deklarasiyasını imzaladıqdan sonra ölkə qarşısında əsas məsələlərdən biri Avropa standartlarına uyğun təhsil sistemi qurmaqdır. Burada əsas şərtlərdən biri tədrisin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə təhsil sistemində İKT-nin tətbiq olunmasıdır. Azərbaycanın təhsil sistemi bu gün informasiya texnologiyalarının tətbiqinin sürətinə və çoxşaxəliliyinə görə digər sahələri üstələyir. Qərb ölkələrinin müasir tədris sistemində geniş tətbiq olunan informasiya texnologiyalarının qısa müddət ərzində təhsil sistemində öyrənilməsi, təlim-tərbiyə işlərində artıq bu texnologiyaların tətbiqinin üstün olması heç kimdə şübhə doğurmur.

Sosial tələb kimi ortaya çıxan informasiya cəmiyyətinin formalaşması ölkələr qarşısında İKT-nin tətbiqi ilə məhdudlaşmır. Hazırda dünyanın bütün ölkələrində İKT-nin inkişafı təhsil sisteminin yenidən qurulmasına, qabaqcıl dövlətlərin təhsil sistemində inteqrasiya olunmasına geniş imkanlar açır. Bu həm də istedadlı gənclərin aşkara çıxarılması, onların yaradıcılıq potensial imkanlarının inkişaf etdirilməsinə təkan verir.

Hazırda İT peşələri dörd əsas istiqamət üzrə bölünüb: infotmatika, aparat platformalarının işlənməsi, proqram mühəndisliyi və informasiya sistemləri. Bu və ya digər sahəni seçərkən sistem inteqratoru, proqramçı, proqram təminatı hazırlayan distribüter və s. olmaq mümkündür. Əslində, istiqamətlər və peşələr kifayət qədər çoxdur və onlar daim artır. Əgər keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində çətin olmayan Excell cədvəllərini tərtib edərək kompüterdə işləməyi bacarana İT mütəxəssisi deyilirdisə, indi bu termin altında çox vaxt internet bazarını yaxşı bilən, orada işləməyi bacaran insanı təsəvvür edirlər. Ən geniş yayılmış peşələr bunlardır: proqramçı, web-usta, sistem administratoru, rəqəmsiz administrator, texniki yardım üzrə mütəxəssis. Qarışıq İT peşələri də mövcuddur. Məsələn, web-administrator geniş profilli mütəxəssisdir. Onun səlahiyyətlərinə rəqəmsiz administratorun, web – hesablayıcının və texniki yardım üzrə mütəxəssisin gördüyü vəzifələr daxildir. Kifayət qədər iri müəssisələrdə, adətən bir neçə sistemin administratoru olur. Proqramçı həmin peşələr arasında xüsusi yer tutur. Onun əsas vəzifəsi proqram təminatının işlənilib hazırlanmasında iştirakdır. Proqramçı sistem administratorundan daha sırf peşə ixtisaslaşmasına malikdir.

Sistem administratorlarının və proqramçıların inkişafı kimi növbəti peşə qrupu bunlardır: web – təhlilçi, İT menecer, rəqəmsiz təhlilçi. İT menecer elə həmin sistem administratorudur. Web-təhlilçi web-layihələr üçün layihə sənədləşməsi işləyib hazırlayan,, biznes – təhlilin həyata keçirilməsində iştirak edən, elektron satışların analizini,, istifadəçinin profilini tərtib edən və satışın təhlilini həyata keçirən insandır. Belə vəzifələri rəqəmsiz təhlilçi də həyata keçirir. Sonra İKT üzrə direktor (Chief Information Officer – CİO) gəlir. Bu direktor müavini səviyyəli fiqurdur. O, müəssisənin İT strategiyasının əsas anlarının koordinasiyası ilə məşğuldur. Əslində CİO web – ustaların, təhlilçilərin, proqramların və administratorların işlərinin bütün incəliklərini onların fəaliyyətini səmərəli idarə etmək məqsədilə dərinlən bilməlidir.

Azərbaycanda da İT-nin sistemli şəkildə inkişafı yüksək ixtisaslı kadrlara tələbatı artırdı. Hazırda ən çox tələbat tək şəbəkə mühəndisliyinə deyil, məhz proqramçı, İT – layihə rəhbəri, sistem administratoru və verilənlər bazasının arxitektoru kimi kadrlardır.

Maraqlıdır ki, İT – ixtisasları ilə bağlı ənənəvi təhsil çərçivəsində mövcud olan problemlərə baxmayaraq, gənclər İT – yə meyl edirlər. Bu ilk növbədə, həm mövcud tələbat, həm də onların texnologiyalara göstərdiyi maraq ilə bağlıdır.

Bu cür mütəxəssisləri isə yalnız müasir, yeni təfəkkürlü müəllimlər hazırlaya bilər. O, müəllimlər ki, kompüter texnologiyaları ilə çox yaxından tanışdır və öz yeni ideyalarını tətbiq etməyi bacarırlar. Yəni müəllim yaradıcı olmalı və öz işini mükəmməl bilməlidir.

**Məmməd Yusifov,
dosent**

**Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı
yusifov.1967@bk.ru**

Tənlik və bərabərsizliklərin tədrisində çoxluq anlayışından və məntiq elementlərindən istifadə

Müasir riyaziyyatın əsaslandığı çoxluqlar nəzəriyyəsi və riyazi məntiq elementlərinin məktəb kursuna geniş daxil edilməsi bu kursun məzmununu yeniləşdirmiş və onu daha da ciddi məntiqi şəkildə qurmağa imkan vermişdir. Bu baxımdan tənliklərin təlimi məsələsini nəzərdən keçirmək, onların tədrisi üsullarını yenidən işləmək, müasir metodikanın əldə etdiyi nailiyyətlər əsasında təkmilləşdirmək lazım gəlir. Biz ilk növbədə bərabərsizliklərin təlimində çoxluq anlayışına əsaslanaraq onların məzmununu daha əlverişli şəkildə açmaq üsulları üzərində dayanacağıq.

Təcrübə göstərir ki, cəbrin ayrı-ayrı mövzularının tədrisində çoxluqlar nəzəriyyəsi elementlərindən istifadə etməklə mövzunun tədrisini təkmilləşdirmək olar və mümkündür. Mənfi ədədlər öyrəniləndikdən sonra şagirdlər tədricən tənliyin xassələrindən istifadə edərək, onları həll edirlər. Burada sınaq üsulu ilə həll etmənin qədər əhəmiyyətli olduğu həmişə məlumdur.

Məsələn tutaq ki, $x+17=17$, $x+3=8$ tənlikləri və $A=\{0; 1; 2; 3; 4; 5; 6\}$ çoxluğu verilmişdir. Əgər biz çoxluğun hər bir elementini birinci tənlikdə yoxlasaq, aydın olar ki, x dəyişəninə ancaq $x=0$ qiyməti bu tənliyi ödəyir. Deməli $x=0$ birinci tənliyin köküdür. İkinci tənliyin kökü isə $x=5$ -dir. Qalan qiymətlərin heç birində tənliklər doğru bərabərliyə çevrilmir. Bunu şagirdlər çoxluğun hər bir elementi verilmiş tənliklərdə yerinə yazmaqla müəyyən edirlər. İki toplananın cəmi o zaman toplanılardan birinə bərabər olur ki, onların biri sıfıra bərabər olsun.

Bunun kimi də şagirdlər $x < 5$, $x \leq 3$, $13 < y < 17$ kimi bərabərsizliklərin tam həllini uyğun olaraq $\{0; 1; 2; 3; 4\}$, $\{0; 1; 2; 3; \}$ və $\{14; 15; 16\}$ çoxluqlarının elementləri olduğunu göstərirlər.

Şagirdlərə tənliyi və ya bərabərsizliyi mülahizə üzərindəki əməllərə əsaslanaraq həll etməklə lazımdır. Məsələn, $x^2+x-6=0$ tənliyinin kökləri ümumi qayda üzrə tapıla bilər. Onu vuruqlara ayırma yolu ilə də həll etmək olar:

$$x^2+x-6=(x-2)(x+3)$$

$$\{(x-2)(x+3)\} = 0 \Rightarrow \{(x-2) = 0\} \vee \{(x+3) = 0\} \Rightarrow (x=2) \vee (x=-3)$$

Buradan $x=2$ və ya $x=-3$

Göründüyü kimi, istər bərabərsizliyin və istərsədə tənliyin həlli müəyyən bir mülahizənin doğru olmasına gətirilir. Məlumdur ki, dəyişəni olan bərabərlik və ya bərabərsizlik hələ mülahizə deyildir, çünki onun doğru və ya yalan olması haqqında fikir söyləmək olmaz. Əgər biz həmin ifadədəki dəyişənin müəyyən qiymətlərini götürsək, onda həmin tənlik və ya bərabərsizlik mülahizəyə çevrilir. Bu fikri misallar üzərində izah etməklə

şagirdlər mülahizə haqqında düzgün məlumat almış olurlar. Məsələn, $x+5=11$ tənliyi və ya $2x+3 > 11$ bərabərsizliyi hələ mülahizə deyildir. Əgər x dəyişəninin yerinə 6 ədədini yazsaq, onda onların hər biri mülahizəyəçevrilər. Yalnız bundan sonra onların doğru və yalan olmasından danışmaq olar. Doğrudan da $x=6$ qiymətində $6+5=11$ və ya $2*6+3 > 11$ mülahizələrini alarıq. Hər iki ifadədəki əməlləri yerinə yetirdikdən sonra məlum olur ki, bunların hər ikisi doğru mülahizələrdir.

Fikrət İbiyev,
dosent
Əflatun Aslanov,
baş müəllim
Azərbaycan Dillər Universiteti
a_aslanov@yahoo.com
ibiyev@rambler.ru

Разностная аппроксимация оптимального управления системами Гурса с нелокальными краевыми условиями

На практике во многих случаях приходится решать задачи с нелокальными условиями. За последние годы интерес к задачам (и, естественно, к гиперболическим системам) с нелокальными условиями повысился, так как во многих работах исследована корректность решения для гиперболических систем (в виде Гурса) с интегральными условиями.

Разные задачи для таких систем, в которых граничные условия заданы классическим виде, достаточно хорошо изучена во многих работах, где доказывается существования, единственность, устойчивость (по управлению) решения и рассматривается задачи оптимального управления. Но задача оптимального управления с нелокальными условиями изучена сравнительно мало.

Работа посвящена построению аппроксимирующих задач оптимального управления и изучению сходимости по функционалу аппроксимирующих задач к исходной задаче оптимального управления и получить вид градиента дискретной задаче.

Пусть процесс описывается системами Гурса

$$y_{ts} = f(t, s, y, y_t, y_s, u), \quad (t, s) \in Q, \quad (1)$$

с интегральными условиями

$$Ay(0, s) + \int_0^T \chi(t) y(t, s) dt = \xi(s), \quad s \in [0, l]; \quad By(t, 0) + \int_0^l m(s) y(t, s) ds = \zeta(t), \quad t \in [0, T], \quad (2)$$

где $Q = \{(t, s) : 0 \leq t \leq T, 0 \leq s \leq l\}$, $l, T > 0$ – заданные числа; $y = y(t, s) = y(t, s; u)$ – n мерный вектор состояния; f, ξ, ζ – заданные вектор – функции, χ и m заданные $n \times n$ – мерные матрицы-функции.

Здесь и ниже все векторы, не снабженные знаком транспонирования ` считаются столбцами.

Управления $u = u(t, s)$ выбираются из множества

$$u \in U = \left\{ u : u \in L^\infty(Q), u(t, s) \in V \text{ н.в. } (t, s) \in Q \right\}, \quad (3)$$

где V – заданное непустое множество из R^r .

Требуется минимизировать функционал

$$J(u) = \sum_{i=1}^K \phi(y(t_i, s_i)) + \iint_Q F(t, s, y, y_t, y_s, u) dt ds, \quad (4)$$

где ϕ, F - заданные скалярные функции, $(t_i, s_i), i = \overline{1, K}$ - произвольный набор точек из Q ; K - натуральное число.

Предполагается, что

а) функции $F(t, s, y, p, q, u)$, $f(t, s, y, p, q, u)$ и их частные производные $F_y, F_p, F_q, F_u, f_y, f_p, f_q, f_u$ являются измеримыми по (t, s) для всех $(y, p, q, u) \in R^{3n+r}$,

непрерывными по совокупности переменных $(y, p, q, u) \in R^{3n+r}$ при п.в. $(t, s) \in Q$;

функция $\phi(y)$ обладает непрерывными частными производными ϕ_y при всех $y \in R^n$;

б) матрицы A, B ; матрицы-функции $\chi(t) \in L_\infty[0, T]$, $m(s) \in L_\infty[0, l]$ и

$A, m(s)$; $B, \chi(t)$ перестановочные, при $(t, s) \in Q$ и $\det \left[A + \int_0^T \chi(t) dt \right] \neq 0$,

$\det \left[B + \int_0^l m(s) ds \right] \neq 0$; функции $\xi(s), \xi_s(s) \in L_\infty[0, l]$, $\zeta(t), \zeta_t(t) \in L_\infty[0, T]$, функции

$\xi(s), \xi_s(s) \in L_\infty[0, l]$, $\zeta(t), \zeta_t(t) \in L_\infty[0, T]$, такие, что выполняются условия согласования

$$A\zeta(0) + \int_0^T \chi(t)\zeta(t)ds = B\xi(0) + \int_0^l m(s)\xi(s)dt \equiv \rho.$$

Под решением задачи (1)-(2) соответствующей управлению $u \in U$, понимается функция $y = y(t, s; u) \in L_\infty(Q)$, имеющая обобщенные производные $y_t(t, s), y_s(t, s), y_{ts}(t, s) \in L_\infty(Q)$ и удовлетворяющая дифференциальному уравнению (1) почти всюду и условиям (2) в классическом смысле.

Построен разностный аналог рассматриваемой задачи и доказан по функционалу сходимости аппроксимирующих задач к исходной задаче оптимального управления и найден вид градиента функционала дискретной задаче.

Орудж Гусейнов,

доцент

Лейла Набиева,

магистр

Гянджинский Государственный Университет

oguc.huseynov.1954@mail.ru

raufmamedov55@mail.ru

Фундаментальные решения обобщенной задачи Дарбу для гиперболического уравнения второго порядка и его применение к нелинейным задачам оптимального управления

Известно, что при помощи известных вариантов метода приращения [1,2,3] не удается обобщить принцип максимума Л.С.Понтрягина для процессов, описываемых гиперболическими уравнениями при нелокальных многоточечных краевых условиях.

В этой работе при помощи фундаментального решения обобщенной задачи Дарбу для гиперболического уравнения второго порядка в случае разрывных коэффициентов получено необходимое условие оптимальности.

Пусть $G = G_1 \times G_2$; $G_k = (0, 1), k = 1, 2; W_p^{(1,1)}(G), 1 \leq p \leq \infty$ пространство всех $u \in L_p(G)$ имеющих в смысле С.Л.Соболева обобщенные производные

$D_1^i \cdot D_2^j u \in L_p(G)$, ($i=0,1$; $j=0,1$) где $D_k = \frac{\partial}{\partial x_k}$, $k=1,2$. Это пространство банахово, в

норме $\|u\|_{W_p^{(1,1)}(G)} = \sum_{i,j=0}^1 \|D_1^i D_2^j u\|_{L_p(G)}$.

Рассмотрим задачу минимизации нелинейного функционала

$$S(\hat{v}) = \Phi(u(x_1^1, x_2^1), u(x_1^2, x_2^2), \dots, u(x_1^N, x_2^N)) \quad (1)$$

на решениях $u \in W_p^{(2,1)}(G)$, для гиперболического уравнения второго порядка

$$(Lu)(x) \equiv D_1 D_2 u(x) + a(x) D_1 u(x) + b(x) D_2 u(x) + c(x) u(x) = \varphi(x, v(x)), \quad x = (x_1, x_2) \in G \quad (2)$$

удовлетворяющих следующим нелокальным условиям

$$\begin{aligned} (L_{1,0}u)(x_1) &\equiv D_1 u(x_1, 0) = \varphi_{1,0}(x_1, v_{1,0}(x_1)); \\ (L_{0,1}u)(x_2) &\equiv D_1 u(x_1, x_1) + D_2 u(x_1, x_2) = \varphi_{0,1}(x_2, v_{0,1}(x_2)), \quad x_1 \in G_1; \\ L_0 u &\equiv u(0, 0) = \varphi_0(v_0) \end{aligned} \quad (3)$$

где $(x_1^k, x_2^k) \in \bar{G}$, ($k=1, \dots, N$) фиксированные точки, функции $a(x), b(x), c(x)$ измеримы по совокупности своих переменных на G и существуют функции $a_0 \in L_p(G_1), b_0 \in L_p(G_1)$ такие что, $|a(x)| \leq a_0(x_2), |b(x)| \leq b_0(x_1), c \in L_p(G)$,

а $\varphi(x, v), \varphi_{1,0}(x_1, v_{1,0}), \varphi_{0,1}(x_1, v_{0,1}), \varphi_0(v_0)$ - заданные функции определенные соответственно на $G \times R^r, G_1 \times R^{r_{1,0}}, G_0 \times R^{r_{0,1}}, R^{r_0}$.

$$v(x) = (v^1(x), v^2(x), \dots, v^r(x)),$$

$$v_{1,0}(x_1) = (v_{1,0}^1(x_1), v_{1,0}^2(x_1), \dots, v_{1,0}^{r_{1,0}}(x_1)),$$

$$v_{0,1}(x_2) = (v_{0,1}^1(x_2), v_{0,1}^2(x_2), \dots, v_{0,1}^{r_{0,1}}(x_2)), - \text{управляющие функции,}$$

а $v_0 = (v_0^1, v_0^2, \dots, v_0^{r_0})$ - управляющий вектор. Четверку векторов

$\hat{v} = (v(x), v_{1,0}(x_1), v_{0,1}(x_2), v_0)$ назовем допустимыми управлениями, если $v(x), v_{1,0}(x_1), v_{0,1}(x_2)$ измеримые ограниченные функции со значениями соответственно, из некоторых заданных множеств

$$V \subset R^r, V_{1,0} \subset R^{r_{1,0}}, V_{0,1} \subset R^{r_{0,1}}, (v(x) \in V, v_{1,0} \in V_{1,0}, v_{0,1} \in V_{0,1}); \quad v_0 \in V_0 \subset R^{r_0}.$$

Кроме того, предположим, что $\varphi(x, v), \varphi_{1,0}(x_1, v_{1,0}), \varphi_{0,1}(x_2, v_{0,1})$ на $G \times R^r, G_1 \times R^{r_{1,0}}, G_2 \times R^{r_{0,1}}$ удовлетворяют условиям Каратеодори, а $\varphi_0(v_0)$ непрерывна на R^{r_0} . Здесь предполагается, что Φ непрерывно дифференцируемо на R^N .

Положим

$$H(x, f(x), v) = f \cdot \varphi(x, v),$$

$$H_{1,0}(x_1, f_{1,0}, v_{1,0}) = f_{1,0} \cdot \varphi_{1,0}(x_1, v_{1,0})$$

$$H_{0,1}(x_2, f_{0,1}, v_{0,1}) = f_{0,1} \varphi_{0,1}(x_2, v_{0,1})$$

$$H_0(f_0, v_0) = f_0 \varphi_0(v_0)$$

$f, f_{1,0}, f_{0,1}, f_0$ где определяются как решения сопряженной системы уравнений.

Доказана следующая теорема.

Теорема. Для оптимальности допустимого управления уравнения $\bar{v} = (v(x), v_{1,0}(x_1), v_{0,1}(x_2), v_0)$ необходимо чтобы, выполнялись условия максимума

$$\max_{v \in V} H(x, f(x), v) = H(x, f(x), v(x))$$

$$\max_{v_{1,0} \in V_{1,0}} H_{1,0}(x_1, f_{1,0}(x_1), v_{1,0}) = H_{1,0}(x_1, f_{1,0}(x_1), v_{1,0}(x_1))$$

$$\max_{v_{0,1} \in V_{0,1}} H_{0,1}(x_2, f_{0,1}(x_2), v_{0,1}) = H_{0,1}(x_2, f_{0,1}(x_2), v_{0,1}(x_2))$$

$$\max_{\mu_0 \in V_{1,0}} H_0(f_0, \mu_0) = H_0(f_0, v_0)$$

Saleh Əhmədov,
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru.
Nahid Paşayev,
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
umud-96@mail.ru

İki tərtibli tənlik üçün bir spektral məsələnin həlli üçün ayrılış teoremi

İşdə aşağıdakı məsələyə baxılır

$$\alpha(x) \frac{d^2 y}{dx^2} - \lambda^2 y = \varphi(x), \quad -\infty < x < +\infty \quad (1)$$

$$\gamma_{10} y(\alpha - 0, \lambda) + \delta_{10} y(\alpha + 0, \lambda) = 0$$

$$\gamma_{11} y(\alpha - 0, \lambda) + \delta_{11} y(\alpha + 0, \lambda) = 0$$

$$\gamma_{20} y(z - 0, \lambda) + \delta_{20} y(\alpha + 0, \lambda) = 0$$

$$\gamma_{21} y(z - 0, \lambda) + \delta_{201} y(\alpha + 0, \lambda) = 0$$

(2)

Burada, $a(x)$ funksiyası hissə hissə sabit olmaqla aşağıdakı kimi verilir:

$$a(x) = \begin{cases} a^2, & x \in (-\infty, \alpha], \\ ib^2, & x \in (\alpha, +\infty). \end{cases}$$

(1) – (2) spektral məsələnin məxsusi ədədlərinin asimptotikası aşağıdakı kimi tapılmışdır:

$$\lambda_k = \lambda_{1k} + i\lambda_{2k} + o\left(\frac{1}{k}\right), \quad k \rightarrow +\infty \quad (3)$$

$$\lambda_{2k} = \frac{b(M + \varphi + 2\pi k)}{2\sqrt{2}(\alpha - \beta)}; \quad k \in Z$$

$$\lambda_{1k} = \frac{b(\varphi + 2\pi k - M)}{2\sqrt{2}(\beta - \alpha)}; \quad k \in Z$$

İşdə məxsusi ədədlərin δ ətrafından kənarında göstərilmişdir ki, spektral məsələnin həlli λ - kompleks müstəvisində meramorf funksiyadır. Həmçinin (1) – (2) spektral məsələnin həlli üçün aşağıdakı qiymətlənmə alınmışdır :

$$y(x, \lambda) = o\left(\frac{1}{\lambda}\right), \quad \|\lambda\| \rightarrow +\infty$$

işində ayrılış düsturu isbat olunmuşdur.

Teorem. Əgər $\varphi(x)$ funksiyası aşağıdakı üç şərti ödəyirsə:

a) $\varphi(x)$ funksiyası $(-\infty; \infty)$ aralığında ikinci tərtibə qədər kəsilməz törəmələrə malikdir,

b) $\varphi(x); \varphi'(x)$ və $\varphi''(x)$ funksiyaları $(-\infty; \infty)$ aralığında məhduddurlar.

c) $\varphi(\alpha) = \varphi(\beta) = \varphi'(\alpha) = \varphi'(\beta) = 0$.

$(a_1 + a_4)(a_2 + a_3) > 0$ olduqda $\varphi(x)$ funksiyasını aşağıdakı kimi göstərmək olar.

$$\varphi(x) = \frac{1}{2\pi i} \sum_k \int_{c_k} \lambda y(x, \lambda) d\lambda \quad (4)$$

Burada sıra x -ə görə müntəzəm yığılır. C_k -sadə qapalı kontur olub

öz daxilində $y(x, \lambda)$ funksiyasının bir polyusunu saxlayır.

$a_i, i = 1, 2, 3, 4$, ədədləri aşağıdakı bərabərliklərlə təyin olunur:

$$\alpha_1 = \frac{\gamma_{10}\gamma_{20}\delta_{11}\delta_{21}}{\sqrt{2}ab}, \alpha_2 = \frac{\gamma_{10}\gamma_{21}\delta_{11}\delta_{20}}{b^2}$$

$$\alpha_3 = \frac{\gamma_{11}\gamma_{20}\delta_{10}\delta_{21}}{a^2}, \alpha_4 = \frac{\gamma_{11}\gamma_{21}\delta_{10}\delta_{20}}{\sqrt{2}ab}$$

Хикмат Тагиев,
к.м.н.

Аббас Мехдиев,
доцент

Бакинский Государственный Университе
tagiyevh@rambler.ru

Обратной задаче нахождения правой части одномерного волнового уравнения с нелокальными граничными условиями

Пусть управляемый процесс описывается уравнением

$$\frac{\partial^2 u(x, t)}{\partial t^2} - \frac{\partial^2 u(x, t)}{\partial x^2} = \mathcal{G}(x, t), \quad (x, t) \in Q_T$$

(1)

с начальными условиями

$$u(x, 0) = \varphi_0(x), \quad \frac{\partial u(x, 0)}{\partial t} = \varphi_1(x), \quad 0 \leq x \leq l, \quad (2)$$

и нелокальными условиями

$$\frac{\partial u(0, t)}{\partial x} = \frac{\partial u(l, t)}{\partial x} = \int_0^l K(x)u(x, t)dx, \quad 0 \leq t \leq T, \quad (3)$$

здесь $u(x, t)$ характеризует состояние процесса, $\mathcal{G}(x, t) \in L_2(Q_T)$ -неизвестная функция, $Q_T = \{(x, t) : 0 \leq x \leq l, 0 < t < T\}$, $\varphi_0(x) \in W_2^1(0, l)$, $\varphi_1(x) \in L_2(0, l)$, $\int_0^l K(x)dx = M < \infty$.

Для того чтобы определить $\mathcal{G}(x, t)$, мы воспользуемся дополнительной информацией

$$u(x_0, t) = g(t), \quad x \in \Omega, \quad 0 \leq t \leq T, \quad (4)$$

где $g(t) \in L_2(0, T)$ - заданная функция, $x_0 \in (0, l)$ - заданная точка.

Мы приводим эту задачу к задаче оптимального управления, т.е. на решениях задачи (1)-(3) минимизируем функционал

$$I(\mathcal{G}) = \frac{1}{2} \int_0^T (u(x_0, t; \mathcal{G}) - g(t))^2 dt, \quad (5)$$

где $u(x,t;\mathcal{G})$ - является решением задачи (1)-(3), которое соответствует функцию $\mathcal{G}(x,t)$. Функцию $\mathcal{G}(x,t)$ назовем управлением. Если мы найдем управление $\mathcal{G}(x,t)$, которое доставляет функционалу (5) нулевое значение, тогда дополнительное условие (4) выполняется.

Пусть $\psi(x,t)$ - обобщенное решение из $W_2^1(Q_T)$ сопряженной задачи:

$$\frac{\partial^2 \psi}{\partial t^2} - \frac{\partial^2 \psi}{\partial x^2} = K(x)(\psi(l,t) - \psi(0,t)) - (u(x,t;\mathcal{G}) - g(t))\delta(x - x_0), \quad (x,t) \in Q_T, \quad (6)$$

$$\psi(x,T) = 0, \quad \frac{\partial \psi(x,T)}{\partial t} = 0, \quad 0 \leq x \leq l, \quad (7)$$

$$\frac{\partial \psi(l,t)}{\partial x} = \frac{\partial \psi(0,t)}{\partial x} = 0, \quad 0 \leq t \leq T. \quad (8)$$

Доказана

Теорема. Пусть выполняются вышеназложенные условия на данные задачи (1)-(4). Тогда оптимальности управления $\mathcal{G} = \mathcal{G}_*(x,t) \in L_2(Q_T)$ в задаче (1)-(3),(5) необходимо и достаточно, чтобы выполнялось равенство

$$\psi_*(x,t) = 0,$$

почти для всех $(x,t) \in Q_T$, где $\psi_*(x,t)$ - решения сопряженной задачи (6)-(8) при $\mathcal{G} = \mathcal{G}_*(x,t)$.

Rəşid Qasımov,
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti

Keyfiyyət meyarı oblastın sərhəddi üzrə olan və əmsallarında idarəedicilər olan parabolik tənliklər üçün optimal idarəetmə məsələsinin fərqlər approksimasiyası və onun requlyarlaşdırılması

İşdə parabolik tənlik üçün optimal idarəetmə məsələsinin fərqlər approksimasiyasının uyğunlaşdırılmasının tədqiqinə və onun requlyarlaşdırılmasına baxılır.

Tutaq ki,

$$J(v) = \alpha_1 \int_0^T |u(l,t;v) - u_1(t)|^2 dt + \alpha_2 \int_0^l |u(x,T;v) - u_2(x)|^2 dx \quad (1)$$

funksionalını

$$V = \left\{ v = (k(x,t), q(x,t)) \in H = W_2^1(Q_T) \times L_2(Q_T) : 0 < v \leq k(x,t) \leq \mu, \right. \\ \left. \left| \frac{\partial k(x,t)}{\partial x} \right| \leq \mu_0, \left| \frac{\partial k(x,t)}{\partial t} \right| \leq \mu_1, 0 < q_0 \leq q(x,t) \leq q_1 \text{ n.v. na } Q_T \right\}, \quad (2)$$

çoxluğunda

$$\frac{\partial u}{\partial t} - \frac{\partial}{\partial x} \left(k(x,t) \frac{\partial u}{\partial x} \right) + q(x,t)u = f(x,t), \quad (x,t) \in Q_T, \quad (3)$$

$$u(x,0) = \varphi(x), \quad 0 \leq x \leq l, \quad (4)$$

$$u(0,t) = 0, \quad k(l,t) \frac{\partial u(l,t)}{\partial x} = g(t), \quad 0 < t \leq T. \quad (5)$$

şərtləri ödənilməklə minimumlaşdırmaq tələb olunur. Burada $\alpha_1, \alpha_2 \geq 0, \alpha_1 + \alpha_2 > 0, \mu, v, \mu_0, \mu_1, q_0, q_1 > 0$ -verilmiş ədədlər, $u_1(t), g(t) \in W_2^1(0,T), u_2(x), \varphi(x) \in W_{2,0}^1(0,l), f(x,t) \in L_2(Q_T)$ -verilmiş funksiyalar, $v = v(x,t) = (k(x,t), q(x,t))$ -idarəedici,

$u = u(x, t) = u(x, t; \nu)$ -(3)-(5) sərhəd məsələsinin $\nu \in V$, idarəedicisinə uyğun və $V_2^{1,0}(Q_T)$ -dən olan ümumiləşmiş həllidir.

1)-(5) məsələsini approksimasiya etmək üçün $[0, \ell]$, $[0, T]$ və Q_T -də aşağıdakı şəbəkələri daxil edək:

$$\begin{aligned} \bar{\omega}_h &= \{x_i = ih \in [0, \ell] : i = 0, 1, \dots, N_1, N_1 h = \ell\}, \quad \omega_h = \bar{\omega}_h \cap (0, \ell), \quad \omega_h^+ = \bar{\omega}_h \cap (0, \ell), \\ \omega_h^- &= \bar{\omega}_h \cap [0, \ell), \quad \bar{\omega}_{h^*} = \{\bar{x}_i = (i-0,5)h \in [0, \ell] : i = 1, 2, \dots, N_1, N_1 h = \ell\}, \\ \bar{\omega}_{h^*} &= \bar{\omega}_{h^*} \setminus \{\bar{x}_{N_1} = (N_1 - 0,5)h\}, \quad \omega_\tau = \{t_j = j\tau \in [0, T] : j = 1, 2, \dots, N_2, N_2 \tau = T\}, \\ \bar{\omega}_\tau &= \{t_0 = 0\} \cup \omega_\tau, \quad \omega_\tau = \omega_\tau \cap (0, T), \quad \omega_\tau = \omega_h \times \omega_\tau, \quad \bar{\omega}_\tau = \bar{\omega}_h \times \omega_\tau, \quad \omega_\tau^+ = \omega_h^+ \times \omega_\tau, \\ \omega_{\tau^*} &= \bar{\omega}_{h^*} \times \omega_\tau, \quad \gamma_T^{(+)} = \{x = \ell\} \times \omega_\tau. \end{aligned}$$

(1)-(5) optimal idarəetmə məsələsinə aşağıdakı fərqlər approksimasiyasını qarşı qoyaq:

$$J_{h\tau}(\nu_{h\tau}) = \alpha_1 \|y(\ell, t; \nu_{h\tau}) - u_1^\tau(t)\|_{L_2(\omega_\tau)}^2 + \alpha_2 \|y(x, T; \nu_{h\tau}) - u_2^h(x)\|_{L_2(\bar{\omega}_h)}^2 \quad (6)$$

şəbəkə funksionalını

$$\begin{aligned} V_{h\tau} &= \{\nu_{h\tau} = (k_{h\tau}(x, t), q_{h\tau}(x, t)) \in H_{h\tau} = W_2^1(\omega_{\tau^*}) \times L_2(\omega_\tau^+) : 0 \leq \nu \leq k_{h\tau}(x, t) \leq \mu, \\ &(x, t) \in \omega_{\tau^*}, |k_{h\tau}(x, t)| \leq \mu_0, (x, t) \in \bar{\omega}_{h^*} \times \omega_\tau, |k_{h\tau}(x, t)| \leq \mu_1, (x, t) \in \bar{\omega}_{h^*} \times \omega_\tau, \\ &0 < q_0 \leq q_h(x, t) \leq q_1, (x, t) \in \omega_\tau^+\} \end{aligned} \quad (7)$$

şəbəkə idarəediciləri çoxluğunda aşağıdakı şərtlər ödənilməklə minimumlaşdırmaq tələb olunur.

$$y_i - (k_{h\tau}(x - 0,5h, t)y_{\bar{x}})_x + q_{h\tau}(x, t)y = f_{h\tau}(x, t), \quad (x, t) \in \omega_\tau, \quad (8)$$

$$y(x, 0) = \varphi_h(x), \quad x \in \bar{\omega}_h, \quad (9)$$

$$y(0, t) = 0, \quad k_{h\tau}(\ell - 0,5h, t)y_{\bar{x}}(\ell, t) = g_\tau(t) - 0,5h[y_i(\ell, t) + q_{h\tau}(\ell, t)y(\ell, t) - f_{h\tau}(\ell, t)], \quad t \in \omega_\tau. \quad (10)$$

Bu approksimasiya məsələnin həlli $y = y(x, t) = y(x, t; \nu_{h\tau})$ funksiyasıdır. Burada $u_1^\tau(t) = S^t u_1(t)$, $t \in \omega_\tau$, $u_2^h(x) = S^x u_2(x)$, $x \in \bar{\omega}_h$, $\varphi_h(x) = S^x \varphi(x)$, $x \in \omega_h^+$, $\varphi_h(0) = 0$, $g_\tau(t) = S^t g(t)$, $t \in \omega_\tau$, $f_{h\tau}(x, t) = S^{xt} f(x, t)$, $(x, t) \in \omega_\tau^+$.

İşdə fərqlər üsulunun vəziyyətə və funksionala görə xəta qiymətləndirməsi üçün teoremlər isbat olunmuşdur.

Teorem 1. Tutaq ki, (1)-(5) məsələsinin qoyuluşundakı şərtlər ödənilir. Onda istənilən $\nu \in V$ və $\nu_{h\tau} \in V_{h\tau}$ idarəediciləri üçün fərqlər üsulunun vəziyyətə görə aşağıdakı xəta qiymətləndirməsi doğrudur:

$$\begin{aligned} &\|y(x, t; \nu_{h\tau}) - \bar{u}(x, t; \nu)\|_{V_2^{1,0}(\omega_\tau)} + \sqrt{\tau} \|y_i(x, t; \nu_{h\tau}) - \bar{u}_i(x, t; \nu_{h\tau})\|_{L_2(\omega_\tau^+)} \leq \\ &\leq M \left[h + \tau^{1/2} + \frac{h^{3/2}}{\tau^{1/2}} + \|S^t k(x - 0,5h, t) - k_{h\tau}(x - 0,5h, t)\|_{\infty, \omega_\tau^+} + \|S^{tx} q(x, t) - q_{h\tau}(x, t)\|_{\infty, \omega_\tau^+} \right] \equiv M \gamma_{h\tau}. \end{aligned}$$

Teorem 2. Tutaq ki, (1)-(5) məsələsinin qoyuluşundakı şərtlər ödənilir. Onda istənilən $\nu \in V$ və $\nu_{h\tau} \in V_{h\tau}$ idarəediciləri üçün şəbəkə funksionalının xətası

$$|J(\nu) - J(\nu_{h\tau})| \leq M \left[\alpha_1 \left(h + \frac{\tau}{\sqrt{h}} + \tau \right) + \alpha_2 (h + \sqrt{\tau}) + (\alpha_1 + \alpha_2) \gamma_{h\tau} \right].$$

bərabərsizliyi ilə qiymətləndirilir.

Fərqlər üsulunun yığılması haqqında teorem isbat olunmuşdur

Teorem 3. Tutaq ki, (1)-(5) məsələsinin qoyuluşundakı şərtlər ödənilir. Onda (6)-(10) şəbəkə idarəetmə məsələləri (1)-(5) məsələsini funksionala görə approksimasiya edir və yığılma sürəti üçün

$$|J_{h\tau^*} - J_*| \leq M \left[\alpha_1 \left(h + \frac{\tau}{\sqrt{h}} + \tau \right) + \alpha_2 (h + \sqrt{\tau}) + (\alpha_1 + \alpha_2) \left(h + \sqrt{\tau} + \frac{h^{3/2}}{\sqrt{\tau}} \right) \right] \equiv M \delta_{h\tau}.$$

qiymətləndirməsi doğrudur.

İşdə həmçinin Tixonov üsulundan istifadə edərək (6)-(10) fərqlər approksimasiyasının requlyarlaşdırılması prosesi aparılmış və idarəediciyə görə güclü yığılma isbat olunmuşdur.

Ənvər Şahqubadbəyli,

baş müəllim

Könül Əliyeva,

müəllim

Lənkəran Dövlət Universiteti

Konul_aliyeva_84@bk.ru

İnformatika tədrisinin təhsil əhəmiyyəti

Bu gün dünyanın əksər ölkələrinin təhsil sistemində məktəblərin informasiyalaşdırılması həlli çətin problemlərlə qarşılaşmaqda davam edir. Hal - hazırda respublikamızda bütün sahələrdə mütəxəssislərin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) ilə işləmək və onlardan düzgün istifadə etmək bacarığına çox böyük önəm verilir. İKT biliyinə mükəmməl yiyələnməyin ən yaxşı yolu isə elə məktəbdən başlayır. Bunun üçün şagirdlərdə informasiya bacarıqları formalaşdırmaq üçün ilk növbədə müəllimlərin yeni təlim metodlarını mükəmməl bilməsi daha çox önəmlidir. Çünki müasir dövrdə xüsusi istedadla malik olan şəxslərə tələb çox böyükdür. Bu dövrü səciyyələndirən yüksək texnologiyalar və elmi-texniki tərəqqi insanların yaradıcılıq qabiliyyətlərinə mühüm tələblər irəli sürür. Bu günün yaradıcı müəllimlərindən indi daha çox düzgün təhlil etmək, ümumiləşdirmə aparmaq, təsnif etmək, nəticə çıxarmaq, vaxtında və düzgün qərar qəbul etmək, proqnozlaşdırmaq kimi qabiliyyət və bacarıqlar tələb olunur. Dövrün bu tələbi təhsil sistemi qarşısında yeni məqsədlər qoyur. Əvvəllər təhsilin məqsədi şagirdlərə fənlər və ya fəaliyyət sahələri üzrə müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlər mənimsətmək idi. İndi təhsilin əsas vəzifələrindən biri insanlarda müasir dünyagörüşü, milli və ümumbəşəri dəyərlər, dövrün və şəraitin tələblərinə uyğun bacarıqlar formalaşdırmaqdır. Başqa sözlə, müasir təhsil sistemi qloballaşan dünyanın tələblərinə cavab verən rəqabətə davamlı, kamil bir şəxsiyyət formalaşdırır.

Tədrisdə yeni texnologiyalardan istifadə olunması təhsilin keyfiyyətini yüksəldilməsinə böyük təkan verir, təhsil prosesini xeyli sadələşdirir, onu dinamik və çevik edir. Bunun nəticəsidir ki, kompüterlə aparılan dərslər şagirdlər üçün daha maraqlı və yaddaqalan olur.

Multimedia vasitələri, avtomatlaşdırılmış öyrədici sistemlər, kompüter tədris proqramları, animasiya qrafikası, rəngarəng illüstrasiyalar uşaqların idrak aktivliyinə müsbət təsir göstərir və yekun etibarilə şagirdlərin olimpiadalarda, müxtəlif intellektual yarışmalarda göstərdikləri nəticələrin keyfiyyəti xeyli artır. Dərslərin tədrisi zamanı istifadə olunan şablonlar, modellər, slaydların kompyuterin yaddaşında saxlanması və yenidən istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Keçirilmiş dərslərin elektron variantının olması şagirdlərin yenidən təkrar dərslərin izləməsinə və dərslərin mükəmməl qavramasına şərait yaradır. İnteraktiv rejimdə keçirilən dərslər şagirdlərin məntiqi tefəkkürünün inkişafına zəmin yaradır, şagirdlər nəticədə mübahisə etməyi, fərqləndirməyi, qruplaşdırmağı, müəyyən mənada analiz və sintez etməyi öyrənirlər.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, informatika sahəsində biliklərin mənilməsində qazanan bacarıq və vərdişlər şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşmasında, onların tefəkkürünün və

yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan məktəb informatika kursuna informatikanın əsas analizi deyil, şagirdlərin daxili aləmini inkişaf etdirən praktik istiqamətini müəyyən edən fənn kimi baxmaq lazımdır.

Şakir Həbibov,
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
habibovshakir@gmail.com

Riyaziyyatın tədrisində şagird üçün müvəffəqolma şəraitinin yaradılması

Şagird birinci sinfə oxumaq arzusu ilə gəlir. Müvəffəqiyyət qazanmadıqda onun məktəbə, tədris məşğələlərinə marağı sönür. Hər bir müəllim bilməlidir ki, şagirdə təlim fəaliyyətində nəticə almağa köməklik göstərilməlidir. Bundan ötrü şagird üçün müvəffəqolma şəraitinin yaratmaq mühümdür. Şagird üçün elə bir şərait yaradılmalıdır ki, o əvvəllər ona məlum olmayan nəticələri ala bilsin. Bu isə onun oxumağa marağını artırır.

Şagird üçün müvəffəqolma şəraitinin yaradılmasında diferensial təlim texnologiyasından istifadə olunması böyük rol oynayır. Bu texnologiya imkan verir ki, hər bir şagird üçün təlim əlçatan səviyyədə və optimal tempdə həyata keçirilsin. Bundan ötrü şagirdə təqdim olunan çaliımlar həcminə və çətinliyinə görə diferensiallaşdırılır, onların təlimdə müvəffəqolmaları üçün metodik və psixoloji köməklik göstərilir.

Təlimin diferensiallaşdırılmasının əsas üsullarından biri qruplarla təlim üsuludur. Əsasən şagirdlərin üç qrupa bölünməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Birinci qrup şagirdləri proqram materialının mənimsənilməsində müəyyən qusurlara malikdirlər, müstəqil olaraq məsələni bir, iki addım həll edə bilirlər. İkinci qrup şagirdləri proqram materialına dair müəyyən qədər biliklərə malikdirlər. Standart məsələləri həll edə bilirlər. Lakin yeni tip məsələni həll etməkdə çətinlik çəkirlər. Üçüncü qrup şagirdləri mürəkkəb məsələləri sadə məsələlərə ayıra bilir, yeni materialı müstəqil mənimsəyə bilirlər.

Şagirdlərə diferensial yanaşma dərslərin bütün mərhələlərində həyata keçirilə bilər:

1) Yazılı sorğuda müxtəlif çətinlik dərəcəsinə malik olan kartoçkalardan, hər üç səviyyədə tərtib olunan testlərdən istifadə oluna bilər. Şifahi sorğu öncə birinci və ikinci qrup şagirdləri ilə aparılır, üçüncü qrup şagirdləri isə verilən cavablara müvafiq düzəlişlər və əlavələr edirlər.

2) Yeni materialın izahı zamanı problem sual qoyulur. Daha çox üçüncü qrupun şagirdləri suala cavab verə bilər. Birinci və ikinci qrup şagirdlərinə isə əvvəllər öyrənilmiş mövzulara dair suallara cavab vermək təklif olunur.

3) Yeni materialın möhkəmləndirilməsi zamanı təklif olunan suallar diferensiallaşdırılır. Üçüncü qrup şagirdlərinə dərhal praktik tapşırığı yerinə yetirmək təklif olunur. İkinci qrup şagirdlərinə dərsləklə iş həvalə olunur. Zəif şagirdlərlə əsas məlumatlar təkrar olunur. Tapşırıqların miqdarı və onların icrasına verilən vaxt da müxtəlif qruplar üçün müxtəlif olur.

4) Ev tapşırıqları da verilərkən şagirdlərin səviyyəsi nəzərə alınır. Birinci qrupa tələb olunan zəruri nəticələrə uyğun çalişmalar, ikinci qrupa bu çalişmalardan əlavə dərsləklədən nisbətən çətin çalişmalar, üçüncü qrupa isə dərsləklədəki çalişmalardan başqa əlavə vəsaitlərdəndə məsələlər verilir.

Nəticə olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, əgər şagirdin təlim fəaliyyətinə marağı sönürsə, bundan ötrü yalnız şagirdi, onun ailəsini günahlandırmaq düzgün olmazdı, günahı həm də məktəbdə, onun təlim metodlarında axtarmaq lazımdır. Müvəffəqolma- şagirdin daxili qüvvələrini üzə çıxardır, şagirdlərdə oxumaq çətinlikləri aradan qaldırmaq enerjisi yaradır.

Ümumiyyətlə, bu gün təlimdə müvəffəqolma sabahın həyatındakı müvəffəqiyyətdir.

Qarışıq və birgə tip tənlik üçün sərhəd məsələsi

Məlumdur ki, qarışıq tip və ya birgə tip tənliklər üçün qeyri-lokal sərhəd şərtləri daxilində məsələlər yaxşı araşdırılmışdır. Burada həm qarışıq həm də birgə tip olan bir tənlik üçün qeyri-lokal sərhəd şərtləri daxilində məsələnin həllinə baxılmışdır.

Belə ki,

$$\frac{\partial^3 u_s(x)}{\partial x_1 \partial x_2^2} + i^s \frac{\partial^3 u_s(x)}{\partial x_1^2 \partial x_2} = 0, \quad x \in D_s \in \mathbb{R}^2, \quad s = 1, 2, \quad (1)$$

tənlik üçün

$$\sum_{m=1}^2 \sum_{0 \leq p+q \leq 2} \left\{ \alpha_{k,p,q}^{(m)}(x_1) \frac{\partial^{p+q} u_m(x)}{\partial x_1^p \partial x_2^q} \Big|_{x_2=\gamma_m(x_1)} + \beta_{k,p,q}^{(m)}(x_1) \frac{\partial^{p+q} u_m(x)}{\partial x_1^p \partial x_2^q} \Big|_{x_2=0} \right\} = \alpha_k(x_1) \quad (2)$$

$k = \overline{1,6}; \quad x_1 \in [a_1, b_1]$

qeyri-lokal sərhəd şərtləri daxilində məsələyə baxaq. Verilmiş (2) sərhəd şərtləri xətti asılı deyil və onun verilənləri kəsilməz funksiyalardır. $D_1 \cup D_2$ - x_2 istiqamətində qabarıq, məhdud oblast, sərhəddi isə Lyapunov xəttidir, $i = \sqrt{-1}$

Baxılan (1) tənliklərinin fundamental həllərinin köməyi ilə $s = 1$ olduqda $u_1(x)$ funksiyası və onun törəmələri üçün əsas münasibətlər alınır. Bu əsas münasibətlərdən həm $u_1(x)$ həm də $u_2(x)$ -ə aid olan zəruri şərtlər ayrılır. Bu zəruri şərtlər xüsusi üsullarla requlyarlaşdırılır. Alınan requlyar ifadələr verilmiş sərhəd şərtlərinə qoşulur. Bu münasibətlərdə iştirak edən məchullar və onların törəmələrinin sərhəd qiymətlərindən əsas məchullar seçilir. Qalan məchullar isə analizdən məlum olan ifadələrin köməyi ilə əsas məchulların və onların törəmələrinin köməyi ilə təyin olunur. Burada bir daha qeyd olunması fakt odur ki, əsas məchulların sayı alınan bütün requlyar ifadələrin sayına bərabər olur. Bu məchullar təyin edildikdə alınan ifadələrə həmin əsas məchulların müəyyən nöqtədəki qiymətləri daxil olurdu. Onların verilməsi məsələnin qoyuluşuna təsir etmir. Çünki baxılan məsələ iki ölçülü oblastda verildiyindən sıfır ölçülü çoxluqda (nöqtələrdə) olan şərtlər çox zəif şərtlərdir.

Bu əsas məchullar təyin edildikdən sonra, analizdən götürülən ifadələrdən qalan məchullar təyin olunur. Axtarılan funksiyalar və onların lazım olan bütün törəmələrinin sərhəd qiymətləri məlum olduqdan sonra qoyulmuş sərhəd məsələsinin həlli birinci (iki) əsas münasibətlərdən təyin olunur.

Bu iki əsas münasibət aşağıdakı kimidir.

$$\int_{\partial D_k} \left\{ \left[\frac{\partial^2 u_k(x)}{\partial x_1 \partial x_2} U_k(x - \xi) + u_k(x) \frac{\partial^2 U_k(x - \xi)}{\partial x_1 \partial x_2} - i^k \frac{\partial u_k(x)}{\partial x_1} \frac{\partial U_k(x - \xi)}{\partial x_1} \right] \cos(v_k, x_2) + \left[- \frac{\partial u_k(x)}{\partial x_2} \frac{\partial U_k(x - \xi)}{\partial x_2} + i^k \frac{\partial^2 u_k(x)}{\partial x_1 \partial x_2} U_k(x - \xi) + i^k u_k(x) \frac{\partial^2 U_k(x - \xi)}{\partial x_1 \partial x_2} \right] \cos(v_k, x_1) \right\} dx =$$

$$= \begin{cases} u_k(\xi), & \xi \in D_k, \\ \frac{1}{2} u_k(\xi), & \xi \in \partial D_k, \end{cases} \quad k = 1, 2 \quad (3)$$

Kəsr tərtib bəzi diferensial tənliklərin fundamental həlləri haqqında

Məlumdur ki, adi diferensial tənliklər üçün fundamental həll dedikdə “asılı olmayan həllər” başa düşülür. Ümumiyyətlə fundamental həll dedikdə tənlik üçün alınmış həlli yerinə yazdıqda tənliyin sağ tərəfi Dirakin $\delta(t)$ - funksiyasını verməlidir. Burada kəsr tərtib törəmə üçün Riman-Liuvill tərifiindən istifadə edilərək, kəsr tərtib bəzi diferensial tənliklər üçün fundamental həllərə baxılmışdır.

Məlumdur ki, Xevesaydın vahid funksiyası

$$\theta(t) = \begin{cases} 1, & t > 0 \\ \frac{1}{2}, & t = 0 \\ 0, & t < 0 \end{cases} \quad (1)$$

şəklindədir. Onun törəməsi isə Dirakin delta funksiyasıdır.

Əgər $f(x)$ funksiyası $[a, b]$ -də təyin olunmuşdursa, onda

$$D_{a+}^{\alpha} f(x) = \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \frac{d}{dx} \int_a^x \frac{f(t)dt}{(x-t)^{\alpha}}, \quad (2)$$

və ya

$$D_{a+}^{\alpha} f(x) = \frac{d}{dx} \int_a^x \frac{(x-t)^{-\alpha}}{(-\alpha)!} f(t)dt. \quad (3)$$

Burada (2) və (3) Riman-Liuvill mənada kəsr tərtib törəmələrdir.

İndi bəzi kəsr tərtib diferensial tənliklər üçün fundamental həlləri təyin edək.

$\frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \frac{3}{7}$ və ixtiyari $\forall \alpha \in (0,1)$ tərtib diferensial tənliklər üçün fundamental həlləri təyin edək.

Bunun üçün Riman-Liuvill dusturlarından və Eylerin qamma funksiyasından istifadə edək.

$$\Gamma(t) = \int_0^{\infty} x^{t-1} e^{-x} dx, \quad \operatorname{Re} t > 0, \quad \Gamma - \text{Qamma funksiyadır} \quad (4)$$

$\frac{1}{2}$ tərtib diferensial tənliklər üçün fundamental həll tapaq.

Birinci tərtib törəmə üçün fundamental həll Xevesayd funksiyasıdır

$$D^{\frac{1}{2}} U(t) = \delta(t), \quad D^{\frac{1}{2}} (D^{\frac{1}{2}} \theta(t)) = \delta(t),$$

$$U(t) = D^{\frac{1}{2}} \theta(t) = \frac{d}{dt} \int_0^t \frac{(t-\tau)^{-\frac{1}{2}}}{(-\frac{1}{2})!} \theta(\tau) d\tau = \frac{d}{dt} \int_0^t \frac{(t-\tau)^{-\frac{1}{2}}}{(-\frac{1}{2})!} d\tau = - \frac{d}{dt} \frac{(t-\tau)^{\frac{1}{2}}}{(\frac{1}{2})!} \Big|_{\tau=0} = \frac{d}{dt} \frac{(t)^{\frac{1}{2}}}{(\frac{1}{2})!} = \frac{t^{-\frac{1}{2}}}{(-\frac{1}{2})!}.$$

Deməli,

$$U(t-\xi) = \frac{(t-\xi)^{-\frac{1}{2}}}{(-\frac{1}{2})!}; \quad (5)$$

$\frac{1}{3}$ tərtilb diferensial tənliklər üçün fundamental həll tapaq.

$$D^{\frac{1}{3}}(D^{\frac{2}{3}}\theta(t)) = \delta(t), \quad D^{\frac{1}{3}}U(t) = \delta(t),$$

$$U(t) = D^{\frac{2}{3}}\theta(t) = \frac{d}{dt} \int_0^t \frac{(t-\tau)^{-\frac{2}{3}}}{(-\frac{2}{3})!} \theta(\tau) d\tau = \frac{d}{dt} \int_0^t \frac{(t-\tau)^{-\frac{2}{3}}}{(-\frac{2}{3})!} d\tau = - \frac{d}{dt} \frac{(t-\tau)^{\frac{1}{3}}}{(\frac{1}{3})!} \Big|_{\tau=0}^t = \frac{d}{dt} \frac{(t)^{\frac{1}{3}}}{(\frac{1}{3})!} = \frac{t^{-\frac{2}{3}}}{(-\frac{2}{3})!}$$

$$\text{və ya} \quad U(t-\xi) = \frac{(t-\xi)^{-\frac{2}{3}}}{(-\frac{2}{3})!}; \quad (6)$$

$\frac{3}{7}$ tərtilb diferensial tənliklər üçün fundamental həll tapaq.

$$D^{\frac{3}{7}}(D^{\frac{4}{7}}\theta(t)) = \delta(t), \quad D^{\frac{3}{7}}U(t) = \delta(t),$$

$$U(t) = D^{\frac{4}{7}}\theta(t) = \frac{d}{dt} \int_0^t \frac{(t-\tau)^{-\frac{4}{7}}}{(-\frac{4}{7})!} \theta(\tau) d\tau = \frac{d}{dt} \int_0^t \frac{(t-\tau)^{-\frac{4}{7}}}{(-\frac{4}{7})!} d\tau = - \frac{d}{dt} \frac{(t-\tau)^{\frac{3}{7}}}{(\frac{3}{7})!} \Big|_{\tau=0}^t = \frac{d}{dt} \frac{(t)^{\frac{3}{7}}}{(\frac{3}{7})!} = \frac{t^{-\frac{4}{7}}}{(-\frac{4}{7})!}$$

$$\text{və ya} \quad U(t-\xi) = \frac{(t-\xi)^{-\frac{4}{7}}}{(-\frac{4}{7})!}; \quad (7)$$

Nəhayət, $\alpha \in (0,1)$ - tərtilb diferensial tənliklər üçün fundamental həll tapaq.

$$D^\alpha(D^{1-\alpha}\theta(t)) = \delta(t), \quad D^\alpha U(t) = \delta(t),$$

$$U(t) = D^{1-\alpha}\theta(t) = \frac{d}{dt} \int_0^t \frac{(t-\tau)^{\alpha-1}}{(\alpha-1)!} \theta(\tau) d\tau = \frac{d}{dt} \int_0^t \frac{(t-\tau)^{\alpha-1}}{(\alpha-1)!} d\tau = - \frac{d}{dt} \frac{(t-\tau)^\alpha}{(\alpha)!} \Big|_{\tau=0}^t = \frac{d}{dt} \frac{(t)^\alpha}{(\alpha)!} = \frac{(t)^{\alpha-1}}{(\alpha-1)!}$$

$$\text{və ya} \quad U(t-\xi) = \frac{(t-\xi)^{\alpha-1}}{(\alpha-1)!}; \quad (8)$$

Beləliklə, $\frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \frac{3}{7}$ və α -tərtilb diferensial tənliklər üçün fundamental həlləri almış olduq.

Ramiz Şəmmədov,
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
rshammadli@gmail.com

Hirkan Milli Parkı və ona yaxın ərazilərdə bitən bir sıra dərman bitkilərinin ekoloji davamlılığı

İnsan sivilizasiyasının tarixi insanla təbiətin qarşılıqlı əlaqələrinə əsaslanır. Elm və texnikanın inkişafı insanın təbii mühitə təsir imkanlarını xeyli artırır. Bu imkanlar insanın rifah halının yüksəlməsinə xidmət etsədə, onun yaşayış mühitinin pisləşməsinədə səbəb olur. Elə bunun nəticəsidir ki, müasir zamanda Yer üzərində təbii ekosistem demək olar ki, qalmamışdır. Biosferin bütün tərkib hissələrinin sənaye, məişət, kənd təsərrüfatı və sair tullantıları ilə çirklənməsi səviyyəsi getdikcə artır və bu artıq geri dönməyən bir xarakter alır. Nəticədə təbii ehtiyatlar tükənir və eroziya prosesləri sürətlənir. Təbii mühitə göstərilən antropogen təsirlər insan sağlamlığına, flora və faunaya birbaşa təsir etməklə yanaşı, ekosistemlərin strukturunu pozur, onların növ tərkibinin azalmasına ekoloji sistemlərin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə ekoloji təhlükəsizlik yaranır ki, bu da həddindən çox aktualıq kəsb edir.

Yuxarıdakı fikirlərin davamı olaraq qeyd etməlik ki, gözlənilən problemlərin qarşısını almaq üçün xüsusi mühafizə olunan təbiyyət əraziləri təşkil edilir. Belə ərazilərdə olan bioloji növlərin, o cümlədən bitki növlərinin ekoloji davamlılığının qiymətləndirilməsi və digər ərazilərdə bitən qohum növlərlə müqayisə edilməsi olduqca vacib və əhəmiyyətlidir. Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq bu işin məqsədi Hirkan Milli Parkı ərazisində və ondan kənar ərazidə bitən bir sıra dərman bitkilərin ekoloji davamlılığını müqayisəli formada qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Müqayisəli ekoloji-genetik monitorinq tədqiqatları aparmaq üçün dərman bitkilərindən hirkan acı yoncası, bağayarpağı, boymadərən, vəcələ seçilmişdir.

Toplanmış bitki nümunələrində laboratoriya şəraitində genetik adaptasiyanın meyarı olaraq spontan aberrasiyalarının tezliyi, metabolik adaptasiyanın meyarı olaraq LPO-nun intensivliyinin göstəricisi MDA-nın miqdarı öyrənilmişdir.

Alınmış nəticələrin statistik analizi göstərmişdir ki, tədqiq olunan bitkilərin əksəriyyətində bu göstəricilər yol verilə bilən norma həddindədirlər. Yalnız vəcələ bitkisi bu göstəricinin qismən yüksək olduğunu göstərir. Həmçinin nəticələr göstərir ki, kənar ərazilərdə toplanmış bitki nümunələrində xromosom aberrasiyalarının tezliyi nisbətən yüksək olsada fərq statistik cəhətdən ehtimallı deyildir.

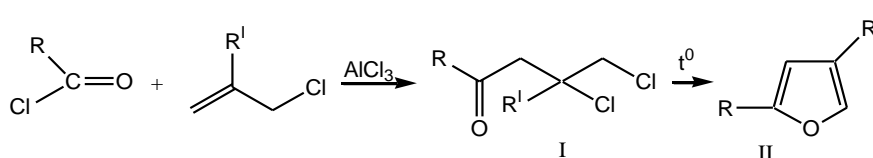
Beləliklə, *dərman bitkilərinin* müxtəlif növlərinə aid bitkilərin ekoloji-genetik monitorinqi nəticəsində *hirkan acıyoncası, bağayarpağı, boymadərən* növlərinə aid bitkilərin adaptasiya imkanlarının tükənməməsi və ona görə də həmin bitkilər daha çox təhlükəyə məruz qalmaması müəyyən edilmişdir. Vəcələ bitkisinin isə uyğun adaptasiya sistemlərinin imkanları qismən zəifləmişdir. Buna görə də bu növlərin mühafizə olunması üçün müxtəlif istiqamətli tədbirlərin görülməsi və ilk növbədə toxumlarının *ex situ* saxlanması tövsiyyə olunur.

Elman Məmmədov,
professor
Solmaz İsmayılova,
dosent
Qumru Zaidova,
doktorant
Azərbaycan Texniki Universiteti
zaida.zaid88@gmail.com
mammadov.elman@rambler.ru

Karbon turşuları xloranhidridlərinin 2,3-dixlorpropenə və 3-xlorpropenə elektrofil birləşmə reaksiyaları

Doymuş və doymamış polihalogenketonlar, tərkibində aktiv funksional qruplar saxlayan birləşmələr kimi, sintetik üzvi kimyada mühüm rol oynayırlar. Onlar əsasında geniş tətbiq olunan, fizioloji-aktiv beşüzvlü bir heteroatomlu heterotsiklik birləşmələrin alınması zərif üzvi sintezin mühüm məsələlərindən biridir[1].

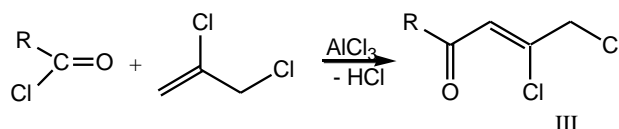
Məlumdur ki, [2,3], karbon turşuları xloranhidridlərinin (KTXA) 3-xlor- və 2-metil-3-xlorprop-1-enə elektrofil birləşmə məhsulları asanlıqla 2- və 2, 4-əvəzli furan birləşmələrinə çevrilirlər.

R-alkil, tsikloalkil; R¹ =H, CH₃

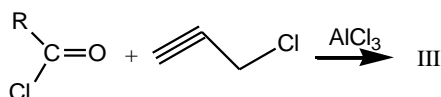
Heterotsiklləşmə reaksiyası R və R¹ radikalının təbiətindən, quruluşundan və reaksiya şəraitindən asılıdır. Belə ki, R radikalının fəza tutumu artdıqda, tsikloheksil radikalına +J effektinə malik qrup (məsələn, -CH₃) daxil etdikdə heterotsiklləşmə asanlaşır və furan törəmələrinin çıxımı artır. Əksinə, tsikloalkil radikalına -J effektinə malik (məsələn, xlor) qrup daxil etdikdə çıxım azalır. Heterotsiklləşmə, həmçinin, başlanğıc allil tipli xloriddəki R¹ radikalının təbiətindən də asılıdır. R¹ radikalı kimi hidrogen əvəzinə CH₃ qrupu götürdükdə asilləşmə reaksiyası və dixlorbutanonların (I) furantörəmələrinə (II) çevrilməsi asanlaşır, son məhsulların çıxımı artır.

Allil tipli xloridin 2-vəziyyətinə-J effektinə malik qrup (Cl) daxil etməklə asilləşmənin istiqamətini və reaksiya məhsullarını tədqiq etmək elmi-tədqiqat işimizin əsas məqsədi olmuşdür. Müəyyən olunmuşdur ki, KTXA-nin 2,3-dixlorpropenə elektrofil birləşmə reaksiyası daha yüksək temperaturda (+20÷+25°C) baş verir, heterotsiklləşmə getmir və reaksiya nəticəsində 1-R-3,4-dixlorbut-2-en-1-on (III) birləşmələri alınır.

Dixlorbutenonların (III) quruluşu İQ- və PMR- spektrləri ilə təsdiq olunmuş, təmizliklərinə nazik təbəqəli xromotoqrafiya ilə nəzarət edilmişdir.

Doymamış halogenketonlar (III) qarşılıqlı sintez üsulu ilə 3-xlorpropinin asilləşmə reaksiyası ilə alınmışlar:

Asilləşmə AlCl_3 katalizatorunun iştirakı ilə $-10 \div -15^\circ\text{C}$ temperaturunda aparılmış, reaksiyanın çıxımı 70-85% olmuşdur.

Hər iki üsulla alınan 1-R-3,4-dixlorbut-2-en-1-on (III) fiziki-kimyəvi xassələri, İQ- və PMR-spektrlərinin qiymətləri, demək olar ki, eynidir.

Tərkibində üç növ ($=$, $>\text{C}=\text{O}$, Cl) aktiv funksional qrup saxlayan dixlorbutenonlar (III) üzvi sintez üçün yeni perspektivlər açıq.

Рейхан Гаджиева,
доктор философии по химии,
Наджаф Кахраманов,
доктор химических наук, профессор,
Азербайджанского Государственного Университета Нефти и Промышленности
najaf1946@rambler.ru

Пенополимерные сорбенты для эффективной очистки нефтезагрязненной водной поверхности

Нефтяные и нефтеперерабатывающие производственные структуры относятся к числу отраслей, которые наиболее подвержены аварийным разливам или залповым выбросам углеводородных газов и токсичных сточных вод. Они представляют значительную экологическую опасность для окружающей среды и здоровья людей. Многочисленные перспективные научные разработки по усовершенствованию технологических процессов в этом направлении не могут полностью решить проблему предотвращения загрязнения окружающей среды. Речь идет лишь о снижении уровня сбросов и числа аварийных выбросов.

Возникает острая необходимость, параллельного проведения комплекса исследований по разработке эффективных способов по своевременной локализации и оперативной ликвидации аварийных разливов, не причиняя при этом вреда окружающей среде. Для решения этих вопросов предпринимаются попытки по созданию разновидностей механических, физико-химических, термических методов очистки водной поверхности. Как показали результаты последних исследований, из физико-химических методов наиболее перспективным оказался сорбционный метод нефтесточки водной среды.

Если проанализировать данные представленные в таблице-1, можно установить, что с увеличением температуры и толщины слоя нефти и нефтепродукта наблюдается общая тенденция к увеличению сорбционной емкости. Только в процессе сорбции автомобильного бензина при 323K независимо от толщины слоя нефтепродукта начинается обратный процесс – десорбция, сопровождаемая незначительным снижением сорбционного объема. И в этом нет ничего удивительного, так как бензин относится к числу легко испаряемых нефтепродуктов, а также сравнительно низкой способностью к удерживанию в ячейках пенополимерного сорбента (капиллярный эффект). Согласно полученным данным при низкой температуре (276 K) сорбционная емкость сорбентов понижается, что объясняется существенным ростом вязкости сорбата и замедлением скорости диффузионных процессов в ячеистой поверхности. Следует при этом отметить, что при 276 K самая высокая сорбционная емкость сорбента обнаружено при сорбции керосина. Это объясняется, прежде всего, низкой вязкостью керосина при температуре 276 K (кинематическая вязкость при 276K

равна $0.04\text{см}^2/\text{сек}$). С увеличением температуры самые высокие значения сорбционной емкости сорбента установлено при сорбции нефти. Следует иметь в виду, что, на сорбционную емкость сорбента помимо типа сорбата большое влияние оказывает его плотность и вязкость. Так, например, если два различных нефтепродукта в процессе диффузии в макроструктуру пенополимера занимают один и тот же объем, то сорбционная емкость будет выше у той, у которой выше плотность. Характерно, что при толщине нефтяной пленки на водной поверхности в пределах 0.1-0.2 мм сорбционная емкость сорбента приобретает самые низкие значения. Причем изменение температуры от 276 до 323 К при этой толщине нефтяной пленки не приводит к каким-либо существенным изменениям сорбционной емкости. Возможно, это связано с тем, что при минимальной толщине углеводородной пленки только весьма небольшая часть поверхности крошки пенополимерного сорбента принимает участие в сорбционных процессах. А это, в свою очередь, приводит к заметному снижению скорости сорбции и в целом сорбционной.

Таблица 1 - Влияние температуры среды и толщины углеводородного слоя на водной поверхности на сорбционную емкость пенополимерных сорбентов со следующим соотношением полимерных компонентов в составе: 42.5%ПУ+42.5%ПА+15.0 %АБС-сополимера. Время сорбции 3 часа.

Тип сорбата	Объемная масса сорбента, кг/м ³	Температур а, К	Толщина слоя углеводорода, мм					
			0.1-0.2	0.5	1.0	2.0	3.0	5.0
Нефть	25-55	276	1.5	5.7	7.2	9.6	10.9	12.4
		293	3.3	22.0	27.4	30.3	33.3	35.6
		303	4.2	24.4	30.6	32.1	34.8	36.5
		313	4.2	26.8	32.0	33.7	36.0	37.2
		323	4.4	27.0	34.8	35.5	37.3	38.0
Индустриальное масло	150-250	276	2.2	5.8	8.9	10.4	11.7	12.3
		293	3.8	10.4	16.5	17.5	18.6	18.6
		303	4.5	12.5	18.1	19.6	20.8	21.0
		313	4.9	13.3	19.4	20.3	21.9	22.0
		323	5.2	14.8	20.5	21.5	22.3	23.0
Дизельное топливо	300-400	276	3.4	7.8	9.0	10.0	11.2	12.2
		293	5.3	10.7	16.6	17.9	19.2	20.3
		303	5.9	12.3	19.3	20.0	21.2	22.5
		313	6.2	13.8	20.2	21.4	22.2	23.2
		323	6.5	14.7	20.9	21.6	22.8	23.6
Керосин	300-400	276	3.5	9.4	10.6	11.5	12.3	12.9
		293	5.2	10.4	16.4	17.2	19.0	20.1
		303	6.1	12.8	17.6	18.7	19.5	21.0
		313	6.7	14.2	19.2	20.4	21.0	21.2
		323	6.9	15.3	19.9	21.2	22.5	23.2
Автомобильный бензин	300-400	276	4.0	9.0	9.6	9.6	9.6	9.7
		293	5.2	9.6	10.7	11.8	12.0	12.0
		303	5.5	9.9	12.2	12.4	12.5	12.4
		313	6.6	10.4	12.5	12.6	12.8	12.9
		323	6.6	10.0	12.0	11.3	11.4	11.8

Емкости по нефти и нефтепродуктам. Однако, увеличение толщины нефтяной пленки от 0.1 до 5 мм способствует существенному повышению поверхности

контакта сорбента с сорбатом, и, как следствие, росту сорбционной емкости, примерно в 5-7 раз. Согласно данным таблицы-1 максимальные значения сорбционной емкости по нефти, индустриальному маслу, дизельному топливу, керосину и автомобильному бензину соответственно равны – 38.0, 23.0, 23.6, 23.2 и 12.9 кг/кг. Согласно этим данным максимальная скорость сорбции соответственно составляет - 0.253; 0.153; 0.197; 0.155 и 0.086 (кг/кг)/мин.

Сопоставительный анализ показывает, что сравнительно небольшие значения сорбционной емкости установлены в процессе сорбции автомобильного бензина. Тут сказывается, в первую очередь, плотность бензина, которая является самой низкой из рассматриваемых сорбатов и составляет 755 кг/м³. Кроме того, бензин относится к числу легкокипящих нефтепродуктов, который улетучиваются непосредственно в процессе сорбции и взвешивания.

Эльман Маммадов,
профессор
Фарида Касимова,
досент
Вагифа Гусейнова
диссертант

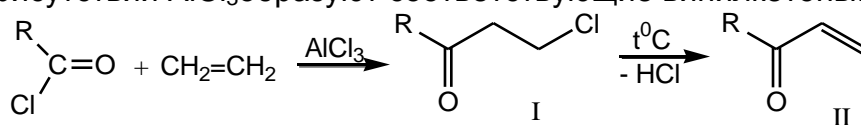
Азербайджанский Технический Университет
v.huseynova@gmail.com
mammadov.elman@rambler.ru

Получения 1,3 - дизамещенных пиразолов

Пиразол и его производные часто встречаются среди природных соединений, и поэтому разработка новых простых методов синтеза таких соединений является одной из важных проблем современной органической химии [1].

Известно, что [1,2] алкил- и арилзамещенные винилкетоны с гидразином и фенилгидразином образуют производные пиразолина, однако эти реакции почти не распространены для циклоалкилзамещенных винилкетонов.

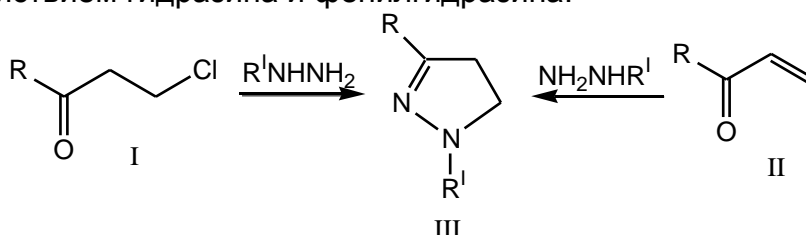
Хлорангидриды циклоалкилзамещенных карбоновых кислот (ХАЦАКК) с этиленом в присутствии AlCl₃ образуют соответствующие винилкетоны.

R = ц-C₆H₁₁; 1-Cl-ц- C₆H₁₀; 4-Cl-ц- C₆H₁₀; 1,4-Cl₂-ц- C₆H₉;
 1-Me-ц-C₆H₁₀; 1-Me-4-Cl-ц-C₆H₉

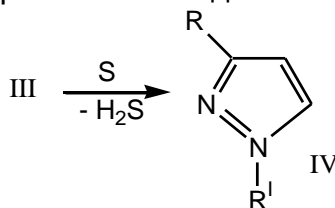
Строение винилкетонов II подтверждено данными ИК- и ПМР-спектров.

Промежуточнополученные 1-R-3-хлорпропан-1-оны (I), не подвергая перегонке, отделяли от растворителей водоструйным насосом и в сыром виде было подвергнуто реакции с гидразином и фенилгидразином в этаноле или толуоле. При этом получены с выходами 50-70% соответствующие 3- и 1,3-производные пиразолина (III). Пиразолины III также получены встречным синтезом из винилкетонов II действием гидразина и фенилгидразина.

$R^1 = H, C_6H_5$

Пиразолины III с эквивалентным количеством элементарной серы по методу Грандберга-Коста в среде п-ксилола при температуре 120-130°C превращаются в соответствующие производные пиразола с выходами 60-70%.

Строение пиразолинов (III) и пиразолов (IV) подтверждены данными ИК- и ПМР-спектров.

Заур Гумбатов,
профессор
Ариф Газиев,
доцент

Азербайджанский Государственный Аграрный Университет
arif_qaziyev@mail.ru

Роль пчёл в обеспечении пищевой безопасности в современных условиях

*Если хочешь сохранить молодость, то обязательно ешь мёд
Авиценна(980 -1037)*

В последнее время во всём мире перед человечеством остро встал вопрос экологического состояния окружающей среды. В этих условиях многие государства мира попали под определение экологически кризисных стран. Во многих регионах мира техническое развитие, которое привело к экологическому кризису, сопровождается глобальными изменениями в окружающей среде.

Одновременно в ряде индустриально развитых странах радикально рыночные реформы ещё более снизили уровень экономического и экологического взаимодействия и на этой основе создали опасные условия во взаимоотношениях человечества с окружающей средой.

Несмотря на принимаемые меры основанные на программах утверждённых как на региональном уровне, так и на международных организациях, экологическая безопасность граждан постоянно снижается.

Основой этого процесса является ухудшение качества окружающей среды, где человек является объектом постоянно контактирующим со средой, характер экологической бедствия, которой возрастает с каждым днём.

Во многих регионах мира ущерб от загрязнения природы по подсчётам международных организации равен примерно половине национального дохода.

В результате этих процессов, то есть на основе бесконтрольной деятельности крупных корпораций, происходит нарушение природно-экологического баланса сопровождающегося отрицательным влиянием на жизнедеятельность живых организмов. Известно, что в результате загрязнения окружающей среды ежегодно в мире страдают от употребления в пищу небезопасных продуктов миллионы людей.

По данным Всемирной организации здравоохранения, ежегодно около 1,5 миллиард человек страдают от пищевых продуктов заражённых различными токсическими веществами. Более 2,2 миллионов из них умирает, включая 1,8 миллион детей.

В этих условиях наряду с другими живыми организмами медоносные пчёлы, также подвергаются воздействию загрязняющих антропогенных веществ окружающей среды.

Общеизвестно, что загрязнение окружающей среды вызывает нарушение различных функций пчелиного организма, который требует эффективного мониторинга окружающей среды с целью предупреждения последствий оказывающих отрицательное действие на организм пчёл.

С этой целью важной составной частью проводимых мероприятий является апимониторинг включающий в себя использование самих медоносных пчёл в качестве биоиндикаторов.

Для дальнейшего определения параметров поражения пчелиного организма, как биоиндикатора загрязнения окружающей среды, нами был поставлен эксперимент, в котором избыточное поступление токсичного вещества моделировалось путём введения в корм пчёл никель содержащих добавок.

Концентрация содержания никеля в корме пчёл по сравнению с контрольным вариантом было 4 и 6 раза выше. В некоторых вариантах содержание этого элемента увеличилось от 10 до 15 раз.

Исследования проводились в четырёх семьях, изолированных от общей пасеки с целью предотвращения загрязнения тех пчелиных семей, которые не были включены в проводимые эксперименты.

Полученные данные в ходе исследования указывали на то, что малые концентрации никеля содержащих добавок существенно влияния не оказывали на продуктивность исследуемых семей медоносных пчёл. Однако в одной семье полученные данные свидетельствовали о том, что применение никель содержащих добавок отрицательно сказывалось на продуктивности пчелосемьи, который характеризовалась уменьшением этого показателя на один порядок.

Следует заключить, что динамика воздействия никель содержащих веществ на медоносных пчёл меняется при применении её повышенной концентрации.

Таким образом полученные экспериментальные данные свидетельствуют о возможности использования пчёл и продуктов их жизнедеятельности в качестве биоиндикаторов загрязнения окружающей среды.

Содержание пчелиных семей в различных территориях с целью получения полноценной экологически чистой продукции, требует необходимых мер перед процессом сбора нектара пчелиными семьями направленных на всеобъемлющие мероприятия по изучению загрязнения окружающей среды. С этой целью должен проводится мониторинг окружающей среды до размещения пчелиных семей в эти территории.

**Abbas İsmayılov,
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
abbas1979@mail.ru**

Kiçik Qafqazın silsilələrinin florasının Azərbaycan Respublikasındakı hissəsinin ekobiomorfoloji təhlili

Respublikamızın iqtisadiyyatının inkişafında bioresursların tədqiqi, səmərəli istifadəsi, bərpası və mühafizəsi aktual problem olub, vacib dövlət əhəmiyyətli məsələlərdən sayılır. Zəngin flora və rəngarəng bitkiliyə malik ərazilərimizdən biri olan Kiçik Qafqaz silsilələrinin Azərbaycan Respublikasındakı hissəsinin botaniki-coğrafi rayonlaşdırma əsasında müasir ekoloji-floristik təsnifatının verilməsi və oradakı çay hövzələrinin mühafizəsinin elmi

əsaslarının işlənilib hazırlanılması məsələləri günün tələbləri səviyyəsinə qaldırmaqla aktualıq kəsb edir.

Bitkilərin iqlim və torpaq şəraitinə uyğunlaşmasının eko-fitosenotik qanunauyğunluğu, onların hündürlük qurşaqları üzrə yayılması ilə xarakterizə olunur. Rayonun bəzi qurşaqlarındakı növlərin sayının azlığına iqlim şəraitinin kəskinliyi, zəif torpaq örtüyü, yamaqların maillilik dərəcəsi və eroziya proseslərinin intensivliyi səbəb olmuşdur.

Qafqazın floristik prinsiplərə və bitkilik tiplərinə görə qurşaqlara bölünməsi işi ilk dəfə olaraq Y.S.Medvedyev tərəfindən həyata keçirilmişdir. Y.S.Medvedyev, A.A.Qrossheyim, A.Q.Doluxanov, O.S.Qrebennikov Qafqazın qurşaq sxemlərinə həsr olunmuş əsərlərində kompleks iqlim şəraitini əsas götürməklə "düzənlik", "aşağı", "orta", "yuxarı", "subalp", "alp", "subnival" və "nival" anlayışlarını elmə daxil etmişlər.

Kiçik Qafqazın ən yüksək zirvəsi Murovdağ silsiləsində Gamişdağdır. Onun hündürlüyü 3724 m-dir. Ərazidə 15802 hektar meşə sahəsi olmaqla Kəpəz dağı, Göy-göl, Maral-göl, Zəli-göl, Ayna-göl rayon ərazisində yerləşir və Quşqara, Gəncə və Kürək çayları rayon ərazisindən keçir. İqlimi mülayim-istidir.

Ərazidə yaradılan Göy-Göl dövlət təbiət qoruğu - Azərbaycanda yaranan ilk qoruqdur. 1925-ci ildə yaradılan bu qoruq Qafqazın şimal şərq yamaqlarında Göygöl rayonunu ərazisində yerləşmişdir. Bu qoruq bir neçə dəfə (1950, 1961-ci illərdə) ləğv edilmiş, statusu dəyişdirilmiş və 1965-ci ildə üçüncü dəfə təşkil edilmişdir. Onun ərazisi iki hissədən - Göy-Göl dövlət təbiət qoruğundan və onun "Eldar şamı" filialından ibarətdir.

Qoruğun yaranmasında əsas məqsəd Kiçik Qafqaz silsiləsinin şimal ətəklərinin subalp qurşaqlarında təbiət komplekslərinin qorunub saxlanmasıdır.

Göygöl qoruğunun ərazisi dərin vadilərlə vasitəsilə bir çox tərkib hissələrə ayrılmışdır. Həmin vadilərdə kiçik, iti çaylar axır. 10-a yaxın göllər mövcuddur. Meşəlikdə qonur dağ - meşə, çəmənlikdə dağ - çəmən torpaqları mövcuddur. İqlim əsas soyuq, qışı quru olur. Floranın tərkibini 420 növ bitki, o cümlədən 76 növ ağac və kolluqlardır. 1100 - 2200 m hündürlükdə yarpaqlı ağaclar: şərq fısqığı, şərq palıdı, vələs ağacları mövcuddur. Göygöl gölünün ətrafında şam, vələs, palıd, küknar, quşarmudu, itburnu, yemişan, alça, gərməşov var.

Elləroğlu dağ silsiləsində (hünd. 710 m) "Eldar şamı" qoruğunun filialı var. Palıdı torpağa malik olan bu dik yamaqlarda (sahəsi 392 ha - dır) Eldar şamı meşəliyi yerləşir. Bundan başqa həmin sahədə seyrək şam meşəliyi, eldar şamı, eldar armudu, ardıc kolu, cır moraq, zoğal ağacları da var. Ağaclardan - eldar şamı, adi nar, qarmaq şəkilli şam, heyvanlardan - Zaqafqaziya qonur ayısı, faunadan - adi quru qurbağası, çay və göl alabalıqları Qırmızı kitaba salınmışlar.

Ərazisdə şaquli zonallıq daha çox nəzərə çarpır. Hündürlük qurşaqları üzrə bitki növlərinin yayılması da müxtəlifdir. A.A.Qrossheyim tərəfindən düzənlik, ön dağlıq, aşağı dağlıq, orta dağlıq, yüksək dağlıq, subalp və alp qurşaqları göstərilmişdir. Rayon florası hündürlüklərə görə müəyyənləşdirərkən, fiziki-coğrafi və ekoloji şərait ilə bir-birindən fərqlənən 7 şaquli qurşaq götürülmüş, onların hündürlükləri dəqiqləşdirilmiş və faydalı bitkilərin yayılma qanunauyğunluqları tədqiq olunmuşdur.

Kiçik Qafqaz silsilələrinin Azərbaycan Respublikasındakı hissəsinin botaniki-coğrafi rayonlaşdırma əsasında müasir ekoloji-floristik təsnifatının verilməsi məqsəd və vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

2016-2017-ci illərinin müxtəlif vaxtlarında Kiçik Qafqaz silsilələrinin Azərbaycan Respublikasındakı hissələrinin ayrı-ayrı botaniki-coğrafi rayonlarına ekspedisiya marşrutları edilmiş, herbari nümunələri götürülmüşdür. Toplanmış herbari materiallarının işlənilməsində "Флора Азербайджана" [т.т.1-8.1950-1961], "Определитель растений Кавказа" [Гроссгейм, 1949], "Флора Кавказа" [Гроссгейм, т.т.1-7.1936-1967], "Флора СССР" [т.т.1-30.1934-1967], "Флора Европейской части СССР" [т.т.1-7.1979-1989] təyinedicilərindən və internet resurslarından istifadə edilmişdir. Taksonların adı, nomenklatur dəyişikliklər «Международный кодекс ботанической номенклатуры» [2001, Çerepanov, 1995], "Конспект флоры Кавказа" [2003-2009] əsərlərinə əsasən verilmişdir.

2016-2017-ci illərdə aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, Kiçik Qafqaz silsilələrinin Azərbaycan Respublikasındakı hissələrinin botaniki-coğrafi rayonlarında 5 şöbə, 6 sinif, 42 sıra, 82 fəsilə, 327 cinsə aid olan 709 növ sporlu (7 ibtidai sporlu, 5 ali sporlu) və toxumlu (3 çılpaqtoxumlu, 65 örtülütoxumlu, o cümlədən 6 birləpəli, 59 ikiləpəli) ali bitki yayılmışdır. Bu bitkilərin flora spektri hazırlanılmış və eko-floristik təhlili aparılmışdır. Floranın eko-floristik təhlilinə əsasən bitkilərin həyat formalarından Serebryakov sisteminə görə 992 (54,5%) növü çoxillik, 489-u (26,9%) birillik, 126-sı (6,9%) ikiillik, 80-i (4,5%) kol, 51-i (2,8%) ağac, 50-si (2,7%) yarımkol, 30-u (1,6%) kolcuq, 2-si (0,1%) isə yarımkolcuqlardan ibarətdir. Ekoloji qrupların Şennikova görə 182 (26,0%) növü kserofitlər, 21-i (2,3%) mezokserofitlər, 303-ü (38,0%) mezofitlər, 101-i (17,0%) kseromezofitlər, 16-sı (3,9%) isə hiqrofitlər və hidrofittərdən təşkil olunmuşdur.

Məmmədhüseyn Hüseynov,
dosent
Murad Şahverdiyev,
müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
mamed.h@mail.ru
muradshahverdi@mail.ru

Meşə yanğınlarının biomüxtəlifliyə təsiri

Bioloji müxtəlifliyin qorunması və onun komponentlərindən davamlı istifadə problemi bu gün çox aktualdır və global xarakter daşıyır. Biomüxtəliflik ekosistemin davamlılığına bilavasitə təsir edir. Ekosistemin normal fəaliyyəti biomüxtəlifliyin mövcud vəziyyətindən çox asılıdır. Biomüxtəlifliyə isə həm antropogen, həm də təbii amillər çox təsir edir. Meşə yanğınları bu amillərdən ən təhlükəliələrindən biridir.

Tədqiqat işimizdə meşə yanğınlarının səbəbləri, biomüxtəlifliyə və ekosistemdə gedən bir sıra proseslərə - məhsuldarlığın dəyişilməsinə, maddələr dövrəsinə, növ sayının dəyişilməsinə təsirinə öyrənilməsi məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Torpağın üst münbit qatının yuyulub getməsinin qarşısının alınmasında, sel daşqınlarının minimuma endirilməsində, tarlaların küləkdən və quraqlıqdan qorunmasında müstəsna əhəmiyyəti olan meşələrdə yanğınların baş verməsi ekosistemdə bərpası çətin olan və ya mümkün olmayan dəyişikliklərə səbəb olur. Lokal meşə yanğınlarının regional biomüxtəlifliyin davamlılığında rolunun qiymətləndirilməsinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti öyrənilmiş və ekoloji monitorinqin keçirilməsində rolunu tədqiq olunmuşdur. Ekosistemdə meşə yanğınlarının bioloji müxtəlifliyə təsiri zamanı baş verən dəyişikliklər əsasən müşahidə və riyazi statistik analiz üsullarından istifadə edilərək yerinə yetirilmişdir. Biomüxtəlifliyin dəyişməsinə öyrənmək üçün əsasən dəyişkənliyə səbəb olan amilləri, təsirə məruz qalan növləri və onların dəyişkənliyinin intensivliyini və əhatə dairəsini bilmək lazımdır. Apardığımız müşahidələr göstərir ki, ekosistemdə bioloji müxtəlifliyin dəyişməsi əsasən meşə yanğınlarının intensivliyindən, əhatə dairəsindən və davam etmə müddətindən daha çox asılı olur. Bitkilərdə biomüxtəlifliyin dəyişməsi və ya azalması həmin ərazidə heyvanlarda, əsasən onurğasızlarda sayın kəskin azalmasına və ya yox olmasına səbəb olur. Heyvanlar məcburiyyət qarşısında öz yuvalarını tərk etməyə və başqa ərazilərə getməyə başlayırlar, nəticədə uzun müddət ərzində formalaşmış bioloji tarazlıq pozulur. Meşə yanğınlarının biomüxtəlifliyə təsiri regionun ekoloji şəraitindən, ilin fəslindən, havanın həmin zamanda temperaturundan asılıdır. Müşahidələr zamanı müəyyən edilmişdir ki, lokal ərazilərdə baş verən meşə yanğınları həmin sahələr üçün xarakterik olan bitki və heyvan növlərinin biomüxtəlifliyinin azalmasına və sonradan təbii bərpa prosesinin dəyişməsinə səbəb olur. Meşə yanğınları ekoloji tarazlığın pozulmasına, belə ki, atmosferin çirklənməsinə, torpağın və yeraltı suların mineral tərkibinin dəyişməsinə, həmin

Əraziyə yaxın yaşayış məntəqələrində insanların sağlamlığının təhlükə altında qalmasına səbəb olur. Xüsusi ilə bu özünü tənəffüs və ürək-damar sistemi xəstələrində qabarıq göstərir. Yanğından sonra təbii bərpa zamanı, ilk növbədə ərazi ot bitkiləri ilə örtülür, sonradan yarımkol və kolları inkişaf edir, kölgəyədavamlı və işıqsevən ağacların bərpasına isə nisbətən daha çox zaman tələb olunur.

Nizami Əkbərov,
dosent

Əli Zalov,
dosent

Miri Əbdülov,

Pərvin Ələsgərov,

Kiçik elmi işçi

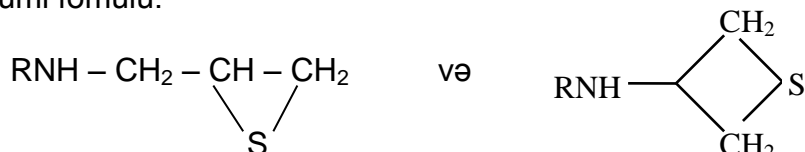
Lalə Zeynalova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

adpu-kimya@mail.ru

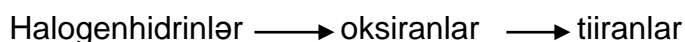
N-əvəzli tiiranların və tietanların bəzi nümunələrinin sintezi və tətbiqi

AMEA-nın Aşqarlar Kimyası İnstitutunda aparılan elmi-tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, kiçik heterotsikllü kükürdüzvi birləşmələr sürtkü yağlarına çoxfunksiyalı aşqar kimi tətbiq oluna bilər. Lakin tərkibində eyni zamanda həm azot, həm də kükürd atomu olan kiçik heterotsikllü kükürdüzvi birləşmələr: tiiran və tietanların, uyğun olaraq, üç və dördüzvi heterotsikllü kükürdüzvi birləşmələrin bəzi nümunələri – N-arilaminəvəzli tiiran və tietanlar bizim tədqiqata qədər sürtkü yağlarına aşqar kimi öyrənilməmişdir. Ona görə də ümumi formulu:

R=C₆H₅-, 2-CH₃-C₆H₄-, 3-CH₃-C₆H₄-, 4-CH₃-C₆H₄-, 4-CH₃O-C₆H₄-, 4-Cl-C₆H₄-, 4-HO-C₆H₄- (I-VII) kimi olan 1,2-epitio-3-N-arilaminpropanların (müvafiq tiiranların) və 3-(N-arilamin)tietanların sintez olunaraq sürtkü yağlarına yeyilmə və siyirmə əleyhinə aşqar kimi tədqiq olunması nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də maddələrin quruluşu ilə onların bir aşqar kimi təsir effektivliyi arasındakı əlaqəni öyrənmək və tiiranlarla tietanların hansının daha yaxşı aşqar olduğunu dəqiqləşdirmək üçün bir-birinin siniflərarası izomeri olan, yəni tərkibində eyni cür funksional qruplar saxlayan N-arilaminəvəzli tiiran və tietan törəmələri sintez olunaraq sürtkü yağlarına yeyilmə və siyirmə əleyhinə aşqar kimi müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir (üçüzvlü, yoxsa dördüzvlü heterotsikllü halqanın daha effektiv təsire malik olduğunu öyrənmək məqsədilə). Təqdim olunan elmi-tədqiqat işində biz sürtkü yağları üçün yeni tip aşqarlar sintez etməkdən ötrü asanlıqla əldə olunan reaktivlər əsasında aparıla bilən sintez üsullarından istifadə etməyə çalışmışıq.

3-N-arilaminəvəzli tietanlara izomer olan arilaminəvəzli tiiranların (1,2-epitio-3-N-arilaminpropanların) ən əlverişli sintez metodu - başlanğıc maddə kimi sənaye miqyaslı reaktiv olan 1,2-epoksi-3-xlorpropandan (EXH) istifadə etməklə aromatik birli aminlər əsasında, əvvəlcə, arilaminəvəzli halogenhidrinlər, sonra onlara müvafiq oksiranlar və nəhayət, oksiranların tioepoksidləşdirilməsi ilə müvafiq tiiranlar almaqdan ibarətdir:

Sintez olunan maddələrin tərkibi element analizi, təmizliyi MQX və NX metodları ilə, quruluşları isə İQ və NMR spektroskopik analiz metodları vasitəsilə sübut olunmuşdur. N-arilaminəvəzli tiiranların və tietanların yağlayıcı xassələri (siyirmə və yeyilmə əleyhinə xassələr) dördkürəcikli sürtünmə maşınında məlum metodla təyin edilmişdir. Birləşmələrin və digər məlum aşqarların yağlayıcı xassələri M-14 markalı mineral yağın tərkibində də öyrənilmişdir. Sınaq otaq temperaturda aparılmışdır. Sürtünmə xassələrini xarakterizə edən göstərici 392 N yükdə 60 dəqiqə müddətində təyin edilir və yeyilmə ləkəsinin diametri (D_i) adlanır. Aşqarın siyirmə xassəsi isə böhran yükü (P_b), ərimə yükü (P_a) və siyirmə indeksi (I_s) ilə müəyyən edilir.

Tədqiqatlar nəticəsində məlum oldu ki, sintez edilmiş N-arilamintiiranlar və 3-N-arilamintietanlar sürtkü yağlarına 0,25 mol/100q yağ (təxminən kütləcə 3-5% miqdarında) əlavə edildikdə onların yağlayıcı xassələri əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşır. Molekulun tərkibində benzol nüvəsi ilə birbaşa birləşmiş bəzi qruplar: metil-, metoksi- və hidroksoqruplarının olması və onların benzol nüvəsindəki vəziyyətləri (amin qrupuna nəzərən o-, m- və p-vəziyyətdə olmaları) birləşmələrin yağlayıcı xassələrinə ciddi təsir etmir. Eyni cür funksional qruplara malik tiiranların siyirmə, tietanların isə yeyilmə xassələri daha üstündür. Funksional xassələrin əsas daşıyıcıları üçüzvlü tiiran və dördüzvlü tietan tsikli, daha doğrusu, tiiran və tietan tsiklində yerləşən kükürd, amin qrupunda olan azot atomu və aromatik benzol nüvəsidir.

Наджаф Кахраманов,
доктор химических наук, профессор,
najaf1946@rambler.ru
Рена Курбанова,
доктор философии по химии, доцент
Рейхан Гаджиева,
доктор философии по химии,

Азербайджанского Государственного Университета Нефти и Промышленности

Аппретированные нанокompозиты на основе полипропилена и минеральных наполнителей

В докладе рассмотрены основные проблемы, связанные с получением наполненных полимерных нанокompозитов на основе природного минерала – каолина и полипропилена. В задачу исследования входило исследование возможности улучшения качественных характеристик композитов путем аппретирования наночастиц кремнийорганическим соединением - аминоэтиламинопропилтриметоксисиланом - (АЭПМОС). В ходе проведенных исследований было установлено, введение аппрета способствует появлению химической связи между метоксигруппами кремния с окислами металлов, содержащихся на поверхности наночастиц.

Реализацию поставленных целей представлялось возможным решить путем использования наноразмерных частиц природного каолина совместно с агентом смазки – стеаратом цинка. Использование стеарата цинка не только приводит к улучшению текучести расплава нанокompозита, но и подобно структурообразователю способствует формированию мелкосферолитной надмолекулярной структуры. Тут сказывается и тот факт, что при введении стеарата цинка в расплав полимерной матрицы, он при температуре выше 130°C расплавляется и, подобно пластификатору внедряясь в межпачечное пространство, приводит к значительному росту текучести расплава. В процессе охлаждения и затвердевания стеарат цинка, подобно структурообразователю ориентирует

макроцепи на своей поверхности, способствуя тем самым получению мелкосферолитной надмолекулярной структуры. С введением наноразмерного каолина в состав ПП максимальное значение разрушающего напряжения равное 30.9 МПа достигается при 10% масс. его содержании. При этом прочность на изгиб постоянно увеличивается с ростом концентрации каолина, а относительное удлинение, наоборот, снижается. С введением аппретов обеспечивается возможность не только улучшения адгезионного контакта между аппретом и наполнителем, но и заметно повышается разрушающее напряжение, модуль упругости на изгиб, относительное удлинение и текучесть расплава нанокompозитов.

Полученные данные однозначно подтверждают тот факт, что появление максимума разрушающего напряжения в зависимости от количества используемого аппрета, свидетельствует о формировании химической связи с поверхностью наночастиц. Снижение относительного удлинения композита с ростом концентрации наночастиц это ожидаемая реакция полимерной матрицы. Интерпретируется она тем, что введение инородного веществ в состав полимерной матрицы это обязательным образом в процессе охлаждения (кристаллизации) и роста кристаллических образований сопровождается выталкиванием частиц наполнителя в межсферолитную (аморфную) область. И, чем больше наполнителя вводится в состав полимера, тем большая часть наночастиц концентрируется в аморфной области. Процесс накопления наночастиц в межсферолитной области сопровождается армированием аморфной области с одновременным блокированием подвижности «проходных цепей», ответственных за пластичность и способность к одноосной деформации.

**В.М. Оруджов,
доцент
Аббас Джафаров,
магистрант**

Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

Роль водорослей в обогащении окружающей среды кислородом

В современных условиях биосфера подвергается воздействию многих антропогенных факторов, сопровождающихся отрицательными реакциями всех составляющих этой сферы.

Среди возникающих в этих условиях таких проблем как экономические, социальные, демографические наиболее острым является проблема глобального экологического кризиса.

На всех уровнях как региональных, так и международных поднимаются вопросы об экологической безопасности и экологическом риске для биосферы, где человек является важным звеном употребляющим сельскохозяйственной продукции, который возделывается в условиях загрязнённых отходами промышленных, бытовых и других областей.

Возрастание загрязняющей роли больших городов и промышленных корпораций в условиях мировой глобализации является нерегулируемым и неконтролируемым очагом загрязнения окружающей среды.

В настоящее время это проблема остро стоит перед человечеством, решением которого требует глобальных научно-обоснованных мероприятий как регионального, так и мирового значения.

В этом плане летальное изучение мирового водного бассейна и живой биоты находящихся в этих условиях представляет как практический, так и научный интерес.

Следует отметить, что растительный мир водной среды является важной частью нашей планеты, которая обеспечивает атмосферу кислородом, необходимым для обеспечения жизнедеятельности окружающей среды.

Наряду с этой функцией богатый растительный мир водной среды является, также пищевой базой как для морских обитателей, так и для человека и животных.

Многими исследованиями доказано высокая эффективность водных растений при использовании их в кормопроизводстве.

Водные растения характеризующиеся высокопитательной ценностью и лечебными свойствами используются в обогащении пищевой цепи, а также в лечении многих болезней.

Во многих развитых странах мира созданы искусственные водные бассейны, где процесс возделывание водорослей проводится на высоком технологическом уровне.

В настоящее время в нашей республике на государственном уровне уделяется особое внимание обнаружение, изучению и распространению водорослей в регионах где необходимо повышение качества кормопроизводства.

Созданные искусственные рыбные производства, также используют водоросли как для питания рыб, так и для обогащения водной среды кислородом.

Таким образом повсеместное распространение водорослей определяет их огромное значение в биосфере и хозяйственной жизнедеятельности человека.

Создание благоприятных условий для водорослей повышает их способность к фотосинтезу за счёт чего они являются основными продуцентами громадного количества органических веществ в водоёмах.

Одновременно водоросли поглощая углекислый газ в водных средах обогащает эти среды кислородом, что создаёт благоприятные условия для размножения и развития других живых организмов населяющих эти водоёмы.

В современном мире продукцией водных растений широко пользуются во многих отраслях хозяйственной деятельности человека. В эти отрасли можно отнести пищевую, промышленную и парфюмерную промышленности.

**Ульвия Мамедли,
доцент
Наджаф Кахраманов,
профессор
Юнис Кахраманлы,
доцент**

**Айнура Гасанова,
научный сотрудник Института Полимерных Материалов Национальной АН
Азербайджана**

**Азербайджанского Государственного Университета Нефти и Промышленности
najaf1946@rambler.ru**

Нанокompозиты на основе полиэтилена низкой плотности и термообработанных мелкодисперсных бытовых отходов

Создание экологически чистых технологий переработки бытовых отходов сегодня является одним из важных экологических проблем, связанных с сохранением окружающей среды от загрязнения. На современных термических установках по переработке бытового мусора образуются в большом количестве

отвалы в виде кусков диаметром до 1.0 см. Основная задача исследования заключалась в том, чтобы рассмотреть возможность использования этих отходов в качестве дешевых наполнителей для пластмасс. В этом случае представляется возможным решить 2 основные задачи: 1) получить полимерные композиты с улучшенными свойствами, и 2) снизить их себестоимость за счет использования дешевых наполнителей. После измельчения отходов до мелкодисперсного состояния на уровне наночастиц (до 110 нм) последние были использованы в качестве наполнителя полиэтилена низкой плотности (ПЭНП).

Измельчения отходов до наноразмерного уровня проводилось на аналитической мельнице А-11 и максимальной скорости вращения 28000 об/мин.

Размер наночастиц определяли на приборе модели STA PT1600 Linseiz Германия и составлял 20-95 нм.

ИК-спектральный анализ проводился на приборе ИК-Фурье спектрометре ALPNA фирмы Blenker- Германия, кристалл ZnSe и диапазоне 600 - 4000см⁻¹.

В последние годы были достигнуты определенные успехи в области разработки теории и технологии получения композиционных материалов, дисперсных и армирующих средств, теории неоднородных сред – оптимального армирования, физики и механики деформационного упрочнения и прочности композиционных материалов с широким спектром строения, свойств и областей применения. Ниже в таблице приводятся результаты исследований влияния концентрации наполнителя на разрушающее напряжение и относительное удлинение нанокompозитов. Как видно из этой таблицы, с увеличением концентрации наполнителя наблюдается заметное улучшение разрушающего напряжения и закономерное снижение относительного удлинения. Рост прочности образцов однозначно свидетельствует о том, что рассматриваемый наполнитель является усилителем прочности полимерных материалов

Таблица. Физико-механические показатели полиэтилена низкой плотности с мелкодисперсным порошком, представляющим собой отходы бытового мусора обработанного в процессе термического воздействия при температуре 1000-1200°С.

№	Состав композиции	Разрушающее напряжение, МПа	Относительное удлинение, %
1	ПЭНП	13.0	370
2	ПЭНП + 5% наполнителя	13.4	360
3	ПЭНП + 10% наполнителя	13.8	140
4	ПЭНП + 15% наполнителя	14.2	90
5	ПЭНП + 20% наполнителя	14.7	70
6	ПЭНП + 30% наполнителя	15.0	50
7	ПЭНП + 40% наполнителя	15.2	40

Другим важным обстоятельством является то, что даже при введении 40% наполнителя хрупкость образцов не проявляется. Все это свидетельствует о том, что на поверхности частиц наполнителя формируется монослой полимерной матрицы, обеспечивающий достаточную пластичность композита.

Состав и структура полученных композиционных материалов изучена ИК-спектроскопией и рентгеноструктурным анализом. Показаны незначительные смещения полос поглощения оксидов металлов в составе наполнителя, свидетельствующая о возможности протекания ориентационных процессов на его поверхности.

Полученные экспериментальные результаты исследования позволяют утверждать, что рассматриваемые наночастицы отходов существенно влияют на улучшение качественных характеристик промышленного ПЭНП.

Разработка и исследование выше рассматриваемых полимерных композитных материалов позволяет получить материалы конструкционного назначения с заданными эксплуатационными характеристиками.

Ариф Газиев,
доцент
Ш. Э Алекберова,
магистрант
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет
arif_qaziyev@mail.ru

Биологические особенности проростков кукурузы в зависимости от световой экспозиции, температурного режима и влагообеспеченности

Современные условияобеспечивающие процесс продовольственной безопасности включают в себяважные задачи по увеличению производства, повышения качества и дальнейшей реализации зерна и зерновых продуктов, которые являются основной энергетической базой в пищевой цепи.

В этой связи культура кукурузы является важной стратегической культурой, содержащей в себе большое количество важных веществ, необходимых для обеспечения потребностей населения как продуктами питания, так и повышения уровня кормопроизводства.

Биологические особенности этой культуры способствуют обеспечению окружающей среды различными элементами обогащающими жизнедеятельность биоты.

Структурная организация листовой поверхности кукурузы способствует повышенному уровню фотосинтетической деятельности, которая сопровождается большим накоплением полезных органических веществ содержащих в себе важные элементы характеризующие высокую продуктивность и питательную ценность.

Уровень сельскохозяйственногопроизводства основанное на современных агротехнических технологиях, способствует повышению урожайности и качества продуктов получаемых с этой культуры, которое является наиболее важной и целесообразной экономической составной частьювсеобъемлющей программы по обеспечению населения продовольственной продукцией.

Качество кукурузной продукции в конечном итоге оценивается уровнем трансформации содержащихся в ней элементов, как в зерне, так и в других частях растительного организма, показывающих уровень эффективности мукомольной, хлебопекарной, кормовой и ряда других показателей играющих особую роль в обеспечении пищевой цепи полноценными продуктами питания.

Полученные данные свидетельствовали о том, что показателями определяющими технологические, пищевые и кормовые достоинства этой культуры являются как генетические особенности, так и взаимодействие с факторами окружающей среды.

Проводимые исследования по изучению биологических особенностей проростков кукурузы, были основаны на определении фотосинтетической активности этой культуры в фазу 3-5 и 7-8 листьев в зависимости от температурного режима и влагообеспечения. Материалом для исследований служили различные сорта кукурузы, с характерными для каждого сорта морфофизиологическими особенностями.

Исследуемые материалы были сортами полученными в научно-исследовательской лаборатории АГАУ.

В научно-исследовательской базе кафедры биологии на проростках культуры кукурузы проводились исследования в различных температурных режимах. Температурные экспозиции в пределах 26-28⁰С, 34-36⁰С, а также 40-44⁰С проводились в специально оборудованном боксе. Время температурной экспозиции составляло от 4 до 6 часов.

В каждой температурной экспозиции согласно повторности проростки кукурузы находились в различных режимах водообеспечения. Режим водообеспечения состоял из трёх уровней: оптимальный, средний и низкий.

Накопление сухого вещества в растениях, которые являются следствием фотосинтетических процессов, зависела от оптимальных уровней, как температурного режима, так и водообеспечения.

В этих условиях изменения уровня светового обеспечения, также сказывались на накоплении сухого вещества.

Взаимосвязь полноценной световой экспозиции в вариантах с оптимальными уровнями температурного режима и водообеспечённости сопровождалось наибольшим накоплением как сухого вещества, так и повышенным содержанием хлорофилла.

Обеспечение отдельных вариантов как температурным режимом, так и водообеспечением ниже оптимального уровня сопровождался изменениями изучаемых показателей ограничивающих рост и развитие проростков.

Одновременно было установлено, что нижние листья столь же эффективны, как и верхние если они получают освещение такой же интенсивности. Конечно, следует отметить в полевых посевных условиях, проростки кукурузы подвержены неравномерному освещению, что сопровождается изменением накопления относительного количества сухого вещества.

Учитывая, что в посевах кукурузы относительное количество сухого вещества, образуемого на 1м² поверхности верхних, средних и нижних листьев были приблизительно порядка 4-2,2-1, в лабораторных условиях проводимые экспозиции освещения проводились с максимальным освещением всех уровней листовой поверхности.

Полученные данные свидетельствуют о том, что обеспечение проростков культуры кукурузы равномерным освещением всей листовой поверхности в условиях оптимального температурного режима и влагообеспечения сопровождается повышением уровня фотосинтетической активности.

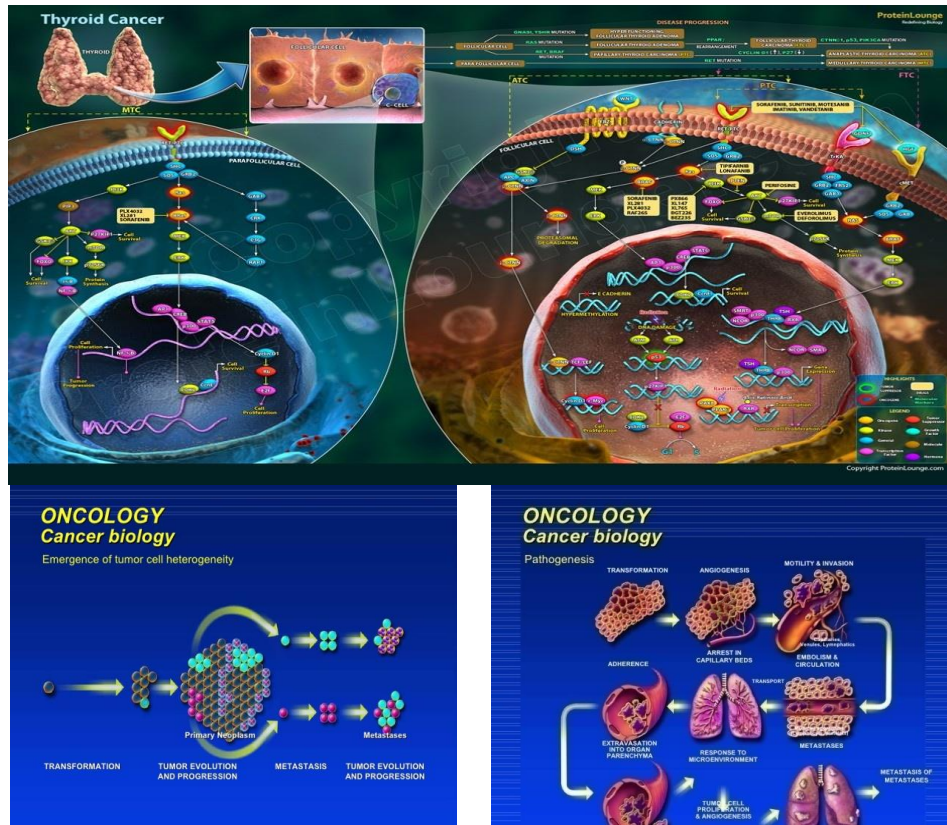
Elvin Əliyev,
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
elvinaliyev1989@hotmail.com
Hikmət Məmmədov,
doktorant
Türkiyə Ege Dövlət Universitesi
hikmet_7@yahoo.com.tr

Xərçəng biologiyasında bəzi önəmli aspektlər

Biolojik olaraq xərçəng, daxili və xarici bir çox neqativ təsirlər nəticəsində meydana çıxan hüceyrələrin nizamsız bölünüb çoxalması, qan linfa yoluyla bədənin digər bölgələrinə yerləşməsi olaraq ifadə etmək olar. Bütün məlumatlar çərçivəsində, bir çox önəmli aspektlər xərçəng biologiyasının dəyərləndirilməsinin aparılmasına imkan verir.

Bədənimiz, milyardlarla hüceyrəyi əhatə edən canlı və böyüyən bir sistemdir. Bu hüceyrələr maddələr mübadiləsi, daşıma, ifraz, çoxalma və hərəkət kimi bütün vücut

fonksiyonlarını yerinə yetirirlər. Böyümə və inkişaf, yeni hüceyrə sayının artması və bunların fərqli tip toxumalara çevrilməsinin nəticəsində meydana çıxır. Böyüməyi və formalaşmayı tənzimləməyən hüceyrələrin hamısı xərçəng hüceyrəsi deyildir. Bəzi hüceyrələr sürətlə bölünür və şiş kütləsini meydana gətirir. Ancaq onlar xoş xassədirlər. Çünki bunlarda bəd xassəli şişlərə çevirmə yönümün digər özəllikləri yoxdu. Onkogenlər və bunların zülal məhsulları hüceyrəyi xərçəngə aparan əsas bioloji aspektlər sırasındadır. Şəkil 1 - də xərçəng biologiyasında baş verən bəzi önəmli aspektlər göstərilmişdir.

Şəkil 1. Xərçəng biologiyasının onkologiyası.

Nəticədə araşdırmalar xərçəng xəstəliyi və onun biologiyası haqqındakı məlumatları araşdırmaqla, eyni zamanda həm kəşf edilmiş həm də aparılan tədqiqatlardakı çoxsaylı yanaşmalar saysız canlıların yaşam həyatını xilas etməkdədir.

Заур Гумбатов,
профессор
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет
zaurgumbatov@yandex.ru

Влияние промышленных выбросов на структурные Особенности сосны эльдарской (*pinus eldarica medw*)

Современный растительный покров все в большей степени испытывает неблагоприятное воздействие различных антропогенных факторов, среди которых существенную роль играет загрязнение окружающей среды. Промышленность выбрасывает в виде отходов в атмосферу, воду и на почву огромное количество различных веществ, многие из которых обладают токсичным действием. Так, количество серы, пылинок гипса, выбросы выхлопных газов с тяжелыми металлами

и алюминий, поступающие в атмосферу в результате деятельности комбинатов в Гяндже ежегодно, оцениваются тоннами.

Большое ее количество довольно быстро выводится из атмосферы, образуя вокруг источников выброса зоны с аномально высоким поступлением серы и алюминиевых пылинок в экосистемы, которое во много раз превышает потребность организмов в этом элементе. Поскольку техногенная сера представлена преимущественно токсичным сернистым газом, ее влияние на растения обычно оказывается неблагоприятным и приводит к снижению биологической продуктивности.

Для выявления взаимодействия растений с атмосферными полютантами и определения уровня устойчивости древесных растений, к промышленным газам необходимо познание структурных основ газоустойчивости, отражающих состояние процессов жизнедеятельности растений и позволяющих раскрыть механизм повреждения растения промышленными выбросами.

Нами изучено анатомическое строение покровных тканей хвой и тканей побегов устойчивых и неустойчивых к промышленным выбросам форм эндемного вида Азербайджана сосны эльдарской, культивируемой в зонах Гянджинского алюминиевого и гипсового комбината. 20-22 летние культуры сосны в 5-6 километровой зоне вокруг источников выбросов испытывают постоянное воздействия интенсивного промышленного загрязнения. Исследования проводили на 3 пробных площадях, из которых две расположены в 1-1,5 километровой зоне постоянного воздействия алюминиевого и гипсового комбината. Контролем служила пробная площадь, расположенная в 15 км от источников выброса.

Для анализа и прогноза степени загрязнения воздуха в качестве исходной информации нами использовались многолетние данные (1995 -2015 гг) о концентрации вредных примесей (CO_2 и NO_2) по 8 пунктам наблюдения (0,20; 0,30; 0,50; 0,70; 1,00; 1,50; 2,00; 3,00 км).

На пробных площадях отобрали по 2 устойчивых (лучших по росту и состоянию) и неустойчивых (сильно поврежденных) дерева. Для анатомо-гистохимического изучения использовали хвою и побеги последнего года прироста.

Повреждение растений проявляются в пожелтении, сокращении продолжительности жизни, преждевременном опадании хвои, отмирание верхушечных побегов и изреживании кроны, в ослаблении роста и состояния деревьев. Установлено, что особенности анатомического строения играют большую роль в устойчивости растений к токсичным промышленным выбросам и могут служить надежными признаками в выявлении и отборе ценных особей. Наиболее информативными являются признаки характеризующие структуру покровных тканей хвои. Люминесцентный анализ выявил более мощное развитие покровных тканей хвои у устойчивых форм сосны. Толщина эпидермы с кутикулой у устойчивых составляет 22,0 мкм, у неустойчивых 18 мкм. Эпидермальные клетки устойчивых растений часто вытянуты радиально, что увеличивает общую толщину покровных тканей, у неустойчивых они ориентированы тангентально. У неустойчивых деревьев сосны эльдарской скопления кутикулы в виде полусфер приурочены к середине наружных стенок эпидермы, а у устойчивых она образуется в виде сплошной пленки. Высококвалифицированным, генетически обусловленным признаком является плотность размещения устьиц.

Как в условиях постепенного воздействия промышленных выбросов, так и при одноразовых летальных воздействиях устойчивы деревья имеющие низкую плотность устьиц (70-85 на 1 мм²); неустойчивые содержат 90 – 110 устьиц. У устойчивых деревьев устьица крупные (65-75 мкм), а у неустойчивых мелкие (55-65 мкм). Таким образом газоустойчивость сосны эльдарской связана с низкой

плотностью крупных устьиц, тогда как на межвидовом уровне она проявляется у растений с высокой плотностью мелких устьиц.

Воздействие токсичных выбросов главным образом сернистого газа вызывает глубокие изменения углеводного обмена в тканях хвои и оттока ассимилянтов в стебель, что выражается в задержке оттока сахаров и в избыточном накоплении крахмала в паренхимных тканях хвои в период вегетации. У устойчивых растений отложение углеводов в запас в виде крахмала не выражено.

С падением газоустойчивости крахмала заполняет сначала паренхимные клетки проводящих пучков, затем трансфузионной ткани, прилегающие к ней клетки мезофилла, а неустойчивых форм – весь мезофилл.

Под воздействием токсичных выбросов в побегах сосны эльдарской угнетается деятельность камбия, уменьшаются прирост проводящих тканей древесины и флоэмы (в 2-3 раза) и размеры их клеток. В паренхиме первичной коры под действием фитотоксикантов происходит лизис клеточных стенок и образование крупных межклетников, составляющих у неустойчивых форм половину объема ткани.

В устойчивости живых тканей ствола к промышленным выбросам большое значение имеет толщина мертвой коры, смягчающая и зачастую предохраняющая флоэмные ткани от летального воздействия поллютантов.

В более сильно загрязненных участках под прямым воздействием поллютантов в коре вымерших деревьев сосны эльдарской наблюдается разрыхления и частичное окаменение лубяных волокон и клеток. Полное засыхание деревьев происходит в фазе разворачивания листьев, когда в стволе активно идет деление камбия и заложение годичного кольца древесины. После окончания ростовых процессов активность дыхания луба падает, и реакция на нарушение обменных процессов под воздействием токсинов снижается. Быстрому отмиранию флоэмы способствует также накопление продуктов окисления фенолов, которыми богаты ткани хвойных. Таким образом, с нарушением обменных процессов под воздействием токсинов нарушается нормальный процесс дыхания. При первичном глубоком подавлении дыхания в период после действия оно не восстанавливается, в тканях нарушена сопряженность дыхания и фосфорилирования и вероятно необратимо подавлен транспорт по флоэме.

Afiyət Abdinova,
baş müəllim
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Qan damarlarının anatomik fizioloji quruluşu barədə

İnsan orqanizmində olan damar sistemi insanın bütün həyatı boyu fəaliyyətdə olub, öz funksiyasını yerinə yetirir. İnsan müxtəlif hərəkətlər edir, onun bədənindəki damarlar da həmin hərəkətlərə uyğun şəkildə elastiki dəyişmələrə uğrayır. Damarlar çox ideal və universal quruluşa malik olduğundan öz-özlüyündə heç bir problem yaratmır. Hər bir insanın bədənindəki qan damarlarının ümumi uzunluğu 100 000 kilometrə çatır.

Qan damarları müxtəlif uzunluqlu, diametrlı, daxili boşluğu ilə qan axan borulardan ibarət olub, orqanizmin bütün hissələrini əhatə etməklə onun bütün vacib orqan və sistemlərinin fasiləsiz işləməsinə imkan verir.

Qan-damar sisteminin mərkəzi orqanı ritmik yığılmalarla qanın damarlara ötürülməsini təmin edən ürəkdir. Qan damarları quruluşuna və funksiyalarına görə arteriyalar, venalara və kapilyarlara bölünür. Bu damarlar quruluşca müəyyən qədər fərqlənsələr də, onların həm də çoxlu sayda oxşar cəhətləri var. Oxşar cəhətlərdən ən başlıcası həm arteriya, həm də venaların hamısının divarlarının eyni sayda qatlardan

xaricdən sıx birləşdirici toxuma, onun altında saya əzələ, daha sonra elastiki liflər və nəhayət, daxili hüceyrə qatından ibarət olmasıdır. Kapilyarlar isə tək qatlı yastı hüceyrələr qatından ibarətdir.

Damarların fərqləndirici cəhətləri isə arteriya damarlarında yuxarıda göstərilən qatların, venalardakına nisbətən daha qalın olmasıdır.

Arteriyalar – qanı ürekdən orqanlara aparan damarlar olub, müxtəlif diametrə malikdir. Arteriyalar elastiki olduqları üçün kəsildikləri zaman ağızları açıq qalır və bu zaman artıq dərəcədə qanaxma əmələ gəlir.

Arteriyalar diametrlərinin ölçüsünə görə iri, orta və kiçik, orqanizmdə yerləşdikləri yerdən asılı olaraq isə - orqandaxili və orqanxarici arteriyalar olur.

Orqanxarici arteriyalar iri və orta diametrli olub, qanı müxtəlif orqanlara daşıyır və əksər hallarda həmin orqanın adı ilə adlanır. Orqandaxili arteriyalar isə orqanların daxilində birinci, ikinci, üçüncü sıra və xırda diametrli damarlara şaxələnərək, arteriya damarlarının orqandaxili sistemini əmələ gətirirlər.

Arteriyaların divarı 3 müxtəlif qişadan ibarətdir - axili ya intima qişası, ota və əzələ qişası, xarici ya adventisiya qişası.

Daxili qişa öz-özlüyündə üç qatdan ibarətdir: endotel, endotelaltı qat və daxili elastiki zar qatı. Orta qişa spiral şəklində yerləşmiş saya əzələlərdən ibarətdir. Həmin əzələlərin isə boylama və həlqəvi qatlarının arasında elastik liflər vardır. Bu qişanın xarici qişa ilə həddüddən yerində xarici elastiki zar müşahidə olunur. Xarici qişa birləşdirici toxumadan ibarət olub, damar və sinirlərlə zəngindir.

Arteriyaların divarında əzələ və elastiki toxumaların paylanması diametrindən asılı olaraq dəyişir. Bu baxımdan da üç cür arteriya tipləri ayırd edilir: elastiki tipli, əzələ tipli, qarışıq (elastik-əzələvi) tipli.

Ürəyə yaxın yerləşmiş arteriyaların divarında yaxşı inkişaf etmiş elastik toxuma müşahidə olunur ki, bu da onların lazımınca gərilməsinə zəmin yaradır və belə arteriyalar elastiki tipli arteriyalar adlanır. Qarışıq tipli arteriyalarda həm elastik, həm də əzələ toxuması yaxşı inkişaf etmişdir. Orta və kiçik diametrli arteriyalarda qan cərəyanının sürəti azaldığına görə onların divarlarında əzələ toxumasının daha yaxşı inkişaf etməsi zərurəti yaranır. Yerinə yetirdiyi funksiya və ya vəzifə ilə əlaqədar olaraq dəyişikliyə uğramış belə arteriyalar əzələ tipli arteriyalar adlanır.

Venalar – qanı orqanlardan ürəyə daşıyan damarlardır. Maddələr mübadiləsi nəticəsində hüceyrələrdə əmələ gəlmiş çöküntü məhsulları və karbon qazı hüceyrəarası mayedən kapilyarların venulla adlanan hissəsinə yığılır, orada isə postkapilyar venalara, kiçik və böyük mənfəzli venalara, aşağı və yuxarı venalara tökülür. Bu damarlara bədəndə yerləşmə vəziyyətinə görə səthi və dərin; divarlarının quruluşuna görə isə – əzələsiz və əzələ tipli venalar qrupuna ayrılırlar.

Venaların daxilində qanın geriye qayıtmasına maneçilik törədən venoz qapaqlar vardır. Venaların həm diametri arteriyalarınkindən böyük olur, həm də onlardan xeyli artıqdır.

Venaların divarı arteriyalarınkindən nazik olsa da, onlarda da üç qişaya təsadüf olunur: daxili, orta və xarici qişalar.

Venaların divarında elastik liflər və saya əzələ hüceyrələri arteriyalarındakından azdır. Bu səbəbdən də həmin damarlar (venalar) kəsildikdə onların divarları bir-birinə yapışır və bu zaman qanaxma da çox olmur.

Venaların divarında elastiklik və əzələ liflərinin az olması səbəbindən, bu damarlarda qanın təzyiqi və sürəti azalır. Həmin prosesi kompensə etmək üçün venaların həcmi böyüyür, qanın miqdarı çoxalır və bu damarların daxilində qanın geriye axmasına maneçilik törədən xüsusi vena qapaqcıqları əmələ gəlir. Vena qapaqcıqları cib şəklində olub, intima qişasından əmələ gəlir. Bunlar yelkənə bənzəyərək, kənar çıxıntıları damarın divarlarına bitişir və qan ürəyə doğru axarkən, onlar damarların divarlarına söykənir. Əgər qanın ürəyə doğru axmasına qarşıdan hər hansı bir maneə göstərilərsə, bu zaman qanın göstərdiyi təzyiq nəticəsində qapaqcıqlar damarın divarından aralanır. Nəticədə qan

qapaqcıqların ciblərinə dolaraq, onların kənarlarını bir-birinə yaxşılaşdırır və beləliklə də, qapaqcıqlar örtülərək, qanın geriye axmasına mane olur.

Kapilyarlar – sayca ən çox, quruluşca isə ən nazik divara (4,5-30 mkm, orta 7-8 mkm) malik mikroskopik tük formalı damarlardır. Onların orqanizmdə ümumi səthi 2500-300 m²-dir. Bütün kapilyarların ümumi tutumu 25-30 litrə bərabərdir. Kapilyarların əksəriyyəti dövrü olaraq qan cərəyanına qoşulmur. Yalnız fiziki işlə məşğul olduqda onların hamısı fəaliyyətə gəlir. Kapilyarlar, özləri sərbəst daralıb – genəlmə xüsusiyyətindən məhrumdur. Bu damarlarda qanın cərəyanı prekapilyar sfinkorların açılıb-bağlanması, arteriolalarla kiçik arteriya və venaların daralıb, genəlməsi ilə tənzimlənir. Qanla toxuma arasında gedən maddələr mübadiləsi məhz kapilyarların bir qat epitelindən təşkil olunmuş divarların vasitəsi ilə həyata keçirildiyindən, onları (kapilyarların) qan-damar sisteminin əsas elementi adlandırırlar. Kapilyarlara insan bədəninin yalnız dərinin epidermis qatında gözün buynuz qişasında, billurda, tüklərdə, dırnaqlarda, dişlərin dentin və mina adlanan sərt maddələrində olmur.

Hər bir insanın ümumi sağlamlığı əsaslı şəkildə onun damar sisteminin vəziyyətindən asılıdır. Məhz bu səbəbdən də həmin sistemin sağlamlığına azacıq da olsa şübhə yaranan kimi, dərhal həkimə müraciət etmək və damar divarı toxumalarının möhkəmləndirilməsinə daima diqqət göstərmək, onun qayğısına qalmaq lazımdır.

İnsan orqanizmindəki hər bir hüceyrənin yaşaması üçün lazım olan qidalı maddələri, o cümlədən, oksijeni və suyu toxumalara çatdıran məhz onun damar sistemidir. Damar sistemi həm də insan orqanizmində maddələr mübadiləsini həmin məhsulların qandan son məhsullarının xaric olunmasını təmin edən orqanlara – ağciyərlərə və böyrəklərə çatdırır. Qan vasitəsilə orqanizmdə suyun tarazlığı və temperaturun sabitliyi nizama düşür. Eləcə də daxili sekresiya vəzilərinin hasil etdikləri hormonlar bədənə müxtəlif nəhiyələrinə daşınır. Qan qoruyucu vəzifə yerinə yetirməklə, bir sıra kimyəvi reaksiyaların gedişində də iştirak edir.

**Новраста Гасанова,
докторант
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности
zalov1966@mail.ru**

Спектроскопическое исследование комплексов хрома с 2-гидрокси-5-иодтиофенолом и ароматическими аминами

Хромс 2-гидрокси-5-иодтиофенолом(H₂R) образуетокрашенный комплекс, нерастворимый в неполярных органическихрастворителях. Опыты по электромиграции в U-образной трубке и по анионному обмену на анионообменнике ЭДЭ-10 П показали на анионный характер однороднолигандных комплексов (ОК).При введении в систему ароматических аминов(АА) наблюдается экстракция ОК в органическуюфазу в виде разнолигандного комплекса (РЛК). Из АА использованы, *о*-, *м*-, *п*-ксилидин.

H₂R обладает восстановительными свойствами. Для выяснения того, не меняется ли валентность хрома при взаимодействии с H₂R были проведены две серии опытов: 1) проводили реакцию с H₂RCr(VI), полученного восстановлением SnCl₂ и KI; 2) проводили ту же реакцию без применения дополнительных восстановителей. Продукты обеих реакций имели максимумы поглощения при 490 нм. СледовательноCr(VI) при образовании комплекса с H₂R восстанавливается до Cr(III) самим реагентом. Последний факт доказан также ЭПР исследованием.

Для экстракции РЛК наилучшими экстрагентами оказались CHCl_3 . При однократной экстракции хлороформом извлекается 98,2-98,8% Cr(III) в виде РЛК. Для образования и экстракции РЛК оптимальным является $\text{pH} 4,3-6,4$. Оптимальным условием образования и экстракции РЛК является $(1,18-1,35) \cdot 10^{-3}$ М H_2R и $(8,2-9,6) \cdot 10^{-4}$ М-АА. Закон Бера соблюдается в пределах 0,4-24 мкг/мл хрома. Светопоглощение комплексов максимально при 522-528 нм. Молярные коэффициенты поглощения составляют $(3,6-3,9) \times 10^4$. Молярные отношения компонентов в РЛК установлены методами сдвига равновесия и прямой линии. Ионы Cr(III) при взаимодействии с двумя молекулами H_2R образуют двухзарядные анионные комплексы, которые экстрагируются двумя молекулами протонированного АА. Методом Назаренко было установлено, что при образовании РЛК координирующим ионом является ион Cr^{3+} .

В ИК-спектрах комплексов исчезновение полосы при 2580 см^{-1} наблюдаемая в спектре H_2R показывает, что Cr(III) связывается через атом серы SH- группы. Уменьшение полосы поглощения в ИК-спектре H_2R при 3450 см^{-1} характерная для ν_{OH} , указывает на участие OH-группы в образовании координационной связи в ионизированном состоянии. Обнаружение полос поглощения при 1380 см^{-1} указывает на наличие протонированного АА. Расчеты показали, что РЛК в органической фазе не полимеризуются и находятся в мономерной форме ($\gamma = 0,95-1,11$). Состав экстрагируемых комплексов можно представить формулой $[\text{CrR}_3](\text{AAH})_3$.

COĞRAFIYA VƏ EKOLOGIYA BÖLMƏSİ

Ziyafət Ağayev,
coğrafiya elmləri namizədi, dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
kreativagayev@gmail.com

Lənkəran təbii vilayətində yeraltı sular və onların ekoloji problemləri

Talış dağlıq zonası ilə dağətəyi hidrogeoloji baxımdan fərqlənirlər. Belə ki, dağlıq ərazilərdə çat, çat-damar, çat-kaset və məsamə suları, ovalıq düzənliklərdə isə əsasən məsamə-lay və təzyiqli suları yayılmışdır (1, 3).

Yeraltı sular əsasən yağıntı və kondensasiya suları ilə qidalanırlar, onların çıxar hissəsini isə bulaqlar və digər axan sular təşkil edir. Bulaqların minerallaşma dərəcəsi yüksəklik artdıqca azalır. Mineral bulaqlar əsasən tektonik çatlarda boyunca çoxluq təşkil edirlər.

Talış dağlarının şimal-şərq və şimal-qərb çökmə süxurlarının sulu horizontlarında bulaqların su sərfi 0,1-0,2 L/san, suyun temperaturu 11-16,5°C, yüksək dağlıq sahələrdə su sərfi 0,1-2,5L/san, suyun temperaturu isə 8-16°C arasında dəyişilir. Alaşar-Burovar dağ sistemində bu rəqəm müvafiq olaraq 1-3L/san və 10-16°C arasında tərəddüd edir. Vəşərü, Təngərüd, İstisu və Astara çaylarının yuxarı axınında isə su sərfi 0,5-1,2L/san-dir. Minerallaşma dərəcəsi uyğun olaraq 0,5-1,6q/l, 0,1-0,9q/l, 0,2-1,5q/l və 0,1-0,4q/l arasında dəyişir (3).

Dağətəyi düzənliklərdə materik mənşəli süxurların yayıldığı ərazilərdə yeraltı süxurların ehtiyatı nisbətən çox, duzluluğu isə az, dəniz mənşəli süxurların yayıldığı ərazilərdə yeraltı suların ehtiyatı az, duzluluğu isə çox olur. Bu düzənliklərdə yerləşən IV dövrün müxtəlif mənşəli çöküntü süxurlarında ikisi təzyiqli, biri isə üst qruntda suları horizontu olmaqla üç sulu horizont müəyyən olunmuşdur. Ərazinin qərbində mövcud olan qruntda suların horizontunun dərinliyi 1-3m olmaqla qalınlığı 1,4-65m arasında dəyişilir. Xvalın-Xəzər mərtəbəli birinci təzyiqli su horizontu relyefin mütləq səviyyəsi nəzərə alınmaqla, Viləşçayın şimalında 0-30m, Viləşçayın cənubunda 0- mənfi 10m, və Qamışevka çayı sahilində 0-mənfi 20m yüksəklikdədir. Onların qalınlığı 1,5-85m-dir. İkinci təzyiqli sulu horizont təxminən birinci təzyiqli sulu horizontun yayıldığı sahələrdə olub, tavanı 42-237m dərinlikdə yerləşib (2, 4).

Qruntda suların horizontunun və birinci təzyiqli sulu horizontun suları dağətəyi bölgələrdə adətən şirin olub minerallaşma dərəcəsi 0,2-1q/l arasında dəyişilir. Xəzərə doğru onların minerallaşması artaraq 10-35q/l-ə çatır. Buna uyğun olaraq yeraltı suların kimyəvi tərkibi də dəyişilərək hidrokarbonatlı kalsiumlu və natriumlu-kalsiumludan xloridli-sulfatlı, xloridli-natriumlu və natrium-maqneziumluya çevrilir.

Yeraltı suların rejimində maksimum səviyyə mart-iyun və oktyabr-noyabr aylarında müşahidə edilir. Yeraltı suların regional istismar ehtiyatları 86m³/gün hesablanmışdır. Əhalinin su ilə təchizatı əsasən yeraltı sular hesabına həyata keçirilir. Digər tərəfdən ilin isti dövründə yerüstü su ehtiyatları çatışmadığına görə yeraltı sulardan suvarmada da geniş istifadə olunur. Ona görə də yeraltı sulardan istifadə gündən-günə artır. Yeraltı sulardan intensiv istifadə qruntda suların səviyyəsinin aşağı düşməsinə, istismar ehtiyatlarının azalmasına səbəb olur.

Ərazidə termal sular əsasən Talış dağları ilə Lənkəran ovalığı arasında Astara, Lənkəran və Masallı rayonları ərazisində yerləşən tektonik çatlarda yayılmışdır. Bu bulaqlarda suyun temperaturu 38-65°C arasında dəyişilir. Bu bulaqlarda suların kimyəvi tərkibi çox müəkkəb olub əsasən xlorlu natrium-kalsiumlu, xlorlu-hidrokarbonatlı natriumlu, hidrokarbonatlı-sulfatlı, natrium-kalsium-maqneziumlu və s. tiplidirlər. Suların tərkibində çoxlu miqdarda kükürd, metan və azot qazı var (2, 3).

Qrunt sularının səviyyəsi yer səthinə yaxın olduğuna görə sənaye və məişət tullantıları onları çirkləndirir. Ərazidə yeraltı sular qeyri bərabər paylandığı kimi, onların mineralaşma dərəcəsi və kimyəvi tərkibi də müxtəlifdir. Bir tərəfdən suların hərəkəti istiqamətində hidroloji şərait dəyişir, digər tərəfdən texnogen təsir nəticəsində suların tərkibində hidroloji proseslər gedir ki, bu da suların istifadəsinin yararlığına təsir edir. Bu dəyişikliklər ən çox ovalıqda və dağətəyi düzənliklərdə özünü göstərir. Təbii vilayətdə torpaq qatı aerasiya zonası suxurları təbii olaraq müxtəlif şoranlaşma dərəcələrinə malikdirlər. Təbii çirklənmə ilə yanaşı torpaq qatı və aerasiya zonası texnogen çirklənməyə məruz qalır. Bu çirklənmələr məişət, sənaye, kənd təsərrüfatında mineral, üzvi gübrələr və pesdisidlərin istifadəsi hesabına baş verir.

Rəşad Əliyev,
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
krektivagayev@gmail.com

Xəzərsahili rekreasiya ehtiyatlarının ekoloji problemləri

Əlverişli təbii şəraiti, isti iqlimi, müalicəvi qumları, zəngin baneoloji ehtiyatları burada geniş rekreasiya müəssisələrinin yaradılmasına imkan vermişdir. Bu rekreasiya müəssisələri pərakəndə halda yerləşdiyi üçün, heç bir islahat və ekoloji əlaqəyə malik deyil. Bu da həmin sahədə ekoloji şəraitin pozulmasına gətirib çıxarır.

Ətraf mühitin sənaye və məişət tullantıları ilə çirklənməsi Yalama-Nabran, Giləzi, Kürdili və Lənkəran rayonlarında müşahidə olunur. Belə ki, Qusar və Quba rayonunun sənaye və məişət tullantıları birbaşa Xəzərə axıdılır. Bu rayonlarda sənaye, kənd təsərrüfatı və məişət tullantıları demək olar ki, heç bir təmizlənməyə məruz qalmadan ətrafa atılır. Yalama-Nabran çirklənmənin əsas mənbəyi Quba, Qusar rayonlarında atılan məişət tullantılarıdır. Bu tullantılar təmizlənmədən Qudyal, Qusar və digər çaylara axıdılır ki, bunun da nəticəsində Yalama-Nabran rayonunun çimərlikləri çirklənməyə məruz qalır. Rayon çimərliklərindən hazırda rekreasiya məqsədləri üçün geniş istifadə olunmadığına görə çimərlik zonasında çirklənmə lokal xarakter daşıyır.

Abşeron çimərlikləri və rekreasiya əhəmiyyətli bir çox obyektlər normadan artıq çirklənmişdir. İri sənaye mərkəzi olan Abşeronda təmizləmə qurğuları fəaliyyət göstərsə də, bunların çoxu səmərəli işləmir. Son illər Abşeron çimərliklərində ictimai işə obyektlərinin sayının artması çirklənməni daha da artırmışdır. Buzovna, Mərdəkan, Novxanı, Şıxov, Sumqayıt çimərliklərində belə işə obyektlərinin çirkləndirdiyi ərazilər daha geniş sahəni əhatə edir. Ceyranbatandan su anbarı yaxınlığında müşahidə edilən acınacaqlı vəziyyət gələcəkdə Bakının su təminatı üçün ciddi təhlükə yaradır.

Kürdili rayonunun sahil zonası çirklənməyə daha çox məruz qalmışdır. Buradakı Neftçala yod-brom və balıq konservi zavodundan Kür çayına və dənizə çirkləndirici maddələr atılır. Bu baxımdan daha çox çirkli ərazi Kürün Xəzərə töküldüyü hövzədə müşahidə olunur. Rayonda mərkəzləşdirilmiş kənd təsərrüfatı sisteminin olmaması ərazinin məişət tullantıları ilə də çirklənməsinə gətirib çıxarır.

Lənkəran rayonunun sahil zonası daha çox məişət tullantıları ilə çirklənməsidir. Rayonda Lənkəran şəhərindən başqa digər qəsəbə və kəndlərdə mərkəzləşdirilmiş kənd təsərrüfatı sistemi yoxdur.

Xəzər dənizinin səviyyə təərəddüdü də dəniz mühitinin ekologiyasına təsiri böyükdür. Dəniz səviyyəsinin qalxması müxtəlif təsərrüfat sahələrinə xeyli dərəcədə ziyan vurmuşdur. Lakin onlara dəymiş ziyan sahilyanı ərazilərin nə dərəcədə mənimsənilməsindən asılı olaraq xeyli fərqli olmuşdur. Bu vəziyyətin gələcəkdə təkrar olmaması üçün sahil ərazilərində təsərrüfat obyektlərini təşkil edərkən dəniz səviyyəsinin mütəmadi olaraq dəyişilməsi mütləq nəzərə alınmalıdır.

Abşeron iqtisadi rayonunun sənaye sahələri

Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonu Azərbaycanın məhsuldar qüvvələrinin həddən artıq cəmləndiyi və iqtisadi cəhətdən ən yüksək inkişaf etmiş ərazi istehsal kompleksi olması ilə fərqlənir. Ölkədə istehsal olunan sənaye məhsulunun 70%-dən çoxu bu iqtisadi rayonun payına düşür. Yerli yanacaq xammalı əsasında təşkil olunmuş yanacaq-energetika kompleksi respublikada elektrik enerjisi istehsalının 50%-ni, yanacaq sənayesi məhsulunun 94%-ni verir.

Elektroenergetika sənaye kompleksinin formalaşması hasilat sənayesinin əsasında baş vermiş son illərdə tamamilə yenidən qurulmuşdur. 2007-2008-ci illərdə Bakı, Sumqayıt İES və Sanqaçal "Modul" elektrik stansiyaları istifadəyə verilmiş, Yaşmada "Külək parkı" yaradılmışdır.

İstilik enerjisi verilməsi xüsusən Sumqayıtda İEM-lərin dayanması nəticəsində 40 dəfəyədək azalmış, Bakıda isə qazanxanaların tikilməsi sayəsində sabit qalmışdır.

Kimya sənayesi neftayırma kompleksi əsasında formalaşmış, rezin və plastik kütlə istehsalının payı 1,7%, qalan kimya məhsullarının payı 8% olmuşdur. Son illərdə Sumqayıtda Kimya texnoparkı yaradılmış, burada "Üzvi sintez" zavodu bərpa olunmuş, "etilen və poletilen zavodları" işə düşmüşdür. Neft-kimya sənayesi Sumqayıtda cəmlənib və ən böyük müəssisələri Sintetik kauçuk və Superfosfat zavodlarıdır.

İqtisadi-coğrafi rayonda sənaye sahələri

Göstəricilər	2008	2012	2015
Neft məhsullarının emalı (mln.man.)	2399,9	2376,0	2439,1
Tikinti materialları istehsalı (mln.man.)	306,5	248,6	260,4
Qida məhsulları istehsalı (mln.man.)	356,4	890,1	980,7
Ağac emalı, mebal istehsalı, poliqrafiya fəaliyyəti (mln.man.)	61,0	60,8	61,5
Maşınqayırma (mln.man.)	333,2	445,1	512,1
Rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı (mln.man.)	266,9	212,4	240,5

Cədvəl: "Azərbaycan sənayesi 2015" Bakı DSK.

Maşınqayırma sənayesinin formalaşması, neft-qaz hasilatı və emalının inkişafı, əmək ehtiyatlarından istifadə edilməsi və sənaye qovşağının coğrafi mövqeyi ilə əlaqədardır. Ölkə üzrə maşınqayırma müəssisələrinin 2/3-dən çoxu Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda yerləşir. 2012-ci ildə maşınqayırma məhsulu istehsalının xüsusi çəkisi iqtisadi-coğrafi rayonunun sənaye məhsuluna görə 1,9%-dir. Neft maşınqayırması uzun illər aparıcı sahə olsa da hazırda durğunluq dövrü keçirir.

Ölkənin elektrotexnika sahəsinin əksər müəssisələri iqtisadi-coğrafi rayonda yerləşir. Ən böyük müəssisələri Bakı Soyuducu, Binədə Elektroavtomat, Zabratda Cihazqayırma, Azərelektromaş zavodlarıdır.

Metallurgiya sənayesinin inkişafı neft sənayesini polad borularla təmin etmək üçün 1950-ci ildə Sumqayıtda Boru-Prokat kombinatı işə salınması ilə başlandı. Hazırda bu müəssisə yenidən qurularaq "Azərboru" ASC adlanır. Bakıda "Təkrar qara metal əritmə", Profil istehsalat, Azəri-Türk Boru profil sənaye MMC və digər kiçik müəssisələr fəaliyyət göstərir.

Tikinti materialları sənayesi tikintinin artdığı Bakı şəhər aqlomerasiyasının tələbatına xidmət etmək və zəngin yerli mineral-xammal ehtiyatları əsasında formalaşmışdır. Ölkədə hasil olunan mişar daşının əksəriyyəti Güzdək, Qaradağ, Zirə, Türkan, Şüvəlan, Maştağa daşkarxanalarının payına düşür. Tikinti materialları sənayesinin əsasını Qaradağ sement zavodu təşkil edir.

Meşə və ağac emalı sənayesinin inkişafı üçün lazım olan taxta-şalban və digər xammallar Rusiyada, mebel istehsalına lazım olan xammal isə Türkiyədən gətirilir. Bakı, Sumqayıt, Xırdalan şəhərlərində olan müəssisələr müxtəlif çeşidli mebel istehsalı ilə fərqlənirlər.

Yüngül sənaye özünün əsas sahələri olan toxuculuq, trikotaj, tikiş, gön-dəri, ayaqqabı və digər sahələrlə birlikdə həm iqtisadi-coğrafi rayonun, həm də ölkənin əhalisinin tələbatını təmin etmək üçün inkişaf etmişdir. Bu sənaye ən böyük müəssisələri Bakı Toxuculuq Kombinatı, İstehsalat trikotaj birliyi, xalça palaz istehsal edən Xalça-mahud fabriki, Bakı corab fabriki fəaliyyət göstərir.

Yeyinti sənayesi aqrar sənaye kompleksinin aparıcı sahəsi olub iqtisadi coğrafi rayon və ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yeyinti sənayesinin bütün sahələri Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda vardır. Süd və süd məhsulları üzrə Xırdalanda və Hövsanda süd zavodları, Hökməlidə süd və dondurma müəssisələri fəaliyyət göstərir.

Abşeronda əhalisi çox olan qəsəbələrdə qadınların əməyindən səmərəli istifadə etmək üçün toxuculuq, tikiş, xalça müəssisələrinin açılması məşğulluq probleminin həllində mühüm istiqamətlərdən biridir.

Emelya Əmirova,
baş müəllim
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı

Müsir dövrdə ətraf mühitin mühafizəsi problemləri

XX əsrin 2-ci yarısından başlayaraq cəmiyyət və təbiət arasında qarşılıqlı münasibət olduqca genişlənmişdir. Buna görə də cəmiyyətin təbiətə "Təzyiqi", sənayeləşmə, kənd təsərrüfatının intensivləşdirilmiş prosesində daha da artmış oldu.

Ətraf mühitin mühafizəsi problemləri hazırda 3 başlıca səviyyədə həll olunur: ölkə, Regional və qlobal səviyyədə.

Qlobal səviyyə öz dünyəviliyi ilə təbii resursların zənginliyinə (atmosfer, dünya okeanı) görə daha vacibdir. Bu səvətlər ümumbəşəri sərvətlərdir. Ətraf mühitin mühafizəsi problemləri, xüsusi ilə də qlobal səviyyədə bütün dünya ölkələrinin birgə səyini tələb edir. Onun əsas yolu odur ki, insanların istehsal və qeyri istehsal fəaliyyətini yaxın onillikdə elə təşkil etmək lazımdır ki, cəmiyyətlə təbiət arasındakı münasibət optimal olsun. Dünya ölkələrinin ictimai quruluşundan asılı olmayaraq müasir ekoloji böhrana məruz qalmaları onu göstərir ki, bütün ölkələr milli və sinfi arıseçkilik salmadan birləşməli, ətraf mühiti mühafizə etməkdə birgə səy göstərməlidirlər. Ətraf mühiti mühafizənin tələbləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında qeyd olunmuşdur.

İctimaiyyət bilməlidir ki, ətraf mühitin mühafizəsində onun nəinki birbaşa, hətta dolayı fəaliyyəti də ətraf mühitin mühafizəsində kompleks tədbirlərlə öyrənməlidir.

Gələcəkdə prespektivdə ətraf mühitin vəziyyətinə planetar miqyasda nəzarət edə bilən avtomatik stansiyalar yaradılmalıdır.

Biosferin tərkib hissəsindən atmosfer, litosfer və hidrosferdə baş verən fiziki-kimyəvi hadisələr oksigenin və ozonun aktiv hissəcikləri və minlərlə zərərli maddələrin qarşılıqlı təsiri nəticəsində hava, torpaq və su mənbələri çirklənir. Zərərli maddələrlə çirklənmə dərəcəsi biosferin əsas tərkib hissələrinin fiziki-kimyəvi və digər xüsusiyyətlərindən asılıdır. ətraf mühitə zərərli maddələrin təsirini müəyyən etmək üçün atmosfer, hidrosfer və litosferin əsas xüsusiyyətlərini və onlarda zərərli maddələrin təsirindən baş verən dəyişiklikləri, fiziki-kimyəvi çevrilmələri öyrənmək vacibdir. Təbiətdən istifadə aşağıdakı kimi olmalıdır.

1. Təbii bərpanın genişlənməsi, ehtiyatların tam və qənaətli istifadəsi
2. ətraf mühitin mühafizəsi və yaxşılaşdırılması
3. qiymətli estetik landşaftın və orqanizmlərin müxtəlif növlərinin qorunması

Təbiətə antropogen təsirləri iki cür olur: pozitiv və neqativ

Pozitiv dəyişmələr müəyyən cəmiyyətin müxtəlif tələbatlarını təmin edir.

Neqativ insanın təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsində baş verir. Çoxsaylı göllərin ekosistemlərin məhv edilməsi dünya okeanın çirklənməsi, Afrikanın Saxara zonasında səhrələşmə və s.

Onun əsas yolu odur ki, insanların istehsal və qeyri-istehsal fəaliyyətini yaxın onillikdə elə təşkil etmək lazımdır ki, cəmiyyətlə təbiət arasındakı münasibət optimal olsun. Dünya ölkələrinin ictimai quruluşundan asılı olmayaraq müasir ekoloji böhrana məruz qalmaları onu göstərir ki, bütün ölkələr milli və sinfi ayrı-seçkilik salmadan birləşməli, ətraf mühiti mühafizə etməkdə birgə səy göstərməlidirlər. Ətraf mühiti mühafizənin tələbləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında xeyli qeyd olunmuşdur.

Global problemlər, əgər onların həlli tapılmasa, bəşəriyyəti çox qorxudur, hətta həyatın və sivilizasiyanın məhvəinə səbəb ola bilər. Onların mövcudluğuna və əhəmiyyətinə görə müasir yanaşmada, dünya iqtisadiyyatının, sosial-siyasi münasibətlər, mədəni dəyərlərin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Təbiətə ögey münasibətlər bitki örtüyünün məhv edilməsi, ekologiyaın ən ciddi problemlərindən olan hava və ərzaq problemlərinin yaranmasına səbəb olur. Təbii ehtiyatlardan çox istifadə olunması iqtisadi və mədəni dəyərlərimizin yox olmasına gətirib çıxarır. İnsanların düşüncə tərzini, təbiətdən səmərəli istifadə və onun məqsədyönlü mühafizə problemlərini düzgün araşdırmaq, ekoloji tərbiyənin əsas məsələlərindəndir. Hər kəs təbiətə qayğı göstərməli, vicdanlı, əsl təbiətsevən olmalıdır.

Gülnarə Məmmədova,
coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
mammedova_gulnare@mail.ru

Lənkəran təbii vilayətinin maqnetit-avqitli dəniz sahil qumları

Maqnetit-avqitli dəniz qumları Keçmiş Sovetlər İttifaqının Qara dəniz və Baltik dənizinin şərq sahilində, Yapon dənizi sahillərində (Kuril arxipelaqı) və Xəzər dənizinin cənub-qərb sahilində geniş yayılmışdır. Xəzər dənizinin cənub-qərb sahilində Liman şəhəri ilə Astara şəhəri arasında 50 km uzunluqda və 500 m enində yerləşən maqnetit-avqitli sahil qumları maqnetit-avqitlə zəngin olduğuna görə böyük praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bütün dünya üzrə çıxarılan ilmenitin 35%, sirkonun 98%, monasitin 21% bir sıra ölkələrdə

sahil qumlarından alınır. Sahil qumlarından alınan ağır mineralların əsas mədənləri Hindistan, ABŞ, Avstraliya, Yaponiya, Meksika, Fransada yerləşir.

Avqit-maqnetitli qumlardan yeni məhsul-süngərəbənzər dəmir alınır ki, bundan da xammal kimi ovuntumetallurgiyasında titan və vanadiumun alınmasında istifadə edilir. Analizlərlə subut olunmuşdurki, titan-maqnetitlə zəngin bu qəbdən olan qumlarda Fe_2O_3 -50%, FeO -30%, TiO_2 -8,5%, V_2O_5 -0,2% təşkil edir ki, bu da Qosmalyon ətrafında müəyyən olunmuş və qumların əsasını təşkil edən ana suxurların böyük sənaye əhəmiyyəti vardır.

Maqnetitli-avqitli sahil qumlarının əsasını təşkil edən ana suxurların əsas qida mənbəyi aşağı eosən vulkanizminin erkən fazası (suxurlara Koncavuçayının yuxarı hissəsində, Qosmalyon və Mistan kəndləri ətrafında rast gəlinmişdir) və Veri, Əliabad, Hamaratın erkən eosenin hiper bazit intruziv (intruziv-maqmanın yer qabığı arasına dolması) təşkil edir

Xəzər dənizinin sahil qumlarının qeokimyəvi tədqiqatları nəticəsində 25 adda kimyəvi element müəyyən edilmişdir. Sübut olunmuşdur ki, maqnetit-avqitli qumların tərkibində vanadium-0,07%, titan isə 1% təşkil edir ki, bu da klark qiymətindən 0,02% çoxdur.

Qum dənəciklərinin ölçüləri kiçildikcə titan və vanadiumun faizi artır. Mədən və tutqun rəngli minerallarla birləşən xrom klark qiymətində 3 dəfə artıqdır (0,06%) ki, bu da maqnetit-avqitli qumlar üçün xarakterikdir. Aqvitlə zəngin qumlar əsasən Göyşaban kəndinin şimal hissəsində, Lənkəran şəhərində, Aşağı Nüvədidə, Astara şəhərinin sahilində Şaxağacı kəndinin cənub hissəsində yerləşir. Aqvitlə ən zəngin (80-88%, bəzi yerlərdə isə 90-95%) kiçik-orta dənəli qum Sütəmur dov, Aşağı Nüvədi kəndləri arasındakı sahil qumlarıdır.

Aqvitlə zəngin qumlar əsasən Göyşaban kəndinin şimal hissəsi ilə Lənkəran çayının deltası və Vel kəndinin cənubu arasında inkişaf etmişdir. Kiçik və orta dənəcikli qum zolağının cənub hissəsi müasir sahil xəttindən bir qədər aralı olub Şahağac kəndi ilə Astara şəhəri arasında uzanır. Zəif zənginləşmiş kiçik-orta dənəcikli qumlar Sütəmur dov kəndi ilə Vel kəndi arasındakı çimərlik ərazisində və Qamışovka stansiyası ilə Şaxağacı kəndi arasında yerləşir.

Maqnetit də avqit kimi sahil zolağının cənub hissəsində daha dəqiq desək Vel kəndinin cənubu, Kaldaqan kəndinin şimal hissəsi və Astara stansiyası arasında inkişaf etmişdir. Maqnetitin qumdakı faizi 30-35% təşkil edir. Maqnetitlə zəngin qum sahəsi (16-18%) Lənkəran şəhərinin cənub sahilini ilə Astara stansiyası və Astara şəhəri arasında avqit konsentrasiyası ilə birgə müasir sahil xəttinin 50-200m məsafəsində yerləşir.

Xəzər dənizini cənub-qərb sahillərinin maqnetit-avqitli qumlarının yayılma xarakterini öyrənərkən belə nəticəyə gəlmək olur ki, bu qumların praktiki istifadəsi üçün prespektivli sahələr Göyşaban kəndi ərazisi, Lənkəran çayın cənub çıxışı, Kaldaqan kəndi və Astara şəhərinin şimalıdır.

Öz tərkibinə görə bu qumlardan neft sənayesində qazma işləri zamanı istifadə olunan gil məhlulunda barit və gematit əvəzinə ağırlaşdırıcı kimi, yol-tikinti işlərində, təmizləyici qurğularda, dəmiryol təssərfat qurğularında ballast kimi, qum-günəş qızdırıcılarında, metallurgiya sənayesində yüksək keyfiyyətli vanadiumlu poladın alınması zamanı, xrom və titanın alınması zamanı köməkçi maddə kimi, domna və marten sobalarının hörgüsündə istifadə olunan odadavamlı kərpiclərinin hörgüsü zamanı istifadə oluna bilər.

Raqif Əliyev,
dosent
Şəhriyar Cəfəri,
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
raqif.77@bk.ru
sehriyarceferli94@gmail.com

Turizmin ekoloji aspektləri

Alimlərin çoxsaylı tədqiqatları göstərir ki, turizm öz perspektivliyinə görə Azərbaycanda qeyri-neft sahələri içərisində aparıcı mövqelərdən birini tutur. Turizm sürətlə inkişaf edən biznes sahələrindəndir. İstirahətin geniş yayılmış növlərindən biri olan turizm və onun sənayesinin Azərbaycanda inkişaf etdirilməsi prioritet vəzifələrdən sayılır.

Səyahətlər, ekskursiyalar, beynəlxalq regionlararası əlaqələr insanların təəsüatları, insanın təbiətə münasibətini dəyişməyə kömək edir.

Turizm təbii resursların istifadəsinə yönəlmiş sahələr arasında xüsusi yer tutur. Turizmdə təbiətə təsir, əsasən istehlakçı (turist) vasitəsilə olur. Rekreasiya fəaliyyəti zamanı turist təbiət landşaftlarına birbaşa təsir göstərir. Bunun nəticəsində intensiv rekreasiya ərazilərində təbiət komplekslərinin özünü bərpa prosesi pozulur. İnsanların rekreasiya tələbatı turizmin əsas resursu olan təbiət komplekslərinə ziyan dəymədən ödənilməlidir. Təbiət kompleksi turizm sahəsi üçün resurs olduğundan, turizm təbiətin qorunmasında daha çox maraqlıdır. Atmosferin və suların sənaye və məişət tullantıları ilə çirklənməsi, rekreasiya resursların azalmasına səbəb olur və turizm fəaliyyətinin təşkilinə əsaslı surətdə mane olur. Turizm təşkilatları digər sahələrdən fərqli olaraq təbiət komplekslərinə olan antropogen təsirinə tənzimlənməsinə, ekoloji cəhətdən səmərəli istehsalat və məişət texnologiyalarının yaranmasına daha çox səy göstərməlidirlər. Turizm təsərrüfatın ekoloji cəhətdən səmərəli və faydalı sahələridir. Turizm təbiətə deyil, insanlara, onların fiziki, psixoloji və intellektual qüvvələrinin bərpasına yönəlmişdir.

Turizmdə təbiətdən istifadənin sağlamlıq, idman və dərketmə növləri qeyd edilir. Sağlamlıq məqsədləri üçün təbiətdən istifadə etmə insanın fiziki və psixoloji qüvvəsinin bərpasına yönəlmişdir. Bu məqsədlə təbiətdən istifadə edərkən toxunulmamış təbiət kompleksləri əsaslı dəyişikliklərə məruz qalır, ərazi abadlaşdırılır və turistlər tərəfindən müxtəlif şəkildə istifadə olunur. Odur ki, turistlərin yerləşdirilməsi zonaları, istifadə olunan rekreasiya zonalarından, toxunulmayan təbiət komplekslərindən və qoruq elan edilmiş ərazilərdən aralıqda olmalıdırlar. Sağlamlıq məqsədi ilə təbiətdən istifadə etmək üçün Azərbaycanın milli parklarının nüvə zonaları (təbii resurslar, qoruqlar), rekreasiya zonaları (təbii və süni yaradılmış landşaft, çadır düşərgələri və turistlərin dayanacaq yerləri, turbazalar, meşə-parklar, aqroparklar), eləcə də təsərrüfat əhəmiyyətli zonalar (kənd və meşə təsərrüfatları, balıq ovu zonaları) nəzərdə tutula bilər. Milli parkların periferiya zonasında turist bazaları, qəsəbələr, xidmət infrastrukturunu yerləşir.

Təbiətdən istifadə etmənin bu növündə təbiətin mühafizəsinin əsas problemlərindən biri- intensiv rekreasiya yerlərində yaşıllığın tapdanaraq əzilməsi və dəyişilməsi baş verir, bu da öz növbəsində yaşıllığın deqradasiyasına gətirib çıxarır. Belə hallar, əsasən , turist istirahət bazalarının ərazilərində və kütləvi istirahət zonalarında baş verir. İnsanlar tapdalanmış meşə pöhrələrini məhv edir, zədələnmiş ağaclara alışıq, təbiətin mühafizəsinə münasibət deformasiyaya uğrayır, nəticədə istirahətin keyfiyyəti, səmərəsi azalır.

Turizmin ekoloji vəziyyətə bəzi mənfi təsiri aşağıdakılardır:

- kanalizasiya qurğularının istismarı düzgün təşkil olunmadıqda və bərk tullantıların kənarlaşdırılması təmin edilmədikdə suların çirklənməsi;

- turizm zonalarında daxili yanacaq mühərrikli nəqliyyat vasitələrindən istifadə və səs-küy effekti (təyyarələr, gəzinti qayıqları, sualtı qanadları üstə olan gəmilər, həddindən artıq nəqliyyat vasitələri) nəticəsində atmosfer havasının çirklənməsi;
- təbiət guşələrində, kurort mərkəzlərində, turist zonalarında tullantıların, zibilin kənarlaşdırılması problemi;
- turizm infrastrukturunu obyektlərinin qanunsuz inşası nəticəsində təbii ərazilərin ekoloji vəziyyətinin pisləşməsi;
- təbii landşaftlarla uyğunlaşmayan turizm sənayesi obyektlərinin səriştəsiz yerləşdirilməsi, landşaftların estetik görünüşünün pozulması.

Telman Bayramov,
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
bayramov.47@mail.ru

Ekoloji miqrasiya

Miqrasiya insanların ölkə daxilində bölgədən bölgəyə, yaxud bir ölkədən başqa ölkəyə köçməsidir. Miqrasiyanın səbəbləri olduqca müxtəlifdir. Bunlara iqtisadi, siyasi, dini və milli ziddiyətlər, təbii fəlakətlər və ekoloji faktorlar daxildir. Ekoloji miqrasiya İOÖ-lər üçün xarakterikdir. Ona görə ki, bu tip ölkələrdə əhali arasında ekoloji bilikləri geniş təbliğ etmək üçün təbliğat kompaniyası zəif aparılır.

Ətraf mühitin kritik vəziyyətə düşdüyü müasir dövrdə hər bir adamda ekoloji tərbiyə və ekoloji məsuliyyət hiss olunmalıdır. Bu dediklərimiz ekoloji bilik nəticəsində formalaşır.

XX əsrin sonunda bütün qitə və ölkələri əhatə edən beynəlxalq ekoloji miqrasiya global problemə çevrilmişdir. Ekoloji miqrasiyanın yaranmasına bir çox amillər təsir edir ki, bunlar arasında antropogen təsir ön planda durur. Təbii fəlakətlər sırasında sürüşmələr, vulkanlar və zəlzələlər, çay və göllərin quruması, səhrələşmə prosesinin güclənməsi global iqlim istiləşməsi təsir göstərə bilər.

MDB daxilində ilk ekoloji miqrasiya Azərbaycanın Sumqayıt şəhərində baş vermişdir. Həddən artıq kimya kombinatları Sumqayıt havasını ölü zonaya çevirmişdir.

1985-ci ildə Ukraynanın çernobil atom elektrik stansiyasında baş verən partlayış nəticəsində ekoloji miqrasiya geniş vüsət aldı. Yaponiyanın nakasaki və Xirosima şəhərlərinə atılan atom bombası 100 minlərlə əhəlinin həyatdan məhrum etdi, sağ qalanlar isə yaponiyanın boş şəhərlərinə köçürüldü. Özbəkistanda pambıqçılığın inkişafı ilə əlaqədar Amudərya və Sırdərya çaylarının sularından suvarmada həddindən artıq istifadə edilməsi səbəbindən bu çayların su sərfi 3 dəfədən çox azaldı. Nəticədə Aral dənizi (gölü) qurumağa başladı. Aral dənizi sahilində yaşayan Qarakalpaqlar ekoloji miqrasiyaya məruz qaldı. İran İslam Respublikasında Urmiya gölünün quruması təhlükəsi ekoloji miqrasiya yaratmaq təhlükəsi qarşısında qalıb.

Ekoloji miqrasiya Şimali Afrikada daha geniş yayılmağa başlayıb. Xüsusilə Əlcəzairdə, Mərakeş və Liviyada səhrələşmə prosesi ekoloji miqrasiyaya səbəb olmuşdur.

Qərbi Avropada sənayenin daha geniş və sürətli inkişafı atmosfer havasını çirkləndirmiş, nəticədə turş yağışlar yağmağa başlamışdır. Maddi cəhətdən daha imkanlı əhali sənaye rayonlarından daha əlverişli havası olan ərazilərə köçməyə başlamışdır. Indoneziyada vulkan püskürməsi nəticəsində ətraf ərazilər vulkan küləyinə məruz qaldığı üçün əhali digər ərazilərə ekoloji miqrasiyaya məruz qalır. Ekoloji miqrasiyanın daha geniş miqyas almaması üçün insanlarda ekoloji biliyi dərinləşdirmək lazımdır.

Lənkəran təbii vilayətinin Holosen əsrində bitki örtüyünün dəyişməsi

Lənkəranın təbii vilayətinin ayrı-ayrı bölgələrinin Holosen çöküntülərindən götürülmüş nümunələrin palinoloji tərkibi aydın sübut edir ki, Lənkəranın, Masallının və xüsusilə Cəlilabadın əksəriyyət ərazisi sıx düzənlik meşələri ilə (dəmirapacı, palıd, vələs, ağcaqayın və s.) örtülü olmuşdur. Hətta Muğan düzündə (Alxantəpə düşərgəsində) aparılmış arxeoloji qazıntılarda Holosen çöküntüləri tərkibində tünd rəngli iynəyarpaqlıların nümayəndəsi aşkar edilmişdir. Cəlilabadın və Masallının ərazisində yayılmış meşədən sonrakışabalıdı torpaqların yayılması göstərir ki, ərazi Holosenin keçmiş mərhələlərində meşələrlə örtülü olmuşdur. (Tagiyeva, Vəliyev, Əliyev, 2012). Eyni zamanda meşəsiz ərazilərdə qonur meşə torpaqlarının iştirak etməsi bu ərazilərin sıx meşələrlə örtülü olmasını göstərir. Cəlilabad rayonu ərazisində meşə torpaqları ilə yanaşı bu ərazidən Holosen çöküntülərinin tərkibində palıd, vələs, ağaclarının tozcuqlarının (20%) olması bu rayonda sıx meşə örtüyünün mövcud olduğunu bildirir. Lakin Holosenin ortalarında (6-5 min il) müvafiq çöküntülərdən götürülmüş nümunələrin tərkibində Holosenin ortalarında həmin bitki növlərinin faizinin kəskin azalması alaq və ot bitkilərindən taxılkimilərin, əməköməcinin, yovşan bitkilərinin, alaq otlarının faizi artır.

Digər tərəfdən nümunələrin tərkibində alaq otlarının faizinin çoxalması (25%-ə qədər) sübut edir ki, Holosenin ortalarında əkinçilik inkişaf etmişdir və meşələrin qırılaraq yerində heyvandarlıq üçün biçənəklər və taxılçılıq üçün əkin sahələri genişləndirilmişdir.

Masallı və Lənkəranın düzənlik əraziləri də Holosenin əvvəlində sıx meşələrlə örtülü olmuşdur. Lakin həmin əsrin ortalarında ağac bitkilərinin faizi azalaraq onların yerində alaq otları, taxılkimilər, bağayarpağı, gicitkən kimi ot bitkiləri üstünlük təşkil etmişdir.

Lerik rayonunun hazırda əsasən palıd və az miqdarda vələs və fısıd qapaclarından ibarət olan meşənin yuxarı sərhədində Holosenin ortalarından (6-5 min il) palıd ağacı ilə birlikdə yüksək faiz təşkil edən (25%-ə qədər) fısıd, apcaqayın, cökə ağacları da mövcud olmuşdur. Lakin hazırda bu bölgədə cökə ağaclarına nadir hallarda, fısıd ağacları isə tamamilə az-az rast gəlinir. Görünür bu ağac növləri kifayət qədər yumşaq və təsərrüfat sahəsində daha geniş istifadə olunması asan olduğu üçün insanlar bu ağac növlərindən daha geniş istifadə etmişlər və buna görə hazırda bu ağac növləri kəskin azalmışdır.

Ümumi bitki örtüyü tərkibində ot bitkilərinin artması insanın meşə örtüyünə təsiri nəticəsində baş vermişdir. Bütün bunlara baxmayaraq Holosenin bu mərhələsində meşə örtüyü kifayət qədər qalmışdır. Xüsusilə çay dərələrində, bataqlıqlarda və istifadəsi çətin olan mürəkkəb relyefli yamaqlarda yayılmışdır. Nəhayət, Holosenin sonunda (2 min ildən Holosenin sonuna qədər Cəlilabadın ərazisində meşə örtüyü insanlar tərəfindən məhv edilərək, yalnız ayrı-ayrı mürəkkəb yamaqlarda az miqdarda meşə örtüyü qalmışdır.

Cəlilabadın düzənlik bölgələrindən götürülmüş nümunələrin palinoloji tərkibində tək-tək palıd, vələs, apcaqayın və ağ qovaq apaclarının tozcuqları təyin edilmişdir. Lakin ot bitkiləri, xüsusən taxılkimilər, tərəçiqəklilər, əməköməci bitkiləri bitki örtüyünün əsasını təşkil etmişdir. Eyni zamanda alaq otlarının kəskin çoxalması (25-30%) sübut edir ki, insanlar ayrı-ayrı bölgələrdə müəyyən vaxt ərzində əkin və otlaqda işləri apararaq məhsuldarlığın azalması ilə əlaqədar olaraq digər yeni bölgələrə köçmüşlər və ilkin təsərrüfat sahələri boş qaldıqda həmin ilkin bölgələrdə alaq otları yayılmışdır. Masallı, Lənkəran və Astara rayonlarının dağlıq bölgələrində sıx meşə örtüyü bu vaxta qədər geniş ərazilərdə yayılmışdır. Lakin düzənlik bölgələrin təsərrüfata yararlı sahələrinin meşə örtüyü insanlar tərəfindən təsərrüfata cəlb olunsun da tarix dövrdə müxtəlif məqsədlər - faraş kələm yetirmək, çayçılıq təsərrüfatının genişləndirilməsi üçün düzənlik meşələri amansızcasına qırılaraq məhv edilmişdir.

İçməli su problemi

Son 50 ildə Yer kürəsinin müxtəlif bölgələrində, dövlətlər arasında 500-dən artıq lokal münaqişələrin baş verməsinin səbəbi içməli suya nəzarət etmək olmuşdur. Bunlardan 20-yə qədər hərbi əməliyyatlarla nəticələnmişdir. Məlumdur ki, Yer kürəsindəki suyun yalnız 3%-i içməli su və ya şirin su hesab edilir. Bunun da böyük miqdarı Antarktidada və Qrenlandiyada toplanmışdır. Deməli, belə çıxır ki, insanların sudan istifadə etməsi kəskin şəkildə məhdudlaşır. BMT-nin 2025-ci ili su krizisi ili elan etməsi səbəbsiz deyildir. Qlobal Environmental Change nəşriyyatının gəldiyi nəticəyə görə şirin su hövzələrinə nəzarət uğrunda mübarizə hərbi konfliktlərin katalizatoruna çevrilə bilər. XX əsrin 60-70-ci illərində İsrail-Suriya müharibələri və Qalon yüksəkliklərinin işğalı İsraili regionun əsas ölkəsinə çevirmişdir. ABŞ-nin Oreqon universitetinin hidroloqlarının proqnozlarına görə Hindistan, Hind-Çin yarımadaqlarında çaylar üzərindəki su anbarlarının tikintisi Çin və Vyetnam arasında, Myanmada milli zəmində münaqişələrə səbəb olacaqdır. Artıq Myanmada Arakan müsəlmanlarına qarşı 2017-ci ildə soyqırımın gerçəkləşdiyinə bütün dünya şahid oldu. Nil çayı üzərində tikiləcək SES layihələrinin Efiopiya və Sudan tərəfindən gerçəkləşəcəyi zaman, bu ölkələrin güclü ordusu olan Misirlə üz-üzə qalacağını təsəvvür etmək çətin deyildir. Mərkəzi Asiya regionunun da içməli su problemi yeni hadisə deyildir. Aral dənizinin quruması həm Qazaxıstanın, həm də Özbəkistanın əsas həll olunması vacib olan problemi sayıla bilər. Rusiya və region dövlətləri Aral dənizinin bərpa edilməsi üçün birgə çalışsalar onların hər birisinin ortaqları olacağı şübhəsizdir. Qərbi Sibir çaylarının Arala axıdılması Sibir bataqlıqlarının qismən də olsa qurumasına, Qazaxıstan çöllərində əkinçiliyin genişlənməsinə, Aralın əvvəlki səviyyəyə qayıtmasına ümidləri artıracaqdır. Məlumdur ki, Aral dənizinin ətrafı şoranlıqlarla və vəba kimi qorxunc, yolxucu pandemiyasının yayılması ilə təhlükəli bir zonaya çevrilmişdir. Aral dənizinin səviyyəsinin bərpası region əhalisinin Rusiyaya kütləvi miqrasiyasının da dayanmasına səbəb ola bilər. Göründüyü kimi bu cür qlobal ekoloji problemin düzgün həlli Mərkəzi Asiyaya sözün əsil mənasında sülh və həyat gətirəcəkdir. Eyni zamanda Tacikistanda Roqun SES-nin, Qırğızstanda isə Kambart-1 və Kambart-2 SES-lərinin tikiləcəyi zaman, Özbəkistan öz su resurslarının 25%-ni itirə bilər. Regionun su problemlərinin düzgün həlli stabilliyin əsas zəmini ola bilər. Çox təəssüf ki, ölkəmiz də bu cür regional problemlə qarşı-qarşıya durmuşdur. Qonşu ölkələrdən başlayan tranzit çayların çirkənlənməsi çox böyükdür. Ermənistan ərazisindən Araz çayına, Oxçuçaya tökülən ağır elementlər qarışığının nə qədər olması ancaq təxmin edilə bilər. Ermənistan ordusunun işğal etdiyi doğma Qarabağ torpağının vəhşicəsinə istismarı ilə yanaşı, Tərtərçay üzərində tikilmiş Sərsəng su anbarının suyu yaz-yay fəsillərində Azərbaycanın Aran ərazilərinə demək olar ki buraxılmır. Beynəlxalq təşkilatlar, Ermənistanı nəinki dövlətimizə, həm də insanlığa qarşı bu cür vəhşiliyə son qoymasını tezliklə təmin etməlidirlər. Bununla belə gələcəkdə bir sıra ölkə və xalqları gözləyən su qıtlığı ölkəmizdə yaşanmayacaqdır. Çünki ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinə rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə ölkəmizin su problemlərini həll etmək üçün bütün bölgələrin daimi axarlı çayları üzərində su anbarlarının tikintisinə sərəncam vermişdir. Kür çayı üzərində XXI əsrin əvvəlində Yenikənd su anbarının qurulması da Ümummilli liderimizin şah əsərlərindən biri sayılmalıdır. Bu gün ölkəmizin əsas içməli su ehtiyatları Böyük Qafqazın şimal-şərq, cənub bölgələrində, həmçinin Talış dağlarının şərq etəklərində toplanmışdır. Bu çayların suyunun ekoloji cəhətdən təmiz olması, dövlətimizin gələcəyinin güvənli olması ilə yanaşı, həm də region ölkələrinin həyatının təminatına çevrilə bilər. Yaxın gələcəkdə suyun ən qiymətli təbii sərvət olacağı şübhəsizdir. Bu baxımdan Azərbaycan nəinki regionda, həm də dünyada önəmli dövlətlərdən biri olacaqdır.

TARİX, FƏLSƏFƏ VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR BÖLMƏSİ

Abbas Seyidov,
tarix elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
abbas.seyidov@gmail.com

1989-1990-cı illərdə Naxçıvanda “Sərhəd hərəkatı” (iştirakçısı olduğum hadisələr)

XX əsrin 80-ci illərinin sonuna yaxın erməni millətçilərinin məlum Qarabağ hadisələri ilə bağlı mitinqlər keçirilməyə başladı. Belə etiraz aksiyaları Naxçıvan ictimaiyyətinin də diqqət mərkəzində dururdu. Xalqın erməni millətçilərinə olan qəzəbi hədsiz idi. Bir tərəfdən Ermənistan Respublikası ərazisindən qovulan, mal-mülküllərindən alınan, döyülən, təhqir olunan azərbaycanlıların Naxçıvana axını, ikinci tərəfdən sərhəd bölgələrimizə silahlı basqınlar zamanı şəhidlər verməyimiz, üçüncüsü, blokada şəraitində ərzaq, yanacaq çatışmamazlığı xalqın səbrinin tükənməsinə gətirib çıxarmışdı.

Xalq kütlələri təkcə erməni təcavüzünə qarşı deyil, həmçinin onların çirkin əməllərini müdafiə edən Sovet imperiyasına qarşı kəskin etirazlarını bildirməkdən çəkinmirdilər. 1988-ci ilin noyabr ayında Naxçıvanda ümumrespublika mitinqində Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızla əlaqələrin yaradılması məsələsi xalqın tələbi olaraq, gündəmə gətirilsə də, bu məsələ 1989-cu ilin noyabr-dekabr aylarında “sərhəd hərəkatı” kimi genişlənməyə başladı.

Əsas tələblərdən biri də o idi ki, rəsmi dairələr bu işdə onların istəyini qəbul etməsələr, xalq bunu öz gücü ilə edəcəkdir. Çünki, 17 min hektar istifadəyə tam yararlı münbit torpaq sahəsi İranla Naxçıvan MSSR arasında çəkilməmiş tikanlı məfillərin ortasında qalmışdı.

Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin sədri Səkinə Əliyeva xalqın sərhədlə bağlı tələbini 1989-cu ilin dekabr ayında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasında çıxış edərkən bildirdi və bu məsələnin rəsmi yolla həll edilməsini xahiş etdi.

Həmin ilin 4 dekabrında bütün sərhəd boyu aksiyalar keçirilməyə başladı. Artıq aksiyaya toplananların sayı gündən-gündən çoxalırdı. Sərhədlərin açılması bütün Naxçıvan əhalisinin haqlı tələbinə çevrilmişdi. Bu zaman sərhəd boyu toplanan insanların sayı minlərlə idi. Ayın 12-də xalq kütlələri qəti qərara gəldilər ki, torpaqların xalqın istifadəsinə verilməsi üçün tikanlı məfillər sökülsün. Hökumət qarşısında dörd tələb irəli sürüldü:

1. 1921-ci il Qars müqaviləsi gündəliyə gətirilsin;
2. Naxçıvan üzərində Türkiyənin himayəsi bərpa olunsun. İranla danışıqlar aparılıb, Naxçıvana şose yolu və dəmiryolu çəkilsin;
3. Cənubi Azərbaycanla sadələşdirilmiş gediş-gəliş sistemi təşkil olunsun;
4. Tikanlı çəpərlə Araz çayı arasındakı sahə camaatın istifadəsinə verilsin.

Sərhəd komandirinə dekabrın 23-də göndərilən ultimatumu müsbət cavab verilmədi. Orada göstərilirdi ki, dekabrın 31-dək sərhəddən adamların müvafiq qaydalarla keçməsinə, qohum-qardaşları ilə əlaqə saxlamasına icazə verilsin. Dekabrın 29-30-da Azərbaycanın bir neçə naziri və deputat qrupunun üzvləri ilə Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin sədri S.Əliyeva və xalqın göndərdiyi elçilər arasında Naxçıvan şəhərində gedən danışıqlarda naxçıvanlılar sözlərində qəti olduqlarını bildirdilər. Naxçıvan sərhəd qoşunlarının komandiri polkovnik V. Jukov dekabrın 30-da Naxçıvan televiziyası ilə çıxış edərkən ultimatum verərək bildirdi ki, dövlət sərhədi toxunulmazdır. Əks halda ciddi tədbirlər görülcəyi istisna olunmur.

Amma xalqın inadını bu işdə qırmaq mümkün olmadı. Dekabrın 31-də saat 12-də 137 km uzunluğu olan Sovet-İran sərhədində minlərlə adam ölümü göz önünə alaraq, tikanlı məftilləri dağıtmağa başladı. Hər iki tərəfdən olan, həmişə bir-birilərinə tikanlı məftillərin üzərindən həsrətlə baxan bir xalqın illərlə ayrı düşmüş nümayəndələri Araz çayını keçib, böyük rəğbət hissi ilə qarşılaşdılar. Sevincdən ağlayanlar, üreyi keçənlər, göz yaşlarını saxlaya bilməyənlərin vücudu gözlərim önündə bu gün də canlanır. İnsanlar tikanlı məftilləri maşınlarının arxalarına bağlayıb, şəhərin küçələrini dolandırırtdılar. Hər kəs o məftillərdən gətirib evinin kəndarına asmışdı ki, o ayrılıq illərini daima xatırlasın. Beləliklə, bu gün tarixdə Azərbaycanlıların həmrəyliyi bayramına çevrildi. 1990-cı ildə bu günün ildönümü xalq kütlələri tərəfindən qeyd edildi.

İmperiya rəhbərliyi öz demokratik arzularını həyata keçirməyə çalışan xalqa divan tutmağa hazırlaşdı. Hələ gələcəkdə bizi nələr gözlədiyindən xəbərimiz yox idi. Qanlı Yanvar hadisələri, havadarlarının birbaşa köməyi ilə ermənilər tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının hissə-hissə işğalı, şəhidlər və s... 1990-cı ilin yanvarın 4-də SSRİ-nin bir neçə vəzifəli şəxsi—R.N.Nişanov, A.N.Girenko, F.D.Bobkov, V.İ.Varennikov, Y.V.Şatalin, P.Şironkin və Azərbaycan KP MK birinci katibi Ə.X.Vəzirov Naxçıvana gəldilər.Lakin onlar da bu hərəkətin qarşısını ala bilmədilər.

Xalqımıza, Vətənimizə, o cümlədən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvana qarşı imperiyanın yeritdiyi düşmənçilik siyasətinə etiraz olaraq, Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin növbədənənar sessiyası “Naxçıvan MSSR-in SSRİ-nin tərkibindən çıxaraq özünü müstəqil respublika elan etməsi haqda”qərar qəbul etdi. Bu, o zamana kimi görünməmiş etiraz hadisəsi idi. Bu qərar dünya ictimaiyyətinin diqqətini baş verən hadisələrə cəlb edə bildi. Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti 27 yanvar 1990-cı il tarixdə Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin tarixi qərarını ləğv etdi.

Heydər Əliyevin 1990-cı il iyul ayının 22-də Naxçıvana olan tarixi səfəri hadisələrin tam başqa axarda cərəyan etməsinə şərait yaratdı. O çətin günləri ümummilli lider doğulduğu Naxçıvan şəhərində, xalqı ilə birlikdə yaşadı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin söylədiyi kimi: “...Naxçıvanın çox böyük siyasi və strateji əhəmiyyəti vardır. Azərbaycanın müstəqilliyinin əldə edilməsində Naxçıvanın və naxçıvanlıların çox böyük əməyi olmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyevin vətəni, bizim hamımızın doğma diyarı olan Naxçıvan möhkəmlənməli, güclənməlidir. Bu, bizim borcumuzdur, vəzifəmizdir... ”.

“Sərhəd hərəkəti” siyasi və tarixi qiymətini ilk dəfə 1991-ci ilin dekabr ayının 16-da Naxçıvanda, dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi Muxtar Respublika Ali Məclisinin sessiyasında almışdır. Belə ki, H.Əliyev Dünya Azərbaycanlılarının Milli Həmrəlik və Birlik günü haqqında məsələnin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sessiyasında müzakirə olunmasını və siyasi əhəmiyyətli qərar qəbul edilməsini Azərbaycan türklərinin uzun illər ayrıldıqdan sonra birləşməsi yolunda ilk addımı kimi qiymətləndirmişdi. Elə həmin gün 31 Dekabr Dünya Azərbaycan Türklərinin Həmrəlik və Birlik günü elan edilmiş, hər il bayram edilməsi və həmin günün Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində iş günü hesab edilməməsi haqqında tarixi qərar qəbul edilmişdir.

Bununla da 1989-1990-cı illərdə həyata keçirilən “sərhəd hərəkəti” Azərbaycanı müstəqilliyə aparan yolda irəliyə atılmış çox mühüm addım oldu.

Əliağa Baxşiyev,
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dörünün mənbəşünaslığından

Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixində mühüm rol oynamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün öyrənilməsi aktuallığı ilə seçilən problemlərdən biridir. Ulu öndər H.Əliyevin 1998-ci il yanvarın 30-da "AXC-nın 80 illiyinin qeyd edilməsi haqqında" verdiyi sərəncam tariximizin bu şanlı səhifəsinin daha dərinəndən araşdırılmasının zəruriliyini vəzifə kimi qarşıya qoydu.

Azərbaycan tarixinin bu mühüm dövrünə aid mənbələr əsasən respublikamızın dövlət arxivində və onların elmi-məlumat kitabxanalarında toplanmış sənədlər və materiallardır, eləcə də 1918-1920-ci illərə aid mətbuat və nəşriyyat materialları, AXC-nın süqutundan sonra xaricə mühacirət etmiş siyasi xadimlərin özləri ilə apardıqları sənədlər və materiallar, onların xaricdəki fəaliyyəti nəticəsində yaranmış mənbələrdir.

AXC-nın fəaliyyəti dövründə Milli Şura bir çox mühüm qanunvericilik sənədləri qəbul etmişdir. Bunlardan biri 1918-ci il mayın 28-də qəbul olunmuş Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında "Əqdnamə" olmuşdur. Bu sənədin Bəyənəmə adlanmasına baxmayaraq, əslində o yeni yaranmış Azərbaycan Cümhuriyyətinin yeridəcəyi daxili və xarici siyasətin əsas prinsiplərini müəyyən etdiyi üçün qanunvericilik aktlarına aid edilə bilər.

1918-ci ilin noyabrına qədər olan dövrdə qanunvericilik funksiyasını F.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi hökumət yerinə yetirirdi. Bu dövrdə bir sıra mühüm qanunlar və ölkədə fəvqəladə vəziyyətin elan olunması haqqında, Azərbaycan bayrağı, Azərbaycan dili, Milli Ordunun yaradılması haqqında, ölkədə iqtisadi vəziyyətin tənzimlənməsi haqqında sənədlər qəbul olunmuşdur.

1918-ci il dekabrın 7-də açılmış və 17 ay ərzində AXC-nın qanunverici orqanı olmuş parlamentin qəbul etdiyi normativ aktlar bu problemin öyrənilməsi üçün tutarlı mənbələrdir.

Parlamentin qanunvericilik fəaliyyəti iki istiqamətdə aparılmışdır: 1. Yeni qanunların qəbul edilməsi yolu ilə. 2. Fəaliyyətdə olan qanun, qanunları yeni şəraitə və zamanın tələblərinə uyğunlaşdırmaqla, onlara əlavə və düzəlişlər etmək yolu ilə.

Parlamentin 11 komissiyası konkrətsahələrə aid layihələrin hazırlanması ilə məşğul olurdu. Parlamentin qanunvericilik sənədləri ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın müxtəlif məsələlərini, habelə dövlətin xarici siyasətini tənzimləyən normativ aktlar olmuşdur.

Parlament ictimai həyatın demokratikləşdirilməsi, dövlət-hüquq sisteminin formalaşdırılması ilə bağlı 25 yanvar 1919-cu ildə qəbul edilmiş "Dövlət qulluğu ilə parlament üzvlərinin yerləşdirilməsi haqqında", 14 aprel 1920-ci il "Hərbi məhkəmələr haqqında", 16 may 1919-cu il "Azərbaycan Cümhuriyyətində hərbi mükəlləfiyyətləri yerinə yetirən orqanların təşkili haqqında", 14 avqust 1919-cu il "Azərbaycan Cümhuriyyətinin gömrük-sərhəd xidmətlərinin təsis edilməsi haqqında" qanunlar qəbul etmişdir ki, bunlar göstərilən məsələlərin araşdırılması üçün mühüm mənbələrdir.

Parlamentin xarici siyasətlə bağlı qanunvericilik sənədləri də qiymətli mənbələrdir. 1920-ci ildə "Fransa, Böyük Britaniya, İsveçrə, İtaliya, ABŞ, Rusiya və Polşada Azərbaycan Respublikasının diplomatik missiyasının yaradılması haqqında" qanun, eləcə də 1918-ci il 4 iyun tarixli Azərbaycan-Türkiyə müqaviləsi, Paris sülh konfransının Ali Şurasının Azərbaycanı de-fakto tanıması haqqında və s. sənədlər tutarlı mənbələrdir.

AXC dövrünə aid olan qanunvericilik sənədləri tarixi mənbə kimi öyrənilərkən ümumiyyətlə qanunvericilik sənədlərinin öyrənilməsinə tətbiq olunan mənbəşünaslıq üsul və metodlarından istifadə olunur, mənbələr tam halda, ədəbi-hüquqi, statistik, müqayisəli təhlil əsasında araşdırılır.

AXC dövrünə aid qiymətli mənbələr kompleksini dövlət idarələrinin kargüzarlıq sənədləri təşkil edir. Bu sənədlər qrupuna Azərbaycan Milli Şurasının, Azərbaycan Parlamentinin, Nazirlər Kabinetinin, ayrı-ayrı nazirliklərin, müxtəlif dövlət idarə və təşkilatlarının sənəd və materialları daxildir.

AXC-nın fəaliyyəti dövrünə aid nisbətən qorunub saxlanılmış sənədlər AXC Parlamentinin arxiv fondudur. 800-ə yaxın işdən ibarət olan bu fondada 142 iclasların protokolları və əksəriyyətinin stenoqrafik hesabatları qorunub saxlanılır.

AXC-nın sənədləri, əsasən protokolları 1998-ci ildə “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1919-1920). Parlament”, I – II hissələr adı altında nəşr olunmuşdur.

1918-ci il avqustun 31-də Cümhuriyyət hökuməti ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım faktlarını aşkar etmək üçün Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmışdır. Komissiyanın apardığı təhqiqat nəticəsində 36 cild və 3500 vərəqdən ibarət material toplanmışdı. Hazırda həmin sənədlər ARMDTA- da 1061N-li fondada saxlanılır və “Azərbaycan sənədlərində erməni problemləri (1918-1920)” adı ilə nəşr olunmuşdur.

AXC tarixini öyrənmək üçün ən qiymətli mənbələrdən biri dövrü mətbuatdır.

AXC dövrünə aid olan mətbuat da XIX-XX əsrin əvvəllərinin mətbuatı kimi təsnif olunur və eyni mənbəşünaslıq üsulları və metodları ilə təhlil olunur. Demokratik mətbu orqanlarında xalqı narahat edən problemlər, ölkənin taleyi və gələcəyi ilə bağlı olan aktual problemlərinə toxunurdu.

AXC dövrünün mətbuatı qiymətli mənbə olmaqla yanaşı, həm də tariximizin şərəfli sənətidir. Ona görə də onun hər tərəfli öyrənilməsi vacibdir.

Göstərilən dövrün problemlərinin öyrənilməsində şəxsi mənsəli sənədlər də mühüm mənbələrdəndir. Bu sənədlərə gündəliklər, xatirələr, şəxsi yazışmalar daxildir. Şəxsi mənbələrdən istifadə edərkən onların yazıldığı tarixi şərait, yazılması səbəbləri, məqsədləri, vaxtı, müəllifin şəxsi keyfiyyətləri, onların həyat tərzindəki dəyişikliklər nəzərə alınmalıdır.

Arif Veyisov,
dosent

Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı
veyisov53@bk.ru

Brest- Litovsk sülh konfransında Qafqaz müsəlmanlarının müstəqilliyi məsələsi

Bolşeviklər Rusiyada hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra “Sülh haqqında dekret” qəbul etdilər. Lenin tərəfindən qələmə alınan bu dekret vuruşan dövlətlərin xalqlarına, zəhmətkeşlərinə müraciət formasında tərtib olunmuşdu. Sovet hökuməti hələ heç bir dövlət tərəfindən tanınmadığı üçün bu dekret ilk əvvəl o qədər də ciddi qarşılanmadı. Türkiyə hökuməti bu dekreti böyük razılıq hissi, Antanta dövlətləri isə qəzəblə qarşıladı. Belə olduqda sovet hökuməti Mərkəz dövlətləri ilə sülh bağlayıb müharibədən çıxmaq qərarına gəldi və Almaniya komandanlığına barışıq təklifi ilə müraciət etdilər. Almaniya bolşeviklərin təklifinə müsbət cavab verdi və nəticədə “Dördlər” ittifaqı ilə Rusiya arasında 11 maddədən ibarət barışıq sazişi imzalandı.

Türkləri narahat edən əsas məsələ Rusiyanın işğal altında olan türk torpaqlarının boşaldılması məsələsi idi. Lakin rus nümayəndə heyəti güzəştə getmək fikrində deyildi. Uzun müzakirələrdən sonra Ərzincanda rus və türk komandanlığı arasında barışıq imzalandı və rus- türk hərbi sona çatdı. Türkiyə hökuməti 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsində məğlub olduğdan sonra hərbi təzminat əvəzinə Rusiyaya verilmiş Qars, Ərdəhan və Batum şəhərlərinin geri qaytarılmasına Almaniya tərəfindən kömək göstərilməsini xahiş etdi. Lakin Almaniya hökuməti belə bir istək qarşısında Sovet Rusiyasının əks təkliflə çıxış edəcəyindən çəkinərək türk istəklərini rədd etdi.

1918-ci il fevralın 10-da Brest-Litovsk danışıqları növbəti dəfə kəsildi. Türklər və almanlar hərbi əməliyyatları bərpa etdilər. Rusiya hökuməti Brestə yeni bir heyət göndərdi. Sovet heyətinin konfransı nəticəsiz tərk etməsi əslində Türkiyənin lehinə oldu. Bu

vaxta qədər türk heyəti Sovetlər qarşısında maksimum tələblər irəli sürməkdən çəkinmişdi. Türklər bir tərəfdən almanlardan dəstək ala bilmir, digər tərəfdən maksimum tələblər irəli sürməklə danışıqların kəsilməsinə səbəb olmaq istəmirdilər. 24 fevral 1918-ci il tarixində İstanbulda keçirilən toplantıda ruslara veriləcək türk tələbləri ultimatumuna salınmaq üçün almanlara verildi. Nəticədə , aşağıdakı türk tələblərinin alman ultimatumu ilə birlikdə ruslara verilməsinə qərar verildi :

1. Rusların işğalı altında olan Şərqi Anadolu vilayətlərinin dərhal rus orduları tərəfindən boşaldılması;

2. 1877-1878-ci illər müharibəsi nəticəsində Osmanlı dövlətinin ödəyə bilmədiyi müharibə təminatı əvəzi olaraq Rusiyaya verməyə məcbur olduğu Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin Rusiya ordu hissələri tərəfindən boşaldılması və bu ərazilərdə asayiş və qayda-qanun təmin edilənədək bölgənin türk qüvvələri tərəfindən işğal edilməsi;

3. İndiyə qədər Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında imzalanmış bütün müqavilələrin (xüsusilə iqtisadi sahədəki müqavilələrin) ləğvi.

Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin Osmanlı dövlətinə qaytarılması ilə bağlı türk tələbləri almanlar tərəfindən qəbul edilib, ruslara verilən ultimatumuna daxil edildikdən sonra Brest-Litovski konfransının son mərhələsində türklər yeni tələblərlə çıxış etdi:

1. "Sovet Rusiyasının elan etdiyi " Xalqların öz müqəddəratını təyin etmək" hüququ əsas tutularaq, Qafqazda müstəqil bir "İslam dövləti" qurulmalıdır;

2. Kazan, Orenburq, Türküstan və Buxara müsəlmanlarının milli hökuməti tanınmalıdır;

Osmanlı nümayəndə heyətinin mövqeyinə görə Qafqazda Türkiyəyə bitişik bir müsəlman dövləti qurulmalı, bu dövlət Rusiya ilə Türkiyə arasında bir bufer dövlət rolunu oynamalı idi. Bu dövlətə Azərbaycan və Dağıstanın daxil edilməsi nəzərdə tutulurdu. Sovet dövləti bu təklifə qəti etiraz etdi, almanlar bu təklifi dəstəkləmədilər. Nəticədə bu təklif qəbul olunmadı. Bununla belə ruslar Qafqaz müsəlmanlarını geniş hüquqlar verəcəklərini vəd etdilər. Osmanlı dövləti konfransda yalnız bu tələblərlə kifayətlənməyərək yeni tələblər irəli sürdü:

1. Rusiyadakı bütün türk - müsəlmanlar Osmanlı dövlətinin himayəsi altına keçməlidir ;

2. Rusiyadakı türklərə geniş siyasi və mədəni hüquqlar verilməlidir və onlara nəzarət Osmanlı dövlətinə həvalə olunmalıdır.

3. Rusiya müsəlmanlarından Türkiyəyə köçmək istəyənlərə Sovet hökuməti tərəfindən heç bir maneçilik törədilməməlidir.

Rusiyadakı türk-müsəlmanların haqlarının tanınması məsələsi ilk dəfə idi ki, beynəlxalq müstəvidə müzakirə olunurdu. Türk heyətinin bütün türk-müsəlman xalqları ilə bağlı tələbləri almanlar tərəfindən məqbul hesab edilmədi və dəstəklənmədi. Avstriya-Macaristan nümayəndələri də türklərin bu tələbini sülh üçün təhlükə kimi qiymətləndirdilər və dəstəkləmədilər. Türk heyətinin heç olmasa öz müttəfiqlərinin dəstəyini almaq üçün cəhd göstərməyə də vaxt yox idi. Danışıqlar çox sürətlə gedirdi. Bu səbəbdən Sovet nümayəndələri Almaniya və Avstriya- Macarıstanın mövqeyindən istifadə edərək türk tələblərini rədd etdilər.

Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin Osmanlı dövlətinə qaytarılması sülh şərtlərinə daxil edilmişdi. Qafqaz müsəlmanlarının müstəqilliyi məsələsi nəinki Rusiya, heç Osmanlı dövlətinin müttəfiqləri tərəfindən də dəstəklənmədi. Osmanlı rəsmiləri də bununla kifayətlənib sülhü təhlükəyə salmamaq qərarına gəldilər.

Digər tərəfdən Brest-litovsk danışıqlarının əvvəlki mərhələləri nəticəsiz başa çatdıqda, Antanta dövlətləri müharibənin davam etdirəcəyi təqdirdə Sovet Rusiyasına öz yardımlarını vəd edirdilər. Bolşeviklərin öz daxilində də Brestdə Rusiya qarşısında irəli sürülən tələblərin qəbul edilməsini Rusiyaya qarşı xəyanət kimi qəbul edən və müharibənin davam etdirilməsini istəyənlər az deyildi. Bütün bunları nəzərə alan Osmanlı rəsmiləri Qafqaz müsəlmanları ilə bağlı tələblərində ısrar etməyi lazım bilmədilər.

Nəhayət, 1918-ci il mart 3-də Brest-Litovskda Sovet Rusiyanı ilə Almaniya, Avstriya-Macaristan, Osmanlı dövləti və Bolqarıstan arasında 14 maddədən ibarət sülh müqaviləsi imzalandı.

Brest-Litovsk müqaviləsinin Qafqazla bağlı IV maddəsində deyilirdi : "... Rusiya dövləti Şərqi Anadolu vilayətlərinin boşaldılması və Osmanlı dövlətinə müntəzəm bir şəkildə geri verilməsi üçün əlindən gələn hər şeyi edəcəkdir.

Qars, Ərdəhan və Batum vilayətləri Rusiya orduları tərəfindən dərhal boşaldılacaq. Rusiya dövləti bu ərazilərin yeni idarə formasına və hüququ qurumlarına qarışmayacaq. Bu bölgələrin gələcək idarə forması qonşu dövlətlər və xüsusilə Osmanlı dövləti ilə razılaşacaq yerli əhali tərəfindən müəyyən ediləcəkdir.

Bununla da, Osmanlı dövləti Brest-Litovsk danışıqlarında qarşısına qoyduğu Qafqazla bağlı üç tələbindən ikisini öz istəyinə uyğun şəkildə həll edə bildi. Sovet hökuməti Brest sülhünə imza atmaqla "Türkiyə Ermənistanı" haqqında elan etdiyi dekretdən imtina etmiş olurdu.

Brest-Litovsk sülhündən sonra Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasətində yeni mərhələ başlandı. Bundan sonra Türkiyə Qafqazda daha fəal siyasət yeritməyə başladı.

Cavid Bağırzadə,
dosent
Gəncə Dövlət Universiteti
cavid.bagirazde@gdu.edu.az

Müqəddəs Yəhya kilsəsi (Gəncədəki kilsə) haqqında

Gəncə şəhərində, şəhərin "İkinci hissə" adlanan ərazisində mövcud olan kilsə uzun zaman ermənilər tərəfindən istifadə edilmiş, öz adlarına çıxarılmış, istismar edilərək mənimsənilmişdir. Uzun müddət deyəndə, fikrimizi konkretləşdirək, çar Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın şimal torpaqlarının işğala məruz qalmasından sonra, çar Rusiyası İran və Osmanlı torpaqlarında yaşayan erməniləri kütləvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarına köçürmüşdür ki, o cümlədən ermənilərin bir qismi də Gəncə şəhərinə köçürüldü və onlar əsasən şəhərin yerli xristian (xristian albanlar nəzərdə tutulur.-C.B.) əhalisinin yaşadığı məhəllədə məskunlaşdılar. Əslində bura köçürülmüş ermənilərlə yerli xristian əhali arasında ciddi fərqliliklər mövcud olmuşdur. Belə ki, yerli xristianlar bura köçürülmüş ermənilərin dilini başa düşmürdülər. Digər tərəfdən yerli xristianlar ilə bura köçürülmüş ermənilər arasında mətbəxdən tutmuş geyimlərə qədər, antropoloji və etnoqrafik xüsusiyyətlər baxımından fərqliliklər mövcud olmuşdur. Lakin sonrakı dövrdə yerli xristian əhali onun məhəlləsinə kütləvi şəkildə köçürülmüş ermənilərlə qaynayıb-qarışdılar ki, təbii ki, bu prosesdə Rusiyanın müstəmləkəçi dövlət siyasəti ilə yanaşı xristian din amilinin də mühüm rolu olmuşdur.

"Qafqaz xalqları" nəşrində B.İşxanyan yazırdı: "Qarabağda yaşayan ermənilərin bir hissəsi qədim albanların nəslidir – yerli əhalidir, o biri hissəsi isə Türkiyə və İrandan olan qaçqınlardır,..."[1, 289]. B.İşxanyanın fikrində bir balaca düzəliş etmək lazımdır ki, yerli xristian əhali – albanların nəslidir erməni deyil ki, onların törəmələri də erməni olsun və ya ermənilər türksoylu albanların – indiki azərbaycanlıların əcdadları deyil ki, onların bir hissəsi yerli əhali olaraq "albanların nəslidir" adlandırılmalıdır. Dini etiqad milli mənsubiyyət deyil, başqa sözlə bütün xristianlar və ya bütün müsəlmanlar eyni etnik mənsubiyyətə malik deyillər. Qarabağın yerli xristian əhalisinin dini etiqadına görə erməniləşdirmək erməni müəlliflərinin dəyişməz metodları olmuşdur. B.İşxanyan yerli xristian əhalini dolaşmaq məntiqə və əsassız olaraq erməni adlandırır ki, bu erməni "tədqiqatçıların" ənənəvi metodundan başqa bir şey deyil. Necə deyirlər, tarixi faktları və həqiqətləri gizlədə bilmir, amma onu özünəməxsus şəkildə saxtalaşdıraraq yozumlayırlar.

Beləliklə, yerli əhalidən olub, dini etiqad baxımından xristian olaraq qalmış əhalinin bu qismi bu minvalla bura köçürülmüş ermənilərin içində əriyib yox oldu və ya bir qismi də doğma həmsoyları kimi İslamı qəbul etdi. Bu proses XIX əsrdə sürətlənərək başa çatdı. Bu dövrdə məlum olduğu kimi, ermənilərin hərtərəfli fəaliyyətləri nəticəsində çar Rusiyası məqsədyönlü şəkildə 1836-cı ildə Alban katolikosluğunun varlığına son qoymuşdu. Bu işdə Rusiya Müqəddəs Sinodu ilə erməni katolikosluğunun xüsusi rolu olmuşdu. Alban katolikosluğunun avtokefallığına son qoyulduqdan sonra onun bütün əmlakı, o cümlədən maddi – mədəni irsi də erməni qriqoryan kilsəsinin əlinə keçmişdi. Bundan sonra erməni katolikosluğu Qarabağda, Gəncədə yerli xristian əhalinin – alban nəsiləri arasında qriqoryanlıq məzhəbini yaymaq sahəsində fəaliyyətini sürətlə genişləndirdi.

XIX əsr rus alimi S.Zelensev yazırdı: “Qarabağın yerli xristian əhalisinin və sonralar buraya köçürülən ermənilərin mədəniyyəti bütün komponentlərinə görə bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Yerli xristian əhalisi ermənilərin – köçkünlərin dilini başa düşmür, həm də onlardan geyimi ilə fərqlənir.” [1, 289]. Bölgənin, bütövlükdə Gəncə-Qarabağ əyalətinin yerli xristian əhalisi haqqında XVI və XVIII əsrlərə aid Osmanlı dəftərlərində də yetərinçə məlumatlar vardır [3]. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində inkişaf etmiş orta əsrlər dövründə əhalinin bir hissəsinin xristian olması haqqında çoxlu sayda mənbə məlumatları və faktlar mövcuddur. Əbdürrəşid əl-Bakuvi XV əsrin əvvəllərində qələmə aldığı “Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri” əsərində yazır: “Bakı şəhərinin yaxınlığında çoxlu kənd yerləşir və hər bir kəndin möhkəm divarı və qalası var. Bu kəndlərin bütün sakinləri xaçpərəstlərdir.” [2, 118]. Göründüyü kimi, XV əsrdə belə Bakı ətrafı kəndlərin əhalisi xristianlıqda qalmağa idilər. Belə misalların sayını daha da artırmaq olar.

XVII əsrin əvvəllərində qədim Gəncə şəhərinin yeri I Şah Abbasın əmri ilə dəyişdiriləndə, yeni salınmış şəhərdə yerli xristian əhali (yəni xristian dininə etiqad edən yerli türklər – azərbaycanlılar olanlar, başqa sözlə albanlar. – C.B.) üçün kilsə də inşa edilmişdi. Bu kilsə M.Barxudarovun (bəzən Barxudaryan kimi də qeyd olunur. – C.B.) verdiyi məlumatlara görə, hələ XVII əsrdə Gəncədə Müqəddəs Yəhya kilsəsi inşa edilmişdir. Bu, Alban katolikosu Ovanesin (1633-cü ildə) vaxtında olmuşdur. Alban katolikosu Nersesin qəbri də buradadır. XIX əsrin axırlarında bu Alban kilsəsi fəaliyyətdə olan erməni kilsəsinə çevrilmişdir. Tarixi arxivlərdə uzun müddət, lap 1983-cü ilə qədər “Gəncədə Müqəddəs İonna erməni kilsəsi” adı altında fond saxlanırdı. Ermənistan bundan istifadə edərək, bu fondu tələb edir və o, 1983-cü ildə istədiyinə nail olur, ancaq biz isə tarixi dövrlərdən bizə məxsus olan Alban fondunu itiririk [1, 199]. Beləliklə islam etiqadında olan həmsoylarımız xristian etiqadında olan həmsoylarımızın maddi-mənəvi irsinə və əmlakına sahib çıxmır, xristian abidələrimiz və dini ədəbiyyatımız Rusiya dövlətinin və məmurlarının köməkliyi ilə ermənilərin əlinə keçir, ermənilər isə əsrlər boyu olduğu kimi, islamaqədərki xristian dəyərlərimizi və əmlakımızı mənimsəyərək öz adlarına çıxırırlar. Bu tarixi tale Gəncə şəhərində olan Müqəddəs Yəhya kilsəsindən də yan keçmir. Acınacaqlı hal ondan ibarətdir ki, müsəlman əhali zaman-zaman öz həmsoylarının müxtəlif tarixi dövrlərdə – İslamdan öncə və inkişaf etmiş orta əsrlər dövründə inşa etdikləri xristian dini məbədlərinə – Alban xristian məbədlərinə və xristian qəbirstanlıqlarına yad ünsür kimi, yad maddi-mədəni irs kimi münasibət bəsləmiş, bu tip abidələrə “mövhumatçı və təriqətçi müsəlman” mövqeyindən yanaşmışlar. Bu amil, 1828-ci ildə Rusiya və İran arasında bağlanmış Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsinə və Rusiya ilə Osmanlı arasında bağlanmış Ədirnə müqaviləsinin XIII maddəsinə görə Azərbaycana və onun tarixi-etnik torpaqları olan Qərbi Azərbaycana – indiki Ermənistana köçürülmüş ermənilərə əlavə imkanlar yaratmışdır ki, onlar Alban xristian mədəniyyətini mənimsəyib özünküləşdirsinlər. Hələ o zaman V.Veliçko, A.Qriboyedov, A.Suvarov, N.Şavrov, A.Çavçavadze və başqaları bu köçürülmənin Rus taxt-tacına və yerli azərbaycanlı əhalisinə təhlükə yaradacağı barədə Rus hökumətini xəbərdar etmişdilər. Bu problem adları çəkilən şəxslərin əsərlərində ətraflı şərh olunmuşdur [4, 3]. O cümlədən də Gəncədəki Müqəddəs Yəhya kilsəsi də qeyd

etdiyimiz prosesin nəticəsi olaraq erməniləşdirilmiş və yerli əhali tarixi həqiqətləri bilmədən və ya unudaraq, bu kilsəni əvvəllər də olduğu kimi çox təssüf ki, indi də “erməni kilsəsi” adlandırmaqdadır. İslamaqədərki (daha doğrusu dövlətçilik ənənəsi və dövlətçilik tarixi olmayan və İslamaqədərki “səhra mədəniyyəti” olan ərəblərin ölkəmizi işğal etməsinə qədərki) və Ərəb işğallarından sonrakı dövrlərdə mövcud olmuş və inşa edilmiş xristian abidələrimizə qarşı sadə əhali kütləsinin dini nöqtəyi baxımdan xoşagəlməz münasibəti dəyişməli, tarixi həqiqətlərə söykənən və tarixi həqiqətləri özündə ehtiva edən ictimai fikir və münasibət formalaşmalıdır. Azərbaycanda elmi və ictimai fikirdə “bizim kilsə”, “bizim katolikosluq”, “bizim xaçdaşlarımız”, “bizim xristian qəbiristanlıqlarımız” kimi ümumi fikir ifadəsi işlənilməlidir ki, bu ifadələrlə Azərbaycanın tarixi abidələri dini xarakterindən asılı olmayaraq Azərbaycan xalqına məxsusluğu ictimailəşsin. Tarixi həqiqət isə qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan xalqının xristian soydaşlarının inşa etdikləri və Alban katolikosluğuna məxsus kilsənin XIX əsrdə erməniləşdirilməsidir. Belə acınacaqlı tale bir çox Alban xristian məbədlərinin başına gəlmişdir.

Beləliklə, XIX əsr Alban epiqafikasının ləğv edilməsi və onun erməni yazıları ilə əvəz olunması əsri olur. Mahiyyət etibarilə bu, Albaniyanın maddi-mədəni irsinin mənşəyinin saxtalaşdırılması üçün hazırlıq dövrü idi. Bu isə XX əsrdə onların ermənilər tərəfindən mənimsənilməsinə “əsas” verirdi [1, 199-200]. Alban məbədləri üzərində aparılmış “yazı əməliyyatları” tarixi etibarı ilə XIX əsrdən əvvəlki dövrlərə gedə bilmir.

Müqəddəs Yəhya kilsəsi kimi onlarla belə tarixi abidələrimiz, xristian məbədlərimiz ermənilər tərəfindən tarixi saxtalaşdırılmaqla özünküləşdirilməsinə cəhdlər olmuş və bu proses işğal altında olan Azərbaycanın tarixi torpaqlarında-Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan), Qarabağda indi də həyata keçirilməkdədir. Bu məqamda gürcü müəllifi İlya Çavçavadzenin məşhur “fəryad edən daşlar” ifadəsi yada düşür.

Beləliklə, XVII əsrin əvvəllərində yerdəyişməyə məruz qalmış Gəncə şəhərində 1633-cü ildə inşa edilmiş və 1836-cı ilədək avtokefal Alban katolikosluğunun ləğv edilməsindəki fəaliyyət göstərmiş Alban kilsələrindən biri olan Müqəddəs Yəhya kilsəsi 1836-cı ildən sonra Erməni katolikosluğunun-qriqoryan kilsəsinin tabeliyinə düşür və bu dini abidə erməni saxtakarlığına məruz qalır. Azərbaycanın tarixi taleyin üzdönüklüyündən müxtəlif saxtakarlıqlara və ya dağıntılara məruz qalmış belə xristian dini abidələri çoxdur.

Rakif İbadov,
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
ibadov_rakif@mail.ru

Azərbaycan Respublikası Cəlilabad rayonunun sosial-iqtisadi inkişafına dair

Sovet hakimiyyəti illərində respublika rəhbərliyinin totalitar rejimə uyğun olaraq həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirməsi istiqamətinə uyğun olaraq ölkəmizdə baş verən geriləmə prosesini aradan qaldırmaq üçün 70-ci illərin əvvəllərində geniş və dinamik fəaliyyətə başlayan H.Əliyevin idarəçiliyi ilə əsaslı iqtisadi dəyişikliklərin edilməsi strategiyasının nəzəri və elmi əsaslarının yaradılması sahəsində əldə edilən mühüm dəyişiklərin edilməsinin obyektiv və subyektiv səbəblərinin araşdırılması və tətqiq olunması mövzusunun bilavasitə aktuallığını təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının Cənub-Şərq bölgəsində Cəlilabad rayonunun 70–80–ci illərin əvvəllərindəki sosial-iqtisadi inkişafı əsas spesifik xüsusiyyətlərini təhlil etmək, bu rayonun iqtisadi göstəriciləri müqayisəli göstərməklə yanaşı, əlləlki illərdə mövcud olan sosial-iqtisadi problemlərin həll edilməsi yolları, respublikanın dinamik inkişafını xüsusiyyətinin müəyyənəşdirilməsi və s. cəhətlərinin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir . Rayonun 1969-cu ilin yerli büdcəsi dürüsləşdirilmiş planlar nəzərə alınmaqla

mədaxil üzrə 2545,8 min manata qarşı,1373,25 min manat və ya 53 faiz,o cümlədən yerli varidatlar üzrə 300,1 manata qarşı 139,43 min manat və ya 48 faiz miqdarında icra edilmişdir. Həmin ilin arxiv sənədlərinə diqqət yetirsək, mədaxil üzrə 4528,66 min manat,məxaric üzrə 452866 min manat,kənd büdcələrinə dotasiya 277,63min manat və dövr edən kassa nəqdiyyəsi 285 min manat təsdiqlənmişdir.Bu, 1968-ci ilin büdcə mədaxilindən 260,14 min manat və məxaricindən isə 121,91 min manat artıq deməkdir.1969-cu il dövlət büdcəsinin vəsaiti xalq təsərrüfatın sahələrinin inkişaf etdirilməsinə, əməkçilərin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına və mədəni səviyyəsinin durmadan yüksəldilməsinə yönəlmişdir.Müəssisə və təşkilatlara 36,2 min manat ayrımlar,kooperasiyadan gəlir vergisi 144,2 min manat,kolxozların gəlir vergisindən 250,0 min manat,dövriyyə vergisindən 1049,0 min manat,əhalidən alınan gəlir vergisindən 448,8 min manat,kənd təsərrüfat vergisindən95,0 min manat,subaylıq vergisindən 65,0min manat,pul-şey loteriyasından 52,8 min manat,yerli büdcəyə mədaxildən 238,1 min manat,respublika büdcəsindən totasiya 2293,66 min mant-cəmi 4528,66min manat nəzərdə tutulmuşdur.(Cəlilabad rayonZDS İcraiyə Komitəsinin icraykom iclas protokolları fond.1siyahı.1,saxlanma vahidi 41.s.20) 11969-cu ilin payızı üçün 4557 hektar yeni üzümçülüksahələrinin salınması nəzərdə tutulması təsadüfi olmamışdır.Rayonun 1May sovxozu 100 hektara qarşı 102 hektar,Azərbaycan 40 illiyi sovxozun 77 hektara qarşı 102 hektar,N.Nərimanov adına soxoz 500 hektara qarşı 355 hektar,Kalinin adına sovxozda 500 hektara qarşı 360 hektar,H.Aslanov adına sovxoz 500 hektara qarşı 426 hektar yeni üzümçülük salınması planı yerinə yetirilmiş və yetirmək üzrədirlər. Hazırda rayonda 11 min 700 hektar sahədə üzümçülük salınmışdır,1970-ci ildə 16 min hektar və 1975-ci ildə 35min hektara üzümçülük salınacağı nəzərdə tutulmuşdur.

Heydər Əliyev 14 iyul 1969-cu ildə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildəndən sonra ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında olduğu kimi,ictimai-iqtisadi sahə də əsaslı dəyişikliklərin edilməsi zəruriliyi təsadüfi olmamışdır.İlk növbədə respublikda yeni sosial mühitin yaradılması, idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi, əsaslı kadr dəyişiliyinin reallaşdırılması,iqtisadiyyatın dinamik inkişafının təmin olunması üçün səmərəli tədbirlərin görülməsi,nəhayət,xalqımızın milli maraqlarını nəzərə alaraq müstəqilliyimin tezliklə bərpasına nail olmaq strategiyasının gerçəkləşməsi üçün zəmin yaratmaq qarşıda başlıca vəzifə kimi dururdu.Məhz Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin səyi,təşəbbüsü, istedadı və iradəsi bunu həyata keçirə bildi. Cəlilabad rayonun iqtisadiyyatı taxılçılıq ,üzümçülük və kartofçuluk təsərrüfatları təşkil etmişdir. Böyük Vətən müharibəsi illərində Cəlilabad rayonu taxıl istehsalına görə Azərbaycanın “Ukraniyası” hesab edilirmişdir.1970-ci ildə üzüm istesalı 25 min tona çatdırılması təsadüfi planlaşdırılmamışdır.Həmin ildə respublika üzrə 672 üzümçülük təsərrüfatları mövcud olmuşdur.Onlardan 428-i sovxozlarda,114-ü Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin nəznində olan sovxozlarda,130-u isə SSRİ Yeyinti Sənayesi Nazirliyinin nəznində olan sovxozlarda yerləşirdi. Azərbaycanda üzümçülük özünün sonrakıinkişafını Heydər Əliyevin təşəbbüsü və təklifi ilə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 16 noyabr 1971-ci “Azərbaycan SSR-də üzümçülüyn və şərabçılığın daha da inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında” və Sov.IKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında”1975-ci il 9 iyul tarixli qəbul etdikləri qərarlarda tapmışdır

Rayonda üzümçülük təsərrüfatı, xüsusilə , seçilirdi.Azərbaycan KP MK –nın I katibi H.Əliyev 1981-ci ildə Cəlilabadın Novolovka kəndində olanda qeyd etmişdirki,”Cəlilabad bütöv Ermənistan SSR-dən çox üzüm verir”və cəlilabadlıları təbrik etmişdir.(R.Əsgərov Cəlilabad.Dünən və bu gün, Carvoğlu nəşriyyatı.Bakı .2000.s.39-40)80-ci illərin sonlarında rayonda 300 min ton üzüm istehsal olunmuşdur.7 şərab emalı zavodu-R.Axundov adına,Svetalaya Zarya, 1 May, Kuybişev, Göytəpə, Pakrovka,Dəmiryol stansiyası və bu zavodların çoxsaylı

məntəqələri fəaliyyət göstərmişdir.” Ağdam “, “Alabaşçı”, “Şərbət”, “Göytəpə” növlü şərablar Rusiyanın bütün şəhərlərinə göndərilirdi. Rayonda xanlıqlar dövründən ilk rus kəndləri-Privolnoye, Vel, Prişiv, Alekseyevka, Mixaylovskaya yaranmış, sonralar Privolnoye, Pokrovka, Konstantinovka və s.

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq tədqiqat sahəsi olaraq aşağıda qeyd olunan spesifik cəhətlərin araşdırılması zəruri hesab etmək olar:

-Sovet İttifaqının idarəçiliyində avtoritar və totalitar rejiminin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müttəfiq respublikalarının dinamik inkişafına maneələrin yaradılması

-Mərkəzi hakimiyyətin bürokratik idarəçiliyi, milli regionlara ittifaq üçün xammal bazası kimi diqqətin göstərməsi və onların sosial-iqtisadi potensiallarının nəzərə alınmaması

- Respublikanın sosial-iqtisadi inkişafı təmin edə biləcək kadrların hazırlanmasına diqqətin göstərilməməsi və nəticədə milli təsərrüfatın dirçəldilməsi zəruriliyinin yaranması

-H.Əliyevin ölkəmizə rəhbər təyin olunması üçün tarixi şəraitin yetişməsi, respublikanın idarə olunmasında yeni strateji xəttin müəyyənləndirilməsi və bütün potensial imkanlardan istifadə olunmaqla dövlət müstəqilliyimizin yaxın gələcəkdə bərpasına yönəncək istiqamətin qəbul edilməsi

-Regionların təsərrüfat xüsusiyyətlərinə uyğun mexanizmlərin hazırlanması, yeni istehsal sahələrinin yaradılmanın vacibliyi və yerlərdə kadrların düzgün seçilib yerləşdirilməsi

-Cəlilabad rayonun coğrafi şəraitinə uyğun təsərrüfat sahələrinin genişləndirilməsi, müvafiq istehsal bazalarının planlaşdırılması üçün maddi- texniki təminatının təsis edilməsi

-Rayonun sosial-iqtisadi inkişafına uyğun respublikanın daxili bazarlarının təminatı ilə yanaşı, ittifaq miqyasında kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracatına şəraitin yaradılması və əhalinin maddi rifah halının yüksəldilməsinə səylərin göstərilməsi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2016-cı ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş 2017-ci il 10 yanvar tarixli iclasında və Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının üçüncü ilinin yekunlarına həsr olunmuş 30 yanvar tarixli konfransda ölkəmizin 2016-cı ildə etdiyi nailiyyətləri geniş təhlil etmiş, qarşıda duran vəzifələri müəyyənləşdirmiş, nəzərdə tutulan tədbirlərin vaxtında icra edilməsi üçün konkret tapşırıqlar vermişdir. 2016-cı il bütövlükdə Azərbaycanda olduğu kimi, Cəlilabad rayonunda da sosial-iqtisadi inkişafın yeni mərhələsinə təşkil etmişdir. Həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində rayonun iqtisadiyyatı daha da möhkəmlənmiş, əhaliin yaşayış səviyyəsi yüksəlmiş, şəhər və kəndlərdə quruculuq işləri genişlənmişdir. Rayonun sosial-iqtisadi inkişafında “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrası mühüm yer tutmuşdur. Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində rayon iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən aqrar bölmə dinamik inkişaf etmiş, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı 2003-cü ilə müqayisədə 2,4 dəfə artmışdır. Keçən il rayon üzrə 248 milyon manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal olunmuşdur ki, onun da 122 milyon manatı bitkiçiliyin, 126 min manatı isə heyvandarlığın payına düşür. Bundan başqa, kənd əməkçiləri 3300 ton noxud, 586 ton mercı, 103221 ton kartof, 1270 ton tərəvəz, 1067 ton qarğıdalı, 294 ton bostan məhsulları, 8520 ton üzüm, 348 ton şəkər çuğunduru, 810 ton çiyələk, 471 ton günəbaxan və 1409 ton meyvə istehsal etmişlər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin tapşırığı əsasında yaradılan “Avanqard” MMC-nin iri toxumçuluq təsərrüfatının ilkin fəaliyyəti gözələnən səmərəni vermiş, 1060,0 hektar taxıl sahəsinin hər hektardan 35 sentner məhsul götürülərək 3710 ton keyfiyyətli məhsul istehsal olunmuşdur. Kənd təsərrüfatının mühüm sahəsi olan heyvandarlıq da sürətlə

inkişaf etmiş, naxırın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması və epizootik xəstəliklərin qarşısının alınması istiqamətində görülən işlər məhsul istehsalına müsbət təsir göstərmişdir. Bunun nəticəsində şəxsi təsərrüfatlarda qaramalın sayı 99375 başa, davarların sayı 122962 başa, quşların sayı 624573 başa çatdırılmış, 22,9 min ton ət, 82,3 min ton süd və 41,3 milyon ədəd yumurta istehsal edilmişdir. Həmçinin, lizinq yolu ilə rayona 68 baş cins mal-qara gətirilmiş, 2262 baş inək süni mayalandırılmışdır. “Cəlilabad-broyler” ASC tərəfindən 5,7 min ton yüksək keyfiyyətli məhsulun istehsal olunması əhalinin quş ətinə tələbatının ödənilməsində mühüm rol oynamışdır. Əhalinin artım tempi və əkinəyararlı torpaq sahələrinin məhdudluğu, mövcud torpaqlardan səmərəli istifadə olunması və bu sahəyə nəzarətin gücləndirilməsi zərurətini yaratmışdır.

Bu gün Azərbaycan Respublikasının Cənub-Şərqi bölgəsində yerləşən Cəlilabad rayonunun sosial-iqtisadi inkişafı ölkəmizin prezidenti İlham Əliyevin iqtisadi-sosial sahəsində dinamik fəaliyyətinə uyğun olaraq tərəqqidədir. Rayonun bütün sahələrində aparılan əsaslı dəyişikliklər ulu öndərimiz Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyasına tamamilə uyğun olaraq geniş miqyasda və səmərəli şəkildə həyata keçirilməkdə davam etməkdədir.

Təzəgül Qasımova,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Fəlsəfə İnstitutu
tezegulgasimova@gmail.com

Akademik Ramiz Mehdiyevin Tədqiqatlarında vətəndaş cəmiyyəti problemi (siyasi-fəlsəfi təhlil)

Siyasi-hüquqi ədəbiyyatlarda ən çox istifadə və istinad edilən anlayışlardan biri də vətəndaş cəmiyyəti məfhumudur. Bu anlayış elmi, fəlsəfi, siyasi, hüquqi ədəbiyyatlarda müxtəlif təriflərlə oxucuya çatdırılsa da, mahiyyət etibarilə eynilik daşıyırlar. Məsələn, bir çox mənbələrdə vətəndaş cəmiyyəti sosial, ideal və real ictimai vəziyyət arasındakı nisbəti ifadə edən anlayış kimi səciyyələndirilir. Deyə bilərəm ki, vətəndaş cəmiyyəti siyasi sistemin elementi olsa da qeyri-siyasi təmayülü və xarakteri ilə fərqlənir. Belə ki, vətəndaş cəmiyyəti dövlətdən asılı olmayan, amma dövlətlə əlaqəsi olan, inzibati deyil, könüllü qaydada yaradılan sosial birlikdir. Vətəndaş cəmiyyəti mülki şəxslərin könüllü birləşməsi nəticəsində yaranan, özünütənzimləmə və özünüidare mexanizminə malik olan, qeyri-siyasi səviyyəsi ilə sivil şəxslər və münasibətlər sistemini ehtiva edən ictimai bilik kimi səciyyələndirilir. Vətəndaş cəmiyyəti ideyasına, məfhumuna müxtəlif dövrlərdə müxtəlif alimlər, tədqiqatçılar tərəfindən yanaşma da fərqli və təzadlı olub.

Akademik Ramiz Mehdiyevin əsərlərində vətəndaş cəmiyyəti, vətəndaş cəmiyyəti nəzəriyyəsi, vətəndaş cəmiyyətinə aparıcı əsas ideyalar dərin və hərtərəfli tədqiqini tapmışdır. R.Mehdiyevin əsərləri normativ xarakter daşıyır. Normativ siyasi təhlil deyəndə nəzəri və fəlsəfi biliklər əsasında konkret siyasi maraqların dərkisi prosesi nəzərdə tutulur. Bu “Vətəndaş cəmiyyətinə yol açan ideyalar” toplusunda (2006-cı il) öz əksini tapmışdır.

Ulu öndərin rəhbərliyi altında Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin yaranması və formalaşması kimi tarixi hadisənin baş verməsi, dövlətçilik daxilində struktur dəyişiklikləri, cəmiyyəti təşkil edən sosial tip və stereotiplərin bir-birini əvəzləməsi prosesi kimi mürəkkəb mövzunun siyasi fəlsəfi təhlili də müəllifin tədqiqatlarında ilk dəfə demək olar ki, araşdırılmaya cəlb edilmişdir.

R.Mehdiyev adı çəkilən vətəndaş cəmiyyəti nəzəriyyəsinin əsasən Qərb mənşəli konsepsiya olduğunu bundan əvvəl nəşr olunmuş “Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri” kitabında artıq təhlil etmişdir. Növbəti əsərində, yəni “Vətəndaş cəmiyyətinə yol açan ideyalar” əsərində isə vətəndaş cəmiyyətinin özünəməxsus Azərbaycan modelinin

yaradıcısının məhz H.Əliyev olduğunu bu nəzəriyyənin praktiki siyasi gerçəkiyə çevrilməsini hərtərəfli təhlil edir. Vətəndaş cəmiyyətinin Azərbaycan modelinin yaranmasındakı özəlliklər diqqəti cəlb edir. Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan vətəndaş cəmiyyətinin ən başlıca xüsusiyyəti kimi müəllif Azərbaycanda ilk növbədə insanlar arasında vətəndaş sülhünün bərqərar olmasını qeyd edir, bu münasibətlərə ümumi qarşıdurma və vətəndaş müharibəsini aradan qaldırmaqla nail olmasını diqqət mərkəzinə gətirir.

“Vətəndaş cəmiyyəti nəzəriyyəsinin” tədqiqi R.Mehdiyevin əsərində öz dərin təhlilini tapmışdır. Bu anlayış müəllifin qeyd etdiyi kimi, politologiyanın ən geniş yayılmış kateqoriyalardan biridir. Bu anlayış Aristotelə, S.Monteskyöyə, N.Makiavelliyə, C.Lokka, T.Hobbsa, İ.Kanta, C.V.F.Hegelə, N.A.Berdyayevə məxsusdur. Müəllif bir daha göstərir ki, adlarını sadaladığımız böyük zəkalar həmin kateqoriyanı ətraflı araşdırmış və ya “vətəndaş cəmiyyəti – cəmiyyət” antisintezində onu xatırlatmışdır. Aristotelə görə, vətəndaş cəmiyyəti siyasi vətəndaşların toplusu, dövlət isə vətəndaşların siyasi ünsiyyətinin tənzimləyicisidir. Aristotel vətəndaş cəmiyyətini dövlətdən ayırmır, onları vəhdətdə hesab edir. Akademik bu baxışları təhlil edərkən belə nəticəyə gəlir ki, mülkiyyət vətəndaş cəmiyyətinin, dövlətin və siyasi canlı kimi müstəqil vətəndaşın mövcud olmasının təməl daşığıdır.

N.Makiavellinin baxışlarına nəzər yetirək - dövlət vətəndaşların əmək və şəxsi hüquqlarını qorumağa, yəni vətəndaş cəmiyyətinin mənafeələrini əks etdirməyə borcludur. O, hesab edir ki, dövlət qorxu və zorakılığın köməyi ilə idarə etməlidir. Yəni də bu məsələyə görkəmli alim öz münasibətini bildirərək qeyd olunan əsərində bildirir ki, vətəndaş cəmiyyəti istənilən rejimdə, hətta totalitar rejimdə də mövcuddur. O, həmişə var, lakin həqiqi həyatdan təcrid edilə bilər. Bax bu halda siyasi dövlət strukturlarında mənəviyyətsizlik vüsət alır. Vətəndaş cəmiyyəti siyasətlə bu və ya digər formada maraqlanmağa səy göstərərək siyasi həyata nəzarət edə bilər. O, siyasi həyata qoşula, beləliklə də onu mənəvi cəhətdən saflaşdırır, öz meyarları və normaları ilə mühakimə yeritməklə hakimiyyəti dəstəkləyə və möhkəmləndirə bilər.

Akademik öz tədqiqatlarında bildirir ki, “vətəndaş cəmiyyəti” terminini siyasi elmdə politoloqlar arasında birinci dəfə T.Hobbs işlətməmişdir. Onun “Leviatan” kitabı dövlətə yazılmış himn olmuşdur. Bu kitabda vətəndaş cəmiyyəti yalnız bir cəhəti vurğulamaq üçün işlədilmişdir. Hamı və hər şey bu nəhəngə tabe olmalıdır. Alimin fikrincə, T.Hobbsdən sonra “vətəndaş cəmiyyəti” anlayışının sonrakı dəqiqləşdirilmə şərhini C.Lokka məxsusdur və T.Hobbs kimi o da bu kateqoriyadan geniş istifadə edir. Vətəndaş cəmiyyətinin dövlətdən üstünlüyünü, açıq-aşkar olmasa da həqiqi mənada birinci elan edən C.Lokk olmuşdur.

Akademik tədqiqatında vətəndaş cəmiyyəti haqqında fikirləri, olan alimlərin əksəriyyətinin əməyini kənara atmır. Çalışır ki, hər bir mütəfəkkirin vətəndaş cəmiyyəti haqqında fikirləri, tədqiqatları əsərində əksini tapsın. İ.Kanta müraciət edək. O, vətəndaş cəmiyyəti haqqında təsəvvürü daha da inkişaf etdirir və mükəmməlləşdirir. İ.Kantın fikrincə, öz təbiəti etibarilə insan bir yerdə dayanan deyil, paxıldır, şöhrətpərəstdir, nəyəse nail olmaq hərisliyinə tutulmuşdur və eyni zamanda həmrəylik axtarır. O, hər bir kəsin azadlığını, dəyərlərinin azadlığı ilə uzlaşdırmağın təbii yolunu ümumi hüquqi və vətəndaş cəmiyyətinə, vətəndaş həmrəyliyinə nail olmağın yolunda görür. Kantdan sonra akademik F.Hegelin yaradıcılığına münasibət bildirir. Və öz əsərində göstərir ki, ilk dəfə olaraq Hegel vətəndaş cəmiyyətini dövlətin daxilində deyil, onunla yanaşı nəzərdən keçirmişdir.

Vətəndaş cəmiyyətinin Azərbaycan modelini tədqiq edən akademik ilk dəfə olaraq da vətəndaş cəmiyyətinin Heydər Əliyev konsepsiyası – bu anlayışı, yəni fikri elmi ədəbiyyata gətirdi. Bu konsepsiyada insanlararası münasibətlərin və mütərəqqi inkişafın baş qarantı kimi dövlətin rolunun möhkəmləndirilməsi xüsusi önəm kəsb etmişdir. Dövlətin, vətəndaşların ən müxtəlif maraq və mövqeləri arasında anlaşma, humanitar ünsiyyət məkanını təşkil etmək kimi önəmli şərtləri təmin etməsinə böyük əhəmiyyət

verilmişdir. Akademik öz tədqiqatlarında real həyatdakı vətəndaş cəmiyyəti və dövlətin qarşılıqlı münasibətlərinin dialektik baxımından bir-birinə zidd üç variantını irəli sürür:

- Dövlət vətəndaş cəmiyyətini boğur və bunun nəticəsi kimi totalitar rejim yaranır; dövlət vətəndaş cəmiyyətinin iradəsini yerinə yetirir, hüquqi dövlət kimi hüquq çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Bu halda demokratik rejim meydana çıxır; vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlət arasında etibarsız bərabərlik olduqda amansızlıq dərəcəsi müxtəlif olan avtoritar rejimlər yaranır.

Eyni zamanda, R. Mehdiyev vətəndaş cəmiyyəti barədə onun mövcudluğu barədə belə bir fikir irəli sürür: Vətəndaş cəmiyyətini insanların bir-birindən və dövlətdən asılı olmayan fərdlər kimi qarşılıqlı əlaqədə olduqları sosial məkan kimi təsəvvür etmək olar. O, bir daha bildirir ki, vətəndaş cəmiyyətinin əsası mədəni, müstəqil tam hüquqlu fərddir və bu cəmiyyətin keyfiyyəti və məzmunu fərdin mühüm keyfiyyətlərindən asılıdır. Vətəndaş cəmiyyəti nə qədər güclü inkişaf edirsə və edibsə, demokratik rejimlər üçün əsaslar da bir o qədər çoxdur. Yəni demokratiyadan danışmaq yerinə düşər. Amma əksinə, yəni vətəndaş cəmiyyəti nə qədər zəif inkişaf edibsə, həmin vaxtı demokratik rejimin yox, avtoritar və totalitar rejimin meydana gəlməsi ehtimalı ortaya çıxır. Demək istərdim ki, vətəndaş cəmiyyəti demokratiyaya yol açır, vətəndaş cəmiyyəti olmayanda və yaxud zəif inkişaf edəndə totalitarizm və avtoritarizm vüsət alır.

Bəşər sivilizasiyası da ən mühüm təsisatlar ilə birlikdə vətəndaş cəmiyyətini və dövləti də cəmiyyət həyatının əsaslarını dağıtmamaq üçün yaratmışdır. Alim bir daha tədqiqatında sübut etdi ki, vətəndaş cəmiyyətinin və dövlətin vəzifəsi müxtəlif maraqlar arasında harmoniyaya nail olmaqdır.

Zibeydə Abbasova,
müəllim
Bakı Slavyan Universiteti
zim1955@mail.ru

Aynular - Yaponiya aborigenləri haqda

Avropalıların Yapon adalarının kəşf etməsi 1540-cı ilə təsadüf edir. 100 ildən sonra avropalılara bu adalara gəlmək tam qadağan edilmişdi. Ölkənin həqiqi kəşfi XIX əsrin ortalarına təsadüf edir. Bundan sonra dünya Yaponiya kimi ecazkar bir dövlətlə tanış oldu. Burada Fudziyama dağı, cəsur samuraylar, çay mərasimləri, zərif "kimono"lar, incə "ukiyee" qravüraları və s. kimi möcüzələr hamının diqqətini cəlb edirdi. Hal-hazırda Yapon arxipelaqının şimalında, Hokkaydoda, etnoqrafik baxımdan çox maraqlı, lakin ən azsaylı xalq olan aynular yaşayır. Yaponiyanın ən qədim dini sintoizmdir. Onun mənşəyi "sinto" sözündəndir- yeni "allahların yolu" deməkdir. Sintoizmin əsasında "mümkün" olan bütün "kami"lərə ibadət durur – qeyri-təbii varlıqlara kami deyirlər. Əsas kamilərə - təbiət ruhları aid edilir (dağların, çayların, küləyin, yağışın və s. kamiləri) və eyni zamanda insanlarda və təbiətdə öz ifadəsini tapan kamilər də var (boy kamisi, təbii artım kamisi, önlərin ruhu və s.). Yaponiyada çoxlu sayda kamilərə ibadət edirlər. Hər kəndin və ya ərazinin öz kiçik mühafizə edən "kami"si var.

Sintoizm məbədlərini bəzəyən svastikalar arasında "üç şüalı" kelt svastikası olan triskelion daha çoxdur. Yaponiyanın qədim dini olan sintoizmə qədim yaponlar itaət edirdilər, lakin qədim yaponlar yerli əhali olan aynular idi. Onlar Yapon adalarında 13 min il əvvəl məskunlaşmışdılar. Aynular gözəl çini qablar, bəzək əşyaları, əyində skafandr olan insana bənzəyən əfsanəvi doqu heykəlləri və s. kimi sənətkarlıq nümunələri yaratmışdılar. Müəyyən edilmişdi ki, onlar Uzaq Şərqdə ilk əkinçi olublar. Sonralar hansısa səbəbə görə onlar əkinçiliyi və sənətkarlığı ataraq, balıqçılıq və ovçuluqla məşğul olmağa başlamışdı. Aynuların rəvayətlərində qalalardan, sərvətdən, xəzinələrdən danışıldığına baxmayaraq,

avropalılar ilk dəfə onları gördükdə onlar kiçik alaçıqlarda və zirzəmilərdə yaşayırdılar. Diqqəti cəlb edən hallardan biri odur ki, aynular antropoloji xüsusiyyətlərinə görə monqoloid irqinə aid olan insanlara bənzəmir və Şərqi Asiyada irqi xüsusiyyətləri ilə fərqlənən kiçik qrup təşkil edir.

E.ə. IV-I əsrlərdə aynuların torpaqlarına Koreya yarımadasında məskunlaşan tayfalar – miqrantlar daxil olur. Bu tayfalar sonradan yapon millətinin əsasını təşkil etdi. Aynular çox cəsarətlə gəlmələrə müqavimət göstərirdilər. Eramızın VII əsrində bir neçə əsr müddətində iki xalq arasında sərhəd var idi. Bu sərhəddə ticarət, mədəni mübadilə də həyata keçirilirdi. Bəzən adlı-sanlı aynular yapon feodallarının siyasətinə təsir edə bilirdilər. Yaponların ənənəvi dini olan sintoizmdə aynu kökləri özünü göstərir: xarakiri, hərbi döyüş kompleksi olan “busido” aynulara məxsus olan ənənələrdir. Yaponiyanın seçilmiş samuray təbəqəsinin nümayəndələri əslində, aynuların vərəsələridir.

Aynular dəriləri ağ rəngdə idi. Bu səbəbdən, yuxarı təbəqənin nümayəndələrinin antropoloji xüsusiyyətləri müasir yaponlarınkindən fərqlidir. Samuraylar – aynuların varisləri - orta əsr Yaponiyasında elə mövqeyə malik idilər ki, ölkənin hakim dairələrinin nümayəndələri ilə qohum olmuşdular, onlarla aynuların qanları qarışmışdı. Qalan yapon əhalisi isə monqoloidlərin varisləri idi. Buna görə yapon geraldikasında svastika daha çox təmsil olunur. Onun təsviri bir çox samuray nəslinin “monu” – yeni gerbidir: Suqaru, Xasekura və s. Lakin sonralar aynuların taleyi çox dəyişildi, XVII əsrdən başlayaraq onlar soyqırımına və məcburi assimilyasiyaya məruz qaldı. Hazırda aynular milli azlıq təşkil edərək ucqar ərazilərdə məskunlaşmışlar və cəmi 30 000 nəfərdir.

Bir mənbədə aşağıdakı sözlər yazılıb: “Nəhəng Xonsyunun alınması ləng gədirdi. VIII əsrin əvvəllərində aynular ölkənin şimalını öz əllərində saxlaya bilirdilər. Hərbi üstünlük əldən-ələ keçirdi. Sonra yaponlar aynu rəhbərlərinə müxtəlif vəzifə və mükafatlar vəd etməklə onları ələ alaraq, böyük aynu kəndlərini şimaldan cənuba köçürməyə başladılar. Boşalan yerlərdə isə sürətlə öz yaşayış məntəqələrini yaratdılar. Ordunun zəbt olunan əraziləri əldə saxlamağının çətinliyini başa düşən yapon rəhbərliyi çox təhlükəli bir addım ataraq, şimala köçürülənləri silahla təmin edir. Bununla da Yaponiyanın döyüşkən zadəganları olan samurayların əsası qoyuldu. Onlar müharibənin gedişini dəyişərək ölkələrinin tarixinə böyük təsir etmişdilər. Lakin XVIII əsrdə Xonsyunun şimalında assimilyasiyaya uğramayan aynuların kiçik kəndləri hələ də qalmaqda idi. Aynuların çoxu müharibədə ölmüşdü, bəziləri isə Xokkaydo adasının şimalına, ölkənin ən az məskunlaşan ərazilərinə çəkilmişdilər. Çinlilər, koreyalılar və s. fərqli olaraq, aynuların əsas xüsusiyyəti sifətləri və bədənlərində sıx tük örtüyü olmasıdır. İri gözləri, qalın dodaqları, enli burunlarının olması da aynuların monqoloid irqinə məxsus olmamasını sübut edir. Bir çox mütəxəssislər aynuların avstroloid və Cənub-Şərqi Asiya xalqları ilə də bənzərliyini iddia edirlər. Aynuların sifətlərinin rənglərlə bəzədilməsi (tatu etməsi) isə polineziyalılarla uyğun gəlir. XVIII əsrin sonlarına kimi Xokkaydo (o dövr bu adanı “Edzo” və ya “Ezo” yeni vəhşi), varvarların torpağı adlandırırdılar. XVIII əsrin əvvəllərində yazılan 397 kitabdan ibarət olan “Daynippensi”(Böyük Yaponiyanın tarixi)-də Edzo haqqında məlumat xarici dövlətlərə həsr olunan bölmədə yerləşdirilib. Tədricən arası kəsilməyən münaqişələr nəticəsində şimalda məskunlaşan aynular da məcburi şəkildə köçürüldü. Aynuların bir hissəsi Saxaline və Kuril adalarına qaçaraq canlarını qurtarmışdılar. 1777-ci ildə rus mənşəli bir tacir 1500 nəfərə qədər aynunu Rusiya nəzarətinə (poddanstvo) keçirdi. Aynular rusalardan balıqçılıq üçün lazım olan ləvazimatı alırdılar, bir müddətdən sonra isə aynular yaşayan ərazilərdə ovçuluq etmək üçün ruslar onlara icarə haqqı verirdilər. Maraqlısı budur ki, aynular yaponlardan qorunmaq üçün rusalardan müdafiə gözləyirdilər. Yəqin ki, iri gözlü aynular monqol irqinə aid olan tayfalardan fərqlənən rusları özlərinə daha çox bənzədirdilər. Hətta yaponlar ruslarla aynuları bir-birindən seçə bilməyərək, ruslara “ sarışın aynular” deyirdilər.

Aynular cəsur, azadlıqsevən və döyüşkən xalq idi. Yapon samurayları aynuların torpaqlarına daxil olmağa ehtiyat edirdilər. Qədim tarixi əsər olan “Nihonseki” - də (720-ci il) aynular haqda belə məlumat verilirdi: “Aynular təbiətə cəsur, çəpəzəblidirlər. Gözəl

atıcıdırlar. Daim öz oxlarını sıx saçlarının içərisində saxlayaraq, cəld qərar qəbul edirdilər” Bəzi mənbələrdə isə qeyd edilirdi ki, imperatora (tennoya) sadıq olanyerli sülalə rəhbərləri arasında çox vaxt aynulara və ya aynuların vərəsələrinə rast gəlmək olardı.

Aynuların bir xalq kimi adı, uzun bir tarixi dövr müddətində onların məskunlaşdığı çayların adı ilə soya – untara, çuvka- untara adlandırılırdı. Yaponlar isə aynulara “ebisu” deyirdilər. VIII əsr heroqliflərinə əsasən “emisi”, “ebisu” kimi anlayışlar “yapon olmayan” və ya “barbar” mənası daşıyırdı. XII əsrdə həmin heroqliflər artıq “edzo” kimi oxunurdu. İlk olaraq bu söz Yaponiyanın şimalının torpaqları və bütün əhalisi kimi tərcümə edilirdi, sonralar, yeni artıq orta əsrlərdə Hokkaydo adası belə adlandırılmağa başladı. XIV əsrdə Hokkaydoda məskunlaşan aynuları hinomoto, karako, vatarito adlandırırıldı. Bu isə hazırda aynuların 3 qrupa bölünməsinə səbəb olub: hokkaydolu, saxalinli, kurilli. Aynuların ənənvi geyimi - qolları dar biçimli olan geniş xələt idi. Adətən, xələtin altından zərif parçadan köynək geyilirdi. Bayram paltarı kimi aynu qadınları balıq dərisindən xələt tikərdilər. Aynuların dili yapon neoliti adlanan dövrdə (e.ə.13000-e.ə. 500 illər) meydana gəldiyi müəyyən edilib. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, aynu dilində Riu-Kiudan başlayaraq Hokkaydoya qədər olan bütün yapon adalarında danışırıldı. Hazırda, mütəxəssislər aynu dilini malayya-polineziya dil qrupuna yaxın olduğu haqda mülahizələr yürüdürlər.

Davud Həşimov,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Fəlsəfə İnstitutu
davud_418@mail.ru

İkili standartlar siyasəti: mahiyyəti və xüsusiyyəti

Müasir dövrdə ikili yanaşma prinsiplərinin getdikcə davam etməsi, proseslərin bilərəkdən öz məqsəd və maraqları zəminində izah edilməsi, problemlərin həll edilməməsində maraqlı olan tərəflərin olması, bu ya digər məsələlər təhlükəsizlik məsələlərinə diqqətin daha da artırılmasına gətirib çıxarır. İkili standartlar termini müasir ingilis dilli elmi ədəbiyyatlarda “double standart” kimi XIX əsrin ortalarında işlədilməyə başlanmışdır. Bu dövrdə həmin anlayışı kişi və qadınlara qarşı qeyri-bərabər əxlaqi tələblərin qoyulmasını bildirirdi. Keçmiş Sovet İttifaqında ikili standartla rkapitalist ölkələrində sinfi və irqi ayrı-seçkiliyi bildirmək üçün işlədilirdi.[5]

Müasir mərhələdə dünyada ikili standartlar vasitəsi bir sıra dövlətlərin siyasətinə çevrilmişdir. Bu isə dövlətlər arasında indiyədək bərqərar olmuş diplomatik, etik, beynəlxalq hüququn və digər qaydalarına uyğun gəlməyən fəaliyyətdir. Bu gün regionda bütün sahələrdə lider dövlətə çevrilən, dünya siyasətində və iqtisadiyyatında özünün mövqeyi və məqsədyönlü fəaliyyəti olan Azərbaycan Respublikası da təəssüf ki, bir çox hallarda ikili standartlar siyasətinin hədəfinə çevrilir.

Müasir dünya siyasəti yeni çalarlar almağa başlamışdır. Yeni dünya düzənində demək olar ki, artıq qəbul edilmiş standartlardan yan keçirilir. Bəs, ikili standartlar nədir? Qeyd etmək lazımdır ki, ikili standartlar mövzusu politologiya, tarix, fəlsəfə, sosiologiya, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi, dünya iqtisadiyyatı, geosiyasət, konfliktologiya, milli təhlükəsizlik nəzəriyyəsi və digər elmlər tərəfindən tədqiq olunur. Bu o demək deyildir ki, həmin problem müasir dövrün məhsuludur. Biz hər b tarixinə nəzər salsaq görürük ki, ikiliyanaşmalarbütünzamanlarda olmuşdur. İkili standartlarhadisəyə, hala, insanlara, onların hərəkətlərinin qiymətləndirilməsinə yönəldilmiş bir ayrı-seçkilik yanaşmasıdır. İkili yanaşma bir sıra ədəbiyyatlarda ikili əxlaq, ikili yanaşma kimi də təhlil olunur. Fikrimizcə, ikili standartlar, yanaşmalar makiavellizmin prinsiplərinə daha yaxındır. Belə ki, müasir dünya siyasəti proseslərində, geosiyasi və geoiktisadi gedişatlarda italyalı filosof N. Makiavellinin

“məqsəd vasitəyə bəraət qazandırır” şüarı təəssüf ki, əksər hallarda sanki öncül rol oynayır.

Müasir dövrdə ikili standartlar müəyyən bir hadisəyə dar, daha dəqiq desək şəxsi maraqlar prizmasından yanaşmadır. Həmin yanaşmada müxtəlif prinsiplər, qaydalar fəaliyyət göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar ikili standartlar beynəlxalq münasibətlərin sanki bir prinsipinə çevrilmişdir. Biz bunu bir sıra qüvvələrin Azərbaycana qarşı münasibətində də görürük.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev dünya siyasətində hökm sürən ikili standart prinsiplərinin təhlükəsizliyə, ümumi sabitliyə və inkişafa təhdid, münaqişələrin həll edilməsinə bir maneə kimi vurğulamışdır. Dövlət başçısı İlham Əliyev Avropa məkanında son dövrlərdə baş verən miqrant problemlərinə toxunaraq qeyd edirdi: “Bax, bugünkü Avropa göz qabağındadır. Özləri etiraf edirlər, Avropa İttifaqının ən böyük rəhbərləri etiraf edirlər ki, indi Avropa məkanında dərin böhran yaşanır. Biz oramı inteqrasiya etməliyik, böhranamı inteqrasiya etməliyik?! “Müsəlmanlara stop” deyənlərimi inteqrasiya etməliyik?! Biz müsəlman qaçqınlara ikili standartlar tətbiq edənlərimi inteqrasiya etməliyik?! Biz müsəlmanları qəfəsdə saxlayanlaramı inteqrasiya etməliyik?! Bax, sual bundan ibarətdir və biz bunların hamısını deyirik. Ona görə də bəzi hallarda bizə qarşı təzyiqlər də olur, kampaniyalar da aparılır, müxtəlif iftiralar da uydurulur. Bax, biz bu reallığı bilməliyik.” [3]

Prezident dəfələrlə öz nitq və çıxışlarında qeyd etmişdir ki, ikili standartlar siyasətinin sonu yoxdur, o, ölkələri, cəmiyyəti, insanları uçurumlara, bədbəxtliklərə aparır. Avropa Şurası, eləcə də digər beynəlxalq əhəmiyyətli təşkilatlar da dövlətlərə öz milli maraqları aspektindən yanaşırlar. Əlbətdə ki, bu qəbul edilməz bir haldır. “Biz 15 ildir ki, Avropa Şurasında çalışırıq və orada da bizim mövqelərimiz gündən-günə möhkəmlənir. Biz hətta o təşkilatda da dönüş yarada bilmişik. Avropa Şurası Parlament Assambleyasındakı deputatların əksəriyyəti artıq görür ki, bizə qarşı ədalətsizliklər, ikili standartlar olub və bu gün vəziyyət tam normaldır. Ona görə əməkdaşlıqla bağlı bizim heç bir problemimiz yoxdur. Biz bu əməkdaşlığa meyilliyik.”[3]. Dövlət başçısı hər zaman Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində ikili standartların yolverilməzliyini qeyd edib.

Akademik Ramiz Mehdiyev “İkili standartların dünya nizamı və müasir Azərbaycan” adlı konseptual məqaləsində ikili yanaşmaların fəlsəfi, siyasi, tarixi təhlilini verir, dünya siyasətində mərhələlərini göstərir, məqamları qeyd edərək yazır: “XXI əsrdə Qərbin başqa regionlardakı dövlətlərə münasibəti yalnız forma etibarilə dəyişib. İnkişaf etmiş Qərb dövlətləri, o cümlədən ABŞ bu gün də əvvəlki kimi açıq-aydın ikili standartlar siyasəti yürüdür, insan hüquqlarından hökumətlərə təzyiq aləti kimi istifadə etməklə dünyanın əksər ölkələrinin daxili işlərinə qarışır.” [4] Akademik Mehdiyev R. dünya miqyasında ABŞ-ın siyasətinə münasibətini bildirərək qeyd edir: “Amerika Administrasiyası onilliklər boyu siyasi realizmin, hələ bu məktəbin banisi Hans Morgentau tərəfindən ifadə edilmiş başlıca prinsiplərini pozur... Dünyada bütün ölkələrin ABŞ tərəfindən göstərilən qaydalar üzrə yaşayacağını gözləmək olmaz. Bu, apriori qeyri-mümkündür, çünki dünya özü eyni deyil, müxtəlifdir. Hətta eyni ailədə doğulmuş və eyni tərbiyə almış uşaqlar da müxtəlifdir, nəinki Yer kürəsinin müxtəlif nöqtələrində yerləşən, tarixən formalaşmış sosial, iqtisadi, mənəvi və siyasi struktura, özlərinin milli mənafələrinə malik olan ölkələr. Müxtəlif dövlətlər arasında siyasi münasibətlərin məzmunu müxtəlif olduğu kimi, dünya da rəngarəngdir. Ağ Evin xarici siyasət strateqlərinin bunu başa düşməsinin vaxtıdır...ABŞ-ın və onun Qərbdəki müttəfiqlərinin xarici siyasət strategiyası öz hegemonluğunu nümayiş etdirərək hələ də bu və ya digər regional şəraitə uyğunlaşmaq istəmir. Belə hərəkətlər reallığa uyğun gəlmir, dünyanın müxtəlifliyi ilə ziddiyyət təşkil edir.” [4]

Beləliklə, ikili standartlar təəssüf ki, müasir dövrdə bəzi dövlətlərin, aparıcı mərkəzlərin və dairələrin siyasətinə çevrilmişdir.

XIV əsrin sonunda xaricilərin Azərbaycan yürüşü

XIV əsrin 80-90-ci illərində Azərbaycan özünün növbəti tarixi mərhələsini yaşadı. Bu dövrlər Türk dünyasının iki nəhənginin – Toxtamış xanın və Əmir Teymurun Azərbaycana yürüşləri ilə müşayiət olunur. Onların hər ikisi bütün Şərqi dünyasını öz hakimiyyətləri altında birləşdirməyə çalışdılar. Ən böyük mübarizə bu iki şəxsiyyət arasında getdi. Bu mübarizədə Azərbaycana sahib olmaq mühüm yer tuturdu.

Mütəxəssislərin fikrincə, Çingiz xanın Nuh tufanını andıran yürüşlərindən təxminən, 150 il sonra yenə Şərqi ölkələrində ortaya çıxan Əmir Teymur 35 illik fəaliyyəti ilə Dəşt-i Qıpçaq, indiki İran, İraq, Suriya, Azərbaycan və Anadolu üzərinə həyata keçirdiyi yürüşləri ilə Çingiz xanın moğollarının dəhşət və qorxusunu buralarda yaşayan insanlara yenidən hiss etdirdi. Lakin buna rəğmən bu böyük cahangirin və oğullarının tarixi istər ölkəmizdə və istərsə də Qərbdə Şərqi ölkələrinin tarixi ilə məşğul olanlar arasında Çingiz xan və oğullarının tarixinə göstərilən saygını nədənsə görməmişdir. Bütün Türk dünyası tarixində oynadığı önəmli rol və böyük hərbi qüdrətinə rəğmən, bu gün belə əlimizdə Əmir Teymur haqqında doğru dürüst bir monoqrafiya yoxdur. Bu həm də Qərbi dünyasına aiddir. Qardaş Türkiyənin önəmli tarixçisi Aka İsmayıl bu mənada Qərbi tarixçilərdən Hans Robert Roemer-in (*Persienaufdem Wegindie Neuzeit-Iranische Geschichtevon 1350-1750*, Beirut, 1989) və Beatrice Forbes Manz-ın (*The rise and rule of Tamerlane*. Cambridge, 1989) əsərlərinin adını çəkir. Bu əsərlərdə birbaşa Əmir Teymur dövləti üzərində qurulmuşdur ki, bu çox yaxşı bir hal kimi qarşılanır.

Əmir Teymur Ərəb Xilafətinin dağılmasından sonra bütün İslam dünyasında hegemonluğu daim öz əllərində saxlayan növbəti türk hökmdarlarından biri idi. Öz dövrünün bütün qüdrətli sərkərdələrinə qalib gələn Əmir Teymur Moskva knyazlığını əsarət altında saxlayan Toxtamışın və Avropanı lərzəyə salmış İldırım Bəyazidin hərbi qüvvələrini darmadağın etmişdi. Tək-tək sərkərdələrə qismət olan bir zəfər də çaldı. Bu zəfər Dehlinin alınması idi. Bu olduqca çətin səfər idi. Orta Asiyadan Hindistana uzanmış gedən dağ silsilələrindən, buzlaqlardan öz qoşunlarını kəmənd və kəndirlərlə salamat keçirib apara bilməmiş, heç kəsin ağılına gəlməyən bir hərbi fəndlə fil döyüşündə qalib gəlmişdi. Əmir Teymur olduqca keçməkeçli həyat tərzini keçirmişdir. Onun həyat tərzinə toxunan məşhur macarı tarixçisi German Vamberi yazır ki, "Teymurun tərcümeyi-halı qərribə sərgüzəştlərlə doludur. Amma onun bu çöl səyahəti və həyat vadisinin acılarını ilk dəfə olaraq tamamilə daddığı bir zamanxüsusiyyət təşkil edir. Bir zaman cəngavər bir qəhrəmanın son dərəcə müsafirsevmez çölində, hər cür fəlakət və məhrumiyyətlər pəncəsində sərgərdən dolaşdığını göstərir.

Beləliklə də, XIV əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycandakı siyasi saitsizlik Əmir Teymurun və Toxtamışın hücumlarına şərait yaratdı. Qızıl Orda xanı Toxtamış 1385-ci ilin sonunda, qış vaxtı 90-100 minlik ordunu Təbrizə göndərərək Azərbaycanı tutmağa cəhd göstərdi.

Bu zamandan başlayaraq Azərbaycan əraziləri Toxtamış xan və Əmir Teymur ziddiyyətlərinin tapdağına çevrildi. Onların yürüşü istər Avropa, istərsə də SSRİ tarixşünaslığında işğalçı yürüş kimi təqdim edilmişdir. Əslində, onlar və onlara qədər bütün Türk hökmdarları bütün Şərqi ərazilərini birləşdirib özlərindən əvvəlki imperiyaları təkrarlamaq istəyirdilər. Vaxtilə Xarəzmşahlar da Səlcuqlar imperiyasının coğrafiyasını dirçəltmək niyyətində idilər. Lakin Çingiz imperiyasına qarşı apardıqları laqeyd siyasət

onların tarix səhnəsindən silinməsinə səbəb oldu. Bunların içərisində Əmir Teymur xüsusilə fərqlənirdi. Əmir Teymur Türk-müsəlman dünyasını vahid bir ərazidə birləşdirmək məqsədi güdüdü. Bu istək onda ilk günlərdən yaranmışdı.

Toxtamışın Azərbaycan yürüşü nəticəsində Azərbaycan xaraba vəziyyətinə düşdü. Cəlairli əmirilər arasında baş verən ciddi qovğalar birliyin alınmasına mane oldu. Sultan Əhməd isə Bağdada çəkildi, bir sıra əmiriləri isə Əlincə qalasına sığındı. Bəziləri Təbrizi tərk etməyib orada qaldılar. Ölkənin belə bir ağır vəziyyətində Əmir Teymurun qoşunları Azərbaycana daxil oldu.

Bəllidir ki, Azərbaycan ərazilərinin birləşdirilməsi həm də dünya iqtisadi sistemində nəzarət mexanizmini ələ keçirmək demək idi. Çünki beynəlxalq əhəmiyyətli ticarət marşrutları Azərbaycan ərazilərindən keçirdi. Elə buna görə də belə bir sual ortaya çıxır: nəyə görə böyük ərazilərə sahib olan Qızıl Orda xanları Azərbaycanı fəth etməyə bu qədər əhəmiyyət verirdilər? Biz bu suala ilkin mənbələrdə cavab tapa bilmirik. Amma tarixi araşdırmalar göstərir ki, bunun sadə bir cavabı vardır: Azərbaycan əraziləri Qərb və Şərq ticarət marşrutlarının həyata keçirdiyi başlıca mərkəz idi. O zamanlar Təbriz şəhəri karvan ticarətinin toplandığı ən böyük məntəqə idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məntəqə XIV əsrin sonlarında feodal ara müharibələrinin və xarici hücumların meydanına çevrilmişdi. Təbrizin ələ keçirilməsi bütün Azərbaycanı zəbt etmək üçün əsas olduğundan şəhər uğrunda mübarizə ciddi xarakter alırdı. Mənbələrdən bəlli olur ki, təkcə 1387-1392-ci illərdə Təbrizə 17 dəfə hücum edilmiş və 14 hücumun nəticəsində şəhər əldən-ələ keçmişdi. 1392-ci ildə isə bu ərazilərə yürüş edən Əmir Teymur qoşunları tərəfindən tutulmuşdu

Göründüyü kimi, Azərbaycana sahib olmaq həm də dünyaya nəzarəti əldə saxlamaq idi. Buna görə də Azərbaycana olan hücumların ardı-arası kəsilmirdi. Bu o zaman idi ki, hələ okean ticarəti mövcud deyildi. Quru ticarəti isə Azərbaycansız mümkün deyildi. Azərbaycan bu baxımdan üzünün qaşığı idi. Bu qaşığa sahib olmaq böyük sərvətlərə sahib olmaq demək idi.

Sevda Abdullayeva,
baş müəllim
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
sevda.abdullayeva.1986@mail.ru

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Milli Ordunun yaradılması

Bildiyimiz kimi növbəti il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 100 ili tamam olur. Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması Azərbaycan tarixində şanlı səhifə açdı. Baxmayaraq ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay yaşadı, amma Azərbaycan xalqının tarixində öz izini qoydu. Xalq Azadlıq tamını daddı. Bütün sahələrdə islahatlar aparıldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ilk hərbi nazirlik yaradıldı. Məhz bu nizami ordunun səyi nəticəsində Bakı düşməndən azad edildi. Paytaxt Gəncədən Bakıya köçürüldü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılmış Hərb nazirliyi tarixi Azərbaycan ikinci müstəqillik əldə etdikdən sonra rəsmiləşdirildi. Beləki, Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1998-ci il mayın 22-də imzaladığı 707N-əli Fərmanla ölkəmizdə 26 iyun Silahlı Qüvvələr günü elan edildi. Hazırda xalqımız hər il bu günü bayram edir.

Azərbaycan Ordusunun yaradılmasının 80 illiyinə həsr olunmuş 1998-ci il iyunun 25-də keçirilmiş təntənəli yubiley mərasimində Ümummilli lider Heydər Əliyev çıxış edərək qeyd etmişdir: "Biz 26 iyun gününü bayram elan etmişik. Bu tam əsaslıdır, məqsədəuyğun, qanuna uyğundur. Çünki 80 il öncə məhz bu gün Azərbaycan Xalq

Cümhuriyyətinin - ölkəmizin müstəqilliyini elan edən xalq cümhuriyyətinin, müstəqil Azərbaycanı qurub-yaradan, hələ Gəncədə fəaliyyət göstərən hökumətin ilk addımlardan biri Azərbaycan Milli Ordusunun yaranması haqqında verdiyi qərar olmuşdur. Həmin qərara, addıma böyük hörmət əlaməti olaraq biz 26 iyun gününü Azərbaycan Silahlı Qüvvələri, Ordusu günü elan etmişik.”

Bəli,1918-ci il mayın 28-də Müsəlman Şərqiində ilk demokratik və yeganə parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı. Azərbaycan xalqı özünün çoxəsirlik tarixində müstəqil dövlətini yaratdı, ictimai-siyasi quruluşun müvafiq modelini qurdu. Yenəcə yaradılmış dövlətin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri də ölkənin müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq, daxili düşmən qüvvələrini zərərsizləşdirmək və xarici müdaxilələrin qarşısını almaqdan ötrü silahlı qüvvələrin yaradılması idi. Milli ordunun yaradılması vəzifəsi həyati zərurətdən irəli gəlirdi və yenəcə yaradılmış dövlətin qarşısında dayanan təxirəsalınmaz vəzifələrdən biri sayılırdı.

Milli Şuranın 28 may 1918-ci il tarixli qərarına əsasən F.X. Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış birinci müvəqqəti hökumətin tərkibində təsis edilmiş Hərbiyyə naziri vəzifəsinə Xosrov Paşa bəy Sultanov təyin edildi. İkinci hökumətin 26 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə Müsəlman Korpusunun adı dəyişdirilərək “ Əlahiddə Azərbaycan Korpusu “ adlandırıldı və bununla da milli silahlı qüvvələrin yaradılması istiqamətində mühüm addım atıldı. Hökumətin 26 iyun 1918-ci il tarixli digər qərarı ilə Əlahiddə Azərbaycan Korpusu nəzdində xüsusi tapşırıqlar üzrə general vəzifəsi təsis edildi.

1918-ci il iyulun əvvəllərində Azərbaycan Korpusunun hissələri iki Türk diviziyasının - 5-ci Qafqaz və 15-ci Çanaqqala diviziyasının hissələri ilə birgə Nuru Paşanın komandanlıq etdiyi Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə daxil edildi. Başda general-leytenant Nuru Paşa olmaqla, Qafqaz İslam Ordusunun qərəgahı Gəncə şəhərində yerləşdirildi.

Qeyd edim ki, ölkəmizdə Silahlı Qüvvələrin yaradılması son dərəcə ağır hərbi-siyasi şəraitdə aparılırdı. Belə ki, 1918-ci ilin yayında Azərbaycanda siyasi vəziyyət ölkədə ikihakimiyyətliyin mövcudluğu ilə xarakterizə edilirdi. Azərbaycanın şərq hissəsi (Bakı quberniyası) Bakı Soveti və onun icraiyyə orqanı olan Bakı XKS-in təsiri altında, qərb hissəsi (Yelisavetpol quberniyası) isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə tabe idi.

Əsasən erməni-bolşevik-daşnaklardan ibarət olan Bakı XKS Azərbaycanın milli hökumətini nəinki tanımadı, hətta bütün vasitələrlə ona qarşı mübarizə elan etdi. Bakı XKS və onun ordusu Gəncə üzərinə yürüşə keçərək ölkədə “vətəndaş müharibəsini” yenidən alovlandırdı. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında azərbaycanlılara qarşı divan tutulmağa başlandı. Bakı, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Səlyan, Naxçıvan, Qarabağ və digər bölgələrdə dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı misli görünməmiş qırğınlar törədildi. Erməni-daşnak qüvvələrinin törətdiyi bu azğınlığın qarşısının alınmasında xalqımızın hərbi köməyə ehtiyacı var idi.

1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı İmperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq müqaviləsi imzalandı. İmzalanmış həmin müqaviləyə əsasən Türkiyə tərəfindən Azərbaycana lazımi hərbi yardım göstərildi. Azərbaycan - Türk qoşun hissələrinin birgə səyi nəticəsində əsasən ermənilərdən ibarət olan Qırmızı Ordunun I Qafqaz korpusunun Gəncəyə doğru hücumunun qarşısı alındı. Hökumət 1918-ci il iyulun 3-də əsgərliyə çağırış yaşının müəyyən edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Həmin qərara görə 19 yaşına çatmış gənclər hərbi mükəlləfiyyətli hesab olunurdu. Daha sonra 1918-ci il iyulun 11-də 1894-1899-cu illərdə anadan olmuş və müsəlman dininə mənsub vətəndaşların Ordu sıralarına çağırılması barədə qərar qəbul edildi. 15 sentyabr 1918-ci il tarixli 1Nəli “ Azərbaycan” qəzetində hərbi xidmətə çağırışın müvəffəqiyyətlə keçirilməsi haqqında məlumat dərc edilmişdir. Həmin məlumatda qeyd edirdi: “Əyalətlərdən alınmış məlumatlara görə əsgərliyə çağırış müvəffəqiyyətlə keçirilir. Yaşın düzgün təyin edilməsi ilə bağlı yaranmış vəziyyət bir qədər çətinlik törədir. Bakıya yaxın kəndlər döyüş

qabiliyyəti olan bütün kişiləri cəbhəyə çıxarmışdılar. Nuxa və Ərəş qəzalarından əsgəriyə yeni çağırılmış şəxslər isə artıq çoxdandır ki, Bakı ətrafında gedən döyüşlərdə iştirak edirlər”.

1918-ci il 15 sentyabr tarixli 1№ “Azərbaycan” qəzetində Azərbaycan hökumətinin adına Nuru paşadan aşağıdakı məzmunlu teleqramın daxil olduğu barədə məlumat verilir:” Allahın mərhəməti ilə Bakı şəhəri 15(9) 34-də (müsəlman tarixi ilə 1334-cü il nəzərdə tutulur) saat 9 radələrində bizim hissələr tərəfindən alındı. Qafqaz müsəlman ordusunun komandanı general-leytenant Nuru”.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdikdən sonra hər b sənəti də iflasa uğradı. Azərbaycan Respublikası sovetləşdirildikdən sonra 1920-ci ilin hələ yalnız iyun-iyul aylarında Fövqəladə Komissiyanın qərarı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunun 15-dən artıq tanınmış hərbi sərkərdələri, o cümlədən general-mayor: Firidun bəy Camalbəy oğlu Vəzirov; Qaytabaşı Abdulhəmid bəy; Qacar Feyzulla Mirzə; Qacar Məmməd Mirzə; Qacar Əmir Kazım Mirzə; Yedigərov David bəy; Həşimbəyov Əliyərbəy; Səlimov Həbibbəy; Sulkeviç Matvey Aleksandroviç; Tlexas Murad Qirey; Usubov İbrahim Musa oğlu; Talışxanov Həbibbəy; Polkovnik: Qalajev Danyalbəy; Qacar Sədrəddin Mirzə; Şıxlinski Rüstəmbəy və başqaları edam edilmişdir. Azərbaycan hərbi sərkərdələrinə qarşı represiyalar 1930-cu illərdə də davam etdirildi. Onların hər biri şərəfli həyat və döyüş yolu keçmiş peşəkar hərbiçi olmuşdular. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) Respublikamızda aparılan ordu quruculuğunda və ölkəmizin ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması xidmətləri olmuş hərbi sərkərdələr və hərbiçilər heç vaxt unudulmur. Onların xatirəsi Azərbaycan xalqının qəlbində daim yaşayır və böyük ehtiramla yad edilir.

Лейла Меджидова,
кандидат исторических наук
Лянкяранский Государственный Университет
kameliya-76@mail.ru

Развитие лесной промышленности в лянкяранской губернии в конце XIX и в начале XX веков

К концу XIX века лесная промышленность в Лянкяранской губернии стала развиваться быстрыми темпами. В этом периоде развитие торговли и расширение внешнеторговых связей послужили толчком для развития лесной промышленности.

Со второй половине XIX века превосходство торговли в экономической жизни Лянкяряна, основного города Лянкяранской губернии, увеличение транзитной торговли создали благоприятное условие для развития денежно – товарных отношений в этой губернии. Привезённые из разных мест губернии лесные материалы отсюда отправляли в Россию и в Иран. При изготовлении лесных материалов, перевозке их в порты, при загрузке на корабли использовался наемный труд. Наёмные рабочие по изготовлению одного куба саженца лесного материала получали за труд 1 ман. 20 копеек. Причалившимися кораблям лесные материалы продавались за 7- 9 манатов за каждый куб сажена. Довести до Баку этих лесных материалов за каждую тысячу бревен заплатили 25-30 манатов. Точнее, владельцы кораблей возили лесных материалов в Баку за 6-7 манатов за каждый куб сажена.

В Лянкяранской губернии, из произведенных лесных материалов использовали и как горючее в Каспийском пароходстве. С развитием Каспийского пароходства, в

этой губернии потребность в лесных материалах возросла. Только в 90 годах XIX века Каспийское пароходство в Лянкяране купил больше 12000 пудов бревен для горючего. В исследуемом периоде значительную часть Лянкяранской городской экономики составляло, где развивалось капиталистическое отношение, производство лесных материалов с применением, в основном, наёмного труда. Лесные материалы привозили из лесов в близи Лянкярана. По данным источников в этот период в близи Лянкярана находились 6 лесных участков с площадью 212 гектаров и 7 новых лесных массивов с площадью 116 тыс. гектаров. Эти лесные массивы, в основном, сдавались в аренду. В производстве сырья широко использовался наёмный труд. Работающие на этих участках наёмные рабочие были из окрестных сел - безземельные, у которых отняли земельные участки или прибывшие из Южного Азербайджана. Наёмные рабочих, в основном, использовали в заготовке древесины и перевозке в Лянкяран. Лесные материалы привозились на телегах, подготовленные местными мастерами. От расстояния 30 верстов составляющий не больше 1000 бревен одном связке, перевозили в город за 45 манатов. В определенные места лесного участка заготовленные бревна свозили на 3-14 верстой за 3-9 манатов. А весенние месяцы для перевозки бревен, кроме грунтовых дорог, использовали течения рек.

Из определённую часть лесного материала местные мастера перерабатывали: изготавливали бытовые предметы, сельскохозяйственные орудия, строительные материалы и отправляли со складов морским путём. Лесные материалы пользовались и самом городе. Только в городе Лянкяране было использовано как дрова в объёме 650 куб сажен и 150000 пуд для изготовления угля.

Очень мало статистических сведений о производстве лесных материалов в Лянкяране. Потому что точный учет произведенных лесных материалов регулярно не проводился. Основная часть лесных материалов без учета экспортировалась в другие места. Не смотря на все это добытые незначительные сведения дают возможность иметь представление о производстве лесных материалов в Лянкяране. Эти сведения, в основном, относятся, к началу XX века. В 1908 году в городе производилось 81013 пуда дубового бревна, 306620 пудов дров, 9591 пуд деревянных изделий и 55156 пудов деревянного угля. В 1910 году за исключением деревянного угля и деревянных изделий в других областях замечается спад производства. Так как в 1910 году в городе было произведено 79460 пудов дубового бревна, 236007 пудов дров, 10601 пуд деревянные изделия (рост более 1000 пудов), 68590 пудов деревянного угля (13434 пуда больше). Уменьшение объёма дубовых бревен и дров объясняется с неблагоприятными погодными условиями и не своевременным вывозом сырья из лесов. Особенно привлекает внимание в середине начала XX века цифры, отражающие в себе производство лесных материалов. Таким образом, в отмеченном периоде произведено 170308 пудов дубового бревна (по сравнению с 1908 годом больше на 89295 пудов), 12054 пуда (больше на 2462 пуда), 78658 пудов деревянного угля (больше на 23502 пуда). В источниках отмечается, что каждый год Лянкяране производилось только деревянные изделия на 181 тыс. манатов. (Очерки лянкяранского уезда 222 – 224).

Анализ указанных фактов и сведений, мелких товарных производств, анализ наёмного труда, превращение учреждения по печки кирпича и паровых мельниц в капиталистические учреждения являются основными фактами выражения капиталистических отношений в Лянкяране в 80 годы XIX века. Производство лесных материалов и рыболовство носили промышленный характер и Лянкяран был городом, где капиталистические отношения были более развитыми.

Rabil Mehtiyev,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
Bakı Mühəndislik Universiteti
rabil.mehtiyev@mail.ru

Milli dəyərlər və yeni dövrün çağırışları

İnsanların mənəvi sferasının siyasi sistem üçün əhəmiyyətini xarakterizə edən faktorlardan biri də ictimai şüurun təbiəti ilə bağlıdır. Belə ki, ictimai şüuru şərtləndirən amillərdən biri cəmiyyətin sosial-mədəni mühitidir. Sosial-mədəni mühitin sağlam olması ictimai şüurun təkmil olmasını şərtləndirir ki, bu da sonuncunun sosial-mənəvi proseslərə yaradıcı yanaşmasına səbəb olur. Mənəvi sferada müşayət olunan dəyişikliklərdən ən başlıcaları kimi ictimai elmlərdə baş verən dəyişiklikləri, uzun illər ərzində formalaşan stereotiplərin dəyişməsinə, mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində insanların dəyərlərə münasibətlərinin yeni keyfiyyətdə təzahür etməsinə, ailədaxili münasibətlərin təbiətinin yeniləşməsinə, insanların müasir kommunikasiya vasitələrinə aludəçilik səbəbindən mədəni-estetik tədbirlərdən uzaqlaşmasını və s. göstərmək olar.

İctimai şüurun pozitiv əsaslarla köklənməsi cəmiyyət həyatının rəvan gedişinə zəmin yaratmaqla ictimai inkişafda mütərəqqi rol oynayır. Bu baxımdan ictimai şüurun xarakterindən asılı olaraq bu və ya başqa prosesin ictimai-siyasi proseslərin gedişi çeşidli şəkil alır. İctimai şüurun sosial-siyasi proseslərə fəal təsir etdiyini nəzərə alaraq siyasi sistemin başlıca ünsürü olan dövlətlər qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri ictimai şüurun təkamülünə müsbət impuls verməkdir. Bu baxımdan müasir şəraitdə milli özünü dəyərləndirmənin çıxış nöqtəsi azərbaycançılıqdır. Azərbaycan iki qitənin qovuşuğunda yerləşdiyindən iki mədəniyyətin daşıyıcısı olmuşdur ki, bu da sadəcə iştirakçılıqla kifayətlənməklə deyil, həm də dünya mədəniyyətinə töhfələr verməklə paralel getmişdir. Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin qabaqcıl elementlərini sintez edən Azərbaycan zəngin mədəniyyəti ilə örnək olduğundan onun digər mədəniyyətlərdən transfer olunan ideya istiqamətinə ehtiyac yoxdur. Belə ki, ənənələrin zəngin olduğu Azərbaycanda yeninin əzə edilməsi eyforiyası ilə keçmişdən imtina yolverilməzdir. Məsələ bundadır ki, dövlət xalq biliyinin möhkəmliliyi, sosial-siyasi sabitliyi ehtiva edən bu fikirlər Azərbaycan cəmiyyətində artıq bərqərar olan dəyərlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda yüksək inkişaf etmiş ölkələrin bir çoxu məhz millətin özünüdərkinə istinad edən, öz gücünü qiymətləndirməyə imkan verən milli konsepsiyalar sayəsində uğurlara imza atmışlar. Bizcə azərbaycanlıları inkişafa apara bilən belə konsepsiyaların formalaşdırılması üçün xalqın keçdiyi tarixi yol potensial imkanlar yaradır. Təkcə bir faktı - hazırda liberalizm ideologiyasının çıxış nöqtəsi olan insan şəxsiyyətinin, ləyaqətinin üstün tutulması ideyasının təməli Nizami Gəncəvidən gəlmiş, sonradan da bu məmləkətdə hürufilərtərəfindən də təbliğ olunduğunu-xatırlatmaq haqlı olduğumuzu təsdiqləyir. Azərbaycanlılar bir toplum olaraq öz güclərinə inandıqca, əcdadlarının nümunəsindən dəfələrlə müşahidə olunmuş örnək timsallarını təkrarlayaraq dünya arenasında statuslarını möhkəmləndirirlər.

Azərbaycançılıq milli mənsubiyyəti, milli-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamaq, eyni zamanda, onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnmək deməkdir. Xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini yaşatmaq, həm də qoruyub saxlamağı bacaran, dövlətlə vətəndaşların mənafeyini üzvi şəkildə birləşdirən azərbaycançılıq ideologiyası ölkədə vətəndaş cəmiyyətinin möhkəmlənməsi üçün uğurlu təməldir.

Dünyəvi-humanitar dəyərləri, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin dialoqunu, tarixi təkamüldə varislik və davamlılığı, ünsiyyət birliyini ahəngdar şəkildə ehtiva edən azərbaycançılıq ideologiyası məhz buna görə də müxtəlif coğrafi regionlarda, sosial-siyasi sistemlərdə, mədəni platformalarda istinad mənbəyidir.

**Fəxrəddin Hüseyn,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
siyavar@box.az**

İran İslam Respublikasının Cənubi Qafqaz ölkələri ilə əlaqələrini genişləndirmə siyasəti

Müasir dövrdə İran İslam Respublikasının xarici siyasətində Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə əlaqələrin genişləndirilməsinə xüsusi önəm verilir. Bu bir tərəfdən Cənubi Qafqaz ölkələrinin yerləşdikləri coğrafi mövqeyi, təbii sərvətləri və etnik-dini-mədəni xüsusiyyətləri ilə bağlı olsa da digər tərəfdən Cənubi Qafqazın, xüsusən də Azərbaycanın “tarixi İran”-ın bir hissəsi olaraq görənlərin düşüncələri ilə əlaqədardır. Cənubi Qafqaz regionunda çoxlu sayda etnik və dini qrupların mövcudluğu, hərbi münaqişələrin baş verməsi, ermənilərin ərazi iddiaları və etnik təmizləmə siyasətlərini həyata keçirmələri burada ictimai-siyasi vəziyyəti mürəkkəbləşdirir. Eyni zamanda ekoloji, iqtisadi baxımından regionun əhəmiyyətinin yüksək olması, buradan keçən nəqliyyat-kommunikasiya infrastrukturunu, region ölkələrinin xarici dövlətlərlə bağladığı müxtəlif təyinatlı sazişləri, habelə Rusiya, Türkiyə, ABŞ, Avropa dövlətləri, İsrail, Çin və Pakistanın regiona olan maraqları Cənubi Qafqazın strateji əhəmiyyətinin artmasını şərtləndirir. Sadalanan amillər İran İslam Respublikasının təhlükəsizlik və iqtisadi mənafeyi baxımından özünün xarici siyasətində Cənubi Qafqaz regionuna xüsusi diqqət verməsini əsaslandırır.

İrənin Cənubi Qafqaz siyasətində ən əhəmiyyətli yeri Azərbaycan Respublikası tutur. Azərbaycanın zəngin neft və qaz sərvətləri, enerji ehtiyatlarının nəqli marşrutlarının onun ərazisindən keçməsi bu ölkənin geostrateji əhəmiyyətinin artmasına gətirib çıxarır. İrənin xarici siyasətində Azərbaycan Respublikasına qarşı bir sıra təzyiç vasitələri: Dağlıq Qarabağ münaqişəsindəki mövqeyi, Naxçıvanın blokada şəraitində olması, iqtisadi, hərbi texniki üstünlüyü və dini qruplaşmaları dəstəkləməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının da müvafiq üstünlükləri vardır. Bu İran dövlətinin tərkibində öz əzəli və əbədi torpaqlarında yaşayan güney azərbaycanlıları, Xəzər dənizi problemi, Azərbaycan Respublikasının getdikcə inkişaf etməsi və beynəlxalq aləmdə sivil, demokratik ölkə kimi tanınması faktorlarıdır.

Gürcüstan Respublikasının Qara dəniz sahilində strateji mövqeyi İrənin xarici siyasətinin maraqlarından kənar qala bilməz. Lakin, bu dövlətin Rusiya ilə yaşanan münaqişələri, ABŞ və NATO ilə yaratdığı əlaqələr İran üçün arzu olunan hal sayıla bilməz.

İrən-Ermənistan münasibətləri demək olar ki, heç bir ziddiyət olmadan siyasi-iqtisadi və hərbi-təhlükəsizlik sahələrində inkişaf edir. İran İslam Respublikasında erməni icmasının Ermənistanda soydaşları ilə sıx əlaqələr saxlamaqları müşahidə olunur.

İrən İslam Respublikasının Cənubi Qafqaz siyasətində Azərbaycan Respublikası ilə əlaqələrini genişləndirməyi hər iki qonşu dövlətin gələcək inkişafı baxımından da əhəmiyyət kəsb edir. Bu iki ölkənin coğrafi mövqələri, qonşu olmaları, zəngin təbii sərvətlərə malik olmaları, etnik-mədəni və dini yaxınlıqları onlar arasındakı münasibətləri şərtləndirir.

Fikrimizcə İran İslam Respublikası Dağlıq Qarabağ probleminin həllində ermənilərin yersiz ərazi iddialarına qarşı daha real mövqə tutsa o zaman tək cə İran-Azərbaycan münasibətlərinin deyil, həm də Cənubi Qafqaz regionunda sülh və sabitliyin

bərqərar olmasına böyük töhvələr verər, iqtisadi və enerji sahələrində regional əməkdaşlığın inkişafına təkan verər.

Mustafa YILDIZ,
Yrd. Doç. Dr
Okt. Can DOĞAN
Karabük Üniversitesi
mustafayildiz@karabuk.edu.tr

Antik Yunan Felsefesinde Müziğin Arke Ve Logoso (Phythagor Ve Platon Bağlamında)¹

Yunan felsefesini arke (kaynak) ve logosaraştırması olarak özetlemek mümkündür. Arke ve logos araştırması matematik, fizik, mantık, siyaset, ahlak vb. felsefi bilimler alanında pratik ihtiyaçlara yönelik yapılan araştırmaların ötesinde entelektüel merak ve bilgelik sevgisini barındırır. Bu tarz bir soruşturma pratik fayda elde etme yerine teori yapma ve sistem oluşturmayı beraberinde getirdi. Arke ve logos araştırması metafizik tarafından varlığın tamamında yapıldığı gibi aynı araştırmanın izlerini tikel bilimlerde de bulmak mümkündür. Yani her tikel bilim araştırmaya konu yaptığı varlık alanının arkesini ve logosunu bulmaya çalışır. Arke ve logos araştırması bir açıdan her şeyin kaynağının olduğu diğer yandan herşeyin birbiri ile bağlantısının olduğunu ima eder. Aksi takdirde herhangi bir araştırmaya başlamamızın anlamı olmaz. Çünkü her şeyin kaynağı yoksa bulunan noktadan

geriye gidiş mümkün olmadığı gibi ileriye doğru bir şey söylememizde mümkün olmaz. Eğer her şeyin kaynağı varsa o kaynaktan bir şeyin ve o şeyden de başka şeylerin nasıl türeyebildiğini anlayabiliriz. Ayrıca eğer bu türeyişte bağlantılar mevcut değil ise kaynağı bulmamızın yine anlamı olmayacaktır. Şu halde herhangi araştırmaya başlayabilmek için bir arkeye ve bu arkeden türeyişin bir mantığının olmasına ihtiyaç vardır. Arkeden türeyişin mantığı, bize varlıklar arasında bağlantıları verecek, bu bağlantılar sayesinde hem geçmişteki türeyişi hem de gelecekteki türeyişleri anlayabiliriz. Bu bağlamda müziğin arkesi ve bu arkeden türeyen farklı müziksel varlıkların mantığının sorgulanması da yukarıda yapılan soruşturmanın bir benzeri olacağı açıktır. Yani antik felsefenin varlık için yaptığı soruşturmanın aynısını müzik için de yaptığını söyleyebiliriz. Şuhalde antik felsefenin varlık araştırmasında kullandığı arke ve logos kavramlarını müzik için de kullanacaktır. Bu şu anlama gelmektedir her müzik eserinin kaynağı ve bu kaynaktan türeyişin bir mantığı olması gerekir. Şu durumda araştırılması gereken şey müziğin kaynağının ne olduğu ve bu kaynaktan türeyişin hangi tür biçimlerde gerçekleştiğidir.

Yunancada müzik anlamında kullanılan Mousa, kelimesi akıl, düşünce ve yaratıcılık gücü kavramlarını içeren men kökünden gelmektedir. Bu kelime aynı zamanda esin perileri olan mousa kelimesine de kaynaklık etmektedir. Grek mitolojisinde mousa ağaçlar üzerinde yaşayan yarı kuş yarı kadın biçiminde güzel sesi ile şarkılar söyleyen, bu şarkıları duyan insanları büyüleyen tanrıçanın da adıdır. Türkçede kullanılan müzik kelimesinin aslı Fransızca, musiki kelimesinin ise Arapçadır. Fransızca'ya girişi ise mousa sözcüğüne, Latin dillerinde aidiyet bildiren ique ekinin getirilmesi ile oluşmuştur. Musiki kelimesi ise Arapçaya Grek dilindeki Mousiké Tekhné' kelimelerinden geçmiştir[1].

Müzik kelimesinin semantiğine baktığımızda Antik yunan müziğini apollon-diyanosis zıtlığında okumaya tabi tutanları haklı çıkaracak anlamların olduğunu görmekteyiz[2]. Yani platonun da ifade ettiği gibi müziğin hem akli, ruhu hem de duygu, heyecanı ve dolayısıyla

¹ Bu bildiri ile "Muasır dünyada integrasiya ve elmin aktual problemleri" adlı sempozyuma katılmamıza imkan verdiği için KBÜ Bilimsel Araştırma Projeleri (KBÜ-BAP) destekleme ofisine teşekkür ederiz

bedensel faaliyetleri güçlendirme özelliği vardır. Bu anlamda müziğin taşıdığı matematiksel ve akli düzen, ruhun evrenin logosunu kavramaya yönlendirebiliyorken onun duygu ve heyecanları canlandırması yönüyle insanı akli olandan uzaklaştırdığı söylenebilir. Bu zıtlık müzik kelimesinin kendisinden türediği mousa kelimesinde mevcuttur. Çünkü onun kök anlamında hem akıl ve düşünce olma hem de insanları söylediği şarkılarla duyguları üzerinden büyüleyecek tanrıçanın da adıdır.

Antik felsefede müziğin kaynağı ile ilgili ilk açıklamayı yapan Phythagor'dur. Ona göre müziğin kaynağı matematiksel oranlarda bulunmaktadır. Aristo ya göre Phythagor, müziğin doğasını oluşturan şeyin sayılar olduğunu fark ettiğinde diğer başka şeylerin doğasının da sayılardan oluştuğunu ileri sürer. Aynı zamanda Aristo Phythagor'un müziğin kaynağı olarak sayıları görmeyen yanında onun sayılardan, farklı müziklerin türeyişini de sayıların farklı modellemelerine bağladığını söylemektedir. Yani nasıl ki sayı bütün varlığın kaynağında bulunuyor ise müzik varlığının da kaynağında aynı şekilde sayı bulunmaktadır[3].

Phythagor müziğin rakamsal kaynağını ortaya koymak için çeşitli denemeler yapmıştı. Bu denemelerinde birbirine orantılı olarak daha ağır yedi metal cisme birer birer vurmuş ve çıkan seslerin müzik notalarını oluşturduğunu fark etmiştir. İkinci denemesinde de bu ağırlıkları yedi tane gerilmiş telin uçlarına bağlamış, tellere vurduğu zaman yine müzik notalarının çıktığını görmüş. Üçüncü deneyde aynı derecede gerilmiş fakat birbirlerine orantılı olarak daha uzun yedi tele vurmuş ve tekrar müzik notaları elde etmeyi başarmıştır[4].

Phythagormüziğin hem arkesinin hem de logosunun sayılar olduğunu kabul etmektedir. Ona göre sesler arasındaki matematiksel bağlantıların bütün birevrende olması gerekir. Örneğin gök cisimleri arasındaki mesafeler anlamsız ve tesadüfi değildir. Phythagor bu mesafelerin notaların arasındaki mesafelerle benzer olduğunu söyler. Aralarındaki benzerlik oran ve uyumdur. Dolayısıyla gezegenlerin dönüş hızlarından çıkan seslerin onların birbiri ile olan uzaklıklarıyla orantılı olarak uyumlu çıkması gerekir. Pythagorasçılara göre bu durum adına evrenin harmonisi dedikleri evrenin müziğinin ortaya çıkmasına sebep olur. Pythagorasçılar "evrenin müziği" anlayışlarını, dizinin durak sesi olan mese'nin önemini, onu güneşe, diğer sesleri ise gezegenlere benzeterek ortaya koymaktaydılar.

1. Dorian (Güneş)
2. Phrygian (Venus)
3. Lydian (Mercury)
4. Mixolydian (Ay)
5. Hypodorian (Saturn)
6. Hypophrygian (Jupiter)
7. Hypolydian (Mars)

Platon'a göre müzik sadece bir ses topluluğundan ibaret değildir. Ona göre müziğin hem epistemoloji hem ontoloji hem etik hem de siyasi yönü vardır. Çünkü o dünyanın bir metafizik ve etik düzeninin olduğunu düşünüyordu. Varlığın kendisinden türemesi bakımından onun hem arkesini hem de logosunu oluşturan idealar, evrendeki düzenin temel kaynağı idi. Müzik de seslerden oluşturulan düzen vasıtasıyla ideaların doğru bir tasarımına işaret etmesi bakımından epistemik bir değer kazanabilir. Müziğin ontolojisi onun sadece bir ses yığını olmasının ötesinde parçalarının bir araya geliş tarzının oluşturduğu düzende aranması gerekir. Böylece onun varlığını oluşturan şey seslerin harmonik uyumla bir araya gelmiş olmasıdır. Harmonik uyum ve düzen ise mutlaka bir ideasal varlığa işaret eder[5].

Öte taraftan sanat eserinin sadece duygu ve hazla ilgili olması da mümkündür. Haz ve duygu sadece bedenle ilgilidir. Bedensel faaliyetler ise ruhu devreden çıkarır ve insanı irrasyonel olmaya götürür. Platon açısından bu, çeşitli bakımlardan sakıncalar barındırmaktadır. Çünkü hem sanatçının gerçek varlıkla ilişkisini kurmaya engel olur hem

de sanat izleyicisini gerçeklikten uzaklaştırır[6]. Halbuki platon açısından hakikatin bilgisine ancak akli bir yolla ulaşılabilir. Şu halde Platon'un müzikte önemseydiği şey, duyu yoluyla algılanan tek tek şeylerin bedende oluşturduğu duygu ve hazların ötesinde onun oluşumunda rol alan düzendir. Bu düzen müziğe duyulan ilgiyi sadece bir haz olmaktan öteye götürebilir. Yani müziği oluşturan logos, evrenin logosunu hatırlatması ölçüsünde epistemik ve ontolojik bir önem arzedecektir. Böylece her müzik eseri seslerin belli bir düzene sahip olması yönüyle insan aklını evrenin tamamında bir aklilik olduğuna ikna edebilir. Bu yönüyle müzik hakikatle ilişki kurmanın bir ön hazırlığı mesabesinde.

Platon,müziğin taşıdığı logosun etik ve eğitime katkısı bakımından da önemli olduğunu belirtir. Ona göre müzik, erdemlerin gelişmesine katkı sağlayabilirmüziğin ahlak ve ahlaklılık üzerindeki etkilerini açıklarken, kişiyi olumlu etkileyen müziklerle, olumsuz etkileyen müzikleri birbirinden ayırmıştır. İyilik ve kötülüğün müzikteki temsili düzen ve kargaşa olduğunu düşünür. Sesleri kargaşadan kurtarıp onlara belli bir düzen verme ile insanların davranışlarını rast gele yapmamaktan uzaklaşıp onlara belli bir düzen verme arasında ilişki kurulabilir. Bu yolla müziğin insanda sadece bir duygu ve heyecana karşılık gelmediğini bu yönüyle insan karakterinde akli bir inşaya zemin hazırlayabileceğini düşünmüştür. Platon müziğin heyecanlandırıcı ve sakinleştiren yönüyle insan karakterini olumlu ve olumsuz yönde etkileyebilme gücüne sahip olduğunu söylüyordu. Ona göre müziğin değişik mod ve ritimlerinin ahlak üzerindeki etkileri dikkate alınarak devletin onu eğitsel amaçlarla kullanılması gerekir[7]. Örneğin Platon ideal devletinde 13 yaşına gelen her bireyin en az 3 yılını lir çalmaya ayırmasını mecbur tutuyordu[8].

Platon devlet adlı kitabında eğitimde müziğin konumu ile ilgili görüşlerini şu sözleriyle aktarmaktadır.

-Eğitimi müzik ve jimnastik üzerine kuran biri birçok kimsenin de sandığı gibi, bunlardan birisinin sadece ruhu, diğerinin de bedeni eğiteceğini düşünerek bu amaçla hareket etmemelidir. ... her ikisinin de amacı, birlikte ruhu eğitmek geliştirmektir. ... Müziği boşlayıp sadece jimnastikle uğraşanların veya jimnastiği boşlayıp sadece müzikle uğraşanların nasıl bir ruh haline sahip olduklarını gözlemedin mi hiç? ... Birinciler vahşi ve kaba bir ruh hali içinde olurken, ikinciler gevşek ve fazlasıyla ince, saygılı olurlar.

Platon'nun müzik eğitiminde kastettiği şey aklın ve ruhun eğitilmesidir. Aslında Platon'un bütün felsefesini de ruh veya aklın geliştirilmesi olarak anlamak da mümkündür. Bu açıdan bakıldığında bilgi, ruhun arınmasıyla ulaşılacak olunan idealar vasıtasıyla tekrar hatırlama demektir. Ahlak, aynı şekilde ruhun bedensel faaliyetlerden soyutlanarak davranışlarda bulunmasıdır. Siyaset ise ruhlarını arındırmış olanların kendi aralarında yine akli ilkeler çerçevesinde oluşturdukları organizasyondur. Aynı şekilde müzikte karakterin eğitimi ve ruhun arınması için bir yoldur. Bu yolda müzik bir araçtır. Bu durum Platonun bir diyalogunda şöyle ifade edilmektedir.

-... müzik en önemli eğitim aracıdır. Çünkü ritim ve makam ruhumuzun derinliklerine kadar sokularak bizi çepeçevre sarar, ona soylu davranış kazandırır. İnsan doğru bir müzik eğitimi almışsa, ruhu da güzelleşir, aksi halde tersi olur. Öte yandan layıkıyla müzik eğitimi almış bir insan sanattaki ve doğadaki hatalarını ve eksiklerini en dikkatli kişi olarak bir bakışta sezeceği için de güzel şeyleri sevip övme ve ruhunu onlarla besleme imkânı bulup kendisini de "güzelleştirir", kusursuz biri olur. Çirkin şeyleri de, daha çocukluğundan itibaren, haklı olarak yerecek ve zihnine yerleşmeden önlemeyi bilecektir[9].

SONUÇ

Sonuç olarak müziğin arkasının ses olduğu ve sesin farklı tonlarda çıkmasının bir mantığının olduğu ortaya çıkmaktadır. Sesin farklı tonlarda ortaya çıkışının logosunu ilk bulmaya çalışan Phythagor olmuş. Phythagor evrenin tamamının birbiriyle uyumlu bir

düzen oluşturdıklarını ve ses varlıklarının da bu şekilde olması gerektiğinden yola çıktı. Bu müziğin sadece pratik olarak icra edilen bir şey olmadığını aynı zamanda onun teorisinin de yapılabileceği anlamına geliyordu. Platon da bu konuda Phythagor'la aynı düşünceleri paylaşmakla beraber ideal devletinde hangi tür müziklerin olacağını hangilerinin olamayacağını aynı zamanda eğitim de hangi tür müziklerin kullanılacağını hangilerinin kullanılmayacağını söyledi. Platon'un eğitimde müziğin kullanımıyla ilgili söyledikleri müziğin pratik yönüne işaret ediyormuş gibi görünebilir. Ancak bu doğru değildir. Çünkü platon'un gözünde eğitimde kullanılacak olan müzik zaten kendinde bir aklilik taşıyan ve aynı zamanda insanın akli yönünü evrenin akli yönüne yönlendiren bir şeydir. Her iki filozofon da müzikteki uyum ve ahengin evrenin rasyonelliğinin bir göstergesi olduğunu, logosun kendini müzikteki uyum ve ahenkle ifşa ettiğini düşündüklerini söyleyebiliriz.

Hamdi KIZILER,
Ass. Prof.
Karabük Üniversitesi
hamdikiziler@gmail.com
hamdikiziler@karabuk.edu.tr
Mustafa KUNDAKÇI,
Ass. Prof
Karabük Üniversitesi
mustafakundakci@karabuk.edu.tr

Sufi düşüncede insan anlayışı

Sufi düşünceye göre insan, Yüce Allah'ın diğer varlıklara göre üstün ve mükerrem bir şekilde yarattığı yegâne varlıktır. İnsan, yeryüzünde Allah'ın halifelliğini yapacak kadar "ahsen-i takvim" kıvamında yaratılmış özellikli bir varlıktır. Evrendeki varlıklar onun için ve onun hizmetine sunulmuştur. Allah, insana pek çok farklı ve nitelikli nimetler verilmiştir. En başta ona kendi ruhundan üflemiştir. Bu sebeple insan hem maddi hem de manevi olmak üzere iki yönlü kabul edilmiştir. Allah, Kur'an-ı Kerim'de insanın manevi yönüne daha fazla vurgu yapmıştır. Sufiler de buradan hareketle düşüncelerinin merkezine insanı ve yüceliğini almışlardır. Sufilere göre esas olarak insan, Allah'ın bütün isim ve sıfatlarının tecellilerini üzerinde taşıyabilen bir varlıktır. Bu sebeple "insan-ı kâmil" olma potansiyeli vardır. Bunun için ruhunu ve kalbini kötülüklerden arındırması, nefsinin tezkiye etmesi ve güzel ahlak ile süslenmesi gerekir.

Sufi düşüncenin en temel konusu ve gayesi, insandır. Bu anlamda tasavvufu, "insanı tanıma ve eğitme sanatı" şeklinde tanımlamak mümkündür. Zira Allah-insan ve diğer varlıklar arasındaki ilişkiyi anlamaya ve yorumlamaya çalışmak, tasavvufun başlıca uğraş alanını oluşturur. İnsan da kendini yaratan Rabbini bilip tanımak ve O'na kulluk etmek için yaratılmıştır.²Tasavvufun konusu, insanın ruhunu ve kalbini saflaştırmak yani her türlü kötülüklerden korumak ve arındırmak, nefsinin tezkiye etmek ve ahlakını güzelleştirmektir. Gayesi ise varlıklar âleminin zirvesinde olan insanı, "insan-ı kâmil" seviyesine çıkarmaktır.

İslam inancına göre Yüce Allah, varlıklar âlemi içinde en üstün ve en mükemmel şekilde insanı yaratmıştır. İlk insan ve ilk peygamber Hz. Adem'den beri Hakk Teala insan hakkında pek çok bilgi vermiştir. Bu bilgilere göre Allah, diğer varlıkları da insanın hizmetine sunmuştur.³ Bu anlamda insanın tanınması ve bilinmesi, diğer varlıklara göre hem öncelikli hem de önemlidir. Zira sufiler tarafından hadis kabul edilen "Kendini bilen Rabbini bilir[1, s.262]." anlayışına göre insanı zahiri ve batını yönleriyle tanımak, Yüce

² Zariyât, 56.

³ Bakara, 29; Câsiye, 13.

Allah'ı tanımayı gerekli kılar. Onlara göre Hakk'a vasıl olmanın yolu, insanı tanımak ve ondaki sırları keşfetmekten geçer. Bundan dolayı ilk devirlerden bu yana pek çok sufi insanı bütün yönleriyle tahlil etmeye çalışmıştır. İnsan iç âlemi, karakteri, kişiliği, hal ve hareketlerinin bilinmesi, onu Allah'ı bilmeye götürür.

Sufi düşüncede insan anlayışı

İslam düşünce tarihinde insanla ilgili ilk bilgiler şüphesiz Kur'an-ı Kerim'de yer alır. Kur'an'ın bize verdiği bilgilere göre insan; "kendisine secde edilen"⁴, "Allah'ın halifesi seçilen"⁵, "güzel mizaç ve kabiliyetler verilen"⁶, "zayıf biçimde yaratılan"⁷, "nankör"⁸, "aceleci"⁹, "cimri"¹⁰, "tartışmaya düşkün"¹¹, "zalim, cahil"¹², "hırslı"¹³, "Rabbine doğru çabalayıp duran"¹⁴ ve "en güzel biçimde yaratılan"¹⁵ şeklinde nitelendirilmektedir.

İnsan, birçok ilim disiplini tarafından farklı yönü ile ele alınmış ve öyle değerlendirilmiştir. Kur'an-ı Kerim, bütün varlıklarda olduğu gibi insanın da maddi¹⁶ yönünün bulunduğunu, ancak bunun yanında ilahi¹⁷ yönüne dikkat çekerek, onu yüceltip üstün kılanın bu tarafı olduğuna vurgu yapmaktadır. Kur'an-ı Kerim, daha çok insanın ruh taşınmasından dolayı manevi yönüne dikkat çekmektedir. İlk dönem tasavvuf ehli tarafından insanın bu birinci özelliği esas alınarak, nihai hedef olarak "insan-ı kâmil" düşüncesi doğmuştur[17,s.141]

İnsan, tasavvuf düşüncesinde "insan-ı kâmil" olarak idealleştirilmiştir. Bu ifade Kur'an-ı Kerim'de geçmediği gibi, ilk sufiler tarafından da kullanılmamıştır. Önceleri insan-ı kâmil, mümin-i kâmilin karşılığı olarak kullanılmış, özellikle İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)'den sonra bu tabire daha değişik manalar yüklenmiş ve tarih içinde bu çizgide gelişme göstermiştir[17, s.141]-[25,s.328].

Böylece insan-ı kâmil anlayışı, İbnü'l-Arabî ile netlik kazanmış, ilk defa Azizüddin Nesefî (ö. 700/1300) tarafından Farsça kaleme alınan "İnsan-ı Kâmil" adlı eseriyle[22] kitaplaşmış, Abdülkerim Cilî (ö. 820/1417)'nin "el-İnsanu'l-Kâmil" adlı eseriyle[8]-[9] toparlanıp kemale ulaşmış ve nihayet Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1194/1780)'nin Osmanlıca yazdığı "İnsaniyyet-i Kâmile" adlı risalesiyle[12] zamanımıza kadar taşınmıştır.

Tasavvufi düşünceye göre, tüm varlıklar âlemi Allah Teala'nın zati sevgisinin bir gereği olarak var olmuştur. "Gizli bir hazine idim, bilinmeyi sevdim, mahlukatı yarattım ki bilineyim[1]." kudsî hadisinde ifade edildiği üzere, Allah'ın kemal sıfatlarının bilinmesinden hoşlanması, varlık âleminin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ancak varlık âleminin ortaya çıkışının mahiyeti ve safhaları hakkında sufiler çok geniş izahlar yapmışlardır. Onların "hazerât ı hamse" (beş ilahihazret) veya "tenezzülât-ı seb'a" (yedi ruhsal iniş) başlığı altında inceledikleri bu konu şöyle özetlenebilir:

Yüce Allah'ın, "mutlak gayb", "zât-ı baht", "mutlak amâ", "lâ-ta'ayyün", "lâhût" ve "ehadiyyet" gibi isimler verilen ve hiçbir tecellinin söz konusu olmadığı "zât" mertebesinden, O'nun zâtî sevgisinin bir gereği olarak "ilk ta'ayyün", "ikinci ta'ayyün", "ruhlar âlemi", "misal âlemi" ve "şehadet âlemi"; başka bir tasnife göre de, "lâhût âlemi", "ceberût âlemi", "melekût âlemi" ve "nâsût âlemi" adı verilen varlık mertebeleri tecelli etmiş,

⁴ Bakara, 34; Hicr, 29; Sa'd, 72.

⁵ Bakara, 30; En'âm, 165.

⁶ İsrâ, 70.

⁷ Nisâ, 28.

⁸ İbrahim, 34; İsrâ, 67; Hac, 16; Şûrâ, 48; Zuhruf, 15; Âdiyât, 6.

⁹ İsrâ, 11.

¹⁰ İsrâ, 100.

¹¹ Kehf, 54.

¹² Ahzâb, 72.

¹³ Meâric, 19.

¹⁴ İnşikâk, 6.

¹⁵ Tîn, 4.

¹⁶ İnsanın toprak/su/çamurdan yaratıldığına dair bkz. En'âm, 2; Hicr, 26; Meryem, 20; Mü'minûn, 12; Furkân, 54; Necm, 45-46; Fâtır, 11, Sa'd, 71; Mü'min, 67; Mürselât, 20-23.

¹⁷ İnsanın Allah'tan kendisine ruh verildiğine dair bkz. Hicr, 29; Sa'd, 72.

nihayet “mertebe-i câmia” denilen “insan” ortaya çıkmıştır. Bu tecelli mertebeleri, zahir-batın ilişkisi içinde birbiriyle bağlantılı olup “zât” mertebesinden itibaren batından zahire doğru bir geçiş söz konusudur. Buna göre her mertebe bir sonrakinin batını ve hakikati; bir öncekinin de tecellisi durumundadır. Şu halde bütün bu varlık mertebelerinin hepsinin batını ve hakikati, Allah Teala'nın “zât” mertebesidir. Bu tecelli ve ta'ayyün seyrinde, “zât” mertebesinde Allah'ın sıfatları, onlardan isimleri, isimlerinden de fiilleri, yani şehâdet âlemi denilen fizik âlem zuhur etmiştir. Kısacası burada latîften kesife, gaybdan şehadete, batından zahire, ulvîden suflîye doğru bir geçiş söz konusudur. Bu tecelli seyrinin en zahirî safhasını mükevvenât denilen fizik âlem teşkil etmektedir. Şehadet âleminden önceki tecelli mertebelerinin hepsine “gayb âlemi” veya metafizik âlem denilmektedir. Ancak ilahi tecellinin bu mertebeleri zamanla sınırlı, olmuş-bitmiş bir hadise değil, “O her gün bir iştedir.”¹⁸ ayetinde ifade edildiği gibi sürekli cereyan etmekte olan bir iş-oluş hadisesidir. İşte bütün bu nüzul yani iniş mertebelerinin en son safhasını “insan” oluşturmaktadır. Çünkü diğer varlıklara göre insan, bütün bu mertebelerin hepsini kendinde cem etmiştir ve her bir mertebenin özelliklerine bilkuvve sahiptir. Bu sebeple insana “mertebe-i câmia” denilmiştir[24, s.10]-[15, s.49]-[22, s.14]-[8,s.29-30]-[2,s89]-[26,s.328].

Sufilere göre insanın bünyesinde âlemin güçleri toplanmıştır. Başka bir deyişle insan, âlemin bir sentezi olarak hasıl olmuştur. Kuvvet ve prensipleriyle âlemi insan temsil eder. İnsan her ne kadar görünüşü küçükse de âlemin bir özü, özeti, hülhasası ve semeresidir. İnsan, âlemlerle yorumlanmıştır. İnsan kadar âleme benzeyen başka bir varlık yoktur. İnsanla âlem arasındaki benzerliği ifade ederken, insanın küçük âlem, evrenin büyük insan olduğu söylenmiştir. Buna Kur'an-ı Kerim de işaret etmiştir[6, s.49-50]. Bu sebeple insan, aklını ve düşüncesini kullanarak dışındaki objelere karşı ilgi duyabilen, görüp duyduğu şeylerden etkilenebilen, onlara alışabilen bir varlık kabul edilmiştir. Bu anlamda çok faydalı olabileceği gibi çok zararlı olabilme özelliğini de beraberinde bulundurur. Önemli olan insanın öncelikle Rabbine, manevi değerlerine, kendisine, ailesine, çevresine ve topluma faydalı olması için onun olumlu yönünü geliştirmektir. Bu, aynı zamanda insanlığın mutluluk reçetesidir. İşte tasavvuf uyguladığı seyr ü sülûk ile bunu sağlamaya çalışır.

Sufilerden bazılarının göre, başta Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/921) olmak üzere, “Allah, Adem'i kendi suretinde yarattı[6,s.1].” hadisinden yola çıkarak ilahi zatın cevherinin sevgi olmasından dolayı, Allah kâinatı yaratmadan önce, sırf birlik halinde iken kendi zatına aşkı. İşte bu aşk sebebiyle Allah, kendi nefsinde kendisi için tecelli etmiştir. Ve bu sevgiyi zahiri bir surette seyretmek istedi. Bunun üzerine Allah, kendi isim ve sıfatlarının hepsini ihata eden bir suret vücuda getirmiştir ki bu suret Adem'in sureti idi. Böylece bu durum, Hz. Adem ile başlamış, diğer nebiler ile Allah'ın veli kulları bu özelliği devam ettirmişlerdir[18,s.169]. Esasen önceleri Hallâc tarafından dile getirilen bu anlayış, daha sonra İbnü'l-Arabî'nin “insan-ı kâmil” düşüncesine zemin hazırlamıştır[2,s.57-58].

Günümüzde psikoloji bilimi de insanın üstünlüğü ile farklı özelliklerine dikkat çekerek onun tanınması ve bilinmesinin esas alınması gerektiğini ve ona göre muamele edilmesini tavsiye etmektedir. Psikolojiye göre insan, yaşamı boyunca bir kısım aşamalardan geçerek sürekli oluşan ve gelişen bir varlıktır. Bu anlamda insan hayatı bebeklik, çocukluk, gençlik, yetişkinlik, orta yaş ve yaşlılık diye gelişim devrelerine ayrılır. Bebeklik ve çocukluk devreleri, bu gelişimin ilk basamakları olması bakımından önemlidir. Çünkü gelişimin diğer devreleri bu aşamalarda şekillenir. İnsanın çocukluk döneminde gördüğü, duyduğu, öğrendiği her şey ileride bir model olarak karşısına çıkar. Bu sebeple çocuğun sevgi, saygı, merhamet, şefkat, iyilik, doğruluk, dürüstlük, cömertlik gibi değerlerin var olduğu ve yaşandığı bir ortamda yetişmesi son derece önemlidir. Çünkü bu değerler ileride onun karakter ve kişiliğinin şekillenmesinde rol oynar. Ahlak ve değerler, evrendeki diğer varlıklar arasında insan için bir anlam ifade eder. Yeryüzünde ahlaktan ve değerlerden yoksun bir insanın olması düşünülemez. Ahlakın ve değerlerin gücü ve etkisi

¹⁸ Rahmân, 29.

de her insanın kişiliğine göre bir takım farklılıklar gösterebilir. Bütün bunlar, ahlakın ve değerlerin insan kişiliği üzerinde etkili bir özelliğe sahip olduğunu göstermektedir[13,s.251]. Sufi düşünce, bu gerçeklerden yola çıkarak her insanın kendi özelliğine göre eğitilmesini bir yöntem olarak uygulamış ve ona göre bazı metotlar geliştirmiştir.

Şüphesiz insanı ele alırken onu salt bir maddi varlık olarak düşünmemek gerekir. Onun aynı zamanda bir içyapısının olduğunu, görünenin ötesinde bir "ben"e sahip olduğunu, psişik yönü ile dış faktörlerden etkilendiğini ve farklı tepkiler verdiğini de dikkate almak gerekir. Bunun için insanın söz, tutum ve eylemlerinden sorumlu olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca insan evrensel ortak değerlerle donatılmalı ve böylece içyapısını rahatlatan tedbirler alınmalıdır. Bunun da ancak manevi duyguların güçlendirilmesiyle sağlanacağı gözden kaçırılmamalıdır. Sufiler bunun için uzun ve meşakkatli bir seyr ü sülûk sürecini yaşayarak manevi gelişimlerini tamamlamaya çalışırlar.

Sufi düşüncenin esas gaye kabul ettiği insan-ı kâmilî yetiştirmek için uyguladığı yöntem, günümüz pedagoji ve psikoloji bilimi tarafından desteklenmektedir. Onlara göre, insanı tanımak ve yorumlamak için öncelikle söz, tutum ve davranışlarının değerlendirilmesi gerekir. Bunun için de insanın ruhsal yönü değerlendirilmeden yapılacak açıklamalar yetersiz kalır. Çünkü insan his, şuur, ümit, sevgi, idrak gibi özellikleriyle fizyolojik ve psikolojik olarak bütünlük içerisinde hareket eder. Psikanalist Erich Fromm, insandaki ruhsal yönünün hesaba katılmaması nedeniyle insanı sağlıklı olarak tanımakta aciz kaldığını dile getirmiştir[20,s.207].

Orta Asya'dan başlamak üzere Anadolu, Rumeli ve Balkanların İslamlaşmasında çok büyük katkıları olan "Horasan Erenleri" denilen Ahmet Yesevî (ö. 562/1167), Mevlâna(ö. 672/1273), Hacı Bektaş-ı Veli (ö.669/1271), Yunus Emre (ö.726/1321) gibi nice gönül erbabı, insanı yetiştirmek ve kemal seviyesinde varlıkların zirvesine ulaştırmak için gayret sarf etmiş önemli rol model şahsiyetlerdir.

Tasavvuf düşüncesinin merkezine insanı ve Allah'a vuslatını alan Mevlâna dâdiğer pek sufi gibi insanı her şeyin özü olarak görmüştür. Ona göre,"İnsan bir cevherdir, gökyüzü ise ona arazdır. Her şey parçadır, basamaktır. Maksatsa insandır"[19,s.3575].Mevlâna'nın bu beytinde anlaşıldığı gibi asıl maksat, insandır. Diğer tüm varlıklar, insana ulaşmak için vardır. Hatta Mevlâna, fiziki anlamda insana göre çok daha büyük ve ulaşılması zor olan gökyüzünün bile insana muhtaç olduğunu söylemektedir. Zira her şey insan için sonradan yaratılmıştır.Ona göre insan, "öz"dür, bu sebeple hiçbir araza muhtaç değildir. O, her şeyi ile tam donanımlı bir varlıktır[19,s.3577].Sufiler, başta insan olmak üzere bütün varlıklara bu gözle bakmış, onunu için insanın manevi dünyasının iyi eğitilmesi ve nefsinin tezkiye edilmesi üzerinde ısrarla durmuşlardır.

SONUÇ

Sufi düşünceye göre insan, Yüce Allah tarafından tüm âlemin özü ve yüce değerler manzumesine sahip bir varlık olarak yaratılmıştır. Allah'ın varlıkları yaratmasında bir uyum, denge ve sıralama vardır. Cansızdan bitkiye, bitkiden hayvana, hayvandan insana vs olmak üzere varlıklar çeşitli özellik ve kabiliyette yaratılmışlardır. Ontolojik olarak insan, bu sıralamanın zirvesinde bulunan bir varlıktır. Bundan dolayı yüce Allah insana sayısız lütuf ve ihşanda bulunmuş, onu kerem sahibi yapmış, farklı nitelikler vermiştir.

Tasavvuf ehline göre, Yüce Allah bu evreni bizim tam anlamıyla idrak edemeyeceğimiz çeşitli sebep ve gayeler için yaratmıştır. Ancak insanın bu dünyada görünmesindeki maksat, yüce Allah'ın isim ve sıfatlarının tecelli ettiği bir ayna olmasından dolayıdır. Yüce Allah,insanın varoluş gayesini gerçekleştirebilmesi için, en güzel ve en mükemmel biçimde yaratmıştır. Ona kendi ruhundan üflemiş ve diğer varlıklara göre daha üstün ve nitelikli kılmıştır. Onu zekâ, akıl, anlayış, kavrayış, özellikle kendi benliğini ortaya koyabileceği ve bu sayede diğer tüm varlıklardan daha üstün olabileceği irade ile donatmıştır. İnsan, manevi özellikler ile maddi özellikleri kendisinde birleştiren komplike bir varlıktır. Ancak ayrı ayrı bunların hiçbiri değildir. Bunların birleşmesiyle ortaya çıkan varlık âleminin çok özel bir cevheridir. Bu sebeple öz itibarıyla kâinatın "özü"nü temsil etmektedir.

Yüce Allah, insanı esas alaraq varlıqları insana hizmet etməsi için yaratmışdır. Her şey insan için bir vasıtadır, insan ise gayedir. Yarattığı digər varlıqları insanın emrine və hizmetinə vermişdir. Sahib olduğu bu potansiyelləri iyi və doğru şəkildə kullanabilən insan, kemâl seviyesinə ulaşarak, eşyanın hakikatini çözebilecek hale gelebilir bir potansiyele sahiptir. Sufi düşüncədə buna “insan-ı kâmil” denilmiştir. Böylelikle insan varlıkların zirvesine ulaşarak zaman ve mekâna bağlanan bedenle, onun besleyici unsurlarının tasallutundan kurtulupmarifetullahı ulaşır ki nihayetinde de yegâne sevgili kabul edilen Allah’a kavuşur. Tasavvuf düşüncesine göre insanın Allah’tan geldiği gibi saf ve temiz olması onun için nihai hedeftir. Bu anlayış ve bilince ulaşan insan, evrende gördüğü her varlıkta Allah’ın isim ve sıfatlarının bir tecellisini görür ve böylece tüm varlıklara sevgi ve merhametle yaklaşır.

Ülkər Hüseynova,
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ulkerhuseynova-08@gmail.com

Aprel işğalından sonrakı ilk illərdə Azərbaycanı ictimai-siyasi vəziyyət

1920-ci il 28 aprel işğalından sonra yeni elan edilmiş Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası formal olaraq müstəqil sayılsa da tədricən o tamamilə Sovet Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrilirdi. Azərbaycanda hakimiyyətdə aparıcı rol AK(b) MK aparatına məxsus idi. Əslində adına baxmayaraq AKP müstəqil partiya deyildi RK(b) P-nin (1925-ci ildən) UİK (b) P-nin vilayət təşkilatı statusunda idi. Bütün hakimiyyət respublikada I katibin əlində idi. Azərbaycandakı hakimiyyətin əsas vəzifəsi imperiya dövlətinin məqsəd və maraqlarını təmin etmək idi.

Sovet hakimiyyəti Azərbaycanda iqtisadi siyasəti mürəkkəb və çətin şəraitdə həyata keçirməyə başladı. Sovet Rusiyasında vətəndaş müharibəsi və dağıntı şəraitində tətbiq edilən “hərbi kommunizm” siyasəti Azərbaycanda da tətbiq olunmağa başladı.

1920-ci il iyulun 3-də Ordu İnkilabi Hərbi Tribunalı, Cəbhə İnkilabi Hərbi Tribunalı və Respublika İnkilabi təşkil olundu. Tribunalar töhmət, cərimə, əmlakın qismən, yaxud bütünlüklə müsadirə edilməsi, siyasi hüquqlardan qismən, yaxud bütünlüklə müddətsiz və ya müəyyən müddətə məhrum edilməsi, azadlıqdan məhrum olunma, hərbiçilərin cərimə batalyonlarına göndərilməsi və nəhayət, güllələnmə kimi cəzalar verə bilərdilər.

Mərkəzdə olduğu kimi respublika partiya rəhbərliyində də ixtilaflar müşahidə olunurdu. 1924-cü il aprelin 26-mayın 4-də keçirilən NK (b) P XIII Ümumbakı konfransında Ə.Xanbudaqov, M.B.Qasimov, H.Cəbiyev və digər kommunistlərin üzərinə hücumlar oldu. Onları millətçilikdə günahlandırdılar .

Tarixi tədqiqatlardan birində qeyd olunduğu kimi Stalin mərkəzdə hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün bürokratiya ilə “siyasi” oyuna başladı .O, milli bürokratiya ilə ittifaqa girərək milli respublikalarda kadrların “yerlişdirilməsi” kursunu elan etdi. Bu siyasətin mahiyyəti bundan ibarət bir yandan xalqların bərabər hüquqlu olması tezisini sübuta yetirmək, ikincisi sovet sisteminin üstünlüyünü təsdiqləmək, üçüncüsü milli kadrları idarəçiliyə cəlb etməklə idarəçiliyin səmərəliliyini artırmaq idi.

Bu siyasətin mahiyyəti bundan ibarət idi ki, bir yandan xalqların bərabər hüquqlu olması tezisini sübuta yetirmək, ikincisi sovet sisteminin üstünlüyünü təsdiqləmək, üçüncüsü milli kadrları idarəçiliyə cəlb etməklə idarəçiliyin səmərəliliyini artırmaq.

Tədqiqatlar göstərir ki, 20-ci illərə totalitarizmə və təkpartiyalı sistemə qarşı mübarizə bir an belə dayanmamış, Azərbaycan ziyalılarının müəyyən hissəsini də əhatə etmişdi. Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin sənədlərindən göründüyü kimi Azərbaycan ziyalıları siyasi baxışlarına görə şərti olaraq üç yerə bölünürdü: antisovet ovqatlı, loyal əhval-ruhiyyəli və tərəddüd edənlər. Əksər azərbaycanlı kommunistlər Moskvanın

müstəmləkəçi siyasət yeritməsi, dünya inqilabi və sosializm cəmiyyəti qurulmasının cəfəngiyat olmasını, hakim rejimin qəddar diktatura olmasını dərk edirdilər. Bəziləri belə hesab edirdilər ki, daxili və xarici çətinliklərin yaranması Mərkəzi hakimiyyəti onlara verməyə məcbur edə bilər. Digərləri hesab edirdilər ki, silahlı üsyan və SSRİ-nin hər hansı Avropa dövləti ilə müharibədə məğlubiyyəti çıxış yolu olacaqdır. Bolşevizm prinsiplərini inkar edən “təmayülçülər” sovet demokratiyasını, zəhmətkeşlər üçün demokratiyanı əsas götürürdülər. Müsavatçılar isə geniş demokratiyanı əsas götürürdülər. Bütün SSRİ-də olduğu kimi, Azərbaycan SSR-də 20-ci illərin ikinci yarısı -30-cu illərdə partiya daxili mübarizənin xarakterik cəhəti antipartiya, müxalifətçi və millətçi qruplar axtarılıb ifşa etmək sanki yarışa çevrilmişdi.

Mərkəz özünün uğursuz siyasi və iqtisadi siyasətindən narazı olan qüvvələri aradan qaldırmaq üçün yerlərdə partiyadaxili mübarizələrdən məharətlə istifadə edir, mərkəzdən göndərilmiş rəhbər işçilərlə yerli rəhbər işçilər arasında nifaq salır, bu zaman milliləşdirmə oyunundan istifadə edirdi.

Beləliklə tarixi faktların araşdırılması göstərilir ki, “hərbi kommunizm” və yeni iqtisadi siyasət dövrlərində bütün SSRİ-də olduğu kimi, Azərbaycanda da mürəkkəb ictimai-siyasi vəziyyət yaranmışdı. Bolşevizm Azərbaycanda kifayət qədər mənəvi və sosial dayaq tapa bilmirdi. Opportunistlərə, trotskiçilərə və digər müxtəlif adlı müxalifətçilərə qarşı mübarizə siyasi həyatın normasına çevrilmişdi. Tez-tez təmizləmə kampaniyaları keçirilirdi.

Əfşan Nərimanlı,
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
office@lsu.edu.az

Quba-Xaçmaz regionunda Aqrar islahatlar və özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyin ilk illərində ağır iqtisadi böhran şəraitində idi. Respublika iqtisadiyyatındakı böhran vəziyyəti Quba-Xaçmaz regionunun iqtisadiyyatına da təsir göstərirdi. Regionda sosial-iqtisadi vəziyyəti sabitləşdirmək və bazar münasibətlərinin formalaşmasının təşkilati-hüquq əsaslarını təmin etmək əsasında göstərilən bütün səylərə baxmayaraq, iqtisadi fəallıq əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmir, yeni investisiya mühiti formalaşmırdı.

Regionun iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rolunu oynayan kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələri, olduqca mürəkkəb sosial-iqtisadi şəraitdə fəaliyyət göstərirdi. Göstərilən dövrdə mərkəzləşdirilmiş təchizatın olmaması, mövcud əlaqələrin itirilməsi, investisiya qoyuluşunun göstəricisinin azalması, işçilərin əmək haqlarının uzun müddət ödənilməməsi bu sahələrin normal fəaliyyət göstərməsinə mənfi təsir etmişdir. Əksər növ kənd təsərrüfatı texnikası köhnəlmiş, ehtiyat hissələrlə təchiz olunma səviyyəsi çox aşağı düşmüşdür. Xüsusən daha intensiv işləyən kombaynlar, traktor kotanları, kəllivatorlar, diskli malalar, torpağa mineral gübrə verən maşınlar daha çox nasaz vəziyyətdə idi. Demək olar ki, torpağın münbitliyini artırmaq üçün sahələrə mineral kübrələr verilmirdi. Çünki maliyyə çətinliyi buna imkan vermirdi. Regionun iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən kənd təsərrüfatı sahəsində müstəqilliyin ilk illərində yaranmış təsərrüfat əlaqələrinin pozulması, xammal material-texniki ehtiyatların çatışmazlığı məhsul istehsalının həcminə öz təsirini göstərirdi.

Regionda iqtisadi dirçəlişə 1996-cı ildən sonra nail olunmuşdur. Belə ki, əvvəlki illərə nisbətən istər sənaye, istər kənd təsərrüfatı, istərsə də digər sahələrdə irəliləyişlər nəzərə cərpacaq dərəcədə olmuşdur. Əhalinin adam sayına düşən illik gəliri 15% artaraq 390 min manat olmuşdur.

Respublikada iqtisadiyyatın dirçəlməsi və əhalinin güzəranının yaxşılaşdırılması məqsədilə geniş islahatlar həyata keçirilməyə başlanmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının bazar

münasibətlərinə keçidi , yeni sahibkarlıq vərdişlərinin formalaşması məqsədilə “Aqrar sahədə bu işi tənzimləyən müvafiq qanunların zəruriliyi”, “Aqrar islahatların əsasları haqqında”, “Sovxoz və kolxozların İslahatı haqqında” və “Kəndli(fermer) təsərrüfatı haqqında” qanunların verilməsinə səbəb olmuşdur. Ölkədə Aqrar İslahatların aparılmasına xüsusi diqqət yetirən Respublika Prezidenti Heydər Əliyevin “Torpaq İslahatı haqqında” qanunu işlənməsi üçün 13 mart 1996-cı il tarixdə “Torpaq İslahatı haqqında” qanunun tətbiq edilməsi haqqında və 10 yanvar 1997-ci il tarixdə “Aqrar islahatların həyata keçirilməsini təmin edən bəzi normativ hüquqi aktların təsdiq edilməsi barədə” fərmanlar imzalamışdır. Prezident fərmanına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti “Torpağın normativ qiymətlərini müəyyən edilməsi haqqında” 17 oktyabr 1996-cı il tarixdə müvafiq qərar qəbul etmişdir. Aqrar islahatların aparılması ilə əlaqədar qəbul olunmuş qanun, fərman və qərarları, normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq regionda bu sahədə əməli işlər görüldüyü hiss olunurdu.

1997-ci il regionunun kənd təsərrüfatı özünün dərin sosial-iqtisadi dəyişikliklərin gedişi ilə xarakterizə edilir. “Torpaq islahatı haqqında qanun”un qəbul edilməsi, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar normativ-hüquqi bazanın yaradılması aqrar islahatın sürətləndirilməsinə təkan vermiş və kənd təsərrüfatı istehsalının ayrı-ayrı sahələrində irəliləyişlər əldə edilmişdir.

Regiona daxil olan rayonlarda rayon icra hakimiyyəti başçılarının müvafiq sərəncamları ilə Rayon Aqrar İslahat Komissiyaları, onların tərkibində Özəlləşdirmə şöbələri yaradılmışdır. Regiona daxil olan 5 rayonda (Quba, Qusar, Xaçmaz, Şabran, Siyəzən) fəaliyyət göstərən sovxoz, kolxoz, sənaye, istehsal və emal müəssisələrinin əsas vəsaitləri qiymətləndirilmiş, debitor və kreditor borcları dəqiqləşdirilmişdir. Kolxoz və sovxozların torpaqlarının mülkiyyət növlərinə ayrılmasına, müəssisələrin məişət obyektlərinin satışına başlanmış və bu iş müvəffəqiyyətlə başa çatdırılmışdır. Torpaqlar Dövlət, Bələdiyyə və Şəxsi mülkiyyətə bölünmüşdür. Özəlləşəcək torpaqlardan pay almaq hüququ olan subyektlər müəyyənləşdirilmişdir. Dövlət Aqrar İslahat Komissiyasının göstərişi ilə kənd təsərrüfatında islahatların birinci mərhələsi kimi heyvandarlığın islahata gətməsi, mal-qaranın əmək haqqı borcu yerinə fəhlə və qulluqçulara verilməsi prosesi həyata keçirilmişdir.

Dövlət Özəlləşdirmə Proqramına uyğun olaraq məişət və ticarət obyektlərinin özəlləşdirilməsi sahəsində konkret işlər görülmüşdür. Hərrac vasitəsilə məişət obyektlərinin orada çalışan əmək kollektivi üzvlərinə satışı keçirilməklə vəsait Respublika Dövlət Büdcəsinin xüsusi hesabına köçürülmüşdür..

Rayon özəlləşdirmə şöbələri Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin “Dövlət Proqramı”nı və Dövlət Əmlak Komitəsinin əmr və sərəncamlarına əsaslanaraq işini təşkil etmişdir. Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq özəlləşdirilən dövlət mülkiyyətinin əhaliyə əvəzsiz verilməsini təmin etmək məqsədilə dövlət özəlləşdirmə paylarının dövrüyyəyə buraxılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1996-cı il 25 mart tarixli fərmanına uyğun olaraq əmlak payı alacaq yerli vətəndaşların adlı siyahısı dəqiq hazırlanmışdır. Dövlət özəlləşdirmə paylarının verilməsinin təşkili üzrə regionda yerli komissiyalar təşkil olunmuş və məntəqələr yaradılmışdır.

Nurlanə Məlikli,
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
nurlanaismayilzada@gmail.com

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin yaradılması
ərəfəsində ictimai-siyasi vəziyyət

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti kimi, onun parlamenti də özünəməxsus tarixi bir yol keçmişdir. Şərqdə ilk parlamentli respublika – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 28 may 1918-ci il tarixdə Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurasının qərarı ilə yaradılmasına baxmayaraq, həmin dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti təşkil olunmamış və təbii ki, fəaliyyət göstərməmişdir.

Azərbaycan Milli Şurası M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə Bakıda fəaliyyətini bərpa edərək 20 noyabr 1918-ci ildə “Azərbaycan Parlamentinin təsis haqqında” Qanun qəbul etmişdir. Həmin qanuna görə, Azərbaycan Parlamenti 120 üzvdən ibarət müəyyən edilir. Qanunun 2-ci maddəsində göstərilirdi ki, Azərbaycan Məclisi-Müəssisənə dəvət oluncaya qədər 44 nəfər Rusiya məclisi-müəssisəsinin üzvləri AXC parlamenti deputatları hesab edilir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin açılışı 7 dekabr 1918-ci ildə keçirilmişdir. Bu, bütün müsəlman Şərqudə o dövrün ən demokratik prinsipləri əsasında formalaşdırılmış Parlament idi. Azərbaycan Milli Şurasının 1918 il 19 noyabr tarixli qanununa əsasən, Parlamentdə ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqlar, hətta sayca çox az olduqlarına görə Parlament seçkilərində iştirak etmək hüququ olmayan xalqlar da təmsil olundular. Cümhuriyyət Parlamentində yerlər aşağıdakı kimi bölüşdürülmüşdü: türk-müsəlman əhali - 80, ermənilər -21, ruslar - 10, almanlar - 1, yəhudilər-1, gürcülər- 1, polyaklar- 1, Bakı həmkarlar ittifaqları - 3, Bakı Neft Sənayeçiləri Şurası və Ticarət-Sənaye İttifaqı - 2. İlk iclası Azərbaycan Milli Şurasının sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə açmışdır. Onun çıxışı bu sözlərlə başlamışdır: “Möhtərəm məbuslar! Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk Məclisi-Məbusanını açmaq yomi-səadəti, siz möhtərəm məbusları təbrik etmək şərəfinin öhdəmə düşməsilə müftəxirəm”.

Azərbaycan Parlamentinin fəaliyyətə başladığı dövrdəki tarixin çox mühüm ibrət dərslərindən biri də budur ki, Cümhuriyyət xadimlərinin, sülhsevər Azərbaycan xalqının özünün ilk Parlamentində ermənilərə 21, ruslara isə 10 yer ayırmasına baxmayaraq, onlar Parlamentin açılışında iştirak etmədilər. Bakıda fəaliyyət göstərən Rus Milli Şurası Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsilə "Vahid və bölünməz Rusiya"nın parçalanmasına yol açdığı üçün "Azərbaycanın Rusiyadan ayrılması faktını tanımadı" və Azərbaycan Parlamentini boykot etmək barədə qərar qəbul etdi. Lakin Azərbaycanda yaşayan rus-slavyan əhalisinin təzyiqi ilə, sonralar Rus Milli Şurası özünün həmin qərarını ləğv etməyə məcbur oldu.

Bundan əlavə, ölkədə ali hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmiş və sayı 100 nəfərə çatmayan Parlamentdə 11 fraksiya və qrupun fəaliyyət göstərməsi də olduqca mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə müstəqil dövlət quruculuğuna ciddi əngəl törədirdi. Ayrı - ayrı fraksiya və qruplar bir çox hallarda özlərinin məhdud fraksiya və qrup mənafələrini ümummilli mənafədən üstün tuturdular. Məsələn, Parlamentin sosialist bloku "yoxsulların mənafeyini müdafiə etmək" pərdəsi altında, müntəzəm olaraq, Azərbaycanın Sovet Rusiyasına birləşdirilməsini təbliğ etmiş, Sovet Rusiyasında diplomatik nümayəndəlik açılması barədə qərar qəbul edilməsinə nail olmuş, nəhayət, Qırmızı Ordunun ölkəyə müdaxiləsinə tərəfdar çıxmışdı ki, bu da, mahiyyətə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı pozuculuq işi aparmaqdan başqa bir şey deyildi.

Digər tərəfdən, fraksiyalararası mübarizə nəticəsində aqrar məsələ haqqında qanun layihəsinin iclasdan-iclasa örürülməsi və nəticə etibarilə qəbul olunmaması da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xalq içərisində nüfuzunu itirməsində və süqutunda az rol oynamadı.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə parlamentçilik tariximiz iki dövrə ayrılır: birinci dövr -1918 il mayın 27-dən noyabrın 19-dək davam etmişdir. Bu altı ay ərzində Azərbaycan Milli Şurası adı ilə fəaliyyət göstərən və 44 nəfər müsəlman-türk deputatdan ibarət olan ilk Azərbaycan Parlamenti çox mühiim tarixi qərarlar qəbul etmişdir. İlk Parlament 1918 il mayın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmiş, ölkənin idarə olunmasını öz üzərinə götürmüş və tarixi İstiqlal bəyannaməsini qəbul etmişdir. Azərbaycan Milli Şurasının o zaman çox mürəkkəb və həlledici bir tarixi məqamda Tiflisdə - Qafqaz canişininin iqamətgahında elan etdiyi İstiqlal bəyannaməsi Azərbaycanın demokratiya və parlamentarizm ənənələri tarixinin ən parlaq hüquqi sənədi olaraq bu gün də öz tarixi və

praktiki əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Milli Şura dövründə Azərbaycan Parlamentinin təsis toplantısı ilə birlikdə cəmi 10 iclası keçirilmişdir. İlk iclas 1918 il mayın 27-də Tiflisdə, son iclas — 1918 il noyabrın 19-da Bakıda keçirilmişdir. Mayın 27-də Azərbaycan Milli Şurası təsis olunmuş, iyunun 17-də isə fəaliyyətini müvəqqəti dayandıraraq, 6 aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisi çağırmaq şərti ilə, bütünlü qanunverici və icraedici hakimiyyəti Müvəqqəti Hökumətə vermişdir. Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1918 il sentyabrın 17-də Bakıya köçdükdən sonra Azərbaycan Milli Şurası noyabrın 16-da öz fəaliyyətini yenidən bərpa etmişdir. Noyabrın 19-da Azərbaycan Milli Şurası həmin il dekabrın 3-də Müəssislər Məclisinin - geniş tərkibli Azərbaycan Parlamentinin çağırılması haqqında qanun qəbul etdi və öz fəaliyyətini dayandırdı. Beləliklə, Azərbaycan Parlamenti öz fəaliyyətinin bu dövründə, daha doğrusu, Milli Şura dövründə Tiflisdə, Gəncədə və Bakıda fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentçilik tarixində ikinci dövr və ya Bakı dövrü 1918 il dekabrın 7-dən 1920 il aprelin 27-dək - cəmi 17 ay davam etmişdir. İlk iclas 1918 il dekabrın 7-də, son iclas - 1920 il aprelin 27-də keçirilmişdir. Bu dövrdə Parlamentin cəmi 145 iclası olmuşdur. Biiti bu iclaslarda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti İstiqlal bəyannaməsinin müəyyən etdiyi prinsiplərə sadıq qalaraq və konkret tarixi şəraiti nəzərə alaraq ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, insan haqları və azadlıqlarının dolğun təmin olunduğu ən müasir hüquqi-demokratik dövlət yaratmaq məqsədi daşıyan çox mühüm qanunlar və qərarlar qəbul etmişdi. Bütün bu qanunlar və qərarlar, nəticə etibarilə, hakimiyyətin üç qolunun -qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının formalaşdırılmasına yönəlmişdi.

Bununla belə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti 17 aylıq aramsız və gərgin fəaliyyəti ərzində həyata keçirdiyi müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə, qəbul etdiyi yüksək səviyyəli qanunvericilik aktları və qərarları ilə Azərbaycan dövlətçiliyi, xüsusən də parlament mədəniyyəti tarixində dərin və zəngin iz qoymuşdur.

**Tuğrul Tezcan,
Karabük Üniversitesi**

Kiraatta anlam bütünlüğüne hassas bir dokunuş: mâturîdî'nin “fî mâ lâ yecûzu'l-vakfu aleyhi” isimli risalesi

Ebû Mansur el-Mâturîdî (h.333), Kur'an'ı tilavet ederken özellikle imamət vazifesini icra eden kimseler tarafından bilinmesi gerekli olan elli iki adet *vakfı ve ibtidâsı uygun olmayan yerden* bahseder. Buralarda sehven durulması halinde namazın bozulacağı, kasten yapılması halinde de inkara düşüleceği önemle vurgulanır.

Mâturîdî'nin açıkladığı bu konuyla ilgili risalesinden yalnızca Fuad Sezgin bahseder. İsmi, ilk satırlarından çıkarıldığı şekliyle “*Risale fî mâ lâ yecûzu'l-vakfu aleyhi*” şeklinde olan risalenin üç yazma nüshası vardır. Ancak bu nüshalardan sadece iki tanesinin (Kastamonu ve Amasya yazma eserler kütüphanesindeki) konuyla ilgili olduğu, Konya il Halk Kütüphanesi kaynaklı nüshanın ise ilgisiz olduğu görülmüştür. Netice olarak Kastamonu ve Amasya İl Halk Kütüphanelerindeki yazma nüshalar dikkate alınarak çalışma yürütülmüştür.

Tecvîd ve Kıraat ilminde Vakfu'l-Kabîh diye nitelenen Mâturîdî'nin ikaz ettiği bu vakıf ve ibtidâ konusu, ehlince kasten yapıldığında *ism ve kerahetten* öte *haram* işlemek olarak tesbit edilmiştir. İmam Matûrîdî ise açıkça kişiyi küfre düşürdüğünü belirtmiştir. Bir kıraat âlimi olmamasına rağmen bu kadar hassas bir konuda keskin bir hüküm vermesinin gerekçesini sorgulamak için onun Te'vîlat isimli eserine döndüğümüzde ise Kur'an tilavetinde anlama arız olan veya başka anlam alanlarına imkan veren kıraat veya tilavet türlerine yer verdiğini gördük. Fakat bu türlerin ifade ettiği anlamın kişinin küfrüne sebebiyet verebileceğine dair bir açıklama ile karşılaşmadık. Mâturîdî'nin böyle bir hüküm verebileceğini ancak onun Kur'an'ı doğru anlamaya gösterdiği hassasiyet ile izah edebiliriz.

Netice itibariyle bu çalışma ile, İmam Maturidî'ye nisbet edilen ve yazma eser durumunda olan bir risaleyi tanıtmak ve risale üzerinden onun Kur'an Kıraatı üzerine hassasiyetine değinmek hedeflenmiştir.

Anahtar kelimeler: İmam Maturîdî, Vakıf ve İbtida, Kabih Vakıf, İnkâr, ifsad

A PRECISE TOUCH TO THE COHESION IN THE RECITATION OF THE QUR'AN:

'*FI MA LA YAJUZ AL-WAQF ALAIH*', A TREATISE BY AL-MATURIDI

Abu Mansur al-Maturidi (d.333 AH) speaks of 52 spots unsuitable for *waqf* (pause) or *ibtida* (resumption), of which every reader of the Qur'an, particularly those leading the prayer (*salaat*) should be aware when reciting. He urges upon a very important point that while praying, anyone unintentionally paused reading in one of these spots the prayer (*salaat*) is broken and when an intentional pause in such a spot is the case the person is considered to have abandoned the religion of Islam.

Fuad Sezgin is the only one to mention Maturidi's treatise on this subject. There are three manuscripts known for this treatise titled '*Risala fi Ma La Yajuz al-Waqf Alaih*'. However, after research it is discovered that two of them (in the manuscripts libraries of Amasya and Kastamonu) are related to the issue while the third one (in Provincial Public Library of Konya) is irrelevant. Therefore, the present study is conducted through an examination of the manuscripts found in Kastamonu and Amasya.

Pause in any of the spots of *waqf* and *ibtida* which Maturidi advises against is called Unseemly (*Qabih*) Waqf. If that kind of pause is done on purpose the reader is believed to have fallen into a strictly proscribed act while Maturidi says that such intentional pause clearly leads one to the disbelief. When we have looked through *Tawilat al-Qur'an*, another work of Maturidi, in order to question why Maturidi forms a sharp judgment in such a sensitive issue despite the fact that he is a scholar of *qiraat* (the recitation of the Qur'an) we have seen that he also includes kinds of recitation (*qiraat*) which may be understood differently along with the others. However we have been unable to find any explanation that the meaning of these types of recitation may lead the reader to the disbelief (*kufir*). Why Maturidi makes such a judgment is only explained with his precision concerning the understanding of Qur'an.

This paper aims to introduce a treatise in manuscripts which is attributed to al-Maturidi and indicate his precision with regard to the recitation of the Qur'an by means of the treatise.

**Mustafa Göregen,
Yrd. Doç.Dr.
Karabük Üniversitesi**

Batıda oluşan "öteki" algisinin kitâb-i mukaddes bağlamında değerlendirilmesi

Erken dönemlerden itibaren Batı ile Doğu dünyası arasında süregelen hakimiyet mücadelesi çatışma ve ötekileştirme üzerinden yürütülmüştür. Batı, kültür ve anlayışını şekillendirirken zihin kodlarını tarihten tevarüs eden kısmen inançların etkin olduğu sömürgeci bir mantıktan hareketle kendi merkezli anlayışın etrafına diğerlerini farklı mesafelerde olmak üzere ötelere ve ötekileştirir. Sömürgeci Batı, üstünlük ve farklılık psikolojisinden hareketle ötekini olumsuz hükümler ve değerlendirmelerle nitelendirerek oluşturur. Çünkü varoluşunun temelini kendi farklılığı ve üstünlüğünü yerleştirmiştir.

Bu çalışmada Batılının öteki algısının oluşmasında inanç ve kültür değerlerinin zemini oluşturan Yahudi ve Hıristiyan kutsal kitaplarının ötekine bakışının ne derece rolü olduğunu ele alıp değerlendireceğiz.

From the early times, the ongoing struggle for domination between the West and the East has been carried out through conflict and otherization. As the West shapes its culture and understanding, it moves and diverges others around at different distances around its self-centered mentality, moving in part from colonial logic, in which beliefs are influential, which in turn empowers mind codes. The colonialist West, based on the psychology of superiority and difference, characterizes the other by negative provisions and evaluations. Because he has placed his own difference and supremacy on the basis of existence.

In this study, we will examine and evaluate the role of the other view of the Jewish and Christian scriptures that form the basis of belief and cultural values in the formation of the other perception of the West.

Zümrüd Qəhrəmanova,
baş müəllim
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
zumrud.q@mail.ru

Qafqaz Albaniyasının Uti vilayətinin tarixi –coğrafi ərazisi

Tarixi Azərbaycan torpaqları müasir sivilizasiyanın inkişafına başladığı ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Xalqımızın ulu babalarının yaşadığı tarixi Azərbaycan torpaqları ən qədim sivilizasiyanın ayaq açılıb yeriməyə başladığı Xəzər- Aralıq dənizi - İran körfəzi regionuna daxil idi.

Azərbaycan ərazisi bu diyarın dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri olduğunu sübut edən arxeoloji abidələrlə son dərəcə zəngindir. Azərbaycan xalqı, eyni zamanda dünyanın ən qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan xalqlarındandır. Azərbaycan xalqı təqribən 5 min illik dövlətçilik tarixinə malikdir. Mənbələrdə Qafqaz albanları ilk dəfə e.ə. IV əsr hadisələri ilə əlaqədar xatırlanır . Qafqaz Albaniyası dövləti e.ə. IV-III əsrlərin qovşağında meydana çıxmışdır. B.e. I əsrdə Albaniyanı Arşakilər soyu idarə etmişdir. Alban müəllifləri məlumat verir ki, Albaniyanın cənub sərhəddi bu dövrdə Araz çayı boyunca keçmişdir . başqa sözlə bütünlüklə Kür və Araz çayları arasındakı Albaniya çarlığının tərkibinə daxil olmuşdur. Qardman, Sakasena, Uti, Ərsak, Paytakaran, Sisakan Qarabağın tarixi torpaqları idi.Azərbaycanın X əsrə qədərki vəziyyəti haqqında fikir söyləməyə imkan verən yeganə yerli mənbə Moisey Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” əsəridir.Müəllifin qeyd edir ki, “Uti vilayətində yerləşən ana yurdum olan böyük Kalankatuk kəndi” Utili Moisey”- deyə adlandırıldılar. M.Abeyqan belə güman edir ki, “ Tarix” in müəllifi “ özünün yazdığı kimi, Uti vilayətindəki Kalankatuk kəndindən olan ” Moiseydir. Kalankat kəndindən olan VII əsrdə yaşamış alban tarixçisi Musa Kalankatlı Əsərinin əvvəlində Albaniyanın coğrafi yeri və təbiətindən bəhs edən M.Kalankatlı göstərir ki, bu ölkənin paytaxtı Bərdə şəhəridir. M.Kalankatlı əsərinin sonrakı bölmələrində də bəzi hadisələri şərh edərkən Bərdə ərazisinin təbiəti haqqında geniş təsəvvür yaradır.M.Kalankatlı yazır: «Dağlararası düzləri keçib Uti vilayətinin gözəl, hamar və bərəkətli düzənliklərinə enəndə,...» Albaniyanın Kür çayının sağ sahilindəki əraziləri siyasi-inzibati baxımdan 4 böyük nahənqə (əyalətə), 6 vilayətə bölünmüşdü. Bunlar Arsax, Uti, Paytakaran və Sünik nahənqları idi. Uti əyalətinin (nahənqinin) tərkibində daha 2 vilayət — Sakasena (Şakaşena) və Girdiman vilayətləri var idi. Girdiman Kürün sağ sahilində yerləşən siyasi-inzibati vahid kimi Uti əyalətinə daxil idi. Bu vilayətin lokallaşdırılması ilə bağlı üç nəzəriyyə mövcuddur. Bəziləri onu Ağsu – Girdman çayları rayonunda (İ.Əliyev, F.Osmanov), digərləri müasirQazax rayonu ərazisində (S.T.Yeremyan), üçüncü qrup isə Şəmkirçay hövzəsi ətrafında və müasir Gədəbəy rayonu ərazisində (Z.M.Bünyadov) yerləşdiyini iddia edirdilər. F.C.Məmmədovanın fikrincə həmin vilayət Albaniyanın şimali-qərbində, Kürün sağ sahilində, erməni və gürcü torpaqları ilə sərhəddə yerləşmişdi. Sonralar mehranilər öz torpaqlarının hüdudlarını genişləndirmiş,

Kürün sol sahilinə doğru (müasir İsmayilli rayonu ərazisinə tərəf) irəliləmiş və Göyçay çayı — Girdiman çayı hövzəsini əhatə etmişlər. Mehranilər burada Girdiman qalasını, Mehrəvan şəhərini və məbəd inşa etmişlər. Girdiman Qafqaz Albaniyası 3 vilayətə bölündüyü vaxt Uti əyalətinin digər vilayətləri ilə birlikdə Arrana daxil oldu. Uti (Otena — yunanca) əyaləti də Kürün sağ sahilində yerləşirdi. Əyalət Paytakaranla (şərqdə), Arsaxla (cənubda), Kür çayı ilə (şimalda) həmsərhəd idi, qərbdə isə Albaniyanın İberiya sərhədlərinə kimi uzanırdı. Əyalətin tərkibində antik şəhərlərdən Ayniana, Xani, Anarika, eləcə də Xalxal, Soqari və Bərdə şəhərləri var idi. Bərdə 551-ci ildən alban katalikosunun daimi yaşayış yerinə, 630-cu ildən isə Mehranilər sülaləsindən olan böyük alban knyazları Varaz-Qriqorun, Cavanşirin və başqalarının iqamətgahına çevrilir. Girdiman əhalisinin əsasını Musa Kalankatlının «Albanların tarixi»ndəki əfsanəvi Aran nəslindən olanlar təşkil edirdi. V əsrdən isə buraya irandilli qəbilələr gəlməyə başlamışlar. Uti vilayətində albanların mifik əcdadlarının nəsiləri sayılan utilər, qarqarlar, savdeylər yaşayırdılar. Eyni zamanda burada saklar, daha sonralar hunlar, kəngərlər, xəzərlər yaşayırdı. Burada sakasənlər yaşayırdı. Strabona görə Baktriya (Bəlx) və s. əraziləri tutan saklar Qafqazda ən məhsuldar torpaqlara sahib olub burada məskunlaşmışlar və bu ərazi Sakasena adlanmışdır. Utilər son zamanlaradək mənşəcə alban olduqlarını xatırlayırdılar. Onların I Pyotra ünvanlanmış məktubunda yazılır: «Biz ağvaniq (yəni albanıq — P.V.) və milliyətcə utilərik». Axır vaxtlarda Mingəçevirdən tapılmış yazıların uti dilində olduğu fikri elmdə üstünlük təşkil edir və onların bu dil vasitəsilə açılmasına cəhdlər göstərilir (Z.Aleksidze). Uti 705-ci ildə ərəblər tərəfindən işğal olunmuş və Aran inzibati vahidinə qatılmışdır. Uti vilayətinin ərazisindəki ilk orta əsr yaşayış yerlərində uzun illər ərzində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı xeyli sayda ilk orta əsr yaşayış yerləri və onlardan əldə olunmuş maddi mədəniyyət qalıqları tədqiq olunmuşdur. Tədqiqatlar nəticəsində (Azərbaycan arxeoloqlarından prof.Qüdrət İsmayılzadənin, Rəhim Vahidovun, Rəşid Göyüşovun, Hidayət Cəfərovun, Aləm Nuriyevin, Arif Məmmədovun, Təvəkkül Əliyevin) həmin abidələrin Uti vilayətinin və bütövlükdə Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində xüsusi yerinin olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Uti vilayətinin ilk orta əsr yaşayış yerlərinin tədqiqi xalqımızın iqtisadi, siyasi, və mədəni inkişafının izlənilməsi bölgədə baş verən proseslərin öyrənilməsi baxımından böyük önəm daşıyır.

Xanım Əsədova,
müəllim
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
xanim.as@mail

Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının regional inteqrasiyası və onun əhəmiyyəti

XX əsrin ortalarında dünya təsərrüfat əlaqələrində regionalizmə tendensiya daha aydın şəkildə özünü göstərməyə başladı. Müharibədən sonrakı dövrdə onun güclənməsi ilə faktiki olaraq iqtisadi blokların meydana gəlməsinə aparan regional inteqrasiyanın genişlənməsinin çoxtərəfli münasibətlər sistemi ilə uzlaşması təhlükəsi yaranır. Regionalizm və çoxtərəfli münasibətlər arasında əlaqə bir sıra tədqiqat və müzakirələrin obyektinə çevrilmişdir və bu müzakirələr və tədqiqatlar belə bir nəticənin əldə olunmasına gətirib çıxartdı ki, regional əlaqə mexanizmləri çoxtərəfli münasibətlərin sistemini tamamlaya bilər. Ümumi sərhəddə malik ticarət axınları və birbaşa xarici investisiyalar iqtisadi inkişaf və qarşılıqlı iqtisadiyyatın artımı üçün güclü alətdir və özəlləşmə sayəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin daha çox effektiv olmasında və istehsal həcmının artmasında və uzunmüddətli əlaqələrin qurulmasında şirkətlərə kömək edir. Bununla yanaşı, regional inteqrasiya ölkələrə dünya iqtisadiyyatına daxil olmağa kömək edir. İqtisadi inteqrasiya prosesi heç də həmişə rəsmi razılaşmalar şəklində formalaşmır, bu həm də bazar qüdrəti və faktorları ilə şərtlənir. Bu, məhsul və

xidmətlərin sabit transsərhəd axını vasitəsilə, investisiya fəaliyyətinin genişlənməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi, xarici aktivlərə yiyələnmə və ya onlar üzərində nəzarət vasitəsilə özünü göstərir. İqtisadi inteqrasiyaya zəmin yaradan amillər dövlətlərin xüsusilə ticarət və ya xarici investisiya rejimlərinin liberallaşmasına yönələn adekvat siyasəti və praktik fəaliyyəti, maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi və daxili bazarda rəqabəti stimullaşdırılması, nəqliyyat və rabitə sisteminin inkişafıdır. Prinsip etibarilə regional və həmçinin global inteqrasiyanın əsas hərəkət verici qüvvələri eyni amillərdir. Bundan əlavə, regional inteqrasiya ümumi coğrafi və ya mədəni xüsusiyyətləri və qonşu ölkələr arasında əlaqələri əks etdirir və institusional münasibətdə çox vaxt regional inteqrasiya haqqında razılaşma formasını alır. Regional əməkdaşlığın əsasında qonşu dövlətlərin coğrafi yaxınlığı və ümumi maraqları, həmçinin ənənəvi əlaqələrindən irəli gələn obyektiv potensial imtiyazlar dayanır. XX əsrin 40-cı illərinin sonundan başlayaraq dünyada onlarla müxtəlif sayda ölkələrin iştirakı ilə regional ticari iqtisadi birliklər yaranmışdır ki, onların əməkdaşlığının nəticələri də eyni olmamışdır. Onların içərisində ən uğurlusu əsas 1957-ci il Roma sazişi ilə qoyulmuş Avropa İttifaqının fəaliyyətidir. Regional inteqrasiya 80-90-cı illərdə daha da fəallaşmışdır. Bu beynəlxalq ticarət sisteminin əsas faktoru və xarici investisiyanın həcmində artım şərtlərindən biridir. Aktualıq nöqtəyi-nəzərindən bu mərhələdə Azərbaycan respublikası qarşısında duran xarici iqtisadi vəzifələrdən biri Avropa ərazisində regional beynəlxalq iqtisadi təşkilatların fəaliyyətində iştirak etməkdir. Avropada xüsusi regional iqtisadi birliklərdən biri Qara dəniz ölkələrinin ticari iqtisadi əlaqələrinin inkişafı üzrə regional təşəbbüs kimi yaranmış və tədricən regional tipli beynəlxalq iqtisadi təşkilata çevrilən Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlığıdır. Qara dəniz, Balkan, Cənubi Qafqaz, Aralıq dənizi, Cənubi Rusiya və Ukrayna kimi iri regionların qüvvələrini birləşdirərək həm Avropa, həm də dünya məkanında önəmli yer tutur.

25 iyun 1992-ci ildə İstanbulda qəbul olunmuş konsepsiyaya əsasən Qaradəniz ölkələrinin regional əməkdaşlığı ümumi Avropa və dünyəvi proseslərdə sıx əlaqələrdə və qarşılıqlı təsir zəminində nəzərdən keçirilir. Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlığı konsepsiyasını yaradan ölkələr iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək niyyətində olduqlarını bəyan etdilər və bununla da Avropa iqtisadi məkanının formalaşmasına və Qara dəniz ölkələrinin dünya iqtisadiyyatına tam inteqrasiyasına nail olmasında böyük töhfələr verəcəklərini bildirdilər. Bununla yanaşı, Qara dəniz İqtisadi əməkdaşlığı regionu müxtəlif iqtisadi inkişaf mərhələsində olan ölkələr və müxtəlif iqtisadi sistemlərin birləşdirilməsindən ibarət unikal xarakterə malikdir. Bütün bunları nəzərə alaraq H.Əliyev bütün tərəflərin maraqlarının nəzərə alındığı qarşılıqlı faydalı birgə işə yönəldilmiş regional əməkdaşlığın əhəmiyyətini hər zaman qeyd etmişdi.

Asif İmanlı,
müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
asif.imanli1974@mail.ru

1722-1735-ci illərdə Rusiyanın Xəzəryanı Azərbaycan torpaqlarında işğal rejimi (İ.Q.Gerberin əsərləri əsasında)

Rus imperatoru I Pyotr 1722-ci ilin yayında yüzminlik ordu ilə Azərbaycanı və Səfəvi dövlətinə aid olan toraqları və vilayətləri işğal etmək üçün yürüş etdi. O, həmin il avqustun 23-də Dərbəndi döyüşsüz alsada, qarşıya çıxan bir sıra gözlənilməz çətinliklər, ilk növbədə isə Osmanlı dövlətinin kəskin etirazına görə Dərbənddə qarnizon qoyub ordunun əsas hissəsi ilə Rusiyaya qayıtdı. Sonradan isə kiçik hərbi-dəniz ekspedisiyaları göndərmək yolu ilə Bakı, Salyan, Astara, Lənkəran, habelə İranın Gilan vilayəti zəbt edildi və 1735-ci ilə kimi Rusiya işğalı altında qaldı. Rusiyanın Səfəvi mülklərini ələ keçirdiyini görəndə Osmanlı imperiyası da bu mirasdan pay almaq üçün öz qoşunlarını Şərqi Gürcüstan və Azərbaycana

göndərdi. İki imperiya arasında müharibə təhlükəsi yarandı. Yalnız fransız diplomatiyasının yardımı ilə 1724-cü ilin iyun ayında Səfəvi mülklərini bölmək haqqında İstanbul müqaviləsi imzalandı. 1724-cü il İstanbul müqaviləsi bağlandıqdan sonra Azərbaycanın Xəzəryanı torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalının ikinci mərhələsi başlayır. Müqavilə Qafqazda Rusiya ilə Osmanlı imperiyası arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tuturdu. I Pyotrun 28 avqust 1724-cü il tarixli fərmanı ilə general-mayor A.Rumyantsev sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi işində Rusiya tərəfdən müvəkkil, polkovnik fon Lukey və artilleriya mayoru İ.Q.Gerber isə onun köməkçiləri təyin edildilər. Osmanlı sarayı Dərviş Mehmed ağanı öz müvəkkili təyin etdi. 1726-cı ilin sonu-1727-ci ilin əvvəlində Quba Rusiyaya birləşdirildi və Hüseynəli bəy Quba xanı vəzifəsində təsdiq olundu. Hüseynəli xan azyaşlı olduğu üçün Əfrasiyab və Fərəməz adlı şəxslər ona qəyyum təyin olundu. 1726-cı ilin payızında astaralı Musa xan öz tərəfdarları ilə Rəştə gedərək buradakı rus qoşunları komandanı feldmarşal knyaz V.Dolqorukinin yanında olub Rusiya himayəsinə qəbul olunmasını xahiş etdi. Dekabrın 8-də Musa xan, oğlu Kəlbə Hüseyn, 55 kələntər və kəndxudalar rus dövlətinə sədaqət andı içməyə məcbur edildilər. Knyaz V.Dolqoruki 1727-ci ilin yanvarında Rəştdən Astaraya briqadir Şternşansın başçılığı ilə 500 nəfərlik qüvvə göndərdi. Şternşans Astaradan Lənkərana doğru yönəldi. Lənkəranlı Mir Əziz xan xeyli tərəddüddən sonra Rusiya himayəsinə daxil olmaq barədə qərar qəbul etdi və rus xəzinəsinə ildə 5 min rubuldan az olmayaraq vergi ödəməyi öhdəsinə götürdü.

Knyaz V.Dolqoruki Astara, Lənkəran və Kərqərud əyalətlərinin idarəçiliyini briqadir Şternansa tapşırıb özü 1727-ci il martın 3-də Kür çayının mənsəbinə getdi. Qüdrətli rus dövlətinə müqavimət göstərə bilməyəcəklərini anlayan bir çox mahal hakimləri öz hakimiyyətlərini qorumaq üçün dinc yolla rus hakimiyyətini qəbul etdilər. Ucarud, Salyan və Qızılağac əyalətlərinin, Muğan, Şahsevən və Məzarıq çöllərinin hakimləri V.Dolqorukinin hüzuruna gəldilər. Martın 6-da ucarudlu Məhəmməd Cəfər sultan, Muğan, Şahsevən və Məzarıq çöllərinin hakimi Ramazan sultan və onun naibi Əliqulu bəy, Salyan naibi Qardaşəli bəy və bu ərazilərin kəndxudaları Rusiyaya sədaqət andı içdilər. Həmçinin 1727-ci il martın 18-də Qızılağac sultanı Bəcan sultan da öz kətxudaları ilə birlikdə V.Dolqorukinin qərargahına gələrək Rusiyaya sədaqət andı içdilər. V.Dolqoruki sədaqət andı içən hakimləri öz vəzifələrinə təsdiq etdi və hərbi kollegiyaya yazdı ki, rus xəzinəsi bu vilayətlərdən ildə yüz min rubla qədər gəlir əldə edə bilər. Beləliklə, 1727-ci ilə kimi Rusiya Xəzəryanı regionda mövqelərini xeyli möhkəmləndirə bildi. Rusiyanın Azərbaycanda ələ keçirdiyi ərazilərin sərhədləri Dərbənddən qərbdə dənizdən 18 saat at yerışı məsafəsində, yəni təqribən 100 verst məsafədə, Gilanda isə Rəşt şəhərindən təqribən 124 verst cənub-qərbə tərəf uzanırdı. Rus hakimiyyət orqanları Dərbəndi işğal etdikdən sonra burada təsərrüfat həyatını canlandırmaq üçün bir sıra tədbirlər gördülər. Dərbənddə xəzinəyə məxsus təsərrüfat təşkil olunmuşdu. Təsərrüfata məxsus bağlarda alma, nar, gavalı, incir, tut, üzüm yetişdirilirdi. Ticarətin inkişafına xüsusi qayğı göstərən I Pyotr Dərbənddə layihə üzrə liman inşa olunmasını əmr etmişdi. Dərbənd mahalından cənubda Müşkür mahalı yerləşirdi. Bu mahal Xəzər sahilində Samur və Vəlvələ çayları arasındakı ərazini əhatə edirdi. Bir neçə il əvvəlki iğtişaşlar zamanı Müşkür kəndləri qarət olunmuş, sakinlərinin bir hissəsi Şamaxıya və digər yerlərə aparılmışdı, yaxud başqa yerlərə qaçmışdı. İ.Gerber yazır ki, Müşkür mahalı təkcə bütün Şirvanı deyil, eləcə də Dağıstanı və başqa ətraf yerləri taxilla təmin edir. İ.Gerber mahalın etnik tərkibinə aid maraqlı bir qeyd də edir. Buradakı sakinlərin əvvəllər “avaqan”, “alvan” yaxud “alban” adlandırıldıqlarını yazır. Müşkür yaxınlığında Niyazabad mahalı yerləşirdi. Dəniz kənarında olan bu mahalın torpaqları bol məhsuldar idi. Səyyahın yazdığına görə Niyazabadda yerli tacirlərlə Rusiya və Dağıstan tacirləri arasında intensiv ticarət gedirdi, və Şirvan bəylərbəyi bundan böyük məbləğdə gömrük toplayırdı.

Məlumdur ki, Bakı sakinləri dinc yolla Rusiyaya tabe olmaq istəməmişdilər. Buna görə də şəhər toplardan atəşə tutulmuşdu. Yalnız qala divarlarında yarıqlar əmələ gəldikdən sonra bakililər təslim oldular. Şəhər alındıqdan sonra sultan Məhəmməd Hüseyn bəy həbs olunub Rusiyaya göndərildi. İ.Gerber yazır ki, Dərgahqulu bəy də tərəfdarları ilə rus

qarnizonunu məhv etməyi planlaşdırır və buna görə də yardım almaq üçün gizli surətdə Hacı Davudla yazışırdılar. Qəsdin üstü açıldıqda Dərgahqulu bəy və onun nüfuzlu tərəfdarları şəhəri tərk edib getdilər, qalanlar isə həbs olundular. Onlardan bəziləri edam cəzasına məhkum olundu, qalanları, bu işdə əli olmayan yoxsullar istisna olmaqla Rusiyaya sürgün edildilər. Müəllif bildirir ki, bu səbəbdən Bakı şəhəri, demək olar ki, tamamilə boşalmışdı və şəhərdə yalnız ticarətlə məşğul olan hindlilər və ermənilər qalmışdı. Şəhərin sultanı vəzifəsi ləğv edilmiş və şəhərin rus komendantına həm şəhərə, həm də ətraf kəndlərə nəzarət etmək hüququ verilmişdi. Bakı sultanlığında xəzinənin başlıca gəlir mənbələri duz və neft idi. Rus işğal zonasına daxil olan əyalətlərdən biri də Salyan idi. İ.Gerberin əsərində Salyan haqqında da müəyyən məlumat var. O yazır ki, Salyan qəzası dənizdən başlayaraq Kürün hər iki sahili boyu demək olar ki, Cavada kimi uzanır, çayın hər iki sahilində, xüsusən də şimal tərəfində gözəl kəndlər var idi.

Mayis Cəfərov,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi
mayis1968@mail.ru

Azərbaycan Respublikasının Cənub-Şərq regionunda aşkarlanan antik dövr sikkələrinin topoqrafiyası

Mənbə: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondu; Пахомов Е.А., Чеканка в Албании подражаний монетам македонским или селевкидским // Материалы по истории Азербайджана. Труды МИА, Т.І, Баку: 1962, 74-76 с.

I. 2003-cü ilin payızında Lənkəran rayonunun Tütəpeştə kəndində «Xərəfşonə-məzə» adlı yerdə 6 ədəd, 2008-ci ilin aprelində Digah kəndinin «Divəlonə» qəbristanlığında, tapılan 4 ədəd III Aleksandrın təqlidi gümüş drahmasını bizə göstərmişdir.

1-3. Albaniya. Anonim., Makedoniyalı İsgəndərin sikkəsinin təqlidi m.ö. I əsr., gümüş, drahma, diametri = 20 mm, qalınlığı = 1 mm çəkisi = 2,9q

III. 2004-cü ilin martında Masallı rayonunun Mahmudavar kəndinin «Mədo və ya Məda» adlı yerində torpaq işləri zamanı saxsı qabın içərisində gümüş sikkələrdən ibarət dəfinə aşkar edilmişdir. Əldən-ələ keçən 4 sikkənin təyinatı aşağıda verilmişdir.

1-4. Roma imperiyası. Septimiy Sever, m.ö. 193-211 il, Denariy. Ç = 4qr., 20 mm.

IV. 2007-ci ilin sentyabrında Astara rayonunun Sım kəndində «Zolazo» adlı yedə həyətəyanı sahədə qazıntı işi aparılarkən gümüş sikkələr tapılmışdır. Tapıntı ilə tanışlıqdan sonra aşağıdakı nəticə əldə olunmuşdur.

1-14. Selevkilər. IV Selevk. m.ö. 187-175 diametri = 32 mm, tetradrahma. Çəkisi = 16,1 q., diametri = 32 mm, qalınlığı = 2 mm, Antioxiya.

V. 2005-cü ilin mayında Lənkəran rayonunun Kosalar kənd sakininin «Mivo» adlanan yerdə tapdığı və bizə göstərdiyi 1 ədəd gümüş sikkə aşağıda olduğu kimi tədqiq edilmişdir.

VI. 1923-cü ildə Astara rayonunda 1 ədəd II Mitridata (123-88) aid edilən gümüş Arşaki drahmasını E.A. Paxomov qeydiyyata almışdır.

Beləliklə, nəticə etibarı ilə cənub-şərq bölgəsində aşkarlanmış antik dövrə aid edilən sikkələri xronoloji klassifikasiyasına görə dörd əsas dövrə bölmək olar:

1. Antik Atropatenanın pul dövriyyəsində işlədilən ilk sikkələr, III Aleksandrın gümüş drahma və tetradrahmaları olmuşdur. Bu sikkələr regionun pul dövriyyəsində e.ə. III əsrdə iştirakı şübhəsizdir.

2. E.ə. III əsrin sonlarından başlayaraq regiona Selevkiya sikkələrinin axını başlayır və bütün II yüzillik boyu davam edir. Beynəlxalq ticarətdə tədavül vasitəsi rolunu oynayan Selevki tetradrahmaları ilə bərabər regionun pul dövriyyəsində qismən Baktriya tetradrahmaları da mövcud olmuşdur.

3. Parfiyanın qərb ekspansiyasının güclənməsi və Atropatenanın işğalı ilə bağlı Parfiya hökmdarlarının drahmaları II-I əsr Atropatenanın pul dövriyyəsinin əsas komponentlərindən birini təşkil etmişdir.

4. Ön Asiya və Cənubi Qafqaz uğrunda gedən Roma-Parfiya rəqabətinin nəticəsi olaraq, e.ə. I əsrin II yarısından etibarən bu iki imperiyanın gümüş sikkələri Atropatenadan alban təqlidi sikkələrini tamamilə sıxışdıraraq, regionun pul dövriyyəsində hakim mövqə tutmuşdur. Son nəticədə ikincilər birinciləri üstünlüyərək, sıxışdırır və nəinki Atropatenada, eləcə də Ön Qafqazda əsas «ticarət sikkələri» rolunu oynayır.

Veyis Adıgözəlov
müəllim

Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı,
veyis.adigozelov@gmail.com

Gürcüstan türkləri vahid etnos kimi

Tarixən Gürcüstanda yaşayan türk toplumuna münasibət birmənalı olmamışdır. Azərbaycan tarixşünaslığında və ictimai fikrində Gürcüstan türkləri “azərbaycanlı” hesab edilmiş, eyni zamanda onlar Gürcüstanın aborijen əhalisi kimi qəbul edilmişdir. XX əsrin sonundan başlayaraq Gürcüstanda baş qaldıran millətçilik hissləri bəzi gürcü tarixçiləri və gürcü ictimaiyyətinin diqqətini bu məsələyə yönəltmişdir. Baş verən proseslər ona gətirib çıxarmışdır ki, gürcü tarixşünaslığı və ictimai fikri Gürcüstan türklərini “gəlmə” hesab etmişdir. Gürcüstan türklərinə qarşı belə münasibət, bu toplumun etnik tarixinin yenidən araşdırılmasını, yeni yanaşma tərzinin tətbiqini aktuallaşdırmışdır.

Birinci onu qeyd etmək lazımdır ki, Gürcüstün türklərinin tarixi Azərbaycan tarixinin tərkib hissəsi kimi öyrənilməməlidir. Azərbaycan türkləri və Gürcüstan türkləri dil, kültür və etnik tarix baxımından yaxın olsalar da, onların tarixi taleləri müxtəlif olmuşdur. Gürcüstan türkləri bir çox tarixi hadisələrdə gürcü xalqı ilə birlikdə iştirak etmiş, eyni dövlətin tərkibində yaşamış, özlərini gürcüstanlı kimi dərk etmişlər. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün deyə bilərik ki, Azərbaycan türklərinin düşüncəsində bir Qarabağ problemi olduğu halda Gürcüstan türklərinin düşüncəsində belə problem yoxdur. Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün qorunması beynəlxalq birlikdə öz layiqli yerini tutması Azərbaycan türklərinin məfkurəsini təşkil edir, ancaq Gürcüstan türklərinin belə məfkurəsi yoxdur. Bu iki toplumun tarixi taleyi müxtəlif olduğu üçün onların milli vicdanı, məfkurəsi də fərqlidir. Bu fikirləri əsas götürərək Gürcüstanda yaşayan türk toplumunu Azərbaycan türklərinin tərkib hissəsi hesab etməmək olar. Fikrimizcə, Gürcüstan türkləri “azərbaycanlı” yox, ayrıca milli vicdanı, məfkurəsi olan bir etnosdur. Fikrimizi təsdiq etmək üçün onu da qeyd edə bilərik ki Gürcüstan türklərini “azərbaycanlı” hesab edərixsə, onda, İraq türkmənlərini, qaqauzları və s. Azərbaycan türkləri ilə dil və kültür yaxınlığı olan bütün türkləri “azərbaycanlı” adlandırmalı olarıq.

İkincisi onu demək lazımdır ki, Gürcüstan türkləri Gürcüstanın aborijen əhalisidir. Onlar Azərbaycan türkləri ilə yaxın əlaqədə olsalar da, Gürcüstan türklərinin bir etnos kimi öz tarixi inkişaf yolu olmuşdur.

Üçüncüsü Gürcüstan türkləri etnik tarix, dil və kültür baxımından təkçə Azərbaycan türkləri ilə yaxın deyil, həm də Anadolu türkləri ilə yaxındır. Bu toplum, hətta tarixin müxtəlif dövrlərində Osmanlı dövlətinin tərkibində olmuşdur.

Fikrimizi yekunlaşdıraraq qeyd edə bilərik ki, Gürcüstan türkləri etnik xüsusiyyətləri, dili, kültürü baxımından Azərbaycan türkləri ilə yaxın olduğu kimi, oğuz mənşəli digər türk toplumları ilə də yaxın olan, öz fərqli tarixi taleyi ilə seçilən, özünəməxsus milli vicdanı və məfkurəsi olan müstəqil etnosdur.

DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ BÖLMƏSİ

**Yədulla Ağazadə,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Lənkəran Dövlət Universiteti
y.agazade@mail.ru**

Füzuli şerində kinayə

M.Füzulinin “Mən aşiqəm, həmişə sözüm aşiqanədir” məşhur bəyanat hökmündə, ədəbi açıqlamasında güclü həqiqət olmaqla yanaşı, həm də hədsiz təvazökarlıq vardır. Çünki Füzuli əsrinin böyük ziyalı kimi yalnız məhəbbətdən, eşqdən yazmaqla kifayətlənə bilməzdi. Xaqani şerində gördüyümüz kəskinlik, tənqidi-satirik ovqat Nəsiminin tənqidi şeirlərində daha cəsaretlə ifadə olunduğu kimi, M.Füzulinin ədəbi irsində də yeni mahiyyətdə üzə çıxmışdır. Nəsimidə olduğu kimi, Füzulidə də vaiz, zahid obrazları geriliyin, nadanlığın, cəhələtin rəmzi kimi təqdim olunur. Lakin onlar həm də ictimai zümrəni, hakim təbəqəni təcəssüm etdirməkdədirlər:

Yaxud:

Vaiz bizə dün düzəxi vəsf etdi Füzuli,
Ol vəsf sənin külbeyi-əhzanın üçündür

Vaiz övsafi-cəhənnəm qılır, ey əhli-vərə
Var onun məclisinə, bil ki, cəhənnəm nə imiş

Birbaşa tənqid, hücum aydındır, vaizliyə, geriliyə etirazın hədəfləri, konkret ünvanları məlumdur. Lakin, Füzuli şeri elə bir sehr, sənət möcüzəsidir ki, onu yalnız zahiri cildi ilə həzm etmək olmaz. Burada daha dərinliyə getmək, şairin çatdırmaq istədiyi incə məqamlara diqqət yetirmək lazımdır. M.Füzulinin haqqında söz açmaq istədiyimiz, sovet dönəmi nəşrlərində bəh-bəhlə şairin ateist mövqeyi kimi təqdim və təqdir olunan məlum qəzəli haqqında çox danışılmış, əsərin daha çox dini ehkamlara, məscidə, axunda, minbərə, təsbehə qarşı yazıldığı qeyd olunmuşdur. Fikrimcə, mətləb daha dərinidir. Məsələyə aydınlıq gətirməkdən ötrü qəzəli bir daha nəzərdən keçirək:

Könül, səccadəyə basma ayaq, təsbihə əl vurma
Namaz əhlinə uyma, onlar ilə durma, oturma

Qəzəldə namaz əhlinə uymamaq, məsciddən uzaq olmaq və digər fikirləri heç şübhəsiz, Füzulinin ilk baxışda dini ehkamlara qarşı çıxış etdiyini göstərir. Lakin qəzəli sona qədər oxuduqda bu və ya bunun kimi ifadələrin kimlərə qarşı yönəldiyini, əsərdə tənqidi fikirlərin, satirik ovqatın kinayə üstündə qurularaq dini ehkamlara qarşı deyil, “taəti-naqislərə” yəni, qüsurlu, nöqsanlı, eyibli ibadətçilərə, yolundan azanlara tuşlandığını görmək çətin deyildir. Hələ XIII əsrdə İ.Həsənoğlu insanları iki qismə ayıraraq sədaqətli olmayan şəxsləri nişan verir, özünü sadıqlardan sayırdı. “Ruzi yeyənək ali rəsulun qapısında” deyən böyük Füzuli də məhz yalançı səcdəçiləri, görk naminə məscidə gəlib təsbeh çevirənləri kinayə üsulu ilə tənqid və ifşa edirdi. Bu həmin kinayədir ki, “Molla Nəsrəddin”ə, Sabirə yaradıcılıq uğurları gətirmiş, təlqin etmək istədikləri fikirlərin müvəffəqiyyətini təmin etmişdir. M.Füzuli məhz bu qəzəlində sonrakı ədəbi nəsillərə sanki sənətkarlıq dərsi vermiş, sözün zahiri cildi ilə daxili mənası arasında kəskin təzad yaratmaqla ironik, kinayəli bir tərzdə naqisliyə, nadanlığa qarşı kəskin etirazını bildirmişdir.

“Namaz əhlinə uyma” dedikdən sonra şair konkret ünvana üzünü tutaraq kinayəli məsləhətlər verir: “Farağat başını əymə”, “dəstəmaz alıb yuxunu qaçırma”. Bu fikirləri normal insanın həqiqət, reallıq kimi qəbul etməsi ağlabatan deyildir. Necə ki, çox-çox sonralar Füzulinin satirik poeziyada layiqli xələfi deyirdi:

Bəlayi fəqrə düşdün, razı ol, biçərə, səbr eylə!
Üzün oldisə gər külfət yanında qarə, səbr eylə!

Füzulidə kinayənin inkar, Sabirdə isə təsdiq üstündə kökləndiyi, qurulduğu gün kimi aydındır.

Füzuli “etmə”, “uyma”, deyirsə, əslində etməlidir fikri ortaya gəlir. Sabir isə “səbr eylə” deyərkən ətalətin, cəhalətin girdabında olan satirik tiplərindən mübariz olmağı, səbr etməməyi tələb edirdi. Odur ki, bütün qəzəl boyu ciddi-cəhdlə, sözaltı mənə ilə naqisliyə qarşı istəyini ortaya qoyan şair məqtə beytində sanki cana doymuş halda deyir:

Füzuli, bəhrə verməz taəti-naqis, nədir cəhdin,
Kərəm qıl, zərqi taət surətində həddən aşırma!

Fikrimizcə, burada artıq kinayə deyil, birbaşa hücum vardır. Sonuncu beytə qədər qarşı tərəfə kinayəli “məsləhətlər” verən şair sonluqda özünə müraciətlə sözünü bitirir, hər cür naqisliyə, məsciddən, təsbehdən, üz çevirənlərə qarşı kəskin mövqeyini açıqlayır. Belə bir mövqə şairin bütün yaradıcılığında görünməkdədir.

**Qara Məşədiyev,
professor
Təhminə İsmayılova,
dosent**

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrinin leksikasının müqayisəli-lingvistik təhlili

Dialekt tarixi kateqoriyadır, onun əmələ gəlməsi və inkişafı ümumxalq dilinin tarixi ilə sıx bağlıdır. Dialekt inkişafda olan bir vəhdət olduğundan, onda daima yeni keyfiyyətlər meydana çıxır. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin zəngin dialekt sistemi vardır. Azərbaycan və türk dilləri tarix boyu bir-biri ilə əlaqədə formalaşan oğuz dilləridir. Hər iki ədəbi dilin inkişafı ilə normaları sabitləşmiş, qədim tayfa dillərinin elementləri passiv mövqeyə keçmiş, dialekt səviyyəsində möhkəmlənmişdir. Dialekt qrupları qədim xüsusiyyətlərinə və dialekt faktlarının innovasiya mərkəzlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Dialektlərin sərhədlərində keçid şivələr yerləşir ki, onlar iki dialektin xüsusiyyətlərini daşıyır. Dialekt faktlarının arealı genişdir, respublikamızın sərhədlərindən kənarda da ünsiyyət prosesində aktivliyini saxlayır. Cənub ləhcəsi Güney Azərbaycanda, qərb ləhcəsi isə Türkiyə, Gürcüstan və İraqda da öz mövqeyini itirməmişdir.

Azərbaycan və türk dillərinin dialekt leksikasında qohumluq əlaqələrini bildiren sözlər, heyvan, bitki, yemək adları, rəng və hərəkət bildiren bəzi sözlər forma dəyişmələri istisna olmaqla, ümumilik təşkil edir. Bununla yanaşı, hər bir dialektin fərdi leksikası inkişaf prosesində ədəbi dilin və qonşu dillərin təsiri, eləcə də dialekt daxili dil prosesləri nəticəsində meydana çıxmışdır.

Dünyanın ən qədim dilləri-şumer, etrusk, monqol, tunqus-mancur, dravid və s. dillərlə türk dillərinin əlaqələri, onlar arasında ortaq sözlər türk dillərinin tarixinin daha qədim olmasını göstərir. Müasir türk dillərinin leksikası ortaq və fərdi olmaqla iki qismə ayrılır. Ortaq leksika

qohum dillər və onların dialektləri, ədəbi dillə dialektlər və bir dilin ləhcələri arasında mövcud olur. Türk dilləri ümumi fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, müştərək (ortaq) lüğət tərkibinə görə bir dil ailəsində birləşir. Bunlar fonetik baxımdan uyğun və ya cüzi fərqlənsə də, eyni semantikaya malikdir dillərdir. Məsələn, “qaz” sözünü götürək. Onun Türk, başqırd, karaim, qırğız, qazax, noqay, tatar, türkmən dillərində kaz/qaz, Altay və tuva dillərində “kas”, qaqaüz dilində “naas”, yakut və xakas dillərində “xaas/xas” şəklində işləndiyini görürük.

Qars Türkiyə Respublikasının Şərqi Anadolu bölgəsində yerləşir. Şimalda, şərqdən Ermənistan, Cənubdan İğdır və Ağrı, qərbdən isə Ərzurumla həmsərhəddir. Qars ərazi-inzibati dairəsinə Qars, Akyoxa, Arpaçay, Digor, Kağızman, Sarıkamış, Selim, Susuz, Dağpınar, Kaçköyü rayonları və 386 kənd daxildir. Qars toponimi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Qars yerli şivələri ilə azərbaycanlıların şivələri arasında ümumi xüsusiyyətlərlə yanaşı, fərqli dialekt əlamətlərini də müşahidə etmək mümkündür. dilimizin etnocoğrafiyasının, Azərbaycan və türk dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinin ədəbi dillərin dialektlərə təsirinin öyrənilməsində Qars dialektinin materiallarını dəyərli mənbədir. Daha sonra, hər iki xalqın mənşəyində əsas rol oynamış qədim oğuz tayfaları ilə bağlı adət-ənənələrin, toponimlərin dil xüsusiyyətlərinin daha çox qorunub saxlandığı qərb və Qars şivələrinin müqayisəli tədqiqi qədim oğuz, qıpçaq leksik qatının aşkara çıxarılmasına imkan yaradır.

Qərb və Qars şivələri arasında ortaq leksika mövcuddur. Bu leksika lüğət tərkibinin bütün sahələrini – ad, əlamət, keyfiyyət, hərəkət bildirən sözləri əhatə edir. “Aba, lələ, kök, sığır, şişək, mədəx, qıdix, boyun, davar, ağıl, xalxal” və s. sözlərin Qərb və Qars şivələrində - dialektlərində, əsasən, eyni semantik mənada işlənir.

Onu da qeyd etmək ki, Qarabağ qədim dövrlərdən Azərbaycan türklərinin əzəli yurd yeri olmuş, burada əvvəllər kuti, qarqar tayfaları, orta yüzillikdə dondarlı, qaramahmudlu, qaçar, baharlı, hacılı, iyəmdördlü, otuzikili, Şəmşəddini, əfşar, qapanlı və s. tayfalar yaşamışlar. Məlumdur ki, Qarabağ dialekti orta yüzillikdə Qarabağ xanlığının ərazisində qeyd olunan tayfaların əhalisi əsasında formalaşmışdır. Eyni zamanda, aşağıdakı əsas xüsusiyyətlər özünü göstərir: a) söz ortasında “a” səsinin möhkəmliyi. Məsələn, yavan, yavaş, cavan və s. b) söz əvvəlində “i” səsinin möhkəmliyi. Məsələn, ağ ilan, ilxı və s. c) e.ə. dəyişməsi. Məsələn, səvgi, ağ cəviz və s.

Qazax-Borçalı şivələri geniş bir ərazidə yayılmışdır. Qazax-Borçalı şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri tarixən bu ərazidə yaşamış müxtəlif tayfaların dili əsasında meydana çıxmışdır. Bundan başqa, həmin şivələrin meydana çıxmasında qarapapaq, quşçu, dənizçilər (Qazax), qaradağlı, dyuger qaçar, lək, qaraqoyunlu (Gəncə), buntürk barsil, qıpçaq, təkəli (Borçalı) tayfalarının dili də müəyyən rol oynamışdır.

Son olaraq deyə bilərik ki, türk dilləri arasında diferensiyasiya prosesləri başa çatandan sonra müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuş, dildə fərdi cəhətlər yaranmağa başlamışdır. Uzun yüzilliklər cəmiyyətdə gedən sosial-siyasi, mədəni-iqtisadi inkişaf nəticəsində dildə dəyişikliklər baş vermiş – qədim türk sözləri tədricən arxaikləşmiş, neologizmlər vasitəsilə lüğət tərkibi zənginləşmişdir. Bu proses alınma sözlər, dialektizmlər və dilin daxili imkanları hesabına yaranmış mürəkkəb quruluşlu sözlərin vasitəsilə intensivləşmişdir. Onu da qeyd etmək ki, Azərbaycan və türk dilləri yaxın qohum dillər olsa da, onların arasında ortaq sözlərlə yanaşı, hər birinin fərdi leksikası da mövcuddur. Dialektlərin fərdi leksikası ədəbi dilə münasibətdə yararlıdır.

Sənətkar və dil problemi (Səməd Vurğunun yaradıcılığı əsasında)

Bəşər mədəniyyəti tarixində qəlbi xalq üçün döyünən, xalqının taleyini, müqəddaratını düşünərək onu məslək eşqinə çevirən böyük sənətkarlar sırasında Səməd Vurğunun da adı fəxrlə çəkilməkdədir. O, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində yüksək və fitri istedadla malik novator şair, dramaturq, mahir tərcüməçi, bacarıqlı tənqidçi, alovlu publisist kimi daxil olmuşdur. Vurğun bütün ədəbi fəaliyyəti boyu bədii yaradıcılığın bu və ya digər məsələləri ilə yanaşı, dil probleminin də həllində, aydınlaşdırılmasında yaxından iştirak edərək, bu sahədə də öz qüvvə və istedadını əsirgəməmişdir.

Dil problemləri S. Vurğunun ədəbi-tənqidi görüşlərinin mühüm tərkib hissəsi olmaq etibarlı ilə, onun publisist və bədii yaradıcılığında öz elmi və bədii həllini tapmışdır. Şairin dilçilik məsələlərinə dair fikirlərini özündə əks etdirən bədii əsərlərini, nitqlərini, məruzələrini, məqalələrini, oçerklərini qruplaşdırmaq, onları vahid başlıq altında sistemləşdirmək mümkün deyildir, çünki Vətən, el və sənət vurğunu olan Səməd, yeri gəldikcə, öz mülahizələrini söyləmiş, hətta bəzən bir dilçi kimi də çıxış etmişdir. Dilin inkişafında sənətkarın fərdi dil təcrübəsi də böyük rol oynayır.

Sənətkar və dil problemi heç də yeni məsələ deyildir. Bədii ədəbiyyat bir janr kimi meydana gəldiyi gündən dil onun ilkin vasitəsi olmuşdur. Dil, bir növ şeir, hekayə, roman düzəltmək üçün materialdır.

Akademik M.A.Dadaşzadə yazırdı ki, hər bir xalqın yaratdığı ən müqəddəs bir nemət, ən zəngin mənəvi xəzinə onun dilidir. Dili yaşadan, ona rövneq verən, ona can və təzə qan verən isə bədii ədəbiyyatdır, yazıçıdır, söz ustalarıdır. Bu mənada, hər bir sənətkar dili yaşatmaqla bərabər, ondan bacarıqla istifadə edir, öz istedadı, yazıçılıq mədəniyyəti, sənətkarlıq mədəniyyəti ilə mənsub olduğu xalqın dilini inkişaf etdirir, rövneqləndirir.

Dilin inkişafında sənətkarın fərdi dil təcrübəsi böyük rol oynayır. Böyük yazıçılar ümumxalq dilinin zənginliklərini və tükənməz imkanlarını kəşf edirlər. Bu yol ilə də ümumxalq dilinin ən mürəkkəb bədii, stilistik məsələlərinə cavab verə bilən müstəqil, qüdrətli bir dil olmasına kömək edirlər.

Hər bir sənətkarın vəzifəsi təkcə canlı, cilalanmış dildən, poetik folklordan və eləcə də klassik bədii ədəbiyyat dili təcrübəsindən, ənənələrindən hazır bir dil materialı kimi istifadə etməklə bitmir. Yazıçının mühüm bir vəzifəsi də istifadə etdiyi canlı dili, danışq dilini zənginləşdirməkdən ibarətdir.

Sənətkar yüksək dil mədəniyyətinə nail olmaq üçün dilin fonetikasını da, qrammatikasını da belə incəliyinə qədər bilməlidir. M.Cəfərin təbirincə desək, “yüksək sənət əsəri yarada bilmək üçün həyatı, insanları yaxşı bilmək nə qədər əhəmiyyətlidirsə, canlı danışq dilini də bilmək bir o qədər əhəmiyyətlidir.

Deməli, sənətkar dil üzərində çalışdığı üçün, geniş, əhatəli dil biliyinə də malik olmalıdır, öz əsərlərinin dili üzərində dönə -dönə işləməli, öz fərdi yazışı dilini, üslubunu zənginləşdirməli, təkmilləşdirməlidir. Bu, uzunmüddətli, daha doğrusu, sənətkarı bütün yaradıcılığı boyu təqib edən ümdə bir vəzifədir.

Akademik M.Cəfər çox düzgün olaraq yazırdı ki, “Yazıçı dilçi -lingvist deyildir, ancaq yazıçı dil qanunlarını dilçidən yaxşı bilməlidir çünki, dili zənginləşdirmək vəzifəsini öhdəsinə götürən hər kəsdən əvvəl yazıçıdır”

Bu özü inkaredilməz bir faktdır ki, ədəbiyyat tariximizdə adı iftixar hissilə çəkilən, ölməz sənətkarlar məhz yaradıcılıq əzab və işgəncələrini mətanətlə çəkmiş, yüksək dil mədəniyyətinə nail olmuşlar. Böyük sənətkarların yaradıcılığından aydın görünür ki, onlar heç vaxt dil məsələlərinə biganə qalmamış, sözü, sözün qüdrətini, dilin cəmiyyətin inkişafındakı rolunu yüksək qiymətləndirmişlər.

Öz "Xəmsə"si ilə xalqını bütün dünyada tanıtdıran N.Gəncəvi söz, sözün qüdrəti, dilin zənginliyi, kamilliyi, danışmaq etikası, nitq mədəniyyəti ilə bağlı qiymətli fikirlər söyləmişdir. Söz böyük şairin nəzərində ən kəskin və ən incə, qılıncdan qüdrətli, kainata şöhrət qazandıran, heç vaxt qiymətini azaltmayan, insandan əbədi yadigar qalan bir zینətdir.

Yalnız sözlə qazandı kainat bu şöhrəti,
Bu qədər ki dedilər, azalmadı qiyməti,
Yeniliklər törədən bu qoca kainatda
Sözdən kəskin və incə bir şey tapılmaz.

Böyük sənətkarlarımızdan M.P. Vaqif, M. F. Axundov, H.Zərdabi, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov və başqaları öz yaradıcılıqlarında dil məsələlərinə daha geniş yer vermiş, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmişlər. Bu kimi sənətkarlar dillə bağlı nəzəri fikirlər söyləməklə, onu yaradıcı surətdə inkişaf etdirməklə bərabər, dilimizi yad təsirlərdən qorumaq üçün daha fəal mübarizə aparmışlar. Əvvəlcə qeyd etdiyimiz kimi, sənətkar və dil məsələsi heç də yeni deyildir. Bu bir ənənə, daha doğrusu, sənətkar adından irəli gələn bir vəzifə kimi əsrlərdən bəri davam etmiş və indi də bu məsələ özünü aydın göstərir. XX əsrdə yaşayıb- yaradan sənətkarlarımız da bu məsələyə yaxından yanaşmış, klassik irsi, ənənəni davam etdirmişlər.

Səməd Vurğun da belə sənətkarlardandır. O da dil məsələlərinə bigahə qalmamış, istər bədii, istərsə də publisitik yaradıcılığında bu problemə mühüm yer vermişdir ki, bütün bunlar da müasir dilçilik baxımından ciddi əhəmiyyətə malikdir. S. Vurğun ona qədərki ədəbiyyat tariximizdə adı çəkilən ən görkəmli sənətkarlardan bu baxımdan müəyyən dərəcədə fərqlənir. Bu fərqli cəhətlər isə onu dilçilik məsələlərindən bəhs edərkən, əsaslandığı mənbələrdən doğur. Bu mənbələrdən birincisi söz sənətkarlarıdır, ikincisi isə dünya ədəbiyyatı klassikləridir. O, başqa sahələrdə olduğu kimi, dilçilik məsələlərində də cəmiyyət və onun inkişaf qanunlarını, sənət və sənətkarlıq haqqındaki tarixi müddəalarını əsas tutmuş və hər bir məsələnin dövrün yüksək tələbinə müvafiq həll edilməsinə çalışmışdır.

Böyük söz sənətkarlarına əsaslandıqda isə, o, heç də sadəcə olaraq onları təkrar etməmiş, öz mülahizələrini görkəmli sənətkarların mütərəqqi mülahizələri ilə üzlaşdirmiş, ümumxal dilinin tərəqqisi naminə onu davam və inkişaf etdirmişdir. Onun bədii əsərlərində də dillə əlaqədar mühüm fikirlər irəli sürülür. Onun bədii yaradıcılığı ilə yaxından tanış olduqda şairin hər misrasında, beytində böyük mənalı gizləndiyini görürük. Böyük fəlsəfi ümumiləşdirmələr, ictimai – siyasi problemlər, ədəbi – tənqidi fikirlər, real həyatın ən sadə və ən mürəkkəb məsələləri və s. şairin yaradıcılığında öz bədii həllini tapa bilmişdir.

Dil məsələləri də Vurğunun estetik, ədəbi – tənqidi görüşlərinin əsasını, özəyini təşkil edir. Klassik ədəbiyyatımızın ənənələrinə sadıq qalan şairin bədii əsərlərində "söz", "sözün qüdrəti" nə dair parlaq fikirlər diqqəti daha artıq cəlb edir.

Ölməz könül, ölməz əsər,
Nizamilər, Füzulilər!
Əlin qələm, sinən dəftər
De gəlsin hər nəyin vardır,

Deyilən söz yadigardır - deyən şair mənalı və yerində işlənmiş sözü ən qiymətli yadigar hesab edir. Elə əsl sənətkarın da hər sözü, şeiri zaman keçdikcə unudulmamalı, həyat inkişaf etdikcə o da insanların qəlbində yaşamalı, Vətən mülkündə əbədiləşməlidir. Şair bu estetik tələbləri, ilk əvvəl öz qarşısında qoyur:

Yaz ey Vurğun ki, hər şeirin, sözün bir yadigar olsun!
Mən ölsəm də, Vətən eşqim vətən mülkündə var olsun!

Çex və Azərbaycan fonetik sistemlərinin oxşar cəhətləri

Çex və Azərbaycan xalqları bir çox hallarda oxşar talelərə malik olmuşlar. Belə ki, hər iki xalq uzun müddət yadellilərin işğalına məruz qalmışlar. Digər tərəfdən istər çex, istərsə də Azərbaycan dilləri qonşu hegemon ölkələrin dilləri tərəfindən sıxışdırılmışdır. Belə ki, Çexiyada əsrlər boyu latın və alman, Azərbaycanda isə ərəb və fars dilləri hökmranlıq etmişdir. Bu oxşarlıq özünü hər iki dilin fonetik sistemlərində də bariz şəkildə göstərir. İlk növbədə onu qeyd edək ki, hər iki xalq hazırda latın əlifbasından istifadə edir, lakin həm çex, həm də Azərbaycan dillərində özünəməxsus hərflər vardır: Çex dilində ž, č, š, ř, Azərbaycan dilində isə ç, ş. Azərbaycan dilində olan bu hərfləti işarələr bilavasitə çex diakritik işarələrindən qaynaqlanmışdır. Bu hərflərdən bəziləri diakritik işarələr vasitəsilə həyata keçirilir: çex dilində hərfüstü, Azərbaycan dilində isə hərfaltı. Lakin bunun da özünəməxsus tarixçəsi vardır. Belə ki, böyük Atatürk Türkiyə Cumhuriyyətini yaradarkən, yeni türk əlifbası yaratmağı qarşısına məqsəd qoyur. Bunun üçün o, Avropa dillərinə müraciət edir, nəhayət çex əlifbasının üzərində dayanır, lakin çex hərfüstü işarələrini hərfaltı işarələrlə əvəz edir. Azərbaycanlılar ikinci dəfə müstəqilliyinə qovuşanda Kiril əlifbası türklərə məxsus latın əlifbası ilə əvəz olunur.

Çex fonetik sisteminin Azərbaycan fonetik sistemi ilə digər oxşar cəhəti uzun saitlərlə bağlıdır. Məsələn “nádraží” (nadrajii -vağzal), “údolí ” (uudolii- dərə), “výtah” (viitah-lift) və Azərbaycan dilində Arif (aarif), elan (eelan), əla (əəla). Sadəcə fərq ondadır ki, çex dilində bütün saitlər uzun ola bilər, Azərbaycan dilində isə bəzi saitlər, məsələn “o”, “i”, “ü” saitləri uzun variantı malik deyillər.

Digər tərəfdən bir çox dillərdən, məsələn, rus dilindən fərqli olaraq hər iki dildə vurğu konkret şəkildə müəyyən bir yerdə qoyulur. Belə ki, Azərbaycan dilində yalnız sözün əvvəlində, çex dilində isə yalnız sözün sonunda: “pödlaha” (döşəmə), “séšit” – dəftər “křivda”- ədalətsizlik və s. Hər iki dildə rus dilindən fərqli olaraq “o” hərfi necə yazılırsa, eləcə də tələffüz olunur. Məs: “profesor” [profesor] professor [profesor], Moskva [Moskva], Moskva [Moskva], socialist [sotsialist] sosialist [sosialist] motocykl [mototsikl] motosikl [motosikl] və s.

Həm çex, həm də Azərbaycan dillərində bəzi sözlər tələffüz olunarkən səs düşümü baş verir. Məsələn: çex dilində “srdce” [srce] “dcera” [cera], “cenny” [ceny], “vitězství” [vítěství]. Azərbaycan dilində isə sərbəstlik [sərbəstlik], şirniyyat [şirniyyat] fəvvarə [fəvvarə] müəllim [məlim] və s. Çex və Azərbaycan dilləri əcnəbi mənşəli sözlərlə zəngindir. əcnəbi mənşəli sözləri qəbul edərkən hər iki dildə iki hal baş verir. Birinci halda sözlər alındığı dildə olduğu kimi yazılır “watt”, “gymnasium”, “outsider”, “interview”, yaxud Azərbaycan dilində “kanal”, “samovar”, “jurnal”. İkinci halda isə sözlər alındığı dildən fərqli şəkildə yazılır. Çex dilində “taxi”, “whiski”. Azərbaycan dilində “furbol” “konstitusiya”, “intervyu”, “kimya”.

Bədii ədəbiyyatda işlənmiş dialekt sözlərin sinonimik xüsusiyyətləri

Tarixi kateqoriya olan sinonimlər bütün dillərdə mövcuddur. Müxtəlif fonetik tərkibə malik olan sinonimlər dilin lüğət tərkibinin əsas məna kateqoriyalarından biri olub, leksik-semantik variantlarına, məna rənglərinə görə fərqlənir, nitqi canlı, obrazlı edir, bədii ədəbiyyatda fikrin aydın, səlis ifadəsinə təkrardan uzaqlaşdırmağa xidmət edir. Dilin zənginliyi sinonimlərin zənginliyi ilə ölçülür. Bədii dildə sinonimlərin kasıblığı yazıçı üslubunun kasıblığı kimi qiymətləndirilir.

Dilin zənginliyinə, fikrin ekspressiv-emosional ifadəsinə xidmət edən sinonimlərdən bədii əsərlərdə daha çox istifadə olunur. Bədii ədəbiyyatda sinonimlər, sinonim cərgələrin əsas xüsusiyyətləri onların ümumxalq dili ilə əlaqədar bağlılığı və eyni zamanda fərdi üslubi cəhətindədir. Bədii dildə sinonim sözlərin fəaliyyəti daha da zənginləşir, genişlənir, xüsusən yazıçının fərdi üslubu ilə əlaqədar olaraq sinonimlərin əmələgəlmə yolları artır və sinonim sözlərin sırası çoxalır. Ədəbi dilin digər üslublarından fərqli olaraq bədii üslubda yazıçılar qələmə aldıkları mövzularla bağlı leksikanın bütün sahələrinə aid olan vahidlərdən, o cümlədən dialekt sözlərdən də istifadə imkanına malikdirlər.

Sinonim cərgələrin zənginləşməsi mənbələrindən biri də dialekt və şivələrdir. Azərbaycan dilinin zəngin dialekt və şivələri demək olar ki, bütün dövrlərdə söz sənətkarlarını maraqlandırmış, bu vasitələrdən geniş istifadə etmişlər.

Azərbaycan dilinin tərkib hissəsini təşkil edən dialektlər bütün inkişaf mərhələlərində ədəbi dillə əlaqədə olmuş, onun leksik, qrammatik normalarının formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır. Dialektlər həm də canlı danışıq dilinin funksional çalarlarını, ona məxsus səciyyəvi cəhətlərini özündə əks etdirməklə yanaşı, dialekt leksikasının, dialekt formalarının canlı dilə və ədəbi dilə keçməsinə də mənbə rolunu oynayır. Odur ki, dialekt leksikasını ədəbi dillə qarşılıqlı şəkildə öyrənmədən dil vahidlərinin struktur və funksional cəhətlərini elmi əsasda vermək olmaz.

Bədii əsərlərin dilindən topladığımız bəzi sinonim cərgələr dialekt sözləri hesabına (acizlik-keylik-pampaxlıq-dozaşılıq; çörək-əppək; çadır-xeymə; dəsmal-məhrəba; küçə-doqqaz; nişanlı-adaxlı-yavuqlu-deyikli və s.) zənginləşmişdir.

Verdiyimiz nümunələr göstərir ki, sinonim cərgələr vaxtilə klassik ədəbi dildə işlənmiş, sonralar ədəbi dildən çıxaraq dialekt və şivələrdə qorunan arxaik vahidlərdən ibarətdir. Tarixi hadisələri qələmə alan romançılarımızın xalqın tarixi düşüncəsi ilə bağlılığın nadir nümunələrini yarada bilmişlər.

Onlar tək klassik ədəbi dilimizə söykənməklə deyil, həm də ən qədim və orta əsr yazılı abidələrlə səsleşən söz və ifadələri əsərlərinə gətirməklə tarixi kaloriti yarada bilmiş, xəlqiliyin nadir nümunələrini yaratmış, hətta məhdud məhəlli nitq ilə xəlqlik düşüncəsini əyaniləşdirə bilmişlər.

Türk etnonimləri

Hər hansı bir xalqın dili haqqında aydın, obyektiv fikir söyləmək üçün onun tarixini bilmək çox vacibdir. Başqa sözlə, tarixi öyrənmədən heç bir xalqın dil tarixi haqqında dürüst mühakimə yürütmək olmaz.

Türk xalqlarının tarixi haqqında aydın və yekdil fikir yoxdur. Bu səbəbdən də türkoloji və tarixi ədəbiyyatda bu barədə bir-birinə zidd olan müxtəlif fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Bunun da əsas səbəbi lazımi mənbələrin kifayət qədər olmaması, ilk türk yazılı abidələri olan Orxon-Yenisey abidələrindən qabaq heç bir qədim türk yazılı abidəsinin bu günə qədər bizə gəlib çatmamasıdır. Türk alimi Əhməd bəy Ərcilasun “Türk dili tarixi” kitabının “Türklərin ana yurdu və ən qədim qonşuları” adlanan birinci hissəsində yazır: “ Türklərin ataları, b.e.ə. 2000-1000 illər arasında Ural dağları ilə Sayan, Altay və Tanrı dağları arasında yaşayırdılar. Xəzər dənizinin qərb-şərqindən başlayıb Aral və Balkaş göllərini də içinə alaraq Tanrı, Altay və Sayan dağlarındakə uzanan bu coğrafiya Avrasiyanın orta bölgəsi idi. Şərqdə Moğol, Tunquz və Koreyalıların ataları məskunlaşmışdı. Qərbdə isə, Quzey bölgələrində Fin və Macarların ataları; güney bölgələrində Ari tayfalar vardı. Avrasiyanın güneyində, doğudan batıya doğru Çinlilər ilə Hind-İran tayfalarının ataları yaşayırdı. Moğol, Fin-Uqor, Hind-Avropa və Çin dilləri ilə Türkcədə görülen bəzi ortaqlıqlar, alış-verişlər məhz bu uzaq keçmişdəki qonşuluğun izləridir”.

Azərbaycan dilçisi professor Qəzənfər Kazımov bu fikri qəbul etmir. O qeyd edir: “Avropa alimlərinin qeyd etdikləri o nəzəriyyənin əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, onlar türkləri Sayan – Altayda yerləşdirməklə qədim Azərbaycan və Anadolu ərazilərinə türklərin gəlmə olduğunu əsaslandırınırlar. Bu, tarixi bilməməkdən də irəli gələ bilər. Altay türkün beşiyi deyil. Türkün beşiyi Anadolunun cənub hissəsi, Azərbaycan və ilk növbədə İkiçayarası ərazilərdir.” Q.Kazımov bu məsələdə Əhməd bəyi suçlayır ki, onda türk təəssübkeşliyi yoxdur. Fikrimizcə, elmin sərhədi, milləti yoxdur, burada təəssübkeşlik yox, faktlar əsas rol oynayır.

Müasir tarixşünaslıqda türklərin ilk məskənlərinin Mərkəzi Asiya, Sayan – Altay dağlarının şimal-şərq torpaqları və Yenisey çayı boyu olduğu qeyd edilir. Türklərin yaşadıkları ərazilər şimaldan Sibir ərazisindən cənubda Himalay dağlarına, Xinqan dağlarından qərbdə Xəzər dənizinə və Ural dağlarına qədər olan torpaqları əhatə edir və böyük Türküstan adlanırdı. Türk tayfaları məhz buradan müxtəlif torpaqlara köç etmişlər.

Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan və Altayda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı türklərin həyat tərzini, məişəti, dini inancları, məşğuliyyəti haqqında maraqlı faktlar aşkar edilmişdir. Dildə nə yaxşı ki, onomastik vahidlər var. Və bu vahidlərin bir çox mətləblərin aydınlaşdırılmasında müstəsna rolu vardır. Konkret olaraq xalqın əsl doğum yerini müəyyənləşdirməkdə onomastik vahidlər, xüsusilə xalqın öz ərazisində yerləşən obyektlərə verdiyi adlar əvəzolunmaz rol oynayır.

Hər hansı bir xalqın etnonimini və etnosunun tarixini öyrənmək üçün etnonimin tarixi ilə etnosun tarixini fərqləndirmək çox vacibdir. Belə ki, etnonimlə etnosun tarixi ayrı-ayrı şeylərdir. Hər birinin özünəməxsus yaranma tarixi və inkişaf qanunları vardır. Etnonimləri öyrənərkən 2 məsələyə xüsusi diqqət etmək vacibdir. 1.Etnonim vardır ki, xalq özü həmin adı verir, ona endoetnonim deyilir. 2. Elə etnonimlər də vardır ki, ona adı qonşuları və ya yadlar verir. Belə etnonimlərə ekzoetnonimlər deyilir. Məsələn, almanlar özlərinə döyç, ruslar nemes, biz isə alman deyirik. Belə faktlar onlardır.

S. Rüstəmxanlının "Şair və şər" romanında tarixi gerçəkliklə bədii həqiqətin vəhdəti

XX əsrin səksəninci illərində Azərbaycan romanı həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından məhsuldarlığı ilə diqqət çəkir. Ənənəvi mövzuların ideya, sənətkar mövqeyindən işlənməsi və sənətkarların həmin mövzuları yeni dövrlə, yeni tələblərlə uzlaşdırmağı bacarmaları səksəninci illər romanında maraqlı doğuran cəhətlərdən biridir.

Ədəbi əsərlər içərisində tarixi roman janrının isə nəsrin yeni mərhələsində əldə etdiyi orijinal keyfiyyətlər ədəbiyyatın inkişaf istiqamətini əks etdirir. Tarixi romanın inkişafının yeni mərhələsində maraqlı çəkin cəhətlərdən biri də tarixilik məsələsinə münasibətdir. Belə ki, janrın inkişafının indiki mərhələsi tarixi hadisələrə müasir baxışla, fəal yazıçı-vətəndaş mövqeyi, orijinal forma-sənətkarlıq axtarışları ilə səciyyələnir. Tariximizin mürəkkəb dövrünü əks etdirən əsərlərdə xalq həyatına da müraciət olunması, zamanın ictimai-siyasi təzadlarının təsviri, zəngin insan xarakterlərinin yaradılması təqdirəlayiqdir.

Bu cəhətdən xalqımızın fədakar oğlu, XX yüzillikdə Azərbaycan millətinin həyatı və müqəddəratı haqqında sənət əsərləri yaradan görkəmli şair Məhəmməd Hadiyə həsr olunan "Şair və şər" romanı məziyyətləri ilə maraqlı doğurur.

Əsərin müəllifi S. Rüstəmxanlı əvvəlki tarixi əsərlərində olduğu kimi, bu romanında da göstərilən mənbələrlə yanaşı xalq yaradıcılığı xəzinəsindən bəhrələnmiş, tarixi mənbələri araşdırmış, M. Hadinin şeirlərini və maraqlı etnoqrafik detalları süjetə daxil etmişdir.

"Şair və şər" romanında tarixi faktların düzgün tədqiqi M. Hadinin bir çox görkəmli şəxsiyyətlərlə (Ə. Hüseynzadə, Mustafa Lütfi, H. Z. Tağıyev və b) tanışlığı, mübarizə birliyində iştirakı, məsləki və əqidəsindən dönməməsi, ömrünün son anınadək Vətəninin azadlığı uğrunda çarpışması hadisələrin dolğun şəkildə mənalandırılmasına imkan verir.

Romanda xarakteri gərgin mübarizələrdə bərkıyən, odlar-alovlar içərisindən keçən, istibdad əleyhinə çıxışları üstündə sürgün edilən mütəfəkkir şairin yetişdiyi mühit, tarixi şərait epik lövhələrlə canlandırılmışdır. Burada tarixi faktlar nəzərə alınaraq, əsas diqqət keçmişin mühüm hadisələrinə və tarixi şəxsiyyət olan M. Hadi obrazı üzərinə yönəlmişdir.

M. Hadi lap kiçik yaşlarından həyatın sərtlikləri ilə qarşılaşmış, zamanın amansızlıqları onun uşaq yaddaşında silinməz izlər buraxmışdır. O, çox qabiliyyətli, ətrafında baş verənlərin mahiyyətinə nüfuz edə bilən bir uşaq olmuş, illər keçdikcə özünəməxsus keyfiyyətlərini daha da inkişaf etdirmişdir. Onun fitri istedadı, iti ağılı, dərin zəkası, hazırcavablığı və cəsəreti tarixi həqiqətdir. Şairin gücü xalqın istək və arzularını ifadə etməsində idi.

"Şair və şər" düşüncələr romanında mühüm estetik şərtlərdən biri tarixi şəxsiyyət kimi M. Hadinin hərəkətlərini, fəaliyyətini bədii inandırıcılıqla canlandırılmasıdır. Müəllif tarixdən aldığı faktı, surəti öz təxəyyülü ilə zənginləşdirib daha təbii verməyə çalışmışdır. Bu məqamda müəyyən sərbəstliklərə yol versə də, dövrün ruhunu və Məhəmməd Hadi surətinin xarakterini təhrif etməmişdir. Məhz buna görə də S. Rüstəmxanlının, bir yazıçı kimi, özünəməxsus fərdi üslubuna baxmayaraq, əsərdə təsvir olunan surətlər bir-birindən köklü şəkildə fərqlənmişlər.

Romanda Məhəmməd Hadi, Əlibəy Hüseynzadə, Mustafa Lütfi, Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət və başqa obrazlar ümumiləşdirici mahiyyət daşıyır. Fərdi cizgilərlə verilmiş tipik surətlər dövrün ruhunu, koloritini daha aydın boyalarla təcəssüm etdirir. Bu baxımdan əsərdə təsvir olunan həmin obrazlar maraqlı təsir bağışlayır. Təbiidir ki, romanın mərkəzində Məhəmməd Hadinin taleyi dayanır. Yazıçı şairin məşəqqətli həyat yoluna,

milləti uğrunda yorulmaz mübarizəsinə bələd olaraq, xalqımızın tarixi taleyinin mühüm dövrlərindən birini geniş epik lövhələrlə əks etdirərək dolğun insan obrazını yaratmışdır.

M. Hadinin xarakteri ayrı-ayrı bölmələrdə baş verən hadisələrə münasibətdə, xalqın milli düşünmə tərzini göstərməkdə, müxtəlif təbiətli insanlarla ünsiyyət, əlaqə, davranış və ziddiyyət prosesində aydınlaşır. Romanda bir tərəfdən azadlıq uğrunda mübarizə edib millətin arzularını xoş məramla həyata keçməsinə arzulayan və bu yolda çarpışan M. Hadi, digər tərəfdən isə çirkin yollarla mənəbini yüksəltməyə çalışan, insan heysiyyətinin incəliklərini nəzərə almadan cəmiyyət içində özünəməxsus xarakterik cəhətlərlə seçilənlər müxtəlif qütblərdə ziddiyyət təşkil edirlər.

S. Rüstəmxanlı M. Hadinin psixoloji ovqatını tutarlı səhnələrlə, təsvirlərlə canlandırmışdır. "Sürgün" başlığı altında verilmiş parçada M. Hadinin məğrurluğu və vətənpərvərliyi oxucunu heyretləndirir. Jandarm idarəsinə aparılan şair heç kimə və heç nəyə əhəmiyyət vermədən daxili inamına sığınaraq azadlıq eşqi ilə yaşayır. Heç bir qüvvə onu əqidəsindən döndərə bilmir. Dərgidə çap olunan yazıları ilə şairi tanış edəndə, o, zalımların əlində olan həyatı canlı hesab etmir, ona təqdim olunan şeirlərinin müəllifinin özü olduğunu cəsarətlə bildirir, "rus təbliğatçısı" kimi suçlanaraq cəzaya məhkum olunacağından çəkinmir.

Yazıçı roman boyu M. Hadinin ürək yaxan, insanların azadlığa səsləyən nümunələr gətirmişdir. Dərin mənə kəsb edən şeirlərində dövrünü və həyatını daha dolğun əks etdirən nümunələr çoxluq təşkil edir. Burada şairin həyatı məlum xronologiyaya uyğun olaraq oxucuya təqdim edilir. Bu təqdimatda şairin şeirləri, mütərəqqi ideyaları tarixi məxəzlərə istinadən verilmişdir.

"Şair və şər" düşüncələr romanının dili mühüm komponentlərdəndir. Dövrün ruhunu, zamanını, surətlərin daxili aləmini, psixologiyasını hərtərəfli göstərmək, inandırıcılıqla vermək üçün müəllif xalqın və onun ayrı-ayrı şəxsiyyətlərini taleyini bütün mürəkkəbliyi ilə göstərmişdir. Romandaobrazlı deyim tərz, sözə yanaşma üsulu, ondan istifadə etmə bacarığı yüksəkdir.

Roman sənətkarlıq baxımından qüvvətli təsir bağışlayır. Burada o dövrdə, xüsusən M. Hadi ilə bağlı baş vermiş hadisələrin xatırlanması, mənalı dialoqların qurulması, maraqlı məlumatların verilməsi süjet xətlərinin bir-biri ilə bağlılığını tam təmin edir. Yazıçı bu məqsədlə təsvir etdiyi dövrün ruhunu canlandırmaq üçün dil koloritini bacarıqla saxlamış, həmin məsələlərə kifayət qədər riayət etmişdir.

Ümummiyyətlə, "Şair və şər" düşüncələr romanı ideya-sənətkarlıq baxımından xalqımızın tarixi taleyinin mühüm dövrlərindən birini geniş epik lövhələrlə əks etdirir.

Könül Dənziyeva,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
denziyevak@mail.ru

Azərbaycan natiqlik sənətinininkişafında H.Əliyevin xidmətləri

Azərbaycanda natiqlik sənətinin yaranma tarixi çoxqədimdir. Bu sənət xalqın ədəbi-estetik fikri ilə bağlı qədim və orta əsrlərdə yazıçı və şairlərin şərh, risalə, təzkirə, bədii əsərlərində yaranmış, təşəkkül tapmışdır. Bu mənbələrdə sözün qüdrəti ilə bağlı dəyərli fikirlər söylənilmişdir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında söz, gözəl danışmaq qabiliyyəti bəşəriyyətin təməl daşı kimi qiymətləndirilmiş, xalqın əzəlinin söz olduğu təlqin edilmişdir. Ulu əcdadlarımız sözün real gücünü, təbii qüdrətini həmişə yüksək qiymətləndirmişlər. Babalarımız bəşər tarixini obyektiv təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, insan cismən

yox olsa da, onu tarixdə yaşadan sözdür. Bizim çağdaş tariximiz sözün tarixidir. Hər hansı bir tarixi dövrü mənəvi aləminiz, söz tariximizlə ölçür, qiymətləndiririk.

Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində nitqin, danışığın gözəlliyinə yüksək qiymət verən ədiblərimiz çox olmuşdur. Bunlardan Fələki Şirvani, İzzətdin Şirvani, Əfzələddin Xəqani, Nizami Gəncəvi, Həsənoğlu, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Qətran Təbrizi, M.Ə.Rəsulzadə, B.Çobanzadə, S.Vurğun, C.Xəndan, Ş.Qurbanov, İ.Şıxlı, Xəlil Rza Ulutürk və b. böyük natiqlər olmuşlar. Onların yazdıqları bədii əsərlərdə natiqlik məharəti, nitqin kamilliyi, nitqin təsir qüvvəsi, nitqdə forma və məzmun vəhdətinin gözlənilməsi haqqında janrın verdiyi imkan ölçüsündə elmi-nəzəri fikir və mülahizələr söylənilmişdir.

Azərbaycan natiqlik sənətinin inkişafında tək cə ədiblərimiz deyil, siyasi xadimlərimiz də yüksək xidmətlər göstərmişdir. Bu baxımdan ulu öndərimiz H.Əliyevin bu sahədəki xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək istəyirik. “Hər bir xalqın milliliyini, mədəni dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir” deyən Heydər Əliyev dövrünün görkəmli natiqlərindən olmuşdur. Yüksək kübarlıq, ziyalılıq etalonu olan Heydər Əliyev həm də bənzərsiz natiq idi. O, müdrik, ağıllı qərarları ilə yanaşı, danışığı, nitqi ilə də bu dilin keşiyində duran bənzərsiz bir insan, böyük mütəfəkkir və alim idi. Heydər Əliyev xalqla onun öz dilində danışırdı. İnsanlar onun nitqinin gözəlliyinə, zənginliyinə, axıcılığına, məntiqliyinə heyran qalır, onu dinləməkdən məmnun olurdular. Onun nitqi həqiqi mənada yaradıcı fəaliyyət idi. Cümlələrin quruluşu, sözlərin, ifadələrin işlədilməsində orijinallıq, özünəməxsusluq daima nəzərə çarpırdı.

Heydər Əliyev bir natiq kimi zəngin söz ehtiyatına malik idi. O danışarkən duruxmaz, söz axtarmaq üçün fikirləşməzdi. O, nitqində söz və ifadələrin təkrarına mümkün qədər yol verməzdi. Düzgün seçilən və yerində işlədilən ifadə vasitələri – leksik və frazeoloji sinonimlər, antonimlər, nidalar, müraciətlər, ritorik suallar və s. onun nitqini təşkil edir, estetik cəhətdən gözəlləşdirirdi: “Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir” deyən Heydər Əliyevə bu dil əziz idi, müqəddəs idi. O bu dilə mükəmməl yiyələnmişdi. Bu dildə, demək olar ki, hamıdan yaxşı danışırdı.

Heydər Əliyevin nitqində möhkəm bir məntiq, rabitə vardı. O heç bir qeydə baxmadan danışar, faktlar, sübutlar gətirər, dinləyiciləri qaneedəcək şərhlər verərdi. İti yaddaş və güclü hafizəyə malik olan H.Əliyevə dinləyicilər böyük maraqla qulaq asar, onu bütövlükdə anlayan və qəbul edərdilər.

H.Əliyev yüksək nitq mədəniyyətinə sahib idi. Onun danışığında nitqin bütün etik normalarına riayət olunurdu. Heydər Əliyev öz səfərbəredici nitqi, danışiq tempi, manerası, jestləri, mimikası və s. ilə auditoriyanı ələ alar, öz ideyalarını dinləyicilərə aşılardı. O, görkəmli natiq, söz ustası kimi də tarixdə qaldı. Onun nitqləri, çıxışları, söhbətləri, natiqlik məharəti mütəxəssislər tərəfindən öyrənilmiş, bu barədə əsərlər də yazılmışdır.

Afaq Yusifli,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gəncə Dövlət Universiteti
yusifli.afaq@mail.ru

Filoloji ölkəşünaslıq baxımından bədii mətnlərin təhlili

Ölkəşünaslıq kompleks elmlər tipinə aid olduğundan təbiətşünaslığa, tarixə, sənətşünaslığa, ədəbiyyat tarixinə dair materialları özündə əks etdirir. Bu məlumatların birləşdirici cəhəti onların eyni məkanla bağlılığıdır. Bu tip ölkəşünaslıq daha çox coğrafiya ilə bağlı olsa da, coğrafiya müxtəlif şəxsiyyətlərə, ədəbiyyat və elmin tarixinə, memarlıq və incəsənətə diqqət ayırmır. Ölkəşünaslıqla məşğul olmaq nəinki tarix, incəsənət,

ədəbiyyatşünaslıq, təbiətşünaslığa dair biliklərə yiyələnməyi tələb edir, eyni zamanda insanları öz ölkəsinin tarixi ilə maraqlanmağa, mədəni səviyyəsini yüksəltməyə, yeni muzeylər yaratmaq və əvvəlki muzeylərin və arxivlərin fondlarını zənginləşdirməyə, mütəxəssislərlə əlaqə qurmağa və elmi ədəbiyyatı oxumağa sövq edir. Akademik Lixaçev yazır: "... ölkəşünaslığın çox vacib və həm də elmdə nadir təsadüf olunan xüsusiyyəti burada "iki səviyyənin" olmamasıdır. Yeni birinci səviyyə – mütəxəssis alimlər, ikinci səviyyə isə - "geniş kütlə" üçün nəzərdə tutulmur. Ölkəşünaslığın kütləvililiyi onun yaradılmasında və qavranılmasında (istifadəsində) cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin iştirakı ilə şərtlənir.

İllər boyu tək-cə tariximizdə deyil, ədəbiyyatımızda da ağ ləkələr mövcud olmuşdur. (əgər intəhasız qaranlıq boşluqları ağ ləkələr adlandırmaq mümkündürsə). Azərbaycan ədəbiyyatının dönüş və yeni inkişaf dövrü adlandırılı biləcək məqamları arasında yaranan əsərlər və onların müəllifləri haqqında ən yaxşı halda məlumat xarakterli kiçik qeydlərlə, əksər hallarda isə ən məşhur adları xatırlamaqla kifayətlənmişlər. Halbuki, həmin əsərlər ədəbiyyatımızda dəfələrlə yaranmış dönüş və inkişaf dövrlərini başa düşməyə imkan yaradır. Adiliyi ilə seçilən fəvqəlbəşər adlandırılmaq məqsədilə yazılmamış bu əsərlər yarandığı dövrü, mühiti, Azərbaycan türklərinin daim inkişaf edən psixologiyasını, mənəviyyatını, həyata baxışını başa düşməyə imkan yaradır. Dünyaşöhrətli şairlərimiz məğrur tənhalıqda yaşayıb-yaratmırdılar. Yalnız öz mikromühitində tanınan və ya şöhrəti özündən sonra əsrlər boyu yaşayan şair və ədiblərimizin hamısı Azərbaycan ədəbiyyatı adlandırılan zəncirin qırılmaz halqalarıdır. Yaradıcılığının miqyasından asılı olmayaraq hər bir müəllif özündən əvvəl yaradılmışlardan bəhrələnmiş, təsirlənmiş, özündən sonra yaradılanlarda isə bəzən hiss olunmayan öləri də olsa iz qoyub getmişdir. XVI-XVIII əsrlərdə yaranmış Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri az tədqiq olunmuş, oxucu kütləsi arasında geniş yayılmamışdır. Bu əsərlərin tədqiqi hər dəfə daha artıq zaman və məkanı əhatə edən spiralvari xətt üzrə inkişaf etməlidir. Bu zaman tədqiq olunan əsərlərin yalnız bədii xüsusiyyətləri, fəlsəfi dəyəri deyil, həm də yarandığı dövrün, tarixi şəraitin müxtəlif çalarları aydınlaşır.

Bu yazımızda konkret nümunə - Məhəmmədin "Şəhriyar" dastanı əsasında filoloji ölkəşünaslığın aspektləri aydınlaşdırılır. Hadisələrin cərəyan etdiyi məkan, həmin məkanın təsvirinin məzmun və ideyanın açılmasına xidmət etməsi məqalənin əsas tədqiqat obyektidir. Hadisələrin baş verdiyi Gəncə məhəllələri, onların tarixi-coğrafi reallığa uyğunluğu əsərin bədii dəyərini artırır. Bu üsulla bir çox bədii əsərlərin mətninin təhlili filoloji ölkəşünaslığın inkişafını şərtləndirə bilər.

"Şəhriyar" əsərinin XVIII əsrdə yazılması şübhə doğurmayan həqiqətdir. Elmi ədəbiyyatda əsərin XVIII əsrdə yazılması təsdiq edilir. H. Araslı yazır ki, "XVIII əsrdə Azərbaycan nəsrinin ən yaxşı nümunəsi "Şəhriyar dastanı" adlandırdığımız əsərdir." (3 Ə.Səfərli də "XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri" kitabında bunu təsdiq edir: "Orta əsrlər bədii nəsrinin ən gözəl və kamil bir nümunəsi olan "Şəhriyar" dastanının da məhz XVIII əsrdə yaranması təsadüfi deyildir. Bu əsər yeni bədii-estetik keyfiyyətləri özündə əks etdirən qiymətli bir sənət əsəridir." Yuxarıda adını çəkdiyimiz kitabda əlyazmasında 1245-ci ilin qeyd olunduğu göstərilir. Miladi tarixlə 1829-1830-cu ilə aiddir ki, bu da əlyazmasının tarixidir. "Şəhriyar" əsərinin XVIII əsrdə yarandığını iddia etmək məntiqi cəhətdən də düzgündür. Azərbaycan ədəbiyyatında ənənəvi olaraq ədəbi əsərlər müəyyən səlahiyyətli şəxsin sifarişi ilə yazılırdı, müəllif adətən yaşadığı dövrü təsvir etsə də, əsərdə baş verən hadisələri bir, iki, bəzən də daha çox əsr əvvələ köçürürdü. Ətraf torpaqların hakimləri ilə dəfələrlə aparılmış qanlı müharibələrə, sui-qəsdlərə baxmayaraq Ziyadoğlular nəslinin hələ çox güclü olduğu XVIII əsr Gəncəsində yaranmış bu əsərdə təsvir olunan hadisələr çox güman ki, XVII əsrdə baş verir.

"Şəhriyar" əsərində poema və dastan, nəsr və şeir, nağıl və reallığın bir-birinə qəribə şəkildə çulğuşmuş təsiri vardır. Bir çox poema və dastanlarda olduğu kimi övlad həsrətilə yaşayan ailədə bir oğlan dünyaya gəlir. Əsərdə maraqlı bir üçlük vardır. Məhəmməd

yazır ki, uzun illər övlad həsrətilə yaşayan sövdəgər Saleh iki oğlan uşağını dardan qurtarandan sonra üçüncü uşaq, adı Şəhriyar qoyulmuş əsər qəhrəmanı dünyaya gəlir. Sürətlə böyüyən ağıl və kamal sahibi olan Şəhriyar qeyri-ixtiyari aşıq səviyyəsinə yüksəlir. Atasına kömək etmək, onun kimi sövdəgər olub köməyinə durmaq arzusu ilə yaşayan Şəhriyara gecə eşq badəsi içirirlər. Ona eşq badəsi içirən saqinin yuxuda və reallaqda mövcud olması əsərdə açıq deyilmir. Xosrov və Məcnun, Vərqa və Kərəm aşılıq səviyyəsinə yuxuda deyil, reallıqda yüksəlmişlər. Onları daxildən qarsan alov Şəhriyara yaddır. Sənubərin yanına Kirmana getmək onun üçün sanki bir borc və ya vəzifədir. Başqa aşıqların rastlaşdığı təhlükə və sınaqların qarşısında Şəhriyarın ləzgilərə əsir düşməsi, Kirmana gedib çıxması əzab-əziyyət təsiri bağışlamır. Şəhriyarın eşq yolunda qarşılaşdığı ən böyük çətinlik onun sövdəgər oğlu, sevgilisinin isə xan qızı olmasıdır. Əvvəlcə, Şəhriyarın atası elçiliyə gələndə onun hərəkətindən qəzəblənən, hətta sövdəgərə ölüm hökmü verən Cahangir xan sonra qızının Şəhriyarı sevməsi xəbərini həyəcənsiz, daxili mübarizəsiz qəbul edir. Onu yalnız iki şey maraqlandırır. Şəhriyarın kamalı və şahın qəzəbi. Şəhriyarı gördükdən sonra onun aqlını, ləyaqətini, surətini qiymətləndirən xan hökmdardan, Şah Abbasdan bu izdivaca razılıq almaq qərarına gəlir. Şah Abbas da taleyin hökmü əksinə getmir və Şəhriyarla Sənubərin evlənməsinə icazə verir. Bu zaman o, Şəhriyara Gürcüstan bəylərbəyisi adı verilməsini əmr edir. Azəri türklərində qədimdən yeni evlənen, toyu olan gəncə bəy deyilirdi və nişan-toy ərəfəsində bəyin arzuları, istəkləri mümkün qədər yerinə yetirilir, ona yalnız nişan – toy ərəfəsində bu ad verilirdi. Əsərdə də belədir. Şah abbasın fərmanında deyilir: “Min bəd Şəhriyar xan bəglərbəyi Gürcistan deyilüb, müsəmma olunsun”. Şəhriyar bəylərbəyi müsəmma olunur, yəni ona bəylərbəyi adı qoyulur, bəylərbəyi kimi hörmət göstərilməsi əmr olunur. Bu epizod əsərin ən maraqlı düyün nöqtələrindən biridir. Həm ali hökmdar tərəfindən bir növ qanuniləşdirilmiş qədim xalq ənənəsi, həm dəfələrlə Gəncə xanlığına ərazi iddiaları etmiş Kartli-kaxeti çarlarının əslində kimə tabe olduqlarına vurulmuş işarə bu epizodda öz əksini tapmışdır.

**Elmira Məmmədova,
dosent
Bakı Avrasiya Universiteti**

Türk xalqlarının vücudnamə yaradıcılığında təzadlar

Türk xalqlarının janr sistemində xüsusi yer tutan vücudnamələr poetik sisteminin mükəmməlliyi ilə diqqəti cəlb edir. Janrın poetik fiqurlar sistemində bədii təzadlar həyatın müxtəlif ziddiyyətli məqamları ilə bağlı üslubi elementlər kimi çıxış edir. Müxtəlif hadisə, əşya və duyğuların müqayisəsi zəminində yaranan bu poetik kateqoriyadan vücudnamə yaradıcılığında insan ömrünün mənasını və mənasızlığını qeyd etmək, dünya və axirət həyatının müqayisəsini aparmaq, ikincinin daha əhəmiyyətli olduğunu vurğulamaq, xüsusilə ömrün son mərhələsi olan qocalıq çağında insanın fizioloji varlığı ilə ruhi-psixoloji durumu arasındakı ziddiyyəti ifadə etmək kimi məqsədlərlə istifadə edilir.

Vücudnamələrdə bədii təzad üç aspektdə və linqvistik modeldə öz ifadəsini tapır. Bir qisim vücudnamələrdə təzad ömrün əvvəli ilə sonunun müqayisəsi zəminində yaradılır, ikinci qisim örnəklərdə müxtəlif nəsillər arasında olan ixtilaf dilə gətirilir, üçüncü qisim örnəklərdə isə müxtəlif antonim sözlər vasitəsilə ömrün təzadları dilə gətirilir. Birinci qisim vücudnamələrin leksik-semantik modeli kimi aşağıdakı bayatını da nümunə göstərə bilərik. Qarslı Qurbaninin aşağıdakı bayatısında da həmin məntiq bədii təzadla ifadə edilir:

*Bayax gəldim,
Ağaca dayaq gəldim*

*Cəsəd der yüz yaşadım,
Könül der bayax gəldim.*

Bayatıda könül ruhun semantik paraleli olaraq çıxış edir və müəyyən yaş səviyyəsindən sonra insanın bədənində, cəsədində gedən fizioloji-bioloji yaşlanma nəticəsində qocalığın gəldiyi, onun arxa divarında isə ölümün durduğu bildirilir. Lakin ruh ölməz olduğu üçün qocalan cəsədin yüz yaşı ona bir an kimi gəlir. Ümumiyyətlə, insan ömrünün bir ana və ya bir ilə bənzədilməsi ənənəsi həm klassik poeziyada, həm də xalq şerində müxtəlif poetik deyimlərlə dilə gətirilir. Ömrün müxtəlif illərinin müqayisəli təsvirində daha geniş mətn daxilində və ya misradaxili, misralararası kontekstdə ziddiyyətlərin təsviri ilə təzadlar verilir:

*Yüz yaşında iman gerek yarısa,
Vəsiyyətin edər sözü varısa,
Qurbani der, ömür yüz qarısa,
Könül der, təzəyəm, buta yaxşıdır. (2, s. 168)*

Bu nümunədə təzadlılıq antonim sözlər vasitəsilə deyil, mətndaxili mənənin müqayisəli təqdimi ilə yaradılır. Ömür ötüb keçir, insan fiziki baxımdan qocalır, insanın ruhu isə bütün bu fizioloji prosesə baxmayaraq, cavan qalır.

İkinci qisim vücudnamələrə ata və övlad münasibətlərini ifadə edən örnəkləri daxil edə bilərik. Bu baxımdan daxili monoloq şəklində qurulan anonim bir vücudnamədə müəyyən yaş mərhələsindən sonra artıq övlad atası ilə bağlı qayğılarını dilə gətirir, onun yaşlanmasından, səhhəti ilə bağlı problemlərdən ötrü narahat olmağa başlayır. Getdikcə mənəvi baxımdan təzad yaşayan valideynlə övlad arasındakı uçurum daha da dərinləşir, ata qızının onu bəyənmədiyini hiss edir:

*40 yaşında
Baba :
Kızım, benim entellektüel düzeyimi yeterli bulmuyor...
Ona göre çağın gerisinde düşünüyormuşum...
Oysa küçükken derslerine hep ben yardım ederdim...
Anlayamadığı bütün problemleri bana sorardı...
Şimdi beni beğenmiyor...
Bir daha onunla asla politik tartışmalara girmeyeceğim...
Kızı :
Babam giderek daha da çocuk gibi davranıyor...
Sürekli bir şeylerden yakınıyor...
Gerçi son zamanlarda sağlığı da iyi değil ama...
Ya ona bir şey olursa...?
Zaten hiç bir zaman dilediği gibi bir evlat da olamadım... (3)*

Digər belə bir vücudnamə mətnisə mənsur vücudnamə nümunəsi olaraq Sultan II Muradın "Fateh Sultan Mehmedənəsihətlər" risaləsidir. Həmin mətndə də gənc və yaşlı nəsil arasındakı müxtəlif fərqli baxışlar dilə gətirilir.

Üçüncü qisim təzadlılıq isə vücudnamə mətnlərində poetizmi qüvvətləndirən element kimi çıxış edir. Həm klassik, həm də müasir vücudnamə mətnlərində belə linqvistik təzad modelinə rast gəlirik. Əhməd Yəsəvinin aşağıdakı misraları bu baxımdan nümunə verilə bilinər:

*Kul Hace Ahmed irbolmasan gölgen yahşı,
Kızıl yüzüngkarayirdesolğan yahşı. (4)*

Bu vücudnamə mətnində də təzadlılıq həm antonim sözlərlə, həm də zidd fikirlərlə qurulur. Sovet dövrünə aid bir vücudnamə nümunəsində də bu cür təzadlılığa rast gəlirik.

*Alındı köhnədən qalan qisaslar,
Xainlər dərdləndi, şadlandı dostlar,
Qəhrəmandı Qızıl Ordu, matrosalar,*

Düşmənin ürəyin döndərdi qana. (2, s. 45)

Burada “xainlər və dostlar”, “dərdləndi və şadlandı”, “matroslar və düşmən” kimi sözlər vasitəsilə təzad yaradılaraq, sovet dövrü mədh edilir.

Beləliklə, vücudnamələrdə bədii təzad həm antonim sözlərlə, həm də daha böyük sintaktik bütövlərlə öz ifadəsini tapır.

Tərənə Nağıyeva,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

M.P.Vaqif yaradıcılığında feili frazeoloji birləşmələrin işlənmə xüsusiyyətləri

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində M.Füzulidən sonra bütöv bir dövr yaradan M.P.Vaqifdir. F.Köçərli bu haqda yazır: “... Milli şairlərimizdən onun kimi sadə və açıq lisanda və ana dilimizin şivəsində şeir və qəzəl yazan az olubdur. Müasirləri ona nəzirə yazmağa səy və təlaş ediblərsə də, onun kimi mühəssənətli, gözəl və açıq kəlam söyləməkdə aciz qalıblar”.E.M.Əlibəyzadə qeyd edir: “M.P.Vaqif üslubu klassik üslub, şifahi xalq yaradıcılığı və canlı dilin sintezindən ibarətdir”. Bu fikri təsdiqləmək üçün deyə bilərik ki, M.P.Vaqifin ən mühüm xidmətlərindən biri folklor üslubunu klassik üslub materialı ilə zənginləşdirməsidir. Vaqif yaradıcılığının üstünlüyü, gözəlliyi, rəvanlığı və nəhayət ki, aydınlığı ondadır ki, milli dil, danışmaq leksikası onun əsas qayəsini, məğzini təşkil edir. Belə ki, dilçiliyin hər bir nöqtəyi-nəzərindən yanaşsaq, M.P.Vaqif yaradıcılığında milli dil quruluşunun incəliklərini görmüş olarıq. Məhz M.P.Vaqif dilinin zəngin frazeologiyası da deməyə əsas verir ki, M.P.Vaqifin həyatı xalqın həyatı ilə sıx bağlı olumuşdur. “Baş çəkmək, yada düşmək, iraq düşmək, nəzərdən salmaq, ağılı aparmaq, bağırı qan olmaq, üz döşəmək, sığal vermək, daşa dönmək, insafa gəlmək, adlara düşmək, həyası üzündə, ağılı başında, başına dolanmaq, oda qalanmaq, qaş-göz oynatmaq, canı çıxmaq, etibar satmaq” və s. Bu baxımdan M.P.Vaqif frazeologiyasını ifadə vasitələrinə görə iki yerə ayırmaq olar:

İsmi frazeoloji birləşmələr;

Feili frazeoloji birləşmələr.

M.P.Vaqif dilində işlənən feili frazeoloji birləşmələr özləri iki yerə ayrılır:

Xalq dilində işlənən feili frazeoloji birləşmələr: “can vermək”, “ahu-zar çəkmək”, “könlün almaq”, “bada getmək”, “canı çıxmaq”, “sığal vermək”, “ərsəyə gəlmək”, “əl çəkmək”, “mat qalmaq”, “başa gəlmək”, “ayağa salmaq”, “baş çəkmək”, “xəbər vermək”, “yana-yana qalmaq”, “nəzərdən salmaq”, “daşa dönmək”, “canı yanmaq”, “qan ağlamaq” və s. Təbii ki, xalq dilindən süzülüb gələn belə birləşmələrin Vaqif yaradıcılığında işlənməsinin özünəməxsus yeri və çəkisi var. Bu birləşmələr içərisində elə birləşmələr var ki, onların bir komponenti Vaqif üslubundan gələn incəliklə dəyişdirilmiş və frazeoloji birləşməyə daha artıq məcazlıq vermişdir. Belə ki, xalq dilində işlənən “ağıla gəlmək”, “qulaq asmaq”, “gözü qan ağlamaq”, “yuxu aparmaq”, “ağılı çaşmaq”, “bəhanə etmək” (tərkibi feil) “ciyəri yanmaq”, “yuxusu qaçmaq”, “göz ayırmaq”, “canı üzülmək” və başqa bu kimi frazeologizmlər Vaqifin dilində “kəmalə gəlmək”, “qulağa salmaq”, “didəsi qan ağlamaq”, “yuxu almaq”, “ağılı dağılmaq”, “qulaq salmaq”, “bəhanə tutmaq”, “ciyəri sökülmək”, “canı dağılmaq” formalarında işlənmişdir.

“Dəxi əqlə, bir kəmalə gəlirmi?”, “Əğyarın sözünü qulağa salma”, “Qəribliyə düşsəm, qan ağlar didəm”, “Yuxu məni aldı gəlin gecəsi”, “Dağılır aqlım, huşum – hər nə var”, “Bəhanə tutuban, bizdən gen gəzmə”, “Kirpiklərin dəyir, ciyər sökülür”, “Görənlərin kəsilibdir yuxusu”, “Onun üçün göz kəsmərəm gözümdən”, “Vaqifəm, bədəndən canım dağılır”və b. Vaqif yaradıcılığının zənginliyi bir də ondadır ki, o yaradıcı, novator şairdir.

Realist şairin məcazlarının özündə bir inandırıcı məşuqə gözəlliyi, qadın siması və ona olan dərin sevgi öz əksini tapmışdır. M.P.Vaqifin şeirlərində üslubi frazeologizmlər də özünəməxsusluğu ilə seçilir: “camalından nur yağmaq”, “nəzakət satmaq”, “etibar satmaq”, “kirpiyindən qan saçılmaq”, “dodaqları qan süzmək”, “xəyalını kəsmək” və s. “Sanasan ki, camalından nur yağır”, “Xublarda adətdir, nəzakət satar”, “Yanımda etibar sata bilməzsən”, “Xəncər kirpiyindən saçılır qanlar”, “Nöşün məndən xəyalını kəsibsən?” və s.

Vaqif frazeologizminin əsas xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, istər ümumxalq dilindən gələn frazeoloji birləşmələr, istərsə də üslubi frazeoloji birləşmələrin ayrı-ayrı misralarda tez-tez təkrarlanması yox, sinonim variantlarının işlənməsi daha çox təsadüf olunur. Məsələn, “rəngi saralmaq” mənasında M.P.Vaqif “Rəngi-ruyin dönüb heyvaya genə”, “Heyva tək rəngim saralıb-solub”, “Oldu rəngim axır xəzəl sevdiğim!”, “Dərdin məni heyvalara döndərdi”, yaxud da “ciyəri yanmaq”, “bağrı yanmaq” mənasında: “Sərasər bağrımı qana döndərdin”, “Üzünə baxanda qan olur ciyər”, “Həsretindən bağrım qan ilə dolub”, “Səndən ayrı bağrım kəbabə dönmüş”, “Bağrın olsa para-para baxmaram”, “Baxışın bağrımı döndərdi qana”, “Vaqifin bağrını döndərdin közə”, “Həsretindən bağrım dönər sulara”, “Bağrım dönüb qızıl qana, degilən!”, “Məni dərdin döndərmişdi kəbabə”, “Oda yaxdın ciyərimin başını”, “Bağrım dəlindiyin hər yetən bildi”, “Qaş ilə, göz ilə cigər qan olur” və s. Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, M.P.Vaqif yaradıcılığı Azərbaycan dilinin zənginliyini özündə əks etdirən misilsiz nümunələrdir. Onun hər bir şeirində dilimizin varlığı öz əksini tapıb. Daha dəqiq desək, M.P.Vaqifin dili Azərbaycan dilidir. Hamımızın sevdiyi, işlətdiyi, tərcüməsiz başa düşdüyü doğma dilimizdir.

Zemfira Abbasova,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Yazıçı dilinin və üslubunun öyrənilməsi sahəsində onomastik leksikanın əhəmiyyəti və rolu

Ümumilikdə ədəbi tədqiqat məsələlərini araşdırsaq, Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə xeyli işin görüldüyünü, bir çox yazıçıların əsərlərinin onomastik leksikasının tədqiq olunduğunun bir daha şahidi olarıq. A.Qurbanovun, R.Məhərrəmovanın, Q.Mustafayevanın, F.Bağirovanın, D.Əliyevanın, L.Piriyevanın, H.Hüseynovanın, Ə.Mikayılovanın və başqalarının tədqiqatları buna nümunə ola bilər. Adıçəkilən müəlliflərin əsərlərində M.Ə.Sabirin, S.Rəhimovun, S.Vurğunun, M.S.Ordubadinin, E. Əfəndiyevin və bir çox başqa yazıçı və şairlərimizin onomastik leksikası ciddiylə tədqiq edilmişdir. Lakin digər yazıçı və şairlərimizin yaradıcılıqları isə müxtəlif istiqamətlərdən tədqiq olunsada, onomastik tədqiqatlardan kənar qalmışdır.

Bu yəqin ki, dilçiliyin onomastika bölməsinin daha gənc elm sahəsi olması ilə də əlaqələndirilməlidir. Bu; işin özülünün daha “kövrək” olduğunu bildirdiyi səbəbindən keçmişimizi, bu günümüzü daha dərinləndirən öyrənmək baxımından elmin bu sahəsinin inkişaf etdirməyi qarşımıza məqsəd qoymalıyıq. Çünki onomastik leksikanı tədqiq etməklə biz xalqımızın tarixi, dili və çoxsahəli həyatı haqqında məlumatlar əldə edə bilərik. Məhz onomastik vahidlərdə dil vahidlərinin ən qədim semantik mənə çalarları və qrammatik formaları daxilində xalqın ilkin etnik – mifoloji, mənəvi-psixoloji ruhu özəlliklə qorunub saxlanmışdır ki, bu da bizim milli kimliyimizin əsas göstəricisidir.

Xalqımızın inkişaf mərhələlərinin, xüsusilə ən qədim dövrlərinin tarixi etnoqrafiyası, etnogenezi ilə bağlı bir sıra problemlərin həllində onomastik vahidlərə etibarlı mənbə kimi yanaşılır. Onomastik vahidlərin öyrənilməsi təkcə dilçilik elminə deyil, eyni zamanda, tarix, coğrafiya kimi digər elm sahələrinə də lazımi məlumatlar verə bilər. Bir çox mübahisə

doğuran məsələlərin həllində onomastik vahidlərin rolu böyükdür. Məlumdur ki, xüsusi adları araşdırmaq üçün əvvəlcə onları sistemlə toplamaq lazımdır və təbii ki, Azərbaycan dilində olan onomastik vahidləri toplamaq üçün xüsusi əhəmiyyəti olan mənbələrdən biri, həm də birincisi bu dildə yazılmış bədii ədəbiyyat nümunələridir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dili türk dilləri içərisində çoxəsrlik yazı ənənəsi olan bir dil olduğundan bu dildə saysız-hesabsız əsərlərin yazılması təəccüb doğurmur. Bu əsərlər istər üslub və janr, istərsə də məzmun rəngarəngliyinə görə bir-birindən fərqlənsə də, coğrafi məkanların, şəxs adlarının ilkinliyini qorumaq baxımından, kökə söykəndiyindən, ədəbi əsərlərimizin kəsinliklə reallığa əsaslandığının ən bariz nümunəsidir. Məhz buna görədir ki, bədii əsərlərdə əksini tapmış onomastik vahidləri toplamaq, onları linqvistik planda tədqiq etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdəndir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, onomastik vahidlərin hər biri tariximizi, adət-ənənəmizi qoruyur, özündə yaşadır. Bu fikirlə razılaşan və tədqiqatlarında bu amal uğrunda çalışdığını dönə-dönə təsdiq edən Azərbaycan toponimisti T.M.Əhmədov qeyd edir: “Yaddan çıxarılmamalıdır ki, xüsusi adların toplanması və araşdırılmasında folklor nümunələrindən (dastanlardan, nağıllardan və s.) və yazılı ədəbiyyat incilərindən geniş istifadə olunmalıdır”. Həmçinin bu mövzuda bir çox alimlərimizin dəyərli fikirləri vardır.

Hörmətli alimimizin sözlərindən nəticə çıxararaq deməliyik ki, son illərdə onomastikaya aid bir çox gərəkli, sanballı tədqiqatlar aparılmasına baxmayaraq, bu sahədə həllini gözləyən problemlər hələ də qalmaqdadır. Bu mənada bədii ədəbiyyatımızda işlənmiş onomastik vahidlərin seçilib toplanması və linqvistik baxımdan dönə-dönə incəliklə təhlil edilməsi tədqiqat işin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Məlumdur ki, bədii əsərlərdə onomastik vahidlər müxtəlif məqsədlərlə işlədilir ki, bu da bizə dilin bütün səviyyələri ilə sıx bağlı olan dil vahidlərinin bədii ədəbiyyatdakı leksik-semantik, qrammatik, üslubi xüsusiyyətlərinin araşdırılması məsələsinin özü-özlüyündə onomastikanın bir sıra problemlərinin öyrənilməsinə kömək etmiş olduğunu deməyə əsas verir. Xüsusi adların tədqiqi həm müxtəlif yazıçıların, həm də konkret bir sənətkarın əsərləri əsasında aparıla bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı yazıçıların əsərlərinin onomastik baxımdan təhlilinin əhəmiyyəti böyükdür. Çünki bu araşdırmalar yazıçının həm də fərdi üslubunu öyrənməyə imkan yaradır.

Aynurə Mustafayeva,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Qacar səhnədə dünən və bu gün

Ağa Məhəmməd şah Qacar! Bütün Şərq tarixində “xacə şah” kimi məşhurlaşan bu şəxsiyyət bir-birinə daban-dabana zidd yanaşmaların və münabətlərin hədəfidir. Kimisi onu fars mənafeyinə, İran səltənətinə xidmətdə, Azərbaycanı işğalda suçlayır, öz fiziki qüsurunun qisası acısını yaşayan qəddar, qanıçən bir şah kimi lənətləyir, kimisi isə dövlətçiliyi qurmaq, Azərbaycanı birləşdirmək missiyasını üzərinə götürdüyünü iddia edir, yaxşı əməli mükafatsız, pisi isə cəzasız qoymayan müdrük bir hökmdar kimi alqışlayır. Onu da deyək ki, xalqın yaddaşında da bir Qacar obrazı var və o, qəddar, zalım bir kəsi “Qacar uşağı, Qacar” sözləri ilə yamanlayır.

Əminliklə demək olar ki, Qacar tariximizin ən mübahisəli şəxsiyyətlərindəndir. Mübahisələrin bu dərəcədə qızıışmasında isə bədii mətnlər xüsusi rol oynamışdır. Ədəbiyyatımızda Ağa Məhəmməd şah Qacar qədər özündən söz etdirən tarixi şəxsiyyət, demək olar ki, yoxdur. Bu dərəcədə maraqlı isə təsadüfi ola bilməz. Feodal özbaşınalığının, tayfaların aramsız və amansız didişmələrinin hökm sürdüyü bir şəraitdə İran kimi

mövhumatçı bir mühitdə bir xacənin şahlıq mərtəbəsinə yüksələ bilməsi, təbii ki, sıradan bir şey deyildi.

Qacar şəxsiyyəti indiyə qədər milli söz sənətimizin beş əsərində: Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Ağa Məhəmməd şah Qacar", Səməd Vurğunun "Vaqif", Əli Əmirlinin "Bütün deyilənlərə rəğmən və ya Ağa Məhəmməd şah Qacar" pyeslərində, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin "Qan içində", Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü" romanlarında obrazlaşmışdır. Özü də onu nəzərə almaq lazımdır ki, bu əsərlərdən hər biri öz dövründə məşhurluq, ədəbiyyat tariximizdə isə mövqə qazanmışdır. Hələ onu da qeyd etsək ki, Qacar yeganə azərbaycanlı şəxsiyyətdir ki, avropalı bir müəllifin də marağını cəlb etmiş, ona özü haqqında ikicildlik bir roman yazdırma bilmişdir. Jan Gevrin sənədli roman şəklində yazdığı "Xacə şah" əsəri Qacar şəxsiyyəti haqqında ən dolğun, ən etibarlı mənbə hesab olunur və bu əsərdə Qacarin bədii yox, tarixi obrazı var.

Qacarin bədii obrazı isə milli ədəbiyyatımızda daha çox dram janrının diqqətində dayanmış və onun şəxsiyyəti ilə bağlı mübahisələrin qızışmasında da məhz bu janrdan yazılmış əsərlər daha böyük rol oynamışdır. Qacar haqqında yazılmış pyeslər öz dövrünün səhnəsini zəbt etmiş, iyirminci əsrin əvvəllərində Hüseyn Ərəblinskinin, ortalarında Sidqi Ruhullanın, XXI əsrin əvvəllərində isə Fuad Poladovun Qacarı böyük tamaşaçı auditoriyası toplamışdır. Elə bu faktlara diqqət edək ki, "Vaqif" min, tamaşaların qısa müddətli ömür yaşadığı bu gün isə "Şah Qacar" bir neçə il ərzində əlli dəfədən artıq səhnəyə çıxmışdır.

Doğrudan da, "Şah Qacar" tamaşası Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrında uğurlu bir səhnə ömrü yaşadı. Amma bu uğru yalnız həmin tamaşanın ayağına yazmaq olmaz, fikrimizcə, bu uğurda onun sələfi "Vaqif" in də payı vardır. "Vaqif" -in Qacar ətrafında yaratdığı mübahisə-mükəlimələrdən sonra bu mövzuya maraq sönmür. Qacarı tamaşaçı "Vaqif"dən tanımış, onu "bir boynu olsaydı əgər bəşəriyyətin, onu bu qılıncımla vurardım yəqin" deyən bir qanıçən kimi qəbul etmiş, "gərək fars dilində yazsın sənətkar" düşüncəsində olan bir naxələf olduğuna inanmışdır. Tamaşaçı "yaxşı" tanıdığı Qacarin yeni simasını mərak etdi və elə ona görə də "Şah Qacar"ın hər baxışı zamanı üzünü Akademik Milli Dram Teatrına sarı tutdu.

Əslində istər pyesi oxuduqca, istərsə də tamaşanı seyr etdikcə hiss edirsən ki, müəllif bütün gücü ilə "Vaqif" dəki Qacara qalib gəlmək, tamaşaçı yaddaşına yeni Qacar obrazını həkk etmək istəmişdir. Buna yalnız müəllif deyil, tamaşanın rejissoru, Qacar rolunun ifaçısı da var gücləri ilə çalışırlar.

Tamaşaçı Qacarin "Mənim vicdanım da, qəlbim də qandır" dediyinəmi, yoxsa "Zalımlarla zalım, adillərlə daha adil oldum" sözlərinəmi inanır? Keçən əsrin ortalarından bəri davam edən lənətlərdən sonra bu gün Qacar səhnəyə çıxıb nə qədər öz ədalətindən ağızdolusu danışsa da, tamaşaçının yaddaşında hələ də "Şair, hökmdar hüzurundasən!" deyən Qacarin kabusu, qəlbində isə "Ruhuma can verir ölüm havası" deyən Qacarin qorxusu vardır. Və bu gün o, səhnədən "ədalətli ol, əhalini vergi ilə boğma" deyən bu kabusu məhv etməyə, "mən döyüşkən şah yox, adil şah olmaq marağındayam" deyən bu qorxunu silməyə çalışsa da, tamaşaçı ona inanmır ki, inanmır.

"Xacə şah" damğası almış bu hökmdarın fiziki şikəstliyi "Vaqif" də onu karikaturik vəziyyətə salmaq üçün bəhanəyə, "Şah Qacar"da isə tragik səviyyəyə yüksəltmək üçün vasitəyə çevrilir. Tamaşaçı onun faciəsinə acımaqdan, karikaturasına gülməyi üstün tutur. Özümüzü bağışlatmaq istədiyimiz Qacar növbəti dəfə bizdən küsür, özü də bu dəfə o, daha küskün, daha incik görünür. Vaxtilə səhnədən böyük təmtəraqla söylənib, gurultu ilə alqışlanan yalanlar onu ağrıdırdısa, bu gün inandıra bilmədiyi gerçəklər, rişxəndi, lənəti yox edə bilməyən həqiqətlər onu acılaşdırır və Qacar acılaşdıkcə daha da küskünləşir. O, həm vaxtilə ən qorxunc müharibələrdən qalib çıxıb indi adi uydurmalar qarşısında məğlub qalmış özündən küskünləşir, həm kənar güclər qarşısında dayanıb duruş gətirə biləcək bir ölkə qurmaq missiyasını yarımçıq qoyub yalnız onun bədənini deyil, bütün

səltənəti başsız qoyanlardan, həm də onun kəsilmiş başını sonralar dönə-dönə kəsən xələflərindən.

Qacarın bədənini başsız qaldıqdan sonra onun başını yenidən kəsmək ənənəsi çox tez - onun ölüm xəbərinin səhəri yaranmışdı və onun başsız bədəninin şərəfinə elə o səhərdə "Taci-zərdən ta ki, ayrıldı dimaği-pürqürur, payımal oldu təpiklərdə səri-sərdarə bax!" sözləri söylənilmişdi. Bu kəlmələrin sahibinin, əlbəttə, haqqı vardı bunları söyləməkdə, o, öz qatilinin ölüm xəbərini eşitmişdi və sağ qalmış başının şərəfinə söyləmişdi bu sözləri. Təbii ki, ölkəsini Qarabağ xanlığından ibarət bilən, onun sərhədlərindən o yanı xaric hesab edən bir kəs Qacarın yürütdüyü siyasəti və onun ölümünün aqibətini qlobal mənada dərk edə bilməzdi. Onun üçün Qacar adı bir işğalçı idi, məramı, məqsədi talançılıq olan işğalçı.

Sonradan zaman ötdükcə, tarix bizə Qacarın kəsilmiş başının acı aqibətini yaşatdıqca Haqverdiyev Qacarın məram, məqsədini tamaşaçıya çözməyə, Ərəblinski isə ifasında bunu göstərməyə çalışdı və onlar çalışdıqlarına müvəffəq də oldular. Ancaq bu müvəffəqiyyət uzun müddət davam etmədi. Cəmi bir neçə on il sonra bir vaxt başını insan kəllələrindən hörüləcək qüllənin ən hündür yerində qoymaq istədiyi Vaqif əlinə düşən fürsəti fəvta vermədi, Qacarın başını elə amansızlıqla kəsdi ki, yəqin ki, bu baş heç Şuşa sarayının qaranlıq otaqlarının birində qəfil endirilmiş qılınc zərbəsinə düş gələrkən belə sızlamamışdı. Onun sızıltısı bu dəfə daha acı idi, çünki bir vaxtlar tarixinə dövlətçilik və birlik yazmaq istədiyi xalq onun kəsilmiş başını elə coşqu ilə qarşıladı ki, onun "qatil"i milli səhnəmizdə heç bir tamaşanın qazanmadığı uğru qazandı. "Vaqif" in uğru böyüdükcə Qacarın faciəsi də dərinləşdi. İki əsr öncə zindanın soyuq divarları arasında cəlladının yolunu gözləyən qoca Vaqif Qacarın ölüm xəbərinə necə sevinmişdisə, iyirminci əsrin ortalarında teatrın rahat kreslolarında əyləşən tamaşaçı da bu ölümə eləcə sevindi. Səhnədən Qacara qarşı aparılan bu repressiya uzun müddət davam etdi. "Vaqif" dönə-dönə tamaşaçıların qarşısına çıxdı və hər dəfə də Qacarın başını böyük zövq və ləzzətlə kəsdi.

Qacarın başı isə uzun müddət sərgərdan dolaşaraq öz haqqına qovuşacağı günü, öz tarixi bəraətini gözlədi.

İyirmi birinci əsrin əvvəllərində, nəhayət ki, bu gün gəldi. Səhnə Qacarın kəsilmiş başını alqışlamaq üçün yox, bu başı kəsənləri lənətləmək üçün tamaşaçıları teatra dəvət etdi. Bütün tamaşa Qacarın kəsilmiş başının öz fiziki qüsurunun acısını bəşərdən çıxmaq istəyən adı bir xacənin, dünyanı qan dənizinə çalxalamq istəyən bir müstəbidin, yalnız taxt-tacının eşqi ilə qılınc çalan bir hökmdarın başı olmadığını sübut etməyə çalışdı. Qacarla bağlı bütün həqiqətləri, gerçəkləri ucadan tamaşaçıya bəyan etdi. Uzun illərin repressiyasından sonra səhnədən Qacarın bəraət alması üçün çox çalışdı, ancaq müvəffəq oldumu? Tamaşaçı, adətən, səhnədən eşitdiklərinə, gördüklərinə deyil, hiss edib duyduqlarına inanır, onu duyğulandırmadıqca hətta Jan Gevrin "Xacə şah" əsəri kimi mötəbər mənbənin ələk-vələk edilib səhnəyə tökülmüş materialları belə yararsız qalır. Mənbələrin verdiyi məlumata görə Qacar doğularkən səmada quyruqlu ulduz görünmüşdü. Bu ulduzun doğuluşu onun anası Ceyran xanımı yaman qorxutmuşdu...

Qacar uşaqlığından özünə qarşı ədalətsizliklərə alışmışdı. Onu cismən şikəst etmişdilər, ancaq o, ruhən sağlam qalmışdı. Kərim xan Zənd ona döyüş meydanında qalib gəlmişdi, Qacar isə onu ağıl və zəka meydanında məğlub etmişdi. Bu amansız düşməni ona zavallı bir xacə kimi rəhm etmişdi, Qacarsa bir hökmdar kimi ondan intiqam almışdı. Onu İran şahlığı uğrunda gedən mübarizədən kənarlaşdırmışdılar, ancaq o, gözlənilmədən bütün düşmənlərini məhv edib taxt-tacı ələ keçirmişdi. İstənilən hücum və təpki qarşısında aciz qalmayan, həmişə özünə qarşı edilmiş haqsızlıqlara qalib gəlməyi bacaran Qacar bu gün aciz görünür. Bəlkə, elə bu acizliyindəndir ki, o, səhnədə natural mənada ulayır. Bu, bədbəxt bir insanın ulartısından daha çox, öz bəraətini ala bilməyən ələcsiz bir kəsin hayqırtısına bənzəyir.

Azərbaycan dili şivələrində rus mənşəli alınma sözlər

Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi dialektlərimizin də lüğət tərkibində alınma sözlər mühüm yer tutur. Prof. M.Şirəliyev dialekt leksikasında alınma sözləri mənbəyinə görə üç yerə ayırır: 1) ərəb və fars; 2) rus 3) rafaz-iber dilləri. Müəllif rus mənşəli alınmalardan danışarkən, onların bir risminin Azərbaycanda sovet hakimiyyətindən əvvəl, bir risminin isə sonrakı dövründə dialekt və şivələrə daxil olduğunu göstərmişdir. Qeyd etməliyik ki, indiyə qədər dialektoloji mənbələrdə rus alınmaları sırasında ancaq rus ədəbi dili vasitəsi ilə keçməklə, xalq danışır dilində fərqli tələffüz formalarına malik olan сюзларdən bəhs olunmuşdur. Азырбайжан диалектологиясында диггяти жялб едян хцсусийятлардын biri də müxtəlif şivələrdə işlənən və etimoloji жыщятдан rus dili şivələri ilə səsləşən bir sıra alınmaların olmasıdır. Hansı ki mövcud dialektoloji ədəbiyyatda bu sözlər diqqətdən kənar qalmış və indiyə qədər öyrənilməmişdir. Nümunə üçün: Azərbaycan dilinin Cəlilabad, Masallı və Yardımlı şivələrində *dilənkə* sözünün işlənməsini qeydə aldıq. Bu, rus xalq şivələrində “meşə doğrama, kəsmə, yarma, qırıb qurtarma” mənasındakı *делянка* sözüdür ki, göstərilən şivələrdə həm müstəqil, həm də bəzi mikrotonimlərin tərkibində həmin anlamı ifadə edir.

Azərbaycan dilinin Lənkəran, Astara və Masallı rayonlarının bəzi şivələrində “balıq torlarını toxumaq və ya təmir etmək üçün 20-25sm uzunluğunda ağaj aləti” mənasında *ilis/iliskə/iqlişkə/iqlişka* sözü işlənir. – İlskə ilə həm tor toxuyuruq, həm də torrarı çinit edirik. Eyni mənalı *qliüa// qlişka//iqlişka//iqla//iqliüa* sözü rus dilinin Don və Novosibirsk şivələrində də qeydə alınmışdır. V.İ.Dal rus şivələrində işlənən bu sözü izah edərək göstərir ki, *iqliüa* tor toxumaq üçün alətdir, adətən ağajdan hazırlanır və sapı dolamaq üçün kəsiyi olur. Həmin semantika Azərbaycan dili şivələrinə keçmiş variantlarında da öz əksini tarmışdır. Belə ki, V.İ.Dalın qeyd etdiyi kimi bu alət ağajdan hazırlanır və hər iki tərəfində tor toxumaqda istifadə olunan sapı dolamaq üçün kəsiklər olur.

Azərbaycan dilinin Lənkəran və Muğan qurur şivələrində “balıq ov alətlərinin suya tam batmasının qarşısını almaq üçün üst tərəflərinə bağlanmış nişangah” mənasında *balber//balbır//balbır//balbirkə* sözü işlənir. Məlum mənbələrdə həmin sözə rus dilinin Don şivələrində *balber//balbera//balberka* şəklində “balıq torlarının üzərindəki nişangah», Tomski şivələrində *balbera* şəklində “balıq tutulan alətlərdə nişan kimi istifadə olunan ağaj qabığı” mənasında təsadüf olunmaqdadır.

Lənkəran bölgəsində balıqçılıq təsərrüfatında istifadə olunan *naboynik*, *çipçik*, *qurzinke* kimi əmək alətlərinin adları da diqqəti cəlb edir. Xəzərsahili məntəqələrindən qeydə aldığımız bu sözlərin də vaxtilə bölgədə məskunlaşmış rüslardan alındığı şübhəsizdir. Mənbələrə əsaslanan prof.Q.Javadov göstərir ki, Lənkəran qəzasında rus kəndliləri tərəfindən istifadə olunan *ventir* və *nevod* adlı iri tor növləri artıq XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yerli əhali tərəfindən də istifadə olunurdu.

Naboynik uju dəmirdən olan və dənizdə qurma torları yerə bərkitmək üçün istifadə olunan 10-15 metrlik bir ağaj alətinin adıdır. Rus mənşəli bu terminə yalnız V.İ.Dalın lüğətində *naboynik* şəklində təsadüf olunur. V.İ.Dal buna Həştərxan ləhjesində təsadüf edildiyini göstərərək, bunun *nabivatğ*, *nabitğ* – “keçirmək”, “taxmaq”, “döymək” felindən düzəldiyini bildirir. V.İ.Dal qeyd edir ki, ujun da dəmir borujuq olan bu ağaj aləti ilə iti ujlu *çipçik*lər dənizin dibinə bərkidilir. V.İ.Dalın bu izahını eyni ilə Azərbaycan dilinin Lənkəran və Astara şivələrində qeydə alınan *naboynik* ləkəsinə də vermək olar. Belə ki, V.İ.Dalın qeyd etdiyi *çipçik* sözü də bu şivələrdə işlənməkdədir və ağajdan hazırlanan həmin iti ujlu alətlər dənizdə qurulan torları saxlamaq üçün *naboynik*lə yerə basdırılır.

Çipçik dənizdə qurulan *katol* adlanan torları bərkitmək üçün istifadə edilən 1 metr uzunluğunda iti ujlu ağaj alətinin adıdır. V.İ.Dal rus dilinin Kaspi şivələrində *çipçikğ* şəklində işlənən bu sözü belə izah etmişdir: - “iti ujlu bu kiçik alətdən dəniz dibinə vurulan torları və başqa vasitələri bərkitmək üçün istifadə edilir”. *Çipçik* sözünün etimologiyasını açıqlamağa çalışan M.Fasmer Qoryaeva əsaslanaraq burada *çipi* rus dilindəki *üep* sözündə *e* saitinin *i* ilə əvəzlənməsi kimi qəbul edir. Qeyd edək ki, müasir rus dilində *üep* “taxıl döymək üçün toxmaq, paya” mənasını daşıyır.

Qurzinkə Lənkəran şivələrində dənizdə istifadə olunan bəzi balıq torlarını suyun altına batırmaq üçün dəmir ujlu bir ağaj alətinin adıdır. Semantik jəhətdən rus dilindəki *qruzitğ* – “yükləmək”, “yük vurmaq” feli ilə bağlı olan bu söz eyni anlamda rus dili şivələrində *qruzilka* şəklində qeydə alınmışdır.

Nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilinin şimal-şərq və cənub ləhcələrinə daxil olan müxtəlif şivələrdən təqribən 50-ə qədər rus alınmasının işlənməsi tərəfimizdən müəyyənləşdirilmişdir. Balıqçılıq, əkinçilik və s. təsərrüfat sahələri ilə bağlı olan bu alınmaların əksəriyyətinə rus xalq şivələrində təsadüf olunur.

**Qədim Rufullayev,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
il.ruqedim73@ma**

Məhsəti və Əmir Əhməd dastanı

Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatında xalq yaradıcılığının təsiri ilə ərşəyə gələn dastan xarakterli bir yazılı ədəbiyyat nümunəsinə rast gəlirik. Bu əsər “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanıdır. Dastan qəhrəmanları olan Məhsəti və Əmir Əhməd XI əsrdə yaşayıb-yaradan sənət adamlarının prototipidir. Burada “sənət adamları” ifadəsi təsadüfən işlədilmir. Məhsəti XI əsrin məşhur Azərbaycan şairəsi olan Məhsəti Gəncəvidir. Əmir Əhməd isə onun müasiri, Gəncə xətibinin oğlu və nəhayət, öz dövrünün şairlərindən biri olmuşdur. Mənbələrdə Əmir Əhmədin, həqiqətən, söz sənətkarı kimi tanınması məsələsi öz əksini tapmışdır. Böyük şairəmiz Məhsəti Gəncəvini yorulmadan tədqiq edən çox hörmətli Rafael Hüseynov araşdırmalarının birində bu məqama toxunaraq yazırdı: “Bizlərə Əmin Əhməd Razinin “Həft iqlim” təzkirəsində gəlib çatmış bu şeiri (Hər sayğısızın ayağı sevgi cələsinin işgəncəsinə dözə bilməz. Red Q.R.) bir azərbaycanlı söz ustası- adını şairlərimiz sırasında haqsız olaraq çəkmədiyimiz Tacəddin Əmir Əhməd yazıb və Puri-Xətib təxəllüslü şairimizin həmin qitəsinin ünvanı Məhsətidir”:

Hər sayğısızın ayağı sevgi cələsinin işgəncəsinə dözə bilməz,

Dərdsizlərin və namərdlərin əli eşq camını tutmaz....

Yarın dürr camından qeyri badəni içmək yaxşı deyil,

Eşq rusvalığının (söhbətlərindən) başqakı hərzə danışığılar sazaqlı olar.

Bu şeir Azərbaycan şairi Tacəddin Əmir Əhmədin ayrı-ayrı əlyazmalar və kitabların səhifələrində səpinik halda qalan, indiyəcən bir mükəmməl topluda qovuşmamış yadigarlarındanır. Böyük Azərbaycan alimi və ədibi Mirzə Məhəmmədli Tərbiyət Təbrizi öz araşdırmalarında qeyd edir ki, “Məhsəti Gəncəvi Purixətib Gəncəlinin gəlinidir. Onların ikisi (Məhsəti və Xətiboğlu.Red.Q.R.) də hicri qəməri V (XI) əsr söz ustalarından və Sultan Mahmud Qəznəvinin müasirlərindəndir. Onların macərası məşhurdur və münazirə şəklində toplanmışdır. Bu məcmuədə bu iki gəncəli şairin şeirlərindən vardır.”(Bax:TərbiyətM.Danişməndani-Azərbaycan. Bakı: Azərneşr,1987,220) Göründüyü kimi, adıçəkilən əsər, həqiqətən, real həyat hadisələri əsasında ərşəyə gəlmişdir. Xalq arasında dolaşmaqda olan macəra ilk baxışdan sözügedən əsərin xalq yaradıcılığına məxsusluğu anlamı meydana gətirir. Çünki “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanında xalq

yaradıcılığına məxsus olan dastançılıq ənənələri, onun epik-lirik səpkidə ərsəyə gəlməsi, dastanlara məxsus ekspozisiya, sadə və anlaşıqlı dil, xalq nəsrin əsas çalarlarının buradakı əksi bunu düşünməyə əsas verir. Hətta əsərin müəllifinin məlum olmaması da onun şifahi xalq ədəbiyyatına məxsusluğunu şərtləndirən amillərin sırasındadır. Elə buna görə də R.Hüseynov yazırdı: “Ədəbiyyat tariximizin hələlik bizə bəlli olan bu ilk şair və şairə izdivacı bir dastan hüsnüydü və həmin dastanı naməlum müəllifdən- xalqdan öncə elə onlar özləri yaradırdılar.(Bax:Hüseynov R.Məhsəti necə varsa. Bakı: Yazıçı, 1989, 161)

Ancaq onu da nəzərə alaq ki, istənilən xalq ədəbiyyatı nümunəsini hansısa söz sənətkarı yaratmışdır. Hər hansı bir bayatını, nağılı və ya dastanı xalq birləşib müəyyən bir zaman çərçivəsində ərsəyə gətirməmişdir. Xalqın arzu və istəklərinə, mənəvi tələbatlarına cavab verən əsər təbii ki, ağızlardan düşür, el-el, oba-oba dillərdə dolaşır. Şifahi olduğu üçün yeni-yeni sözlər, fikirlər əlavə olunduqca cilalanır, daha bitkin və dolğun məzmun qazanır. Bu proses əsərin müəllifini tədricən unudur. İstənilən aşiq repertuarında ərsəyə gələn dastanlara da bunu şamil etmək olar. Qeyd etdiyimiz kimi şifahi xalq ədəbiyyatına məxsus olan bir çox əsərlər məhz bu yolla yaranmış və geniş yayılmışdır. Ancaq bu qənaətləri “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanı haqda demək olmur. Bizcə, bu əsərin müəllifi məlum olmasa da, ağızdan-ağıza deyil, məhz yazılı şəkildə gəlib bizə çatmışdır. Həmin dastanın iki nüsxəsi Respublika Əlyazmalar Fondunda saxlanılmaqdadır.R.Hüsüynov vurğulayır ki, “Məhsəti və Əmir Əhməd dastanı”nın əldə olunan nüsxələri XV-XVI yüzilliklərinin məhsuludur. Qənaətimiz budur ki, XII-XIII yüzillərdə bu əsər daha gerçəkçi bir təhkiyəyə malik imiş. Onillər adladıqca bu əsər ənənəvi dastan ülgülərinə uyğunlaşdırılmış, içərisindəki əhvalatların salnamə dəqiqliyi dastan şərtiliyi müstəvisinə təbdil edilmişdir.Buradan görürük ki, “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanı xalq yaradıcılığının təsiri ilə ərsəyə gəlmişdir. Ancaq bu əsər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi deyildir. Çünki “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanı ilə bağlı bəzi məqamlar var ki, bu məsələlər onun yazılı ədəbiyyata aidliyini sübut edir. Əvvəla, rus şərqşünası Y.E.Bertels adıçəkilən əsərin “XII əsrdə yaşamış Cövhəri Zərgər adlı bir şair tərəfindən yazıldığını” iddia edir. (Bax:Məhsəti Gəncəvi. Rübailər. Bakı: Lider,2004, 144 s.)Əgər Y.E.Bertelsə inansaq, bu, əsərin yazılı ədəbiyyata aid sübutlardan biridir. İkincisi, dastanda verilən lirik nümunələr xalq dastanlarından fərqli olaraq heca vəznində yox, əruz vəznində - rübai janrındadır. Azərbaycan xalq dastanlarının heç birində əruz vəznində olan lirik şeirlərə rast gəlinmir.Əslində, bu vəzn Azərbaycan xalq ədəbiyyatının lirik əsərlərinə xas olmayan bir ölçüdə yaradılmışdır. Bu da onun yazılı ədəbiyyata aidliyini bir daha nümayiş etdirir.

Üçüncüsü, əvvəl də vurğuladığımız kimi, bu əsər digər xalq dastanları kimi şifahi şəkildə deyil, yazılı şəkildə bizə gəlib çatmışdır. Baxmayaraq ki, bir neçə variantda mövcuddur. Əsərin bir neçə variantda olması katiblərin əsərin üzünü köçürərkən,görünür, dövrün tələbini nəzərə alması ilə əlaqədardır. Buraya Məhsəti haqqında xalq arasında dolaşan rəvayətlərin təsirini, eləcə də katiblərin şəxsi məlumatlarını da daxil etmək olar. Bilirik ki, xalqın mütərəqqi qüvvələri daim elin üzdə olan və hər zaman xalqın karına gələn oğul və qızlarına daim dəstək olmuş, onların fəaliyyətini təqdir etmiş, adına hekayə, rəvayət qoşmuş, yaşatmışlar. Xalqın Qeys-Məcnuna aid olan yekdil fikrini M.Füzuli öz əsərində, onun doğularkən ağlaması zamanı bir cümlə ilə necə vermişdirsə, “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanında Məhsəti haqqında həmin fikirlər münəccimlərin dili ilə verilir: ”Sənin qızın çox fərasətli, xalqın hörmət bəslədiyi adam olacaq”.

Dördüncü, bu əsərin fars dilində qələmə alınması da qənaətimizin doğrululuğuna gətirib çıxarır.Əgər əsər şifahi şəkildə yaransaydı, çox güman ki, ana dilində olardı. Amma Məhsəti haqqında dolaşan rəvayətləri biz nəzərə almırıq. Bununla belə, “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanı Azərbaycan ədəbiyyatının daha bir uğurlu ədəbi hadisəsidir. Bu əsər sübut edir ki, azərbaycanlılar, nəinki yeni dövrün astanasında, hətta qədim dövrdə də təkcə regionda deyil, bütün dünyada dərin köklərə, möhkəm və zəngin dastançılıq ənənələrinə malik xalqlardan biri olmuşlar.

XX Əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında milli istiqlal mübarizəsinin bədii əksi məsələləri

Azərbaycan ədəbiyyatının irəliyə doğru inkişafında realizm mühüm bir mərhələ olmaqla yanaşı, öz istiqaməti və çoxsaylı yaradıcı simaları ilə də diqqəti cəlb edir. Realizm ictimai-siyasi fikrin, milli demokratik düşüncənin inkişafı ilə şərtlənirdi.

Realizmin poetikası tamamilə yeni, orijinal forma, məzmun, üslub vasitələri üzərində qurulmuş, bütün yaradıcılıq sahələrində, ələlxüsüs də poeziyada formanı mövzu və problematika aktualığı əvəzləmişdi. Xalq həyatını, onun duyğu və düşüncələrini, yaşantılarını əks etdirən başlıca mövzular dövrün realist poeziyasında yetərinə yer almışdı. "Molla Nəsrəddin" jurnalı ətrafında yaranan realist cəbhə də poeziyada məhz buna xidmət göstərmişdi. Milli özünüdərk proseslərinin ədəbi düşüncədə inikasını həmin mərhələnin səciyyəvi cizgilərindən idi.

O baxımdan görkəmli romantik sənətkarlardan olan Əli bəy Hüseynzadənin milli təəssübkeşliyin ifadəsi olan poetik yaradıcılığı da qısa zaman ərzində Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinə güclü bir istiqlal nəfəsi bəxş etmişdi. Belə ki, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Əli bəy Hüseynzadə, Abbas Səhəhət, Abdulla Şaiq kimi qüdrətli qələm sahiblərinin yaradıcılığı ilə yüksələn romantik poeziya orijinal xüsusiyyətlərə malik olmaqla yanaşı, mövzu və ideyaca, zəngin poetik boyalarına, forma, janr, bədii dil və üslub vasitələrinə görə seçilir, milli şeirin panoramını bununla tamamlayırdı.

XX əsrin başlanğıcında Azərbaycan romantik şeirində qələmi ilə parlayan ən qüdrətli yaradıcı simalardan biri olan Məhəmməd Hadi millətin azadlıq ruhunu əks etdirən əsərlərini bir-birinin ardınca mətbuat səhifələrində dərc etdirirdi.

1905-1907-ci illər Rusiya burjuva-demokratik inqilabından sonra ictimai fikirdə yaranan oyanış meyilləri Azərbaycan romantiklərinin digər nümayəndələrinin də yaradıcılığına qüvvətli şəkildə nüfuz etmişdi. Xalqın məruz qaldığı əsarətdən doğan şikayət motivləri Hüseyn Cavidin, Əliabbas Müznibin, Əlipaşa Səburun ədəbi fəaliyyətində geniş yer alırdı. XX əsrin ilk onilliyinin ortalarında Azərbaycanda milli dövlətin yaranması arzusu romantik şeirin başlıca mövzularından birinə çevrilmişdi. Abdulla Şaiqin o dövrlərdə məhz həmin ovqata köklənmiş poeziyası həmvətənlərini də öz misraları vasitəsilə bu yolda səfərbərliyə səsləyirdi. Ümumiyyətlə, Vətənə məhəbbət ideyasının son dərəcə güclü şəkildə tərənnümü Məhəmməd Hadi və Abdulla Şaiq lirikasının səciyyəvi cəhəti olmuşdur.

Məlumdur ki, keçən əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli mətbuatının aparıcı qüvvələri satirik "Molla Nəsrəddin" məcmuəsi və romantiklərin söz kürsüsü hesab edilən "Füyuzat" jurnalı idi. Bu mətbu orqanların hər ikisi yaradıcı mühitə müstəsna təsir göstərərək ədəbi məktəb səviyyəsinə yüksəlmiş, realist və romantik sənətkarların fəaliyyətlərini istiqamətləndirmişlər. Beləliklə, məhz onların sayəsində sözü gedən dövrdə Azərbaycan poetik fikri öz inkişafının yeni, olduqca önəmli mərhələsinə qədəm qoymuş, realist və romantik şeir məktəbləri millətin tərəqqisində eyni səviyyədə rol oynamışlar.

Ötən yüzilliyin başlanğıcında yalnız Azərbaycanda deyil, ümumən regionda baş verən ictimai-siyasi hadisələr bir sıra görkəmli qələm sahiblərinin ya məcburən, ya da könüllü şəkildə yaşayış yerlərini tərk etmələrinə səbəb olmuşdu. Vətənpərvər ziyalılarımızdan Əhməd bəy Ağaoğlunun Azərbaycanın istiqlalı uğrunda apardığı mübarizəsi buna əyani sübutdur.

Digər tərəfdən, Azərbaycan mühacirət ədəbi irsi çoxçeşidli, zəngin istiqamətlərə malik olmaqla yanaşı, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məhəmmədzadə, Əmin Abid (Gültəkin), Yusif Vəzir Çəmənəminli,

Hüseyn Baykara, Ceyhun Hacıbəyli, Ümülbanu Banin və başqa onlarla mühacir sənətkarların yaradıcılığında ümumiləşmişdir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının dəyərli simaları öz misilsiz yaradıcılıqlarında xalqın milli istiqlal duyğularını, hürriyyət ideallarını məharətlə tərənnüm etmişlər. Böyük inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan mühacirət poeziyasının formalaşma prosesi də məhz keçən əsrin 20-ci illərinə, mühacirətin təşəkkül tapdığı dövrlərə təsadüf edir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin İstanbulda siyasi mühacirəti yaratması, çoxsaylı mətbuat orqanlarının təməlini qoyması bu yolda ilk addımlardan sayıla bilər. Siyasi düşüncənin bədii ifadəsi ən qabarıq formada Əmin Abidin poeziyasında təzahürünü tapmış, milli ruhlu ədəbi nümunələrə onun yaradıcılığında daha çox yer verilmişdi.

XX əsrin ilk illərində istiqlal mövzusu, dövrün mənəviyyəti, məişəti, əxlaq tərzilə bağlı problemlərin bədii əksi nəsrədə də geniş yer tuturdu. T.Ş.Simurğun "Hürriyyət günəşi", B.Talıblının "Mədən sahibinin fərasəti", A.Yusifzadənin "Sınıq qanadlar", Ə.Fəhminin "Sərsəm kişi" əsərləri məhz bu qəbildəndir.

Sözün gedən problemlərin bədii təqdimində poeziya daha çox operativlik nümayiş etdirsə də, bu xüsusda nəsrin imkanları da inkar edilə bilməz. Azərbaycan milli nəsrini təmsil edən qüvvələr o dövrdə öz imkanlarını səfərbər edərək baş verənlərin mahiyyətinə dərinləndirən nüfuz etməyə səy göstərirdilər. Qələmə alınan əsərlər isə əsasən publisistik ruhlu kiçik hekayələr idi. Bu cəhət isə təbii ki, zamanın tələbi idi.

Nəsrədə ikinci ən mühüm mövzu Azərbaycanda erməni genosidi və zorakılığı, onların qanlı daşnak hərəkatları idi. Əsrin əvvəllərində ermənilər tərəfindən törədilmiş qırğınlar Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Mirzə Bala Məhəmmədzadə, Seyid Hüseyn və başqa qələm sahiblərinin bədii-publisistik yaradıcılığının başlıca mövzusu olmuşdur. Belə ki, "İsmailiyyə"ni yandıran erməni daşnaklarının insanlıq və humanizm əleyhinə yönəlmiş hərəkatları Seyid Hüseynin "Həzin bir xatirə: İsmailiyyə" hekayəsində öz bədii əksini tapmışdır. "Hekayənəvis" imzalı əsərdə, həmçinin Nəcəf bəy Vəzirovun "Naleyi-Dərviş" hekayəsində isə ictimai həyatda baş verənlərin gedişatından doğan dərin kədər ifadə olunmuşdur.

Keçən əsrin əvvəllərindən başlayaraq elmi, nəzəri fikir, tənqid və publisistika bədii düşüncəyə fəal şəkildə müdaxilə edir, ona istiqamət verməyə səy göstərirdi. Zamanın hadisələrini müfəssəl şəkildə əks etdirən publisistika nümunələri əsasən "Azərbaycan", "İstiqlal", "İttihad", "El", "Doğru yol", "Türk sözü", "Məktəb", "Açıq söz", "Övraqi-nəfisə", "Qurtuluş", "Bəsirət" və s. nüfuzlu mətbuat orqanlarında işıq üzünə çıxmışdı. Ü.Hacıbəyli, M.Ə.Rəsulzadə, M.Şahtaxtı, Y.V.Çəmənşəminli, S.Hüseyn, M.Rəfizadə və başqalarının publisistikası yeni forma və məzmun çalarları ilə zəngin idi.

İstiqlala münasibət Ü.Hacıbəylinin "Mühüm məsələlər", "Ordan-burdan", "İçimizdəki Denikinçilər", M.Ə.Rəsulzadənin "Unudulmaz faciə", "Həşəmətli bir gün", M.Şahtaxtlının "Azərbaycanda darülfünun", N.Vəzirovun "Naleyi-Dərviş", Ə.Həmdinin "Azərbaycanın böyük günü", "İstiqlal bayrağı" və s. hekayə və məqalələrində ifadəsini tapmış, həmin yazılar ictimai fikrə də öz təsirini göstərmişdi.

C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, C.Cabbarlı, M.B.Məhəmmədzadənin qələmə aldıkları dramaturji örnəklərdə zamanın həqiqətlərini əks etdirən məqamlara üstünlük verilir, tarixi hadisələrə dair mövzulara geniş yer ayrılırdı. Mirzə Məhəmməd Axundovun "Türk oğulları, ya ki dil yağları", Cəlil Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı", "Kamança", Hüseyn Cavidin "İblis", "Uçurum", "Şeyda", Cəfər Cabbarlının "Nəsreddin şah", "Ədirnə fəthi", "Trablis müharibəsi", "Oqtay Eloğlu", "Aydın" əsərləri həmin dövrün dramaturgiyasını təmsil edir. Bununla yanaşı, Cəfər Cabbarlının "Bakı müharibəsi" və Mirzə Bala Məhəmmədzadənin "Bakı uğrunda müharibə" adlı əsərlərini yazdıqları bildirilsə də, hal-hazırda onların heç birisi əldə yoxdur. Adları qeyd edilən əsərlərin hər birində xalqın milli ruhundan baş qaldıran məsələlər qoyulub uğurla həll edilmişdir.

Bu dövrün dramaturgiyasını janr, üslub və keyfiyyətcə zənginləşdirən Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı kimi görkəmli qələm sahiblərinin sayəsində Azərbaycan ədəbiyyatı mühüm tarixi dönəmə qədəm qoymuş, sözün əsl

mənasında şedevr əsərlər qələmə alınmışdı. Həyat həqiqətlərinin, bədii gerçəkliyin təsvir və tərənnümünə bu dramaturqların hər birinin yaradıcılığında yüksək sənətkarlıq mövqeyindən yanaşılmışdır. Onların məhsuldar ədəbi fəaliyyətlərində sənətin estetik prinsipləri bacarıqla ehtiva olunmuş, beləliklə, mövzu və ideyaca zəngin bir dramaturji yaradıcılıq mühiti formalaşdırılmışdır.

İradə Arıxova,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
BDU- nun Qazax filialı
a-radə@mail.ru

Heydər Əliyev və Ana Dili

Hər bir xalqın inkişafında və tərəqqisində müstəsna xidmətlər göstərmiş şəxsiyyətlər yetişir. Heç şübhəsiz, Azərbaycan xalqı da, bu baxımdan, tarixi şəxsiyyətlər yetişdirib və bu mənada Ulu Öndər Heydər Əliyev xalqımızın yetişdirdiyi ən böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Məhz xalqımız üçün göstərdiyi misilsiz xidmətlər Heydər Əliyevi Ümummilli lider zirvəsinə yüksəldib. Heydər Əliyev ötən əsrin 70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması, tariximizin düzgün istiqamətdə öyrənilməsi, ana dilimizin rolunun artırılması yönündə apardığı məqsədyönlü siyasət cəmiyyətdə milli ruhun oyanışına təkan verdi.

Ana dili hər bir xalqın milli sərvəti, həmin xalqın varlığının təsdiqidir. Azərbaycan dili də Azərbaycan xalqının milli sərvətidir və xalqımız, millətimiz tarix durduqca bu sərvətin qayğısına qalmalı və dilimizi gələcək nəsillərə ötürməlidir. Azərbaycan dilinin bu günki inkişaf səviyyəsi xalqımızın dünyanın ən qədim xalqlardan biri olduğunu təsdiqləyir.

Azərbaycan dilini sevən, ona hörmətlə yanaşan Ümummilli lider Heydər Əliyev dilə münasibəti ilə hər kəsə örnək oldu. O, rusdilli məktəblərdən Azərbaycan dilində dərsliklərin daha çox istifadəsinə dair göstərişlər verdi. O, 1978- ci ildə Azərbaycan SSRİ –nin konstitusiyasında ilk dəfə olaraq rus dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin də rəsmi dil statusunu əldə etdi. Dil siyasəti onun dövlət quruculuğu siyasətinin həmişə tərkib hissəsi olub. Ali məktəblər üçün yazılmış “Müasir Azərbaycan dili “ dərsliklərinin respublika dövlət mükafatına layiq görülməsi, anadilli ədəbiyyatın inkişafı üçün hər cür şəraitin yaradılması, Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin təbliği məhz bunun nəticəsi idi. Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı ilə bağlı uzaqgörən addımlar atan Ümummilli liderin “Millətin milliliyini saxlayan onun dilidir” ifadəsi dərin mənə daşıyır. 1995- ci ildə qəbul edilən konstitusiyada Azərbaycan dili milli dövlətçiliyimizin rəmzlərindən biri olaraq təsdiq edildi. 2001- ci ildə dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi, 2002- ci il 30 sentyabrda “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” qanun təsdiq etdi.

Ulu öndər Heydər Əliyevin qərarı ilə 1 avqust tarixi hər il Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd olunur. Bu Azərbaycan dili tarixində əlamətdar hadisədir.

İlahə Seyfullayeva,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
Seyfullayeva-i@mail.ru

Müasir Azərbaycan dilində dəyişiklik edilərək alınan ərəb sözləri

İstənilən dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınma sözlər mühüm rol oynayır. Sözlərin alınması prosesi bütün dillərə xas olan qanunauyğun hadisədir. Dünya xalqları

heç vaxt bir-birindən təcrid halında olmamışlar. Hər bir xalq öz mədəniyyətini başqa xalqlarla təmasda inkişaf etdirmişdir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə nəzər saldıqda burada ərəb dilindən alınan sözlərin başqa dillərdən dilimizə daxil olmuş alınma sözlərə nisbətən üstünlük təşkil etdiyini görmək olur. Dilimizə ərəb dilindən keçmiş sözlərin araşdırılması, onların təsnifi, leksik-semantik xüsusiyyətlərinin təhlili, ərəb alınmalarının dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində oynadığı rolunun müəyyənləşdirilməsi müasir dövr Azərbaycan dilçiliyinin aktual məsələlərindən biridir.

Məlum olduğu kimi, alınma sözlərin bir qismi bu və ya digər dilin lüğət tərkibinə daxil olduqda bəzi dəyişikliklərə məruz qalır. Bu baxımdan Azərbaycan dilinə daxil olan ərəb alınmaları da istisnaqlı təşkil etmir. Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş ərəb alınmalarını iki qrupa ayırmaq olar:

1. Dəyişiklik edilmədən alınan ərəb sözləri;
2. Dəyişiklik edilərək alınan ərəb sözləri.

Əgər alınma söz daxil olduğu dilin fonetik sisteminə, qrammatik qayda-qanunlarına uyğun gəlsə, həmin söz dəyişiklik edilmədən mənimsənilir və daxil olduğu dilin sözləri ilə qaynayıb-qarışaraq həmin dildə “vətəndaşlıq” hüququ qazanır. Müasir Azərbaycan dilində çoxlu sayda ərəb alınmaları işlənir ki, bunlar heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan mənəb dildə işləndiyi kimi bizim dilimizdə də fəaliyyət göstərir. Məsələn: *adil, hifz, aqil, saleh, adət, hicab, hərərac, səfər, saniyə, nəzm, ixrac, mühakimə, hikmət, mütləq, məşq, kitab, səfa, kərim, ixtisar, imam, ilham və s.*

Lakin dilimizdə işlədilən əksər ərəb sözləri müəyyən fonetik, semantik və qrammatik dəyişikliklərə məruz qalaraq Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Ərəb dilinin fonetik qanunları ilə dilimizin fonetik qanunlarının tamamilə fərqli olması bu dildən alınma sözlərin fonetik dəyişməsi üçün imkan yaradır. Ərəb sözlərinin dilimiz tərəfindən mənimsənilməsi zamanı onların bir qismində bir səsin başqa bir səslə əvəz edilməsi, sözə hər hansı bir səsin əlavə edilməsi, sözdən müəyyən bir səsin düşməsi kimi fonetik dəyişikliklərin baş verməsi bunu bir daha sübut edir. Məsələn: آخر (axər) – axır, غيرت (ğeyrət) - qeyrət, معلم (muallim) - müəllim, قاعدہ (qaidə) - qayda, غالب (ğalib) - qalib və s.

Eyni zamanda, Azərbaycan dilinin iltisacı, ərəb dilinin flektiv dillər qrupuna daxil olması bu dillər arasında morfoloji xüsusiyyət fərqləri yaranmasına da səbəb olur. Məlum olduğu kimi, flektiv dillərdə şəkilçilərin hər üç növü – ön, orta və son şəkilçilər varsa, iltisacı dillərdə yalnız son şəkilçilər iştirak edir. İltisacı dillərdə kök dəyişməz morfemdir. Flektiv dillərdə isə müxtəlif qrammatik kateqoriyaların təsiri ilə kök dəyişir. Belə mühüm qrammatik fərqlər nəticədə alınma sözlərin işlənmə xüsusiyyətlərinin morfoloji cəhətdən araşdırılmasına ehtiyac doğurur. Bu baxımdan, ərəb dilindən dilimizə daxil olmuş bir sıra sözlər Azərbaycan dilinin qrammatik qayda-qanunlarına tabe olaraq müəyyən qrammatik dəyişikliklərə də məruz qalmışlar.

Ərəb dilindən keçən sözlər təkcə fonetik, qrammatik dəyişikliyə uğramamış, bu sözlərin bir qismi həm də məzmunca dəyişilmişdir. Dilimizdə semantik dəyişikliyə uğramış ərəb mənşəli sözlərdə mənənin tamamilə dəyişilməsi, mənə daralması, mənə genişlənməsi kimi hadisələri müşahidə etmək olur. Misallara nəzər salaq:

عهد “əhd”. Ərəb dilində bu söz “1) vəd etmə, söz vermə; əhd-peyman, and; 2) sözləşmə, əhdnamə; 3) tanıma, bilmə; 4) zaman, çağ, dövr” mənalarını ifadə edir (2; 699). Müasir Azərbaycan dilində isə bu söz mənəca daralaraq “1) öhdəsinə alma, söz vermə, üzərinə götürmə, and; 2) sözləşmə, əhdləşmə, müqavilə” mənalarında işlənir (1; IIc.; 306).

كاسب “kasıb”. Bu söz ərəb dilində “1) əldə edən, tapan; 2) qazanan” mənalarını ifadə edir (2; 879). Müasir Azərbaycan dilində isə bu söz semantik dəyişikliyə uğrayaraq “heç bir var-dövləti olmayan, ehtiyac içində yaşayan adam, yoxsul” mənəsində işlənir (1; IIIc.; 22).

قباحة “qəbahət”. Ərəb dilində bu söz “1) çirkinlik, eybəcərlik, çirkin xarici görünüş; 2) kobudluq; ədəbsizlik, həyasızlıq; 3) alçaqlıq; biabırçılıq” mənalarında işlənir (2; 790).

Azərbaycan dilində isə bu söz “çirkin iş, çirkin hərəkət, yaraşmaz iş; qüsurlu, nöqsan, günah” mənalarını ifadə edir (1; lc.; 464).

دلائل “*dəllək*”. Bu söz ərəb dilində “masaj edən, masajist” mənalarını ifadə edir (2; 329). Müasir dilimizdə isə “dəllək” sözünün mənası tamamilə dəyişilərək “baş və üz qırmaq peşəsi ilə məşğul olan adam; bərbər” mənalarında işlədilir (1; llc; 63).

مداح “*məddah*”. Ərəb dilində “məddah” sözü “1) tərifləyən, mədh edən; 2) Allaha tərif edən yoxsul; 3) hekayə edən, söyləyən” mənalarını ifadə edir (2; 953). Müasir Azərbaycan dilində isə bu sözün mənası daralaraq yalnız “mübaligə ilə bir adamı və ya bir şeyi mədh və tərif edən; mədhnamə yazan” mənalarında işlədilir (1; llc; 282).

عورة “*övrət*”. Bu söz də müasir dilimizdə mənası tamamilə dəyişilmiş ərəb mənşəli alınmalar sırasındadır. Belə ki, ərəb dilində “övrət” sözü “1) çatışmazlıq, zəiflik; 2) zəif, qorunmayan yer; 3) cinsiyyət üzvləri” mənalarında işlədilir (2; 703). Müasir Azərbaycan dilində isə bu söz “1) arvad, zövcə, həyat yoldaşı; 2) qadın (ümumiyyətlə)” mənalarını ifadə edir (1; llc; 458).

Beləliklə, türk sistemli dillərdən birinin sahibi olan Azərbaycan xalqı qədim dövrlərdən bəri bir sıra xalqlarla əlaqə və münasibətdə olmuş, istər mədəni və istərsə də məişət məsələlərində onlarla qaynayıb qarışmışdır. Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində başqa dillərdən alınan sözlər də vardır ki, bunların da böyük bir qismini ərəb dilindən dilimizə keçmiş sözlər təşkil edir. Bəzi ərəb sözləri hələ həmin dilə məxsus sözdüzəldici şəkilçilərlə birlikdə dilimizə daxil olaraq onun lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət etmişdir. Eyni zamanda, bir qisim ərəb alınmaları dilimizə aid leksik şəkilçiləri qəbul edərək bir sıra yeni mənəli sözlərin yaranmasına xidmət etmişdir. Bundan başqa, əksər hallarda ərəb alınmaları dilimizə məxsus köməkçi sözlərlə birlikdə işlənərək mürəkkəb-tərkibi fellər əmələ gətirmişdir ki, bütün bunlar dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müsbət rol oynamışdır.

Qardaşxan Əzizxanlı,
doktorant
Xəzər Universiteti
gardashxan.eziz@gmail.com

Çağdaş Azərbaycan şeirində xalq arxetipi və xalq yaradıcılığı problemi (Məmməd Araz, Söhrab Tahir, Məmməd İsmayılın yaradıcılığı əsasında)

Yaradıcılıq prosesinin mənəvi– ruhi səviyyəsini təsvir etmək, yaxud izah etmək hər zaman mümkün olmur. Əgər hər hansı bir lirik düşüncə ictimai-siyasi motiv daşıyarsa, demək, həmin şeir şairin vətəndaşlıq mövqeyini təcəssüm etdirir. Buna görə də vətəndaşlıq lirikasının mənbəyi hər şeydən öncə şairin tərənnüm etdiyi xalq, mənsub olduğu millətdir. Milli dəyərlərdən kənarda qalan şair vətəndaş ola bilmədiyi kimi, onun yaratdığı poeziya nümunəsi də vətəndaşlıq lirikasının daşıyıcısı ola bilməz. Vətəndaşlıq lirikasının ilkin qaynağı isə xalq yaradıcılığıdır. Bayatılardan tutmuş qəhrəmanlıq eposlarına qədər elə bir şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsi tapmaq olmaz ki, orada milli məzmun, milli kimlik öz əksini tapmasın.

Ali fikir və ideyaların daşıyıcısı olan “Vətəni sevmək imandandır”, “Qürbətdə xan olunca, vətəndə dilən gəz”, “Gəzməyə qərrib ölkə, ölməyə vətən yaxşı” və s. bu kimi el deyimlərinin, atalar sözlərinin, bayatıların mahiyyəti, ifadə etdiyi mənə və məzmun şairlərimizin vətəndaşlıq lirikasının mayasında dayanaraq, onların yaradıcılığında bu və ya digər şəkildə poetik əksini taparaq, yeni nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində, vətən övladının öz yaşadığı torpağa bağlanmasında mühüm rol oynamışdır. Şairin ilhamı göylərdə pərvaz etsə də, onun vətəndaşlıq lirikası oxucusunu durduğu torpaq üstə ayağını bərk basmağa çağırır; vətən geniş və hüdudsuzdur, onun gözəllikləri şairin lirik xəyalları kimi intəhasızdır.

Güneyli, quzeyli çağdaş Azərbaycan şeirində xalq və onun taleyi, taleyüklü problemləri M. Şəhriyar, Savalan, B. Vahabzadə, F. Qoca, X. R. Ulutürk, M. Yaqub, S. Rüstəmxanlı, R. Rövşən və b. şairlərin yaradıcılığında özünü daha qabarıq şəkildə göstərirdi. Həmin dövrdə S. Vurğun, S. Rüstəm, M. Müşfiq lirikasından fərqli bir poeziya meydana çıxdı ki, Məmməd Araz, Söhrab Tahir, Məmməd İsmayıl bu cərgədə ilk adı çəkilməli olan şairlərdəndir.

S. Tahir, M. Araz, M. İsmayıl şeirində mühüm yer tutan “xalq” mövzusu nisbətən daha çox araşdırılsa da, xalq arxetipinin bu şairlərin vətəndaşlıq lirikasında daşdığı önəm yetərinəcə elmi təhlil obyektinə olmamışdır. Yalnız bəzi tənqidçi və tədqiqatçıların məqalələrində problemə epizodik şəkildə toxunulmuşdur. Akademik İsa Həbibbəylinin “Xalq şairi Məmməd Araz: böyük sənətlə şəxsiyyətin vəhdəti” məqaləsində şair yaradıcılığının ədəbi qaynaqları və mənbələri, onu sələfləri ilə bağlayan mənəvi tellər, ədəbi nəsillər arasında estetik münasibətin xarakteri göstərilir.

S. Tahir yaradıcılığından danışan Gülhəni Pənəh, Vaqif Arzumanlı və digər ədəbiyyatşünaslar şairin şeirlərindəki sözügedən cəhətə toxunmayıblar. Lirikası təhlil obyektimiz olan digər çağdaş Azərbaycan şairi M. İsmayıl yaradıcılığı barəsində də eyni fikri söyləmək olar.

S. Tahir lirikasında daha çox “xalq” leksemi arxetipləşib. Baxmayaraq ki, S. Tahirin “Vətən”, “Danışır Vətən”, “Savalan”, “Ərdəbil”, “Ərk qalası”, “Urmiya gölü” və b. bu kimi şeirlərində tərənnüm, təsvir, ya da poetik müraciət obyektinə olaraq bilavasitə vətən və vətənin bir parçası götürülmüşdür.

Bununla belə, S. Tahirin ən çox “Xalq” şeiri onun “Daha” adlı məşhur poetik nümunəsi kimi şairin bütün yaradıcılığı üçün leytmotiv sayıla bilər.

Hamı xalq adından danışsın, ancaq

Xalqın inamına inamı varsa.

Dünyada ən güclü adam olacaq

Kim onu özünə inandırarsa.

Bütövlükdə şeirin ideyası insanı düşündürür, müəllifin hər beytində poetik arqumenti ilə oxucunu inandırır. Şairin şeirdə diktə etdiyi fikrin özü gücə, enerjiyə çevrilib, qanla birgə damarlarda dövr edir. İnanırsan ki, həqiqətən də, xalqına güvənən və xalqın güvəndiyi insan güclüdür. Burada şairin poetik təhkiyəsi də təbii təsir bağışlayır. Müəllif dediyinə özü sidqi-ürəkdən inanır və bizi də inandırır.

Şeirin sonrakı bəndləri bu leksemin semantikasını daha da dərinləndirir, mahiyyətini ortaya qoyur, eyni zamanda, bütün bunlar poetik dillə olduğundan xalq obraza çevrilir.

Əgər xalq mövzusunda S. Tahirin bir neçə şeiri həsr olunubsa, başqa sözlə, ayrı-ayrı şeirlərdə bu mövzu bütöv, külçə şəklindədirsə, Məmməd Arazda xalq, millət anlayışı modifikasiya edilir, formaca çox şəkildir, şeirləri boyunca səpələnmişdir. Belə ki, əslində, M. Arazın “Nobel mükafatı”, “Professor Gülə məktub”, “Nişançı özümüz, hədəf özümüz”, “Ata millət, ana millət, ağlama”, “Azərbaycan– dünyam mənim” kimi neçə-neçə şeirində əsas obraz xalqdır. M. Araz poeziyasında S. Tahir yaradıcılığında olduğu kimi lirik “mən” xalqla müqabil tərəf olaraq bilavasitə həsb-halda deyil. M. Araz şeirində xalq “poetik səhnədə” üzde yox, pərdə arxasındadır. Oxucuya görünür və sanki əsas rolda deyil, amma bunsuz da “poetik tamaşa” heç cür baş tutmazdı.

Əgər M. Arazın “*Kimin alın təri, ürək qanını Mükafat verirsən kimin adından*” deyə poetik etirazını gördüyümüz “Nobel mükafatı” şeirində Azərbaycan haqqı tapdanan xalq obrazındadırsa, şairin “*Sağıb, sorub, Sonra yorub qısır inək kimi, Biz onu satmaq istəyirik, Ölü dənizlər muzeyinə atmaq istəyirik*” poetik harayı ilə sərgilənən (“Professor Gülə məktub”), “*Qorxuram haqq bizə arxa çevirə; ...Xalq öz qəzəbini xalqa çevirə... Seçək “biz” olandan “biz” olmayanı... Bir süfrə başında iki sözüümüz Bir ola bilmirsə, ta nəyik belə?.. Biz niyə bu günə düşdük, ay dedə?!*” (“Nişançı özümüz, hədəf özümüz”) poetik xatırlatmaları, “*Qorxuram ki, sına millət, ağlama*” (“Ata millət, ana millət, ağlama”) poetik qorxusu, “*Bu millətə nə verdik ki?*” poetik sorğu-sualı, “*Səninləyəm, yatmış vulkan, səninləyəm*” (“Ayağa dur, Azərbaycan!”) kimi poetik “silkələmə”si, nəhayət “*Töküb namusunu it qabağına*

Düşmən qabağından qaçan “kişilər” poetik “silləsi” ilə xalqın özü– lirik “mən” məhşər ayağına çəkilir və ittiham obyektinə çevrilir. Həmçinin, “Vətən, mənə oğul desə”, “Bu millətin dərdi-səri”, “Əsgər oğlu”, “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil”, “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi”, “Babək qılıncı”, “Qoruyun dünyanı” kimi şeirlərdə müəllif sətiraltı olsa da, xalqa üz tutur, bu şeirlərin qəhrəmanı, əslində, xalqdır:

“*Mən oddan törəmiş nar dənəsiyəm*” deyən M.İsmayıl da M.Araz şeirində olduğu kimi əksər halda “xalq” məhfumu vətən “pərdəsi”nin arxasından boylanır:

“*Bir ömrü beş yerə bölünən*” həm də şairin xalqıdır ki, o da eyzən “*Birlik arzusuyla oyanar hər gün*”və bu xalqın yarısı “bu tayda”, yarısı da “o tayda” əsrlərin ayrılıq əzabını yaşayır.

M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın lirikası həm forma, həm məzmun cəhətdən xalq yaradıcılığından gəlmə elementlərlə də zəngindir. Bu şairlərin yaradıcılığında xalq yaradıcılığı problemi tamamilə yeni kontekstdə təsvir edilir. Folklorndan, şifahi xalq ədəbiyyatından,– qəhrəmanlıq dastanları və qəhrəmanlıq nağıllarından, bayatılar və əmək nəğmələrindən, daha çox aşiq ədəbiyyatına xas qoşma və gəraylılardan gələn poetik ştrixlər hər üç söz ustasının ədəbi irsində üstünlük təşkil edir. Şifahi xalq ədəbiyyatından ən çox qaynaqlanan da bu şairlərin vətəndaşlıq lirikasına aid şeirləridir. Onlar xalq yaradıcılığından özünəməxsus şəkildə bəhrələnmişlər və onların vətəndaşlıq lirikasında bu baxımdan oxşar və fərqli cəhətlər mövcuddur. Belə ki, bu tip poetik nümunələr sözügedən şairlərin ən yaxşı şeirləri sırasında olmaqla onların yaradıcılığında həm forma, həm məzmun cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məmməd Arazın şifahi xalq yaradıcılığına, folklorla bağlılığı tək cəhət vətəndaşlıq lirikasında özünü göstərmir. Bu bağlılıq bütövlükdə M.Araz yaradıcılığına xas olan bir hadisədir. Belə ki, şairin qoşma və gəraylı formasında yazılmış “Bulaq başında”, “Əlvida, dağlar”, “Nə bilim”, “Ana yurdum...”, “Ağarma saçım, ağarma!” və s. kimi neçə-neçə şeri ruh, dil etibarını ilə olduqca xəlqi və ürəyə yatımlıdırlar, bir xalq mahnısı kimi bu gün də aşiq və xanəndələrimiz tərəfindən oxunmaqdadırlar.

Beləliklə, yazılanlardan belə qənaətə gəlmək olar: 1) M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqları elmi şəkildə öz həllini gözləyən məsələlərdəndir. 2) M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl lirikasında “xalq” mövzusunda və folklorndan bəhrələnmənin forma və şəkilləri müxtəlifdir. Bu müxtəliflik də onların vətəndaşlıq lirikasına spesifik, fərqli ton verməkdə xüsusi rolunu oynayır. Ancaq bu özünəməxsusluq və fərqlilik hər üç şairin lirikasında “xalq” mövzusu və xalq yaradıcılığından qaynaqlanan ümumi bir klassik tonun olması ilə tərs mütənəsb deyil. M.Arazla M.İsmayıl lirikasında əksər halda “xalq” məhfumu “vətən” məhfumu ilə uğurla əvəzlənir. S.Tahir şeirində də bu tendensiya mövcuddur, amma, eyni zamanda, həm də, hər şey “öz adı ilə çağırılır”.

Türkanə İsrafilli,
müəllim
Bakı Avrasiya Universiteti
turkanaisrafilli19@gmail.com

Mətnlərdə frazeoloji adekvatlıq

Adekvatlıq anlayışı tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsində mərkəzi və əsas anlayışlardan biridir. Tərcümənin adekvatlığı semantik dolğunluğu və dəqiqlik kateqoriyaları ilə səciyyələnir. Bu kateqoriyalar da öz növbəsində tərcümə mətninin tərcümə dilinin funksional-stilistik formalarına tabe olma prinsipinə əsaslanan stilistik ekvivalentliklə tamamlanır.

Qeyd olunan parametrlər arasında müəyyən edilən adekvatlıq yalnız keyfiyyətin qiymətləndirilməsi üçün deyil, həmçinin tərcümənin verifikasiyası üçün (yəni müxtəlif

cümlələrin, nağıl etmələrin, interpretasiya və adaptasiyalarının sırasında tərcüməni sırf linqvistik fenomen kimi ayırmaq üçün) istifadə edilirdi. Qeyd olunan adekvatlığı semantik-stilistik adekvatlıq adlandırmaq olar.

Semantik-stilistik adekvatlıq tərcümə mətninin orijinal mətnə münasibətini qiymətləndirməsi, daha dəqiq desək, tərcümə və orijinal mətni təşkil edən dil vahidlərinin semantik və stilistik ekvivalentliyini qiymətləndirmək yolu ilə müəyyənləşdirilir. Semantik-stilistik adekvatlıq anlayışı tərcümə fəaliyyətinin məzmununun qiymətləndirilməsi ilə bərabərdir.

Semantik-stilistik adekvatlıq anlayışı onilliklərin tərcümə praktikasının əsas istiqamətlərinə tamamilə cavab verirdi. Bu anlayış indiki zamanda da tərcümənin ənənəvi növlərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün aktual olmağa davam edir.

1950-60-cı illərdə tərcümə fəaliyyəti informasiya təcrübəsi sahəsində yeni təkan aldı. Eyni zamanda bu fəaliyyətin nəzəri dərk edilməsi, həmçinin onun qismən təşkili və planlaşdırılması zamanı informatika və kommunikasiya nəzəriyyəsinin bəzi fundamental qaydaları nəzərə alınmağa və tətbiq edilməyə başlandı. Funksional-adekvat tərcümədən tərcümə dilinin funksional stilistik normaları ilə uzlaşdırılmış orijinalın bütün məna məzmununun və stilistik xüsusiyyətlərinin tam və dəqiq çatdırılması tələb olunmur, sadəcə orijinalın vacib olan əsas kommunikativ funksiyalarının və onun "dominantının" düzgün çatdırılmasıdır.

Adekvat tərcümə "səviyyəli tərcümə" deməkdir və bu zaman tərcümə olunan dilin norma və qanunauyğunluqları qorunmalı və məzmun dəyişdirilməməlidir. A.D.Şveytsere görə, adekvatlıq real təcrübəyə əsaslanır. Bəzən isə təcrübə olsa da, tərcümənin bütün mümkün imkanlarından istifadə edilmir, lakin mətnin və ya cümlənin, ifadə tərzinin kommunikativ-funksional məzmunu düzgün ötürülür. Bununla da A.D.Şveytser qeyd edir ki, adekvatlıq bir çox hallarda kompromis səciyyə daşıyır və adekvatlığı təmin etmək üçün bəzən mətnə və ya cümlədə ayrı-ayrı söz və ifadələrin məna yükündən imtina edilir.

Yuxarıda qeyd olunanlara istinadən, bizə məlum oldu ki, adekvat tərcümənin uğurlu nəticə verməsi üçün tərcümə prosesini dəqiq aparmaq lazımdır. Buna görə də tərcümə zamanı frazeoloji birləşmələrin mənasına uyğun olan dəqiq qarşılıq olan təsvirlə ifadə olunmalıdır. Bu tərcümə ilə bağlı nümunələrə nəzər salaq: first rate-"birinci dərəcəli", to come from-"mənşəyi olmaq", to get rid of-"canını qurtarmaq", to tire out-"bezdirmək", to look out-"ehtiyatlı olmaq", to make one`s mind-"nəhayət bir qərara gəlmək", to catch cold-"xəstələnmək", to put off-"təxirə salmaq", for good-"həmişəlik", to look over-"yoxlamaq", to be in charge of-"idarə etmək", to cut down on-"azaltmaq", to make sure-"əmin olmaq", to go with-"uyğunlaşdırmaq", to find fault with-"tənqid etmək", to burn down-"yavaş-yavaşyanmaq", to burn up-"əsəbiolmaq".

Şəfa Əliyev,
iqtisad elmləri doktoru, dosent
Sumqayıt Dövlət Universiteti
shafaaliyev@gmail.com

Ali təhsildə keyfiyyətin təminatının müasir aspektləri

Qloballaşma şəraitində hər bir ölkənin və milli iqtisadiyyatların davamlı inkişafı, iqtisadi inkişafın gücləndirilməsi üçün bir çox amillərlə yanaşı, həm də yüksək hazırlıqlı, dünya görüşlü, seçdiyi ixtisasın nəzəri və praktiki aspektlərini mükəmməl mənimsəyən kadrların olması vacibdir. Elm və texnikanın inkişafının sürətləndirilməsi fonunda insan və insan kapitalı əsas və aparıcı amillərdən biri olaraq qalmaqdadır. İntellektual səviyyə, elm və texnikanın dərinliklərinə doğru gedən yol bilikdən başlayır, ali təhsil isə bütün bağlı qapıların, sirli dünyanın açarıdır desək, yəqin ki, yanılmırıq. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin əldə etdikləri nəticələrin əsasında təhsilin səviyyəsi, ali təhsilin fundamental meyarlara

söykənməsi, onun səviyyəsinin yüksək olması dayanır. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında qeyd edilmişdir ki, təhsil sisteminin insan kapitalının inkişafı çağırışlarına cavab verməsi istiqamətində yeni addımların atılmasına və ümumi təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin Avropa standartlarına uyğunlaşmasına ehtiyac vardır. Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün təhsil idarəetmə sisteminin yenidən qurulması, bu sahədə insan resurslarının inkişaf etdirilməsi və müəllim peşəsinin nüfuzunun artırılması zəruridir[1]. Məlumdur ki, ali təhsilin keyfiyyətinin artırılmasında təhsil idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, dünya təcrübəsinin dərinlən öyrənilməsi, müxtəlif metodların tətbiq edilməsi ilə yanaşı, əsas problemlərdən biri ali təhsildə müəllim peşəsinin səviyyəsinin yüksəldilməsi, bu sahəyə marağın artırılması, müəllimlərin tədris etdikləri fənlər üzrə yüksək biliyə malik olmaları, müəllim-tələbəmünasibətlərinin bilik müstəvisində formalaşdırılması, hər bir müəllimin müasir çağırışlara, dünyadakı dəyişikliklərə adekvat baxışının olması lazımdır. Tədqiqatçılar L.Yatina və A.Kuteynikov bildirirlər ki, ali təhsildə Boloniya prosesinin tətbiqi, bununla bağlı innovasiyaların və yeni tədris yanaşmalarının həyata keçirilməsi ilə bərabər, müəllim əsas və həlledici amil olaraq qalmaqdadır[2]. Təəssüf ki, praktikada çox vaxt bu istiqamətdə vəziyyətin heç də müasir dövrün tələbləri səviyyəsində olmadığını görürük. Müəllimlərin tam hazırlıqlı olması, müasir biliklərə yiyələnməsi, daim öz üzərlərində çalışması, auditoriyaya təqdim edəcəyi mühazirələrə ciddi yanaşması, mühazirə ətrafında hər bir sualın ətraflı izahının təmin olunması, tələbələrin verilən bilikləri qavraması üçün maksimum səy göstərməsi hazırkı dövrün əsas meyarlarındanıdır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan artıq Ali Təhsildə Keyfiyyətin Təminatı üzrə Avropa Reyestri təşkilatının üzvidir[3]. Bu baxımdan ölkəmizdə ali təhsildə keyfiyyətin təminatı üçün beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi, o cümlədən müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün yeni imkanlar və perspektivlər diqqəti cəlb edir. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən 2014-2015-ci tədris ilindən başlayaraq ali təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi məqsədilə Sabah qrupları yaradılmışdır [4]. Bundan əlavə, son illərdə ali təhsil müəssisələrində akkreditasiyaların aparılması zamanı təhsilin keyfiyyətinin təminatı problemlərinə xüsusi önəm verilməkdədir. Ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı təhsil prosesinin optimallaşdırılması, müasir texnologiyaların tətbiq edilməsi, müəllimlərin hazırlıq səviyyəsi, fənn proqramları, digər tədris-metodiki vəsaitlərin səviyyəsinə diqqət artmışdır. Bundan əlavə, ali təhsil müəssisələrində professor-müəllim heyətinin keyfiyyət və kəmiyyət xarakteristikası ciddi öyrənilməkdədir[5]. Bütün bunların təmin edilməsi üçün yaxın perspektivdə komplekslik və sistemlilik prinsipləri qorunmaqla ölkəmizin ali təhsil sahəsində Boloniya prosesinin meyarları nəzərə alınmaqla dərin islahatlar aparılmalı, davamlı tədbirlər görülməli, ölkəmizin iqtisadi-sosial və təhsil sahəsində strateji hədəfləri nəzərə alınmaqla yeni mexanizmlər işlənib hazırlanmalı və tətbiq edilməlidir. Bu proseslərdə müəllimlərin fəal iştirakı və yaradıcı münasibətləri olduqca vacibdir. Belə ki, Avropa təhsil sisteminin birbaşa ölkəmizin təhsil sisteminə transferi yolverilməzdir, bu məsələlər kifayət qədər fərdi yanaşmanı, milli təhsil ənənələrini, milli maraqları, milli dəyərləri nəzərə almağı şərtləndirir. Ölkəmizin ali təhsil məkanı Azərbaycanı dünyada layiqincə təmsil edə biləcək kadrlar yetişdirməlidir və bu kadrların fəaliyyətində doğma Azərbaycanımızın dünya ölkələri sırasında daha güclü olması və milli maraqlarımızı qoruması naminə dəyişməz bir ana xətt-dogma vətəne sədaqətlik, peşəkarlıq olmalıdır.

Qeyd edək ki, ali təhsildə keyfiyyətin təmin edilməsi üçün bir çox meyarların qorunması və onların nəzərə alınması olduqca vacibdir. İlk növbədə təhsillə bağlı tədris prosesləri tam məsuliyyətlə hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Bu sistemdə yer almış hər bir qurum, bölmə, məsələn ali təhsildə fakültələr, kafedralar və s. bölmələrin öz işlərini yüksək səviyyədə təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə olduğu halda, müəllimlərin öz işlərinə yaradıcı və məsuliyyətlə yanaşmasını təmin etmək mümkündür. Fənn proqramları, dərsləklər, dərslər vəsaitləri müasir dövrün çağırışlarına, problemlərinə, xüsusilə ölkəmizin qarşısında duran strateji hədəflərə adekvat olmalı, onların yenilənməsi, tələbələr üçün oxunaqlı və maraqlı olması, tələbələrin kreativ tədris prosesləri ilə təmin olunması, onların daha çox və zəngin bilik əldə etmələri üçün əlavə tədbirlərin görülməsi, bilik yarışlarının,

fənn olimpiadalarının, elm viktorinalarının, disputların keçirilməsi, elmi konfransların təşkili, tələbələr arasında elmi tədqiqatlara marağın artırılması vacib məsələlərdəndir.

Beləliklə, fikrimizcə yaxın perspektivdə ölkəmizin iqtisadi gücünün artması, onun qarşısında duran strateji vəzifələrin yerinə yetirilməsi, xüsusilə neftsonrakı dövrdə milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, onun ayrı-ayrı sektorlarının rəqabətqabiliyyətinin artırılması, qeyri-neft sektoru sahələrinin modernizasiyasının gücləndirilməsi, bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılması, yüksək texnologiyaların inkişaf etdirilməsi, əlavə dəyər yarada biləcək inklyuziv iqtisadiyyat sahələrinin inkişafının təşkili, milli iqtisadiyyatın innovasiyalaşdırılmasının genişləndirilməsi və innovasiya iqtisadiyyatına keçidin başa çatdırılması, əhalinin sosial-iqtisadi problemlərinin həlli üçün yüksək həyat şəraitinin təmin edilməsi, cəmiyyətin inkişafı və onun üzvlərinin intellektual səviyyəsinin artırılması məqsədilə ali təhsildə keyfiyyətin tam mənada yüksəldilməsi vacib amillərdən biri kimi daim diqqət mərkəzində olacaqdır. Bu baxımdan ali təhsildə keyfiyyətin təmin edilməsi istiqamətində prioritet vəzifələrin aktuallığı artmaqla bərabər, həm də bu sahədə çalışan məsul şəxslərə, ilk növbədə professor-müəllim heyətinə qarşı tələblər yüksələcəkdir. Belə bir şəraitdə hər bir müəllimin müqəddəs borcu seçdiyi ixtisas üzrə yüksək biliklərə yiyələnmək, öz peşəkarlığını artırmaq üçün var qüvvəsi ilə çalışmaq və ölkəmizin tərəqqisində aparıcı rol oynayacaq ixtisaslı kadrların hazırlanmasına öz layiqli töhfələrini verməkdən ibarətdir və s.

Əlvən Cəfərov,
dissertant
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

M.P.Vaqif ədəbi irsində dialektizmlər (Qərbi Azərbaycan dialektləri ilə müqayisəli)

2017-ci ildə böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin anadan olmasının 300 illiyi tamam olur. Adının YUNESKO-nun "2016–2017-ci illər üçün görkəmli şəxslərin və əlamətdar hadisələrin yubileyləri proqramı"na daxil edilməsi Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin ədəbiyyatı tarixində silinməz izlər qoymuş bu qüdrətli söz ustasının yaradıcılığında humanist dəyərlərə verilən yüksək qiymətin təzahürüdür.

Molla Pənah Vaqif öz ənənələri ilə seçilən ədəbi məktəb yaratmış ölməz sənətkardır. O, əhəmiyyətini əsrlərdən bəri qoruyub saxlayan bənzərsiz poeziya nümunələri meydana gətirməklə milli ədəbiyyatın yeni istiqamətdə inkişafına təkan vermişdir. Azərbaycan şeiri Vaqifin sayəsində tarixinin növbəti mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Onun klassik bədii fikir salnaməmizin parlaq səhifələrindən birini təşkil edən irsi müasir dövrdə də insanların əxlaqi-mənəvi kamilləşməsinə xidmət göstərir. Azərbaycan tarixinə həmçinin siyasi xadim kimi daxil olan Vaqif taleyüklü məsələlərin həllində müdriklik və uzaqqörənlik nümayiş etdirmişdir.

Vaqif yaxşı təhsil görmüş, fars və ərəb dillərini öyrənmişdi. Astronomiya, riyaziyyat, musiqi və poetika üzrə geniş biliyə malik idi. "...Şairin şöhrətini eşidən Qarabağ hökmdarı İbrahim xan onu saraya dəvət edib, eşik ağası, yəni daxili işlər üzrə vəzir təyin edir. Lakin Vaqif az bir müddət ərzində öz ağıl və istedadı ilə böyük nüfuz qazanır, xanlığın bütün daxili və xarici işlərini öz əlinə alır və təxminən 27 il müddətində sarayın ən mötəbər adamlarından biri kimi tanınır". (1, s. 5)

Belə rəvayət olunur ki, çün Molla Pənahın oğlu Əliağa ilə qətlgaha gözübağlı aparırdılar və qətlgah Xəzinə qayası hesab olunurdu - ki, ziyadə dəhşətli, uca və sıldırım bir qayadır ki, oradan müqəssirləri xanın hökmü ilə atarlarmış. - əsnayi-rahda Molla Pənah onu qətlgaha apardıqlarını anlayıb, getməyə taqəti olmayır və bilaixtiyar yerə yığılıb təvəqqe edir ki, əvvəlcə onu qətlə yetirsinlər ki, oğlunun ölməyini görməsin. Burada onların

hər ikisini qətlə yetirirlər. Haman yerdə Mollanı dəfn edib, qəbrinin üstə günbəz tikdiriblər ki, "Molla Pənah günbəzi" adı ilə məşhurdur. (2, s. 135-136)

Vaqif edam edildikdən sonra onun evi talan olunur. Butun bunlar Vaqif irsinin bizə qədər gəlib çatmamasına səbəb olur.

Talan zamanı şairin əsərlərinin cox hissəsi itib-batmış, divan və əlyazmaları məhv olmuşdur. Lakin xalq sevimli şairinin şeirlərini hafizələrində yaşatmış, muxtəlif vasitələrlə Vaqifin əsərlərinin müəyyən qismini mühafizə etməyə müvəffəq ola bilmişdir. Vaqif yaradıcılığının hafizələrdə qalan və ədəbiyyat maraqlıları tərəfindən kочurulub saxlanılan ayrı-ayrı nümunələri bizə cata bilmişdir.

Molla Pənah Vaqifin dili canlı, koloritli xalq dili idi. Ərəb-fars sözləri və "bəzənmiş" klassikadan fərqli olaraq, Vaqifin şeirlərində doğma ana dili kəskin olaraq üstünlük qazanmışdır

Dialektizmlər. "Məhdud dairədə, ərazidə işlədildiyi dialekt və şivə sözlərinə dialektizmlərdə deyilir (3, s. 97).

Vaqif irsində dialektizmlər bu gün ən əsas yerlərdən birini tutur.

Ağır rix < ağırlıq - Qərbi Azərbaycan dialektlərində, I Böyük Qarakilsə, Qarakilsə şivələrində - yaylağa köçərkən ilk dəfə göndərilmiş ağır şeylər, ev avadanlığı. II Meğrişivəsində - göz xəstəliyi. III Çəmbərək, Əştərəksəşivələrində- 1. qada, bəla; 2. Evdə olan ağır şeylər. (4, s. 35)

Qazax dialektində "yaylağa köçərkən kənddə saxlanan ağır şeylər" mənasını bildirir (5, s. 14).

Durğuzarsan, üzün divara tutar,
Fikr edib, fikr edib mürğülər yatar,
Dindirərsən, dinməz, **ağırlıq** satar,
Sinəsində şıq-şıq pul avaz eylər. (1, s. 123)

Molla Pənah Vaqif şeirlərindən gətirdiyimiz nümunədə isə, dindirərkən insana qada, bəla, xəstəlik, pis aura yönəlmə mənalarında işlənir.

Aralıx < aralıq - Çəmbərək şivəsində 1. kəndin ortası; 2. kənddə adamlarını yığıb söhbət etdikləri yer. II Çəmbərək. Əştərək, Zəngibasarsəşivələrində- 1. mərz; 2. İki zəminin ortası; 3. İki evin ortası; 4. əkin sahəsinin ortasında qalan boş sahə. (4, s. 46)

Qazax dialektində və Şəmkir şivəsində "hər tərəfi su ilə. əhatə olunan quru yer, adacıq", Şəmkir şivəsində həm də mərz, iki zəminin, iki evin ortası" mənalarında işlənir (5, s. 25)

Bab- Dərələyəz, Qarakilsə şivələrində - tay, bərabər (insana aiddir) (4, s. 53)

İgitlik iddiasın edənə layiq deyil yalan,
Vəfasızlıq nisalərdə, deyildir **bab** igitlərdə. (1, s. 147)

MPV şeirində bir-birinə tay, bərabər olan igidlər mənasındadır.

Çapikü çalak // çapacax < çapacaq

Çapacax - Çəmbərək. Dərələyəz, Vedi, Zəngibasarsəşivələrində - xırda balta (ət doğramaq üçün istifadə edilir) (4, s. 95)

Zahir olur iki şəxsi-qəzəbnak,
Əllərində şeşpər, **çapikü çalak**.
Onları görəndə zəhrin olur çak,
Qutun qurur, nitqin batar, ağılarsan. (1, s. 225)

MPV bu şeirində **çapikü çalak** sözünü **çapacaq**, **döyüş aləti** mənasında işlətmişdir.

Dəlix < dəlik - Çəmbərək şivəsində deşik, oyuq mənasında. (4, s. 122)

Əndamın güldür, ey sənəm, sərəsər,
İstərəm başına dönəm sərəsər,
Dəlik-dəlik oldu sinəm sərəsər,
Qəmzə oxun mənə az at, sevdigim! (1, s. 64)

Şair burada eşqdən, sevgidən sinəsinin, ürəyinin **deşik-dəşik** olmasını poetik şəkildə təsvir edir.

Eləcə Çəmbərəkşivəsində - yalnız, təkçə. II Yənə Çəmbərəkdə“olduğu kimi” mənasını verir.(4, s. 140)

Gedin deyin o ləbləri Yəmənə,
Buxağı büllura, sədri səmənə,
Eləcə şad oldum, sanasan mənə
Yerin, göyün simü zərin göndərmiş.(1, s. 129)

Endirməx'<endirmək - Cəmbərək, Kalininoşivələrində - hörmət etmək, saymaq, hörmət göstərmək. (4, s. 140)

Cəfridar sürməni çəkibdir gözə,
Havalanıb dəxi **endirməz** bizə,
Mən ha billəm, qanın qaynar tüksüzə,
Mən tutduğum əldən qoymanam, gəlin!(1, s. 82)

Bu nümunədə şair gözəlin havalanıb onu **saymaması, hörmət etməməsini** vurğulayır.

Sonda belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Molla Pənah Vaqifin klassik bədii fikir salnaməmizin parlaq səhifələrindən birini təşkil edən irsi müasir dövrdə də insanların əxlaqi-mənəvi kamilləşməsinə xidmət göstərir. O Qazaxda, sonra isə Qarabağda mədrəsələrdə dərs demiş, elmi və bacarığı ilə fərqlənmiş və bu səbəbdən də Molla Pənah adı ilə xalq arasında tanınmışdır. Şair Qarabağ xanlığına köçdükdə burada da məktəbdarlıqla məşğul olmuşdur. Molla Pənah Vaqifin dili canlı, koloritli xalq dili olmuşdur. Digər klassiklərdən fərqli olaraq Vaqifin şeirlərində doğma ana dili kəskin olaraq üstünlük qazanmış, onun şeirlərində Azərbaycan dilinin geniş imkanları canlı şəkildə yaşamışdır. Şairin yaradıcılığında dialektizmlər də çox zəngin idi. Bu dialektizmləri Qərbi Azərbaycan dialektləri ilə müqayisə etdikdə görürük ki, hər iki dialektlərdə olan leksik və qrammatik fərqlər o qədər də çox deyildir. Hər iki istiqamətdəki dialektizmlər göstərir ki, Qərbi Azərbaycan dialektləri və əsasən Qazax bölgəsindən gəlmiş Molla Pənah Vaqif yaradıcılığı bölgə cəhətdən yaxın olduqları kimi leksik və qrammatik xüsusiyyətlər də demək olar ki eyniyyət və yaxınlıq təşkil edir.

Aygün Səttarova,
doktorant
Sumqayıt Dövlət Universiteti
aygun201182@gmail.com

Kədəre bürünən gülüş

Vaqif Səmədoğlu öz yaradıcılığı haqda deyirdi: "Mənim bütün əsərlərim-dramaturgiyam da, poeziyam da bir Şeirdir. Və hələ bitməyib..." V.Səmədoğlu yaradıcılığa poeziya ilə başlayıb, onun ilk şeir nümunləri də fəci notlara köklənib və sonrakı poeziyasında da bu ahəng davam edib. "Vaqif poeziyası həyat və ölüm haqqında düşüncələrlə dopdolu olan, həm ümid, həm də ümitsizlik poeziyasıdır".

"Saxlayın Yer kürəsini, mən düşmək istəyirəm"- deyən şairin poeziyasındakı tragizm ilə dramaturgiyasındakı komizm təzaddır, yoxsa qanunauyğunluq? Poeziyasında kədərini dağıda bilməyən əksinə şeirdən şeirə dərinləşdirən şair dramaturgiyasında necə belə gülə bilir? V.Səmədoğlunun özünün bu suala verdiyi cavaba diqqət edək. Şair müsahibələrinin birində deyir:

"Gülməyi həmişə bacarmışam. Həyatda hətta intihara gətirəcək qədər ağır anlarımda yumor və xatirələr köməyimə çatıb".

Artıq elmi-nəzəri tədqiqatlarda da dəfələrlə vurğulandığı kimi, fəci məzmununa və baş qəhrəmanın məhvinə baxmayaraq tragediya yox, komediya daha tragik janrdır. Odur ki, V.Səmədoğlunun poeziyadakı tragizmi dramaturgiyada öz ifadəsini ancaq komediya janrında tapa bilərdi.

Onu da qeyd edək ki, ədibin yaradıcılığında tragizm-komizm çevrilməsi yalnız janr xüsusiyyətləri ilə bağlı bir şey deyildir. Bu həm də V.Səmədoğlu yaradıcılığında tragizmin xarakteri ilə əlaqədardır. Belə ki, onun poeziyasındakı kədərdə komik çalar var və yaxud müəllif bu kədərin ifadəsində komik üsul və vasitələrdən istifadə edir.

"Diqqət edək: 60-80-ci illər poeziyasında V.Səmədoğlu şeirlərinin oynadığı missiya nədən ibarət idi? Poeziyada absurd situasiyalar, mənəvi böhran təsvirləri kədər fəlsəfəsi – konseptual olaraq bu poeziyadan boy göstərdi, V.Səmədoğlu o çağacan dominantlıq təşkil edən "nəşə" simvolikasının antitezasını ortaya qoymaqla poetik düşüncəni axına əks qütbə yönəltməyə müvəffəq oldu.

Göründüyü kimi, ədəbi tənqid müasir poeziyanın dünyanın bədii dərkində ironiyaya meyilləndiyini qeyd edir. Ironiyanın isə komik üsul-vasitə olduğu şübhə doğurmur. "Иногда говорят о видах комического — таких, как юмор, сатира, гротеск, ирония, карикатура, пародия и т. д."

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi tənqidin poeziyamızda müşahidə etdiyi ironik çalar həm də bu dövərdə ədəbiyyatımıza modern və postmodern düşüncəsinin və cərəyanlarının axını ilə bağlı idi. Məlumdur ki, düşüncənin bu qatı üçün bədii predmetə ironik yanaşma səciyyəvidir. İrina Nikitina postmodernizmin əsas cizgilərini göstərəkən yazır: "-ironiya, yumşaq gülüşdən, kəskin tragifarsa qədər rişxənd; heyranlıqdan qurtarmaq, ən aşkar təsəvvür və ən dərin inamların təsadüfi səciyyə daşdığını başa düşmək yolunda ironiyaya zəruri vasitə kimi baxmaq; insanların sosial həmrəyliyinə ciddi sistemətik refleksiya yox, ironiyanın alçaldıcı təbiəti hesabına nail olunacağına inam; ironiyanı pülarizm və hər hansı mütləq həqiqət axtarışının mümkünsüzlüyü şəraitinin vasitəsi kimi başa düşmək".

Artıq yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, V.Səmədoğlu poeziyasında komizm öz başlanğıcını dünyanın, həyatın absurdluğundan götürür. Absurd üzərində düşünmək yaxud onun bədii modelini yaratmaq çabaları XX və XXI əsr ədəbiyyatı üçün xarakterikdir. Təsadüfi deyildir ki, bu dövərdə dramaturgiyada da absurd dram kimi bir janr yaranıb formalaşmışdır. Bu janrda, adətən, bədii təfəkkür absurdun qanunauyğunluğunu tapmağa, bu qanunauyğunluğun şərtləri daxilində yaşamağa çalışır.

V.Səmədoğlunun lirik məni isə sanki belə bir qanunauyğunluğun varlığına belə inanmır, ona görə də o yaşamağa yox, ölməyə çalışır. Ədəbi tənqidin V.Səmədoğlu və onun müasirləri haqqında dediyi kimi onlar üçün: "həyat oyunlarından çıxış yolu ölümdür, ölümlə doğmalıdır".

V.Səmədoğlu dramaturgiyasında kədər gülüşün pərdəsi arxasında gizlənib, poeziyada isə əksinə gülüş kədərin donuna bürünüb. Ona görə də tədqiqatlarda şairin tragizmindən geniş söz açılsa da, komizm probleminə ya toxunulmayıb, ya da öteri toxunulub. Çünki komizm V.Səmədoğlu poeziyasının elə alt qatlarında gizlənmişdir ki, o, ilk baxışda özünü büruzə vermir. İlk anlamında göz yaşlarını sonrakı qatlarda isə gülüşünü görüb sezdiyimiz lirik mən öz kədərinə, daha geniş anlamda desək, dünyanın kədərinə gülür. Həm də gülüş onun istedadının yönü idi ki, bu yön öz məcrasını poeziyada yox, dramaturgiyada tapır.

Gülzar Hüseynova,
dissertant
Gəncə Dövlət Universiteti
gulnar.huseinova@gmail.ru

**Gəncə ədəbi mühitinin 1960-2000-ci illər dövrü
nümayəndələrinin yaradıcılığına dair**

Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət mərkəzi sayılan Gəncə bütün sahələrdə olduğu kimi söz aləmində də daim sayılıb-seçilmiş, Azərbaycan ədəbiyyatında müstəsna

xidmətlərə malik ədəbi şəxsiyyətlər yetişdirmişdir. Onlar öz yaradıcılıqları ilə istər yaşadıkları dövrdə, istərsədə sonrakı illərdə Gəncəədəbi mühitinin yaranması və inkişafına rəvac vermişlər. Böyük bir zaman arealını həyatə edən Gəncəədəbi mühitinin 1960-2000-ci illər dönəmi özünəməxsusluğu ilə seçilir. Nəsr, poeziya, tənqid, publisistika sahələrində hərtərəfli inkişaf Gəncəədəbi mühitini Azərbaycan ədəbiyyat aləminin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevirmişdir.

1960-2000-ci illərdə Gəncəədəbi mühitində bütün sahələr kimi nəsr də inkişafda idi. Bu dövrdə Altay Məmmədov, FəridəƏliyərbəyli, Qərib Mehdi, Cahanbaxş, Sahib İbrahimli, Məmməd Alim, Kəramət Tağıyev, Bahadur Fərman, NüşabəƏsəd Məmmədli kimi nasirlər qələmə aldıkları əsərlərlə Gəncəədəbi mühitinə mühüm töhfələr vermişlər. Əməyə, zəhmətə məhəbbət, xeyirxahlıq, təvazökarlıq, əxlaq, mədəniyyət, səxavət kimi nəcib insani xüsusiyyətlər onların yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edirdi. Dövrün ədəbi nümunələrində nadanlıq, rüşvətxorluq, zəhmətə xor baxmaq, meşşanlıq, təkəbbür kimi mənfi cəhətlər pislənir, oxucular bu mənfiliklərdən uzaq olmağa səslənirdi.

Altay Məmmədovun povest və hekayələrində dövrün bütün ədəbi norma xüsusiyyətlərinə əməl edilmiş, sənətkarın yaratdığı nəsr nümunələrində cəmiyyətdəki nöqsanlar, eybəcirliklər sözün gücü ilə ifşa edilmişdir. Altay Məmmədov yaradıcılığında təkəcə müasir mövzulara müraciət etməklə kifayətlənməmiş, həmçinin tarixi mövzulara da yer ayırmışdı. Nasirin "Ulduzlar görüşəndə" povesti buna sübutdur. Görkəmli ədib Mirzə Fətəli Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povesti ilə səsləşən bu əsərdə müəllif obrazların tarixiliyini qorumuşdur. "Ulduzlar görüşəndə" povestində obrazların dilindən verilən dialoqlar o qədər canlı, obrazlı şəkildədir ki, bu dialoqlar vasitəsilə obrazın daxili dünyası, mənfi, müsbət keyfiyyətləri oxucuya güzgü kimi əks olunur. Altay Məmmədovun "Gülab nəfəsləri" povesti mövzu və məzmun baxımından seçilən əsərlərdəndir. Əsərdə saf, ülvi duyğuların, sevgi, məhəbbət, etibarlılıq kimi keyfiyyətlərin insanı nə qədər ucaltdığını görürük.

Altay Məmmədovun yaradıcılığının böyük bir qismini hekayələr təşkil edir. Bu hekayələr həcmcəcə kiçik olsa da, bütöv bir fikri ifadə edir. Hər bir hekayənin mövzu və məzmunu bir-birindən fərqli təzahür etməsinə rəğmən, nəticə eynidir. Cəmiyyətdəki nöqsanlar mövzusundan asılı olmayaraq hər hekayədə tənqid olunur. Nasirin "Dərinləşdirməli", "On birinci açar", "Duka haqqında ballada", "Fəxriyyənin arzusu", "Ət", "Novruzovun salamı", "İmzalı məktub", "Duz çörək", "Kiçik toy", "Səni alan, mənə döyən", "Qəzet ifadəsi", "Haralısan, əmioğlu", "Qutu" kimi hekayələrində cəmiyyətdəki bütün mənfi xüsusiyyətlər tənqid olunmuşdur. Altay Məmmədovun 1960-2000-ci illərdə qələmə aldığı bir-birindən maraqlı nəsr nümunələri müxtəlif mətbu orqanlarda işıq üzünə görmüşdür. Nasirin "İkinci məhəbbət" (1960), "Məhəbbət və gülüş" (1963), "Tökülən yarpaqlar" (1966), "Məhəbbətin səsi" (1968), "Gülab nəfəsləri" (1970), "Yadigar bulaq" (1977), "Əlvida, gözəl dünya" (1988) adlı kitabları oxucular tərəfindən bu gün də sevə-sevə oxunur. Bundan başqa, Altay Məmmədov Gəncə Dram teatrına da öz yaradıcı töhfəsini əsirgəməmişdir. Onun "Həmyerlilər", "Kişilər", "Yadımdamı", "Ulduzlar görüşəndə", "Dəli Domrul", "Erməni parlamentindən reportaj" kimi pyesləri dəfələrlə tamaşaya qoyulmuş, uğurla qarşılanmışdır.

Gəncəədəbi mühitində öz yaradıcı dəst-xətti ilə seçilən sənətkarlardan biridə FəridəƏliyərbəyli olmuşdur. 1960-cı ildən başlayaraq 2000-ci ilədək zəngin yaradıcılıq yolu keçən sənətkarın ədəbiyyata ilk gəlişi "A dağlar" şeiri ilə başlamışdır. Onun müxtəlif illərdə "Kəhriz", "Heç kimim yoxdur", "Kənd qızları", "Sular bulananda" poemaları, "Xan qızı", "Qonşular", "Günahkar qızı", "Özgə yeri" kimi pyesləri nəşr olunmuşdur. Şairə və dramaturq kimi tanınan FəridəƏliyərbəyli təkəcə nəsr sahəsində deyil, poeziya sahəsində də öz sözünü demiş sənətkarlardandır. Şairənin "Dünya nə qəmlisən" kitabında yer alan "Mənim Xocalı dərdim", "Şuşa qalası", "Murov dağı", "Vətən borcunu istəyir", "Son yarpaq

düşəndə”, “İlk bahar”, “Məktəb illəri”, “ A qarlı dağlar”, “Allah səbr versin”, “Qoşa çinar tək”, “Ana ürəyi”, “Yanıb yaxıldım”, “Xanım dedilər ona” kimi şeirləri bu qəbildəndir.

Qərib Mehdi Gəncədədəbi mühitində yazıb-yaratsada, ümumilikdə ədəbi aləmdə qələmi ilə tanınmış yaradıcı simalardandır. O, təkə yazıçı kimi deyil, publisist və jurnalist kimidə fəaliyyət göstərmişdir. 40 kitabın, saysız-hesabsız publisist məqalələrin müəllifi olan Qərib Mehdi yaradıcılığından neçə-neçə gənc yazarlar bəhrələnmişlər. Yazıcının əsərləri təkə Azərbaycanda deyil, bir çox xarici ölkələrdə də nəşr olunmuşdur. Qərib Mehdi “Məni çağırən səs”, “Rast”, “Çinar günü”, “Müsabiqə”, “Skripka üçün Mi simi”, “Sevgi” kimi povestlərində insani keyfiyyətlərin ən kamil nümunəsini yaratmağa çalışmış və bunun öhdəsindən məhərrətlə gəlmişdir. Poeziya, nəsr, publisistika kimi ədəbi istiqamətləri öz yaradıcılığında birləşdirən Qərib Mehdi yaradıcılığı bu gündə oxucular tərəfindən rəğbətə qarşılanır.

Sahib İbrahimli də Gəncədə yaradıcılığa sarılan, ədəbi mühitin yetirdiyi istedadlı qələm sahiblərindəndir. Onun şair-dramaturq kimi, 1970-2000-ci illərdə bir-birinin ardınca müxtəlif mətbu orqanlarda çap olunmuş əsərləri mövzu və məzmun baxımından zəngindir. Sahib İbrahimli “Dağların sovqatı” (1979), “Külək mənim dostumdur” (1989), “Atam laylay, anam laylay!..” (1996), “Torpağıöpəndə” (1997) kimi şeir kitablarının müəllifidir. Dramaturgiya sahəsində də qələmini sınıyan Sahib İbrahimlinin əsərləri dəfələrlə Gəncə Dövlər Dram Teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdur. “Maşın” (1992), “Bəylər və xanımlar” (1994), “Yaponlar gəlir” (1999) kimi komediyaları buna misaldır.

İstedadlı şair poeziyasında ülvi, saf hissləri önə çəkərək insanın mənəvi yüksəlişində məhərrəti ən yüksək əxlaqi keyfiyyət hesab edir. “İlk məhərrət”, “Məni xatırla”, “Yoldan küsürəm”, “Nə deyim?”, “Sevgi yarpaqları”, “Sənə qalan mən olacam”, “Hər gecə yuxuda görürəm səni”, “Qoy mən olum almadərən”, “Qız görüşdən qayıdır”, “Qoy gülüm gəlsin, ay nənə”, “Sevgimin yaşadı”, “Qorxuram deməyə: ”Səni sevirəm”, “Sən elə bilirsən”, “Kövrəldim”, “Eşqim”, “Əzizim”, “Sevənləri tanrı saxlayır”, “Məhərrət”, “Şair sevgisi”, “Unutma xatirələri” kimi şeirləri oxucu rəğbətini qazanmışdır.

Gəncə ədəbi mühiti bu gün də bütün yaradıcılıq istiqamətlərində uğurla sözünü deyən yazarların, istedadlı qələm sahiblərinin yaradıcılıqları ilə zənginləşir, yeni mərhələyə qədəm qoyur.

Ziya Bəhməni,
Bakı Avrasiya Universiteti
ziya_Behmenli@mail.ru

Müasir dünya dilçiliyində terminoloji lüğətlərin təsnifi prinsipləri

Son illərdə elm və texnologiyanın inkişafı dilçiliyə də öz təsirini göstərmişdir. Elmin inkişafı, elmdə olan yeni kəşflər, yeni sözlərin, yeni terminlərin yaranmasına səbəb olmuş, bunun nəticəsində də dillərin leksik fondu günü-gündən zənginləşməkdədir. Bu kəşflər daha çox terminologiyanın çoxalmasına səbəb olmuşdur. Bu da xalqlarda söz alış-verişinin artmasına, dil kontaktlarının geniş vüsət almasına gətirib çıxartmışdır. Bu eyni zamanda dövlətlərin qarşısında müəyyən problemlər də yaratmışdır. Bu problemlərin ən başlıcası dillərdə bu terminlərin qarşılığının tapılmağa çalışılması milliləşdirilməsi eyni zamanda özləşdirilməsi meylləridir. Qarşılaşdığımız problemlərdən ən qabaqda gələnlərdən biri də bu yeni yaranan və ya yeni yaranmaqda olan terminlərin köhnə prinsiplərin təsnif ediləcəyi, yoxsa yeni prinsiplərlə təsnif ediləcəyi məsələsidir.

Terminoloji lüğətlər təsnifinə görə müxtəlif növlərə ayrılır. Bunların bir çoxu dünya dilçiliyində demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Yəni terminoloji lüğətlər təsnif olunarkən onların tərtib prinsipləri əsas götürülür. Həmin növlərə izahlı terminoloji lüğətlər, birdilli,

ikidilli və çoxdilli terminoloji lüğətləri aid edə bilərik. İzahı terminoloji lüğətlər tərtib olunarkən ilk öncə izah olunacaq terminlər dəqiq seçilməlidir. Son dövrümüzdə izahlı terminoloji lüğətlərin nəşrinə zərurət yaranmışdır, çünki müxtəlif sahələrə aid çoxlu sayda yeni-yeni terminlər işlədilmişdir. Bu tipdə olan lüğətlərin əsas prinsipi hər hansı bir sahəyə aid olan terminlər əlifba sırası ilə verilərək onların ifadə etdiyi məna aydınlaşdırılır və daha çox həmin terminlər lüğət məqalələri ilə izah olunur. İzahlı terminoloji lüğətlər daha çox terminlərin aid olduğu sahənin mütəxəsisləri tərəfindən hazırlanır. İkidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlərin əksəriyyəti tərcümə xarakteri daşıyır. Belə ki, həmin lüğətlərdə mövcud olan terminlər əsas yeni terminlərin toplandığı dildən digər dillərə tərcümə olunur. Lüğətlərin bu növü daha çox praktik əhəmiyyət daşıyır və tərcümə prosesində mühüm rola malikdir. İkidilli terminoloji lüğətlərə nümunə olaraq rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca, ingiliscə-azərbaycanca lüğətlərini göstərə bilərik. Çoxdilli terminoloji lüğətlər isə ikidilli lüğətlərlə müqayisədə nisbətən az-az müraciət edilən lüğətlərdəndir. Buna səbəb kimi əsasən həmin lüğətlərin praktik baxımdan az əhəmiyyətə malik olmağından irəli gəlir. Çoxdilli lüğətləri tərtib etmək üçün ilk növbədə lüğətçi terminlərin tərcümə olunacağı hər bir dili mükəmməl şəkildə bilməlidir. Çünki beynəlxalq terminlər istisna olmaqla hər bir termin müxtəlif dillərdə müxtəlif formalarda adlandırılır və tələffüz olunur. Qeyd etdiyimiz kimi ikidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlərin əsas məqsədi əsasən terminlərin tərcüməsinə xidmət edir. Müxtəlif elm sahələrinin mütəxəsisləri əsas istifadəyə lazım olduğu terminin başqa dildə necə adlandırılmasını müəyyənləşdirməsində həmin çoxdilli terminoloji lüğətin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu lüğətlərin vasitəsi ilə bir terminin digər dillərdə necə adlandırılmasını asanlıqla aydınlaşdırmağa bilər. Ümumilikdə götürsək, müxtəlif sahələrə aid beş dilə tərcümə olunmuş terminoloji lüğətlərə rast gəlmək mümkündür.

İlkin Abbasov,
Gəncə Dövlət Universiteti
aabbasovilkin@gmail.com

Molla Pənah Vaqifin dilində qrammatik arxaizmlər

Molla Pənah Vaqif ədəbi bədii dilin milli əsasda inkişafını mütləqləşdirdi. Onun xidməti nəticəsində folklor üslubu klassik üslubun nüfuzunu sındıraraq aprıcı mövqeyə keçdi. Bundan sonra ədəbi bədii dilin perspektivlərini, bir qayda olaraq, folklor üslubu müəyyən etdi. Molla Pənah Vaqifin klassik janrdakı əsərlərinin dili klassik üslubun göstəricisi deyil. Bu dil müəyyən arxaik cəhətlərinə baxmayaraq milli ədəbi-bədii tənqidi faktıdır. Vaqif klassik və folklor janrlarda yazıb yaratmış, lakin həmin janr tipologiyalarının hər ikisində adətən eyni dil üslub tipologiyası nümayiş etdirmişdir. Janr müxtəlifliyinin bu cür dil üslub inteqrasiyası ədəbi bədii dilin milliləşməsi dövrünün mühüm əlamətlərindən biridir ki, həmin işi XVIII əsrdə Molla Pənah Vaqif yekunlaşdırır. Şairin dilinin tarixi kefiyyəti daha çox onun qoşma janrındakı əsərlərində təzahür edir. Firudun bəy köçərilinin vaxtiylə qeyd etmişdir: “Molla Pənahın gözəllik babında və dilbər vəsfində yazdığı qafiyələr bir o qədər lətif, açıq və aydın sözlər ilə nəzmə çəkilmiş kəlamlardır ki, nə qədər cəvərsiz və mərifətsiz adam onları eşitsə, mütəssir və məsrur olar. Təxminən yarım əsr ərzində (XVIII əsrin II yarısı) ardıcıl müdafiə etdiyi dil üslub dil üslub tipologiyası XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq özünün görkəmli nümaindələrini yetirdi. XX əsrin əvvəllərində isə Molla Pənah Vaqifin dil üslubu milli tənqidi əsərlərinin göstəricisi kimi nəzəri olaraq tədqiqatə cəlb edildi.

Müasir Azərbaycan dilinə əsaslandıqda hər hansı sözün, qrammatik formanın köhnəliyini, bütövlükdə dil üçün fəaliyyətdən qaldığını görürük. Haqqında danışılan mərhələdə köməkçi sözlərin sonrakı mərhələdə arxaikləşmiş bir sıra formaları işlənmişdir. *Cılayın,*

ucundan, ilən, vəli, gerçi, lacəram, və s. bu formalar dövrün qrammatik normasını müəyyən edir.

Ciləyin qoşması XIV-XVIII əsr abidələrinin dilində eləcədə Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığında *kimi* qoşmasının sinonimi kimi işlənmişdir.

Bunlarda belə sən *ciləyin* can ələ düşməz.

İlən qoşması Molla Pənah Vaqif dilində qoşması iki əşyanın birlikdə alınmasını, ya da müəyyən bir işin, hərəkətin müəyyən bir əşya vasitəsilə icra edildiyini və müşayiət olduğunu bildirir.

Qurban olsun lalə, gül *ilən* sənə.

Bu qoşma müxtəlif dövrlərdə fərqli formalarda işlədilmişdir. Məsələn, Qədim türk yazılı abidələrinin dilində eləcədə daha sonralar XIII-XV ərs yazılı abidələrinin dilində birlik formasında işlədilmişdir. İmadəddin Nəsiminin dilində işlənmiş eyni mənəni ifadə edən birlik qoşması iki tərkib hissədən əmələ gəlmişdir.

Nəzar səcdə qılır tuti *birdə* qəndü nəbat.

Yəni say bildirən bir sözünün fel düzəldən *-lə* şəkilçisi və qədim feli bağlama şəkilçisi *n* ünsürü ilə birləşməsindən düzəlmişdir. Vaxtilə birlikdə, vəhdətdə demək imiş. Lakin sonralar tədricən inkişaf edərək, müstəqil bir sözdən köməkçi bir sözə keçib, qoşma məzmunu kəsb etmişdir. Əvvəlki mənasından əlavə ikinci bir mənə almışdır. Başqa sözlə desək, *birdən, birdə, bilə* qoşmaları iki əşyanın birlikdə alınmasını, ya da müəyyən bir işin, hərəkətin müəyyən bir əşya vasitəsilə icra edildiyini və müşayiət olduğunu bildirir. Bir sözü türk dillərində polisemantik mənəyə malikdir və əmüxtəlif şəkilçilərlə müxtəlif mənələri ifadə edir. Ehtimal ki, bir sözü say mənəsini ifadə etməkdən əlavə qədim dövrlərdə türk qəbilələrinin dilində komitativlik mənəsi də ifadə etmişdir. Bu mənə, məsələn, qırğız dilindəki *birgələş* *birdələş*, *birdələşdir*, bitik *birdələş* sözlərində, Azərbaycan dilindəki *birdə, bitləşmə, birlik, birik, birlikdə* və s. sözlərdə indidə özünü göstərir. Əvvəllər *birdən, birdə* qoşması yalnız komitativ mənəni ifadə etmişdir. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində də bu həmin qoşmanın ifadə etdiyi yeganə mənədir. Digər mənələrin (*alət, səbəb, zaman, məkən* mənələrinin yaranması sonrakı dövrlərin məhsuludur. Güman etmək olar ki, birlik qoşmasında işlənən *-lə* şəkilçisi müstəqil feldən yaranmışdır. Bu fel ya *bol* «ol» sözü, ya da *elə* sözü ola bilər; bunu nəzərə alıqda, birlik qoşmasının inkişaf yolunu belə təsəvvür etmək olar. *Birələ> birdələ> birdə* Bu qoşma qədim türk yazılı abidələrinin dilində artıq birlik şəklində işlənir; məsələn: İnim Kültigin birlik sözləşdimiz “Kiçik qardaşım Kültiginlə məsləhətləşdim” Eçim kağan birlik ilgerü Yaşıl ağüz Şantul yazıka təgi sülədimiz (KT). «Əmim xaqan ilə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə təki qoşun çəkdik. Ümumən birgəlik qoşmasının iştirak etdiyi mətnlərdə fonetik normativlik baxımdan ilə variantı tam üstünlük təşkil edir. Demək olar ki, ilə variantı yalnız normal “ədəbi dil” vahididirsə *ilən* variantı yazı dilində xalq ədəbi dili tipini təmsil edir. İlən qoşmasına müasir dilimizdə təsadüf olunmur. Bu gün Azərbaycan dilində arxaikləşmiş sahə məzmunlu içrə qoşmasına Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığında və XVIII-XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində geniş şəkildə təsadüf olunur və bu hal şeirdə, xüsusiyə qəzəl janrında olan əsərlərdə daha çox müşahidə olunur. H. Həsənov bu qoşmanı leksik – fonetik arxaizimlərə daxil edir.

vəli bağlayıcısı. Müasir dilimizdə *ancaq* bağlayıcısının mənə vəzifəsini ifadə edən fars dilindən alınmış *vəli* bağlayıcısı XIV əsrdən bəri dildə işlək olmuş və qarşılaşdırma bağlayıcısı vəzifəsini yerinə yetirmişdir. Bu bağlayıcı Molla Pənah Vaqif və həmin dövrün eləcədə XIV-XVII əsrin başqa şairlərinin dilində də işlənmişdir. Klassik şeir üslubunda *ancaq* məhdudlaşdırıcı ədatının sinonimi kimi də çıxış edir. *Vəli* bağlayıcısı müasir dilimiz üçün arxaikləşmişdir.

Öz xoşumla mən əsiri qəmzə olmazdım, vəli

əgər-əgər bağlayıcısı. Molla Pənah Vaqifin dilində XVIII əsrin dilində arxaikləşməkdə olan *əgər-əgər* bağlayıcısına təsadüf olunur. Fars dilindən dilimizə keçmiş bu bağlayıcı şərt budaq cümlələrində iştirak edərək, həm *istər* bağlayıcısının sinonimi kimi, həm də şərt

mənasında işlənir. Bu bağlayıcı həm yazıda, həm də şifahi nitqdə geniş işlənmişdir. lakin müasir dilimizdə bu forma tamamiylə arxaikləşmişdir.

əgər doğmaz, əgər doğar ağlarsan.

Lacərəm-yəqin, sözsüz mənasında olan ərəb dilindən alınmış modal sözdür. Bu söz müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş, istifadədən qalmışdır, lakin abidələrin dilində, xüsusən, Məhəmməd Füzulinin, İmadəddin Nəsiminin dilində eləcə də Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığında fəal işlənmişdir.

Bivəfadan lacəram təhsili-hacət görmədim.

Ucundan qoşması. Molla Pənah Vaqifin əsərlərində işlədilmiş Səbəb-məqsəd bildirən *ucundan* qoşması çün, ötrü, görə qoşmaları ilə XIX əsr yazılarında da paralel şəkildə işlənərək bir məzmunu xidmət etdiklərindən sinonimlik kəsb edir və *ucundan* qoşması nisbətən az işlənərək dildə arxaikləşmişdir.

Siyah telli bir sənəmin ucundan

Tarixən də köməkçi nitq hissələri eyni vəzifəni yerinə yetirmiş və fəal işləklilik dairəsinə malik olmuşlar. Vaxtı ilə müstəqil nitq hissəsi kimi işlənən bu sözləri tədricən köməkçi funksiyası qazanmış, bəzən də onların həmin sözlərin şəkildəyə doğru inkişaf etdiyini də müşahidə etmək olur. Dildə mövcud olan köməkçi nitq hissələrinin müstəqil lüğəvi mənası yoxdur. Onlar ancaq söz birləşməsi və cümlə daxilində müəyyən qrammatik məna qazanaraq sözlər arasında müxtəlif tipli əlaqələri (və məna çalarlığı) yaradır. Bu prosesi izləmək ana dilinin bugününü aydın dərk etməyə, onun sabahını proqnozlaşdırmağa yardımçı ola bilər.

XARİCİ DİLLƏR BÖLMƏSİ

Kamran Kazimov,
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
kkamran@mail.ru

Sergey Yesenin Azərbaycan dilində

İncə ruhlu rus şairi Sergey Yesenin təkəcə rus xalqının deyil, eyni zamanda başqa xalqların da sevə-sevə oxuduğu şairlərdəndir. Yesenin səmimi duyğularının ifadəsi olan şeirləri Azərbaycan oxucularının da qəlbinə yol tapmış və onlara zövq verməkdədir

Lakin, onu da qeyd etmək vacibdir ki, Yesenin azərbaycanlıların sevimli şairə çevrilməsinin əsas səbəblərindən birinin istedadlı şairin sənətkarlığı, şeirlərinin poetik gözəlliyi idisə, digəri də bu şeirləri tərcümə edənlərin sənətkarlığından, poetik duyumundan irəli gedirdi. Çünki tərcümə ən məsuliyyətli yaradıcılıq sahəsidir. Hər hansı bir tərcüməçidən daha çox yaradıcı əmək tələb olunur. Tərcümə elə səviyyədə qurulmalıdır ki, tərcümə olunan əsərin poetik gözəlliyini, müəllifin dəsti-xəttini qoruyub saxlaya bilsin.

Bu baxımdan Siyavuş Məmmədzadə, Rəfiq Zəka, Süleyman Rüstəm, Əliağa Kürçaylı və digərlərinin yaradıcılığına nəzər saldıqda Əliağa Kürçaylının daha məsuliyyətli və istedadlı bir tərcüməçi kimi çıxış etdiyini görürük. Onun Sergey Yesenindən tərcümələri buna bariz nümunədir.

Əliağa Kürçaylının bu uğurlu işi Sergey Yesenini Azərbaycan oxucularına doğma bir şair kimi sevdirmişdir. Biz bu tərcümələrdə lirik şair kimi Yesenin ruhunu hiss edirik və onun səmimi duyğularının Azərbaycan dilində necə bir sənətkarlıqla ifadə olunduğunun şahidi oluruq. Bu hissələrin Azərbaycan dilində ifadəsini verərkən Ə.Kürçaylı Yesenin ruhunu, Yesenin səmimiyyətini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Bunun bir sirri də bəlkə ondan ibarətdir ki, S.Yesenin Şərqlə, xüsusilə də Azərbaycanla bağlı bir şair olmuşdur. Bildiyimiz kimi, ədib 1924-25-ci illərdə Bakıda olmuş, bir müddət Mərdəkanda yaşamış və ədəbi-ictimai həyatda fəal iştirak etmişdir. Bakı təəssüratları Yesenin yaradıcılığında nikbinlik əhval-ruhiyyəsini, beynəlmiləçilik motivlərini gücləndirmişdir.

Məlum olduğu kimi S.Yesenin Şərq və klassik Azərbaycan ədəbiyyatına dərin məhəbbət bəsləmiş, bu mənbələrdən yetərincə bəhrələnmişdir. Bu bağlılıq özünü "İran nəğmələri"nə daxil olan şeirlərdə daha aydın və qabarıq şəkildə göstərir. "Ey fərəhli ölkə, gənclik ölkəsi" şeirində oxuyuruq.

Gül əyir başını təzim edərək,
Nəğmə ürəyinə yol tapıb demək.
Ey dəniz küləyi, asta əs ki, sən
Bülbül gül çağırır, eşidirmisən?

Təbii ki, Yesenin dəniz küləyinə müraciətinin Azərbaycan dilində belə təbii və yerində səslənməsində qeyri-adilik yoxdur. Çünki Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami, Məhsəti, Füzuli, Nəbati, Səməd Vurğun və digər şairlərimizin şeirlərində belə müraciətlərə tez-tez rast gəlməyimiz Yesenin Şərq ruhuna doğma münasibətini bir daha sübut edir. Və bu doğma münasibət Əliağa Kürçaylının tərcüməsində daha canlı və təsirli nəzərə çarpır.

Yesenin Şərq ruhuna doğma münasibətini bir daha sübut edir. Və bu doğma münasibət Əliağa Kürçaylının tərcüməsində daha canlı və təsirli nəzərə çarpır. Ə.Kürçaylı S. Yesenin şeirləri üzərində işləyərkən şeirlərin ümumi poetik ruhuna zərər gətirməməyə çalışmışdır.

S.Yeseninin şeirlərini Ə.Kürçaylının tərcüməsində oxuyarkən bir cəhət də nəzərdən qaçmır ki, Kürçaylı rus şairinin şeirlərini tərcümə edərkən canlı, oynaq ifadələr tapıb işlətməyə, qafiyə sisteminə və səslərin bir-birini izləməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Doğrudur, Ə.Kürçaylının tərcümələrində məhdud cəhətlər də nəzərə çarpır. Tərcüməçi bəzən şeirin ümumi ruhunu, ahəngini və ritmini tuta bilmir, şairin nə demək istədiyini ifadə etməkdə sanki çətinlik çəkir. Lakin bu məhdud cəhətlər Ə.Kürçaylının S.Yeseninin Azərbaycan dilində ən yaxşı tərcüməçisi adına xələl gətirmir.

Aynur Bünyadova,
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
aynour13@mail.ru

İntonasiyanın nitqin ifadəliliyində rolu

Məlum olduğu kimi, nitq qaydaları ünsiyyət qurmaq üçün əlverişli bir atmosfer yaratmağa yönəldilmişdir. Bir insan ana dilində nə qədər yaxşı danışa bilsə də, nitq qaydalarını nəzərə almırsa, həmsöhbətilə düşüncələrini, şübhələrini və kəşflərini bölüşə bilməyəcək, onda maraq oyada bilməyəcəkdir.

İntonasiya ünsiyyət qaydalarına riayət edilməsində böyük rol oynayır. Onsuz heç bir şifahi nitqi təsəvvür etmək olmaz. Düşüncələr, duyğu və hisslər şüurlu və ya şüursuz olaraq intonasiya vasitələri ilə (melodiya, məntiqi stress, pauza, ton, səs tembr, nitq tempi) ifadə olunur. İntonasiyanın rolu o qədər böyükdür ki, sözün mənasını dəyişə və gücləndirə bilər. İntonasiyanın köməyi ilə ifadə edilən sözlərə hətta əks bir mənə vermək olar. Fərqli intonasiya ilə ifadə olunan eyni cümlə, fərqli bir mənə əldə edir. Buna misal ingilis dilində ayırıcı sualın intonasiyasını gətirmək olar. İki fərqli tonla deyilən bu növ sualın birinə sualı verən təsdiq və ya inkar cavabı gözləyir, digərinə isə yalnız onun fikriylə razılışmanı. Bəzi linqvistlər intonasiya termini yalnız səsin yüksəlməsi və enməsi kimi qiymətləndirirlər, digərləri isə onun nitq tempinin, səs tembrinin, gücünün, yüksəkliyinin vəhdəti olmasını bildirib, ona daha geniş qiymət veriblər.

İntonasiyanın düzgün istifadə edilməsi sözün mənasını dəqiq bir şəkildə çatdırmaqla yanaşı, dinləyiciyə duyğusal və estetik cəhətdən təsir göstərir. İntonasiya sayəsində danışan və dinləyicinin nitq axınında sözü və onun semantik mənalərini, kommunikativ funksiyalarını (sual, nəqli və ya əmr cümləsi) fərqləndirir, deyilən ifadəyə subyektiv münasibət bildirməkdə köməklik göstərir. İntonasiya fikrin məntiqi mərkəzini ayırır və ünsiyyət prosesinin emosional fonunu yaradır.

İntonasiya ingilis dilində çox böyük bir rol oynayır, çünki o cümlə semantik tamlıq, eləcə də fərqli bir emosional çalarlıq verir. İngilis dilinin intonasiyası ana dilimizin intonasiyasından fərqlənir. Ana dilimiz ingilis dilindən daha az emosionaldır, lakin biz də nitqimizdə müxtəlif intonasiya tonlarından istifadə edirik. Biz adi tonla fikrimizi söyləyirik və əmr veririk, xahiş bildirdikdə isə səs tonumuzun bir qədər artırılması ilə ifadə edirik. Fərq ondadır ki, bizim dildə səs tonunun qalxıb enməsi ingilis dilindən fərqli olaraq özünü daha az göstərir, ona görə də ingilis dilində ana dili kimi danışanların nitqi bizim üçün bir qədər qərribə və qeyri-səmimi görünür. Əslində, ingilis dilində danışan çox da emosional şəxs olmaya bilər, o, sadəcə ingilis dilinə məxsus olan intonasiya ilə danışmağa alışıb və öz dilinə xas olan nitq çalarlarından istifadə edir. Bu səbəbdən də bizim də nitqimiz öz növbəsində onlara cansız və darıxdırıcı gələ bilər. İngilis dili öyrənməkdə intonasiya nə dərəcədə vacibdir? Əslində, yanlış intonasiya həmsöhbətimizin dediklərinin anlanmasında bizə mane olmayacaq. Ancaq ingilis dilində danışanın söylədiklərini hansı hisslə və hansı məqsədlə dediyini anlamaq bilməyəcəyik.

İntonasiyadan düzgün istifadədanışanın fonetik savadlılığının göstəricisidir. İngilis dilinin intonasiya xüsusiyyətlərini bilmək və nitqini ona uyğun şəkildə qurmaq, səslərin düzgün tələffüzünü (artikulyasiyasını) bilmək qədər vacibdir. Buna görə də, ingilis dilini öyrənənlər dedikləri ilk sözlərdən ingilis dilinin melodiyasını düzgün ifadə etməli və cümlə vurğusunu düzgün qoymalıdırlar. Nəzəri biliklərə malik bir çox tələbə xarici dilin praktiki tətbiqinə ehtiyac duyur. Bu səbəbdən də, xarici diltədrisinin bütün mərhələlərində düzgün tələffüz və intonasiya üzərində işə çox diqqət yetirilməlidir. Buna yardım edən çalışmalar tələffüz bacarıqlarının avtomatlaşdırılmasına kömək etməlidir. Lakin gənc mütəxəssislər həmişə ingilis dilinin intonasiya-ritmik quruluşunun tədrisinin effektiv metodlarından mükəmməl istifadə edə bilmirlər. Buna görə də bu problemin öyrənilməsi bizim üçün xüsusi maraq doğurur. Bütün bunlar tədqiqat mövzusunun vacibliyini təsdiqləyir.

**Rəfael Heydərov,
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti**

İngilis və Azərbaycan dillərində cümlə, cümlə üzvləri, söz sırası və onların müqayisəsi

İngilis dili dünyanın qədim və aparıcı dillərindən biridir. O, qrammatik quruluşuna görə analitik, mənşəyi etibarlı ilə Hind - Avropa dilləri ailəsinin germanqrupuna aiddir. Müasir ingilis ədəbi dili özünün formalaşması prosesində uzun və mürəkkəb bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir.

Azərbaycan dili də ingilis dili kimi dünyanın qədim və böyük inkişaf yolu keçmiş dillərindən biridir. Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının ana dili, Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir.

İngilis və Azərbaycan dilləri öz qrammatik quruluşlarına görə bir - birindən fərqlənir. İngilis dili analitik, Azərbaycan dili isə aqqlütinativ quruluşa malik olduğu üçün, onların hər birinə xas olan xüsusiyyətlər mövcuddur.

Analitik quruluşlu ingilis dilinin əsas əlaməti sözlər arasındakı qrammatik əlaqələrin söz sırası, köməkçi sözlər, intonasiya və s. ilə, aqqlütinativ quruluşlu Azərbaycan dilində isə sözlər arasındakı qrammatik əlaqələr, bir qayda olaraq, şəkilçilər vasitəsi ilə ifadə edilir. Həmin şəkilçilər sözlərin kökünə artırılır.

Qeyd etdiyimiz kimi, bu iki dil müxtəlif dil ailələrinə aiddir və onlar arasında fərqli və oxşar cəhətlər çoxdur. Bu fərqlər və oxşar cəhətlər özünü cümlə, cümlə üzvləri və söz sırasında da açıq - aydın göstərir.

İstər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində ünsiyyət məqsədinə görə cümlənin dörd növü vardır: 1) Nəqli cümlə; 2) Sual cümləsi; 3) Əmr cümləsi; 4) Nida cümləsi.

Cümlə üzvləri məsələsində də hər iki dildə oxşarlıq vardır. İstər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində cümlənin beş üzvü vardır. Həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində cümlə üzvləri iki yerə ayrılır: 1) Baş üzvlər; 2) İkinci dərəcəli üzvlər.

Hər iki dildə cümlənin həm baş üzvlərinin, həm də ikinci dərəcəli üzvlərinin sayı və adları eynidir. Cümlənin iki baş üzvü və üç ikinci dərəcəli üzvü vardır. Cümlənin baş üzvləri mübtəda və xəbər, ikinci dərəcəli üzvləri isə tamamlıq, təyin və zərfləkdir.

İngilis və Azərbaycan dillərində nəqli cümlələrin söz sırasını müqayisə etdikdə, burada oxşar və fərqli cəhətlərin olduğu özünü göstərir. Hər bir dildə sözlərin cümlə əmələ gətirəcək tərzdə düzülməsinə söz sırası deyilir. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində söz sırası sabit, Azərbaycan dilində isə sərbəstdir. İngilis dilində söz sırasını dəyişdikdə, cümlənin mənası dəyişir. Məs: "Hunters kill animals - Ovçular heyvanları öldürürlər." Əgər

bu cümlədə tamamlığı cümlənin əvvəlində işlətsək, cümlənin mənası tamamilə dəyişər. Məs: "Animals kill hunters - Heyvanlar ovçuları öldürürlər." Azərbaycan dilində isə bu üç sözün hər birini cümlənin istənilən yerində işlətsək, məna dəyişməz. Məs: "Ovçular heyvanları öldürürlər. Heyvanları ovçular öldürürlər. Öldürürlər ovçular heyvanları. Öldürürlər heyvanları ovçular." Nəqli cümlələrdə söz sırasında oxşar cəhətlərdən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində sadə müxtəsər cümlələrdə söz sırası eynidir. İngilis dilində "I go." , Azərbaycan dilində "Mən gedirəm." Hər iki dildə fərq özünü sadə geniş cümlələrdə göstərir. Belə cümlələrdə ingilis dilində baş üzvlərin söz sırası sadə müxtəsər cümlədə olduğu kimi qalır, ikinci dərəcəli üzv isə xəbərdən sonra gəlir: "I go to school." Azərbaycan dilində isə xəbər cümlənin axırında işlənir və ikinci dərəcəli üzv isə mübtədə ilə xəbər arasında işlənir: "Mən məktəbə gedirəm."

İngilis dilində sual, əmr və nida cümlələrinin də özünəməxsus söz sırası vardır.

Məlum olduğu kimi, ingilis dilində sual cümləsinin dörd növü vardır: 1) Ümumi sual cümləsi; 2) Xüsusi sual cümləsi; 3) Seçmə sual cümləsi; 4) Ayırıcı sual cümləsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu sual cümlələrinin hər birinin söz sırası bir - biri ilə əlaqədardır.

Ümumi sual cümləsi feillə (modal, köməkçi və s.) başlanır. Məs: Can you speak English?

Xüsusi sual cümləsində söz sırası böyük rol oynayır. Belə cümlədə birinci yerdə sual sözü (sual əvəzliyi, sual zərfi), ikinci yerdə ümumi sualın birinci sözü, üçüncü yerdə mübtədə, dördüncü yerdə isə əsas feil işlənir. Məs: Where do you live?

Seçmə sual "or" bağlacısı ilə bağlanan iki ümumi sualdan ibarətdir.

Məs: Is it a pen or a pencil?

Ayırıcı sualın birinci hissəsi nəqli cümlə, ikinci hissəsi isə qısa ümumi sualdan ibarətdir.

Məs: They live in the village, don't they?

Əmr cümləsi "to" hissəciksiz feillə başlanır. Məs: Take your book and come here!

Nida cümləsi isə vurğu altına düşən söz isim olarsa, "what", sifət və ya zərf olarsa, "how" sözü ilə başlanır. Məs: What a nice pen it is! How hot it is! How fast he is driving!

Dildə söz sırasının sabitlik və sərbəstlik məsələsi ismin qrammatik kateqoriyaları, xüsusən ismin hal kateqoriyaları ilə sıx surətdə bağlıdır; ismin hal formaları zəif olan, yaxud heç olmayan dillərdə söz sırası sabitləşmək məcburiyyətində qalır. O, ismin hal kateqoriyasının funksiyasını daşımaları olur, sözlər arasındakı qrammatik əlaqələri ifadə edir.

Beləliklə, ingilis və Azərbaycan dillərində cümlə, cümlə üzvləri, söz sırasını müqayisə edərkən, belə qənaətə gəlmək olar ki, burada fərqli cəhətlər oxşar cəhətlərdən çoxdur, çünki, bu dillər arasında da fərqli cəhətlər daha çoxdur.

İngilis dilini öyrənən hər bir şəxs bu cəhətlərə diqqət yetirməklə dilə daha yaxşı yiyələne bilər.

Asudə Abdullayeva,
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
asuda.lsu@gmail.com

H.B Stounun " Uncle Tom's Cabin" əsərində ingilis dilinn işlənmə xüsusiyyətləri

İngilis dili (ing. *English, English language*) — Hind-Avropa dillərinin german dillərinə aiddir. Doğma dil kimi hazırda 410 milyondan çox insan bu dilin daşıyıcısıdır. 2007-ci ilin məlumatına görə ikinci dil kimi 1 milyard insan ingilis dilində danışır. Lakin globalizasiya prosesinin hazırkı sürətini və bununla əlaqədar insanların müxtəlif məqsədlərlə bir ölkədən

digər bir ölkəyə asanlıqla gedə bilmək imkanlarını nəzərə alsaq ingilis dilində danışan insanların gündən – günə artan sayının artıq 1 milyarddan çox olduğunu inamla deyə bilərik.

Bildiyimiz kimi ingilis dili BMT-nin altı rəsmi və işçi dilindən biridir. İngilislərin təbii dili, İngiltərənin, faktiki Böyük Britaniyanın, ABŞ (31 ştatının rəsmi dili), İrlandiyanın, Kanadanın və Maltanın iki rəsmi dilindən biri, Avstraliyanın, Yeni Zelandiyanın rəsmi dilidir. O, Asiya (məsələn Hindistan, Pakistan və s.) və Afrikanın bəzi dövrlərində rəsmi dil kimi istifadə edilib. Linqvistikada ingilis dilində danışanları anqlofon adlanırlar, Kanadada bu termin siyasi mənada işlədilir.

İngilis dilinin özünə məxsus bir çox işlənmə xüsusiyyətləri vardır ki, bu da onun öyrənilməsində bəzən müəyyən çətinliklər yaradır. Bu dili öyrənərkən qarşıya çıxan ən böyük çətinliklərdən biri onun bəzən qrammatik qaydalara əməl etməməsidir. Bu da dili qrammatik qaydalarla öyrənənlərə bu dildən istifadə etmə zamanı müəyyən anlaşılmazlıqlar yaradır.

Əvvəlcə onu deyək ki, ingilis dilində nitq zamanı ixtisarlardan çox istifadə olunur. Bu hal əsasən şifahi nitqdə baş versə də bəzən yazılı nitqdə də məqbul hesab olunur.

Məsələn: It is-it's; I have –I've; we are – we're; she has - she's they would – they'd və sairə. Amma bəzən, xüsusən də bədii əsərlərdə və ya qeyri rəsmi yazılarda bu qısaltmalar uyğun olmayan vəziyyətlər üçün də işlənir.

IX əsrin məşhur Amerika yazıçısı H.B.Stounun “ Uncle Tom”s Cabin “ əsərində belə anlaşılmazlıqlar həddən artıq çoxdur.

“I never thought on ‘t” (I never thought on it); “ I ha’nt no larning” (I havn’t no learning yaxud I have no learning))

Əsərdə bu cür qrammatik və orfoqrafik qayda pozuntuları özünü müxtəlif formalarda göstərir. Məsələn:

1. İngilis dilinin on altı zaman formalarından biri olan indiki sadə zaman formasının əsas əlaməti kimi üçüncü şəxsin təkində fellər – s/es şəkilçisi qəbul etməli olduğu halda bu əsərdə xarakterlər çox vaxt üçüncü .əxsədə - s/es şəkilçisi əlavə etmir. Əvəzində isə biz bu şəkilçiləri digər şəxslərlə işlənən görürük.

“Why, yes sir, I may say so. You see, when I any ways can I **takes** a **leetle** care about the **onpleasant** parts like selling young uns and that,- get the gals out of the way –out of sight, out of mind, you know,- and when it’s clean done and can’t be helped, they naturally **gets** used to it.

Bu nümunədə qrammatik qaydaların pozulması tək-cə birinci şəxsin təkində felin -s/es şəkilçisi ilə işlənməməli olduğu halda şəkilçi qəbul etməsi ilə bitmir (I **takes**), eyni zamanda üçüncü şəxsin cəmində də fel –s şəkilçisi qəbul edib (they**gets** / Bundan başqa orfoqrafik cəhətdən də sözlər xarakterin dili ilə danəşdəğikimi işlənilib. (little – **leetle**; **unpleasant** - **onpleasant**). (səh. 8)

2. Eyni cümlədə iki inkar işlənməsinə rast gəlirik ki, bu da ingilis dilinin qrammatik qaydalarına ziddir.

“It’s ridiculous, “ **says I**, “ and **don’t do no sort ‘o** good ”Why, I **don’t see no** harm in their cryin”**,says I**; “**it’s natur**”, **says I**, “and if **natur** can’t blow off one way, it will another. (səh. 8)

Bu misalda da əvvəlki misalda olduğu kimi bir neçə qanunauyğunsuzluqlarla rastlaşırıq.

Yenə birinci şəxsin təkində felin - s/es şəkilçisi ilə işlənmiş olduğunu (**says I**); bir cümlədə iki inkarlıq əlamətinin işləndiyini (**don’t do no**) və orfoqrafik yazılış fərqlərini (of - ‘**o**; **nature** - **natur**) görürük. (səh .8).

Qrammatik qaydaların bu cür tez-tez pozulması əsər boyu davam edir.

Müəllif əsasən bu üsuldən istifadə etməklə yəqin ki, əsərin daha canlı və təbii təsir bağışlaması məqsədini güdmüşdür. Çünki, bu cür qayda pozulmalarına xarakterlərin nitqinin vasitəsiz nitqdə verilməsi hallarında rast gəlinir. Müəllifin öz fikirləri isə bütün

qrammatik qaydalara əməl olunması üsulu ilə verilmişdir. Bu da dediklərimizə bir daha əminlik gətirir.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, oxucu əsərlə ilk dəfə tanış olduqda bu cür anlaşılmazlıqlar əsərin başa düşülməsində çətinlik törətsə də bir qədər sonra o xarakterlərin danışıq tərzinə öyrəşir və artıq qayda pozuntularını az qala təbii qarşılayır.

Hazırda ingilis dili dünyada ən geniş yayılmış dillərdən biridir. İngilis dili dünyada diplomatiya, kommersiya, dənizçilik, elmi-texniki və kütləvi informasiya dili kimi məşhurdur. Zəmanəmizdə nəşr olunan ədəbiyyatın və kütləvi mətbuatın əksəriyyəti ingilis dilində dərc olunur. Bütün bu deyilənlərə görə qeyd etdiyimiz çətinliklərə baxmayaraq ingilis dilinin öyrənilməsi bəzən həyati bir zərurət kimi qarşıda durur.

Aynur Rzayeva,
müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
Mrs.rzayeva@list.ru

Hüquq və inzibati sənədlərin tərcüməsi zamanı yaranan çətinliklər

Hüquq sahəsiylə əlaqədar İngilis dilindən Azərbaycan dilinə və əksinə tərcümə olunarkən mətnlərin məzmunu ilə bağlı bir sıra problemlər yaranır ki, onların ən birincisi məxəz və hədəf dildə iki ölkənin idarəetmə və hüquq sisteminin müxtəlifliyində öz əksini tapmışdır. Konseptual fərqi olması ilk problem olaraq qiymətləndirilir. Britaniya hüququnda bəzi anlayışların Azərbaycan dilində ekvivalentlərini tapmaq həqiqətən mürəkkəb məsələdir. Misal üçün dilimizdə tək cə *hüquqşünas* sözü kontekstdən və tutduğu vəzifədən asılı olaraq, *barrister (məhkəmədə iş üzrə çıxış edən)* və *solicitor (barrister və məhkəmədəki tərəflər arasındakı vəkil)* kimi istifadə olunur. Bəs bu sözləri tərcümə edərkən hansı üsulları seçməliyik? İlk öncə izahlı tərcüməyə müraciət olunması məsləhətdir. Beləki, məxəz dildəki terminin qarşılığı hədəf dildə yoxdursa, şifahi, əgər yazılı mətndirsə mötərizə daxilində onun izahı verilməlidir.

Digər vasitə funksional ekvivalentin tapılmasıdır. Yəni sözə ən yaxın qarşılığın tapılması üsuludur. Məsələn ingilis dilində *court* və *tribunal* sözləri hər ikisi məhkəmə sözünü ifadə edir, lakin dilimizdə tribunal sözü əsasən hərbi məhkəmə anlayışıyla uyğunluq təşkil edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ola bilər ki digər dillərlə müqayisə etdikdə tərcümədə çətinlik hallar meydana gələ bilər. Məsələn *solicitor* sözü Fransız dilində *notaire* kimi tərcümə olunur, lakin bu sözün Azərbaycan dilində funksional ekvivalenti *notarius* sözüdür.

Terminlərin tərcüməsi zamanı sözbəsöz və ya hərfi tərcüməyə də müraciət olunur. Məsələn, Court of Protection ifadəsi elə bizim dilimizdə də Müdafiə məhkəməsi deməkdir. Digər tərəfdən tərcümə olunan mətnin ingilis və ya amerika mədəniyyətinə mənsub olması da tərcümə prosesini qəlizləşdirir. Misal üçün, Britaniyada həbsxana sözü *prison*, *Amerikada penitentiary* kimi tərcümə olunur. Bundan başqa *advocate* sözü ingilis dilində vəkil kimi işləndiyi halda, amerika hüquq sistemində o, hüquq məsləhətçisi və bəzi ştatlarda baş prokuror ifadəsi kimi istifadə olunur.

İngilis və Azərbaycan dillərindəki söz sırası və sintaktik quruluşuna görə də tərcümə prosesində çətinliklər yaranabilir. İngilis dilində xəbərin mübtədadan sonra gəlməsi və Azərbaycan dilinə tərcümə olunarkən xəbərin sonda deyilməsi xüsusilə də sinxron tərcümədə çətinlik törədir.

Digər bir çətinlik də *shall* modal feilin istifadəsi ilə əlaqədardır. Əksər hallarda shall səhvən dilimizə gələcək zamanın köməkçi feili qismində tərcümə olunur. Lakin, shall rəsmi ingilis hüquq dilində gələcək mənası yox, səlahiyyət və öhdəlik bildirir. Məsələn, The parties shall exchange information, technology and expert in the field of tourism

training. (Tərəflər turizm təlimi sahəsində informasiya, texnologiya və mütəxəssis mübadiləsi aparırlar.)

Bunlardan əlavə İngilis-Azərbaycan, Azərbaycan- İngilis dillərində hüquq və inzibati sahə üzrə terminoloji sözlük və lüğətlərin azlığı ekvivalentlərin tapılmasını çətinləşdirir.

Aysel Məkhdiyeva,
teacher
Lankaran State University
mysel.lsu@yahoo.com

Confusing English Adverbs

The English language is full of tricks. English grammar and vocabulary is hardly logical and you must work hard to understand it. Some of the most common mistakes involve adverbs. Adverbs are words that modify verbs, adjectives, or other adverbs. There are certain adverbs that have different meanings but can easily be mistaken for each other. In some cases, the meaning of the adverb is not linked to any meaning of the adjective. In others, the adjective has more than one meaning and the adverb is linked to one of the less common meanings – a cause for confusion if you're not familiar with the adjective's various definitions. This theme is specially written to help you with these problems. Here are some of these adverbs or adjectives:

Bare / barely- The adjective **bare** usually means unclothed. The adverb **barely** means only just, hardly or scarcely: *The trees are bare now.*

The traffic was so bad we barely made it in time for the start of the show.

Dead / deadly- **Dead** can be used as an adverb meaning absolutely or exactly:

She looks dead certain of what she's saying.

Drive dead straight or you'll fall off the cliff.

Conversely, **deadly** is most commonly used as an adjective meaning causing or wanting to cause death: *They have a stock of deadly weapons.*

Free / freely- Both **free** and **freely** are adverbs (of course free has a whole range of meanings as an adjective, too.) Free means without charge: *Eat free on your birthday.*

Both **free** and **freely** mean without restraint. There is no hard and fast rule as to how to distinguish between the two but generally speaking, **free** is used for an inanimate object to mean there is nothing holding it in place, whereas **freely** suggests an element of free will and is therefore used for people and animals:

The chain hung free from the side of the ship.

We want you to feel able to speak freely in this meeting.

Hard / hardly- The words '**hard**' and '**hardly**' can be confusing. Here, '**hardly**' means 'barely' and **hard** means 'diligently.' Another helpful example of these uses that you may find easier to remember is the pair of phrases, 'tried hard' and 'hardly tried.' Of course, '**hard**' can also mean 'difficult' or 'rigid,' but only when used as an adjective. Remember: if the word modifies a noun it is an adjective, not an adverb. **Hard** as an adverb means with great effort or force:

He tried really hard to pass the test.

Hardly – also an adverb – means almost not or only just:

It was so foggy I could hardly see the road.

Be careful of the difference here:

He works hard. (he makes a good effort)

He hardly works. (he does almost no work)

High / highly- The adverb **highly** has nothing to do with physical height; it is most often used as an intensifier, means to a high degree or level, extremely:

I am highly impressed with your work.

The adjective **high** and the adverb **highly** also both have meanings related to status and esteem: *She's a person of high standing in the community.*

Everyone speaks highly of her.

Late / lately- **Late** can be used as an adjective or an adverb to talk about not being on time:

Why are you late?

The adverb **lately** has no link to punctuality; it actually means recently:

I haven't seen him in class lately.

Low / lowly- To make things even more confusing, **lowly** doesn't follow the same pattern as **highly**. **Lowly** means humble or simple: *They live in a lowly house.*

Low can also be used as an adverb to mean close to the ground:

I asked the pilot to fly low over the forest.

Short / shortly- **Short** can be used as an adverb with several different meanings, but none of them relate to the adverb **shortly**, meaning soon: *I'll be leaving shortly.*

Especially / Specially- Both are adverbs. **Especially** means 'particularly' or 'above all':

She loves flowers, especially roses.

We use **specially** to talk about the specific purpose of something:

This kitchen was specially designed to make it easy for a disabled person to use.

Just / Justly- As an adverb **just** means exactly or very recently:

That's just what I need. I've just seen the papers.

As an adverb **justly** means fairly, rightly:

You were treated very justly.

In the end / at the end- they usually can be confused, but **in the end** means at last, finally and it is often followed by a comma: *In the end, what really matters in a friendship is trust.*

At the end as a prepositional phrase followed by *of*, to refer to the end of a specific noun:

At the end of his life, he had no regrets.

Зульфья Агаева,
Лянкяранский Государственный Университет
zulfiyye.agayeva.1964@mail.ru

Система работ по развитию устной речи

В литературе наблюдается разный подход к понятию «развитие речи». Одни авторы считают, что это тренировка в свободном выражении мыслей, исключая при этом системуречевых упражнений; другие полагают, что это – языковые упражнения по осознанию и усвоению грамматической формы слова, структуры предложения; третье в основу развития речиберут узкий круг работ, который никак не может удовлетворить требования столь большой проблемы, как практическое изучение русского языка в качестве средства общения в устной и письменной форме.

Нет сомнения в том, что основное место в процессе обучения русскому языку занимает работа по развитию речевых навыков учащихся. Развитие русской речи нерусских учащихся в основном сводится к постепенному накоплению, расширению, углублению и автоматизации умений и навыков учащихся на основе сознательной, лингвистически обоснованной системы работы учащихся над самыми различными по объему и характеру упражнениями, тренирующими учащихся в продуктивно – творческой устной и письменной речевой деятельности. Поэтому речь всегда представляет творческую деятельность, оно совершается в целях сообщения другим своих мыслей, которые зачастую возникают в момент общения под влиянием складывающихся ситуаций.

Главными аспектами обучения русскому языку являются развитие речи в связи с изучением грамматики, усвоение орфографии и пунктуации, обучение орфоэпии и стилистике, которые в своём единстве составляют внутренне обусловленную целостную систему обучения. *Работа по развитию речи* становится системой потому, что состоит из других элементов и уже как определённая система включает в себя:

- а) работу над словосочетанием и предложением;
- б) работу по обогащению активного лексического запаса;
- в) работу по развитию устной речи;
- г) работу по развитию письменной речи и т.д.

Являясь всегда звучащей, устная речь представляет собой процесс живого общения между людьми. Устная речь требует участия собеседника. Она протекает в конкретной ситуации, беседе, споре и т.д. В ней оттенки живых мыслей и чувств передаются при помощи интонации, темпа говорения, пауз и логического ударения, жеста и мимики. Устная речь характеризуется целым рядом синтаксических и стилистических особенностей. В ней широко используется большое количество неполных предложений, элементы просторечия, допускаются повторы. Устная речь допускает употребление фраз самой различной структуры, в ней «расстановка слов гораздо более свободна, нежели в письменной речи»

В устной речи говорящий прежде всего употребляет контексты, которые лежат у него «наготове», которые стали для него привычными. Если в устной речи говорящий выразил свою мысль не совсем точно, то он вновь может разъяснить, уточнить её. Устная речь складывается непосредственно в процессе мыслительной деятельности человека как бы одновременно, параллельно с ней. И чтобы каждую из этих работ в свою очередь превратить в систему, следует расчленить её основные элементы, разработать принципы её построения как целостной системы, определить методы и приемы реализации этой системы.

Бахтияр Мурадханлы,
Лянкяранский Государственный Университет
canbaba09@mail.ru

Изучение фразеологических единиц русского языка в национальной аудитории

Усвоение фразеологических единиц русского языка в национальной аудитории обусловлено с некоторыми трудностями, в числе которых следует назвать: а) понимание значения фразеологизмов, от чего зависит и их употребление в речи; б) правильное синтаксическое оформление фразеологических сочетаний: студенты нередко нарушают нормы словосочетания и управления, порядков слов.

В целях семантизации русских фразеологизмов используются различные примеры: перевод на родной язык, сопоставление фразеологизмов – аналогов, лингвострановедческое комментирование и др. Для активизации фразеологизмов в речи этого не достаточно. Здесь нужны другие подходы, направленные на развитие навыков правильного воспроизведения фразеологических сочетаний и их употребление в связной речи, в конкретных ситуациях общения.

По нашему мнению, для решения задачи по преодолению выше названных трудностей необходимо построение научно обоснованной системы работы над фразеологическими единицами, которые базируются на определенных принципах и эти работы над фразеологическими единицами должны проводиться на нескольких этапах. На первом этапе решается задача семантизации изучаемых фразеологизмов. Для этого можно использовать следующие испытанные.

1. Перевод на родной язык. Этот прием применяется по отношению к русским фразеологическим единицам, если в родном языке имеются, «компонентные, семантические, стилистические и функциональные соответствия» - писал М.Т.Тагиев. Например, «сломя голову» - “*başına döyərək*”.

2. Сопоставление фразеологизмов двух языков. Этот способ можно применять при семантизации русских фразеологических единиц, смысл которых передается в родном языке студентов только «семантическими и функциональными соответствиями». Например, «засучив рукава» - “*qolunu çırtaııb*”.

3. Анализ предложений, текстов и отрывков, выбранных из художественной литературы, в ходе которого выводится значения фразеологической единицы.

4. Использование текстов лингвострановедческого характера, в которых раскрывается значение фразеологических единиц: при этом можно использовать этимологические словари, факты из истории культуры и быта, русский фольклор и классическую литературу, а так же разные источники энциклопедического характера.

Второй этап системы работы над фразеологизмами требует большую подготовительную работу в плане реализации принципа связи усвоения русских фразеологизмов, в состав которого входят компоненты изучаемых грамматических категорий и форм. Это могут быть: а) номинативные сочетания со связью словосочетания, - *казанская сирота, козёл отпущения* и т.п. б) номинативные сочетания со связью управления: *точить лясы, бить баклуши, водить за нос* и т.п. в) глагольные фразеологизмы с предложно падежными формами, - *намотать на усы, выходить сухим* и т. п. г) простые предложения, - *что греха таить*; д) сложные предложения: - *Не все золото, что блестит* и т.п.

Qəmbər Qəmbərov,
doktorant
Bakı Slavyan Universiteti
turkay.qazvin@gmail.com

Çex dilçi-türkoloqu Yirji Kramski

İkinci dünya müharibəsi bütün dünyada, o cümlədən Avropa qitəsində yerləşən ölkələrə dağıntılar və ruh düşkünlüyü yaratdı. Digər dünya ölkələri ilə müqayisədə Avropanın tam mərkəzində yerləşdiyi üçün o vaxtki Çexoslovakiya, indiki Çexiya Respublikası bu dəhşətli müharibənin qaynar nöqtəsini düşdü. Müharibənin gətirdiyi bu bəlalər iqtisadi, siyasi, sosial, mənəvi ilə yanaşı, elm sahəsində də kəskin böhran yaratdı. Bəzi elmi istiqamətlər ləğv olundu, bir çoxunda isə uzun müddət ərzində durğunluq yarandı. Təbii ki, bütün bu çətinliklər çex şəxşünaslığının mühüm sahələri olan ərəbşünaslıq, iranşünaslıq və əsasəndə türkşünaslıq istiqamətlərindən yan keçmədi [1]; [5];[8,96].

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, müharibədən sonrakı dövrdə Avropa və dünya xalqları özlərini tədricən toparlamağa başladılar. Bütün elmi istiqamətlər ilə yanaşı çex şəxşünaslığının türkologiya istiqaməti də inkişaf etdi, yeni türkoloqlar, türkologiya sahəsində araşdırma aparmağa başlayan digər elm nümayəndələri ortaya çıxdı. Belə tədqiqatçılardan biri də ötən əsrin görkəmli çex dilçisi və türkoloqu Yirji Kramski olmuşdur[6];[7].

Y.Kramski Çexiyanın paytaxtı Praqada yerləşən Karl Universitetinin Fəlsəfə fakültəsinin Şərqşünaslıq və İnglis filologiyası ixtisaslarını bitirmiş, Praqa Dilçilik Dərənəyinin yaradıcısı və sədri Vilhelm Matesiusun və dərənəyin üzvü Bohumil Trnkanın tələbəsi olmuşdur[9]. Yüzlərlə elmi məqalələrin arasında onun Avropa və digər dünya dillərinə, o cümlədən dünya dilçiliyi və türkologiyası üçün çox əhəmiyyətli olan Altay dillər qrupuna

daxil olan dillər ilə bağlı araşdırmaları vardır. Təbii ki bu elmi məqalələr arasında fars, tacik, yapon və digər Şərqi dilləri ilə yanaşı, Osmanlı, Azərbaycan, qırğız, özbək türkcələri ilə bağlı mühüm tədqiqatlara rast gəlmək mümkündür. Bunlardan ən önəmliləri həmin dövrdə Avropa ölkələrində Osmanlı türkcəsi ilə bağlı çap olunan fundamental kitablara rəylər, Çexiyada həmin dövrdə türk dillərinin təsnifatı ilə bağlı açıqlanan ilk və geniş mülahizə, eləcə də müasir osmanlı türkcəsinin əsas leksiki fondundakı transformasiyaya uğramış qədim türk və Osmanlı sözlərinin araşdırılmasıdır[3].

Y.Kramskinin çex türkologiyasına verdiyi ən böyük töhvəsi türk dillərini təsnif olunduğu "Turecké jazyky" adlı məqaləsidir[4].

Burada ilk olaraq gözə çarpan məqalənin adındakı turecké etnonimidir. Çex türkologiyasının ilkin inkişaf mərhələlərində bəzi alimlər bunun üçün turkotatarský, bəziləri turkský və turský, bəziləri də turecký etnonimləri ilə ifadə edirdilər. Yaranmış qeyri müəyyənlik səbəbindən çex dilçisi və türkoloqu Ludyek Hrjebicek türk etnonimi ilə bağlı problemi qabartmış, ümumi anlamda türkləri ifadə edən müəyyən etnonim kimi turkický etnoniminin tətbiqinə çağırış etmişdir[2]. Təbii ki, L.Hrjebicekin bu problemi ön plana çəkməsi Y.Kramski tərəfindən türk dillərinin təsnifatı ilə bağlı dövrdə yox, türkologiyanın sonrakı inkişaf mərhələsinə təsadüf edir. Məhz bu səbəbdən dilçi-türkoloq Y.Kramskinin bu etnonimdən istifadə etməsi başa düşüləndir. Belə ki, məqalə çap olunduğu 1956-cı ildə "türk" etnonimi ilə bağlı problem o qədər də aktual deyildi. O zamanlar Avropada, eləcə də Çexiya torpaqlarında əsasən Osmanlı tarixi və mədəniyyətini tədqiq edirdilər.

Bir vacib məqamı unutmamalıyıq ki, sonradan dünya və çex alimlərinin digər türk xalqları ilə bağlı araşdırma aparmaları, dil və mədəniyyətlərini öyrənmələri heçdə türkologiyanın ayrıca bir elm kimi inkişafı nəticəsində yox, ümumən Şərqişünaslığın dünyada inkişaf etməsi ilə bağlıdır. Məsələn, Çin dili və mədəniyyətini öyrənən Sinologiya elmi inkişaf etdikcə dünya türkoloqları uyğur türkləri ilə bağlı xəbər aldılar. Eyni mövzuyla iranşünaslıq, ərəbşünaslıq istiqamətlərinə də müraciət edə bilirik. Şərqişünaslığın bu istiqamətlərinin inkişafı nəticəsində dünya alimləri İranda farslarla və digər xalqlarla yanaşı yaşayan milyonlarla Azərbaycanlılardan və eləcə də İraqda ərəblərlə və kürdlərdə yanaşı yaşayan Kərkük türkmənləri ilə bağlı məlumatlandılar. Məhz bu amillər səbəbindən, sonralar "türk" etnonimi, qarşısında həllini tapmalı olan problem kimi dünya, eləcə də çex türkologiyası qarşısında qoyulmuş, ümumi və lokal mənada müxtəlif terminlərlə ifadə olunmasına səbəb olmuşdur.

Y.Kramskinin haqqında bəhs olunan məqaləsində bildirdiyinə görə türk dilləri Aralıq dənizindən başlayaraq genişmiqyaslı Kiçik, Orta və Şimali Asiya ərazisində qədər yayılan böyük Altay dillər qrupunun tərkib hissəsini təşkil edən dillərdir.

Bu araşdırmada bəzi çatışmazlıqların olduğuna baxmayaraq illərdən olduğundan deyə bilər ki, türkologiyanın gələcək mərhələlərdə inkişafı üçün çox faydalı araşdırma olmuşdur.

**Ульвия Мирзоева,
докторант
Бакинский Славянский Университет
demand_girl@mail.ru**

Интегрированное обучение русскому языку как иностранному студентов-азербайджанцев с использованием азербайджанских пословиц

Современная система образования направлена на формирование высоко образованной, интеллектуально развитой личности с целостным представлением картины мира, с пониманием глубины связей явлений и процессов, представляющих данную картину. Введение интеграции предметов в систему образования позволит решить задачи, поставленные в настоящее время перед обществом.

Организация и методика проведения интегрированных занятий – больше нравятся студентам, чем традиционные учебные занятия. В большей степени, интегрированное обучение РКИ способствует развитию устной и письменной речи и способствует раскрытию способностей студентов и даёт возможность для самовыражения студента. Результаты интегрированного обучения проявляются в развитии творческого мышления студентов. Учёные считают, что интеграция ускоряет формирование убеждений и мировоззрения студентов, даёт большой выигрыш во времени. (Сухаровская, 2007;165, Браже, 2004: 150)

Использование азербайджанских пословиц в интегрированном обучении РКИ студентов-азербайджанцев позволяет приблизить студентов к естественным ситуациям общения и тем самым способствовать формированию и развитию коммуникативных способностей на русском языке: ведь гораздо охотнее говорить о том, что роднее, ближе, понятнее. (Г.И.Гулузаде, Сборник статей 2017 ; 496-497)

Конечно же за всю свою жизнь мы слышим множество различных пословиц. А на занятиях можно приводить лишь несколько из них. Студенты слушают и задумываются над смыслом этих пословиц. И они стараются переводить их на русский язык или же найти подходящие эквиваленты. При этом преподаватель сам помогает им, пишет эквиваленты на русском языке на доске.

Nə əkərsən, onu da biçərsən.

Что посеешь то и пожнёшь.

El bir olsa – dağ oynadar yerindən,

Söz bir olsa, zərbi kərəm sındırar.

Народная дружба и братство – дороже всякого богатства.

İnsanı geyiminə görə qarşılayarlar, ağına görə yola salarlar.

Встречают по одежке, провожают по уму.

Başqasına quyu qazan özü düşər.

Не рой яму другому – сам в неё попадёшь.

Tələsən təndirə düşər.

Поспешишь – людей насмешишь.

Palaza bürün, elnən sürün.

В каком народе живёшь, того и обычая держись.

Dost dar gündə tanınar.

Друг познаётся в беде.

Şərti şumda kəsərlər ki, xırmanda dava düşməsin.

Служба службой, дружба дружкой.

Таким образом студенты знакомятся с русским фольклором. И с другой стороны они развивают русскую речь, изучая готовые фразы в русском языке.

Интегрированное обучение формирует убеждение студентов, что они могут изучать с пониманием более сложные вещи в сравнении с теми, которые предлагаются в учебнике и позволяет использовать программы, созданные на базе интеграции в дальнейшем учебном процессе, помогает более глубокому осознанию и усвоению программного материала основанного на уровне применения знаний, умений, навыков в новых условиях. (интернет-ресурс: integrir_urok (1).doc)

Müəllif tərcüməsinin bədii tərcümə nəzəriyyəsində yeri

Müəllif tərcüməsi nəzəriyyəsinin əsasını hamıya məlum olan bədii tərcümə prinsipləri təşkil etməlidir. Bədii tərcümənin metodologiyasını, hər bir tarixi tərcümənin tələbinin ümumi prinsip və funksiyasını nəzərə almadan müəllif tərcüməsinin nəzəriyyəsini yaratmaq və əsaslandırmaq mümkün deyil.

Məhz bu nəticələr Q. Qaçeçeladzeye bədii tərcümə haqqında öz tərifini verməyə əsas yaradır: “Bədii tərcümə bədii yaradıcılığın elə bir növüdür ki, burada orijinal həqiqi gerçəkliyin orijinal yaradıcılıq üçün icra etdiyi funksiyanın analogiyasıdır. Öz dünyagörüşünə müvafiq olaraq tərcüməçi məzmun və forma etibarını ilə vəhdət təşkil edən əsərin bədii gerçəkliyini əks etdirir”. [1,25]

Əgər müəllif və tərcüməçi eyni adamdırsa, o zaman onun tək cəmi həqiqi gerçəkliyə deyil, həmçinin orijinalın bədii gerçəkliyinə münasibətdə də azad seçim hüququ var.

Müəllif- tərcüməçi və tərcüməçi orijinala eyni yaradıcı münasibətlə yanaşırlar, yalnızca bir haşiyə ilə: müəllif - tərcüməçi tərcümə etdiyi əsərin dünyagörüşünü, dünyanı hiss etməsinə, dərinlən anlamasına ehtiyacı yoxdur. Lakin tərcüməçi bunları etməlidir, çünki o özü yeni bir əsərin yaradıcısı olur.

A.M. Finkel, müəllif tərcüməsinin dəyərindən danışarkən qeyd edir ki, “tərcüməçi və müəllif tərcüməçinin qarşısında sanki eyni vəzifələr və çətinliklər durur, müəllif tərcüməsi zamanı adi tərcümədən fərqli olaraq onların həlli başqa xarakter, yön, məzmun qazanır” .

A.M. Finkelin sözlərinə görə bu cür mətn vacib bir xüsusiyyət nümayiş etdirir- o orijinal kimi unikal və təkrarı olmayan müəllif əsəridir [2,622].

Professor S.Q. Nikolayev müəllif tərcüməsinə yeni bəddi əsər hesab edir çünki, bu cür tərcümə “professional bədii tərcümədən fərqlənir, bu zaman tamamilə yeni stilistik üsullar və vasitələr –yeni obrazlı ifadələr, cizgilər və məna çalarları və hətta orijinalın aşkar etmədiyi mənalar meydana gəlir”.

Yuxarıda qeyd olunanlarla razılaşıaraq demək olar ki, müəllif tərcüməsi – birinci yeni müəllif əsəridir, yeni bir sıra xüsusiyyətləri ədəbi tərcümənin standartlarına cavab verən müəllif tərəfindən bəyənilmiş əsərdir, ikincisi isə bu yazıçının öz əsərinin digər dilə tərcüməsidir.

Nəticə etibarını ilə müəllif iki dildə yazıb yaradır. İddia etmək olar ki, müəllif tərcüməsi tərcümənin ən etibarlı növü olmaqla yanaşı həm də ən yüksək növüdür, çünki orijinal və tərcüməni hər iki dildə yaradılması eyni insana məxsusdur.

Müəllif tərcüməsi zamanı yazıçı sujeti yenidən özü hiss etdiyi kimi yazmağa başlayır. Bu zaman o yaratdığı əsərin digər dildəki leksik xüsusiyyətlərini, hətta istifadə etdiyi sözlərin və ifadələrin, reallıqların istifadə qaydalarına tam riayət edir. P. Toparovun fikrincə: “Müəllif tərcüməsi zamanı kitab məzmun etibarını ilə eyni olaraq qalır sadəcə yeni şərait və şərtlər üçün yazılmış olur”. Hətta yazıçı özü yazdığı əsərin tərcüməsinə edərək oxucuya onun dil və individual yazı stilini qiymətləndirməyə imkan verir. “Müəllif tərcüməsi –abstrakt nöqtəyi nəzərdən orijinalın digər dildə yenidən yaranması, canlanmasıdır, çünki yazıçıdan başqa heç kəs orijinalı dəqiq bilə bilməz”.

Orijinalı maksimum dəqiqliklə mükəmməl, sadəcə bəzi cüzi dəyişikliklərlə digər (doğma) dilə və yeni oxu kütləsinə diktə etmək məqsədilə və həmçinin digər (doğma) dildə müstəqil əsər kimi qəbul edilməsi və qiymətləndirilməsi üçün yazıçı əsərini özü tərcümə edir.

Beləliklə, müəllif tərcüməsinin yaranması həm son dərəcə şəxsi, həm də yazıçıdan asılı olmayan səbəblərdən ola bilər.

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ BÖLMƏSİ

**Sifariz Səbzəliyev,
iqtisad elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti**

Müəssisədə uçot siyasətinin hazırlanmasının metodoloji məsələləri

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisələrdə mühasibat uçotunun qurulmasına yanaşma tərzi xeyli dəyişilmişdir. Bu tam həcmdə öz əksini müəssisələr tərəfindən maliyyə ili üçün uçot siyasətinin formalaşmasında və təsdiqində tapır.

Lakin bir sıra müəssisələr, özlərinin qəbul etdikləri uçot siyasətinin əhəmiyyətini və rolunu hələlik tam şəkildə qiymətləndirə bilmirlər. Eyni zamanda müəssisə tərəfindən seçilən uçot siyasəti maya dəyərini, mənfəətin, maliyyə vəziyyətinin, maliyyə sabitliyinin, mənfəət vergisinin, əlavə dəyər vergisinin, əmlak vergisi və i.a. kimi mühüm göstəricilərin kəmiyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Mühasibat uçotuna yeni qaydada yanaşmanın başlıca istiqaməti mühasibat uçotu sahəsində dövlətin müəyyənləşdirdiyi qaydalar əsasında özlərinin uçot siyasətinin müstəqil qaydada işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Təəssüf ki, bir sıra müəssisələr uçot siyasətinin hazırlanılmasına formal münasibət bəsləyirlər. Bu siyasətin bu və ya digər ünsürlərindəki dəyişikliklərin təsirini çox vaxt öyrənmək istəmirlər.

Heç də sirr deyildir ki, müəssisənin uçot siyasəti onun fəaliyyətinin əsas göstəricilərinin, vergi proqnozlarının və qiymət siyasətinin kəmiyyətlərinin çox vacib vasitəsidir.

Uçot siyasəti ilə tanış olmadan müxtəlif dövrlər ərzində müəssisənin fəaliyyət göstəricilərinin xüsusən də müxtəlif təşkilatların müqayisəli təhlilini həyata keçirmək qeyri-mümkündür.

Müəssisələrin uçot siyasəti dedikdə, onun mühasibat uçotunun aparılması sahəsində (ilkin məşhidə, dəyər ölçüsü, təsərrüfat fəaliyyəti faktorlarının cari qruplaşdırılması və yekun ümumiləşdirilməsi başa düşülür.

Ümumiyyətlə uçot siyasəti hazırda respublikamızda qüvvədə olan 11 sayılı Uçot siyasəti, uçot qiymətlərində dəyişikliklər və səhvlər üzrə MMUS-da nəzərdə tutulan tələblərdən və yol verilənlərdən asılı olaraq formalaşdırılır.

Bu sənəddə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2007-ci il 23 iyul tarixli İ-73/1 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir.

Uçot siyasəti üzrə Standartda aşağıdakı kənarlaşmalara yol verilir:

- a) müəssisənin əmlak ayrılığı;
- b) onun fəaliyyətinin fasiləsizliyi;
- v) uçot siyasətinin tətbiqinin ardıcılığı;
- q) təsərrüfat fəaliyyətinin faktlarının müvəqqəti müəyyənliyi.

Əmlak ayrılığının kənarlaşması onu göstərir ki, müəssisənin əmlakı və öhdəlikləri mülkiyyətçisi və digər hüquqi şəxslər arasında ayrılıq olduğunu göstərir. Azərbaycan Respublikası üçün bazar münasibətlərinin təşəkkül tapdığı dövrdə belə kənarlaşmalar daha çox vacibdir. Belə ki, bir sıra təşkilatlarda (xüsusən də cəmiyyətlərdə) onların əmlakı təsisçilərin, iştirakçıların və yaxud işçilərin şəxsi istifadəsindədir.

Lakin bəzi hallarda uçotun bu prinsipi yalnız xüsusi əmlakın uçota alındığı balans hesablarında pozulur. Məs., lizinq əşyası icarədara müvəqqəti istifadə üçün verildikdə, onun mülkiyyət hüququ icarəyə verəndə qalır. Lakin bir çox hallarda belə bir hüquq həm icarədarada, həm də icarəyə verəndə saxlanıla bilər.

Beynəlxalq praktikada əsas prinsiplərlə yanaşı digər mülkiyyət prinsiplərindən də (məs., ehtiyatlılıq, əhəmiyyətlik, uçot obyektlərinin dəyərəcə qiymətləndirilməsi və i.a.) istifadə olunur.

Ölkənin uçot praktikasında göstərilən anlayışların əvəzinə «tələb» anlayışı geniş tətbiq edilir. Müəssisə tərəfindən formalaşan uçot siyasəti tamliq, öz vaxtında olmaq, ehtiyatlılıq, məzmunun formadan üstünlüyü, ziddiyyətsizlik və rasionallıq kimi tələblərə uyğun gəlməlidir.

Respublika müəssisələrində uçot siyasətinin seçilməsində və əsaslandırılmasında aşağıdakı dəyişiklikləri qeyd etmək olar:

1. müəssisənin təşkilati-hüquqi forması (səhmdar cəmiyyət, dövlət və bələdiyyə unitar müəssisə, məhdud məsuliyyətli cəmiyyət, istehsalat kooperativi və i.a.);
2. sahə mənsubluğu və fəaliyyət növləri (sənaye, kənd təsərrüfatı, ticarət, inşaat, vasitəçilik fəaliyyəti və i.a.);
3. müəssisənin fəaliyyətinin miqyası (məhsul istehsalının və satışının həcmi, işçilərin sayı, müəssisə əmlakının dəyəri və i.a.);
4. müəssisənin idarəetmə strukturu və mühasibatın strukturu;
5. müəssisənin maliyyə strategiyası (məs., müəssisənin əldə etdiyi mənfəət vergisinin və əlavə dəyər vergisinin azaldılmasına cəhd göstərilməsi);
6. material bazası (informasiyaların qeydiyyatının texniki vasitələrinin mövcudluğu, kompüter texnikası və i.a.);
7. müəssisədə informasiya sisteminin inkişafı dərəcəsi, o cümlədən idarəetmə uçotu;
8. mühasibat kadrların ixtisas dərəcəsi və s.

Müəssisələrin mühasibat uçotu üzrə siyasətində bütün məsələlər yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır.

Uçot siyasəti müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən işlənib hazırlanılır və təsdiq edilir. Bu zaman aşağıdakılar təsdiq olunmalıdır:

1. mühasibat uçotunu təşkil etmək üçün sintetik və analitik uçotu özündə əks etdirən işçi hesablar planı;
2. təsərrüfat fəaliyyətinin faktorlarını rəsmiyyətə salmaq üçün tətbiq edilən ilk uçot sənədlərinin formaları;
3. müəssisənin aktivlərinin və öhdəliklərinin inventarlaşmasının aparılması qaydası;
4. aktivlərin və öhdəliklərin qiymətləndirilməsi metodları;
5. sənəd dövriyyəsinin və uçot informasiyalarının texnologiyası qaydası;
6. təsərrüfat əməliyyatlarına görə nəzarət qaydaları;
7. mühasibat uçotunun təşkili üçün zəruri sayılan digər qərarlar.

Mühasibat uçotunun aparılmasının və təşkilinin konkret istiqaməti üzrə müəssisənin uçot siyasəti formalaşan zaman qanunvericilikdə nəzərdə tutulan üsullardan biri seçilir. Əgər, hər hansı məsələ üzrə konkret üsul mövcud deyildirsə, onda müəssisə uçot siyasətini hazırlayan zaman mühasibat uçotu üzrə Qanuna zidd olmayan müvafiq bir üsula üstünlük verə bilər.

Müəssisə tərəfindən qəbul edilən uçot siyasəti müvafiq təşkilatı-sərəncamverici sənədlərlə (əmr, sərəncam və i.a.) rəsmiyyətə salınmalıdır.

Uçot siyasəti formalaşan zaman mühasibat uçotunun aparılmasına dair müəssisənin seçdiyi üsul növbəti ilin yanvar ayının 1-dən tətbiq edilir. Bu siyasət, müəssisənin bütün filialları, nümayəndəlikləri və digər bölmələri tərəfindən hökmən icra olunmalıdır.

Yeni yaradılan təşkilat, özünün uçot siyasətini birinci maliyyə hesabatı tərtib olunanadək (dövlət qeydiyyatından keçdiyi 90 gündən gec olmamaqla) rəsmiləşdirilir.

İnvestisiya qoruluşlarının inkişafında vergi siyasətinin rolu

Ölkədə sabit iqtisadi investisiya artımının təmin olunması və iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi problemlərinin həllində vergi yükünün azalmasının onların investisiyalara təsir aspektində tədqiq olunmasını tam olaraq aktual hesab edirik.

Bu aktualıq, ən azı, üç amillə izah olunur: birincisi, vergilər istənilən dövlətin və müvafiq olaraq, onun siyasətinin sistemyaradıcı elementi qismində çıxış edir; ikincisi, vergi yükü nə qədər olursa-olsun, vergilər təşkilatların investisiya qoymaq üçün maliyyə imkanlarını azaltmaqla inkişaf prosesinə dağıdıcı təsir göstərir; üçüncüsü, vergilər əsas fondlara qoyulan investisiyaların həm mütləq, həm də müqayisəli effektivliyinə və müvafiq olaraq, investisiya prosesinin iştirakçıları tərəfindən istehsalın inkişafına uzunmüddətli sərmayə yatırılması üçün zəmin yaradılmasına təsir edir.

Vergi mühiti, həm bütünlüklə ölkənin, həm də regionun investisiya cazibədarlığını müəyyən edən amildir, çünki o, investisiya layihəsinin səmərəliliyi, investisiya layihəsinin əvəzinin ödənilməsi müddəti, investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinin bütün mənbələrinin orta çəkili dəyəri, layihənin xalis dəyəri, onun daxili mənfəət norması və s. kimi xüsusiyyətlərə bilavasitə təsir göstərir. Beləliklə, əlverişli vergi şəraiti investisiya qərarının qəbul edilməsinə təsir göstərən amillərdən biridir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının rəhbərliyi altında ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması, onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya istiqamətində aparılan məqsədyönlü iqtisadi siyasət çərçivəsində çevik vergi siyasəti həyata keçirilir.

Vergi siyasəti vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılmasını, mövcud iqtisadi potensialın artırılmasına əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.

Vergi siyasətinin səmərəliliyi dövlətin onu hansı prinsiplər əsasında həyata keçirməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Azərbaycan Respublikasında vergi siyasəti aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir:

- bu prinsiplər vergi sisteminin normativ-hüquqi bazasının yaradılması, vergi mədəniyyətinin formalaşdırılması;
- vergi ödəyicilərinin fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması və onların hüquqlarının maksimum qorunması;
- vergi yükünün optimal səviyyədə saxlanması;
- vergi sisteminin idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin digər dövlət orqanların fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməsi;
- dövlət vergi xidməti orqanları əməkdaşlarının fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradılması, onların sosial müdafiəsinin təmin olunması;
- mövcud vergi sistemində toplanmış təcrübənin mütərəqqi əsaslarını saxlamaqla inkişaf etmiş ölkələrin vergi sisteminin özünü doğrultmuş təcrübəsinin istifadə olunması;
- sahibkarlıq və investisiya fəallığın stimullaşdıraraq, sadə və vergi ödəyicisi tərəfindən başa düşülən vergi sisteminin yaradılması;

Qeyd olunan prinsiplər əsasında vergi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün vergi qanunvericiliyi mövcuddur. AR-nın vergi qanunvericiliyi uzun təkmilləşmə dövrü keçərək bazar iqtisadiyyatının müasir tələblərinə cavab verən mütərəqqi sistem kimi formalaşmışdır.

Milli iqtisadi inkişaf modelinin tərkib hissəsi kimi təkmil vergi sisteminin tətbiqi ölkədə investiyaların cəlb edilməsi istiqamətində sabit vergi rejiminin həyata keçirilməsini zəruri

edir. Vergi rejiminin sabitliyi - vergilərin tərkibinin, dərəcələrinin, güzəştlərin, sanksiyaların bir dəfəlik və həmişəlik müəyyən edilməsi demək deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq təcrübədə uzun müddət dəyişməyən vergi sistemi (vergi rejimi) mövcud deyil. Hər bir vergi sistemi tətbiq olunduğu dövrdən ictimai quruluşun xarakterini, ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətini, sosial-siyasi vəziyyətin sabitliyini və s. xüsusiyyətləri əks etdirir. Göstərilənlər və digər şərtlər dəyişdikcə, vergi sistemi onun üzərinə qoyulan tələblərə cavab verə bilmədiyindən, iqtisadiyyatın inkişafının obyektiv şərtləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Bununla əlaqədar olaraq bütünlükdə vergi sistemində, yaxud onun ayrı-ayrı elementlərində (dərəcələr, güzəştlər və s.) zəruri dəyişikliklər edilir. Vergi rejiminin sabitliyi və dinamikliyinin əlaqələndirilməsinə onunla nail olunur ki, aşkar görünən səhvlərin aradan qaldırılması istisna olmaqla il ərzində dəyişiklik edilmir. Respublikamızda həyata keçirilən vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də əlverişli vergi mühitinin yaradılması vasitəsilə xarici investorların ölkəyə cəlb olunmasıdır. Statistik məlumatlara əsasən aparılan təhlillər göstərir ki, iqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar və o cümlədən xarici investisiyalar illər üzrə artmaqda davam edir.

Respublikada milli iqtisadiyyatın dirçəlməsində və onun inkişafında investisiya qoyuluşları bir tərəfdən bazar iqtisadiyyatının mahiyyətindən və habelə, ölkənin zəngin yeraltı sərvətlərə malik olmasından, digər tərəfdən, respublikada bu geniş strateji məqsədlərə çatmaq üçün lazımi vəsaitin olmaması xarici investorları respublikaya cəlb edilməsini zərurətə çevirmişdir. Ölkəmizdə həyata keçirilən vergi siyasəti nəticəsində yaradılmış əlverişli vergi mühiti son illərdə xarici vergi ödəyicilərinin sayının artmasına, xarici investorların iqtisadiyyata axınının xeyli güclənməsinə səbəb olmuşdur. Bu istiqamətdə respublika hökuməti lazımi tədbirlər həyata keçirmişdir. Belə ki, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı və tənzimlənməsi üzrə respublikaya xarici investisiyaların cəlb edilməsinə, ölkələrarası sərbəst mal mübadiləsinin həyata keçirilməsinə dair tədbirlər sistemi işlənilib hazırlanmışdır. Bütün bu tədbirlər nəticəsində respublikaya xarici ölkələrin marağı daha da artmışdır. Lakin investorların normal fəaliyyətini tənzimləmək üçün daha geniş tədbirlər həyata keçirilməlidir. Daha doğrusu, geniş investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması sahəsində dövlət iqtisadi mexanizmdən xüsusilə güzəştli vergi sisteminin daha fəal və çevik istifadə edilməsini təmin etməlidir. Respublikada həyata keçirilən vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də, vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması və vergi təbliğatıdır. Xarici investisiyaların cəlb edilməsi investisiya siyasətində baş verəcək ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinin aparılmasını tələb edir. Buna görə də ölkədə həm investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsinin ümumi qanunauyğunluqlarının, həm də xarici investisiyaların cəlb edilməsi məsələlərinin həlli bazar münasibətləri şəraitində mühüm zərurətə çevrilir.

Qüvvədə olan Vergi Məcəlləsində və Milli Mühasibat Standartlarında amortizasiya ayırmalarının istifadəsinin uçuotu barədə heç bir tələb qoyulmur. Müstəqilliyimizin ilk illərində müəssisələrə amortizasiya ayırmalarından istifadədə sərbəstliyin verilməsini bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün çətinlikləri, kəskin maliyyə çatışmazlığı və iri həcmli qarşılıqlı ödəməmələrin mövcudluğu ilə izah etmək olardı. Hazırda isə ölkəmizdəki iqtisadi vəziyyəti bütün sahələrdə inkişafın yüksək templəri, makroiqtisadi dayanıqlılıq, yüksək səviyyəli infrastrukturun mövcudluğu, müəssisələr arasında qarşılıqlı münasibətlərdə bazar prinsiplərinin üstünlüyünün təmin olunması və digər belə uğurlu göstəricilərlə xarakterizə etmək olar. Bütün bunlar göstərir ki, müəssisələrin amortizasiya ayırmalarından istifadəsinin dövlət tənzimlənməsinin təmin olunmasının, amortizasiya ayırmalarının gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilməsi kimi güzəştin nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün müvafiq uçuotun tətbiqinin vaxtı çatmışdır.

Məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsində yeni idarəetmə strategiyasının formalaşması və inkişafı

Qloballaşan cəmiyyətdə rəqabət mübarizəsində qalib gəlməyin ən əsas şərtlərindən biri müəssisəni yeni müasir avadanlıqlarla təchiz etmək şərti ilə yeni üstün məhsulların istehsalının mənimsənilməsidir. Yeni məhsulların işlənilib hazırlanmasının əsas məqsədi bazar uğurunda mübarizədir ki, bu halda da istehlakçıların və sahibkarların marağı da nəzərə alınmalıdır.

Yeni texnologiya məhsulun istehsal xərclərinin aşağı salınması, məhsulun keyfiyyətinin və etibarlılığının yüksəldilməsi, istehsalın çevikliyinin artırılması hesabına müəssisənin bazarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini təmin edir.

Müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində yeni idarəetmə strategiyasının formalaşdırılması xüsusi yer tutur. Yeni idarəetmə strategiyası müəssisədə investisiyanın strukturunun dəyişməsilə istehsalda innovasiya prosesinin təşkili ilə, istehsala yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi ilə birbaşa bağlıdır. Onu da qeyd edək ki, müəssisədə strategiyanın dəyişməsi ümumi xərclərin səviyyəsinin aşağı salınması həddində olmalıdır. Bu işə müəssisədə mütəmadi olaraq istehsal xərclərinin aşağı salınmasını, istehsalın texniki səviyyəsinin modernləşdirilməsini tələb edir.

İstehsalın təkmilləşdirilməsinə ənənəvi yanaşma aşağıdakılarla əlaqədardır:

- istehsal texnologiyasında və məhsulda dəyişikliklərin aparılması marketing tələbləri və ya mühəndis işlənilmələrinin nəticəsi ilə bağlı olur. İstehsalın çevikliyi mahiyyətə bu şərtlərə sürətlə reaksiya verməkdir;

- istehsal şərtlərinin azaldılması ayrı-ayrı şəxslərin əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, məhsul çıxımının artırılması kimi olduğu bir sıra rəhbərlər tərəfindən qəbul edilir;

- istehsal ehtiyatlarına münasibətdə - köhnə təfəkkürlü rəhbərlər onun minimum səviyyədə azaldılmasına cəhd göstərir. Lakin, onun tam aradan qaldırılmasına çalışmır. Beləliklə idarəedən şəxs sadəcə olaraq özünü və istehsalı təsadüfi vəziyyətlərdən sığorta etmiş olur. Onlar üçün bu sadə haldır, nəinki istənilən səviyyədə və istənilən firmada olan ehtiyatlar lazım olmasın;

- istehsal prosesinin şaquli inteqrasiyası əməyin dərin texnoloji bölgüsünə əsaslanır. Nəticədə, bəzi sahələrdə yerinə yetirilən ayrı-ayrı texnoloji əməliyyatlar istehsalın balanslılığını, istehsal avadanlıqlarının sazlanması, hazır detal və hissələrin bir yerdən digər yerə daşınmasının balanslılığını pozur;

- müəssisənin təsərrüfatçılığının aşağı səviyyədə olduğu dövrdə işçilərin bir qisminin işdən çıxarılmasının, yüksəlmiş dövrdə əlavə işçi qüvvələrinin işə cəlb edilməsini qəbul edirlər. Bu da düzgün deyildir;

- öz aralarında rəqabətdə olan mal göndərənlər, ən aşağı qiymətə mal satanlardan xammal və material almağa cəhd edirlər. Yeni idarəetmə təfəkkürünə malik olanlar işə buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin istehsalın texnika və texnologiyasının dəyişdirilməsinin təkəcə xarici mühit təsiri ilə deyil daxili mühit amillərilə əlaqədar olduğunu mütəmadi olaraq nəzərə alırlar.

Yeni investisiyanın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və ən çox artıma nail olmaq məqsədilə istehsalın təkmilləşdirilməsini bir neçə tərkib hissələrə ayırırlar. Burada layihələndirmə, konstruksiyalaşdırma və yeni məhsulun işlənilməsi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Yeni məhsulun layihələndirilməsi müəssisədə əmək məhsuldarlığının yaxşılaşdırılması ilə bir-başa əlaqədardır. Bu sahədə qabaqcıl müəssisələrin təcrübəsinin təhlili nəticəsində

müəyyən edilmişdir ki, məmumatın layihələndirilməsi zamanı iki yanaşmadan istifadə edilir:

- məmumatın sadələşdirilməsi və onun tərkib hissələrinin sayının azaldılması;
- məmumatın layihələşdirilməsinin texnologiyanın işlənməsi ilə daha sıx inteqrasiyasının təmin edilməsi.

Aparılan təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, müəssisənin yeni məhsul istehsal etmək qabiliyyəti gələcək müvəffəqiyyətin əsas amilidir. Lakin bu qabiliyyət sadəcə olaraq müəssisənin tədqiqat xidmətlərinə diqqətin artırılması deyildir. Bu müəssisənin idarəetmə aparatının bütün bölmələrinin bacarıqlı inteqrasiyasıdır. Yeni məhsulun yaradılması layihələrinə ənənəvi yanaşma ondan ibarətdir ki, idarəetmə aparatının hər bir xidmət bölməsi özlərinin məhdud rolunu yerinə yetirirlər: mühəndislər yeni məmumatı işləyib hazırlayırlar; istehsalçılar onun həyata keçirilməsi ilə məşğul olurlar; marketinq və təhizat işçiləri isə məhsulun reallaşması ilə məşğul olurlar.

Beləliklə, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda əksər iri yüksək texnologiyalı və kiçik müəssisələr qiymət və qeyri-qiymət rəqabətinə əsaslanaraq yeni məhsulların işlənməsinə köhnə qaydada yanaşırlar.

Yeni məmumatların eyni zamanda onun istehsalı texnologiyalarının işlənməsi çox böyük hazırlıq işlərinin aparılmasını və bu məqsədə kifayət qədər resursların ayrılmasını tələb edir.

Odur ki, müəssisənin bütün xidmət sahələrini əhatə edən dəqiq strategiya tələb edilir.

Bu strategiya yeni məhsulu layihələndirənlərdən başlayaraq məhsulu reallaşdıranaqədər olan bütün işçilərin səyini özündə birləşdirir.

Reyhan Əsgərova,
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
reyhan-askerova@mail.ru

Makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsinin dövlət siyasəti

Bu gün milli iqtisadiyyatın sabit inkişafının təminatı dünyanın başlıca problemlərindən hesab edilir. Beləliklə, makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi mexanizminin hazırlanması dövlətlərin özünü qorumasının vacib şərtinə çevrilmişdir.

Makroiqtisadi sabitlik və iqtisadi dayanıqlığın qorunmasının əsasında qloballaşma şəraitində ölkənin səmərəli fəaliyyətinin qurulması dayanır.

Makroiqtisadi sabitlik dedikdə, qiymət artımının sabitliyi və aşağı səviyyəli işsizlikdə, milli valyuta sabitliyi şəraitində, daxili və xarici kapitalın sərbəst axını şəraitində, uzun müddət yüksək inflyasiyanın olmadığı şəraitdə dayanıqlı iqtisadi artımı təmin edən iqtisadi inkişaf başa düşülür ki, bu proses dövlət tərəfindən həyata keçirilir. Düzgün aparılan siyasət nəticəsində ölkədə investisiya və yığım üçün əlverişli şərait yaranmış olur. Ümumiyyətlə makroiqtisadi tarazlıq məcmu tələb və məcmu təklifin tarazlığı ilə müəyyən edilir. Bu şərait eyni vaxtda həm istehsalçıları, həmçinin də istehlakçıları qane edir. Belə tarazlıq real iqtisadi şəraitdə işsizlik və inflyasiya göstəriciləri ilə müəyyənləşdirilir.

Son illərin iqtisadi sistemini qeyri-sabit iqtisadi sistem adlandırsaq yanlışdır. Bu öz növbəsində dövlətlərin iqtisadi sabitlik və iqtisadi artıma yönəlik səmərəli iqtisadi siyasət və strategiya seçmələrini məcburi şertə çevirir.

Hər bir dövlətin iqtisadi inkişafının əsasında, qeyd etdiyimiz kimi makroiqtisadi sabitlik durduğu kimi Azərbaycan iqtisadiyyatında da önəmli məsələ makroiqtisadi sabitliyin möhkəmlənməsidir. Belə ki, Nazirlər Kabinetinin 2017-ci ilin birinci rübünün sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasında ölkə başçısı İlham Əliyev bu fikirləri bildirib. "Önəmli məsələlərdən biri təbii ki, makroiqtisadi sabitlikdir. Bu makroiqtisadi sabitliyi möhkəmləndirməliyik. Süni qiymət

artımına yol verilməməlidir. İstehlak qiymətlərinə daim diqqət göstərilməlidir, bu, nəzarət altında olmalıdır. Hesab edirəm ki, bütövlükdə makroiqtisadi sabitlik baxımından 2017-ci il əvvəlki illərlə müqayisədə daha uğurlu olacaqdır. Bunu deməyə kifayət qədər əsaslar var. Bu istiqamətdə düşünülmüş və çox çevik siyasət aparılmalıdır”, - deyər dövlət başçısı qeyd edib.

Beləliklə, demək lazımdır ki, ölkənin iqtisadi siyasətinin əsas məsələsi makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsidir ki, bu istiqamətdə görülən tədbirlər ilk növbədə dövlətin, ayrı-ayrı sahələrin və əhalinin gəlirlərinin artmasına səbəb olur. Bu istiqamətdə bank sektorunun sabitliyinin vacib və önəmli məsələ olması danılmazdır. Ölkənin əsas makroiqtisadi sabitlik elementlərindən biri bank sektorunun, kredit aktivliyinin sabitliyi məsələsidir. Çünki, əks halda, real sektorun kreditləşdirilməsi şübhə altında qalır. Bu istiqamətdə ölkəmizdə Maliyyə Sabitliyi Şurası bir sıra işlər, dəqiq desək, iqtisadi sabitlik tədbirləri və iqtisadi artım modelinə keçidi həyata keçirməkdədir. Belə ki, iqtisadi artım modeli özündə struktur və sosial islahatları cəmləşdirir.

Makroiqtisadi sabitliyin nəzəri-metodoloji əsasının müəyyən edilməsi ilk növbədə makroiqtisadi qeyri-sabitlik monitorinqinin qiymətləndirilməsini tələb edir. Bu proses həmçinin bazarların qloballaşdığı bir şəraitdə makroiqtisadi sistemin sabitliyini müəyyən edən institusional xarakterli təhlükələrin aşkar edilməsini tələb edir.

Qeyd etməliyə ki, dövlətin düzgün və vaxtında aparılan iqtisadi siyasəti nəticəsində makroiqtisadi sabitliyə nail olma ilk növbədə bu dövlətin digər ölkələr arasındakı beynəlxalq mövqeyini möhkəmlədir, ölkə biznesinin sabit gəliri formalaşır, büdcə gəlirləri artır, ölkədə istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırır, real əmək haqqı səviyyəsi və sosial ödəmələr artır və s.

Mal və xidmətlərin yaranması üçün istifadə olunan istehsal resurslarının istifadəsi və onların cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında bölüşdürülməsi arasında balans qorunursa, demək ki, milli iqtisadiyyatda makroiqtisadi tarazlıq mövcuddur. Dəqiq desək aşağıdakılar arasında məcmu proporsionallıq mövcud olmalıdır:

- resurslar və onlardan istifadə arasında;
- istehsal amilləri və onlardan istifadə nəticələri arasında;
- məcmu istehsal və məcmu istehlak arasında;
- maddi və maliyyə axınları arasında.

Deməli, makroiqtisadi tarazlıq milli iqtisadiyyatın bütün sferalarında bu maraqların sabit istifadəsini nəzərdə tutur. Bu tarazlıq – müflisləşməsiz və təbii fəlakətsiz, sosial-iqtisadi titrəyişlərsiz ideal iqtisadiyyat deməkdir. Ümumiyyətlə, iqtisadi nəzəriyyədə iqtisadi sistemin ümumi tarazlıq modeli ideal makroiqtisadiyyat hesab edilir. Lakin real həyatda ideal model yoxdur və bu modelin müxtəlif istiqamətlərdə pozuntuları baş verir. Buna baxmayaraq makroiqtisadi tarazlığın ideal modelinin şərtləri və amillərinin müəyyən edilməsi bizə imkan verir ki, real modelin ideal modeldən uzaqlaşmasına səbəb olan konkret amilləri aşkar edək, iqtisadiyyatın optimal vəziyyətinin real istiqamətlərini aşkar edək.

Əliheydər Panaliev,
iqtidad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Texniki Universiteti
ali.panaliev@mail.ru

Maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin dünya qiymətlərinin formalaşması xüsusiyyətləri

Dünya təsərrüfatı miqyasında ETT - nin təsiri altında hazır məhsulların istehsalının ixtisaslaşması və kooperasiyası prosesləri daha da dərinləşir. Maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin beynəlxalq ticarətinin 50 % - ə qədəri sahələrarası və sahədaxili

təchizatın payına düşür. Beynəlxalq kooperativ ticarətin payının artması ilə yanaşı, hazır olmayan məmulatların – hissələrin, detalların, qovşaqların birgə istehsalında da nəzərəçarpan artım hiss olunur. Bundan başqa maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin beynəlxalq ticarətinin 10 % - ə qədəri əvvəllər göndərilən məmulatların ehtiyat hissələrinin, xüsusilə daxiliyanma mühərrikli nəqliyyat vasitələrinin ehtiyat hissələrinin payına düşür.

Maşınqayırma məhsullarının dünya bazarı anlayışı kifayət qədər şərtdir. O özünəməxsus xüsusiyyətləri fərqlənən bu və ya digər dərəcədə qaşılıqlı əlaqəli maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələri bazarlarının bir çoxunu gizlədir. Bu bazarların ümumi cəhəti əsas istehsalçı və oxşar maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrini ixrac edən iri şirkətlərin ixrac qiymətləri əsasında dünya qiymətlərinin formalaşmasıdır. Bir qayda olaraq əsas istehsalçılar inkişaf etmiş ölkələrdə fəaliyyət göstərir. Maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin dünya bazarının digər səciyyəvi cəhəti istehsalçı - ixrac edənlərin xərclərinin bir - birindən çox fərqli olmasından asılı olaraq oxşar (eynincisli) məhsulların dünya qiymətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olmasıdır.

Maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin dünya qiymətlərinin eyni olmamasınınnda aşağıdakı amillər mühüm rol oynayır:

1. Bu və ya digər məmulatın istehsalının həyat tsiklinin ayrı- ayrı fazalarının qiymətdə nəzərə alınması. Tətbiq müddətində adətən qiymətlər səviyyəsi yüksək, tələb üzrə onun elastikliyi (tələbin dəyişməsindən asılılıq) kiçik olur. Böyümə fazasında yüksək dərəcədə qiymət rəqabəti meydana çıxır. Bu aşağı qiymətlərin nisbətən geniş yayılması ilə izah olunur. Yetkinlik fazasında adətən xərclərin artması və qeyri - qiymət rəqabətin güclənməsi hesabına qiymətlərin yüksəlməsi baş verir. Qeyd edilən qanunauyğunluq ümumi xarakter daşıyır və ayrı – ayrı bazarlarda bu və ya digər amillərin təsiri altında fərqli olaraq forması dəyişir.

2. Uyğun maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin universallıq dərəcəsi. Maşınqayırma sənayesi məhsulları universal olduqda kütləvi istehsal həyata keçirilir və bu da istehsal məsrəflərinin və uyğun olaraq qiymətlərin aşağı salınmasına aparır. Ona görə də maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin dünya bazarında kimin istehsalı universaldırsa , həmin məhsul böyük qiymət rəqabətilə xarakterizə olunur və uyğun olaraq qiymət artımı yavaşdır.

3. Dünya ticarətində maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrini ixrac edən ölkələrin xeyli hissəsinin investisiya prosesləri ilə əlaqəli olması. Bu uyğun bazarların fəaliyyətində və onlarda qiymətin əmələ gəlməsi proseslərində bəzi xüsusiyyətləri müəyyən edir. Belə ki, bu kreditlər vasidəsilə maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin alınmasının maliyyələşdirilməsinə imkan verməklə, rəqabətlə əlaqəli və bəzən beynəlxalq xarakterli müqavilələrin bağlanması ilə şərtlənir. Bu həmçinin maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin beynəlxalq ticarətin iki kanallı xarakterinin formalaşmasına imkan verir. Birinci kanal – adi ticarət müqavilələri ilə əlaqəli konyunkturalı və ikincisi istehsal – investisiya əməkdaşlığı sisteminə daxil olan maşın və avadanlıqlarla ticarətdir. Maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin qiymətlərinin quruluşunda investisiyalarla əlaqəli konyunktura kanalı üzrə alınan maşınların qiymətlərinin quruluşunda olmayan məsrəflərxeyli böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Məsələn, neftkimya müəssisələri üçün avadanlıq kompleksinin müqavilə qiymətlərində 10% - avadanlığın layihələndirilməsi işlərinin dəyəri, 40 % - avadanlığın özünün dəyəri, 35 % - avadanlığın quraşdırma - tikinti işlərinin dəyəri, qalan hissəsi isə lisenziya, mühəndis – konstruktor xidmətlərinin, lahiyənin həyata keçirilməsi və s. işlərinin dəyəri təşkil edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə avadanlığın özünün dəyərində onu müşayiət edən məsrəflərin (nou-xau, məsləhətçi xidmətləri, infrastukturun yaradılması və s.) payı inkişaf etmiş ölkələrlə müqaisədə xeyli çoxdur. Ona görə də investisiya kanalı üzrə idxal olunan maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin qiymətləri inkişaf etmiş ölkələr üçün anoloji məhsulların qiymətlərindən xeyli yüksək olur.

Maşınqayırma məhsullarının alqı-satqı müqavilələrinin və qiymətlərinin səviyyəsinin xüsusiyyətlərindən biri onun satılan məhsulun növündən asılılığıdır. Belə ki, maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələri hazır məhsul və hissələr formadsında satıla bilər.

Milli istehsalçıların maraqlarını təmin etmək məqsədilə anoloji məhsulların idxalına yüksək gömrü rüsumü tətbiq edildiyi (və ya idxalına qadağa qoyulduğu) ölkələrlə xarici ticarət əlaqələrində maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələri hissələr (sökülmüş görünüş) formasında göndərilir. Maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin yığılması idxal ölkələrinin milli maşınqayırma şirkətlərinin yaranmasına, inkişafına və idxalda hazır məhsulun xüsusi çəkisinin azaldılmasına imkan verir.

Dünyada yanacaq və enerjinin qiymətlərində artım meylli ilə əlaqədar olaraq ətraf mühütün qarunması ilə bağlı qanunların sərtləşdirilməsi maşınqayırma sahəsində alıcılar üçün maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin qiymətləri yox, onların istismar məsrəfləri həlledici rol oynayır. Bu səbəbə görə texniki xidmətin rolu xeyli artmışdır. Alıcı üçün maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinə texniki xidmətin dəyəri, başqa sözlə onların daim istismara yararlı vəziyyətdə saxlanması məsrəfləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İdxalçı alqı - satqı müqaviləsilə eyni zamanda maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin etbarlı istismarı və işə salınmasını təmin etmək məqsədilə aşağıdakı müqavilələri bağlamağa cəht göstərir:

- avadanlığın quraşdırılması müqaviləsi;
- yerli heyətin (kadrların) hazırlanması müqaviləsi;
- avadanlıqlarla eyni zamanda əlavə ehtiyat hissələri dəstinin təchizatı müqaviləsi;
- texniki xidmət haqqında müqavilə.

Bu sənədlərin maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin alqı - satqı (təchizat) müqaviləsilə eyni zamanda bir yerdə təsdiq edilməsi prinsipal əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, texniki obyektlərin alınması zamanı daha əlverişli şərtlərlə ixrac edənə əlavə müqavilələrin bağlanması ilə ehtiyat hissələrinin qiymətində 20 % - ə qədər endirimə nail olmaq olar.

Adətən ehtiyat hissələrinin qiymətləri yüksəlməyə meyilli olur. Ona görə də təchizatçı ilə ən azı 2-3 ilə ehtiyat hissələrinin təchizatı müqavilələrini alqı satqı müqaviləsi ilə eyni zamanda bağlamaq lazımdır.

Əksər hallarda texniki xidmət alıcının özü tərəfindən həyata keçirilir. Əgər o bunu zəmanət müddətində həyata keçirirsə onda satıcıdan avadanlığın dəyərində adətən 1,5- 5 % -ə qədər endirim tələb edilir.

Təranə Kərimova,
dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
unec_elm@mail.ru

İnvestisiyaların iqtisadi inkişafa təsirlərinin qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji əsasları

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının hazırkı mərhələdə əsas vəzifəsi sahələrarası əlaqələri nəzərə almaqla səmərəli investisiya siyasəti əsasında məhsul və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətini artırmaq və ümumilikdə, innovasiya dayanıqlı ixrac potensialının artırılmasını təmin edən qeyri-neft sektorunun tarazlı inkişafına nail olmaqdır. Bu strateji vəzifənin həyata keçirilməsi üçün 2012-ci ilin sonunda qəbul edilmiş "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf Konsepsiyası və bu əsasda hazırlanmış "Xarici investisiyalar və qeyri-neft ixracının təşviqi (2015-2020)" strategiyasında iqtisadiyyatın sektorları və sosial sahələrin inkişafı, ətraf mühitin qorunması üzrə investisiya qoyuluşlarının əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Nəzərdə tutulmuş tədbirlər investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması ilə özəl sektorun inkişafının dəstəklənməsi və bu əsasda innovasiya dayalı sənayenin, kənd

təsərrüfatının və digər sahələrin inkişafı üçün dövlət dəstəyinin artırılması üçün ciddi imkan yaradır. Belə bir şəraitdə, ölkədə iqtisadiyyatın optimal strukturunun formalaşması, milli iqtisadiyyatın struktur baxımından yenidən qurulması, texniki tərəqqinin təmin olunması, məşğulluq və gəlirlərin səviyyəsinin artırılması və iqtisadi artımın təmin olunması məqsədilə həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarının həcm və strukturunun təhlil edilərək qiymətləndirilməsi zərurəti yaranır. Məhz bu səbəbdən, investisiyaların qarşılıqlı təsir qiymətləndirmələrinin aparılması, onların dinamikasına təsir edən amillərin müəyyən edilərək qiymətləndirilməsi, iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə kapital qoyuluşlarının simulyasiyalarının xətti modellər əsasında işlənilməsi, qeyrineft sektorunun əlaqəli və sistemli inkişafının təmin olunması istiqamətində tədqiqatların aparılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O cümlədən, bütün iqtisadiyyatı və qarşılıqlı asılılıqları özündə birləşdirən və qeyri-xətti əlaqələri qiymətləndirməyə imkan verən Azərbaycanın Ümumi Tarazlıq Modeli-AzMOD əsasında investisiyaların əsas makroiqtisadi göstəricilərə təsirlərinin dövlət iqtisadi siyasəti baxımından analiz edilməsi iqtisadi proseslərdə və qərarların qəbul edilməsi istiqamətində mühüm rol oynayır.

İnvestisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi nəzəri və praktiki məsələləri dünyanın bir sıra ölkələrinin klassik və müasir elmi məktəblərində geniş tədqiq edilmiş, o 4 cümlədən respublikamızda tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş və nəzəri-praktiki əhəmiyyətə malik mühüm nəticələr əldə edilmişdir. Bu baxımdan, investisiyaların sahəvi təsirlərini digər üsullarla yanaşı iqtisadiyyatı tam sistem kimi tədqiq etməyə imkan verən balans modelləri vasitəsilə təhlil etmək və qiymətləndirmək, istər siyasət qərarlarının hazırlanması, istərsə də müasir dövrdə ölkələrarası müqayisələrin aparılması, xarici ticarətin təşkili, regional inkişafın təmin edilməsi, iqtisadi sahələrin inkişafı və digər məsələlərin həlli üçün xüsusi önəm kəsb edir. Balans modelləri ilkin olaraq Fransua Kene tərəfindən verilmiş, Leon Valras tərəfindən ümumi riyazi ifadəsini taparaq Leontyev tərəfindən tam bitkin formada təqdim edilmişdir. Azərbaycanda balans modellərinin kütləvi tətbiqi 70-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsi Yanında Elmi Tədqiqat İqtisadiyyat İnstitutundan başlamış və orta və uzunmüddətli dövrlərdə investisiya qoyuluşlarının təsiri nəzərə alınmaqla iqtisadiyyatın sahəvi strukturunun təhlili, regional inkişaf sxemlərinin tərtib olunması və s. məsələlərin həllində istifadə edilmişdir. Bununla bərabər 80-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Kibernetika İnstitutunda sahələrarası balans (SAB) modellərinin inkişafı üzrə kompleks işlər yerinə yetirilmiş, yüksək səviyyəli elmi kadrlar hazırlanmışdır. Paralel olaraq son on ildə Asiya İnkişaf Bankının dəstəyi ilə Azərbaycanın Ümumi Tarazlıq Modelinin qurulması istiqamətində İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunda EcoMod Network Şirkəti ilə əməkdaşlığı çərçivəsində Azərbaycanın Ümumi Tarazlıq Modeli – AzMOD-un yaradılması üzrə işlər balans modellərinin inkişafı və bu istiqamətdə tətbiqi proqram vasitələrinin yaranmasına şərait yaratmışdır. Qeyd edilən istiqamətdə işlərin aparılması Azərbaycanda balans modellərinin işlənilməsi üzrə mühüm işlərin görüldüyünü və digər məsələlərlə yanaşı ölkə iqtisadiyyatı və onun ayrı-ayrı sahələri üzrə investisiya qoyuluşunun istiqamətlərinin və səmərəliliyinin təsir nəticələrini qiymətləndirmək baxımından mühüm imkanlar yaradır.

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda investisiyaların səmərəliliyinə müxtəlif amillərin təsirinin ekonometrik təhlili və onun sahələrarası əlaqələr nəzərə alınmaqla ölkə iqtisadiyyatına təsirinin xətti və ümumi tarazlıq modelləri əsasında qiymətləndirilməsidir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur:

1. Müasir dövrdə investisiyaların səmərəliliyi və sahələrarası əlaqələr nəzərə alınmaqla onun ölkə iqtisadiyyatına təsirinin qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji aspektlərinin tədqiqi;

2. Azərbaycan iqtisadiyyatına müxtəlif mənbələrdən yatırılan investisiya qoyuluşlarının mövcud vəziyyətinin təhlili və ona təsir göstərən amillərin müəyyən edilməsi;

3. Ölkə iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların çoxamilli ekonometrik qiymətləndirmə modellərinin işlənilməsi;
4. Sahələrarası əlaqələr nəzərə alınmaqla investisiyaların təsirlərinin xətti multiplikator modellərinin işlənilməsi;
5. Azərbaycanın Ümumi Tarazlıq Modeli –AzMOD əsasında investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına təsirinin qiymətləndirilməsi;
6. Investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına və onun ayrı-ayrı sahələrinə təsiri üzrə alınmış nəticələrin ümumiləşdirilməsi əsasında vahid qiymətləndirmə yanaşmasının verilməsi.

Mütərəqqi dünya təcrübəsinə əsaslanaraq xarici investisiyaların Azərbaycana cəlb olunması, onun təşkili, idarə olunması, tənzimlənməsi problemləri əslində dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet və aparıcı istiqamətinə çevrilir. Hazırda ölkədə yaradılmış münbit investisiya və sahibkarlıq mühiti ölkəyə daha çox xarici investisiya cəlb edilməsinə əlverişli şərait yaradılmasını tələb edir. Xarici investisiyalar digər tərəfdən Azərbaycana yeni texnologiyaların, beynəlxalq sahibkarlıq təcrübəsinin gətirilməsində, qloballaşma proseslərinə qovuşmasında, habelə geoiqtisadi məqsədlərin reallaşmasında müstəsna rol oynayır. Bu baxımdan Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşunun formalaşmasının və onun səmərəliliyinin dəyərləndirilməsinin elmi-metodoloji və təcrübi problemlərinin araşdırılması, sistemli təhlili və bu zaman meydana çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması yolları, vasitə və mexanizmlərinin aşkara çıxarılaraq perspektiv dövr üçün onların qiymətləndirilməsi tələb olunur.

Ölkənin milli istehsal sahələrində, maliyyə, kredit, valyuta sferasında əsaslı dəyişikliklər edilməsi, sosial sferanın yenidən qurulması, xarici iqtisadi əlaqələrin, dövlətlərarası hesablaşmaların müasir tələblər səviyyəsində formalaşdırılması ön sıraya çıxarılır. Qeyd edilən əsaslı və geniş miqyaslı iqtisadi və sosial dəyişiklikləri ölkənin daxili maddi və maliyyə resurslarının imkanları ilə həyata keçirilməsinin çətinliyi ilə qarşılaşan Azərbaycan Respublikası xarici investisiyalar formasında xarici maliyyə- kredit vəsaitlərinin ölkəyə cəlb edilməsi istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyətin konkret yollarını dəqiqləşdirdi və bu yollarla irəliləməkdədir.

Gülbəniz Əliyeva,
iqtidad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti

Azərbaycanın dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi və sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin xarici iqtisadi aspektləri

Son illər dünya bazarında gedən proseslər, neftin qiymətinin kəskin düşüb qalxması sübut edir ki, Azərbaycanda postneft dövrünün reallıqlarına uyğunlaşma prosesi gedir. Yeni dövrün çağırışlarına adekvat cavab verməkdən ötrü islahatları dərinləşdirmək yolu ilə, qabaqcıl texnika, texnologiya, intellektual potensial və ixtisaslı kadrlar hesabına innovasiyalı inkişaf mərhələsinə keçməliyik. Həmin mərhələ digər şərtlərlə yanaşı, həm də Azərbaycan iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi olan sənayenin hərtərəfli və rəqabətə davamlı səviyyədə inkişafını tələb edir. Hazırkı zamanda bunların arasında idxalı əvəz edən məhsul istehsalının artırılması və xarici iqtisadi fəaliyyəti genişləndirməklə qeyri neft sektorunun, o cümlədən sənayesinin eksport imkanlarının artırılması məsələləri xüsusi yer tutur. Bununla əlaqədar olaraq “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrində” iqtisadiyyatımızın əsas sahəsi olan sənayenin inkişafına mühüm yer verilib. Həmin sənəd yeni inkişaf modelinin təməl mexanizmi hesab edilir. Burada həm Azərbaycan üçün aparıcı və ənənəvi hesab olunan

sənaye sahələrinin, həm də yeni sahələrin inkişafından, rəqabət qabiliyyətinin artmasından və xarici iqtisadi fəaliyyətinin genişləndirilməsindən söhbət gedir.

Hazırkı reallıqlar şəraitində, sənaye müəssisələrinin xarici iqtisadi fəaliyyətinin canlandırılması və ixrac imkanlarının genişləndirilməsi, bir tərəfdən, əlverişli biznes, investisiya mühiti yaratmaqla azad sahibkarlığa geniş meydan verilməsi əsasında iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, sənaye istehsalının genişləndirilməsi və istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını, digər tərəfdən isə həmin proseslərə müasir çağırışlar səviyyəsində vüsət verməkdən ötrü effektiv dövlət dəstəyi və tənzimlənməsi mexanizminin yaradılmasını və sistemli şəkildə həyata keçirilməsini tələb edir.

Bu sahədə ikinci amil sənaye istehsalının strukturunun təkmilləşdirilməsi və yeni yaradılan sənaye sahələrinin xarici rəqabətdən qorunması ilə əlaqədardır. Belə ki, ölkədə yeni yaradılan sahələr özlərinin inkişafının ilk dövrlərində nisbətən aşağı rəqabət qabiliyyətinə malik olduqlarından onların dövlət tərəfindən dəstəklənməsinə ehtiyac yaranır.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin üçüncü amili idxalın məhdudlaşdırılması və xarici investisiyanın cəlb edilməsinin stimullaşdırılması vasitəsilə ölkədə investisiya fəallığının artırılmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, yerli sənaye müəssisələrinin istehsal etdikləri məhsulların əksəriyyətinin dünya bazarında rəqabətə davamlı olmaması, onların xarici ölkələrdə fəaliyyət sahəsində təcrübələrinin az olması, beynəlxalq marketinqin aparılması ilə əlaqədar sənaye müəssisələrinin maliyyə və kadr təminatı baxımından imkanlarının məhdudluğu vəs. bu kimi amillər sənaye müəssisələrinin xarici iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyini azaldır. Buna görə də, hazırda dövlət sənaye müəssisələrinin rəqabət üstünlüklərinin yaradılması və artırılmasında mühüm rol oynayır.

2016-cı il yanvarın 18-də prezident İlham Əliyev Rəqabətə davamlı məhsulların istehsalının və ixracının artırılması məqsədilə qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması haqqında sərəncam imzalayıb. Həmin sərəncamda irəli sürülən tapşırıqlar əsasında Nazirlər Kabineti kənd təsərrüfatı və emalı məhsullarına ixracla bağlı geri ödəmə dəstəklərinin verilməsi mexanizminin təmin edilməsi üzrə sənəd hazırlayıb. Bu əsasda hökumətə ixrac fəaliyyətinin təşviqi üzrə tədbirlər silsiləsini maliyyələşdirir. Qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına 3 faiz həcmində ixrac təşviqi ödənilir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində və "Gömrük tarifi haqqında" Qanununa edilən müvafiq dəyişikliklər nəticəsində investisiyaların təşviqi mexanizmi ilə bağlı aşağıdakı güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur:

-prioritet hesab olunan sahələrdə investisiya fəaliyyəti həyata keçirən sahibkarların investisiya təşviqi sənədini aldıkları andan idxal etdikləri texnika, texnoloji avadanlıqlar və qurğular 7 il müddətinə gömrük rüsumlarından azad olunur.

-sahibkarlar investisiya təşviqi sənədinə əsasən 7 il müddətinə fiziki şəxslərin gəlirinin və hüquqi şəxslərin mənfəətinin 50%-nə görə vergidən, həmçinin əmlak və torpaq vergisindən, müvafiq təsdiqedic sənəd əsasında texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların idxalına görə ƏDV-dən azaddır.

Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq demək olar ki, logistik mərkəz qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətli məhsullarının ixracının genişləndirilməsində mühüm rol oynayacaq.

Son on üç ildə ölkəmizdə xarici ticarət siyasəti kifayət qədər liberallaşdırılıb. Mövcud normativ-hüquqi aktlara əsasən idxal mallarına mal mövqeyindən, yəni malın kodundan asılı olaraq 0,5%, 1%, 3%, 5%, 10% və 15% həcmində idxal rüsumu tətbiq olunur. Bu da digər ölkələrlə müqayisədə çox aşağı rüsum dərəcəsi sayılır.

Azərbaycanda idxal mallarına tətbiq olunan 18% Əlavə Dəyər Vergisi (ƏDV) əksər dünya ölkələrində tətbiq olunan ƏDV dərəcəsiindən daha aşağıdır. Əsrlərlə oturuşmuş

iqtisadiyyata malik Almaniya Federativ Respublikasında 19%, Estoniyada 20%, Belçikada 21%, Avstriyada 20%, Danimarkada 25%, Macarıstanda 25% və s. ƏDV tətbiq olunur. Digər tərəfdən xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları tərəfindən idxal olunan mallara görə alınan 18% ƏDV mövcud qanunvericiliyə görə satış zamanı geri qaytarılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük siyasəti sənayenin strukturuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərsə də, daxili bazarın qorunması vasitəsi kimi sənayenin inkişafı üçün böyük stimül yaratmır. Çünki sənaye sahələrinin əksəriyyətinin inkişafı xarici bazarlardan asılıdır və daxili bazar hesabına sənayenin inkişafı sahəsində potensialı tam şəkildə reallaşdırmaq qeyri-mümkündür. Bununla yanaşı, qeyd edilən gömrük vasitələrindən xarici ticarət siyasətinin həyata keçirilməsi vasitəsi kimi istifadə etmək olar. Yəni Azərbaycan məhsulları üçün əlverişli şərait yaratmayan ölkələrə qeyd edilən vasitələri tətbiq etmək olar. Eyni zamanda, ölkənin ÜTT-na daxil olması ilə əlaqədar tarif dərəcələrinə yenidən baxılacaqdır. Hazırda danışıqlar prosesində sənaye məhsulları üzrə ortatariflərin səviyyəsinin 10,4%-ə bərabər olması müəyyən olunmuşdur. Sənaye məhsulları üzrə tarif dərəcələrinin 0%-50% arasında təsdiq edilməsi planlaşdırılır. ÜTT-na daxil olmaqla əlaqədar yüksək tarif dərəcələri əsasən trikotaj, paltar və geyim əşyaları, kimya sənayesi, metallurgiya, mebel sənayesi məhsullarına tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycanda istehsal və emal üçün xammal kimi idxal olunan məhsullar isə gömrükdən azad olynması planlaşdırılır.

Azərbaycanda İxracın və Investisiyaların Təşviqi Fondunun imkanlarının artırılması məqsədəuyğundur. Bu təşkilat Azərbaycanın xarici səfirlikləri ilə birlikdə yerli sənaye müəssisələrinin sorğuları əsasında onların istehsal etdiyi məhsulların potensial bazarlarını müəyyən etməli və aşağıdakı istiqamətdə fəaliyyət göstərməlidir:

- Yerli sənaye məhsullarının xarici bazarlarda satışına kömək etmək;
- Yerli sənaye istehsalçılarının siyasi və hüquqi baxımdan diskriminasiyasını aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görmək;
- Yerli sənaye məhsullarının xarici ölkələrdə sertifikatlaşdırılmasını dəstəkləmək;
- Sənaye müəssisələrinin xarici ölkələrdə kommersiya mübahisələrinin ucuz və tez həll edilməsinə kömək göstərmək;
- Ölkədə iqtisadi resurslardan səmərəli istifadəyə imkan verən layihələrin reallaşması üçün xarici investisiyaların cəlb edilməsini dəstəkləmək;
- Xarici ölkələrdə yerli sənaye müəssisələrinin investisiya qoyuluşlarını dəstəkləmək.

İsmayıl Həsənov,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Biznes Universiteti
i_hasanov_65@mail.ru

İnvestisiyalaşdırma prosesində layihə həllərinin keyfiyyətinin idarə edilməsi

Layihə həllərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin iqtisadi problemlərinə ilk növbədə layihələndirmə prosesinin mürəkkəbliyindən asılı olaraq qiymət əmələgəlməsinin obyektiv bağlılığı və hazırlanan layihələrin səmərəliliyindən və keyfiyyətindən asılı olaraq qiymətlərin fərqlənməsi aiddir. Bu problemin digər tərəfi layihəçilərin əmək haqqı sisteminin və faktik ixərclərinin yüksək keyfiyyətli layihə məhsulunun yaradılmasına uyğunlaşdırılmasıdır. Müasir mütərəqqi və qənaətcil texnologiyaların, avadanlıqların, konstruksiyaların, materialların istifadəsi hesabına layihə təşkilatları və onların icraçıların layihə sənədlərinin səmərəliliyini və keyfiyyətini yüksəltməyə marağı artırılmalıdır.

Texnoloji cəhətdən innovative layihə həllərinin işlənməsi mütərəqqi metodlarla bina və qurğuların tikintisi prosesində stimullaşdırılmalıdır. Tikinti məhsulunun fiziki həcmnin azaldılması hesabına yaradılan obyektlərin kapital tutumu, material tutumu və əmək tutumu və dəyəri azaldılmalı, obyektlərin tikinti müddəti aşağı salınmalıdır və s. Bu cür

problemlərin həll edilməsi üçün isə mütləq müəyyən texniki şərait olmalıdır.

Metodiki planda hər şeydən əvvəl layihələrin hazırlanması və hazır layihə məhsulunu müsabiqədə müqayisə etmək və əlverişli variantı seçmək üçün layihə həllərinin keyfiyyətini qiymətləndirən vahid göstəricilər sisteminin hazırlanması lazımdır. Müsabiqənin qalibinin seçilməsinin başlıca meyarı təklifin qiymətidir, onun isə əsasını tikintinin dəyəri təşkil edir. Tikintinin dəyərində çoxlu amillər təsir edir. Həmin amillərə əsasən tikintinin əmək resursları, materiallarla, maşın-mexanizmlərlə və s. təmin edilməsi də daxil olmaqla tikinti istehsalının təşkili metodları aiddir. İntegrasiyalaşdırma prosesində bu amilləri nəzərə almaqla tikinti podratının alınmasına müsabiqənin hazırlanmasında potensial podratçının təklifinin qiymətlərinin müəyyən edilməsi algoritmini istifadə etmək olar.

Tikintinin dəyərinin qiymətləndirilməsi cari qiymətlərlə aparılır. Əgər podratın yerinə yetirilməsi çox vaxt tələb edirsə, onda tikinti dəyərinin bahalaşmasına inflyasiyanın təsirini təhlil etmək məqsədində uyğundur. Əgər sifarişçi müsabiqə təklifində müsabiqəni qəti qiymətlərlə göstərilməsini tələb edirsə, başqa sözlə, bu qiymətlər resursların bahalaşmasından asılı olaraq tikintinin gedişində düzəldilməyəcəksə, onda bazarın öyrənilməsinə əsasən həmin bahalaşmanı proqnozlaşdırmaq və qiymətə əlavə etmək lazımdır.

Gəlirlərin qrafiki tender sənədlərində göstərilən işlərin maliyyələşdirilməsi şərtlərinə uyğun işlərin ayrıca mərhələlərinin yerinə yetirilməsi və təhvil verilməsinə ödənişlərin avans ödənişinin cəmi təsəvvür edilir. Bu sənədlərdə tikintinin qiymətlərinə faizlərlə avans ödənilməsinin kəmiyyəti göstərilir və bu kəmiyyət həmin mərhələdə hesablanır və beləliklə, avans ödənilməsinin kəmiyyəti dəyər ifadəsində müəyyən edilə bilər. Sifarişçinin ödəniş kəmiyyəti ödənilmənin şərtinə uyğun tikintinin təqvim planına əsasən hesablanır və adətən, yerinə yetirilmiş işlərin qəbulu aktına əsasən hər ayda ödənilməsi nəzərdə tutulur. Həmin aktlar işlərin həcmnin faktiki yerinə yetirilməsinə uyğun kəmiyyət göstəricilərinə smeta göstəricisinə və podratçının hesabladığı smetada göstərilən qiymətə əsasən tərtib edilir. Bu qiymətqoymada mənfəətin və riskin kəmiyyətini nəzərə almaq lazımdır. Gəlirlər qrafikini tərtib edəndə nəzərə almaq lazımdır ki, görülmə işlərin qəbulu aktı və podratçının hesablaşma hesabına pulların daxil olması arasında bank əməliyyatları və sazişin şərtləri ilə bağlı müəyyən vaxt keçir.

Layihələndirmə prosesində layihə işlərinin mərhələlərinin və ya layihənin ayrıca hissəsinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə dinamik yanaşmanın reallaşdırılmasına cəhd göstərilməlidir. Layihə həllərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və tənzimlənməsinə dinamik yanaşma ən mütərəqqi, perspektiv və effektiv təsəvvür edilir. Onun istifadə edilməsinə dair hər bir xüsusi qərar son nəticəyə onun təsiri mövqeyindən qiymətləndirilməli, bu isə keyfiyyətsiz layihənin buraxılışının qarşısını alır. Layihələrin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində dinamik yanaşmanı reallaşdırmaq üçün layihələndirmənin başlanmasından əvvəl keyfiyyət göstəricilərinin tərkibi və əhəmiyyəti müəyyən edilməlidir.

Göstəricilərin strukturu obyektlərin tikintisi dövründə dəyişilmə dinamikasını öyrənməyə imkan yaradır. Faktiki göstəricilərin səviyyəsinin əvvəlki layihədən kənarlaşmasını təhlil edərək, tikintinin gedişində layihə-smeta sənədlərinin və digər amillərin təsirini, o cümlədən innovasiyanın təsirinin dəyişilməsində baş verənlərin tədqiqatını aparmaqla, planlaşdırılan dövr üçün tövsiyə olunan göstəriciləri hesablamaq olar: xüsusi kapital qoyuluşu, material tutumu, əmək tutumu, enerji tutumu, kapital qoyuluşunun texnoloji strukturunun səmərəliliyi, obyektlərin tikinti müddəti və onların səmərəli güclərini.

İstehsal binalarının layihələndirilməsində üstünlük təşkil edən texnoloji hissədir, çünki hesabat dövründə onun optimal fəaliyyəti məhz yüksək keyfiyyətli hazır məhsul buraxmaqdan ibarətdir. Bütünlükdə istehsal binasının texnoloji və tikinti hissəsi müəyyən növlü hazır məhsulun buraxılışına hazırlıqdan (xidmətlər göstərilməsindən) və istehsal sisteminin tikintisinin və işəsalma işlərinin qurtarmasından sonra əmələ gələn qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı asılı maddi və təşkilati komponentlərin (yarımsistemi təmin edən və

idare edən tikinti konstruksiyaları, avadanlıqlar, texnoloji və nəqliyyat əlaqələri) vahid sistemi təsəvvür edilir. Dünya iqtisadi sisteminə milli iqtisadiyyatın inteqrasiyası şəraitində investisiya layihələrinin işlənməsi üsulları dünya praktikasında qəbul edilən, iqtisadi əsaslandırma metodlarına uyğun gəlməlidir.

Layihələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində onların reallaşdırılmasının müxtəlif tərəfli nəticəsini nəzərə almaq lazımdır – təkcə iqtisadi sferada yox, həm də sosial, ekoloji və digər sferalarda, nəticələrin və xərclərin müvafiq növləri və kəmiyyəti müəyyən edilməlidir. Tikinti müəssisəsinin inkişafının stabilliyi təkrar istehsal prosesinin səmərəliliyi hesabına əldə edilir.

Müasir şəraitdə layihələndirmənin sistem – parametrik modeli dörd sistem altının qarşılıqlı əlaqəli konsepsiyasına əsaslanır: həcm – planlaşdırma həllinə; prosesin təşkili üzrə qərara; istehsalın texnologiyası üzrə qərara. Hər bir sistemaltı «bərabərləşdirmə əlaqəsi» növündə formalaşan, nisbi göstəricilərin müəyyən kəmiyyətini təsvir edir. Vəzifələr dairəsinin genişləndirilməsi və mürəkkəbləşdirilməsi məcbur edir ki, mümkün variantların təhlili vasitələrinin olmamasına görə intuisiyaya əsaslanan variantın seçilməsi üzərində dayanılsın. Belə şəraitdə sistem təhlili mövqeyindən vəzifələrin həll edilməsinə yanaşma zəruriliyimeydan gəlir.

Layihələndirmənin müasir prosesi layihənin müxtəlif hissəsinin qiymətləndirilməsi və sintezi, təhlilin əməliyyatlarının interativ (birbaşa və əksinə əlaqə) uyğunlaşması kimi təsəvvür edilir. Sistemlik həm layihələndirilən obyektin kənarında, həm də onu daxilində əlaqələrin və münasibətlərin çətinləşməsi ilə əmələ gəlir. Tikinti obyektlərinin layihələndirilməsinin avtomatlaşdırılmış sistemi və tikintinin idarə edilməsinin avtomatlaşdırılmış sistemi layihələndirmə məsələlərində həll edilən dairəni genişləndirir, ancaq layihələndirilən obyektlərin tikintisi məsələlərinə toxunmur, onları bu və ya digər növdə tikintinin təşkili layihəsində olan kimi qəbul edir. Təşkilati-texnoloji etibarlılıq əhəmiyyətli dərəcədə tikinti obyektlərinin layihələndirilməsi mərhələsində müəyyənləşdirilir.

Vaqif Ramazanov,
dosent
Fatimə Şirinzadə
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
fatime.shirinzade.94@mail.ru

Marketing fəaliyyətinin mövcud vəziyyəti və inkişaf problemləri

Bazar münasibətlərinin təşəkkülü və inkişafında marketingin rolu iki istiqamətlidir. Marketing fəaliyyəti, bir tərəfdən, intellektual xidmət sahəsi kimi, digər tərəfdən isə, bütün sahələrdə biznesin inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayan bazar infrastrukturunu sahəsi kimi çıxış edir.

Inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, müasir dövrdə bazarın idarə edilməsinin elmi konsepsiyası hesab edilən marketingdən istifadə edilməsi bazarda iştirak edən istehsalçıların, ümumiyyətlə, bütün təsərrüfat subyektlərinin səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün zəruri şərtə çevrilməklə yanaşı, geniş istehlakçılar kütləsinin mənafeyinə xidmət edir. Belə ki müasir dövrdə biznesin fəlsəfəsi adlandırılan marketing “hər cür sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məqsədi istehlakçı ehtiyaclarının ödənilməsidir” baxışına istinad edir.

Funksional baxımdan isə, marketing müəyyən təşkilati və kommersion məsələlərinin həllinə yönəldilən idarəetmə fəaliyyətinin, başqa sözlə, menecmentin təşkilində müəyyən edici funksiyaları yerinə yetirir. Belə ki məhz marketing idarəetmə fəaliyyətinin konkret şəraitinə uyğun strukturunu və məzmununu müəyyən edir.

Bundan başqa onu da qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyət həyatının mürəkkəbləşdiyi və dinamizminin artdığı müasir dövrdə marketing xidmətləri təkcə bazarda iştirak edən subyektlərin səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün deyil, eyni zamanda, ictimai münasibətlər sisteminin demokratik əsaslarla daha da inkişaf etdirilməsi və ya münasibətlərin uğurlu şəkildə tənzimlənməsi üçün də zəruri vasitədir. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasında marketing fəaliyyətinin inkişafı hələ də arzu olunan səviyyədə deyil. Belə ki mülkiyyət mənsubiyyətindən (özəl və ya dövlət) və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq müəssisə və təşkilatların çoxu marketing xidmətindən lazımi səviyyədə istifadə etmirlər və ya marketing fəaliyyətini düzgün qurmurlar. Eyni zamanda, ölkədə yüksək səviyyədə marketing xidmətləri göstərə bilən hüquqi və fiziki şəxslər xeyli azdır.

Tədqiqatlar göstərir ki belə vəziyyətin yaranmasının aşağıdakı kimi obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır:

- Ölkədə marketing fəaliyyətinin təşəkkülü və inkişafı prosesinin kortəbii şəkildə getməsi, başqa sözlə, bu sahənin inkişafı üzrə məqsədyönlü, ardıcıl və sistemli iş aparılmaması;
- Bir çox təsərrüfat subyektlərində marketingin mahiyyətinin düzgün başa düşülməməsi, onsuz da keçinməyin mümkün olduğu təsəvvürünün olması və təşkilati-idarəetmə strukturunun müasir marketing sisteminə uyğun gəlməməsi;
- Peşəkar mütəxəssislərin az olması və belə mütəxəssis hazırlığına lazımi diqqət yetirilməməsi;
- Maddi- texniki və tədqiqat texnologiyaları bazasının və informasiya təminatının zəifliyi, o cümlədən müasir ədəbiyyat qıtlığı;
- Tarixi təcrübənin olmaması və maliyyə problemləri
- Sistemləşdirilmiş statistikanın olmaması;
- Ölkədə rəqabət mühitinin və zəruri bazar infrastrukturunu sahələrinin formalaşması və inkişafının ləngliyi və s.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bu problemlər regionlarda daha çox aktualdır. Buradan aydın olur ki, Azərbaycan respublikasında marketing xidmətləri sahəsinin inkişaf etdirilməsi yuxarıda göstərilən problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində məqsədyönlü, ardıcıl və sistemli iş aparılmasını tələb edir. Bunun üçün ölkə miqyasında maarifləndirmə və tədqiqat işləri aparılmalı, müvafiq hüquqi normativ baza, institusional qurumlar və fəaliyyət mexanizmləri yaradılmalıdır.

Bununla yanaşı, hazırda ölkəmizdə təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətlərinin bazar münasibətləri şəraitinə uyğun səmərəli təşkili, planlaşdırılması və idarə edilməsi problemin aktuallığını nəzərə alaraq, onların elmi cəhətdən əsaslandırılmış marketing konsepsiyası və proqramlarının (uzun, orta və qısamüddətli) işlənilməsi və tətbiqi qayğısına da qalmaq lazımdır.

İstehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan təsərrüfat subyektləri üçün konkret şəraitə uyğun marketing konsepsiyasının işlənilməsi aşağıdakıların müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur:

- Nə satmaq olar (istehsal istiqamətinin müəyyənləşdirilməsi)
- Harada satmaq olar (məhsulun satış bazarının müəyyənləşdirilməsi)
- Hansı üsulla satmaq olar (məhsulun birbaşa istehlakçıya, yoxsa topdan və pərakəndə ticarət vasitəsilə satılması üsullarından hansının səmərəli olmasının müəyyənləşdirilməsi)
- Kimə satmaq olar (potensial alıcıların müəyyənləşdirilməsi)

Ayrıca götürülmüş təsərrüfat subyekt çərçivəsində marketing konsepsiyasının işlənilməsi aşağıdakı kimi bir sıra problemlərin həllinə və beləliklə də konkret dövrlər üçün marketing proqramlarının hazırlanmasına şərait yaradır:

- Bazarın tədqiqi, bölgü, mal yeridilməsi və reklam vasitəsilə satıcı və alıcılar arasında ikitərəfli münasibətlərin yaradılması

- İstehlakçıların alıcılıq qabiliyyətinə və həmçinin tələbatın kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq istehsalın parametrlərinin (həcm, çeşid və s.) müəyyən edilməsi
- Reklam fəaliyyətini və satışın stimullaşdırılmasının digər formalarının inkişaf etdirilməsi
- İstehlakçı maraqlarının ödənilməsi əsas götürülməklə fəaliyyətin və resursların optimal əlaqələndirilməsi və s.

Mirağa Əhmədov,
dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Marketing xidmətləri bazarının innovativ texnologiyalardan istifadə perspektivləri

Müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan əsas meyhlərdən biri xidmət sferasının sürətli inkişafıdır. Hazırda Qərbi Avropa ölkələrində, ABŞ-da və Yaponiyada xidmət sferasında məşğul olanların sayı digər sahələrdə məşğul olanların sayından çoxdur. Eyni zamanda bu ölkələrdə istehsal edilən ÜDM-də xidmət sektorunun xüsusi çəkisi 60-70% təşkil edir. Beynəlxalq ticarətdə isə xidmətlər ümumi ixracın təqribən dördü birini təşkil edir. Bu xidmət sektorunun iqtisadi inkişafın strukturunda yaratdığı dəyişiklik kimi izah olunur. Belə ki, iqtisadiyyat inkişaf etdikcə, ilk olaraq, kənd təsərrüfatı öz hökmran mövqeyini sənaye sektoruna, sənaye sektoru isə öz növbəsində xidmət sektoruna vermişdir. Bu ardıcıl proses iqtisadi ədəbiyyatlarda sənayeləşmə və postsənayeləşmə adı ilə tanınır. Hazırda xidmət sektorunun özünün tərkibində də dəyişikliklər baş verir. Bu özünü sənaye xidmətlərinin və işgüzar xidmətlərin, xüsusilə də onun mühüm sahələrindən olan marketing xidmətlərinin daha sürətlə genişlənməsində göstərir. Bu meylin əsas səbəbi kimi bazarlarda rəqabətin güclənməsi və texnologiyanın mürəkkəbləşməsi çıxış edir. Marketing - insanların ehtiyac və tələbatının dolğun ödənilməsi və aktiv qeydiyyatının aparılması, o cümlədən buraxılan məhsulun keyfiyyətinin, çeşidinin və istehsal həcmının istehlakçıların tələbatına uyğunlaşdırılması, onun satışı üçün əlverişli şərait yaradılması, həmçinin bu məqsədlə bazar şəraitinin təhlili və proqnozlaşdırılması ilə məşğul olan mühüm xidmət növlərindən biridir. Marketing xidmətləri marketing tədqiqatlarından başlayaraq, bu sahədə strategiyaların hazırlanması, seçilməsi, kommunikasiyanın planlaşdırılması və reallaşdırılması, brendinq kimi geniş fəaliyyət diapazonunu əhatə edir. Başqa sözlə, marketing xidmətləri sahibkarların qarşıya qoyduqları məqsədlərə çatmaq üçün həyata keçirilməli olan bütün marketing tədbirlərini əhatə edir. Ölkədə marketing xidmətləri bazarının formalaşması və inkişafına çoxsaylı amillərin təsir etməsi ilə yanaşı, bu bazarın inkişafı cəmiyyətin tərəqqisinə, o cümlədən, sosial-iqtisadi inkişaf prosesinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Çünki, marketing yeni məhsul və xidmətlərin yaranmasına xidmət edən tədqiqatları və yeni ideyaları stimullaşdırır, istehlakçılara məhsullar arasında seçim imkanı yaradır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, tələb və təklif arasında dinamik tarazlığın olması, başqa sözlə, istehsalçıların istehsal etdikləri məhsulların bazarda uğur qazanması və istehlakçıların tələbatlarının daha dolğun ödənilməsi, ölkədə məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə, gəlirlərin artmasına, həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına birbaşa və dolayısı ilə təsir göstərir.

Marketing xidmətləri genişləndikcə və onlara tələbat artdıqca, bu xidmətlərin kommersionlaşdırılması, o cümlədən, əsas fəaliyyəti marketing xidmətləri olan sahibkarlıq subyektlərinin yaranması, onların fəaliyyətini və onlarla bu xidmətlərin sifarişçiləri arasında meydana gələn münasibətləri tənzimləyən hüquqi, institusional və iqtisadi mexanizmlər formalaşmağa başladı və bu proseslər marketing xidmətləri bazarının yaranmasına səbəb oldu. Marketing fəaliyyətini həyata keçirən, istifadə edən və sifariş verən istənilən hüquqi

və fiziki şəxslər, o cümlədən, özəl müəssisələr, dövlət idarəetmə orqanları, ictimai və siyasi təşkilatlar marketing fəaliyyətinin subyektləri sayılırlar. İşdə marketing xidmətləri bazarının funksiyaları (kommersiya; qiymət formalaşdırma; informasiya; tənzimləmə; kommunikasiya; sosial-mədəni; sanitar) və onun inkişafına təsir edən amillər (sosial, demografik, iqtisadi, siyasi, hüquqi və bazar amilləri) araşdırılmış və bu bazarın spesifik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Hesab edirik ki, ölkədə marketing xidmətləri bazarının formalaşması və inkişafına çoxsaylı amillərin təsir etməsi ilə yanaşı, bu bazarın inkişafı cəmiyyətin tərəqqisinə, o cümlədən, sosial-iqtisadi inkişaf prosesinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Çünki, marketing yeni məhsul və xidmətlərin yaranmasına xidmət edən tədqiqatları və yeni ideyaları stimullaşdırır, istehlakçılara məhsullar arasında seçim imkanı yaradır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, tələb və təklif arasında dinamik tarazlığın olması, başqa sözlə, istehsalçıların istehsal etdikləri məhsulların bazarda uğur qazanması və istehlakçıların tələbatlarının daha dolğun ödənilməsi, ölkədə məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə, gəlirlərin artmasına, həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına birbaşa və dolayısı ilə təsir göstərir. İnhisarçılıq problemi ilə bağlı dövlət səviyyəsində tədbirlər görülməsi istiqamətində işlər daha intensiv və səmərəli həyata keçirilməlidir. Fikrimizcə, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin tabeliyində olan Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidməti məhz daxili bazarda marketingin dövlət tənzimlənməsi ilə məşğul olmaq potensialına malik olan dövlət qurumudur. Bəzi bazarlarda müşahidə olunan inhisarçılıq probleminin aradan qaldırılması və ya onun yumşaldılması rəqabəti gücləndirə və nəticədə marketing xidmətlərinə ehtiyac yarada bilər. Təbii ki, burada məqsəd süni şəkildə marketing xidmətlərinə tələbin formalaşdırılmasından ibarət deyil, bazar iştirakçıları arasında rəqabətin gücləndirilməsidir. Statistik göstəricilərin hesablanması metodologiyalarının təkmilləşdirilməsi və göstəricilər zərfinin genişləndirilməsi isə təkcə marketing xidmətləri bazarına deyil, bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə qərarların qəbulunun səmərəliliyinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərə bilər. Bu tədbirin reallaşdırılması nəinki marketing fəaliyyətində həmçinin bütövlükdə biznes sahəsində məlumatlılığın artmasına kömək etmiş olar. Eyni zamanda ölkədə marketing xidmətləri bazarının inkişafını innovativ texnologiyaların tətbiqi imkanlarını genişləndirməklə sürətləndirmək daha səmərəlidir. Bu məqsədlə aşağıdakılardan geniş şəkildə istifadə olunması məqsəduyğun sayılır:

- marketing auditi;
- marketing planlaşdırılması;
- marketingin və satışın idarə edilməsinin optimal strukturu və sisteminin yaradılması;
- informasiya texnologiyalarının marketingdə tətbiqi;
- marketing tədqiqatları;
- reklam kampaniyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi;
- yeni məhsulların işlənilib hazırlanması;
- ixrac və beynəlxalq marketing və s.

Azərbaycanda marketing xidmətləri bazarı yüksəliş dövrünü yaşayır, inkişaf sürəti ildən-ildən artır. Əgər yaxın keçmişdə Azərbaycanda sahibkarlar marketingin əhəmiyyəti haqqında tam təsəvvürə malik deyildisə, bu gün artıq hamıya məlumdur ki, marketing təkcə reklam və ya satışın təşviqi demək deyil. Hazırda marketing xidmətləri bazarının inkişafında ölkədə yüksək ixtisaslı marketoloqların yetişdirilməsi böyük təsir göstərən amillərdən biri olacaqdır.

Regional iqtisadiyyatın inkişafında internetdən istifadənin marketingin informasiya–yayım vasitəsinə təsiri

Son illərdə elektron biznesin inkişafı istisnasız olaraq iqtisadiyyatın bütün sahələrinə öz təsirini göstərmişdir.

Hazırkı regional iqtisadiyyat istehlakçı tapmaq problemi ilə yaşayan istehsalçı ümidlərinin və arzularının puç olmasının qarşısını ala bilmir. Buna görə də elektron marketingin strateji variantlarını nəzərdən keçirərkən müştərilərin konkret bazarda müəyyən dəyişiklikləri necə və nə üçün qəbul etməyə hazır olduqlarını qiymətləndirmək istiqamətində tədqiqatların aparılması prioritet məsələlərdəndir.

Daha böyük həcmdə səmərəli artım templəri ilə yanaşı mənfi nəticələrə də tez-tez əldə olunur. Belə uğursuzluqların səbəblərini başa düşmək üçün informasiya–yayım vasitəsinin yeni texnologiyaların yayılmasına, onun marketinginə təsiri prosesinin hansı mərhələdə olduğunu müəyyənləşdirmək çox vacibdir.

Müasir İnternet vasitələrinə istehlakçıların münasibətinin təhlili nəticəsində məlum olmuşdur ki, heç də bütün istehlakçılar–onlayn rejimində məhsul və xidmət almağa hazır deyillər və xüsusən qeyd etmək lazımdır ki, onlardan bəziləri isə buna heç vaxt hazır olmayacaqlar.

Son illər aparılan araşdırmaların nəticələrinə əsaslanaraq müəyyən edilmişdir ki, regional iqtisadiyyatda yeniliklərdən istifadənin səviyyəsi müasir inkişafın tələblərindən xeyli geri qalır. Bunu bir çox obyektiv və subyektiv səbəblərlə izah etmək mümkündür. Amma, təsərrüfat subyektləri bunu daha çox maliyyə imkanlarının qənaətbəxş olmaması ilə əlaqələndirirlər.

Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, elektron vasitələrlə marketing tədqiqatlarının aparılması bir çox üstünlüklərə malikdir. İnternet şəbəkəsi bəzi çatışmazlıqları nəzərə almaq şərti ilə ucuz və sürətli bazar tədqiqatı aparmağa şərait yaradır. Onlayn bazar tədqiqatı iki əsas bazar təhlili tipindən ibarətdir: birincisi, bu firmaların öz veb saytlarının və ona baş çəkməyin təhlilidir; ikincisi, onlayn rejimində tədqiqatın aparılması və məqsədli qruplarla işdir.

Onlayn marketing tədqiqatları öz mahiyyəti etibarilə İnternet şəbəkəsinin həqiqətən də bazar haqqında informasiyalardan tutmuş müştərilər və rəqiblər haqqında informasiyaya qədər şəbəkədə ucuz və sürətli informasiya yığımını təmin edən çoxlu imkanlara malikdir. Ən ciddi problem mövcud məlumat çoxluğu arasında faktiki istiqamət və daha əsaslı marketing qərar qəbul edilməsi üçün lazım olan informasiyanın aşkarlanması ola bilər. Eyni zamanda İnternet vasitələrindən istifadə Marketingin İnformasiya Sistemini yaradılmasına daha geniş imkanlar açır və onun keyfiyyətinə təminat verir.

Ənənəvi marketing tədqiqatı keyfiyyət və miqdar metodlarından ibarətdir. Keyfiyyət metodlarına məqsədli qrupların sorğusu, dərinləşdirilmiş müsahibə və proyeksiya üsulları, miqdari üsullara isə sorğu və eksperimentlər aiddir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, hər iki tədqiqat tipini İnternet şəbəkəsində də aparmaq olar.

Müasir şəraitdə bir çox müəssisələr məhsulların yeni konsepsiyalarını yoxlamaq və reklam elanlarına reaksiyanı qiymətləndirmək üçün özlərinin onlayn marketing tədqiqatlarını təşkil edirlər. Bu da internetdən istifadənin marketingin informasiya–yayım vasitəsinə təsiri kimi qiymətləndirilə bilər.

Ancaq bütün potensial üstünlüklərə baxmayaraq, sorğunun təxmin edildiyi əhalinin məqsədli qrupuna respondentlər seçməsinin nümayəndəliliyinin qiymətləndirilməsi problem olaraq qalır.

İnternet inqilabı nəticəsində bu günə qazanılmış ən böyük nəticə uğurlu biznes qaydasının dəyişməz qalmasıdır. Yeni, müştərilər üçün dəyərlilik təmin edən biznes modeli və bu modelin hərəkətverici qüvvəsi olan strategiya həmişə olduğu kimi kimi müvəffəqiyyətin ilkin şərtidir.

Nəriman Böyükkişi,
dosent
Azərbaycan Universiteti
nariaman.boyukkishia@au.edu.az

Azərbaycanda texnoparkların fəaliyyət mexanizminin yaxşılaşdırılması yolları

Azərbaycan Respublikasında innovasiyalı iqtisadiyyatın formalaşması prosesində yeni təşkilati-hüquqi qurum kimi texnoparkların yaranması və fəaliyyət mexanizminin araşdırılması və inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının inkişaf kursunu innovasiyalar əsasında iqtisadiyyatın və ictimai həyatın modernləşməsi təşkil edir.

Innovasiyalı iqtisadiyyat yeni biliklərə və innovasiyalara, yeni ideyalara, texnika və texnologiyalara, onların cəmiyyətin bütün sferalarında tətbiqinə əsaslanır.

Innovasiya sferasının inkişafında onun infrastrukturunu həlledici rol oynayır. Innovasiya infrastrukturunun əsasını isə texnoparklar təşkil edir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə texnoparkların yaranması və fəaliyyəti istiqamətində zəngin təcrübə toplansa da, Azərbaycanda ilk texnoparklar XXI əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Bununla belə, bu istiqamətdə əhəmiyyətli işlər görülmüş, qısa zamanda bu tipli müəssisələr həm texniki-istehsal potensialı, həm də buraxılan məhsulların keyfiyyəti baxımından respublika sənayesinin avanqardına çevrilmişlər.

Texnoparkların fəaliyyət mexanizminin araşdırılması göstərir ki, bu müəssisələr öz mövcud imkanlarından tam istifadə edə bilmir, onların fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyi arzuolunan səviyyədə deyil. İstehsal edilən məhsullar keyfiyyət baxımından dünya standartlarına cavab versələr də, bir sıra hallarda qiymətlərin səviyyəsi baxımından bazar rəqabətinə tab gətirə bilmirlər. Eləcə də məhsulların yeni satış bazarlarının tapılmasında problemlər vardır.

Qeyd olunanlara əsasən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən texnoparkların fəaliyyət mexanizminin təkmilləşdirilməsi üçün təşkilati, texniki-iqtisadi və nəzarət tədbirlərinin hazırlanması və həyata keçirilməsi təklif olunur. Xüsusən, marketing tədqiqatları genişləndirilməli, müvafiq qiymət strategiyası hazırlanaraq həyata keçirilməlidir.

Hazırda texnoparklar respublikanın innovasiya kompleksində əhəmiyyətli rol oynayır. Onlar innovasiya sahibkarlığının formalaşması üçün dəstək mühiti yaratmışlar və bu fəaliyyətin müəyyən inkişaf səviyyəsini təmin etmişlər. Eyni zamanda, inkişaf etmiş bir sıra ölkələrdə texnoparkların fəaliyyətinin inkişafı göstərir ki, bu istiqamətdə onların zəngin təcrübəsinin öyrənilməsi və respublikamızda tətbiq

Respublikamızda innovasiyalı iqtisadiyyatın formalaşması və texnoparkların fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

- texnoparkların səmərəli idarəetmə mexanizminin yaradılması;
- texnoparklarda istehsal edilən məhsulların dünya bazarında rəqabətə davamlılığını təmin etmək üçün beynəlxalq marketing tədqiqatlarının aparılması və müvafiq fəaliyyət strategiyasının hazırlanması;
- innovasiya sahibkarlığı istiqamətində kadr hazırlığı;
- qabaqcıl ölkələrin bu istiqamətdə təcrübəsinin öyrənilərək respublikamızda tətbiq edilməsi.

Azərbaycanda qeyri – neft sektorunun strateji inkişaf istiqamətləri

Ölkəmizin iqtisadiyyatının möhkəm və stabil inkişafı, bütün sahələrin inkişaf səviyyəsindən, səmərəli fəaliyyətindən asılıdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında neft sektoru xüsusi çəkiyə malikdir, lakin biz inkişafa nail olmaq istəyiriksə, neft sektorundan daxil olan gəlirləri yenidən bölüşdürərək iqtisadiyyatımızın digər mühüm əhəmiyyət kəsb edən və inkişafa ehtiyac olan sahələrə yönəltməliyik. Bu məqamda ən vacib bir sektor – kənd təsərrüfatı çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasının qeyri neft sektorunun inkişafı məqsədilə ölkədə kənd təsərrüfatına xüsusi diqqət yetirilir. Bu diqqəti iki aspektlə izah etmək olar: bir tərəfdən, büdcənin gəlirliyinin bir sahədən asılılığını aradan qaldırılır, digər tərəfdən isə, ölkənin həm daxili bazarı ekoloji təmiz məhsullar ilə təmin olunur, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına əlverişli şərait yaranır, həm də məhsulların xarici bazara çıxarılmasına əlverişli şərait yaranır (ixracönlü məhsullara cəvrilir).

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, aqrar sahə çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir, və bu sahənin inkişafı ölkənin strateji inkişaf planına daxildir. K/t - nın inkişafı səbəbilə, zəruri qanunvericilik daima təkmilləşdirilməli, yeni imkanlar və onların realizasiyasında baş verəcək risklər təhlil olunmalıdır. Və bu prizmadan yanaşdıqda Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 16 aprel 2014-cü il tarixli “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” fərmanına əsasən 15 noyabr 2014-cü il tarixində Şəmkir şəhərində ilk aqroparkın təməlinin qoyulması atılan ciddi addım kimi qiymətləndirmək olar.

Ölkə əhalisinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, regionların ixrac potensialının artırılması məqsədi ilə ölkədə müasir aqroparklar və iri fermer təsərrüfatları təşkil edilir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramları çərçivəsində bölgələrdə müasir infrastruktur qurulmuşdur. Beləliklə, dövlət, kənd təsərrüfatının əhəmiyyətini nəzərə alaraq, fermerlər üçün torpaq vergisi istisna olmaqla, digər vergilərdən azad etmişdir

Kənd təsərrüfatının strateji inkişafının planlaşdırılmasını hazırlayarkən, onun qarşısını alan problemləri araşdırmalıyıq. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının aqrar sahəsində vacib problemlərin həlli yollarını aşağıdakı kimi qeyd etmək olar: inkişaf üçün yeni avadanlıqların səmərəli tətbiqi, logistik mərkəzlərin yaradılması, əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılması, ixrac potensialını artırmaq üçün məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması yolları, kənd təsərrüfatı məhsullarının beynəlxalq keyfiyyət standartlarına uyğun istehsal edilməsi, aqrar elm sahəsində çalışan mütəxəssislərin “qocalması”nın müşahidə olunması baxımından bu sahədə çalışan gənc mütəxəssislərin kifayət qədər olmaması ilə bağlı bu sahəyə marağın artırılması yolları, yerli k/t məhsul- brendlərinin yaradılması, bu sahədə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, sahibkarlığın səmərəli fəaliyyətinə təkən verəcək tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Qeyri – neft sektorunun digər mühüm bir sahəsi – turizmdir. Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün çox böyük potensial vardır, lakin bu potensialı real imkanlara çevirmək – strateji planlaşdırılma nəticəsində baş verə bilər. Turizmin sahəsinin bir sektoru olan aqroturizmin inkişafı, ümumiyyətlə kənd infrastrukturunun inkişafına, kənddə mövcud resurslardan səmərəli istifadəsinə, urbanizasiyanın qarşısının alınmasına, kəndlilərin alternativ gəlir əldə etməsinə şərait yaradır

Bu sahəni inkişaf etdirmək üçün həm də, xarici təcrübənin də araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bizim əgər məqsədimiz rayon və kənd yerlərinə xarici turistləri cəlb etməkdirsə, o zaman xarici ölkələrin(hansında ki aqroturizm inkişaf edib) bu sahədə inkişaf meyillərini, metodlarını araşdıraraq, onlarda olmayan cəhətlərini öz ölkəmizdə tətbiq edib, ictimaiyyətə (sayt vasitəsilə) yaysaq, o zaman üstünlük müəyyən mənada əldə edə bilərik.

Turizmin inkişafının qarşısını alan bir amil də var ki, dolay yolla potensial turistlərin axınını qarşısını ala bilər – bu insanların turistlərə qarşı davranış qaydalarıdır. Bu problemin həll olunması qısa bir zamanda mümkün deyil, amma uzun müddətə bu problemi həll etmək mümkündür. Mütəmadi olaraq seminar, treninqlər keçirtməklə həm sadə vətəndaşların, həm də bu sahədə xidmət edən işçilərin(ofisiant, barmen, və s.) turistlərə qarşı münasibətlərini müsbət tərəfə dəyişmək mümkündür.

İstərdim ki, digər bir vacib sahə haqqında araşdırmalarımı bölüşüm. Beləliklə ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin meyarlarından biri - tikinti sektorudur. Son illərdə ölkəmizdə aparılan möhtəşəm quruculuq abadlıq işləri bu sahənin inkişafının təzahürüdür. Hazırkı dövrdə ölkədə həm dövlət mülkiyyətli, həm də xüsusi mülkiyyətli şirkətlər fəaliyyət göstərir.

Məlumat üçün qeyd edirəm ki, Azərbaycanda neft sektorundan sonra ikinci ən çox investisiya yatırılan sahə məhz tikinti – inşaat sektorudur. 2016 – cı ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırılmış 15 milyard manat investisiyadan, 11.4 milyard manat tikinti – inşaat sektoruna yönləndirilib.

Nigar Vahabzadə,
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi
unec_elm@mail.ru

İnsan kapitalının idarə olunması problemləri

Müasir dövrdə dünyada insan kapitalı bütövlükdə cəmiyyətin ictimai tələbatlar sisteminin formalaşmasının və reallaşmasının əsasını təşkil edir. Bu mənada həmin kapital çoxsaylı funksiyaları icra edir. Buraya iqtisadi, sosial (təhsil, elm, səhiyyə, idman), idarəetmə, mənəvi və ailə münasibətləri və s. funksiyaları aid etmək olar.

Müasir dövrdə insan kapitalı – cəmiyyətə məxsus olan çoxcəhətli keyfiyyətlərin insana təsirinin məhsulu kimi, maddi rifahın, peşəkar biliklərin səviyyəsi və insanların öz istehsal vəzifələrini yerinə yetirmək bacarığı, mədəni inkişafı, həmçinin səhhəti ilə qiymətləndirilir. İnsan kapitalı sərmayə qoyuluşunun obyektinə və onları sonradan reallaşdırmaq məqsədilə bilik və qabiliyyətlərinin məcmusuna çevirən subyekt kimi nəzərdən keçirilir və bu, insana investisiya qoyuluşunun məhsuldar xarakteri ilə izah edilir. Belə ki, insan kapitalı məhsuldarlığı müəyyən edən və insanın, ailənin, cəmiyyətin gəlir mənbəyinə çevrilə bilən keyfiyyətlərin məcmusudur. Ümumiyyətlə, insanın tərbiyə edilməsinə, böyüməsinə və təhsilinə çəkilən xərclər istehsalın həcmində və keyfiyyətinin yüksəlməsinə, bu isə öz növbəsində Milli Gəlirin həcmində artmasına gətirib çıxarır. İnsan kapitalının qiymətləndirilməsi ilə insanın onun özü, ailəsi və cəmiyyət üçün nə dərəcədə dəyərli olması müəyyən olunur.

Qeyd edək ki, kapitalının qiymətləndirilməsi onun idarə edilməsində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində əsas rolunu oynayır. İdarəetmənin səmərəliliyi bu qiymətləndirmənin nə dərəcədə dəqiq və keyfiyyətli aparılmasından asılıdır.

Belə ki, insan kapitalının formalaşdırılması prosesi kortəbii şəkildə baş verməməli, idarə olunmalıdır. Onun düzgün formalaşma istiqamətlərinin və inkişafının təmin olunması üçün bu, zərurətdir.

Müasir dövrdə insan kapitalının idarə edilməsində obyekt və subyektlərin müəyyən edilməsində fərqli yanaşmalara rast gəlinir. Belə ki, insan kapitalı sadəcə idarəetmə obyektini deyil, bütövlükdə ölkənin və onun ayrı-ayrı regionlarının, həmçinin müəssisə və kompaniyaların iqtisadi inkişafının bir sıra problemlərinin həlli vasitəsidir. Bu isə o deməkdir ki, insan kapitalının özünü də idarəetmə vasitəsi kimi nəzərdən keçirmək olar.

Belə ki, insan kapitalının idarə olunması idarəetmə subyektlərinin insan kapitalı elementlərinin formalaşması və inkişafına yönəlmiş fəaliyyətini nəzərdə tutur. Bu baxımdan insan kapitalının idarə edilməsinin əsas subyektləri sırasında elmi idarə və müəssisələr, onların nəzdində fəaliyyət göstərən elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor bölmələri, tədris müəssisələri, səhiyyə müəssisələri xüsusi yer tutur.

Nəzərinizə çatdırmaq istərdim ki, insan kapitalının idarə olunması – formalaşma, reallaşma, qiymətləndirmə və koordinasiya yolu ilə ona təsir etməkdən ibarətdir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, idarəetmədə olduğu kimi, insan kapitalının idarə olunmasının da birbaşa və dolaylı metodlarını ayırmaq olar. Birbaşa metodlar qanunverici və normativ aktlar vasitəsilə reallaşdırılır. Dolaylı metodlar əsasən stimullaşdırma tədbirləri ilə ifadə olunur. Burada özünüidarəetməni də qeyd etmək lazımdır ki, bu da idarəetmə subyektlərinin bu prosesdə bilavasitə iştirakını nəzərdə tutur.

Müasir dövrdə iqtisadi ədəbiyyatlarda insan kapitalının üç idarəetmə səviyyəsindən – fərdi, mikro səviyyə və mezosəviyyədən keçdiyi göstərilir. Fərdi səviyyədə idarəetmə subyektini insan kapitalının daşıyıcısı olan insan, mikro səviyyədə – müxtəlif təşkilatı-hüquqi formaya malik müəssisələr, mezosəviyyədə isə regional idarəetmə orqanlarıdır. Digər ədəbiyyatlarda insan kapitalının idarə olunmasında dördüncü səviyyə əlavə edilir ki, bu da milli (makro) səviyyədir. Dövlətin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi müvafiq iqtisadi siyasəti, əsasən büdcə vasitəsilə ayırdığı vəsaiti həmin səviyyəyə aid etmək olar. Bu zaman birinci növbədə məşğulluq və gəlirlər siyasəti, həmçinin iş qüvvəsinin keyfiyyətinin yüksəlməsinə xidmət edən digər istiqamətlərdə (elmin, təhsilin, səhiyyənin və s. inkişafı, əmək qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, əmək sahəsində müvafiq institusional strukturun formalaşdırılması və s.) reallaşdırılır. İnsanın yüksək ixtisaslı kadr kimi formalaşması, peşə yönümlüyünün optimallaşdırılması, müasir texnika və texnologiyaları mənimsəməsi ilə yanaşı, elmi dünyagörüşünün formalaşması da insan kapitalının idarə olunmasının səmərəlilik meyarları kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Səriyyə Tağızadə,
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
sariyyatagizade@gmail.com

Sahibkarlıq mühitinə investisiya qoyuluşunun əsas istiqamətləri

Dayanıqlı iqtisadi sistemin formalaşmasında və dinamik inkişaf əldə etməsində mühüm rol malik olan sahibkarlıq fəaliyyəti təkcə iqtisadi tərəqqiyə təkan verən faktor kimi deyil, eyni zamanda, sosial rifah halının yaxşılaşmasında da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafı iqtisadi siyasətin əsas prioritet istiqamətlərindəndir ki, bu istiqamətdə ardıcıl olaraq dövlət-sahibkar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, biznes mühitinə dair qanunvericiliyin və inzibati prosedurların təkmilləşdirilməsi, sahibkarlığa dövlət dəstəyi mexanizmlərinin genişləndirilməsi, sahibkarların işgüzar əlaqələrinin inkişafı və müxtəlif növ xidmətlərin göstərilməsi kimi kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində özəl sektorun ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında və ÜDM istehsalında xüsusi çəkisi artmışdır. Ölkədə iqtisadi inkişafın təmin edilməsində, sahibkarlığın inkişafında investisiya qoyuluşu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Investisiya fəaliyyətinin inkişafı zamanı iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı təmin edilir, yeni müəssisələr yaradılır, yeni əmtəə və xidmətlərin istehsalının

mənimsənilməsi təmin edilir. Elmi tədqiqat işində ayrı-ayrı sahələrə investisiya qoyuluşunun zəruriliyi araşdırılmış, investisiyaların cəlb edilməsi imkanları göstərilmişdir.

Ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları tərəfindən bu və ya digər şəkildə yardımlar edilir. Buna beynəlxalq təcrübənin, o cümlədən elmi nailiyyətlərin təbliğini, güzəştli kreditləri, informasiya kommunikasiya texnologiyaları üzrə dəstəyi, texniki yardımları, ixtisaslı kadrların hazırlanmasını və digər məsələlərdə göstərilən köməyi aid etmək olar. Tədqiqatın məqsədi regionda sahibkarlıq mühitinə investisiya qoyuluşlarının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

İnvestisiya prosesini həyata keçirmək üçün investisiya mühiti formalaşmalıdır və xarici investisiyalar cəlb edilir. İqtisadiyyata xarici investisiyaların axını ölkənin ixrac potensialının genişləndirilməsinə, idxalı əvəz edən istehsalların inkişafına, əmək ehtiyatlarından tam və səmərəli istifadə edilməsinə, yeni texnologiyaların həmçinin qabaqcıl xarici təcrübənin ölkəyə gətirilməsinə və s. səbəb olur.

İnvestisiya mühitinin formalaşmasında əsas şərtlərdən biri qanunvericilik bazasının formalaşmasıdır. Çünki, investisiyaların tənzimlənməsi prosesində xüsusi rol dövlətə məxsusdur. Belə ki, investisiya fəaliyyəti iqtisadiyyatın dinamik inkişafının, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin əsasıdır. Ona görə də dövlətin investisiya siyasətinin mühüm istiqaməti hər bir regionda yüksək texnologiyalı müəssisələrin investisiya cəlb edilməsinin təmin edilməsidir.

Təsərrüfat subyektləri ixrac qabiliyyətinə malik olan məhsullar istehsal etməlidirlər ki, bunun üçün də yeni texnologiyalardan aqrar sektorda daha çox istifadə edilməlidir. Mülkiyyət münasibətlərindən asılı olmayaraq, istehsal və qeyri istehsal sahələrinin inkişafı uzunmüddətli aktivlərin bazar şəraitinə uyğun yenilənməsindən, təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyindən, investisiya qoyuluşlarının həcmindən və səmərəli istifadəsindən asılıdır. Məlumdur ki, investisiya gələcək dövrdə gəlir götürmək məqsədi ilə istifadə edilən uzunmüddətli qoyuluşlardır. İnvestisiya qoyuluşunda vəsaitlərin qoyulması, xərclənməsi ilə əldə edilən gəlir arasında uzunmüddətli vaxt tələb olunur. Bu gün normal fəaliyyət göstərən maşın və avadanlıqlar həm fiziki, həm də mənəvi köhnəlməyə məruz qalırlar. Ona görə də bu istehsal güclərinin normal vəziyyətdə saxlanılması, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etmək məqsədilə fasiləsiz investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi vacibdir. Dünyanın texnoloji üstünlüyü olan ölkələrdən yeni texnika və texnologiyanın ölkəyə gətirilməsi, onların tətbiqi üçün maliyyə vəsaitlərinin mövcud olması vacib məsələlərdəndir. Bunun üçün həm daxili imkanlardan həm də dövlət dəstəyindən istifadə edilməlidir. Bu istiqamətdə iri aqro parkların yaradılması məqsədə uyğun hesab edilir.

Fikrimizcə regionda sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında əsas problemlərdən biri aqrar sahənin inkişaf potensialının düzgün qiymətləndirilməməsidir. Ölkəmizin təbii imkanları yüksək rentabelli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və satışına imkan verir. Eyni zamanda emal sənayesinin xammala olan tələbatını ödəmək də mümkündür. İnvestisiya qoyuluşlarından istifadə etməklə innovativ texnologiyaların tətbiqi nəticəsində ixrac yönümlü məhsullar istehsal etmək olar. Çünki, aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün daxili bazarı formalaşdırmaq, onun istehlak məhsullarına olan tələbatını ödəməklə yanaşı, ixrac üçün məhsul istehsal etmək və ixrac potensialını artırmaq da lazımdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialını artırmaq üçün aqroparkların yaradılmasını və iri korporasiyaların formalaşmasını vacib şərtlərdən hesab edirik. Bu kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və satışına çəkilən xərcləri azaldır, məhsuldarlığın və rentabellik səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olar.

Regionda sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də rəqabət mühitinin formalaşmasıdır. Təsərrüfat subyektləri arasında rəqabətin yüksəldilməsinə fermer təsərrüfatlarını, bankları, aqroservis, lizinq mərkəzlərinə təsir edir. Hesab edirik ki, ölkəmizin iqtisadi qüdrəti artdıqca banklar arasında rəqabət daha da güclənəcək və nəticədə onların faiz dərəcələri aşağı salınacaq. Bu isə təsərrüfatlar üçün əlverişli maliyyə imkanlarının artırılması deməkdir. Həmçinin regionlarda aqroservis, lizinq mərkəzlərinin

çoxaldılması da onlar arasında rəqabətin artmasına səbəb olar ki, bu da daha ucuz texniki xidmətlərin təşkilinə təsir göstərir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsində istifadə olunan vasitələrin spesifik tətbiqi onların əlaqələndirilməsini, paralel şəkildə istifadəsini, bazar iştirakçılarının fəaliyyətini stimullaşdırılmaqla həmin vasitələrin ardıcıl olaraq təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bütövlükdə mövcud iqtisadi şəraitdə struktur siyasəti vasitəsilə sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin optimallaşdırılması, rəqabətli bazarın formalaşdırılması, infrastruktur sahələrinin inkişafının dəstəklənməsi və investisiya qoyuluşunun, o cümlədən ölkəyə investisiya cəlbinin stimullaşdırılması prinsipləri şəraitində reallaşır.

İnvestisiyanın həcmindən başqa onun keyfiyyəti, səmərəliliyi və əlverişli investisiya mühitinin formalaşması vacib şərtlərdəndir. Bu məqsədlə müvafiq investisiya siyasəti həyata keçirilir. İnvestisiya siyasəti vasitəsilə dövlət maliyyə və pul-kredit mexanizmindən istifadə edərək ictimai istehsalın artımına təsir göstərir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkəmizdə istehsalın təşkili və aparılmasına, yeni texnika və texnologiyanın tətbiqinə böyük məbləğdə investisiyalar qoyulur. İnvestisiya qoyuluşları müxtəlif maliyyələşmə mənbələri hesabına həyata keçirilir. Ümumi şəkildə investisiyaların maliyyələşdirilməsini daxili və xarici mənbələrə bölürlər.

Xarici mənbələr hesabına maliyyələşmədə alınmış kreditlər xüsusi yer tutur. Bu kreditlər konkret bir layihənin həyata keçirilməsi üçün alınır və aşağı faizlə və uzunmüddətə ödənilir. Xarici investisiya mənbələrini dövlət və xüsusi investisiya qruplarına bölürlər. Həm daxili, həm də xarici investisiyalar iqtisadiyyatın bütün sahələrinə, xüsusilə, sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti və s. sahələrə qoyulur. Aşağıdakı cədvəldə 2011-2016-cı illərdə ölkəmizdə sənaye, kənd təsərrüfatı və tikinti sahələrinə qoyulan daxili və xarici investisiyaların ümumi həcmi göstərilmişdir.

Əsas kapitala yönəldilmiş daxili və xarici investisiyalar

Cədvəl 1

İllər	Sahələr üzrə	Daxili investisiya	Xarici investisiya
2011	Sənaye	3245055, 0	2,124722,2
	Kənd təsərrüfatı	436884,8	463,8
	Tikinti	1. 081030, 2	76451,6
2012	Sənaye	3371,737, 3	2.668.1440
	Kənd təsərrüfatı	643140,7	569,0
	Tikinti	1758.406, 6	109.826,4
2013	Sənaye	3503.941,4	3.995658,2
	Kənd təsərrüfatı	561931,4	12.341,2
	Tikinti	1.706692,0	188.059,2
2014	Sənaye	3.370691,1	4.268.857,9
	Kənd təsərrüfatı	349923, 9	14.023,0
	Tikinti	1.922317,4	299.360,4
2015	Sənaye	2.757.954,4	5.741.918,0
	Kənd təsərrüfatı	344147,2	11320,0
	Tikinti	1.491.171,9	632.292,8
2016	Sənaye	2.598865,8	7.350.936,5
	Kənd təsərrüfatı	310129,5	14960,3
	Tikinti	1.339.082,1	1.492.691,3

Beləliklə, sahibkarlıq mühitinə investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi biznes fəaliyyətini stimullaşdırır, istehsal, təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyini artırır, istehsal olunmuş məhsulun rəqabət qabiliyyətini yüksəldir.

Maliyyə hesabatı sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrinin formalaşmasının əksi kimi

Maliyyə hesabatı – maliyyə uçotunun sənədlərlə əsaslandırılmış göstəricilərin əsasında tərtib edilmiş hesabat formalarının məcmuusudur ki, istifadəçilərə rahat və aydın formada qərarların qəbulu üçün vaxtında, obyektiv olaraq və etibarlı şəkildə təşkilatın maliyyə vəziyyəti haqqında informasiya verir.

Mühasibat uçotunda formalaşan və hesabatda təqdim edilən informasiya öz məzmununa görə maraqlı tərəflərin ən geniş dairəsinə faydalı olmalıdır.

Mühasibat uçotunun konsepsiyası ilə mühasibat informasiyasında maraqlı olan 7 qrup istifadəçilər müəyyən edilmişdir :

- 1.İnvestorlar və onların nümayəndələri ;
- 2.İşçilər və onları təmsil edən şəxslər ;
- 3.Kreditorlar;
- 4.Malgöndərənlər və podratçılar;
- 5.Alıcı və sifarişçilər ;
- 6.Hakimiyyət orqanları;
- 7.İctimaiyyət

İnvestorlar və onların nümayəndələri onların nəzərdə tutduqları və ya həyata keçirdikləri investisiyaların riskliliyi və gəlirliliyi haqqında informasiyada maraqlıdırlar ki, onun da əsasında investisiyalarla sərəncam vermək olar.

İşçilər və onların nümayəndələri (həmkarlar və s.) təşkilatın əməyin ödənilməsi və iş yerlərinin saxlanması zamanının təşkili qabiliyyəti haqqında informasiyada maraqlıdırlar.

Kreditorlar onların təşkilatlara verdikləri zəym və kreditlərin vaxtında ödənilməsi və müvafiq faizlərin də ödənilməsinin müəyyən edilməsinə imkan verən məlumatların alınmasında maraqlıdırlar.

Malgöndərənlər və podratçılar onlara çatacaq məbləğin vaxtında ödəniləcəyini müəyyən etməyə imkan verən informasiyalarda maraqlıdırlar.

Alıcılar və sifarişçilər təşkilatın öz fəaliyyətini davam etdirmək istəyinin olması barədə informasiyada maraqlıdırlar.

Hakimiyyət orqanları onlara həvalə edilmiş resursların bölünməsi funksiyaların həyata keçirilməsi üçün vacib olan informasiyada maraqlıdırlar; ümumdövlət siyasətinin işlənilib hazırlanması və realizəsi; statistik müşahidənin aparılması.

Cəmiyyət ümumilikdə təşkilatın yerli, regional və federal səviyyədə cəmiyyətin firavan olmasının yüksəldilməsində rolu və payı haqqında maraqlıdır.

Bu nöqtəyi- nəzərlər aksentlərin qoyuluşu ilə sıx əlaqəlidir və fərqlənirlər.

Hesabatlarda əks edilmiş informasiya bütün istifadəçilər üçün ümumi olan ehtiyacları təmin edir.

Təşkilatın rəhbərliyi planlaşdırma, təhlil və nəzarət üçün vacib olan xarici istifadəçilərin verdikləri və müxtəlif əlavə informasiyada maraqlıdırlar.Bu informasiyanı idarəetmə uçotunun göstəriciləri verir.

Bizim ölkədə təşkilatların rəhbərləri və mühasiblər arasında elə bir fikir yaranmışdır ki, hesabatlar əsasən vergi orqanları üçün tərtib edilir. Lakin beynəlxalq təcrübə təsdiq edir ki, istifadəçilərin ən mühüm qrupu investorlardır, çünki məhz onlar təşkilat üçün kapital verir və müvafiq olaraq onların ehtiyaclarını ödəyən informasiya, həmçinin böyük dərəcədə maliyyə hesabatlarının digər istifadəçilərinin də ehtiyaclarını ödəyəcək.

Maliyyə hesabatı firmanın işinin şərtlərini və maliyyə nəticələrini müəyyən vaxt dövrü üçün xarakterizə edir.

Təşkilatın balansı onun əmlakını tərkibinə görə (aktivlər) və formalaşma mənbələrinə görə (passiv) müəyyən vaxt anına xarakterizə edir.

Gəlirlər və zərərlər haqqında hesabat müəyyən dövr üçün mühasibat uçotu qaydalarına müvafiq olaraq tanınan təşkilatın gəlir və zərərləri haqqında, onlar arasında fərq - təşkilatın gəlir və ya zərəri haqqında məlumatları əks etdirir.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat təşkilatın müəyyən dövr ərzində cari təsərrüfat ,investisiya və maliyyə fəaliyyəti gedişində pul vəsaitlərinin netto dəyişməsi, ödəmələr, daxilolmaları əks etdirir.

Bu Hesabatların qarşılıqlı əlaqəsi maliyyə- təsərrüfat fəaliyyətinin təqdimatının birləşmiş modeli nümayiş etdirilə bilər . Bu modelin qurulması ona əsaslanmışdır ki, hər bir təsərrüfat əməliyyatı dəyər ifadəsinə malikdir və balansa təsir edir.

Balanasa təsir əlamətinə görə əməliyyatların 4 tipi vardır:

- I. $A + X = \Pi + X$
- II. $A - X = \Pi - X$
- III. $A + X = A - X$
- IV. $\Pi + X = \Pi - X$.

Təsərrüfat əməliyyatlarının jurnalının balansla birləşməsi (“ Bölüşdürülməmiş mənfəət “ maddəsi gəlir və zərər arasındakı fərq kimi formalaşır : gəlirlər bu maddəni artırır, xərclər – azaldır)və maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin bütün faktlarının məcmuusunu nəzərdə tutam cədvəli almağa imkan verir.

Nümunə 1. Sahibkar yeni biznesinin yaradılması planını işləyib hazırlayır.Ona verilmiş bütün məlumatları birləşdirərək, maliyyə ili ərzində sahibkarın fəaliyyətinin maliyyə nəticəsini müəyyən edək.

Sahibkar biznesə xüsusi kapitalı 10000 ₺.v.ölçüsündə qoymağa hazırdır.

Sahibkara 9000 ₺.v. dəyərində maşın almaq vacibdir. Maşının avadanlıqları əlavə olaraq 500 ₺.v. tələb edir. Maşının xidmət müddəti şərti olaraq 4 ildir.

İcaverici sənədlərin tərtibatı bi il üçün 900 ₺.v. başa gəlir.

Reklama sahibkar il ərzində 40 ₺.v.xərcləməyi düşünür.

İlk xərclərin maliyyələşməsinə xüsusi kapital kifayət etmədiyindən sahibkar banka 2000 ₺.v. kredit üçün müraciət edir. Kredit üzrə faiz dərəcəsi illik 15% təşkil edir və 1 il müddətinə verilir.

Hər ay sahibkar malgöndərənlərdən 3500 ₺.v. ödəməni 1 ay uzatmaqla mal alır.

Satış həcmi bir il ərzində 41400 ₺.v. alış qiymətində, 63000 ₺.v. – satış qiymətində təşkil edir. Onlardan 70% ni sahibkar nağd hesabla realizə etməyi, 30% iə ödəmənin uzaldılması ilə realizə etmək istəyir.(alıcıların ödəməni maksimum 2 aya gecikdirməsi gözlənilir)

İl ərzində cari xərclər təşkil edəcək :

- Benzinə 4000 ₺.v.
- Texniki xidmətə 300 ₺.v.

Verilən modeldən görünür ki, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında və gəlir və zərər haqqında hesabatlar müəyyən zaman üçün tərtib edilən interval forması daşıyır, balansa isə müəyyən vaxt üçün həmin andaca tərtib edilən formadır.

Məcmuu şəkildə götürüldükdə, hər iki hesabat kompaniyanın bir vəziyyətdən (ilkin balansda əks etdirilmiş) digər vəziyyətə keçməsi haqqında (yekun balansda əks olunmuş) təsəvvür yaradır.

Beləliklə, gəlirlər və zərərlər haqqında hesabat və pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat bir birini tamamlayan sənədlərdir, hər biri firmanın müəyyən tarixə son maliyyə nəticəsi haqqında informasiya verir.

Mühasib üçün belə son nəticə kimi kompaniyanın istədiyi kimi sərəncam verdiyi bölüşdürülməmiş mənfəət çıxış edir. Gəlirin alınması kompaniyanın maliyyə resurslarının həcmi yüksəldir və passivlərin yüksəlişini təmin edir.

Maliyyəçi üçün belə son nəticə kimi pul axınlarının saldosu – kompaniyanın sonrakı dövrdə fəaliyyəti üçün malik olduğu pul vəsaitlərinin artırılması çıxış edir. Bu maliyyə nəticəsi kompaniya aktivlərinin artmasını təmin edəcək.

Pul axınlarının saldosu alınmış gəlirdən köklü şəkildə fərqlənir ki, bunun da bir çox səbəbləri vardır: Onlardan əsaslarının adını çəkək.

1. Gəlir (zərər) mühasibat uçotunun prinsiplərinə müvafiq olaraq formalaşır ki, ona uyğun olaraq gəlirlər və xərclər onların hesablandıqları uçot dövrünə uyğun olaraq tanınırlar. Fərq yaranır :

❖ təmiz dövriyyə kapitalının dəyişməsi zamanı - əmtəə ehtiyatları, debitor və kreditor borcluluğu (belə ki, malgöndərənlərə avansların verilməsi cari dövrün deyil, sonrakı dövrün xırcləri kimi tanınar.

❖ əsaslı xərclərin həyata keçirilməsi zamanı ;

1. kapital aktivlərinin alınması faktı pul vəsaitlərinin çıxışına səbəb olacaqdır, ancaq gəlirə təsir etməyəcəkdir ;

2. kapital aktivlərinin fəaliyyət göstərməsinin bütün dövrü amortizasiya ayırmaları vasitəsilə onların dəyəri ödənilir, bu da gəliri azaldır, lakin pul vəsaitlərinin hərəkətini yaratmır.

3. kapital aktivlərinin realizəsi bu əməliyyatdan nəticənin məbləği qədər gəliri dəyişir, pul vəsaitlərinin dəyişməsi bu zaman realizədən alınmış daxilolmaların məbləği qədər müəyyən edilir.

2. Pul vəsaitlərinin hərəkətini yaradan əməliyyatlar, əlavə dəyərin yaradılmasına gətirmir, lakin gəlirə təsir edir. Belə ki, pul vəsaitlərinin daxil olması kreditin və ya zayımın alınması zamanı gəlir sayılmır, belə borc öhdəliyinin məbləğinin silinməsi isə xərc sayılmır.

Bununla bağlı təşkilat illik hesabatı izahedici vərəqdə mühasibat hesabatları istifadəçilərinin qərar qəbuluna təsir edən uçot siyasətinin formalaşması zamanı seçilmiş mühasibat uçotunun aparılması qaydalarını açıqlayır.

Mühasibat hesabatının istifadəçilərinin mühasibat uçotu aparılmasının qaydaları tətbiq etmək haqqında bilikləri olmadan maliyyə vəziyyətini, əsas vəsaitlərin hərəkətini, firmanın maliyyə nəticələrini etibarlı şəkildə qiymətləndirmək mümkün deyil. Məcburi açıqlamaya məruz qalır :

❖ əsas vəsaitlərin və qeyri – maddi aktivlərin qiymətləndirilməsi üsulları;

❖ əsas vəsaitlərin və QMA –in amortizasiyasının hesablanması üsulları;

❖ əsas vəsaitlərin və qeyri – maddi aktivlərin (QMA) qəbul edilmiş faydalı istifadə müddəti;

❖ istehsal ehtiyatlarının, malların, bitməmiş istehsalın və haqır mihsulun qiymətləndirilməsi üsulları;

❖ məhsulun, iş və xidmətlərin görülməsindən gəlirin tanınması üsulları ;

❖ ehtiyatların, gələcək dövrlərin xərclərinin növləri və hesablanma üsulları;

Maliyyə hesabatının köməyi ilə biznesin qiymətləndirilməsinin keçmiş göstəricilərə əsaslandığını və keçmiş dövr üçün xarakterik olan işlərin vəziyyətini göstərdiyini nəzərə almaq lazımdır. Maliyyə təhlili əsasında bu gün qəbul edilən qərarlar isə ancaq gələcəyə təsir edə bilər.

Aqrar- emal məhsullarının daxili və xarici bazarlarda satışının tədqiqi

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində aqrar sahənin, o cümlədən kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi istehsal olunan məhsulun daxili və xarici bazarlarda rəqabətədavamlılığını təmin etmək üçün aqrar marketinq siyasətinin formalaşması və təkmilləşdirilməsinin xüsusi iqtisadi əhəmiyyəti vardır. Aqrar marketinq siyasətinin inkişaf etdirilməsi və bu siyasət çərçivəsində kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi artıq inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində özünü göstərmişdir.

Qeyd edək ki, ölkəmizdə aqrar siyasətin formalaşdığı və özəl sektorun inkişaf etdirildiyi dövrdən kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra qanunlar, hüquqi sənədlər qəbul edilmiş və dövlət proqramları həyata keçirilmişdir.

Araşdırmalarımız göstərir ki, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində çoxlu problemlər yaranmış, müxtəlif təsərrüfat formalarının inkişaf etdirilməsində ciddi maneələr yaranmışdır. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları istehsal etdikləri məhsulları bazarlarda istedikləri kimi və onları qane edəcək qiymətlərə sata bilmirlər. Nəticədə əldə etdikləri gəlirlər onların ehtiyac və tələbatlarını ödəmir ki, bu da onların həvəsədən düşməsinə və bu sahəyə maraqlarının azalmasına səbəb olur. Bu da aqrar sahədə marketinq siyasətinin olmaması və istehsalçılara bu sahədə bilgilərin verilməməsi ilə bağlıdır. Aqrar marketinq siyasəti kənd təsərrüfatında istehsal olunacaq məhsulun seçilməsinin, seçilmiş məhsulun satış məkanının və onun qiymətinin müəyyən edilməsində, istehsalçıların gələcək istehsal istiqamətləri haqqında düzgün qərarlar qəbul etmələrində mühüm rol oynayır.

Ölkəmizdə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının bir neçə satış kanalları mövcuddur. Mövcud olan satış kanalları vasitəsilə istehsal olunan məhsullar topdan və pərakəndə şəkildə daxili bazarda satılmaqla bərabər həm də ixrac olunur. Məhsulların satışında demək olar ki müqavilə tərtib olunmur.

Qeyd edək ki, ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və ölkə əhalisinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təmin etmək üçün taxıl istehsalını, xüsusən də buğda istehsalının artırılması əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Qeyd edək ki, ölkəmizdə buğda istehsalı əsasən suvarılan torpaqlarda həyata keçirilir. İstehsal olunan məhsulun istehsal xərcləri yüksək və məhsuldarlığı aşağı olduğundan sahənin iqtisadi səmərəliliyi aşağı olur. Məhz bu baxımdan, regionların sosial-iqtisadi inkişafına və əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramlarında nəzərdə tutulmuş tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsi, "Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007- ci il 23 yanvar tarixli 1907 nömrəli Sərəncamına uyğun olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarına hər hektar əkin sahəsinin becərilməsində istifadə etdikləri yanacaq və motor yağlarına görə dövlət tərəfindən büdcə vəsaiti hesabına 40 manat yardım verilməsi, habelə istehsalçılara satılan mineral gübrələrin orta hesabla 50 faizinin dövlət tərəfindən ödənilməsi, eləcə də buğda istehsalçılarının maddi marağının artırılması, buğda və çəltik istehsalının stimullaşdırılması məqsədi ilə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına əkilən hər hektar üçün əlavə 40 manat yardımın verilməsi, 1-ci və 2-ci reproduksiya toxum və tinglərin satışına görə əlavə maliyyə vəsaitinin ayrılmaqla istehsalın qismən də olsa stimullaşdırılması təmin edilmişdir. Qeyd edək ki, belə stimullaşdırıcı tədbirlərin iqtisadi əhəmiyyəti olmasına baxmayaraq hələ tam istənilən nəticə alınmamışdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından ixracına qədər olan əməliyyatların həyata keçirilməsində və sonda elə də ciddi nailiyyətlərin əldə edilməməsinin əsas başlıca səbəblərindən biri də Azərbaycanda aqromarketinq təhlilinin zəif həyata keçirilməsidir.

Araşdırmalar göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfatların fəaliyyət göstərməsi, bazar prinsiplərinə uyğunlaşması əsas şərtlərdən biridir. Aqrar sahədə xüsusən də kənd təsərrüfatında səmərəli fəaliyyət göstərməkdə marketing fəaliyyətinin xidmətinin yüksək iqtisadi səmərəsi olsada da bu gün aqrar sahədə o cümlədən kənd təsərrüfatında ondan istifadə olunmur. Araşdırmalar göstərir ki, ölkədə fəaliyyət göstərən ailə-kəndli və ev təsərrüfatları kiçik  l y y  malik olduqlarından demək olar ki, onların 30%-i innovativ texnologiya və istehsal vasitələrindən, o cümlədən gübrə v  kimyəvi preparatlardan istifadə etmirlər. Adi qaydada istehsalla məşğul olan istehsalçıların məhsullarının saxlanması, qablaşdırılmasında v  satılmasında ciddi problemlər olduğundan onlar məhsullarını əlverişli şərtlərlə reallaşdırma bilmirlər.  lkədə fəaliyyət göstərən emal və saxlama müəssisələri məhsulların alınmasında v  saxlanılmasında istehsalçılar  c n əlverişli olmayan şərtlər irəli sürməsi məhsulun maya dəyəri qiymətinə, bəzən daha aşığı qiymətə satılmasına da səbəb olur. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycanın marketing sisteminin bir çox problemləri mövcuddur.

Fikrimizcə, yuxarıda qeyd olunan problemlərin aradan qaldırılması  c n aşığıdakı tövsiyələrin həyata keçirilməsinə ehtiyac duyulur:

-  n n vi olaraq toplanılmış praktiki təcrübənin yox, nəzəri biliy əsasında fəaliyyətin qurulması;
- bazarın inhisara alınmasının aradan qaldırılması və bu üsullarla idarə olunması;
- müxtəlif sahələr üzrə peşəkar marketoloqları artırmaq və aqrar sahədə bu fəaliyyət növünün tənzimlənmə mexanizminin yaradılması;
- istehsal olunan məhsulun tələbata uyğunluğunun və ixrac  c n əhəmiyyətli olub-olmamasının müəyyən edilməsinin təşkili;
- aqrar sahədə marketing xidmətinin maliyyə təminatının v  stimullaşdırılması metodlarının yaradılması;
- istehsalçılara bazar informasiyalarının çatdırılması sahəsindəki problemlərin aradan qaldırılması;
- məhsulların saxlanması, emal və qablaşdırılması ilə bağılı problemlərin aradan qaldırılması;
- məhsulların təminatlı satışı kanalının fəaliyyətinin təmin olunması və satışın təşkili ilə bağılı problemlərin aradan qaldırılması.

Rüfət  sk rov,
müəllim, dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
rufat_ask@yahoo.com

Azərbaycan və beynəlxalq miqrasiya pul k  r m ləri imkanları

Qəbul etməliyik ki, indiki vaxtda hər bir kəsin təcili olaraq pula ehtiyacı yarana bilər. Bu zaman  z m z  tuturuq dostlarımıza, yaxınlarımıza, ail miz . Əvvəllər pul göndərilməsi yaxın məsafəyə mümkün idisə, indi dünyanın hansı məntəqəsinə olursa olsun, pul k  r lməsi asandır. Bunun  c n poçt, və ya banka getmək kifayət edir.

İlk öncə pul k  r lməsi anlayışına diqqət yetirək.

Pul k  r m si–bank və ya poçt sistemi ilə pul vəsaitlərinin k  r lməsidir. Pul k  r m ləri struktrunda h miz  yollayan, alan v   t r n şəxs iştirak edir. Pulu  t r n şəxs  z xidmətinə görə pul alır. Daxili  lk daxilində və xarici–xarici dövlətlərə olan pul k  r m lərin  ayrılır.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bankların təklif etdiyi pul k  r m lərinin  n çox istifadə olunan formalarını sizə təqdim edir:

Western Union-beynəlxalq pul k  r m ləri sistemində  n qocaman pul k  r m  sistemidir. Western Union korporasiyası 1871-ci ildən etibarən təcili pul k  r m ləri ilə

məşğuldur. Hal-hazırda dünyanın 200-dən çox ölkəsində təxminən 370 000 Western Union məntəqəsi fəaliyyət göstərir. Hər köçürmə əməliyyatı etibarlı təhlükəsizlik sistemi ilə mühafizə olunur və göndərilən pul vəsaitinin yalnız Siz tərəfindən qeyd olunan şəxsə ödənilməsinə zəmanət verir. Köçürülmüş pul məbləğinin 10-15 dəqiqə ərzində bankda hesab açıdırmadan müvafiq kodu göstərməklə əldə etmək olar.

“LİDER”–bu sistem də beynəlxalq pul köçürmə sistemidir, aktiv inkişaf edir. MDB, Baltıyanı ölkələr və uzaq xaricdə geniş yayılmaqdadı, ekspress köçürmədir və bank hesabı açılışını tələb etmir. Köçürmə tarifləri məbləğin 0,95%-nə bərabərdir ki, bu da rəqiblərlə müqayisədə rekord göstəricidir. Liderlə köçürmələr, rubl, ABŞ dolları və Avro ilə aparıla bilər.

“KONTAKT” (Contact)–bu pul köçürmə sistemi 2000-ci ildən fəaliyyət göstərir. Dünyanın 80 ölkəsində nümayəndəliyi var, 28 000-dən çox məntəqəyə malikdir, bank hesabı açılışı tələb edilmir. Kontakt sistemi ilə, rus rublu, ABŞ dolları və Avro köçürülməsi mümkündür. KONTAKT vasitəsilə pul köçürmələri zamanı ölkədaxili köçürmələrdə, rus rublu ilə köçürmələrin 2%-i, Rusiyadan kənara-Baltıyanı, MDB və digər xarici ölkələrə köçürmə zamanı, rus rublu, dollar və ya avro olmasından asılı olmayaraq 3% kommission tutulur. Rusiya daxilində bu sistemlə pul köçürmələrində məbləğ məhdudiyyəti yoxdur.

“MONEX”-təcili pul köçürmə sistemi 2011-ci ildə yaradılıb. “MONEX” sistemi fiziki şəxslər arasında beynəlxalq və ölkədaxili pul köçürmələri üçün vasitədir. Bu sistem vasitəsilə hal-hazırda Azərbaycan, Gürcüstan, Rusiya, Böyük Britaniya, Çexiya, Monqolustan, Nepal, Özbəkistan, B.Ə.Ə., Səudiyyə Ərəbistan və Küveyt məntəqələrində xidmət olunur. “MONEX”nin üstünlükləri: Tariflərin müştərilər üçün son dərəcə münasibliyi; Azərbaycan daxili pul köçürməsi ünvansız göndərilir və müştəri istədiyi bölgədən vəsaiti ala bilər; Köçürmənin qısa müddət ərzində həyata keçirilməsi. Manat, ABŞ dolları, AVRO və Rusiya rublu ilə köçürmələr aparmaq mümkündür.

“BLİZKO”-Köçürmələr rus rublu, ABŞ dolları və avro ilə həyata keçirilə bilər. Hər bir pul köçürməsi 8 rəqəmli unikal Nəzarət nömrəsi ilə etibarlı mühafizə olunur. BLİZKO sistemi üzrə köçürmənin yola salınmasından 1 dəqiqə sonra pul köçürməsi təyinat nöqtəsinə çatır. Sistemin istənilən xidmət məntəqəsində, köçürmənin hansı şəhərə göndərilməsindən asılı olmayaraq, pulu almaq mümkündür.

“PRIVATMONEY”-beynəlxalq təcili (hesab açılmadan) pul köçürmələri sistemi 2001-ci ildə yaradılmışdır və hazırda Ukraynanın bütün ərazisində, Rusiyanın, İtaliyanın, Böyük Britaniyanın, Kiprin, Latviyanın, Çexiyanın, Portuqaliyanın, Azərbaycanın, Belarusun, Qırğızstanın, Tacikistanın və Moldovanın ən iri yaşayış ərazilərində yerləşən 5 000-dən artıq məntəqə və şöbəni əhatə edir.

Hazırkı iqtisadi şəraitdə milli valyutanın məzənnəsinin tarazlı əsaslarda tənzimlənməsi məsələlərinin aktual olduğunu nəzərə alsaq, valyuta əməliyyatlarında mühüm paya malik olan beynəlxalq pul köçürmələrinin rəşional idarə olunması problemlərinin əhəmiyyəti getdikcə artmaqdadır.

Kamil Lətifov,
doktorant
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
kamil.latifov@kapitalbank.az

Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin leqallaşdırılması sahəsində ticarətin maliyyələşdirilməsinin prinsipləri

Tarixən ticarətin maliyyələşdirilməsi yüksək riskli fəaliyyət hesab edilməsə də, beynəlxalq ticarət və onun həyata keçirilməsi üçün istifadə edilən proseslər və sistemlərdən pulların leqallaşdırılması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilə bilər. Lakin,

son illərdə bu risklərə yönəldilən diqqət bir çox səbəblərdən, o cümlədən qlobal ticarətin geniş vüsət alması səbəbindən artmışdır. Bundan əlavə, daha ənənəvi pulların leqallaşdırılması üsullarına qarşı maliyyə qurumlarının istifadə etdiyi üsullar daha da ciddiləşdiyi üçün pulların köçürülməsi üçün istifadə edilən digər üsullar, o cümlədən ticarətin maliyyələşdirilməsi məhsullarından istifadə, cinayətkarlar üçün daha da cəlbədicidir olmuşdur. Maliyyə Tədbirləri üzrə İşçi Qrupu (FATF) bu riskləri daha geniş Ticarətə Əsaslanan Pulların Leqallaşdırılması sahəsi kimi müəyyən etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu araşdırmalarda qeyd edilən belə bir fakt vardır – problem maliyyə qurumlarının birbaşa iştirakı ilə həyata keçirilən ticarətin maliyyələşdirilməsi əməliyyatları ilə məhdudlaşmır, sadəcə ödəniş vasitəsilə bank sistemindən pulun hərəkət etdirilməsi ilə bağlı istənilən prosesi ticarətin maliyyələşdirilməsi kimi qələmə vermək və onun arxasında digər (potensial qanunsuz) fəaliyyəti gizlətmək olar. Bu araşdırmalarda yalnız maliyyə qurumlarının deyil, bütün maraqlı tərəflərin rollarının əhəmiyyəti vurğulanır.

Vəsaitlərin qanunsuz hərəkətini gizlətmək üçün ticarətin maliyyələşdirilməsindən istifadə zamanı malların qiyməti, kəmiyyəti və ya keyfiyyəti saxtalaşdırıla bilər. Bir qayda olaraq bu üsullarda satıcı və alıcı arasındakı əlbirlik mühüm rol oynayır, çünki bu əməliyyatdan gözlənilən nəticə tərəflər arasındakı sövdələşmədən əldə ediləcək gəlirdən daha böyük gəlir əldə etməkdir. Dəyərin bu yolla ötürülməsi bir sıra üsullarla həyata keçirilə bilər və onlar aşağıda qısa şəkildə təsvir edilmişdir:

- Qiymətin şişirdilmiş göstərilməsi: məhsulların qiymətinin hesab fakturada və digər sənədlərdə saxtalaşdırılması (həqiqi dəyərdən yuxarı göstərilməsi) nəticəsində satıcı ödənişin edilməsi ilə gəlir əldə edir
- Qiymətin olduğundan aşağı göstərilməsi: məhsulların qiymətinin hesab fakturada və digər sənədlərdə saxtalaşdırılması (həqiqi dəyərdən aşağı göstərilməsi) nəticəsində alıcı ödənişin edilməsi ilə gəlir əldə edir
- Çoxsaylı hesab fakturaları: eyni məhsullara görə birdən çox hesab fakturanın verilməsi nəticəsində satıcı çoxsaylı ödənişləri əsaslandırma bilər. Əgər əlbirlik edən tərəflər ödənişi/əməliyyatı həyata keçirmək üçün birdən çox maliyyə qurumlarından istifadə edərsə, bunu aşkar etmək daha da çətin olur
- Göstəriləndən az mal göndərilməsi: satıcı hesab fakturada göstərdiyi saydan az və ya daha aşağı keyfiyyətdə mallar göndərir və malların sənəddə göstərilən həqiqi dəyərini saxtalaşdırır. Bunun nəticəsi, hesab fakturanın şişirdilməsi ilə oxşardır
- Göstəriləndən artıq malın göndərilməsi: satıcı hesab fakturada göstərdiyi saydan artıq və ya daha yüksək keyfiyyətdə mallar göndərir və malların sənəddə göstərilən həqiqi dəyərini saxtalaşdırır. Bunun nəticəsi, hesab fakturanın olduğundan aşağı göstərilməsi ilə oxşardır
- Malların növünün saxtalaşdırılması: tərəflər əməliyyatı elə qura bilər ki, maliyyə təşkilatında və ya iştirak edən digər üçüncü tərəfdə heç bir şübhə və ya lüzumsuz maraq oyatmasın. Bunun üçün sadəcə müvafiq sənədlərdə məlumatlar dəyişdirilə, silinə, qəsdən saxtalaşdırıla və ya gizlədilə bilər. Belə bir fəaliyyət üçün tərəflər arasında əlbirlik ola və ya olmaya da bilər və müxtəlif səbəblər və ya məqsədlər üçün istifadə edilə bilər
- Xülya göndəriş : bütün sənədlər tam saxtalaşdırılır və heç bir məhsul və ya mal göndərilmir.

Hesab fakturanın şişirdilməsi və ya azaldılması faktının (və ya dəyərin/qiymətin yanlış göstərilməsinə gətirən hər hansı digər şəraitin) müəyyən edilməsi üçün yalnız ticarət sənədlərinin istifadəsi kifayət etmir və onlar özlüyündə əsas kimi istifadə edilə bilməz. Belə bir qərarın kənar məlumat bazaları əsasında verilməsi də məqsəduyğun deyil, bir çox məhsulların alqı-satqısı açıq bazarlarda aparılmır və buna görə də cəmiyyətə açıq olan bazar qiymətləri yoxdur.

Nəticədə qeyd etmək olar ki, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısını maksimum dərəcədə alınması dünya ölkələri qarşısında öhdəlik kimi durur və bu da terrorçuluğun

inkişafını məhdudlaşdırmağa xidmət edir. Bu gün beynəlxalq terrorizmlə mübarizə bütün maliyyə institutlarının fəaliyyətində prioritetə çevrilmişdir. Yeni mübarizə üsullarının axtarışı davam etdirilir. Əməliyyatda daim alqı-satqı edilən və bazar qiymətləri ictimaiyyətə açıq olan mallar istifadə edilsə belə, bir qayda olaraq maliyyə təşkilatlarında müvafiq sahə ilə bağlı kifayət qədər məlumat, məsələn biznes münasibətlərinin şərtləri, həcmə görə edilən endirim, adı çəkilən məhsulların spesifik keyfiyyəti və sairə barədə məlumat olmadığı üçün onlar mal vahidinin qiymətinin düzgün olub-olmaması barədə məntiqi qərar qəbul edə bilmirlər. Bundan əlavə, bəzi konkret vəziyyətlərdə maliyyə təşkilatları bu növ biznes məlumatını əldə edə bilsələr də, onların bunu ümumiyyətlə deyil, konkret əməliyyata şamil etmələri daha məqsədəuyğundur. Lakin, elə vəziyyət yarana bilər ki, malın vahid qiyməti qeyri-adi görüne bilər, bu zaman müvafiq sorğuların aparılması zəruridir.

Digər biznes xətləri, xidmət və məhsullarla olduğu kimi, maliyyə təsisatları ticarətin maliyyələşməsi ilə bağlı risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsində risk-əsaslı yanaşmadan istifadə etməlidirlər. Bununla bağlı Volsberq Qrupu ticarətin maliyyələşdirilməsi kontekstində Risk Əsaslı Yanaşmaya dair ümumi qaydalar işləyib hazırlamışdır. Riskin qiymətləndirilməsi və müvafiq PL qarşı nəzarətin tətbiq edilməsi həm də istənilən ticarət əməliyyatında maliyyə təsisatının rolundan asılı olacaqdır. Ticarətin maliyyələşdirilməsində bir sıra maliyyə təsisatları iştirak edə bilər. Buna görə də bu təsisatların öz müvafiq müştərilərini eyniləşdirməsi ilə bağlı onların özünün məsuliyyət bölgüsü olmalıdır (onlar arasında vəzifə bölgüsü aparılmalıdır). Bu maliyyə təsisatlarının bir çoxu bir-birinin müxbiri ola bilər və buna görə də Volsberq Qrupunun Müxbir Banklar üçün PL/TMM prinsipləri aktualdır.

Ticarətin maliyyələşməsi ilə bağlı mövcud olan və Beynəlxalq Ticarət Palatasının beynəlxalq bankçılıq standartlarında müəyyən edilmiş ən əsas qaydalardan biri ondan ibarətdir ki, "Banklar sənədlərin aid olduğu məhsul və xidmətlərlə deyil, sənədlərin özləri ilə işləyir". Banklar fiziki olaraq mallarla iş aparmır və onların buna heç imkanı da yoxdur. Bu prinsip onu göstərir ki, ticarətin maliyyələşdirilməsi əməliyyatlarında qeyri-adi fəaliyyətləri müəyyən edə bilməsi üçün hər hansı maliyyə təşkilatının sahə ilə bağlı kifayət qədər geniş anlayışı olmalı və dərin təhlil aparılmalıdır.

İslam İbrahimov,
İqtisad elmləri doktoru, professor
Bakı Biznes Universiteti

Aqrar turizm infrastrukturunun inkişaf istiqamətləri

Məlumdurki, respublikamız müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra qeyri-neft sektorunun inkişafında turizmə xüsusi diqqət yetirilir. Bunun üçün ölkəmizdə siyasi və iqtisadi şərait yaradılmış, infrastruktur, ölkələrarası əlaqələr inkişaf etdirilmiş, əhəlinin sosial vəziyyəti (təhsil, mədəniyyət, istirahət, müalicə, səyahət və s.) yaxşılaşdırılmış, turizm barədə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları inkişaf etdirilmiş və turizmin inkişafına dəstək verilmişdir.

Turizm xidməti aqrar sahənin inkişafına stimül yaradır, kəndlərin sosial problemlərinin həllinə bir başa təsir göstərir. Bu xidmət müxtəlif növ məhsulların istehsalının və xidmətlərin genişlənməsinə, sahibkarlığın formalaşmasına imkan verir. Bununla yanaşı, turizm məhsulları və xidmətlər üzrə rəqabətin formalaşmasına, gəlirlərin artmasına şərait yaradır.

Hazırda aqrar turizmin sosial-iqtisadi inkişafında rolunun artırılması, ölkəmizin malik olduğu ehtiyatların dövriyyəyə cəlb edilməsi və onlardan daha səmərəli istifadə olunması qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Bununla əlaqədar aqrar sahənin inkişafı, kənddə məşğulluğun təmin edilməsi və kəndin sosial problemlərinin həlli turizm infrastrukturunun müasir tələblər baxımından yaradılmasını tələb edir. Bu baxımdan ölkəmizdə mühüm

fəaliyyət sahəsi olmaqla aqrar turizmin rolu getdikcə artır və onun reallaşması aşağıdakı istiqamətlərdə özünü göstərir:

- aqrar turizm sahibkarlığı formalaşır;
- kənd əhalisinin məşğulluğu artır;
- kənd əhalisinin mülkiyyətindən istifadəyə görə ailə gəlirləri formalaşır;
- regionun spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun turizm infrastrukturunu genişləndirir;
- turizmlə əlaqədar istifadə olunan təbii və yerli resurslara görə ödəmələr artır və bu maliyyə tarazlığının formalaşmasına imkan verir;
- turizmin inkişafı kəndin sosial infrastruktur sferasını, rekreasiya obyektlərinin, səhiyyə və idman müəssisələrinin genişlənməsinə zəmin yaradır;
- aqrar turizm xidmətlərinin hesabına kənd əhalisinin gəlirləri artır;
- turizm sferası regionda əhali üçün beynəlxalq əlqələri sürətləndirən bank, kommunikasiya, yol və mehmanxana təsərrüfatı, ictimai iaşə obyektlərinin yaradılmasına imkan verir və s.

Aqrar turizmin istehsal və xidmət sahələri regionda mövcud ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmasına və əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə müsbət təsir edir.

Turizm infrastrukturunu formalaşdırmaq üçün aqrar sahə ilə bağlı aşağıdakı bir sıra məsələlərin nəzərə alınmasını məqsədəuyğun hesab edirik:

- regionlarda bir çox infrastruktur, turist bazarları, olimpiya kompleksləri, mədəni-tarixi abidələr, istirahət parkları və s. aqrar turizm üçün infrastruktur bazası rolunun oynadığı üçün onların qorunması və bərpasını təmin etmək;
- kəndlərdə sosial yönümlü, keyfiyyətli xidmətlər sferalarını yaratmaq;
- turizm obyektlərinə gedən yolların müasir tələblərə uyğun bərpasını və abadlığını təmin etmək;
- turistlər və əhali üçün xalq istehlakı malları istehsal edən sənaye ilə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərə maddi və mənəvi yardım etmək;
- aqrar turizmin inkişafı məqsədilə inteqrasiya əlaqələrini gücləndirmək üçün aqrar istehsal və xidmətlərə dair infomasiya bazasını genişləndirmək;
- kəndin məşğulluq səviyyəsinin artırılması üçün turizm məhsulları istehsal edən ev təsərrüfatı və milli mətbəxin nümayişinə dəstək vermək;
- regionlarda aqrar istehsal və xidmət turizmi üzrə sahibkarlığın yaradılmasına güzəştli kreditlər ayrılması, onların fəaliyyətinin investisiyalarla əhatə olunmasını dövlət və bələdiyyələr tərəfindən dəstəkləmək;
- regionlarda aqrar turizm infrastrukturunun beynəlxalq tələblər səviyyəsində qurulması üçün regional layihələri hazırlamaq və həyata keçirmək;
- aqrar turizmin formalaşması üçün nəqliyyat, rabitə, səhiyyə xidmətləri, ictimai iaşə obyektlərinin, mehmanxana, idman və istirahət meydançalarının yaradılmasını təmin etmək və s.

“Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə (6.XII.2016) göstərilir ki, kənd yerlərində alternativ fəaliyyət sahələrinin inkişafı dəstəklənəcəkdir. Qarşıdakı illərdə kənd turizminin, müxtəlif istiqamətli xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi, məşğulluqda meşə təsərrüfatının rolunun artırılması ilə bağlı layihələrin həyata keçirilməsi imkanları öyrəniləcək, həmçinin peşə hazırlığı, qadınların məşğulluğunun artırılması ilə bağlı xüsusi proqramların qəbulu və kənd yerlərində startapların genişləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər görülməkdir. Əsas tədbirlərdən biri kimi kənd turizmi və ekoturizmin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan kənd yerlərində qeyri-kənd təsərrüfatı istehlasal sahələri xüsusən turistlərin tələbatında uyğun istehsal sahələri – xalçaçılıq, misgərlik, qalayçılıq, duluculuq və saxsı məmulatları, bağçılıq-bostançılıq alətləri, xalq musiqi alətləri, oyuncaqlar, suvenirler, qamışdan və qarğıdan meişət əşyaları, həsir toxuculuğu, keramika və ağacdan bədii işləmələr və s. sahələrinin inkişafı dəstəklənəcəkdir. Turizmə xidmət edən ənənəvi sahələrdə məşğulluğun inkişafı, yeni infrastruktur yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçiriləcəkdir.

Qeyd edilənlərin formalaşdırılması və bu istiqamətlərdə dövlət dəstəyinin həyata keçirilməsi qeyri-neft sektorunun inkişafının tərkib hissəsi kimi aqrar turizmin inkişafına, kəndlərdə məşğulluğun artırılmasına və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan verə bilər.

İlhamə Aslanova,
dissertant
AMEA
ilhame234@rambler.ru

Davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində ekoloji amillərin rolu

Ətraf mühit insan inkişafı üçün zəruri olan məhsul və xidmətləri təmin edir, bununla belə, insan fəaliyyətinin çox hissəsi təbiət sistemini dağıtmaq, zədələmək və ya yenidən qurmağa istiqamətlənmişdir. İnsanın rifahı və həyat keyfiyyəti onun bu gün və gələcəkdə əldə edə biləcəyi ərzaq, su, enerji və bioloji ehtiyatların kəmiyyətindən və keyfiyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Əgər bugünkü nəsil daha çox məhsul və xidmətlər istehsal etmək imkanına malik olmağı istəyirsə, buna heç də gələcək nəslin təmiz hava ilə nəfəs almaq və təmiz su içmək seçimini məhdudlaşdırmaq yolu ilə nail olmamalıdır. Buna görə insan inkişafı həm yerli, həm milli, həm də global səviyyədə davamlılığın təmin edilməsini tələb edir.

İqtisadi inkişaf və ətraf mühit arasındakı əlaqə ilə bağlı müxtəlif fikirlər möv-cuddur. Bəzi alimlər iddia edirlər ki, iqtisadi fəaliyyət (istehsal və istehlak) daha böyükmiqyaslı enerji və xammal tələb edir və daha böyük kəmiyyətdə tullantı məhsulları yaradır. Təbii ehtiyatların artan hasilatı, tullantıların və ətraf mühitə zərər verən maddələrin toplanması biosferanın yükötürmə qabiliyyətini sarsıdır və nəticədə ətraf mühitin keyfiyyəti pisləşir və artan gəlirlərə baxmayaraq, insan rifahı azalır. Bundan əlavə, iddia edilir ki, resurs bazasının pisləşməsi iqtisadi fəaliyyətin özü üçün də təhlükə yaradır. Ekoloji və hətta iqtisadi fəaliyyəti özü-özündən qorumaq üçün iqtisadi artımın qarşısı alınmalı və bəşəriyyət sabit iqtisadiyyata keçməlidir.

Sənaye iqtisadiyyatı yüksək dərəcədə xammal-əsaslı olmaqla yanaşı qeyri- davamlı inkişaf modelidir və aşağıdakılarla xarakterizə oluna bilər:

- Yenilənməyən təbii ehtiyatların sürətlə tükənməsi;
- Yenilənən resursların (torpaq, meşələr və s.) artma və yenilənmə sürətindən artıq səviyyədə istismarı;
- Təbiətin absorbasiya qabiliyyətini aşan dərəcədə çirklənmə və tullantı istehsalı.
- Bu iqtisadi inkişaf modelinin üstünlük təşkil etməsi bu vaxta kimi görünməmiş miqyasda ekoloji deqradasiyaya səbəb olmuşdur. Son zamanlar ekologiya sahəsindəki meyillər bir neçə cəbhədə insan inkişafı, xüsusilə, insan yaşayışını təmin etmək üçün təbii ehtiyatlardan birbaşa asılı olan milyonlarla adam üçün mənfi nəticələrə gətirib çıxaran pisləşmə nümayiş etdirir:

Azərbaycan kontekstində, yaşamaq üçün vasitələr və ətraf mühit arasındakı əlaqəni təsvir edən ən nümunəvi hal torpaq resurslarının idarə edilməsidir. Azərbaycan əhalisinin yarısının kənd yerlərində yaşadığını nəzərə alsaq, kənd təsərrüfatı üçün yararlı olan torpaqların saxlanması və təbii ehtiyat bazasının mühafizə edilməsi xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Ətraf mühit və təbii ehtiyatların qiymətləndirilməsi dedikdə çox zaman bazarın dolayı istifadə və ya fayda kimi nəzərə almadığı resurslar da daxil olmaqla, təbii ehtiyatların və ekosistemin iqtisadi dəyərinin müəyyən edilməsi başa düşülür. Ekosistemlər iqlimin tənzimlənməsi, sellərin tənzimlənməsi və torpaqların formalaşması kimi həyatı təmin etmək üçün əhəmiyyətli olan tənzimləmə xidmətləri təqdim edir. Məsələn, ənənəvi

nəzərlə baxsaq, meşədəki kəsilməmiş ağac ÜDM-in artmasına səbəb olur, çünki meşə materialları istehsal olunur. Bu cür yanaşma “xammal mübadiləsi” perspektivi kimi təsvir edilir, belə ki, o, ölkənin təbii sərvətlərinin xammalın bazar dəyərində satılmasını nəzərdə tutur. Xammalın genişmiqyaslı istehsalının iqtisadi artıma çevrilməsi güman edilir.

Nəzərə alınmayan isə iqlimin tənzimlənməsi, qurultularının dövriyyəsi, havanın təmizlənməsi, karbon qazının udulması, quşlar və digər fauna üçün yaşayış mühiti və torpağın eroziyadan qorunması kimi ekoloji xidmətlər təklif edən ağacın kəsilməsi nəticəsində yaranan zərərdir.

Davamlı inkişafın indikatorları bütün səviyyələrdə qərarlar qəbul etmək üçün tutarlı əsasən və ətraf mühit və inkişaf sisteminin özü-özünü tənzimləyən davamlılığının təmin edilməsi məqsədilə işlənib hazırlanmalıdır.

Ümumiyyətlə, aşağıdakı məsələləri həll etmək baxımından indikatorlar 4 qrupa bölünə bilər:

- Ətraf mühitdə və ya insanlarla nə baş verir? (A Tipli və ya Təsviri indikatorlar)
- Baş verənlər əhəmiyyətliymi? (B Tipli və ya Dinamika indikatorları)
- Vəziyyət yaxşılaşdırmı? (C Tipli və ya Səmərəlilik indikatorları)
- Ümumiyyətlə daha yaxşı vəziyyətdəyikmi? (D Tipli və ya Rifah indikatorları)

Artıq qeyd edildiyi kimi davamlı inkişaf istiqamətində proqresə yalnız həyatın ekoloji, iqtisadi və sosial sahələrinə bərabər diqqətin yetirilməsi sayəsində nail olmaq olar. Davamlı inkişaf indikatorları inkişaf (həm iqtisadi, həm də sosial) və ətraf mühiti birləşdirmək məqsədilə göstərilən səylərin nəticəsini ölçmək üçün istifadə edilən vasitələrdir.

Nuran Hüseynli,
müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
nurangaga@yahoo.com

Müasir şəraitdə Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafının bəzi xüsusiyyətləri

Azərbaycan Respublikasında dövlətin iqtisadi inkişafı prioritet sahə elan etməsilə birlikdə çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdur. Ölkəmizdə sənaye sahəsi üzrə iqtisadiyyat, turizm sahəsi üzrə iqtisadiyyat, aqrar sferanın iqtisadiyyatı daha çox inkişafı ilə və differensiallığı ilə seçilir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramlarının qəbulu və icrası buna əyani sübutdur. “2014-18 ci illər Regionların sosial-iqtisadi inkişafı” Dövlət Proqramı bu konsepsiyalardan sonuncusudur və uğurla həyata keçirilir. Hər bir regionun spesifik təbiəti, ixtisaslaşmış iqtisadiyyatı bu proqramın çoxşaxəli, hərtərəfli və ölkə iqtisadiyyatına daha xeyirli olmasını təmin edir. Son 2 ili nəzərə almasaq ÜDM artan sürətlə iqtisadiyyatımızın inkişaf tempinin göstəricisi kimi çıxış edirdi. Bu ildən artıq tədiyyə balansında müsbət saldo göstəricisi bərpa olmuşdur.

Iqtisadiyyatın sahələrindən sənaye, turizm, aqrar, tikinti və s. qeyd etmək olar.

Aqrar sahədə inkişaf və bəzən artıq məhv olan sahələrin yenidən bərpası, yararsız torpaqların əkinə yenidən yararlı vəziyyətə gətirilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin ən yüksək səviyyəyə gətirilməsi “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı” Dövlət Proqramında göstəriləndiyi kimi mərhələli şəkildə yerinə yetirilir. Aqrar sahədə təqdim olunan subsidiyalar ölkədə bu işlə məşğul olan və olmağa hazırlaşan hər kəs üçün çox münbit şəraitdir, dövlət tərəfindən qayğıdır. Son zamanlar xarici valyuta gətirmə ehtimalı çox olan pambıqçılığa tam dövlət dəstəyi hiss olunur və bu ilin sonuna pambıqçılıqdan gələn gəlirin 100.000.000 dolları ötcəyi planlaşdırılır. Pambıqçılığın inkişaf etməsi üçün ixracı daha rahat olan yeni pambıq

sortları gətirilmişdir. Cənab Prezident ölkəmizin rayon və şəhərlərinə getdiyi zaman pambıq sahələrinə baxış keçirmiş, işçilərlə söhbətlər aparmış, bu sahənin nə qədər perspektivli olduğunu, ölkəmizin indiki postneft dönməsində tədiyyə balansındakı saldonu müsbətə çevirə biləcək bir strateji məhsul olduğunu qeyd etmişdir.

Son zamanlar ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin şəxsi nəzarəti altında ölkədə aqrar sahədə sözün müsbət mənasında inqilabi işlər görülür. Azərbaycanda 2006-cı ildən istifadəyə verilməyə başlayan soyuducuların (anbarların) və digər infrastrukturun inkişafına yönəldilən tikililəri, nəqliyyatın inkişafı və sair aqrar sahənin daha güclü və daha innovativ artımına təkan verir.

Cənab prezident İlham Əliyevin müvafiq göstərişi ilə 2015-ci ilin kənd təsərrüfatı ili kimi qeyd olunması bu sahədə bir başa nəzarətin və güclü dəstəyin təzahürüdür. Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar sahədə baramaçılıq Azərbaycanda qədim zamanlardan çox yayılmış bir sahə olmuşdur. Bərdə, Şəki, Quba bu sahədə ta qədim zamanlardan, nəinki ölkəmizdə, həm də məşhur İpək yolu vasitəsilə ölkədən kənardada tanınmışlar. Bunu qədim zamanlarda gəzginlərin əlyazmalarında görmək olar. "Hüdudi ül-ələm" adlı qədim əlyazmada deyilir: Bərdə olduqca böyük şəhərdir. Burada çoxlu nemətlər var. O, Arranın paytaxtı, bu vilayətin hakimlərinin iqamətgahıdır. Orada yol boyu bitmiş çoxlu tut ağacları vardır. Bu şəhərdən ipək, qəşəng parçalar ixrac edilirdi.

Cənab İlham Əliyevin 16 noyabr 2016 cı il tarixli sərəncamının 2.1-ci bəndinə diqqət yetirək: tədarük olunan barama toxumlarının, tut (çəkil) tinglərinin və fındıq pöhrələrinin şəhər və rayonların tələbatı nəzərə alınmaqla, məhsul istehsalçılara əvəzi ödənilmədən paylaşmasını təmin etsin. Əvəzi ödənilmədən paylaşılır ki, aqrar sahənin gələcək inkişafının təməli qoyulsun və həm də kəndli öz işlənməmiş pay torpaqlarından artıq səmərəli şəkildə istifadə etsin.

Aqrar sahədə su və meliorasiya işlərini görmək vacib bir element kimi qeyd olunmalıdır. Təkcə 2015 ci ildə Azərbaycan Meliorasiya və Su təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyəti əkinə yararsız 14.435 hektar əraziyə yeni nəfəs vermiş və bununla da ölkədə əkinə yararlı sahələr artmışdır, aqrar sahənin inkişafı daha geniş ərazilərə yayılmışdır.

Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində ölkəmiz hələ də 20 faiz torpağından və bəzi sərhədyani ərazilərdən istifadə edə bilmir. Bütün bunlara baxmayaraq ölkə tütünçülük, pambıqçılıq, çəltikçilik, baramçılıqda və başqa aqrar sahələrdə son illərdəki sıçrayışıyla artıq dünya bazarında təkcə neft-qaz ölkəsi və ya turizmle bağlı bir ölkə kimi səciyyələndirilməyəcək, həm də aqrar ölkə kimi tanınmağa başlayacaq.

Aqrar sahədə müasir texnika və texnologiyalardan istifadə, yeni bilik və informasiyalar şəbəkəsi genişlənir, kənd təsərrüfatında torpaq və əmlaklardan səmərəli istifadəyə imkanlar artmışdır. Dövlətimiz bu istiqamətdə də subsidiya və yardımlarını əsirgəmir. Bu il Belarus Respublikasından müxtəlif növ traktorlar, kombaynlar və s. texnikalar alınmış və təsərrüfatlara lazım olduqda qeyri şərtsiz verilir.

Vahid Əliyev,
doktorant
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
unec_elm@mail.ru

Sistem əhəmiyyətli banklar üzərində maliyyə nəzarəti praktikasının təkmilləşdirilməsi

2014-cü ilin yanvar ayında Bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsi global əhəmiyyətli maliyyə təsisatlarının fəaliyyətinə aid bank nəzarəti praktikasının prinsiplərinə yenidən baxılması ilə bağlı tövsiyələrini bəyan etdi. Sənəd qüvvədə olan 2010-cu il prinsiplərində əsas xarakteristikalarını ümumilikdə saxlamaqla dəyişikliklər edir. Prinsiplərin

yeniləşdirilməsində məqsəd ana bankın qeydiyyat ölkəsinin nəzarət orqanları ilə qəbul edən ölkənin nəzarət orqanları arasındakı qarşılıqlı münasibətləri daha da aydınlaşdırmaq, habelə son bir neçə ilin səmərəli təcrübəsini əks etdirməkdir.

1-ci prinsip. Nəzarət orqanları beynəlxalq bank qrupları üzərində nəzarəti səmərəli şəkildə həyata keçirmək üçün daimi və məxfi əsaslarla informasiya mübadiləsini və əməkdaşlığı gücləndirməlidirlər. Nəzarət orqanları qarşılıqlı etibar və əsasında nəzarət orqanları arasında münasibətlərin qurulduğu məsuliyyəti möhkəmləndirməlidirlər.

Bu prinsip müxtəlif yurisdiksiyalı nəzarət orqanları arasında epizodik görüşlər çərçivəsindən kənara çıxan əməkdaşlığa böyük önəm verir. Nəzarət orqanlarının əməkdaşlığının praktiki təşkili şəraitdən asılı olaraq variasiya edə bilər, lakin bu, mövcud milli və ya regional sazişlərlə ziddiyyətə girməməlidir. Əsas məsələ bundan ibarətdir ki, əməkdaşlığın və kooperasiya prosesinin təşkili bütün üzvlər üçün aydın olmalıdır.

2-ci prinsip. Nəzarət orqanlarının strukturları elə strukturlaşdırılmalıdır ki, beynəlxalq bank qruplarının miqyasını, strukturunu və kompleksliyini, qəbul edən yurisdiksiyalar və onların nəzarət orqanlarının müvafiq tələbatları üçün əhəmiyyətini nəzərə almaqla onların üzərində səmərəli nəzarəti gücləndirmək mümkün olsun. Bu məqsədlərlə nəzarət orqanları vahid forumdan, rəngarəng və ya dəyişən altstrukturlardan istifadə edə bilərlər, çünki yekcins struktur heç də bankların hamısı üçün yararlı olmur. Bu prinsip nəzarət fəaliyyətinin səmərəliliyi ilə qəbul edən ölkənin səyləri arasında balansın tapılmasını nəzərdə tutur. Ana bankın qeydiyyat ölkəsinin nəzarət orqanları həmkarlarının bankın qiymətləndirilməsində iştirakı da daxil olmaqla, qəbul edən ölkənin nəzarət orqanları ilə açıq əməkdaşlıqda çevik iştirak metodlarından istifadə etməlidirlər. Məsələn, həmkarlarının üzvlüyünü müəyyən edərkən qəbul edən ölkənin nəzarət orqanının xarici bankın bölməsini milli sistem əhəmiyyətli banka aid edib-etmədiyini aydınlaşdırma bilər.

3-cü prinsip. Nəzarət orqanları bank qruplarının əsas riskləri, zəif nöqtələri və risk menecmenti praktikası ilə bağlı zəruri informasiya mübadiləsi üçün əlindən gələnləri etməlidirlər. Əməkdaşlıqda qarşılıqlı inam və xoş niyyət ikitərəfli informasiya mübadiləsinin səmərəli olması üçün təməldir. Bu prosesi sürətləndirmək üçün həmkar nəzarət orqanları öz aralarında məxfilik barədə sazişlər bağlamalı və ya bu şərtləri qarşılıqlı anlama haqqında memorandumla daxil etməlidirlər. Bu prinsip nəzərdə tutur ki, ana bankın qeydiyyat ölkəsinin və qəbul edən ölkənin nəzarət orqanları səmərəli və vaxtında ikitərəfli informasiya mübadiləsinin mexanizmlərini yaradacaq və kanallarını müəyyənləşdirəcəkdirlər.

4-cü prinsip. Həmkar nəzarət orqanları arasında kommunikasiya kanalları səmərəli, asan, inteqrasiya edilmiş və konfidensial informasiya mübadiləsinə şərait yaratmalıdır. Ana bankın qeydiyyat ölkəsinin nəzarət orqanı həmkarlarının asanlıqla çıxış əldə edə biləcəkləri kommunikasiya kanalları yaratmalı, qəbul edən ölkənin nəzarət orqanları isə onlardan mütəmadi əsaslarla istifadə etməlidirlər.

Müxtəlif yurisdiksiyalı nəzarət orqanlarının nümayəndələrinin görüşləri arasında video- və ya audiokonfranslarından istifadə edilməsi nəzarət qiymətləndirmələri üzrə mübadilə üçün vasitə ola bilər. Belə konfranslar müzakirələrə ehtiyac olduqda, keçirilə bilər. Əlaqə siyahıları əməkdaşların məsuliyyəti göstərilməklə daimi yeniləşdirilməlidir. Qəbul edən ölkənin nəzarət orqanı ana bankın qeydiyyat ölkəsinin nəzarət orqanını kommunikasiya kanallarından istifadəyə təsir göstərə bilən konfidensiallığın qorunması barədə xüsusi razılaşmalar haqqında məlumatlandırılmalıdır.

5-ci prinsip. Həmkar nəzarət orqanları beynəlxalq bank qrupları üzərində nəzarətin səmərəliliyini yüksəltmək məqsədilə üzvləri arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirməlidirlər. Əməkdaşlıq istiqamətində aparılan iş nəzarət orqanları arasında razılaşmaya əsaslanmalı və milli qanunvericilik məhdudiyyətlərini nəzərə almalıdır. Nəzarət orqanlarının rol və funksiyaları müəyyən edildikdən sonra əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində aparılan iş bank qrupunun mahiyyətini, miqyasını və kompleksliyini nəzərə almalıdır. Əməkdaşlıq istiqamətində aparılan iş nəzarət orqanlarının müxtəlif iyerarxiya

səviyyələrində aparıla bilər. Bəzi hallarda bu işə orta həlqənin rəhbərləri də cəlb oluna bilərlər.

Ana bankın qeydiyyat ölkəsinin nəzarət orqanı, bir qayda olaraq, nəzarət orqanları arasında işin koordinasiyasına rəhbərlik etməlidir. Əməkdaşlıqda iştirak etməyə razılıq verən digər nəzarət orqanları əməkdaşlığın səviyyəsinə təsir göstərən istənilən qanunverici-normativ və ya konfidensiallıqla bağlı məhdudiyətlərlə tanış olmalıdırlar. Onlar həmçinin işə cəlb olunan hər nəzarət orqanının rolu və birgə qiymətləndirmələrin nəticələrinə çıxış imkanlarının dərəcəsi ilə razılaşmalıdırlar. Nəzarət orqanlarını vəzifələrinin paylanması və təsbit edilməsi onları öhdəliklərindən azad etməməlidir. Belə ki, əməkdaşlıq ayrı-ayrı nəzarət səlahiyyətlərinin və birgə qərarların qəbul hüququnun ötürülməsini nəzərdə tutmur.

6-cı prinsip. Nəzarət orqanları ilə bank qrupları arasında qarşılıqlı təsirlər ayrı-ayrı nəzarət orqanları (daxili və xarici) arasındakı qarşılıqlı təsirləri tamamlamalıdır. Bu prinsip nəzarət orqanlarını banklarla əks əlaqə qurmağa kökləndirir.

7-ci prinsip. Nəzarət orqanları ilə böhranları idarəetmə qruplarının birgə mövcudluğunu əks etdirən bu prinsipi "böhrana hazırlıq" kimi səciyyələndirmək olar. Bu prinsip milli sistem əhəmiyyətli banklarla milli sistem əhəmiyyətli olmayan banklar arasında fərqlər aparır. Birincilərlə bağlı mütəmadi olaraq onların stress situasiyalarına hazırlığı ilə əlaqədar yoxlamalar aparılmalıdır.

Qlobal və milli əhəmiyyətli banklara gəlicə, qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq orqanlar böhranların idarə edilməsini ətraflı planlaşdıracaq böhranları idarəetmə qruplarını yaratmalıdırlar. Nəzarət orqanları isə köməkçi rol oynayır. Qlobal əhəmiyyətli olmayan və ya böhranları idarəetmə qruplarının yaradılmadığı bank qruplarına gəlicə, nəzarət orqanları stress situasiyalarına hazırlığı və stress situasiyaları zamanı nəzarət fəaliyyətinin planlaşdırılmasını və koordinasiyasını təmin etməlidirlər. Belə bank qrupları barəsində nəzarət orqanları onların böhran dövründə funksiyalarını və digər yurisdiksiyadan olan həmkarları ilə, habelə müvafiq orqanlarla (məsələn, mərkəzi banklarla, maliyyə nazirliyi ilə, depozitlərin sığorta agentlikləri ilə) qarşılıqlı təsirləri zamanı prioritetlərini müəyyən edən böhrana hazırlıq planını işləməlidirlər.

Tofiq Paşayev,
Dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
tofiq53@mail.ru

OPEK-in dünya neft bazarına təsir mexanizmi

"Neft və neft məhsulları bazarı" gündəlik həyatımızda rastlaşdığımız "bazar" anlayışından kəskin fərqlənən, mücərrəd bir iqtisadi sistemi özündə əks etdirən geniş və qarşılıqlı proseslərin vəhtətindən təşkil edilmiş bir məvhumdur. Neftvəneftməhsullarınınreallaşdığı "bazar" dünyanınaparıcıdövlətlərindəyerləşən fond birjalariesayılır. Dünyada 130-dan çoxiri fond birjalari fəaliyyət göstərir. Birjalarda satılan əmtəələrin 30-40% sənaye məhsulları təşkil edir ki, onların da içərisində neft və neft məhsullarıyüksekçəküyəmalikdir.

Bu birjalar içərisində daha çox neft məhsullarının mübadiləsi ilə ixtisaslaşan birjalar – Nyu –York və London birjalarıdır.Onu da qeyd etmək lazımdır ki, birjalarda neft və neft məhsullarının mübadiləsi zamanı qiymətlərin reallaşdırılması fyuçers sazişləri əsasında aparılır.

Sazişin şərtlərinə əsasən neft və neft məhsullarının mübadiləsi real mala görə deyil, həmin malın mübadiləsi haqqında hüququn alınib-satılmasıdır. Neftin qiymətləndirilməsi kotirovkalara əsaslanır. Hal-hazırda fond birjalarında Light, Sweet Crude Oil, IPE Brent

Crude kimi neft kotirovkaları ən yüksək keyfiyyətli neft markaları sayılır. Buna "neft fyuçers kotirofkası" deyilir.

Müasir dövrdə dünya təsərrüfatını analiz edərkən təbii ehtiyatlara olan artan tələbatın əsas hissəsini məhz yanacaq ehtiyatlarının təşkil etdiyini görə bilərik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu yanacaq daşıyıcılarının içərisində neftin xüsusi çəkisi təxminən 40-50% təşkil edir.

Ümumdünya təsərrüfatına baş verən bütün dəyişikliklərdə neft amilinin rolu olduqca böyükdür. Müasir neft sənayesi olduqca beynəlmiləl xarakter almışdır.

Hazırki dövrdə neft məhsulları bazarının iqtisadi əsaslarının tədqiqi ilə bir çox şirkətlər, qruplar məşğul olur. Onlar gələcəkdə neft hasilatını, emalını, satışını, qiymətini, bu sahəyə qoyula biləcək investisiyanın həcmi, risklik dərəcəsini və s. məlumatları araşdırırlar.

Hazırki şəraitə uyğun olan dünya bazarlarında tələbin tam ödənilməsi üçün elə bir mexanizm yaranmışdır ki, global şəkildə resursların axını baş verir. Bu resurslar içərisində ən çox əhəmiyyət kəsb edən enerji daşıyıcılarıdır. Bu halda enerji dedikdə bir nömrəli hesab edilən neft başa düşülür. Dünya bazarlarında xüsusi segment təşkil edən neft bazarı öz dinamikliyi və spesifik işləmə mexanizmi ilə seçilir.

Dünyada yerləşən neft ehtiyatlarının ümumi həcmi 1318 milyard barrel təşkil edir. Bu ehtiyatların da əksəriyyəti Fars körfəzi, Yaxın və Orta Şərq, Meksika körfəzi, Xəzər hövzəsi və Şimal dənizinin şelf zonasının payına düşür.

Buradan onu aydın görmək olur ki, ən böyük neft ehtiyatlarına malik olan ölkələrin böyük bir qismi inkişaf etməkdə olan ölkələrdir. Təkcə Fars körfəzi sahilində yerləşən ölkələrin neft ehtiyatı dünya neft resurslarının yarısını təşkil edir.

Dünya bazarlarında neft ixrac edən ölkələrdə ki, istehsal etdikləri neft daxili istehlakdan daha çoxdur. Yaranmış bu artıqlıq ixracat yönümlü hesab edilir. Yalnız bu halda neft ixrac edilə bilər. Hazırda neft ixrac edən ölkələr elə məhz zəngin neft ehtiyatına malik olan ölkələrdir. Bu ölkələrin sahib olduqları zəngin resurslar həm öz ölkəsinin, həm də neft ehtiyatı olmayan və bu resursa ehtiyacı olan ölkələrin tələbatını ödəyir. Yəni, qarşılıqlı şəkildə razılaşmalar, dünya bazarında tələb və təklifin uzlaşması ilə ixrac prosesi həyata keçirilir. Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi, neft ixrac edən ölkələr zəngin neft yataqlarına sahib olan, yəni Fars körfəzi, Xəzər dənizi, Meksika körfəzi, Şimal dənizi hövzəsinə aid olan ölkələr hesab edilir.

Dünyada neft ixracı sahəsində müəyyən birliklər qurulmuşdur. Bunlardan biri OAPEC (Organization of Arab Petroleum Exporting Countries) –dir. Əsas məqsədi üzv ölkələrin inkişafını təmin etməkdən ibarət olan təşkilat rəhbərlərinin enerji siyasətini koordinasiya edir. Təşkilat 1968-ci il 9 yanvarda Küveyt, Liviya, Səudiyyə Ərəbistanının razılığı ilə Beyrutda yaradılmışdır. Hal-Hazırda təşkilatı 11 üzvü var. Əlcəzair, Bəhreyn, Misir, İraq, Küveyt, Liviya, Qatar, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya, Tunis və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri.

Dünya neft bazarında mühüm iştirakçılardan biri də neft idxalçı ölkələridir. Hazırda dünya təsərrüfatının dinamik inkişafı, post-industrial mərhələsinin ən ali mərtəbəsinin yaranması hər bir ölkə üçün neftin əhəmiyyətini artırır.

Bu onunla izah olunur ki, neft məhz ənənəvi yanacaq növü olsa da öz alternativlərinə nisbətən optimallığı qoruyub saxlamaqdadır. Hazırda dünya neft ehtiyatlarının 95%-ni özündə cəmləşdirən 20 ölkənin yeraltı sərvəti 180-dən çox ölkənin təsərrüfatının canlanmasına şərait yaradır.

Hazırda dünya neft idxalının həcmi gündəlik 65 milyon barreldir. Bu göstərici dünya neft istehlakının 78.7%-ni ifadə edir. Yəni istehlak edilmiş neftin 21.3%-i yerli istehsalın nəticəsində əldə olunmuşdur. Amerika Birləşmiş Ştatlarının neft sənayesi gündəlik 8 milyon barrel neft istehsal edir. Bu göstəricinin yalnız 1 milyon barrelini ixraca yönəldir. Birləşmiş Ştatların gündəlik neft istehlakının həcmi isə 21 milyon barreldir. Beləliklə iqtisadiyyatına hər gün əlavə olaraq 14 milyon barrel neft lazımdır ki, öz fəaliyyət mexanizmini

dayandırmasın .Beləliklə, ABŞ bu 14 milyon barreli hər gün idxal edir.Və bu göstərici ilə dünyanın ən böyük neft idxal edən ölkəsidir.

Dünyanın ən böyük ikinci neft idxalatçısı ölkəsi olan Yaponiya istehlakının hamısını idxal edir.Heç bir neft ehtiyatlarına malik olmayan Yaponiya neft idxalından asılı ölkələr siyahındadır.Yaponiyanın gündəlik neft idxalının həcmi 5 milyon barreldən çoxdur. Çin isə öz şelf zonasından gündəlik olaraq 3.7 milyon barrel neft istehsal edir. Lakin Çin iqtisadiyyatının dinamikliyinin qorunması üçün idxal olunan neftin həcmi gün ərzində 4 milyon barreldir.

Avropa Birliyi ölkələri alternativ enerji mənbələrinin araşdırılması və istifadəsinə çoxlu cəhdlər göstərsə də , hələ ki ,dünyanın ən çox neft idxal edən regionlarındanıdır. Dünyada idxal olunmuş neftin son tarixlərdə dinamik proseslər çərçivəsində hərəkətlərinə nəzər saldıqda müəyyən dəyişikliklərin şahidi oluruq. 1995-ci ildə sənayeləşmiş ölkələr OPEK-dən gündəlik 16 milyon barrel neft idxal edirlər.Bu göstəricinin 9.4 milyon barreli Fars körfəzinin payına düşürdü.Sənayeləşmiş ölkələrə neft ixracı OPEK-in ümumi ixracının 2/3-ni Fars körfəzinin isə 60%-ni özündə birləşdirir.

Ekspertlərin təxmininə görə 2020-ci ildə OPEK sənayeləşmiş ölkələrə 21 milyon barrel/gün , Fars körfəzi isə göndərdiyinin 3/2-l qədər ixrac edəcək.Eyni vaxtda verilən proqnozlara görə OPEK inkişaf etmiş ölkələrə gündə 20 milyon barrel neft ixrac edəcək.

Dünya neft bazarında idxalatçı ölkələri , onun idxal meyllərini tədqiq etdikdən sonra neft istehlakının da araşdırılması məqsədyönlüdür.Belə ki , dünyada çox mühüm strateji məhsul hesab edilən neft istehlakı bilavasitə texnoloji və industrial səviyyədən asılıdır.

Dünyanın ən çox neft istehlak edən ölkələrinə nəzər salsaq görürük ki , bu ölkələr ya post-industrial səviyyədə texnoloji kamilliyə çatmış , ya da elmi-texniki tərəqqini öz təsərrüfatında tətbiqi ilə nailiyyət qazanmış ölkələrdir.Elə məhz dünyanın ən nəhəng 25 neft istehlak edən ölkələrin 10-u inkişaf etmiş, 8-i yeni sənayeləşmiş ölkələrdir.Bazar münasibətləri şəraitində beynəlxalq dərəcəli ixtisaslaşma və ölkələrin spesifik sahələrə üstünlük verməsi vahid dünya bazarı , o cümlədən ən böyük əhəmiyyət kəsb edən dünya neft bazarının tərəqqisinə gətirib çıxarır.

Hazırda dünya bazarında üstünlük əldə etmək ,bazar subyektlərinin hərəkətlərini nəzarətdə saxlamaq nəhəng dövlətlərin xarici siyasətində prioritet təşkil edir.

Namiq Orucov,
dissertant
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İnvestisiyalar: mahiyyəti və uçotda tanınma kriteriyaları

Müəssisə və firmaların uçot-hesabat sistemində kifayət qədər tez-tez işlədilən anlayışlardan (terminlərdən) biri investisiyalardır. Bu da onunla bağlıdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyətin fasiləsizliyini təmin etmək üçün mütəmadi olaraq investisiya qoyuluşları həyata keçirilməlidir. Bunun üçün isə müvafiq resurslar lazımdır. Belə olan halda “investisiyalar” anlayışının özündə nəyi əks etdirdiyini, onun hansı məna köəsb etdiyini araşdırmaq mühüm zərurətə çevrilir. Araşdırmalar göstərir ki, investisiyalara uçot-hesabat obyektı olsa da bu sistemdə onun mahiyyəti kifayət qədər, hətta de3mək olar ki, heç açıqlanmamış qalır. Nə beynəlxalq, nə də milli uçot-hesabat standartlarının tərkibində bütövlükdə investisiyaların mahiyyəti, təsnifatı, qiymətləndirilməsi, uçotu və hesabatda əks etdirilməsinə həsr edilmiş ayrıca standarta rast gəlinmir. Investisiyaların maliyyələşdirmə mənbələri də uçot sistemində öz əksini tapmır.

İnvestisiyaların mahiyyəti və məzmunu iqtisadi nəzəriyyədə daha geniş açıqlanır. Ancaq burada da hyəmin anlayışın mahiyyəti və məzmununa vahid mövqə yoxdur.

Məsələn, avstriya məktəbinin nümayəndələri investisiyaları gələcək tələbatın daha yaxşı ödənilməsi naminə cari tələbatın ödənilməsindən imtina edilməsi kimi xarakterizə edirlər.

Görkəmli amerika iqtisadçıları Pol A.Samuelson və V.D.Nordhans investisiyaları kapital qoyuluşları ilə eyniləşdirəcək onları iləzində ölkəmiz kapital ehtiyatlarının, yəni binaların və tikililərin, maşın və avadanlıqların, həmçinin mal-material ehtiyatlarının artması kimi qəbul edirlər.

İqtisadi ədəbiyyatlarda investisiyalara digər, zahirən fərqli tərəfləri də verilir:

“investisiya

– gəlir əldə edilməsi və müsbət səmərəyə nail olunması üçün ölkə daxilində, eləcə də ölkə xaricində kapital qoyuluşudur”; “Gəlir əldə etmək məqsədilə təsərrüfat fəaliyyətinə qoyulan aktivlərin (vəsaitlərin) bütün növləri investisiya adlandırılır”.

Göründüyü kimi bir qrup iqtisadçılar investisiyaların mahiyyətini ölkədə kapital ehtiyatlarının artırılması ilə bağlayır, digərləri isə investisiya qoyuluşlarında əsas məqsədin gəlir əldə edilməsi olduğunu vurğulayırlar.

Birinci qrup iqtisadçılar investisiyaların mahiyyətinə makroiqtisadi baxımdan yanaşırlar. Doğrudan da kapitalın artımı bütövlükdə cəmiyyətin, onun üzvlərinin maddi və mənəvi tələbatının daha yaxşı ödənilməsi məqsədini güdür, buna isə əmtəələrin və xidmətlərin həcmnin artırılması yolu ilə nail olmaq mümkündür. Ancaq birinci qrup iqtisadçıların investisiyalara verdiyi tərif mikroiqtisadi baxımdan məqbul deyil, çünki mikroiqtisadiyyatı təmsil edən instisional vahidlərin, yəni müəssisə və firmaların investisiya qoyuluşunda məqsəd özlüyündə kapital ehtiyatlarını artırmaq deyil, onlardan mənfəət əldə etməkdir. Odur ki, ikinci qrup iqtisadçıların investisiyalara verdiyi tərif yalnız müəssisə və firmaların fəaliyyətinə rəğmən qəbul edilə bilər.

Zənnimcə, mikroiqtisadi səviyyədə investisiyalara aşağıdakı kimi tərif verilməsi daha məqsədəuyğun olardı: investisiyalar mənfəət, renta və faiz, dividendlər şəklində vəsait qoyuluşlarının məcmusudur. Verilən tərif investisiyaların hansı şəkildə ola biləcəyini dəqiq əks etdirir.

Investisiyalar iqtisadi ədəbiyyatlarda yalnız mahiyyət və məzmun baxımından deyil, tərkib-struktur baxımından da fərqləndirilir. Belə ki, investisiyalar ümumi daxili məhsulun (ÜDM) tərkib hissəsi kimi göstərilir. İstehlak malları və xidmətlərini çıxmaqla ÜDM-un qalan hissəsi ümumi investisiyalar kimi müəyyən edilir, yəni ümumi investisiyalar kapitalın ehtiyatlarını əks etdirir. Ümumi investisiyalara il ərzində mövcud olan maddi və qeyri-maddi aktivlərin bərpasına, həm də aktivlərin artırılmasına yönəldilən vəsaitlər daxildir. Belə investisiyaların bütövlükdə məcmusu real investisiyalar adlandırılır. Ümumi investisiyalar üzrə göstərici cəmiyyətin yaxud ayrı-ayrı instisional vahidlərin kapitalının yaxud aktivlərinin artmasını əks etdirmir. Məsələ burasındadır ki, ümumi investisiyalar göstəricisi onların nə qədər hissəsinin mövcud maddi və qeyri-maddi aktivlərin bərpasına yönəldilmiş olduğunu müəyyən etməyə imkan vermir. Buna görə də xalis investisiya göstəricisindən istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur. Xalis investisiyalar ümumi investisiyalar ilə yığılmış amortizasiya arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Ümumi investisiyalar ilə xalis investisiyalar artım templərinin müqayisəsi texnologiyaların, informasiya vasitələrinin tətbiqinin nə vəziyyətdə olduğu barədə fikir yürütmək üçün əsas hesab olunur. ancaq təəsüflə qeyd etmək lazımdır ki, mövcud uçot sistemi ümumi və xalis investisiyaların kəmiyyəti və dəyişilməsi templəri barədə dəqiq və obyektiv informasiya formalaşdırmağa imkan vermir. İqtisadi ədəbiyyatlarda “real investisiyalar” və “portfel investisiyalar” anlayışlarına da rast gəlinir. Real investisiyalar adətən maddi və qeyri-maddi aktivlərin formalaşdırılmasına sərf olunan vəsaitlərin məcmusu kimi, portfel investisiyalar isə maliyyə aktivlərinin əldə edilməsinə yönəldilən vəsaitlərin məcmusu kimi başa düşülür. Ancaq uçot üzrə ədəbiyyatlarda real investisiyalar adətən “kapital qoyuluşları”, portfel investisiyalar isə “maliyyə qoyuluşları” terminləri ilə ifadə olunur. Aydın ki, müxtəlif terminlər obyektin iqtisadi mahiyyətini və məzmununu dəyişdirmir. Bununla belə həm makro, həm də mikro səviyyələrdə eyni mənə kəsb edən müxtəlif anlayış və ya terminlərin istifadəsi ümumi

iqtisadi dilin mürəkkəbləşməsinə gətirib çıxarır. Məlumdur ki, investisiyalara qoyulan vəsaitlərin nəticəsi olaraq maddi, qeyri-maddi və maliyyə obyektləri o zaman aktivlər kimi tanına bilər ki, onlar müəyyən kriteriyalara cavab versin. Bu cür kriteriyalar maliyyə hesabatlarının hazırlanması və təqdim edilməsi prinsiplərində və Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının Konseptual Əsaslarında təsbit edilmişdir. Həmin sənədlərdə investisiyaların nəticəsi kimi yaranan aktivlər o zaman maliyyə hesabatının elementi kimi tanına bilər ki:

- a) Onların gələcəkdə müəssisəyə iqtisadi fayda gətirmək ehtimalı vardır;
- b) Onların dəyərini etibarlı şəkildə ölçmək mümkündür.

Gələcəkdə müəssisəyə iqtisadi fayda gətirmə ehtimalı yaratmayan investisiyalar aktivlər kimi deyil, dövri xərclər, yaxud zərərlər kimi tanınmalıdır.

Investisiyaların nəticəsində yaranan aktivlərin dəyərini dəqiq və etibarlı şəkildə müəyyən edilə bilməməsi də eynilə dövri xərclər, yaxud zərərlər kimi əks etdirilir. İkinci kriteriyanın tələbi ondan ibarətdir ki, investisiyaların səmərəliliyi dəqiq müəyyən edilsin. Məsələn bundadır ki, investisiyaların (aktivlərin) iqtisadi səmərəliliyi onların kəmiyyətinin onlardan əldə olunacaq iqtisadi faydanın (mənfəətin və s.) kəmiyyəti ilə müqayisə edilməsi yolu ilə müəyyən olunur.

Ruhəngiz Əliyeva,
baş müəllim
Azərbaycan Universiteti
ruhəngiz.eliyeva.74@mail.ru

İqlim dəyişmələrinin ekoloji miqrasiyaya təsiri

İqlim dəyişmələri müasir dövrün ən global məsələlərindən biridir. Bu dəyişmələr nəticəsində təbiətdə gedən proseslərin intensivliyi, onların baş verməsində iştirak edən amillərin təsiredici rolu dəyişir. Bu da təbii fəlakətlərin intensivliyinin artmasına səbəb olur. İqlim dəyişmələrinin nəticəsi olaraq ekoloji miqrasiya prosesləri daha da aktuallaşır. İqlim dəyişmələri nəticəsində təbiətdə gedən proseslərin intensivliyi, onların baş verməsində iştirak edən amillərin təsiredici rolu dəyişir, bu da bir çox hallarda təbii-dağıdıcı hadisələrin baş verməsi üçün əlverişli şəraitin yaranmasına, təbii fəlakətlərin intensivliyinin artmasına səbəb olur. İqlimlə bağlı təbii fəlakətlər arasında daşqınlar öz dağıdıcı təsirlərinə görə yer tutur.

Əlverişsiz təbii-dağıdıcı proseslərin, o cümlədən iqlim dəyişmələrinin nəticəsi olaraq baş vermiş ekoloji miqrasiya prosesləri, yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olmuş insanların sosial müdafiəsi və adaptasiyası bütün dünyada bir çox elmi tədqiqatların və layihələrin predmetidir. Təbii fəlakətlərin yaşayış məntəqələrinə və onların əhalisinə təhlükə törətdiyi Azərbaycanda ekoloji miqrasiya məsələsinə dair uzun müddət geniş tədqiqat aparılmamışdır. Bu baxımdan beynəlxalq təcrübəni nəzərə almaqla ekomiqrasiyanın bir sosial və demoqrafik proses kimi əsaslandırılması və öyrənilməsi aktual olan məsələlərdəndir. Təbii fəlakət, yaxud əlverişsiz təbiət hadisələri və təzahürləri nəticəsində öz yaşayış yerini birdəfəlik və ya müvəqqəti olaraq tərk edən əhali ekoloji miqrant, yaxud sadəcə ekomiqrant adlandırılır.

Respublikamızda bu miqrasiya növü ilə üzləşən ölkələr sırasındadır. Əhali miqrasiyası təkcə əhalinin mexaniki hərəkəti deyil, mürəkkəb ictimai proses olub onların sosial-iqtisadi və mədəni həyatının tərəflərini əhatə edir. Ekoloji proseslər, iqlim dəyişikliyi və insan mobilliyi arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə dair məsələlər Azərbaycan Respublikasının miqrasiya siyasətinin, həmçinin ekoloji miqrasiya və fəlakət risklərinin azaldılması üzrə müvafiq strategiyaniin aparılmasını daha da aktuallaşdırır. Əhali miqrasiyası ilk növbədə, demoqrafik proseslərə güclü təsir edir. Miqrasiya həmçinin əhalinin yaş və sosial

strukturunun dəyişməsində özünü göstərir. Azərbaycanda ekoloji dəyişikliklərin və iqlim dəyişikliklərinin insan mobilliyi və yaşayış şəraiti ilə əlaqədar təsirlərinə dair tədqiqatların aparılması zərurətini yadır. Bu sahədə araşdırmaların aparılması vacib məsələlərdən biridir.

Son illər ərzində təbii fəlakətlər səbəbindən minlərlə insanın öz yaşayış yerlərini (ən azı müvəqqəti) dəyişmələrinə və onların bir qisminin Xəzər dənizində suyun səviyyəsinin dəyişməsi səbəbindən köçürülməsinə baxmayaraq Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri və ekoloji miqrasiya və yerdəyişmə məsələləri nəzərə alınmalıdır. Digər tərəfdən isə əhali mobilliyin səbəbi kimi ekoloji dəyişiklik və miqrasiya dəyişikliyi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Ülviyyə Niftəliyeva,
dissertant
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müəssisənin innovasiya siyasətinin formalaşmasının konseptual modeli

Müəssisənin strateji vəziyyətinin mümkün inkişaf proqnozlaşdırılmasının aparılması və perspektiv fəaliyyət hədəflərinin müəyyən edilməsi onun normal inkişafını və əməli fəaliyyətini təmin edir. İnnovativ inkişaf şəraitində bu məsələ ön plana keçir, çünki müəssisələr xarici mühitin və fəaliyyət nəticələrinin qeyri-müəyyənliyi şəraitində fəaliyyət göstərirlər. Bu baxımdan, müəssisənin həyat dövrü fazasının, innovator müəssisənin və onun məhsulunun üzvi sintezi kontekstində müəssisənin cari vəziyyətinin müəyyən edilməsinə yanaşma əsasında innovativ müəssisənin siyasətinin formalaşması üzrə konseptual modelin işlənməsi tədqiqatın aktual və əhəmiyyətli vəzifəsi sayılır.

Ölkə Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı" və 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" maşınqayırma müəssisələrində innovativ biznes proseslərinin idarə edilməsinə mane olan amillərin araşdırılmasına və onların aradan qaldırılması yollarının həllinə yönəldilmişdir. Həmin tarixi sənədlərdə ölkənin maşınqayırma müəssisələrində müasir idarəetmə sistemini qurmaq məqsədilə səylərin gücləndirilməsi, idarəetmə sistemləri, o cümlədən korporativ idarəetmə üzrə standartların tətbiqi sahələrinin genişləndirilməsi nəzərdə tutulur.

İqtisadi ədəbiyyatda dövlətin innovativ fəaliyyəti tənzimləməsinin birbaşa və dolaylı istiqamətləri fərqləndirilir. Birbaşa təsir üsulunda dövlət innovativ inkişafı maliyyələşdirir, kreditləşdirir, lizinq xidməti göstərir, fond əməliyyatları aparır. İnnovativ inkişafın planlaşdırılması və proqramlaşdırılması, həmçinin dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətini də birbaşa tənzimləmə siyasətinin arsenalına aid edilir. Dövlət dolaylı yolla tənzimlənmə üsulunda innovativ prosesi sürətləndirmək üçün münbit makro şəraiti yaradır və stimullaşdırma (vergi, gömrük və s.) siyasəti həyata keçirir. Heç bir müəssisə strateji vəziyyətin mümkün inkişaf proqnozlaşdırılması və perspektiv fəaliyyət hədəflərinin müəyyənliyi olmadan normal inkişaf edə və əməli fəaliyyət apara bilməz. İnnovativ inkişafa əsaslanan müəssisələrin fəaliyyəti şəraitində bu məsələ, xüsusilə kəskinliyi ilə seçilir, çünki onlar xarici mühitin yüksək qeyri-müəyyənliyi şəraitində və fəaliyyət nəticələrinin qeyri-müəyyənliyi şəraitində fəaliyyət göstərirlər.

Bu baxımdan, mezo-mühit həyat dövrü fazasının, innovasiyaya əsaslanan müəssisənin və onun məhsulunun üzvi sintezi kontekstində müəssisənin cari vəziyyətinin müəyyən edilməsinə yanaşma bazasında innovativ müəssisənin siyasətinin formalaşması üzrə konseptual modelin işlənməsi tədqiqatın aktual və əhəmiyyətli bir vəzifəsi hesab

olunmalıdır. Məhz bu aspektdən yanaşdıqda innovasiya siyasətinin formalaşması üzrə konseptual modelin işlənib hazırlanması üçün aşağıdakı əsas tələblər müəyyən edilməlidir:

- müəssisənin vəziyyətinin müayinəsində xarici və daxili mühit amillərinin nəzərə alınması;
- innovativ müəssisənin həyat dövrü fazasının onun gələcək inkişaf tendensiyalarına təsirinin nəzərə alınması;
- müayinə prosesinə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəricilərinin daxil edilməsi;
- proqnozlaşdırma prosesinin davamlılığını təmin edilməsi;
- proqnoz ssenarilərin dəqiqləşdirilməsi və konkretləşdirilməsi üçün müəssisənin mövcud vəziyyət haqqında praktiki biliklərin daimi yenilənməsi.

Komplekslilik prinsipi idarəetmədə kompleks yanaşmanın təzahürü sayılır və « iqtisadi, sosial, texniki, ekoloji, eləcə də istehsal, sahibkarlıq və idarəetmə fəaliyyətinin digər aspektləri» kimi şərh olunur. Bu tərifdən görüldüyü kimi, komplekslilik prinsipi sistemli yanaşmanın təzahürü sayılır və bu prinsiplərin məna yüklənməsinin prinsiplial yüklənməsi haqqında danışmağa hüquqi əsas verir, məlum olduğu kimi, kompleks dedikdə, daha dayanıqlı daim qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı asılılıqda yerləşən system başa düşülür.

Optimallaşdırma (səmərəlilik) prinsipi optimallaşdırılma yanaşmasının təzahürüdür. Bu prinsipə görə keyfiyyət göstəricilərindən riyazi üsulların, ekspert üsulların, mühəndis-iqtisadi hesablamaların köməyi ilə kəmiyyət göstəricilərinə keçid məcburi sayılır. A.N. Asaula görə, optimallaşdırma prinsipinə əməl olunması zamanı «texniki-təşkilati və iqtisadi göstəricilər arasında asılılıq, eləcə də əsas iqtisadi fəaliyyət mexanizmləri» istifadə olunur.

İqtisadiyyatın səmərələşdirilməsi və effektivləşdirilməsinin əsas məqsədi daimi və sabit artımın əldə edilməsi sayılır ki, bunun üçün isə aşağıdakı şərtlər zəruridir: iqtisadiyyatın struktur cəhətdən yenidən qurulmasının fəal ardıcıl həyata keçirilməsi, əlverişli sahibkarlıq və investisiya mühitinin yaradılması və dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən iqtisadi proseslərin institusional tənzimlənməsinin effektivliyinin yüksəldilməsi. Onun rəqabət üstünlüklərinin yüksəldilməsi məqsədi ilə səmərələşdirmə və effektivləşdirmə prinsipi aşağıdakıları nəzərdə tutur: daxili və dünya bazarlarında əmtəə və xidmətlərin yerli istehsalçıların rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə köməklik göstərilməsi; yüksək emal dərəcəsinə malik məhsul istehsal sahələrinin və xidmət sferası sahələrinin payının yüksəldilməsinə tərəf struktur maneərin təmin edilməsi; yığılmış struktur deformasiyaların düzəldilməsi - büdcə subsidiyaları sistemi ilə süni müdafiə edilən iqtisadiyyatın qeyri-rentabelli sektorun ixtisarı, təbii inhisarlar tərəfindən vergi ödənişlərinin sabitləşdirilməsi; keçid dövrünün az effektiv strukturlarının fəaliyyətinin tam dayandırılması (dövlət və xüsusi mülkiyyətin, istehlak və birja bazarlarının, innovasiya mexanizmlərinin, inzibati idarəetmənin və s.), yeni strukturların yaradılması, öz fəaliyyətini yeni informasiya texnologiyaları, qlobal və regional inteqrasiya proseslərinin gücləndirilməsi bazasında həyata keçirən kommersiya və sahibkarlıq strukturların inkişaf templərinin artırılması.

Müəssisənin perspektiv innovasiya siyasətinin formalaşmasının konseptual modelin formalaşması prinsipləri bizə gələcək modelin əsas elementlərini (bloklarını) ayırmağa və hər bir blokun məqsəd və vəzifələrini müəyyən etməyə imkan verir.

Innovativ layihələrin seçilməsi bloku aşağıdakı vəzifələr kompleksi vasitəsilə reallaşdırılır:

- hər bir alternativ ssenari üçün müəssisənin innovativ mühitin və innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi;
- innovativ strategiya tipinin müəyyən edilməsi;
- reallaşdırma dərəcəsinə görə ssenarilərin rəyirə edilməsi;
- innovasiya siyasətinin formalaşdırılması;
- müəssisənin müvafiq perspektivli hədəfləri üzrə innovativ layihələrin müəyyən edilməsi;

- seçilmiş innovativ layihələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

Konseptual modelin əsas bloklarının uğurla reallaşdırılması üçün vahid təminədiçi blok işə salınır. Onun başlıca vəzifəsi əsas blokların reallaşdırılması üçün şərait yaratmaqdır. Bura perspektiv innovasiya siyasətinin (işə qəbul, təşkilati, metodiki) formalaşması prosesinə informasiya və resurs dəstəyi məsələlərinin həlli üçün zəruri baza və təklif edilən modelin reallaşdırılması zamanı informasiya axınlarının hərəkəti daxildir. Ona görə də işlənib hazırlanmış modellərdə həm kəmiyyət və həm də keyfiyyət göstəriciləri, bu göstəricilərin qiymətləndirilməsi metodları fərqli olacaqdır.

Эльмир Гулузаде,
диссертант
Национальной Авиационной Академия
elmir.guluzadeh@gmail.com

Аэропорты «хабы» и анализ их потенциала развития

Функционирование Аэропорта Гейдар Алиев в настоящее время и направление потоков (местных и региональных маршрутов) авиаперевозок как пассажирских, так и грузовых показывают, что самый большой аэропорт в регионе обеспечивает основную часть международных воздушных перевозок.

Учитывая этот факт и показатели экономического, политического и геополитического развития воздушного транспорта Азербайджанской Республики, а соответственно, местоположение его аэропортов, определяющее их значимость и статус, опорную сеть аэропортов можно представить как экономическую структуру, включающую аэропорты регионального значения. При таком подходе Аэропорт Гейдар Алиев будет представлять собой как крупный аэроузел аэропорт – хаб. «Узловой аэропорт» (hub airport) - это аэропорт, который служит координирующей соединительной точкой – узлом, где большое количество рейсов из большого количества пунктов сходятся в одном месте в течение короткого промежутка времени с тем, чтобы пассажиры могли легко пересесть на другие вылетающие рейсы в равное большое количество пунктов вылета в короткий промежуток времени, где пересадка пассажиров с рейса на рейс составляет относительно высокую долю в общем объеме перевозок. Однако в связи с тем, что минимальное время стыковки рейсов требует соответствующего обеспечения «пиковых нагрузок», пропускная способность аэропорта должна быть достаточной, то есть аэропорт должен обеспечивать «пиковую» часовую пропускную способность летного поля и аэровокзала. Следовательно, такой аэропорт должен быть оснащен под обеспечение этих условий, его оснащение должно соответствовать международным стандартам и быть высоконадежным. Таких аэропортов не должно быть много как по основному требованию – объему авиаперевозок, так и по необходимому объему капиталовложений в его оснащенность.

Эффективное функционирование многих зарубежных аэропортов говорит о том, что наиболее перспективной тенденцией развития мировой сети аэропортов является их превращение в крупные авиатранспортные узлы – хабы, способствующие развитию авиаперевозок по принципу «ступица – спицы»

Анализ мирового опыта работы узловых аэропортов позволяет определить особенности их функционирования: интенсивность взлетно-посадочных операций воздушных судов превышает 40 в/п в час, работа аэропорта разделяется на 4-5 повторяющихся циклов, состоящих из трех 60-минутных интервалов (прибытие ВС, перерыв, отправление). При переоснащении аэропорта основное внимание

уделяется аэровокзалу – терминалам, которые должны четко организовывать движение пассажиропотоков, обязательное применение системы автоматической сортировки багажа, регистрацию путем использования свободного метода регистрации, расширение площадей таможенного, паспортного, санитарного контролей, внедрение новых автоматизированных систем информатизации и связи. Это то, что касается систем по обслуживанию пассажиров.

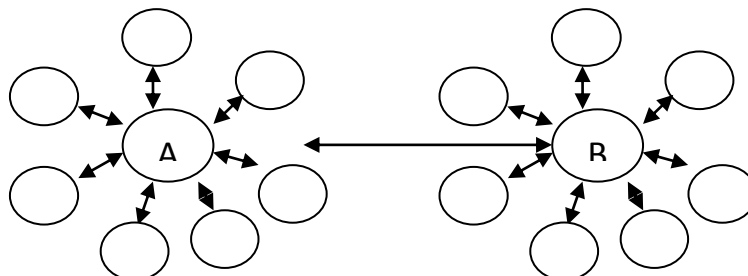

Схема авиаперевозок по принципу «ступица–спицы»

Нужно постараться скоординировать деятельность Аэропорта Гейдар Алиев с действующими Европейскими узловыми аэропортами Лондон, Париж и др. особенно по транзитным маршрутам. Реструктуризация аэропорта Гейдар Алиев превратил Баку в конкурентоспособный авиатранспортный узел, вбирая в себя значительное по своему масштабу число трансконтинентальных трансфертных трасс.

Elşən Orucov,
dissertant
Azərbaycan Universiteti
orujov_2022@yahoo.com
e.orujov@worldhope.az

Azərbaycan Respublikasının BVF ilə müasir əlaqələrinin problemləri

Azərbaycanın Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə 1992-ci ildən üzvlüyünə qəbul olandan indiyədək əməkdaşlığı daima artan istiqamətdə getmişdir. Üzv olduğu vaxtdan Azərbaycanın bu qurumdakı kvotası 1999-cu ildə artaraq 160.9 milyon SDR (1 SDR = 1.37941 ABŞ dolları) və yaxud XHH-a (225 milyon dollar) çatmışdır. Başqa sözlə, BVF-nin ümumi kvotasının 0,07%-i, səs hüququ isə 2346 və ya ümumi səslərin 0,09%-i həcmindədir. Təbii ki, müstəqil iqtisadi siyasətə malik bir dövlət kimi respublikamızın iqtisadi vəziyyəti stabilləşdirmək və inkişafı bərpa etmək üçün fondun dəstəyindən istifadə olunması çox önəmli idi. Ona görə də fonda üzv kimi daxil olmağın çox böyük əhəmiyyəti vardır. Müstəqilliyin bərpa olunması dövründə BVF-nin maliyyə dəstəyi ilə aparılmış struktur islahatları proqramı daxili və xarici balansın tarazlaşdırılması və iqtisadi sabitliyin təmin edilməsinə töhfə vermişdir.

BVF ilə Azərbaycan Hökuməti arasında Maddələr Sazişinin IV Maddəsinə uyğun olaraq bu günə kimi Azərbaycan hökumətin iqtisadi proqramların həyata keçirilməsinin dəstəklənməsinə təqdim edilmiş maliyyə yardımları ilə yanaşı, BVF texniki yardım, institusional və monetar idarə etmədə potensialın artırılması üzrə Azərbaycanda bir sıra sahələrdə, o cümlədən dövlət xərclərinin idarə olunması, vergi-gömrük siyasəti və idarə olunması, mərkəzi bankçılıq, bank nəzarəti, pul siyasəti və statistika sahələrində texniki

yardımlar da göstərmişdir. Azərbaycanda makroiqtisadi təhlillər və siyasət, maliyyə proqramlaşdırılması, fiskal siyasət və idarəçilik, mərkəzi bank mühasibatlığı və bank nəzarəti sahələrində BVF tərəfindən təmin edilmiş təlimlərdən faydalanılmışdır.

BVF ilə əməkdaşlıq çərçivəsində bank nəzarəti çərçivəsinin gücləndirilməsi məqsədilə tənzimləyici normativ aktların və likvidlik normalarının təhlil edilməsi, likvidlik tələblərinin təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələrin verilməsi, nəzarət təcrübəsi, həmçinin çirkli pulların yuyulması və terrorizmin maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması, bu sahədə bank nəzarətinin gücləndirilməsi, pul və məzənnə siyasəti çərçivəsinin təkmilləşdirilməsi, orta müddətli perspektivdə sərbəst üzən məzənnə rejiminə keçid, həmçinin, Mərkəzi Bankın monetar, makroiqtisadi, real və xarici sektorlar üzrə statistik göstəricilərdəki kəmiyyət və keyfiyyət meyarlarının artırılması, statistik proseslərin formalaşması işini təkmilləşdirilməsi üzrə məsləhət xidmətinin göstərilməsi məqsədilə BVF-nin missiyasının səfərləri mütəmadi təşkil olunur.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun əsas məqsədi inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişafını dəstəkləməkdir. Eyni zamanda, ölkənin iqtisadi inkişafında beynəlxalq maliyyə institutlarının, eləcə də Beynəlxalq Valyuta Fondunun rolu əvəzəlməzdir. Xüsusən də, Azərbaycan kimi keçid şəraitində olan ölkələr üçün bu daha vacibdir. Təkcə BVF tərəfindən 1995-2001-ci illərdə Azərbaycana ayrılmış kreditlərin ölkədə nə dərəcədə iqtisadi-maliyyə sabitliyi yaratdığını nəzərdən keçirmək bəs edər. Həmin dövrdə BVF tərəfindən ayrılan maliyyə və digər yardımlar Azərbaycan iqtisadiyyatının planlı Sovet sistemindən tələb və təklif əsasında formalaşan kapital münasibətlərinə keçməsinə təmin etdi.

Azərbaycanın BVF-dən aldığı kreditləşmə mexanizmləri aşağıdakı cədvəldə daha aydın verilmişdir.

**Azərbaycan-BVF: Kredit razılaşdırılması tarixi 01 may 1984-cü ildən
31 mart 2015-ci ilədək (Mln SDR-lə)**

Kreditləşmə mexanizmi	Razılaşma tarixi	Müddəti (Son tarix)	Razılaşdırılmış məbləğ	İstifadə edilmiş məbləğ	Nominal dəyəri
Genişləndirilmiş Kredit	06.07.2001	04.07.2005	67,580	54,710	16,731
Genişləndirilmiş kredit	20.12.1996	19.03.2000	93,600	81,900	0
Genişləndirilmiş kredit	20.12.1996	19.03.2000	58,500	53,240	0
Stend-bay krediti	17.10.1995	16.10.1996	58,500	58,500	0
	Cəmi		278,180	248,350	16,731

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının internet saytı-www.cbar.az

BVF ilə Azərbaycan Respublikasının əməkdaşlığına dair bu təklifləri qeyd etmək olar:

İcra ilə bağlı məsələlər daha çox diqqət ayırmaq. BVF mövcud layihələrin icrasına diqqəti artırmalı və yalnız o halda yeni layihələri nəzərdən keçirməlidir ki, mövcud icra vəziyyəti buna zəmanət versin. Diqqət əsasən mövcud layihələr çərçivəsində nəticələrə nail olmağa yönəldilməlidir. İcra vəziyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə ləngidiyi layihələri maliyyə təşkilatı və hökumət ləğv etməyi nəzərdən keçirməlidir ki, daha tez uğurun əldə oluna biləcəyi layihələrə daha yaxşı diqqət yetirsin.

BVF-nin fəaliyyəti kasıb ölkələrin marağına əsaslanmalıdır. Beynəlxalq Valyuta Fondunun göstərdiyi fəaliyyət yalnız güclülərin maraqlarından irəli gələn yox, həm də kasıbların maraqlarını əks etdirməlidir. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları kasıb ölkələrdə

Yoxsulluğun Azaldılması Strategiyasının həyata keçirərkən bu ölkələri asılı hala salacaq təzyiqlər etməməlidirlər.

Milli dövlətlər yeni layihələri seçərkən əsas prioritet sahələrə diqqət ayırmalıdırlar. Məsələn, Azərbaycan beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə kənd təsərrüfatı və ümumiyyətlə qeyri-neft sektoru üzrə əməkdaşlığa can atmalı, bu istiqamətdə yerli istehsalın təşkilinə və ixracın artımına nail olmalıdır.

Azərbaycan eyni zamanda ekoloji layihələrin həyata keçirilməsinə maraqlı olmalıdır. Xüsusilə də, neftlə çirklənmiş ərazilərin reabilitasiyası üçün layihələrin maliyyələşdirilməsinə beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının diqqətini cəlb etməlidir.

Fərrux Rəhimov,
assistent
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
farukrehimov@gmail.com

Ali təhsil mərkəzlərində təşəbbüskarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi mexanizmləri – biznes inkubasiya mərkəzlərinin misalında

Yenilikçi fikirlərin və innovativ ideyaların istehsalata tətbiqinin günü-gündən əhəmiyyət qazandığı, elm-təhsil və sənayenin inteqrasiyasının önəminin artdığı müasir iqtisadi şəraitdə, yeni ideyaların və akademik təşəbbüskarlığın bünövrəsinin atıldığı ali təhsil müəssisələri də müasir çağırışlara cavab verərək yenilənməli, müvafiq təşkilati-strukturlar yaradılmalıdır. İnformasiya cəmiyyətinin tələbələrindən biri kimi universitetlərin tədris yolu ilə ixtisaslı insan resursu yetişdirmək və tədqiqat apararaq informasiya istehsal etmək funksiyalarından əlavə, istehsal etdikləri informasiyanın innovasiya fəaliyyətlərinə töhfə verməsi və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində tətbiqi məsələlərinin (mexanizmləri) işlənilməsi tələb olunur.

Müasir dövrdə universitetlər milli innovasiya sistemində yenilikçilik və təşəbbüskarlığı dəstəkləyən informasiya mərkəzinə çevrilir. Bu anlayışları dəstəkləyən biznes inkubatoru, texnologiya transferi mərkəzi, texnopark və aqropark kimi qurumların əhəmiyyəti artır. Təcrübə göstərir ki, fermer təsərrüfatları ilə (o cümlədən digər tərəfdaşlarla) qarşılıqlı əlaqələrin formalaşdırılması, startap layihələrini dəstəkləyən mexanizmlərin işlənilməsi, əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması və patent gəlirlərinin idarə edilməsi proseslərində universitetin tərkibində fəaliyyət göstərən biznes inkubatorunun rolu böyükdür.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda, “Azərbaycan–2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə (7.2.5. *Prioritet 2.5. Aqrobiznesin inkişafına dəstək infrastrukturunun formalaşdırılması*; 7.5. **Strateji hədəf 5. Kənd təsərrüfatı sahəsində elm, təhsil və informasiya-məsləhət xidmətləri sisteminin inkişaf etdirilməsindən irəli gələn məsələlər**) o cümlədən “Kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə (**Strateji hədəf 4. KOS subyektlərinin bilik və bacarıqlarının artırılması, qabaqcıl təcrübələrin tətbiqinin sürətləndirilməsi, Strateji hədəf 5. İnnovasiyaların təşviqi, KOS subyektləri üçün araşdırma və inkişaf fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi**) biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Bu sahədə milli strategiyanın vacib komponentlərindən biri də aqrar sahədə startapların sayının artırılması, kiçik və orta sahibkarlığın innovativ inkişafını təmin edəcək aqrobiznes inkubatorlarının yaradılmasıdır. Beynəlxalq təşkilatlar və dövlət orqanları innovativ sahibkarlığın stimullaşdırması istiqamətində bir çox tədbirlər həyata keçirir. Bu sahədə səmərəli nəticələr əldə etmək üçün

inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini öyrənərək, eləcə də Azərbaycanın sosial-iqtisadi potensialını nəzərə alaraq, uyğun modelin təklif edilməsi əhəmiyyətli məqamdır. Bununla bağlı elmi araşdırmalara əsaslanan nəticələrin əldə edilməsi və onların tətbiqi mexanizmi işlənməlidir.

Bu məqsədlə yerinə yetirdiyimiz “Aqrar sahənin inkişafında texnoparklardan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi (Azərbaycan Respublikasının materialları əsasında) mövzulu dissertasiya işinin tərkib hissəsi olaraq müxtəlif ölkələrin və universitetlərin biznes inkubatoru, texnologiya transferi mərkəzi, texnopark və aqropark kimi strukturlarının təcrübələri araşdırılmışdır. Beynəlxalq təcrübə və yerli şəraitin tədqiqi nəticəsində universitet tələbələri arasında təşəbbüskarlıqla bağlı fənlərin tədrisinə ehtiyac olduğu aşkar olunmuşdur. Sahibkarlıq anlayışından fərqli anlayış olan “təşəbbüskarlıq” anlayışını tələblərə izah etmək, onlarda təşəbbüskarlıq ruhunu gücləndirmək və inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində müstəqil elm sahəsi olan “təşəbbüskarlıq” (entrepreneurship) Azərbaycanda inkişaf etdirmək məqsədi ilə 2015-ci ildə etibarən ADAU-nun Menecment və aqrar marketing kafedrasında “Təşəbbüs və işgüzarlıq” fənni seçmə fənni olaraq tədris edilməyə başlanmışdır. Tələbələrin böyük marağına səbəb olan fənn artıq bir çox ixtisasda tədris edilir. Ali təhsil müəssisələrdə tələblərin (və akademik heyətin) təşəbbüskar ideyalarının dəstəklənməsi, yeni yaranan (və yaranmaqda olan) startaplar üçün lazımı maddi-texniki bazanın və maliyyə dəstəyinin təmin edilməsi üçün biznes inkubasiya mərkəzləri yaradılır. Inkubasiya mərkəzi öz iştirakçılarını strateji və əlavə dəyər malik monitoring və biznes məsləhəti ilə təmin etmək məqsədilə yaradılan birgə ofis - iş yeridir. Beynəlxalq Biznes və İnnovasiya Birliyi (InBIA), inkubasiya mərkəzini “təşəbbüskarlıq fəaliyyətinin inkişafını təmin edən və onların ən həssas dövrlərində yaşaması və böyüməsinə kömək edən proqram” adlandırır. Başqa bir tərifi görə, “inkubasiya mərkəzləri iqtisadi inkişaf agentliklərinin köməyi ilə yaradılan və təşəbbüskarların inkişafını sürətləndirmək və dəstəkləmək üçün nəzərdə tutulan yeni və tanınmış təşkilati strukturlarıdır.” Inkubasiya mərkəzləri uğurlu şirkətlər “istehsal edir” və maliyyə cəhətdən davamlı və sərbəst hərəkət edə biləcək şirkətlər biznes inkubasiya mərkəzlərini tərk edir. Başqa sözlə şirkətlər inkubasiya mərkəzindən “məzun olurlar”. Inkubasiya mərkəzlərinin əsas məqsədi onların müəyyən etdiyi meyarlarda uğurlu qazanacaq, yenilik və regional inkişafı dəstəkləyəcək müəssisələr yaratmaqdır. Bu məqamda inkubasiya mərkəzlərinin ən mühüm funksiyası, təşəbbüskarları öz fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsində yeni maliyyə qaynaqları əldə etməkdən təşəbbüsün ortaya çıxması üçün lazım olan digər informasiya və xidmətləri əldə edənə qədər dəstəkləməkdir.

Inkubasiya mərkəzləri ümumiyyətlə dörd komponent əsasında qurulur:

1. Inkubator rezidentinə nisbətən uyğun şərtlərlə icarəyə verilmiş ümumi ofis sahəsi,
2. Ümumi xərcləri azaltmaq üçün dəstək xidmətləri paketi,
3. Professional biznes dəstəyi və mentorluq (məsləhət),
4. Inkubasiya mərkəzləri və xarici biznes şəbəkəsi ilə əlaqə.

Yuxarıda sadalanan imkanların bir neçəsi (və ya hamısı) əksər universitetlərdə mövcuddur, lakin, bu imkanların bir yerə cəmləyib, bir qurum yaratmaq tələb olunur. Bunun üçün isə ən əsas amil insan resursu amilidir. Ali təhsil müəssisələrində çox vaxt bu cür yeni yanaşmalardan xəbərdar olan, xarici təcrübəni sürətlə öyrənib mövcud potensiala uyğunlaşdırmağı bacaran professor-müəllim heyəti çatışmır və nəticədə mövcud imkanlardan da kifayət qədər istifadə etmək mümkün olmur.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin mövcud şəraiti, yeni yaradılmış və yenilənmiş maddi-texniki bazanı nəzərə alıqda burada Aqrobiznes Inkubasiya Mərkəzinin qurulmasını üçün böyük imkanlar olduğunu söyləyə bilərik.

Kifayət Xudaverdiyeva,
dosent
Günay Mövsüмова,
aspirant
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
kifayat60@mail.ru

Təhsildə innovasiya texnologiyalarının tətbiqi və təhsil siyasətində prioritetlər

Son illər aparılan sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində ölkədə yüksək inkişafa nail olunmuşdur. Gerçəkləşdirilən islahatlar və genişmiqyaslı infrastruktur layihələri sosial-iqtisadi həyatın yenidən qurulması və davamlı inkişafı üçün şərait yaratmışdır. Ölkə qarşısında duran növbəti strateji vəzifə sosial-iqtisadi həyatın daha da modernləşdirilməsi və qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması yolu ilə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarətdir. Müasirləşdirmə, ilk növbədə, qabaqcıl texnologiyaların və idarəetmə üsullarının, elmi nailiyyətlər əsasında yaradılan innovasiyaların ölkənin sosial-iqtisadi həyatına uğurlu tətbiqi ilə bağlıdır. Bunun üçün prioritet istiqamət ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının sürətləndirilməsi ilə yanaşı, ölkədə insan kapitalının inkişafı, şəxsin müasir bilik və bacarıqlara yiyələnməsinin təmin edilməsidir. İnsan kapitalının inkişafı iqtisadiyyatın global sistemə uğurlu inteqrasiyası və ölkənin beynəlxalq rəqabətdən daha effektiv faydalanması prosesində ən mühüm şərtlərdən olub, ölkənin təhsil sisteminin başlıca vəzifəsini təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq şəxsə hərtərəfli bilik və bacarıqların verilməsi məqsədi ilə təhsil sisteminin institusional əsasları, infrastrukturunu və insan resursları inkişaf etdirilməlidir. Yüksək ixtisaslı elmi kadrların hazırlanması, fundamental elm sahələrinin üstün, inkişaf etdirilən sahə kimi gücləndirilməsi, təhsil və elmi fəaliyyətlərin inteqrasiyası, elm və təhsil mərkəzlərinin yaradılması, elmi müəssisələr və ali məktəblərin qarşısındakı süni maneələrin aradan qaldırılması dövlətimizin elm və təhsil siyasətinin strateji hədəfləridir.

Məlumdur ki, təhsil sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsi, innovativ fəaliyyət müasir təhsil sisteminin reallığı və tələbatıdır. Innovativ fəallıq müasir iqtisadiyyatın və sosial həyatın rəqabət qabiliyyətliliyini təmin edən əsas amildir. Elm, təhsil və biznesin, innovativ infrastrukturun inteqrasiyası, progressiv texnologiyaların tətbiqi rəqabətqabiliyyətli kadr hazırlığının vacib şərtidir. Milli innovasiya sisteminin infrastrukturunun yaradılması texnologiyaların transferi, innovativ-texnoloji sərbəst iqtisadi zonaların texnoloji inkubatorların yaradılması yolu ilə həyata keçirilməkdədir. Azərbaycanın milli təhsil sistemində innovasiyalar (elmi və texnoloji innovasiyalar) qanunauyğun xarakter kəsb edir. Məlum olduğu kimi, təhsilin məzmunu, forma və vasitələrinin tətbiqi bəşəriyyətin inkişaf səviyyəsi ilə şərtlənir, cəmiyyətdə aparılan sosial - iqtisadi, hüquqi, mənəvi və siyasi proseslərlə sıx bağlıdır. Milli təhsil sistemimizdə tətbiqi genişlənməkdə olan innovasiyalar sosial məzmun daşıyır və başlıca olaraq Azərbaycan təhsilinin modernləşdirilməsi və informasiyalaşdırılması ilə diqqəti cəlb edir. İnnovasiyaların yeniliyi elmi və texnoloji parametrlərinə və bazar mövqeyinə görə müəyyən olunur. Müasir dövrdə alimlər innovasiyaların texnoloji, istehsal, iqtisadi, ticarət, sosial idarəetmə və innovativ strategiya olmaqla 6 başlıca növünün adını çəkirlər. Müşahidələr göstərir ki, bir çox hallarda “innovasiya” və “texnologiya” anlayışları düzgün mənalandırılmır və adətən informasiya-kommunikasiya və fəal, interaktiv təlim texnologiyalarını nəzərdə tuturlar. Halbuki, müasir təhsil strategiyasının texnoloji bazasında 20-dək ən müxtəlif təhsil texnologiyasının adı çəkilir. Təhsilin modernləşdirilməsinin əsas məqsədi təhsil sisteminin dayanıqlı inkişaf mexanizmlərinin yaradılmasından, XXI əsrin çağırışlarına, ölkənin sosial və iqtisadi tələbatlarına uyğun etibarlı təhsil sistemi yaratmaqdan ibarətdir. Həyata keçirilən texnoloji innovasiyalar sırasında müasir informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları

başlıca yer tutur. Təhsildə innovasiya texnologiyalarının tətbiqi təlimə yeni yanaşmaya əsaslanan müasir təhsilləndirici texnologiyaların tətbiqini tələb edir. Müasir təhsilləndirici texnologiyalar ilk növbədə kreativ pedaqoji tərəkürə əsaslanmalı, hər bir təhsil alanın şəxsiyyətinin, yaradıcılıq potensialının inkişafına xidmət etməlidir. Təhsil texnologiyaları özündə təhsilləndirici prosesə aid olan istənilən sahəni – təhsil sisteminin idarə olunması, təhsil müəssisəsinin inkişafı, pedaqoji kollektivin formalaşması və s. aid olan fəaliyyətləri birləşdirir. Təhsilləndirici texnologiyaların strukturuna pedaqoji məqsədayönəlməlik, monitorinq və qiymətləndirmə, sərbəst şəkildə dünya təhsil məkanına çıxış, elektron 3 resurslardan və şəbəkə texnologiyalarından, mobil telefon, İnternet, faks, elektron poçtdan, elektron lövhələrdən sərbəst istifadə və s. daxildir.

Milli təhsil sisteminin Avropa və dünya təhsil məkanına inteqrasiyası XXI əsrdə təhsil sferasının daha önəmli və aktual problemlərindən biridir. Bu inteqrasiya müasir Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi və sosial-mədəni islahatlar və çağırışlar fonunda baş verir. Azərbaycanın 2005-ci ildə qoşulduğu “Baloniya Bəyənəməsi” milli təhsil sistemimizin inkişaf meyillərini müəyyənələşdirməklə yanaşı, onun başlıca prioritetlərini, milli təhsil standartlarının və modellərinin optimal seçiminə, təlim texnologiyalarının müasirləşdirilməsinə geniş meydan açmışdır. Pedaqoji texnologiyanın statusu elmi və innovativ əlamətlərlə səciyyələnir.

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası Azərbaycan Respublikasında, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında aparıcı mövqə tutan, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik təhsil sisteminin yaradılması üçün beş strateji istiqamətdə genişmiqyaslı tədbirləri nəzərdə tutur.

Birinci strateji istiqamət səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun yaradılmasına yönəlməşdir və təhsilin məktəbəqədər, ümumi, ilk peşə-ixtisas, orta ixtisas və ali olmaqla, bütün pillələri üzrə kurikulumların inkişafı kimi vacib hədəfi əhatə edir.

İkinci strateji istiqamət təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu istiqamət innovativ təlim metodlarını tətbiq edən, təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsini təmin edən səriştəli təhsilverənin formalaşdırılmasına xidmət edir və özündə təhsilverənlərin peşəkarlığının yüksəldilməsi, təhsilənlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə yeni sistemlərin qurulmasını, təhsilənlərin istedadının aşkar olunması və inkişafı ilə bağlı, habelə xüsusi qayğıya ehtiyacı olanlar üçün inklüziv təlim metodologiyasının yaradılmasını ehtiva edir.

Üçüncü strateji istiqamət təhsildə nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu istiqamət təhsil sisteminde tənzimləmə və idarəetmənin qabaqcıl beynəlxalq təcrübə əsasında müasirləşdirilməsi, təhsil müəssisələrində nəticəyönlü və şəffaf idarəetmə modelinin, təhsilin keyfiyyətinin təminatı və idarə olunması üzrə yeni məlumat və hesabat sistemlərinin yaradılması kimi hədəfləri əhatə edir.

Dördüncü strateji istiqamət müasir tələblərə uyğun və ömür boyu təhsili təmin edən təhsil infrastrukturunun yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu istiqamət təhsil müəssisələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsaslı təlim metodologiyasına uyğun infrastrukturun yaradılması, təhsil müəssisələri şəbəkəsinin rasionallaşdırılması, distant təhsil, istedadlı və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün təhsil və inkişaf, yaşlıların təhsili, peşə-ixtisas və təhsil məsələləri üzrə məsləhət xidmətləri göstərən regional universal mərkəzlərin, müasir təminatlı peşə-tədris mərkəzlərinin və komplekslərinin qurulması, kampusların yaradılması kimi tədbirləri ehtiva edir.

Beşinci strateji istiqamət Azərbaycan Respublikasında iqtisadi cəhətdən dayanıqlı və dünyanın aparıcı təhsil sistemlərinin standartları ilə eyni səviyyəyə uyğun təhsil sisteminin maliyyələşdirilməsi modelinin qurulmasıdır.

Kredit sistemində sənədləşdirmə və sənədlərin saxlanması qaydaları

Ali məktəb qarşısında duran əsas məsələ tələbəyə təhsil almağı və çoxsaylı elmi material arasında seçim etməyi öyrətməkdir. Yeni texnologiyaların tələbələrdə müstəqil işləmək vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə yönümlənməsi onların yaradıcılıq fəallığını yüksəltməyə və bilik əldə etməyə stimullaşdırmağa xidmət edir. Belə işin səmərəliliyi tələbənin müəllimin rəhbərliyi altında müstəqil işləməsi hesabına əldə olunur. Tələbənin müstəqil işləməsinə kredit sistemində əxüsusi diqqət yetirilir.

Kredit təhsil sistemi Azərbaycanda ilk dəfə 2006-2007-ci tədris ilindən birinci kurslarda tətbiq olundu. Bu sistemin tətbiqi sahəsində görüləcək işlər sahəsində ən vacib sənəd «Ali təhsil müəssisələrində kredit sistemləri ilə tədrisin təşkili barədə nümunəvi əsasnamə» oldu. Artıq 2013-cü ildə əldə olunmuş təcrübədən çıxış edərək Azərbaycan Respublikasının Nazirlər kabinetinin qərarı ilə «Ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat və magistratura səviyyələrində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili Qaydaları» təsdiq edildi. Bu qaydalar hazırda ali və orta ixtisas müəssisələrində tədrisin Avropa Kredit Transfer Sisteminə və Bolonya prosesinin tələblərinə uyğun olaraq təşkilinə və həyata keçirilməsinə təkan verir, ali təhsil sisteminin Avropa və dünya təhsil məkanına inteqrasiyasının sürətləndirilməsinə xidmət edir.

Kredit tədris sisteminin bir sıra üstünlükləri var. Bu sistemdə fakültə, kafedra və müəllimlərin akademik azadlıqları daha genişdir, müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi yolu ilə tədris prosesi intensivləşir. Ənənəvi tədris sistemindən fərqli olaraq hər bir tələbə öz fərdi tədris planının hazırlanmasında şəxsən iştirak edir, yəni bütün təhsil müddətinin təhsil trayektoriyasını müəyyənləşdirir, tələbə tədris planında verilmiş fənlərin bir qismini sərbəst seçir, cari və hədd yetirmələrinin qiymətləndirilməsi üçün bal sistemindən istifadə edilir.

Kredit sisteminin üstünlüklərinin realizə olunmasında təşkilati işlərin rolu böyükdür. Tələbənin müstəqil işinə xüsusi diqqət ayrılrsa da, eyni zamanda tədrisin gedişi, tələbənin biliklərə yiyələnməsi üzərində nəzarət ənənəvidən fərqli olaraq təhsilin bütün mərhələlərində həyata keçirilməsini tələb edir. Bu da tələbənin yekun nəticəyə görə məsuliyyətini artırır.

Təhsilin bütün mərhələlərində təhsilalanın və təhsilverənin gördüyü işlər sənədləşdirilir. Bu sənədlər ən müxtəlif səpkili olub, tədris prosesinin təşkili, tədrisin məzmunu, təhsilalan və təhsilverənin gördüyü işlərin məzmunu və sair sahələri əhatələyir və onları qiymətləndirməyə imkan verir. Kredit sistemində müvəffəqiyyətin göstəricisi kimi kreditlər diqqət mərkəzində olduğundan, onların toplanılması, hesablanması və s. Bağlı sənədlər tərtib olunur və müvafiq strukturlarda saxlanılır. Bu sahədə müvafiq dövlət təlimatları olsa da, konkret ali məktəbdə bu sənədlərin saxlanılma qaydaları və yeri barədə konkret qaydalar hər bir ali məktəbdə, ali məktəbin spesifikasiyasından çıxış edərək, hazırlanır. Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasında sənədlərin saxlanılma qaydaları hazırlanmışdır. Bu «Qaydalar» «Tədris hissəsində saxlanılan sənədlər» adlı sənədə, bütövlükdə tədris prosesinin bütün tərəfləri və mərhələlərini ehtiva edir. Bunu «Qaydalar»ın strukturunda görmək olar. Tədrislə bağlı bütün sənədlər aşağıdakı bölmələr üzrə qruplaşdırılır:

- Tədrisin təşkili və nəzarət bölməsi;
- Monitoring və qiymətləndirmə bölməsi;
- Təcrübə bölməsi;
- Qeydiyyat bölməsi;
- Tələbələrlə iş bölməsi.

Sözgedən sənəd haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq üçün bölmələrdən birinin, məsələn, «Qeydiyyat bölməsi»ndə saxlanılan sənədlərin siyahısı üzərində dayanacaq.

1. Bakalavriat və magistratura tələbələrinin fərdi tədris planları.(Əsli)
2. Bakalavriat və magistratura tələbələrinin jurnalları.

3. Tələbələrin(bakalavriat və magistratura) aralıq imtahan nəticələrinin qiymət cədvəlləri.
4. Yay semestri üçün tələbələrin fərdi tədris planları və jurnalları.
5. Müəllimlərin illik işçi tədris planlarının nüsxələri.
6. İxtisasların(ixtisaslaşmaların) tədris planları(nüsxəsi).
7. İxtisaslar(ixtisaslaşmaların) üzrə illik işçi tədris planları(nüsxələri).
8. İxtisasların(ixtisaslaşmaların) tədris planı(nüsxələri).
9. Tələbələrin aralıq imtahanları haqqın cədvəllərin əsilləri.
10. Yekun Dövlət Attestasiyasına buraxılmış magistratura tələbələrinin ilkin dissertasiya müdafiələrinin protokollarının əsli.
11. Tələbələrin təcrübədə qazandıqları balların cədvəlləri(surəti).
12. Tədris səviyyəsini tam başa çatdırmış tələbələrin xaric olunma əmrləri(surəti)
13. Hər bir tələbə üçün transkript.
14. Bakalavriat tələbələrin diplom müdafiəsi protokollarının əsilləri.
15. Bakalavriat tələbələrin Yekun Dövlət Attestasiyasının protokollarının əsilləri.
16. Magistratura tələbələrinin Yekun Attestasiyasının protokollarının əsilləri.

Ali təhsil müəssisəsində tədrisin gedişində sənədləşdirmənin bu qaydada aparılması və saxlanması tədrisin gedişini daim nəzarətdə saxlamağa və onun haqqında tam dolğun fikir formalaşdırmağa imkan verir.

Mehriban İsgəndərova,
dokrotant
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
unec_elm@mail.ru

Azərbaycanda biznes fəaliyyətinin inkişafında dövlətin tənzimlənmə metodları

Müasir dövrdə Azərbaycanda dövlət tərəfindən biznes fəaliyyətinin makroiqtisadi tənzimlənməsi bütövlüklə iqtisadiyyatın yeni prinsiplər və mexanizmlər əsasında inkişafına və idarə olunmasına təminat verir. Müstəqil ölkə kimi Azərbaycan özünün milli iqtisadi inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirməklə, struktur, fiskal və monetar siyasət yeritməklə sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsini həyata keçirir. Yeni iqtisadi stabilləşmə vəziyyətinə qovuşan Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyəti yalnız mövcud qanunlar və qanunvericilik aktlarının tələbləri əsasında tənzimlənməlidir. Belə ki, son illərdə iqtisadiyyatın və ticarət iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması, demokratikləşdirilməsi, makroiqtisadi stabilliyin əldə olunması üçün 100-dən artıq yeni qanunlar və fərmanlar qəbul edilmişdir. Həmin qanunlara “Xarici investisiyaların qorunması haqqında”, “Banklar və bank fəaliyyəti haqqında”, “Müəssisələr haqqında”, “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında”, “Birjalar haqqında”, “Lizinq haqqında”, “Xarici ticarətin tənzimlənməsi haqqında”, “Özəlləşdirmə haqqında” və s. aid etmək olar. Bu qanunlar ölkədə sahibkarlığın yeni mülkiyyət formaları əsasında inkişafına və təşəkkül tapmasına zəmin yaratmışdır. Azərbaycanda sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi başlıca olaraq “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununa əsaslanır. Qanunda göstərilir ki, “dövlət sahibkarlıq fəaliyyətini qanunvericilik, inzibati, hüquqi, büdcə, vergi və pul-kredit sistemləri vasitəsilə tənzimləyir. Sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət nəzarəti həmin fəaliyyətin səmərəli həyata keçirilməsinə maneələr yaratmamalıdır”.

Qeyd olunan bu qanunun tələblərinə əsasən respublikada kiçik və orta fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sayəsində xeyli təcrübə əldə edilmişdir. Dövlət sahibkarlıq formalarının bütün sahələrində inkişafına əlverişli şərait yaratmış və onların iqtisadi artımda səmərəli fəaliyyətini təmin etmişdir.

Artıq bu gün respublikada bazar iqtisadiyyatı şəraitində kiçik və orta biznes fəaliyyətinin inkişafına dövlət tənzimləmə metodlarından başqa, yardım və stimullaşdırıcı üsullarla təsir edir. Dünya ölkələrinin təcrübəsinə əsaslanaraq Azərbaycanda sahibkarlığın hərtərəfli inkişafına dair Proqrama uyğun olaraq yardım etmə və həvəsləndirmə tədbirlərindən istifadə olunmalı və ona əlverişli şərait yaradılmalıdır.

Müasir dövrdə Azərbaycanda biznes formalarının inkişafına dövlət yardımı vəzifələrini xarakterizə edən bu istiqamətlər ölkədə milli sahibkarlığın formalaşmasına təkan verəcəkdir. Respublikada fəaliyyətdə olan sahibkarlıq formalarının əksəriyyəti gələcəkdə böyük inkişaf perspektivlərinə malikdir. Lakin belə işgüzar və səmərəli fəaliyyətlə məşğul olan sahibkarlara dövlət tərəfindən birbaşa nəzarətlə yanaşı, xüsusi maddi, maliyyə yardımı göstərilməli və vergi güzəştləri edilməlidir. Bazar iqtisadiyyatı sistemində yaşayan və güclü kapitalla malik olan xarici ölkələrdə kiçik və orta sahibkarlıq dövlət tərəfindən müdafiə edilir.

Biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan dövlət strukturları yeni sahibkarlıq və biznes əməliyyatına başlayanlara maddi- texniki, maliyyə və digər vasitələrlə yardım göstərməli və onların işinə ardıcıl nəzarət etməlidir. Belə olduqda həmin sahibkarlar ciddi çətinliklərlə qarşılaşmır, öz məqsədlərinə nail olur və onların gələcək perspektiv inkişafı təmin edilir.

Hazırda respublikada dövlətin sahibkarlığın inkişafı siyasəti iqtisadiyyatın stabilləşməsinə, əhalinin həyat səviyyəsinin nisbətən yaxşılaşmasına və məşğulluğun təmin edilməsinə mühüm təsir edir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ekspertlərinin məlumatına görə, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində əhalinin 50 faizi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olur və onlar ÜDM-in 60 faizini istehsal edirlər.

Inkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, müasir vergi sisteminin tənzimlənməsi biznes fəaliyyətinin inkişafını stimullaşdırır, onların işgüzarlığına, resurslardan səmərəli istifadə olunmasına, yeni elmi-texniki ideyaların aşkar olunmasına və tətbiqinə əlverişli şərait yaradır. Bu cəhətləri nəzərə alaraq dövlət vergiqoyma siyasətində sahibkarlığın inkişaf proqramını daim nəzərə almalı və ona nəzarət etməlidir. Birinci növbədə daxili bazanın qorunub saxlanması və inflyasiyanın normal vəziyyətdə saxlanması məqsədilə istehsal sahibkarlığına stimulaşdırılmalı və müəyyən müddət ərzində onlara güzəştli vergi sistemi tətbiq olunmalıdır. Bu tədbirin vaxtında həyata keçirilməsi milli sahibkarlığın formalaşmasına və normal rəqabət mühitinin yaranmasına səbəb olacaqdır.

– müəssisələrin (firmaların) cari vəziyyətini və strateji məqsədini ifadə edən investisiya tələbatı müəyyən olunmalı və onun təmin edilməsi yolları aşkar edilməlidir;

– investorların tələbatlarına cavab verən biznes-plan, müqavilə və təminat sənədləri hazırlanmalıdır;

– xarici və daxili investorların təklif olunmuş maliyyə variantları sahibkarlar tərəfindən təhlil olunmalı və daha səmərəli variant seçilməlidir;

– respublika ərazisində (bütün rayonlar üzrə) kiçik və orta sahibkarlığın tarazlı inkişafına kömək edən investisiya qoyuluşu tələbatının müəyyənlənməsi və ondan səmərəli istifadə olunmalıdır;

– büdcə mexanizmi vasitəsilə investisiya prosesinin inkişafına dövlət təsiri və nəzarəti gücləndirilməlidir;

– sosial yönümlü sahələrlə məşğul olan sahibkarlara ayrılmış investisiya vəsaitinin həcmnin artırılmasına diqqət yetirilməlidir;

– investisiya sistemində qiymətli kağızların buraxılışına və ondan istifadə olunmasına üstünlük verilməlidir;

– bütün növ kağızlar üzrə öhdəliklərin təmin edilməsi məqsədilə xüsusi sığorta fondları yaradılmalıdır.

Ümumiyyətlə, respublikada sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırmaq və ona əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə sabit investisiya mühiti yaradılmalı və tənzimlənməlidir.

Nizami Yusubov,
professor
Dr.-Ing. Rafiq Hüseynov,
İlqar Abbasov,
İradə Abbasova,
Rüfanə Dostuyeva,
Azərbaycan Texniki Universiteti
rafig_huseynov@yahoo.de

Tarazlayıcı materialın kritik dövrlər sayından yuxarıda fırlanan uzun alətlərin öz-özünə tarazlanmasına təsiri

Frez alətlərin konstruksiyalarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan elmi-tədqiqat işlərinin tətbiq imkanları genişləndirmişdir. Alətin uzunluğu və eyni zamanda məhsuldarlığa birbaşa təsir edən dövrlər sayının artırılmasına imkan verən dempferlərin köməyi ilə özü tarazlanan konstruksiyalar işlənmişdir [1, 2, 3]. Bu konstruksiyaların işləmə prinsipi frez alətlərinin kritik sahəni keçərək yüksək dövrlər sayında işləməsinə əsaslanır.

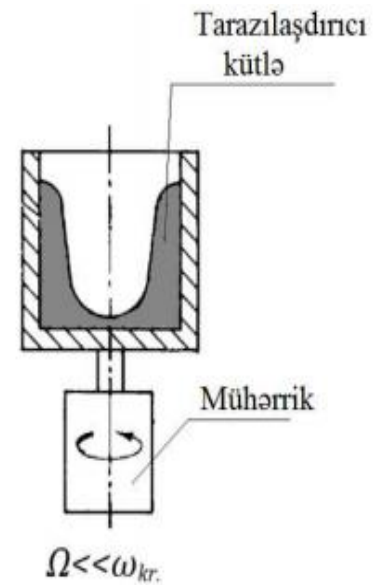
Frez alətinin hazırlanması vəşpində bərkidilməsi zamanı ya-ranan yerləşdirmə xətlər alətin uc hissəsində böyük radial vurmaya səbəb olur və bundan yaranan disbalansyüksək sürətli emalda mənfi nəticələrə, xüsusilə də alətin sınımasına səbəb olur. Gövdənin materialını fırlanma oxu ətrafında bərabər paylamaq yolu ilə disbalansı kiçiltmək və beləliklə rezonans sahəsini keçmək mümkündür.

Aparılan tədqiqat işləri göstərmişdir ki, heç bir konstruktiv tədbir görmədən frez alətləri ilə kritik dövrlər sayını keçmək mümkün deyil. Bunu yalnız qalıq dis-balansa dinamik təsir etməklə həyata keçirmək olar. Bu səbəbdən axıcılıq qabiliyyətinə malik olan tarazlayıcı materialları, məs: maye və ya dənəvər maddələr rotorun daxilində və ya onun xarici səthi boyunca bərkidilmiş kameralarda yerləşdirilir. Rotorun sürəti artdıqca axan material fırlanma oxu ətrafında bərabər paylanması baş verir (şəkil 1).

Fırlanan hissədə texnoloji xətlərin təsirindən radialvurmamövcud olduğundan tənzimləyici material kamera daxilindəqeyri-bərabər paylanır və uyğun olaraq sistemdə hidrostatikqüvvəyə səbəb olur. Hidrostatik qüvvələr sistemdə yüksək sürətlərdə yaranan titrəmələrin söndürülməsinə və sistemin rezonans sahəsini təhlükəsiz keçməsinə imkan verir. Rezonans sahəsindən yuxarıda rotor "öz-özünətarazlanma effekti"nin hesabına daha

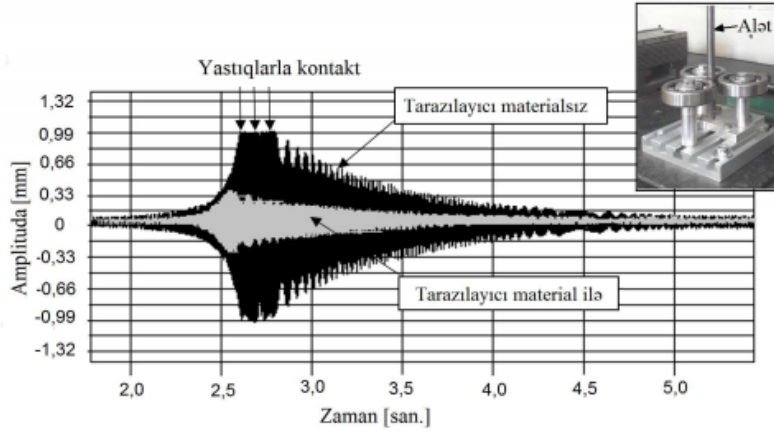
dəqiq fırlanır. Aparılan tədqiqat işində tarazlayıcı maddə kimi müxtəlifmateriallardan (yağ, şüşə kürelər, dəmir ovuntusu) istifadə edilmişdir, lakin bu prosesi daha yaxşı yerinə yetirmək üçün dəmir ovuntusu daha yaxşı uyğun gəlir. Diametri 100 mkm olan quru dəmir kürelər alətin daxilində bərabər paylanaraq fırlanma zamanı yüksək tarazlanma effekti üçün zəmin yaradırlar.

Tədqiqat işləri göstərir ki, bu prosesi dəmir ovuntusu köməyi ilə yaxşı həyata keçirmək mümkündür. Diametri 100 mkm olan quru dənəvər dəmir alətin yüksək sıxlığa malik olduğundan daha çox enerji udmağa qadirdir və dinamik halda dənəciklər mərkəzdənqaçma qüvvəsinin təsiri altında qısa zaman daxilində (təx. 2-3 san.) kamera daxilində paylanırlar.

Şəkil 1. Materialın yüksək sürətlərdə paylanması

Şəkil 2-dən görüldüyü kimi alətin uc hissəsinə yaxın sahədə təhlükəsizlik yastıqları yerləşdirilmişdir. İkinci sınaqda tarazlayıcı maddənin hesabına alət rezonans sahəsini problemsiz keçir. Bu halda alətin uc hissədəki vurması yastıqlar arasındakı məsafədən dəfələrlə kiçikdir. Şəkildən görüldüyü kimi rezonans sahəsindən qabaq və sonrakı sahələrdə (18000 dövr/dəq) alətin dinamik durumu stabil və radial vurmanın amplitudu minimaldır.

Şəkil 2. Tarazlayıcı materialın frez alətinin yırğalanmasına təsiri [1]

İkinci kritik dövrlər sayı birincidən çox uzaqda olduğundan onların arasında yerləşən sahədə yüksək sürətli emal üçün böyük potensial açılır. Dövrələr sayının artması verişin yüksəldilməsinə və bununla frezləmədə məhsuldarlığın artırılmasına imkan verir. Kritik dövrlər sayından yuxarıda uzun frez alətində öz-özünə mərkəzlənmə prosesi baş verir ki, bu da alətin tarazlaşmasına kömək edir. Kritik dövrlər sayından yuxarıda işləyən frez alətinin işləmə qabiliyyətini sınaqdan çıxarmaq üçün ureol materialından əyri xəttli səthə malik pəstah frezlənmişdir.

Mikayıl Məhərrəmov,
Texniki elmlər namizədi, dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
mikailbyst@mail.ru

Qidalanma ekologiyası və azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi

Ərzaq xammalları və qida məhsullarının təhlükəsizliyi əhəlinin sağlamlığını müəyyən edən əsas amillərdən biri olub, insanların sağlamlığının qorunub saxlanmasında ən böyük rola malikdir. Qida ilə yanaşı orqanizmə onunsaxlamlığı üçün təhlükəli olan kifayət qədər maddələr daxil olur.

İnsanların sağlamlığı üçün elə məhsullar təhlükəsiz sayılır ki, onların təkimində toksiki maddələr ya heç olmur, ya da sanitari normaları ilə icazə verilmiş minimal miqdarda olur, insan orqanizminə mutagen, kanserogen və digər əlverişsiz təsirlərə malik deyillər.

Xammal və qida məhsullarının təhlükəsizliyi onların təkimində olan kimyəvi və bioloji təbiətli maddələrin, mikroorqanizmlərin və onların həyat fəaliyyəti məhsullarının miqdarı və keyfiyyəti ilə müəyyən edilir. Qidada olan patogen mikroorqanizmlər, süni və təbii radionüklidlər, nitrat, nitrit və nitrozobirləşmələr, pestisidlər, ağır metalların duzları, həmçinin konservantlar və boyak maddələri kimi qida əlavələri və s. insan orqanizmi üçün daha təhlükəlidir. Qida məhsulları ətraf mühətdən ekoloji zərərli maddələri- kontaminantları akkumilyasiya etmək (toplamaq) və təhlükəli miqdarda qatılaraq qabiliyyətinə malikdirlər.

Ətraf mühitdən insan orqanizminə düşən müxtəlif mənşəli toksinlərin 70%-ə qədər biki və heyvan mənşəli məhsullar vasitəsilə keçir. XX əsrin 50-60- cı illəri ilə müqayisədə hazırda qida məhsullarında radionüklidlərin miqdarı 5-20 dəfə yüksəlmişdir. Son 5-10 ildə ərzaq məhsullarının nitratlarla və onların parçalanma məhsulları ilə çirklənməsi 5 dəfəyə qədər artmışdır.

Daha inkişaf etmiş ölkələrdə ərzaq məhsullarının bolluğu şəraitində cəmiyyətin əsas problemi qidanın keyfiyyəti və təhlükəsizliyi olsa da, kasıb və inkişaf etməmiş üçüncü ölkələrdəbaşlıca problem əhalinin əsas qida məhsulları ilə minimum təminatı məsələsidir.

Qidalanma ekologiyası probleminə müasir münasibət XX əsrin 90- cı illərində meydana çıxmış, 1992-ci ilin sonunda İtaliyanın Roma şəhərində Ümumdünya Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) təşəbbüsü ilə əhali üçün tam dəyərli qida məhsulları probleminin həlli yollarına həsr olunmuş beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Konfransın vacibliyi onunla əlaqələndirilmişdir ki, yer kürəsində adambaşına kifayət qədər ərzaq məhsulu istehsal olunsa da, hazırda hər il dünya əhalisinin 800,0 mln. nəfərə qədər xroniki aclıq şəraitində yaşayır, 2,0 mlrd. nəfərə qədər isə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına ehtiyac vardır.

İnsanlarındaimaclığının nəticəsi- xəstəliklər, korluq, uşaqlarda əqli çatışmazlıq, sonsuzluq, erkən ölüm və s.-dir. Eyni zamanda inkişaf etmiş ölkələrdə təmin olunmuş insanlar arasında artıqlaması ilə qidalanma və müntəzəm toxluq bir çox ciddi xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur. Ekoloji vəziyyət, öz növbəsində məhsulların təhlükəsizliyi, profilaktiki və müalicə qidalanması problemlərinə səbəb olur.

Kimyanın, mikrobiologiyanın, biotexnologiyanın və qida texnologiyasının inkişafı nəticəsində kifayət qədər yeni qida əlavələri yaradılmışdır ki, bu da öz növbəsində yeni qida əlavələrinin insan orqanizminə təsirini müəyyən edən tədqiqatların aparılmasına və ərzaq məhsullarının təhlükəsizliyinə tələbləri sərtləşdirən beynəlxalq qida qanunvericiliyinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Hazırda inkişaf etmiş Qərbi ölkələrində qida məhsullarının tərkibi, xassələri və keyfiyyətinə dair kompleks qanunvericilik aktları (Kodeks Alimentarius) qüvvədədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq və qida təhlükəsizliyinin təminatı sahəsində kifayət qədər əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Belə ki, respublikada ərzaq xammalları və qida məhsullarının təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə "Sanitariya- epidemioloji sağlamlıq haqqında" Azərbaycan Respublikasının 10 noyabr 1992-ci il tarixli qanunu, "İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 19 sentyabr 1995- ci il tarixli qanunu, "Standartlaşdırma haqqında" Azərbaycan Respublikasının 16 aprel 1996-cı il tarixli qanunu, "Yeyinti məhsulları haqqında" Azərbaycan Respublikasının 18 noyabr 1999-ci il tarixli qanunu və digər normativ- hüquqi aktlar qəbul edilmişdir.

Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə həyata keçirilmiş birinci Dövlət Proqramı bu sahədə böyük uğurların qazanılmasına şərait yaratmış, ölkə Prezidentinin 14 aprel 2009- cu il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın icrası həyata keçirilmişdir. Əminliklə demək olar ki, ikinci Dövlət Proqramının icrası da ərzaq təminatı sahəsində ciddi nailiyyətlərə səbəb olmuşdur. Bundan əlavə, ölkə Prezidentinin 25 avqust 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiqlənmiş "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı" da uğurla icra olunmuş və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd olunanlarla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 mart 2001-ci il tarixli, 640№-li sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasının Ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı» təsdiq edilmişdir. Ərzaq təhlükəsizliyi proqramının məqsədləriyerli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması və ərzaq məhsullarının qiymətlərinin məqbul səviyyədə

saxlanmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi və kəskin ərzaq qıtlığı hallarına yol verilməməsi sisteminin yaradılması olmuşdur.

Bununla yanaşı, ərzaq məhsullarının təhlükəsizliyinə və keyfiyyətinə milli nəzarət sisteminin müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasının vacibliyini və beynəlxalq təcrübəni nəzərə alınaraq, “Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Respublika Prezidentinin 16 yanvar 2014-cü il tarixli 221 nömrəli sərəncamı ilə ərzaq məhsullarının təhlükəsizliyinə və keyfiyyətinə nəzarət sisteminin institusional baxımdan təkmilləşdirilməsi və bu sahədə paralelliğin aradan qaldırılması üçün aidiyyəti orqanlara tapşırıqlar verilmişdir.

Görülmüş tədbirlərin davamı olaraq, ölkədə əhalini təhlükəsiz və keyfiyyətli qida məhsulları ilə təmin etmək, qida məhsullarının təhlükəsizliyinə nəzarət sisteminin səmərəliliyini daha da artırmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyi sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər” haqqında 10.02.2017 tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi yaradılmışdır. Agentlik 2018-ci il yanvarın 1-dən fəaliyyətə başlaması nəzərdə tutulmuşdur. Agentlik Respublikada qida məhsullarının təhlükəsizliyinə dair normativ tənzimləməni (sanitariya normaları və qaydalarının, habelə gigiyena normalarının hazırlanmasını və təsdiqini), risklərin təhlilini, qanunla müəyyən edilmiş qaydada gigiyenik sertifikatlaşdırma işinin aparılmasını, o cümlədən xarici ölkələrə ixrac edilən qida məhsullarına keyfiyyət sertifikatının verilməsini, habelə qida məhsulları istehlakçılarının hüquqlarının müdafiəsi sahəsində və “tarladan süfrəyədək” prinsipi əsasında məhsulun daşdığı risk səviyyəsinə uyğun olaraq qida məhsulları istehsalının bütün mərhələlərində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

Göründüyü kimi, beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq əhalini təhlükəsiz və keyfiyyətli qida məhsulları ilə təmin etmək, qida məhsullarının təhlükəsizliyinə nəzarət sisteminin səmərəliliyini daha da artırmaq və bu sahədə paralelliğin aradan qaldırılması məqsədilə Respublikada kifayət qədər məqsədyönlü işlər görülür ki, bunlar da əhalinin sağlamlığının qorunmasında öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

Balayar Şahbazov
Aqrar üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.
Samirə Axundova
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
balayar.shahbazov58@mail.ru

Torpaqda baş verən bioloji proseslər

Torpaq münbitliyinin formalaşmasında mikroorqanizmlər, zoorfauna və ali bitkilər tərəfindən həyata keçirilən biokimyəvi proseslər böyük rol oynayır. Torpaq şəraiti üçün xarakterik olan destruksuzlaşma prosesi heterotrof mikroorqanizmlər (bakteriyalar, aktinomisetlər, göbələklər) tərəfindən həyata keçirilir. Mikroorqanizmlərin miqdarı mövsümdən asılı olaraq geniş intervalda variasiya edir. Sporəmələgətirməyən bakteriyalar, nitrifikatorlar, sellüloz parçalayan bakteriyalar, azotobakteriyalar və bəzi göbələklər nəmliyə daha çox, sporlu bakteriyalar və aktinomisetlər az həssasdır. Müxtəlif üzvi maddələrin parçalanmasını, transformasiyasını həyata keçirən bakteriyalar, aktinomisetlər və göbələklərin miqdarı vegetasiya dövründə dəyişərək temperaturla düz mütənasiblik təşkil etmişdir. Torpaq – mikrobioloji proseslərin istiqamətinin və üzvi maddələrin mineralaşma intensivliyinin müəyyən edilməsində üzvi maddələr, torpaq mühiti, nəmlik, temperatur və s. ekoloji faktorlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Biosenozda mikroorqanizmlərin miqdarı hidrotermiki şəraitdən, insanın təsərrüfat şəraitinə məruz qalmış aqrosenozda isə antropogen şəraitdən asılıdır. Eyni zamanda torpaqda mikroorqanizmlərin miqdarı bitkilərin qidalanma səviyyəsindən, maddələr mübadiləsinin intensivliyindən, bitkilərin biologiyasından və inkişaf fazasından da asılıdır

OTorpaqların münbitliyinin formalaşmasında və deqradasiyasında bioloji fəallıq mühüm rol oynayır. Eyni zamanda bioloji fəallıq torpaq münbitliyinin qiymətləndirilməsində əsas göstəricilərdəndir. Torpaqda fiziki, kimyəvi və bioloji proseslərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində elementar torpaq prosesləri formalaşır və iş prinsipi bu sxema əsaslanır: torpaq – bitki – canlılar; mikroorqanizmlər – insan fəaliyyəti – torpaq – mikroorqanizmlər. Bunlar da torpağın bioloji fəallığını müəyyən edir. Torpaqların bioloji fəallığına görə onun münbitliyinin dəyişməsi haqqında fikir söyləmək olar ki, bu da torpaqların bioloji vəziyyətinin inteqral göstəricisindən torpaqların monitorinqində, bioindeksasiyasında və antropogen təsirin öyrənilməsində bioloji göstəricisindən istifadə geniş imkan yaradır.

Torpaqları bioloji göstəricilərinə görə xarakterizə edəndə onların aktual-real və potensial fəallığı nəzərə alınır. Torpaqların bioloji fəallığı bir neçə xüsusiyyətinə görə müəyyənləşdirilir: torpaq mikroorqanizmlərinin miqdarına görə, torpaq fermentlərinin fəallığına görə, torpağın 1sm² səthində düşən mikrofloranın miqdarına görə və s.

Sistemli – ekoloji metodologiya torpaqda fermentlərin fəallığının zaman – məkan çərçivəsində dəyişməsi nəticəsində baş verəcək dəyişiklikləri əvvəlcədən söyləməyə imkan verir. Eyni zamanda sistemli metodologiya yaşamanın tədbiqi nəticəsində torpaqların ekoloji qiymətləndirilməsində torpaq mikroflorasının tərkib və miqdarının müxtəlif torpaq tiplərində fiziki, kimyəvi xassələrdən asılı olaraq dəyişməsi müəyyənləşdirilir. Torpağa antropogen təsir nəticəsində bioloji göstəricilərin fəallığı adətən azalır, bununla belə torpağın bioloji fəallığının ayrı – ayrı göstəricilərini qiymətinin artması da müşahidə olunur. Torpaqların bioloji fəallığının inteqral göstəricisinin (TBVİG) azalması antropogen təsirin dərəcəsi ilə düz asılılıq təşkil edir.

Uzun müddət heç bir aqrotexniki qaydalara əməl olunmadan intensiv istifadə olunan torpaqlar deqradasiyaya uğrayır və ya tamamilə sıradan çıxır. Deqradasiya zamanı torpaqların ekoloji vəziyyətinin pozulması münbitliyin və bioloji fəallığın azalması prosesləri baş verir. Bioloji fəallığın inteqral göstəricisi torpaqların deqradasiya prosesində ekoloji dəyişmələri vaxtında aşkarlamağa imkan verir.

Eyni zamanda TBVİG torpaqların klassifikasiyasında torpaq qoruyucu tədbirlərin həyata keçirilməsində, torpaqların biomonitorinqində, ekosistemlərin antropogen və təbii təsirlərdən pozulmasında, ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsində, ərazidə antropogen təsirin yol verilən həddin müəyyən edilməsində, ekoloji xəritələrin (rayonlaşdırma,

proqnozlaşdırma və s.) tərtib edilməsində, ərazidə və ya təsərrüfat obyektlərində ekoloji ekspertizaların, sertifikatlaşdırmanın, pasportlaşdırmanın və s. aparılmasında istifadə olunur.

Ümumiyyətlə, torpaqda gedən dəyişikliklərin istiqamətinin müəyyən edilməsində torpaqların bioloji vəziyyətinin inteqral göstəricisinin həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti vardır.

Aparılan tədqiqatdan aydın olmuşdur ki, subtropik zonanın qleyli-sarı, çəmən bataqlıq və podzollu-sarı torpaqlarında əkin dövriyyəsində və daimi əkində nitrifikasiya və ammonifikasiya prosesinin intensivliyinin bitkilərin inkişaf fazasından, tətbiq olunan aqrotexniki tədbirlərdən, bitkilərin biologiyasından, hidrotexniki tədbirlərdən, bitkilərin biologiyasından, hidrotermiki şəraitdən asılı olaraq dinamik dəyişdiyi müəyyən edilmişdir və fəallıq daimi əkində əkin dövriyyəsinə nisbətən az olmuşdur.

İbrahim Cəfərov,
aqrar üzrə elmlər doktoru, AMEA-nin müxbir üzvü
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin rektoru
cafarov_i@mail.ru
Ceyhun Qasimov,
doktorant
Lənkəran Regional Aqrokimya Laboratoriyasının müdiri
ceyhun_qasimov75@mail.ru

Lənkəran-Astara bölgəsində qarğıdalının xəstəlikləri haqqında

Qloballaşan dünyada hər bir ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi mühüm prioritetlərdəndir. Bu nöqtəyi nəzərdən Azərbaycan əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını ödəmək üçün müxtəlif Dövlət Proqramları həyata keçirilir və aqrar bölmənin inkişafı, onun müasir innovasiyalı sistemə çevrilməsi naminə hər şey edilir.

Azərbaycan fermeri torpaq vergisi istisna olunmaqla bütün vergilərdən azaddır, müxtəlif bitkilərin becərilməsi üçün fermerlərə subsidiyalar verilir, dərman preparatları, gübrələr, kənd təsərrüfatı texnikası Aqrolizinq Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən güzəştli şərtlərlə verilir. Artıq dövlət tərəfindən sistemli şəkildə həyata keçirilən tədbirlər öz bəhrəsini verməkdədir. Əsas dənli taxıl bitkilərindən hesab edilən qarğıdalı bitkisinin də becərilməsi, vahid sahədən yüksək məhsul istehsal edilməsi bu sahənin prioriteti olmaqla yemlik dəyərinə görə bütün dənli yem bitkilərindən üstündür. Eyni zamanda qarğıdalı xalq təsərrüfatında ərzaq və texniki məqsədlərlə istifadə edilən bitkilərdəndir. Qarğıdalı birillik bitkidir, Poaceae- dişəkimilər (qırtıckimilər) fəsiləsinə aid olub, cinsi- *Zea*, növü *mays* adlanır. *Zea mays* kök sistemi saçaqlı, cücərtisi iri və yaşıl rəngli olan bitkidir. Bəzi ədəbiyyat mənbələrində göstərilir ki, kök sistemi 3 metrə qədər torpağın dərinliyinə, 1 metrə qədər isə ətrafa yayılır. Qarğıdalı istilik sevən qısa gün bitkisidir, dənəri +8-10°C temperaturda cücərməyə başlayır və çıxışın alınması üçün 10-12°C temperatur tələb edir. İstilik sevən bitki kimi tez yetişən sort və hibridlər üçün 2100-2400°C, orta və gec yetişənlər üçün 2600-3000°C fəal temperatur tələb olunur. Bu baxımdan ölkəmizin bütün regionlarında qarğıdalı becərmək üçün münbit şərait vardır. Tədqiqatın aparıldığı Lənkəran-Astara bölgəsi də istisnaqlı təşkil etmir. az.wikipedia.org saytının məlumatına əsasən bu iqtisadi bölgənin ərazisi 6,14 min km² və ölkə ərazisinin 7,1%-nə bərabərdir.

Azərbaycan əhalisinin 9,3%-ı Lənkəran-Astara bölgəsində yaşayır. Kənd təsərrüfatında faraş tərəvəzçilik, kartofçuluq, taxılçılıq üstünlük təşkil edir. Əlbəttə, sitrus meyvəçiliyi və çayçılıq kimi mühüm sahələrdə unudulmamalıdır. Bölgənin təbii iqlim şəraitinin zənginliyi, müxtəlifliyi burada çoxlu sayda bitkilərlə yanaşı, qarğıdalı becərməyə də imkan yaradır. Qarğıdalı bu bölgədə ərzaqlıq və yem məqsədilə böyük plantasiyalarda becərilməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi üçün heç də həmişə açıq qruntda ideal şərait yaranmır. Digər bitkilər kimi qarğıdalı da açıq sahədə becərilərkən daima biotik və abiotik stress amillərinin təsiri altında stresslərə məruz qalır, xəstələnir. Xəstəlik patoloji proses olmaqla bitkidə gedən normal maddələr mübadiləsinə pozur, nəticədə məhsuldarlıq aşağı düşür, istehsal edilən məhsulun keyfiyyəti pisləşir. Plantasiyalarda rast gəlinən fitopatogen orqanizmlərin sayı çox olsa da, onlardan 5-6 ədədi yüksək iqtisadi zərərle xarakterizə edilir. Bu xəstəliklər içərisində qarğıdalı qıcalarının fuzariozu-*Fusarium verticillioides* Sacc., cücərtilərin fuzariozu- *Fusarium spp.*, gövdə, qıca və yarpaqların helminthosporiozu – *Helminthosporium maydis* Y.Nirix. Sr. C.Niyake, ağ çürümə - *Sclerotinia sclerotium* (Lib.) de Bary, septorioz – *Sep-toriamaydis var, major* Panas., toz sürmə- *Sorosporium reilianum* (Kuehn.) Alp., qovuqlu sürmə - *Ustilago zea* (Becm.)Ung. və s. həm bio-ekoloji, həm də iqtisadi maraq kəsb edir.

Lənkəran-Astara bölgəsinin tipik qarğıdalı becərənin təsərrüfatlarında aparılan müayinələr, stasionar təcrübələr, fermerlərlə edilən söhbətlərin məcmusu olaraq qeydedirik ki, yuxarıda adları çəkilən xəstəliklərin əksəriyyəti bitkinin vegetasiyasının müxtəlif mərhələlərində zühur edir, sahib bitkinin müxtəlif orqanlarını yoluxur, bütövlükdə bölgənin qarğıdalı əkinlərinə ciddi zərər vurur. Belə xəstəliklərin zərəri təkcə məhsul-darlığın aşağı düşməsi ilə nəticələnmir, xəstəliklər nəticəsində plantasiyalara vurulan zərər düzünə və dolay itkilərlə xarakterizə edilir. Problemlərdən biri də xəstəlik törədicilərin əksəriyyətinin qışlama formalarının 3-4 il müddətində torpaqda həyatilik qabiliyyətini saxlaması ilə bağlıdır. 2014-2017 illərdə ölkənin Lənkəran-Astara bölgəsinin qarğıdalı əkinlərində fitosanitar vəziyyətin təhlili ilə əlaqədar aparılan stasionar təcrübələr, marşrut müayinələr də sübut edir ki, fitopatogen orqanizmlərin şəbəkəsi geniş olmaqla, əmələ gətirdikləri simptomlar müxtəlifdir.

2014-2017-ci illərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, qarğıdalı plantasiyalarında xəstəliklərin baş verməsi cücərti fazasından başlayaraq bitkinin vegetasiyasının sonuna qədər davam edir. Yenicə cücərtilər alınmış qarğıdalı əkinlərində ilk olaraq cücərtilərdə fuzarioz xəstəliyini törədən və *Fusarium spp.* cinsinə aid növlər meydana çıxır. Bu xəstəlik zamanı aprel ayının birinci dekadasının sonlarından başlayaraq cücərməkdə olan dənciyin səthində *Fusarium* cinsi göbələklərinə məxsus çəhrayi və ağ rəngli örtük qeydə alınır. Bitkilər torpağın səthinə çıxandan dərhal sonra cücərti qonurlaşır və ölür. Müşahidələr göstərir ki, hətta cücərti yaşayırsa belə, zəif kök sistemində malik olduğundan xəstə bitkilər böyümədən qalır, yarpaqlar quruyur. Xəstəliyi törədən *Fusarium* və digər kif göbələkləri torpaqda, bitki qalıqlarında və toxumlarda saxlanılır. Məhz qışlama infeksiyanın saxlanma qaydalarının müxtəlif şəkili olması da patogenin zərərinə daha da stimullaşdırır. Lakin fuzarioz təkcə cücərtiləri yoluxmaqla kifayətlənmir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, növbəti mərhələdə fuzarioz artıq qıcalarda qeydə alınır. Qıcalarda isə bu xəstəliyi *Hyphomycetes* sinfinin *Hyphomycetales* sırası, *Moniliaceae* fəsiləsinə mənsub *Fusarium verticillioides* Sacc. göbələyi törədir. Ədəbiyyat məlumatları və 3 illik tədqiqatlara rəğmən də deyə bilərik ki, qıcaların fuzariozu qarğıdalının ən geniş yayılmış xəstəliklərindən biridir.

Aparılan tədqiqatlar, təhlillər, plantasiyalardan toplanmış herbari materiallarının analizi göstərir ki, qarğıdalının süd yetişmə fazasının sonu, mum yetişməsinin əvvəllərində qıcaların səthində solğun çəhrayi örtükəmələ gəlir. Belə örtük sıx olduqda dənələr dağılırlar. Qıcada 15-30 yarımdağılmış dəncilər qeydə alınır. Mikroskopla edilən təhlillər göstərir ki, örtük qarğıdalıda qıcaların fuzarioz xəstəliyinin törədicini *Fusarium verticillioides* Sacc. göbələyinin mitseli və mikrokonidilərindən ibarətdir.

Tədqiqat illərində qarğıdalı plantasiyalarında rast gəlinən və qeydə alınan zərərli xəstəliklərdən biri də ağ çürümə xəstəliyidir. Bu xəstəliyi törədən göbələk kisəli olmaqla

Euscomycetes sinfinin *Helotiales* sırası, *Sclerotinaceae* fəsiləsi *Sclerotinia sclerotiorum* (Lib.) de Bary göbələyi əsasən qarğıdalı bitkisinin gövdəsinin aşağı hissəsini yoluxur. Bu zaman formalaşan ləkələr göbələyin ağ rəngli mitselindən ibarətdir. Yoluxmadan sonra toxuma çürüyür. Formalaşan sklerosiyalar qışlamağa xidmət edir. Erkən yazda qış və yaz yağmurlarından sonra sklerosiyalar cücərməyə başlayır və cücərən zaman uzun ayaqcıq üzərində nəlbəkiyə bənzər apotesi adlanan meyvə bədəni formalaşdırır. Belə apotesilər Ascomycota şöbəsindən olan bir sıra kisəli göbələklərə aiddir. Apotesinin parçalanması nəticəsində kisələr və onların içərisindən isə kisə sporlar çıxaraq inkişaf tsiklini tamamlayırlar. Qarğıdalı bitkisinde ağ çürümə xəstəliyini törədən *Sclerotinia sclerotiorum* (Lib.) de Bary göbələyi müxtəlif bitkilərdə ağ çürümə xəstəliyini törətməklə filogenetik baxımdan geniş ixtisaslaşmış parazitdir.

Beləliklə, ölkənin Lənkəran- Astarə bölgəsinin qarğıdalı plantasiyalarında aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bütövlükdə plantasiyalarda fitosanitar vəziyyət gərgindir, vegetasiyanın bu və ya digər mərhələsində meydana çıxan xəstəliklər məhsuldarlığa müəyyən dərəcədə zərər vurur, bu baxımdan onların inkişafı ilə əlaqədar aparılan tədqiqatlar zəruridir.

Elxan Allahverdiyev,
aqrar üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Aynur Həsənova,
aqrar üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Siyafə Əliyeva,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
elxan_recebli@mail.ru

Torpaqdan səmərəli istifadə olunmasında kövşənlik əkinlərin rolu

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı məlumatları əsasında aparılan hesablamalara görə 2050-ci ildə bütün dünya üzrə ərzaq istehsalının artırılması zərurəti yaranacaq. Ona görə də, cəmiyyətin hər bir üzvünün əsas ərzaq məhsullarına olan tələbatının tam ödənilməsi üçün davamlı olaraq müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi çox vacibdir. Belə bir zamanda əkinə yaralı torpaqlardan düzgün, səmərəli istifadə olunmadığından torpaqların deqradasiyası çox təhlükəli şəkildə artır. Məhz buna görə də torpaqların səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə onun su, qida, hava və istilik rejimləri düzgün nizamlanmalı kənd təsərrüfatı bitkilərinin fenoloji və bioloji inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olaraq optimal aqrofon yaradılmalıdır.

Müasir əkinçilik sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də torpaqdan səmərəli istifadə olunması, onun çirklənmə və deqradasiyadan qorunması, münbitliyin bərpası və yüksəldilməsi istiqamətində aqrotexnologiyaların işlənməsidir. Hazırda respublikamızda kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək sahəsində nəzərdə tutulan kompleks tədbirlər içərisində ən əsaslarından biri də kövşənlik əkinlərin genişləndirilməsi və onun məhsuldarlığının yüksəldilməsidir. Dünya əkinçilik praktikasında qarışıq əkinlərin, əsasən taxıllar və paxlalıların birgə səpini həyata keçirilir ki, bunda kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının və onun keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə yanaşı torpaq münbitliyinin qorunmasında böyük rolu vardır.

Kövşənlik əkinlərin səmərəli tətbiqi vahid torpaq sahəsindən bir ildə iki və ya üç dəfə məhsul götürülməsini təmin edir. Nəticədə taxıl, xüsusilə də yem istehsalı artır, torpaq və digər istehsal vasitələrindən daha intensiv istifadə olunur. Kövşənlik əkinlərin becərilməsi nəticəsində tarla daim yaşıl bitki ilə örtülür. Bu da günəş enerjisindən, suvarma suyundan və torpaqdan istifadə əmsalını yüksəldir. Ancaq kövşənlik dövrdə becərmək üçün bitkilərin və onların növlərinin, komponentlərin düzgün seçilməsi də vacib şərtidir. Çünki ehtimal ki, onlar torpaq münbitliyinə mənfi təsir etməsin. Belə kövşən əkinlərində

həm yemin keyfiyyətinin, həm də torpaq münbitliyinin artırılmasında qarışıq əkinlərin əhəmiyyəti daha böyükdür. Məsələn dənli taxıl bitkilərindən biri olan sorqo torpaqdan qida maddələrini çox mənimsədiyi halda onunla qarışıq səpilən noxud bitkisi öz kök yumrucuqlarında olan fir bakteriyaları vasitəsilə havanın sərbəst azotunu fiksə edərək torpağı azotla zənginləşdirir. Bunun sayəsində nəinki yaşıl kütlə məhsulu artır, hətta onun keyfiyyətidə yüksəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, nəticədə kök-kövşən qalıqlarında xeyli artır ki, bu da torpağın münbitliyinə müsbət təsir edir.

Qarışıq əkinlərin ən böyük əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əkin zamanı əlavə sahə tələb olunmur. Bu da müasir dövrün ən başlıca tələblərindən biridir. Çünki hal-hazırda fəaliyyət göstərən fermer təsərrüfatlarının torpaq sahələri məhdud şəkildə olduğu üçün ondan səmərəli istifadə etmək, sahəni artırmadan yüksək məhsul əldə etmək və eyni əkin sahəsindən bir ildə iki dəfə məhsul almaq prinsipi ilə çalışırlar. Yüksək məhsul götürmək üçün həmin məhsuldarlıq elementləri arasında optimum nisbətə yaranması, vegetasiya dövründə iqlim şəraitindən, tətbiq olunan aqrotexniki tədbirlərdən və onların idarə olunması yollarından asılıdır.

Qarışıq əkinlərin becərilməsində əsas məsələlərdən biri mürəkkəb aqrofitosenozların yaradılmasıdır. Bir sıra alimlərin fikrincə qarışıq əkinlər ətraf mühit amillərindən daha yaxşı istifadə edir və yüksək məhsul verir. Digər müəlliflərin fikrincə böyümə və inkişaf şərtlərinin optimallaşdırılması aqrofitosenozların məhsuldarlığını ayrı-ayrı növlərin məhsuldarlığından üstün edə bilməz. Müxtəlif bioloji qruplara aid bitkilərin qarışıq becərilməsi əkin sahələrinin mikroikliminə də təsir göstərdiyi qeyd olunmuşdur.

Qarışıq əkinlərdə komponentlərin yetişmə müddəti biri-birinə uyğun gəldikdə onlardan daha çox səmərə götürülür. Məsələn qarğıdalı bitkisinin dəninin süd-mum yetişmə fazasında soyada paxla əmələ gəlməyə başlayır və onların qarışığında alınan yemin keyfiyyəti daha yüksək olur.

Bir çox mütəxəssislərin tövsiyələrinə görə, qarğıdalı və sorqonun yemlik keyfiyyətini artırmaq üçün onların senozunu yüksək zülallı bitkilərlə, xüsusən əmənkömənci, soya, noxud və digər bitkilər ilə qarışıq səpmək lazımdır. Bilirik ki, biosenozun konstruksiyası bitkinin məhsuldarlığını və məhsulun keyfiyyətini müəyyən edir.

Qarışıq senozlarda torpaqdan qida maddələrinin və suyun mənimsənilməsi yaxşılaşır. Milköklü paxlalılar torpağın daha dərin qatlarından suyu və mineral maddələri mənimsəyərək üst qatları da həmin maddələrlə zənginləşdirir. Müxtəlif bioloji xüsusiyyətlərə malik, azot, fosfor, kalium, kalsium və maqnezim elementləri ilə zəngin olan bitkilərin qarışıq əkini xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, dənli bitkilər üçün vacib olan kalsium və maqneziumun ikivalentli çətin mənimsənilən birləşmələr paxlalı bitkilərin kökləri vasitəsilə mənimsənilir və mütəhərrik formaya keçirək dənli bitkilər üçün ehtiyat (rezerv) yaranır. Dənli bitkilər isə torpaqda olan fosfor və kalium elementlərini mütəhərrik formaya çevrərək paxlalı bitkiləri bu komponentlərlə zənginləşdirir. Paxlalı bitkilərin torpağı azotla zənginləşdirdiyi məlumdur və məhsuldarlığın artırılması üçün təcrübədə bu bitkilərdən istifadə vacibdir. Yuxarıda qeyd olunanlar, qarışıq əkinlərin məhsuldarlığının yüksəlməsinə səbəb olur və birnövlü əkinlə müqayisədə qarışıq əkinlərin üstün olduğunu görürük.

Tədqiqatlar sübut edir ki, torpaqdan uzun müddət gübrələr verilmədən istifadə etdikdə aktiv torpaq qatı qida maddələrindən kasıblaşır, üzvi maddələr parçalanır nəticədə azot və onun digər birləşmələri azalır. Bu birləşmələri artırmaq üçün üzvi və mineral gübrələrin birgə tətbiqinə zərurət yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, qarışıq əkinlər üzvi və mineral gübrələrə həssasdırlar. Üzvi gübrələrin optimal normada tətbiqi məhsuldarlığa və onun keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir. Respublikamızın aran bölgələrində torpaqdan səmərəli istifadə etməklə bir ildə vahid sahədən iki dəfə yüksək və keyfiyyətli məhsul əldə etmək üçün dənli-taxıl bitkiləri biçildikdən dərhal sonra vegetasiya müddəti qısa olan qarışıq becərilən bitkilərin əkilməsi tövsiyyə olunur.

Fərman Quliyev,
aqrar elmləri doktoru, professor
AMEA-nın Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi
prof.fquliyev@mail.ru
Xalıqverdi Babayev,
aqrar üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
babayev.xalıqverdi@mail.ru

Azərbaycanda çayın (The sinensis L) klon seleksiyası, nəticələri və perspektivliyi

Müasir mərhələdə ölkə prezidenti İlham Əliyev Azərbaycanda əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramında, digər ərzaq məhsulları ilə yanaşı strateji ərzaq məhsulu sayılan çayla təminatı da ön plana çəkilməmişdir. Bu baxımdan ölkədə çayçılığın inkişaf etdirilməsinə dair mühüm tədbirlər həyata keçirilir.

Ölkədə çayçılığın, sitrusçuluğun və çəltikçiliyin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar cənab prezident İlham Əliyev 2 sentyabr 2017-ci ildə Lənkəran şəhərində keçirdiyi müşavirədə qeyd etmişdir ki, “Azərbaycan Respublikasında 2017-2026-cı illərdə çayçılığın inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın layihəsi hazırlanır.

Azərbaycanda çayçılığın inkişaf etdirilməsində əsas şərtlərdən biri də salınacaq çay plantasiyasının sort tərkibinin yaxşılaşdırılması məsələsidir.

Aparığımız çoxillik tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda çay plantasiyaları toxum ilə salındığından, çay kolları məhsullarına, yarpaq keyfiyyətinə, zövqvermə intensivliyinə, vegetasiya müddətinin davamiyyətinə, budaqlanma xarakterinə, generativ fəaliyyətinə, təsərrüfat qiymətlərinə və hazır məhsulun biokimyəvi göstəricilərinə görə bir-birindən kəskin fərqlənirlər.

Çayın toxumla artırılması morfoloji və bioloji əlamətlərinə görə nəsildə parçalanmaya səbəb olur və yekcins çay kollarını əldə etmək mümkün olmur. Bunu nəzərə alaraq çayın klon seleksiyası üzrə tədqiqat işlərinə 1980-ci ildən prof. F.A.Quliyevin elmi rəhbərliyi altında Azərbaycan şəraitində tədqiqatlara başlanılmışdır.

Metodikaya uyğun olaraq çay kolunun məhsuldarlığına görə seçilməsində bir sıra əlavə göstəricilər: çay kolunun inkişaf xarakteri, yarpaq ayəsinin böyüklüyü, çoxlu zoğ verməsi, zoğların yığıma eyni vaxtda yetişməsi, qüvvəli boyatma enerjisi və zoğların yaxşı inkişaf etməsi, bitkinin mövsüm ərzində yarpaq yığımı dövründə 4-5-dən yuxarı dərəcəli zoğların əmələ gəlməsi nəzərə alınmışdır.

Çayın klon seleksiyası işində çay kollarını seçərkən, onların yarpaq keyfiyyətini-tanin və ekstraktiv maddələrin təyin edilməsi və onlardan hazırlanmış qara çaya texnoloji qiymət də (dadı,aromatik, dəmi və s.) verilmişdir.

Beləliklə çay sort-klonlarını əldə etmək üçün seçilmiş ən yaxşı bitkiləri çilik üsulu ilə artırıb, kolları klon tədqiqatı sahəsində hərətlə yoxlayıb, ən yaxşılarını çoxaldıb sort yaradılmışdır. Əldə edilmiş forma-klonlar bir daha yoxlamaq və rayonlaşdırmaq üçün Dövlət Sort Sınağına təqdim edilmişdir.

Uzun müddət ərzində Azərbaycanda Meyvəçilik və Çayçılıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun Lənkəran çay filialının eksperimental təsərrüfatında topladığımız çay forma-klonların müqayisəli öyrənilib ən perspektivlərini, nəzarət (“Azərbaycan-2” sortu) ilə müqayisə edilmişdir.

Məlum olmuşdur ki, seçilmiş forma –klonların fenofozaları arasında nəzarət variantı ilə müqayisədə müəyyən fərqlər mövcuddur. Rayonlaşdırılmış - “Azərbaycan-2” (nəzarət) ilə müqayisədə, vegetasiyanın başlanması adətən aprel ayının əvvələrinə təsadüf edildiyi halda, ona nisbətən daha tez vegetasiyaya başlama 2/17, 4/73, 3/341 və 6/44 seleksiya sayılı forma klonlarda müşahidə edilmişdir. Daha sonra nəzarət (“Azərbaycan-2”) variantında yarpaq səthinin orta göstəricisi may, iyul, sentyabr aylarında müvafiq olaraq

13,8; 22,7; 23,4 sm² olduğu halda, seçilmiş forma klonlarda yarpaq ayəsinin səthi mayda 27,2-29,6; iyulda 22,2-25,7; sentyabrda 23,3-26,6 sm² təşkil etmişdir. Bu kimi müsbət fərqlər çay kollarının zoğvermə intensivliyini vegetasiya mərhələsini keçdikdə, fleşlərin böyüklüyü və kütləsində, zoğların fraksiyalar üzrə kütləsinin öyrənilməsində və nəhayət çayın seçilmiş forma- klonlarının məhsuldarlıq və məhsulun keyfiyyət baxımından müqayisəli öyrənilməsində də özünü aydın sürətdə göstərmişdir.

Nəhayət, təcrübə variantları arasında yaşıl yarpaq məhsuldarlığı nəzərdən keçirilərkən məlum olmuşdur ki, nəzarət ("Azərbaycan-2") variantında mövsüm ərzində bir koldan orta məhsuldarlıq (yaşıl çay yarpağı) 120 qr və ya hektardan 4180 kq təşkil etdiyi halda, əldə etdiyimiz seleksiya sayılı seçilmiş forma-klonlarda bu müvafiq olaraq 215-341 qr və ya 4730-7502 kq/ha təşkil etmişdir. Başqa sözlə, yaşıl çay yarpağı məhsulu nəzarət ("Azərbaycan-2") variantı ilə müqayisədə 31-79% yüksək olmuşdur.

Aparığımız laboratoriya analizlərindən məlum olmuşdur ki, bütün hallarda seçilmiş forma-klonların tərkibində tanin və ekstraktiv maddələrin miqdarı nəzarət ("Azərbaycan-2") variantından yüksəkdir. Buna da əsas səbəb çay xammalının tərkibində nəzarət variantına nisbətən seçilmiş forma-klonlarda normal fleşlərin miqdarının da çox olmasıdır.

Beləliklə, Azərbaycan ET Meyvəçilik və Çayçılıq institutunun Lənkəran Çay filialı və AMEA-nın Lənkəran Regional Elmi Mərkəzinin çayın klon seleksiyası üzrə apardığı müştərək tədqiqatlarının nəticəsi olaraq, təsərrüfat göstəricilərinə və həmçinin yaşıl yarpaq məhsulunun keyfiyyətinə görə əldə etdiyimiz yeni, perspektiv 4/73, 2/17 və 3/341 seleksiya sayılı forma-klonları 2014-cü ildə və 6/44 forma-klonu isə 2015-ci ildə Dövlət Sort Sınağına qəbul olunmuşdur.

Çayçılığın Respublikamızda inkişaf etdirilməsinin hazırkı mərhələsində-çayçılığın intensivləşdirilməsi, yeni əkinlərin keçirilməsi, və vətən çayının keyfiyyətinin yüksəldilməsi, çaybecərənlərin əsas vəzifələri sayıldığından, əldə etdiyimiz yeni, perspektiv çay sort, forma-klonlarının Lənkəran bölgəsi şəraitində təsərrüfatlarda tətbiqi bu sahədə həlledici rol oynaya bilər.

Əsəd Nuriyev,
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
asad.nuriyevlankaran@mail.ru

Mexaniki tərkibi müxtəlif olan çay xammalının emalı zamanı texnoloji parametrlərinin tənzimlənməsi yolları

Qara məxməri çayı istehsal etmək üçün xammal kimi mexaniki tərkibi müxtəlif olan yaşıl çay yarpaqlarından istifadə olunur. Hazır məhsulun keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi üçün, çay istehsalında texnoloji parametrlərinin tənzimlənməsinə xüsusi diqqət verilməlidir. Çayın keyfiyyət göstəricilərinə yarpağın yığılma müddəti və onun kimyəvi tərkibi təsir göstərir. Çay yarpağı plantasiyalardan əl ilə və mexaniklədirilmiş üsullarla yığılır. Yüksək keyfiyyətli hazır çay istehsalı məqsədi ilə xammal kimi əsasən fleşdən istifadə olunur. Lakin emal müəssisələrinə qəbul olunan xammalın tərkibində fleşdən başqa, çoxlu miqdarda müxtəlif kimyəvi tərkibə malik olan kobudlaşan və kobud fraksiyalar da olur. Belə xammallardan keyfiyyətli hazır çay məhsulu istehsal etmək çətinlik törədir.

Qara məxməri çay istehsalı xammalın saxlanması, soluxdurulması, burulması, fermentləşdirilməsi, qurudulması proseslərini əhatə edir.

Mexaniki tərkibi müxtəlif olan xammalın kimyəvi tərkibləri də biri birindən fərqlənir. Xammalın saxlanması zamanı, gedən kimyəvi çevrilmələr nəticəsində tərkibində dəyişikliklər baş verir, rəngi qızarır, itkilərə məruz qalır, keyfiyyət göstəriciləri aşağı düşür.

Gedən tənəffüs prosesi nəticəsində xammalın tərkibində olan quru maddələri miqdarı azalır.

May ayında sahələrdən yığılmış xammalın tərkibində suyun miqdarı 78,0 % , quru maddələrin miqdarı isə 22,0 % olur. Soluxmuş xammalda su itkisi 32% baş verir, yarpaqda 68 % su qalır. Avqust ayında isə 20 % itki əmələ gəlir, yarpaqda 80 % su qalır. Çay yarpağının kimyəvi tərkibinin optimal norması tərkibində olan quru maddələrin suya olan nisbəti kimi müəyyənləşdirilir. Lənkəran şəraitində plantasiyalardan yığılan çay yarpağının fleşin , kobudlaşan və kobud fraksiya miqdarlarından asılı olaraq soluxmadan sonra tərkibində suyun miqdarınının 65 ... 67% olması əlverişli sayılır. Ona görə də emal müəssisələrinə qəbul olunmuş çay xammalının mexaniki tərkibinin təhlili tələb olunur. Xammalın mexaniki tərkibində tumurcuq, 1 – ci, 2- ci, 3 – cü, 4 – cü, 5 – ci, 6 – cı və sair yarpaqlar olur. Bu yarpaqların tərkibində müxtəlif miqdarda su və quru maddələr olur. Soluxdurma prosesi zamanı eyni temperatur rejimi seçdikdə, bu yarpaqlara müxtəlif formada təsir göstərir. Soluxdurma prosesi o zaman keyfiyyətli sayılır ki, bütün yarpaqlar eyni səviyyədə soluxsun. Qeyd olunmalıdır ki, yarpaqları soluxdurmada məqsəd onun növbəti texnoloji proseslərdə əlverişli emal olunması üçün şərait yaratmaqdır. Lakin soluxdurmaya verilmiş zərif yarpaqlarda su intensiv buxarlandığı halda, kobudlaşan və kobud yarpaqlarda isə proses çox zəif gedir.

Müəyyən olunmuşdur ki, soluxdurma prosesində temperatur rejiminin yüksək götürülməsi hazır məhsulun keyfiyyət göstəricilərini aşağı düşməsinə səbəb olur.

Mexaniki tərkibi müxtəlif olan xammalın soluxdurulması prosesi yarpağın tərkibində olan suyun buxarlandırılması nəticəsində baş verir.

Belə hesab olunur ki, yarpaqların mexaniki tərkibində kobudlaşan və kobud fraksiyaların miqdarı çox olduqda soluxdurma prosesinin parametrləri, temperatur rejimi 32 ...34 dərəcə sels, müddət isə 6 saat götürülməsi daha məqsədə uyğun sayılmalıdır.

Soluxdurma prosesinin temperaturunun və müddətinin yüksək görürülməsi prosesin keyfiyyətinə təsir göstərir.

Çay yarpağının burulması qara məxməri çay istehsalında əhəmiyyətli proseslərdən sayılır. Xammalın burulmasında məqsəd yarpağa burulmuş forma verməklə , onun bütövlüyünü pozmaq, toxumalarını dağıtmaq, şirəsini səthinə çıxartmaqdır. Qeyd olunmuşdur ki, mexaniki tərkibi müxtəlif olan xammal zərif, kobudlaşan və kobud fraksiyadan ibarətdir. Burulma prosesi zamanı birinci növbədə zərif yarpaq fraksiyaları burulurlar. Ona görə də bu fraksilər burulduqdan sonra digər fraksiyalardan ayrılmalıdırlar. Bu məqsədlə emal müəssisələrində 2, 3, 4 dəfəlik burulma sxemlərindən istifadə olunur. Hər burulmadan sonra yaşıl çeşidləmə əməliyyatı tətbiq olunur.

Burulma prosesinin keyfiyyətinə xammalın tərkibi, burulma müddəti və burulma şəraiti təsir göstərir.

Keyfiyyətli hazır çay məhsulu istehsalında mühüm şərtlərdən biri birinci burulma prosesinin texnoloji parametrlərinin düzgün qurulmasıdır. Burucu sexdə havanın temperaturu 22...24 dərəcə sels, nisbi rütubət 96 ... 98 % götürülür. Bolgənin iqlim şəraitinə görə mövsümi ayların isti günlərində xammalın tərkibində kobudlaşan və kobud yarpaqların miqdarları yüksək olur.

Aparılan təcrübələr zamanı müəyyən olunmuşdur ki,xammalın tərkibində kobudlaşan və kobud fraksiyaların miqdarı 55 % qədər olduqda, burulma müddəti 45 dəqiqə seçildikdə xırda fraksiya çıxımı 18,7 % təşkil etmişdir və ball qiyməti 2,25 olmuşdur. Burulma müddəti 15 dəqiqə seçildikdə isə xırda fraksiya çıxımı 11,3 %, ball qiyməti isə 2,75 təşkil etmişdir.

Burma prosesi zamanı burucu maşınların xammalla yükləmə norması da hazır məhsulun keyfiyyət göstəricilərinə təsir göstərir. Kobudlaşan və kobud yarpaqların hüceyrələrinin strukturu möhkəmdir və həcmcə kütləsi azdır. Burucu maşınlara 240 ... 250 kq xammal yüklənməli olduğu halda 140 ...150 kq yüklənir. İkinci burucu maşınına 210 ... 230 kq, üçüncü bürücü maşınına isə 190 ...210 kq xammal verilir.

Fermentasiya prosesi qara çay istehsalında vacib texnoloji proses sayılır. Proses çay yarpağında olan bir sıra fermentlərin iştirakı ilə gedir. Fermentasiya prosesi zamanı xammalda müxtəlif çevrilmələr baş verir. Bu çevrilmələr zamanı hazır məhsulda bütün keyfiyyət göstəriciləri formalaşır, kimyəvi tərkibi təşkil edən bütün maddələr kəmiyyət və keyfiyyət baxımından dəyişikliklərə məruz qalırlar. Təlimata əsasən fermentasiya prosesinin optimal parametrləri çay yarpağı üçün sexin temperaturu 22...24 dərəcə sels, nisbi rütubət isə 94...98 % seçilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, fermentasiya prosesinin başlanğıcında sexin temperaturu tədricən yüksəlmiş, müəyyən müddətdən sonra isə aşağı düşməyə başlamışdır. Məlum olmuşdur ki, proses uzun müddət davam edərsə, xammalın tərkibində olan qiymətli maddələrin itkisi daha çox olur. Xammalın rəflərdə yığılma hündürlüyü də prosesin gedişinə təsir göstərir. Beləliklə, fermentasiya sexinin temperaturunu, nisbi rütubətini və xammalın rəflərdə yığılma hündürlüyünü nizamlamaqla prosesin optimal parametrlərinin müəyyənləşdirmək mümkündür.

Çay yarımfabrikatının qurudulmasında məqsəq istilik sobalarında yaradılan istilik təsirdən fermentasiya prosesini tam dayandırmaq, yarpağın tərkibində olan qalıq rütubəti xaric etməklə, hazır məhsulun keyfiyyət göstəricilərini formalaşdırmaqdır.

Beləliklə çay emalı müəssisələrinə qəbul edilmiş mexaniki tərkibi müxtəlif olan xammalın saxlanması zamanı zərif fraksiyalar daha çox itkilərə məruz qalırlar ki, bu da məhsulun keyfiyyət göstəricilərinə təsir göstərir.

Məmməd Muradov,
fizika –riyaziyyat elmləri namizədi, dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
mammad_2011@mail.ru

Riyaziyyat dərslərinin tədrisi zamanı kompetensiyaların müəyyənləşdirilməsi metodları

Müasir məktəbin inkişafetdirici konsepsiyasının mərkəzində şəxsiyyətin modeli dayanır. Təhsil standartları müəyyənləşdirilərkən şəxsiyyətin hər tərəfli inkişafı ön plana çəkilir. Kompetensiyalar idarə olunan təhsil prosesi üçün çox vacibdir və şagirdlərin fəal vətəndaş olaraq yetişmələrini təmin edir.

Kompetensiya situasiyadan irəli gələn tələblərə cavab vermək üçün bilik, bacarıq və dəyərləri fəaliyyət meyarlarına müvafiq şəkildə tətbiq etməkdir. Kompetensiyalı olmaq— malik olduğu bilik, bacarıq və dəyərləri müvafiq situasiyaya uyğun olaraq tətbiq etməyi bacarmaqdır. Məzmun standartlarında fəaliyyət taksonomiyaların köməyi ilə sistemləşdirilir. Təhsil sistemi üçün önəmli hesab edilən idraki, emosional və psixomotor taksonomiyalardır. İdraki taksonomiyalarda düşünmə bacarıqları sadədən mürəkkəbə doğru mərhələlərə görə təsnif edilir: **Bilmə→Anlama→Tətbiq etmə→Təhlil etmə→Sintez etmə→ Dəyərləndirmə.** Emosional taksonomiyalar şagirdlərin hiss, yanaşma, dəyər və emosiyalarının inkişafının təşkilində böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu taksonomiyanın beş mərhələsi müəyyən olunmuşdur. Məqbul sayma, reaksiya vermə, dəyərləndirmə, təşkil etmə, dəyər və ya dəyərlər sistemini xarakterində əks etdirmə. Məzmun standartlarında öz əksini tapmış üçüncü əsas sahə psixomotor bacarıqlardır. Psixomotor taksonomiyalar üç mərhələyə ayrılır: **Təqlid, İdarə, Dəqiq icra.**

Təhsil standartları müəyyənləşdirilərkən kompetensiya anlayışı əsas istinad nöqtəsi olur. Bu prosədə kompetensiyanın rolunu başa düşmək vacibdir. Kompetensiyanın elementləri aşağıdakılardır:

- Kompetensiya bacarıqdır
- Kompetensiyatətbiqlə əlaqəlidir
- Kompetensiya şagirdlərin yiyələndiyi bilik, bacarıq və dəyərləri əhatə edir

- Kompetensiya qərar qəbul etmənin əsasıdır
- Kompetensiya tələblərin ödənməsinə yönəldilir
- Kompetensiya situasiya ilə əlaqəlidir.

Müəllim qiymətləndirmə apararkən şagirdin biliyini, eyni zamanda fəaliyyətini nəzərə almalıdır. Kompetensiya qərar qəbul etmənin əsasıdır. Kompetensiyalı şagird spesifik resurslardan məqsədə müvafiq şəkildə istifadə etməyə qərar verir. Bu zaman şagird situasiyanı təhlil etməyi bacarmalı, nəticələr çıxarmağı bacarmalıdır. Məsələn, "rəb"u öyrənən şagird, əgər rəb və paraleloqramın oxşar və fərqli xassələrini qeyd edə bilərsə, o kompetensiyalı şagird hesab olunur. Riyaziyyat dərsinin tədrisi zamanı "üçmərhləli" modelin tətbiqi kompetensiyaları müəyyənləşdirməyə şərait yaradır. Birinci mərhələdə müəllim yeni anlayış və ya metodu təqdim edir və ya şərh edir, suallar verir və onun başa düşülmə-düşülmədiyini araşdırır. Şagirdlər isə sadəcə müəllimin şərhini müşahidə etmir, onlar bu mərhələdə fəal iştirak edirlər. İkinci mərhələ aralıq mərhələdir və burada yeni anlayış və strategiyanın müstəqil tətbiqi nəzərdə tutulur. Bu zaman təlim üsulları şagirdlərin bilik səviyyələrindən və materialın xüsusiyyətindən asılı olaraq dəyişir. Üçüncü mərhələdə şagirdlər müstəqil işləyir. Bu mərhələdə çox zaman şagirdlərin bilik səviyyələri qiymətləndirilir. Nəticə yaxşı deyilsə, müəllim geri qayıdır, daha aydın və asanlıqla başa düşülən təlim təşkil edir. Standartlara məqsədə uyğun şəkildə nail olmaq üçün təlim prosesinə sistemli yanaşmaq əsas şərtidir.

Xanlar İsmayılov,
dosent
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
xanlarsalehoqlu@rambler.ru
Könül Qədimova,
magistrant
konul.qadimli@mail.ru

Meyvə-giləmeyvə istehsal sənayesi və perspektivləri

Meyvə-giləmeyvə istehsal sənayesi bir elm kimi XVII –XVIII əsrlərdə inkişaf etməklə alimlərtərəfindən müxtəlif istehsal texnologiyaları işlənilib hazırlanmış və müxəlif texnoloji avadanlıqlar icad olunmuşdur.

Meyvə-giləmeyvə istehsalında əsas vəzifələrdən biri odur ki, istehsal olunan məhsulların tərkibində insan orqanizmi üçün lazım olan maddələri maksimum dərəcədə saxlamaq, xammalın dadına və qidalılıq dəyərində görə istehsalını yüksəltməkdir.

Meyvə-giləmeyvə şirə və şərəbləri insan orqanizmi üçün xeyirli və əhəmiyyətli olmaqla onlarda müxtəlif birləşmələrin-ətir, dad, rəng, üzvi turşular, vitaminlər, fenol maddələri, azotlu birləşmələr, makro-mikroelementlər və digər səmərəli qida komponentləri ilə zəngin olması ilə əlaqədardır.

Bunları əsas götürərək demək lazımdır ki, müasir elmin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri meyvə-giləmeyvələrin bir çox qiymətli müalicəvi xüsusiyyətləri istehsal olunan şirə və şərəblərdə saxlanmaqla insanların qidalanması üçün insan orqanizminin tələbatını qida və bioloji aktiv maddələrlə təmin etməkdir.

Müasir dövrdə innovasiya və kommunikasiya texnologiyaları, habelə nano texnologiyaların inkişaf etdiyi bir zamanda insanların sağlamlığını qorumaq, onları ekoloji təmiz məhsullarla təmin etmək və bununlada ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində müəyyən uğurlara nail olmaq məqsədi ilə istehsal məhsullarının keyfiyyət göstəriciləri ilə yanaşı kəmiyyət göstəricilərini də yüksəltmək qarşımızda duran əsas vəzifələrdən biridir. Bu məqsədlə ərzaq və şərab istehsalı məhsullarının müxtəlif çeşidlərinin yeniləşməsinə nail olmaqla, elmi-texniki tərəqqiyə və əhalinin həmin məhsullara artan tələbatını ödəməyə

əsaslanılmalıdır. Yuxarıda qeyd olunan tələbləri həll etmək üçün yüksək keyfiyyətli məhsulların çeşidlərinin strukturunu təkmilləşdirməklə yeni elmi-texniki nəzəriyyələr işlənilib hazırlanmalı, müasir avadanlıqlardan istifadə olunmalıdır.

Meyvə-giləmeyvə istehsal sahəsi şox mürəkkəbdir, belə ki, hər şeydən əvvəl xammalın (meyvə, giləmeyvələrin) tərkibində şəkərin az, turşuluğun yüksək olması istehsal texnologiyasında (emalı, şəffaflyq və qıçqırmaya davamlılığının uzun müddətli saxlanması, bulantılardan qorunması və s.) mühüm çətinliklər yaradır.

Bəzi məlumatlara əsasən, qıçqırma zamanı mayaların fermentlə işlənməsi zamanı müxtəlif biokimyəvi proseslər baş verir, bununla şirədə ayrı-ayrı xüsusiyyətlərə malik maddələr əmələ gəlir.

Bundan başqa bəzi texnologiyalara əsasən, alma şərab materialının yüksək qatılıqlı Xeres mayasını fermentləşdirməklə (Xeres-17 və Xeres-23 mədəni mayaları ən optimal sayılır) oksidləşmə-reduksiya potensialını artırmaq olar.

Yüksək dozalı kükürd anhidridindən istifadə edilən zaman kükürdə davamlı mayalardan, aşağı temperaturda soyuğa davamlı mayalardan istifadə olunur. Laboratoriya şəraitində alınan nəticələrə əsasən mayaları şirənin ümumi həcmindən asılı olaraq 2-5% miqdarda verilməsi məsləhət görülür.

Şərabların hazırlanmasında, yetişməsində və fiziki-kimyəvi, biokimyəvi proseslərin getməsinə təsir edən əsas faktorlardan biri oksigen olduğuna görə, şərab materialı hazırlanan zaman müəyyən edilmiş dozada oksigenin verilməsi (termik emal ilə birlikdə) onun tez yetişməsinə öz müsbət təsirini göstərir.

Məlum olduğu kimi, təzə meyvələri uzun müddətə saxlamaq bir qədər çətinlikdir. Buna görə də meyvə-giləmeyvə şirələri və içkilərinin istehsalı texnologiyasının təkmilləşdirilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir və bu sahədə isnehsalı daha səmərəli aparmaqla təşkil etmək lazımdır.

Verilmiş texnologiyalara əsasən əldə olunan nəticələrə və müəyyən olunmuş rəqəmlərə istinadən göstərmək olar ki, aparılan texnoloji proseslər zamanı istehsal olunan məhsullarda satış xüsusiyyətlərinə malik və yüksək keyfiyyət göstəriciləri olan məhsullar istehsal etmək olar.

Alma şirəsinin hissə-hissə qıçqırması zamanı kimyəvi tərkibinin dəyişməsi sxemi

Variantlar	Gün ərzində qıçqırma	spirit%h.	Şəkər %	Titrləmə turşuluğu, q/dm ³	Uçucu turşuluq, q/dm ³	Aldehidlər, mq/dm ³	Acetallar, mq/dm ³	Aşı maddələri, mq/dm ³
1. İlkin şirə	-	-	12,0	8,4	-	8,2	4,6	1040,4
1.Hissə-hissə qıçqırmadan alınan şirə	2	13,4	4,2	7,2	0,24	27,8	17,2	793,2
2. - " -	6	15,06	3,8	6,8	0,30	30,0	18,4	838,4
3. - " -	12	13,58	3,1	6,9	0,40	28,2	21,8	117,5
4.İkinci qıçqırmadan sonra alınan spirtlənmiş fermentlənmiş dincə qoyulmamış şirə	2	12,6	6,6	6,2	0,24	17,1	11,8	980,1
5. - " -	6	14,9	4,6	6,3	0,50	19,6	11,5	889,7
6. - " -	12	15,5	1,45	6,2	0,80	15,1	15,0	940,9

Şərabçılıqda şərabın şəffaflaşdırılması gələcəkdə alınan şərab materialının keyfiyyətinə təsir edən ən əsas texnoloji əməliyyatlardan biri hesab olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu şərabları hazırlayarkən markasından və texnologiyasından asılı olaraq əzintiyə əlavə olaraq şəkər tozu vurmaq olar.

Lənkəran-Astara bölgəsində quayava bitkisinin yayılması

Quayava (*Psidium guajava* L.) (*Myrtaceae* Juss.) fəsiləsinə aiddir. Bu fəsilənin geniş yayılmış nümayəndələrindən feyxoa, mirt, evkalipt bitkilərində qeyd etmək olar. *Murtaseae* fəsiləsindən olan quayava həmişəyaşıl və ya yarpağını tökən, hündürlüyü 4-6 metrə çatan koldur. Bəzən elə növləri vardır ki hətta 10-12 metrə çatır. Məhz elə buna görə də bu bitkini həm kol həm də ağaclara aid edirlər. Gövdə və oduncaqlaşmış budaqların sahəsi azca girintili-çixıntılı olur və qabığı kiçik hissələrlə parçalanaraq tökülür.

Şəkil.1. Quava Ketli - meyvələri qırmızı qabıqlı

Tropik bitki sayılan quavanın vətəni əsasən Mərkəzi və Cənubi Amerika hesab edilir, lakin Braziliyada, Cənubi Kaliforniya, Florida və digər tropik və subtropik ölkələrdə də yetişdirilir. Peruda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan toxumlara əsasən belə güman olunur ki, yerli əhali quava bitkisini bir neçə min il əvvəl yetişdirmişlər. Ədəbiyyat məlumatlarına əsasən ilk dəfə 1553 ildə Pedro Syes de Leon «Perunun xronikası» kitabında bu bitki haqqında məlumat vermişdir. Asteklərin sevimli qidası olmuşdur. İspanlar quava bitkisinin toxumlarını Peruda tapmışlar və bütün tropik ölkələrdə yaymışlar. Quayava Asiya, Afrika, Cənubi və Şimali Amerikanın tropik və bəzi subtropik rayonlarında geniş yayılmışdır.

Xalq təbabətində quava bitkisindən geniş istifadə olunur. Meyvələri, yarpaqları, ağac qabığı və çiçəkləri çox faydalıdır. Tərkibində β -karotin, B qrupu və P vitaminləri bitkini insan orqanizminə lazım olan maddələrin mənbəyi kimi xarakterizə edir. Guava yarpaqlarından hazırlanan çay, dizenteriya, mədə-bağırsaq pozğunluğu, başgicəllənmədə, boğaz ağrıları və eləcə də menstrual dövrün tənzimlənməsində kömək edir. Doğanmış yarpaqlarından təzə yaraların üzərinə qoyulur. Yarpaqlardan hazırlanmış həlim dəri xəstəliklərinin (sızanaq, irinli səpgi, dəmrov, ekzema) müalicəsində, eləcə də ağız, boğaz iltihabında, dişin əti yumşaldıqda və yaxud diş tərpendikdə ağız nahiyəsini yaxalamaq üçün istifadə olunur.

Panamada quayava meyvələrindən astma, ağ ciyər və boğaz iltihabına, Filipində ürək xəstəliklərinə, Braziliyada ishala qarşı istifadə olunur. Müalicəvi əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, insan orqanizminin xəstəliklərə qarşı müqavimətini artıraraq toxumaları bərpa edir, əzələləri möhkəmləndirir.

Quayava meyvəsinin A₁ (retinol), B₁ (tiamin), E, C vitaminləri ilə, həmçinin mis, fosfor, kalsium, kalium, maqnezium, selluloza, yağlar, karbohidratlarla zəngin olması insan orqanizmində infeksiyon xəstəliklərinə qarşı müqavimət yaradır. Quava meyvələri özünün yüksək dadı və qida keyfiyyətlərinə görə başqa sitrus meyvələrdən tərkibində C vitamininin 5 dəfə çox olması ilə fərqlənir.

Təsədüfi deyildir ki, quava faydalı meyvələr sırasına daxil edilib. Meyvənin nadir kimyəvi tərkibi, çoxcəhətli müalicəvi və dad keyfiyyətlərinə malik olması maraqlı doğurmuş və bu qiymətli bitkinin geniş yayılması üçün şərait yaratmışdır.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, cənub bölgəsində bu bitkini Masallı rayonunun Şərəfə kənd sakini, 81 yaşlı **Aslan Rəhimov** əkib becərmiş. Onun dediyinə görə nəvəsi quayava meyvəsini Şiri-Lankadan gətirib. Meyvənin toxumlarını saxlayıb və bu bitkini dibçəkdə becərməyə nail olub. Astara rayonunun sakini Nəcəf Cəfərovun həyətinə dibçəkdə yetişdirilir. Lənkəran rayonunun Sütəmurdov kənd sakini Ələddin Hüseynov quayavanı yerli iqlim şəraitində yetişdirərək çoxaltmağa nail olub. Xaricdən gətirdiyi bir ağacı çoxaldaraq artıran təsərrüfat sahibi indi ağacların hərəsindən 35-40 kiloqram məhsul əldə edir. Təsərrüfat sahibinin sözlərinə görə, son dövrlər quayava bitkisinə tələbat xeyli artıb. Buna səbəb isə bitkidən həm dekorativ ağac kimi istifadə olunması, həm də onun meyvəsindən mürəbbə və kompot hazırlanmasıdır. Artıq quava bitkisinin geniş miqyasda əkilməsi istiqamətində elmi-tədqiqat işləri aparılmaqdadır.

Çoxillik tədqiqatlar və istehsalat təcrübələrinə əsaslanaraq, Talış aqroklimatik zonasının torpaq-iqlim şəraiti quayava bitkisi üçün əlverişli olmaqla, bu bitkinin daha geniş miqyasda əkilib becərilməsinə imkan verir.

Xanlar İsmayılov,
dosent
xanlarsalehoqlu@rambler.ru
Məzahir Məcid,
dosent
mezahir_cavadov@mail.ru
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Təbii kəməşirin süfrə şərab materialının hazırlanmasında ferment katalizinin rolu

Kəməşirin süfrə şərab materiallarının texnologiyası çox mürəkkəb olmaqla bu tip şərablar üçün xüsusi texnologiya tələb olunur. Belə ki, bu növ şərablarda qalıq şəkərin az olduğu üçün qıvcırmaya meyill olurlar və bu şərabların hazırlanması üçün xüsusi seçilmiş texnoloji rejim və texnoloji proseslər işlənilib hazırlanmalıdır.

Azərbaycanda, həmçinin xaricdə stabil kəməşirin süfrə şərab materiallarının hazırlanması texnologiyasının təkmilləşdirilməsi üzərində geniş elmi-tədqiqat işləri aparılır. Əhalinin bu şərablara ehtiyacının artmasını nəzərə alsaq həmin şərabların istehsal texnologiyası bu gün qənaətbəxş deyildir. Buna səbəbhazır məhsulların bioloji stabilliyinin olmamasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qərb zonasında becərilən Rkasiteli üzüm sortunun şəkərliliyi 22-23 %-ə çatmadığından klassik sxem əsasında ondan kəməşirin süfrə şərabı alınması bir qədər çətinlik yaradır. Belə ki, alınan şərablarda lazım olan rəngin və dadın dolğunluğunda çatışma- mızlıq olur. Ona görə də ilkin şərabçılıqda ekstraktivliyi və harmonik şərabların alınması məqsədi ilə Rkasiteli üzüm sortundan müxtəlif texnoloji sxemlərə əsasən müxtəlif variantlarla kəməşirin süfrə şərab nümunələri hazırlanmışdır. Üzüm emalı zamanı emal olunan üzüm mərkəzdən qaçma prinsipi ilə işləyən daraq ayırıcıdan keçdikdən sonra, bütün variantlarda cecəyə 0,01% dozada (standart aktivliyi 9 vahid/q olan) pektoloji ferment preparatı əlavə edilmişdir. Cecəyə əvvəlcədən 50-75 mq/l hesabı ilə kükürd

anhidridi əlavə edilərək qarışdırıldıqdan sonra şirə cecədə 1,2,12,24 saat müddətində saxlanmışdır. Buna paralel olaraq yuxarıda göstərilən rejimə əsasən şirənin cecədə saxlanmasını nəzərə alaraq ferment preparatı əlavə olunmayan variantda (nəzarət nümunəsi) kəməşirin süfrə şərabı nümunələri hazırlanması, həmçinin ağ üsulla aprobasiya üçün klassik sxemə və tədqiqat variantlarının üzümə ferment preparatı verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Təcrübə və nəzarət (kontrol) şərab materiallarında fenol maddələrinin, ali spirtlərin, birəsaslı yağ turşularının, qlisirinin miqdarı, keyfiyyəti və bioloji stabilliyi təyin edilmişdir.

Aldığımız göstəricilərə əsasən deyə bilərik ki, şirənin cecədə saxlanma müddətinin müxtəlifliyi və bu zaman pektoloji fermentin əlavə olunmasında şərabın kimyəvi tərkibi və orqo- noleptik xüsusiyyəti dəyişir. Belə ki, şərabda bütövlükdə ümumi fenol maddələrinin və ekstrak- tın miqdarı artır, rəngin artması vizual olaraq diqqəti cəlb edir. Bu dəyişmələr ekstraksiya prosesinin intensiv getməsinə və gilənin hüceyrələrinin dağıdılmasında ora əlavə olunan sənaye fer- ment preparatlarının təsirinə əsaslanır.

Ferment preparatı əlavə olunan təcrübə şərablarında sortla məxsus tam və dad seçilir, onlarda qlisirinin miqdarı çoxluq təşkil edir və qiymətləndirmədə o biri variantlara nisbətən 0,2-0,3 bal üstünlük təşkil edir.

Alınmış göstəricilərə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, hazırlanma üsulundan asılı olaraq alınmış kəməşirin süfrə şərablarında azot maddələrinin miqdarı təxmini 140-210 mq/l, aminturşuları 50-99 mq/l arasında dəyişir.

Bizim ferment preparatı əlavə etməklə emal etdiyimiz tədqiqat şərablarında ümumi azot komponentlərinin miqdarı 102-186 mq/l və amin azotu 44-97 mq/l arasında dəyişir. Nisbətən az miqdarda azot maddələri aşkar edilmişdir: cecədə 1-2 saat saxlanmaqla və ferment preparatı əlavə olunmuş şərablarda vəhabelə "ağ üsulla" hazırlanması nəzərdə tutulan, yəni ferment əlavə olunması nəzərdə tutulmuş təcrübə variantlarında da.

Beləliklə aparılmış təcrübəyə əsasən təyin olunmuşdur ki, pektoloji ferment preparatı əlavə olunması ilə hazırlanmış kəməşirin süfrə şərablarının kimyəvi tərkibinə və keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir.

Təcrübə şərabının xüsusiyyətləri

Şərabın hazırlanma variantları	Spirt,%	Şəker,q/1ml	Titrillənən turşuluq, q/l	Uçucu turşuluq, q/l	pH	Ümumi fenol maddələri, mq/l	Ekstrakt, q/l	Azot, mq/l		Dequstasiya qiyməti, balla
								ümumi	amin	
Klassik sxem (nəzarət)	11,1	3,5	6,0	0,52	3,25	275	16,0	170	96,9	8,4
Cecənin 1 saat saxlanması	11,3	3,5	6,0	0,46	3,0	368	17,0	119	48	8,61
Cecənin 1 saat fermentativ emal olunmaqla saxlanması	11,2	3,5	5,8	0,40	2,95	426	19,2	115	44	9,06
Cecənin 2 saat saxlanması	11,4	3,6	5,8	0,59	3,05	403	19,0	129	50	8,6
Cecənin 2 saat fermentativ emal olunmaqla saxlanması	11,0	3,7	5,9	0,51	3,02	499	21,6	102	41,1	9,0
Cecənin 12 saat saxlanması	11,5	3,7	6,1	0,66	3,1	510	23,8	164	98,9	8,3
Cecənin 12 saat fermentativ emal olunmaqla saxlanması	11,4	3,7	6,1	0,52	3,1	615	25,9	168	99,8	8,6
Cecənin 24 saat saxlanması	11,1	3,6	6,2	0,45	3,15	610	24,0	180	95,6	8,35
Cecənin 24 saat fermentativ emal olunmaqla saxlanması	11,4	3,7	5,7	0,6	3,05	745	26,9	186	96,7	8,3
Ferment preparatının üzümə əlavə edilməsi və şərabın cecədə saxlanmadan alınması	11,2	3,5	6,0	0,54	3,15	380	20,2	135	40,0	8,65

Alınan nəticələr cədvəldə göstərildiyi kimi şirənin əzintidə saxlanma müddəti və pektolitik ferment preparatının əlavə edilməsi ilə şərəbin kimyəvi tərkibləri və orqanoleptiki xüsusiyyətləridə dəyişir. Bununla şərəblərdə ümumi fenol maddələrinin miqdarı və tam düzəlişli ekstrakt artmaqla rəngində də dəyişikliklər əmələ gəlir.

Bütün bunları nəzərə alsaq şərəblərin verilmiş texnologiyasında ferment preparatları tətbiq etməklə, bu şərəblərin davamlılığının uzun müddətli saxlanması texnoloji proseslərinin təkmilləşdirilməsi aktuallığına nail olmaq olar.

Nigar Nəzərova,
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
nnigar00@mail.ru

Müxtəlif gübrələrlə qidalanmanın çay plantasiyalarında məhsuldarlığa təsiri

Hal-hazırda fermer təsərrüfatlarında çay plantasiyalarının ümumi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, məhsuldarlığının bərpa edilməsi və məhsulun keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması aktual elmi-tədqiqat və praktik mövzu kimi qarşıda durur.

Azərbaycanda çay bitkisinin becərmə texnologiyasına dair xüsusilə, torpaq hazırlığı, torpağın çaya yararlılığının müəyyənləşdirilməsi, çay plantasiyalarının salınması qaydaları, kolların budanması, suvarılması, gübrələnməsi, yaşıl çay yarpağının yığılması və s. məsələlərə dair Meyvəçilik və Çayçılıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun Lənkəran Çay Filialında geniş elmi-tədqiqat işləri aparılmışdır. Çay bitkisi üçün torpaqların becərməsinin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, onların keyfiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasında əsas amillərdən biri də məhz torpağın qida maddələri ilə proporsional təminatı vacibdir. Bu məqsədlə təbii ehtiyatlardan istifadə etməklə üzvü və mineral gübrələrin düzgün tətbiqi əsaslı şəkildə öyrənilməlidir.

Elmi əsaslarla düzgün təyin olunmuş üzvü və mineral gübrələrin torpağa aqrotexniki qulluq zəminində verilməsi nəinki torpağı gücdən düşməyə qoymur, həmçinin onun münbitliyinin yüksəldilməsini təmin etməklə çay bitkisinin boy, inkişaf və yaşıl çay yarpağı məhsulunun kəmiyyət və keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edir.

Məlum olmuşdur ki, çay plantasiyalarında kolların zəif düşməsi, məhv olmasına səbəb torpağın meliorativ vəziyyətinin pisləşməsi, plantasiyaların istismarının aqronomiya qaydalarına uyğun aparılmaması, plantasiyalara xidmət işlərinin yaxşı təşkil olunmaması və nəhayət torpaqda, həmçinin bitkidə qida maddələrinin çatışmamasıdır.

Təcrübə 2015-2019-cu illərdə Lənkəran Çay Filialının YTT-da 0,20 hektar sahədə sınaqdan keçirilir.

Tədqiqatın metodikası çay bitkisi üçün qəbul edilmiş ümumi metodikaya əsasən tərtib edilir.

Təcrübə Lənkəran Çay Filialının YTT-da 3 təkrarda, 0,20 ha sahədə aşağıdakı variantlar üzrə aparılmışdır.

1. Nəzarət (gübrəsiz), 2.N₉₀, 3.P₉₀, 4.K₉₀, 5.N₉₀P₉₀K₉₀, 6.Peyin 20t/ha, 7.Siderat (lupin)

Hər variant üçün 5 m uzunluğunda, 10 m enində 50 m² sahədə tədqiqat aparılır və hər variantda 5 kol nəzarətə götürülmüşdür.

2015-2019-cu illərdə nəzərdə tutulan variantlar təkrar olunur və nəticələr cəmlənir. Bu təsərrüfat ilində təcrübə 3 təkrarda aparılmışdır.

Zoğların boy atması üzərində aparılan müşahidələr hər 5 gündən bir aparılır, qeydiyyatlar jurnallara köçürülür.

Çay bitkisinin generativ fəaliyyətini öyrənərkən onların çiçəklənmə biologiyası və meyvəmələgəlmə xüsusiyyətləri, həmçinin bir kolda çiçəklərin və toxumların miqdarı öyrənilir. Çay bitkisinin yarpaq səthini hesablamaq üçün hər variant üçün xarakter olan 25 yarpaq səthinin eni və uzunluğunu ölçülərək, 0,7 əyrilik əmsalına vurularaq yarpaq səthi müəyyən edilir. Qeydiyyatlar jurnallarda aparılmışdır. Çay kolunun həcmi tapmaq üçün O.A.Kovalyovun təqdim etdiyi formuladan istifadə edilir:

$$V=D \times H, \quad V=3,14 \times D^2 \times h / 4, \quad \text{burada}$$

H – kolun hündürlüyü

D – kolun diametri

V – kolun həcmi

Bioloji müşahidələr, biometrik ölçülər və kolların torpaqüstü hissəsinin uçotu Ümümtifaq Elmi-Tədqiqat Bağçılıq İnstitutunun tərtib etdiyi proqram- metodiki göstərişə uyğun olaraq aparılır (1956).

Tədqiqatımızın əsas və başlıca vəzifəsi olan mineral və üzvi gübrələrin müxtəlif doza və nisbətlərinin çay plantasiyalarının məhsuldarlığına təsirini öyrənərkən alınan nəticələr aşağıda göstərilən cədvəldə verilmişdir.

Gübrələrin müxtəlif doza və nisbətlərinin tətbiqinin çay plantasiyalarının məhsuldarlığına təsiri

Cədvəl 1

№	Variantlar	Məhsuldarlıq, kq/ha				Artım	
		I təkrar	II təkrar	III təkrar	Orta	kq/ha	%-lə
1	Nəzarət (gübrəsiz)	1100	1120	1180	1033	-	-
2	N ₉₀	1650	1560	1495	1568	435	38,4
3	P ₉₀	1560	1530	1470	1520	387	34,1
4	K ₉₀	1470	1395	1386	1417	284	25,0
5	N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	1860	1885	1850	1865	732	64,6
6	Peyin20t/ha	1480	1450	1460	1463	330	29,1
7	Siderat(lüpin)	1360	1285	1295	1313	180	16,0

Tədqiqatın səmərəliliyi- tətbiq edilən 5 variantda (N₉₀P₉₀K₉₀) səmərəlilik öz əksini taparaq məhsuldarlığın kəskin artması ilə müşahidə edilərək (732 kq/ha və ya 64,6% artım) bitkilərin vegetativ orqanlarının fəaliyyətinin yüksəlməsi təmin olunur.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, çay plantasiyalarının məhsuldarlığını artırmaq məqsədilə sahələr mütləq üzvi və mineral maddələrlə təmin olunmalı, torpaqda qida maddələr ehtiyatı təmin edilməlidir. Tətbiq edilən 2,3 və 5-ci variantlarda məhsuldarlığın kəskin artması (1,2-1,8 dəfə) müşahidə edilmişdir. Yüksək dozalar tətbiq edilən variantlarda bitkilərin vegetativ orqanlarının fəaliyyətinin yüksəlməsi təmin olunmuşdur.

Üzvi və mineral gübrələrin müxtəlif doza və nisbətlərinin çay bitkisinin boy, inkişaf və yaşıl çay yarpağı məhsulunun keyfiyyətinə təsirini öyrənmək məqsədilə apardığımız elmi-tədqiqat işinin üçüncü ilidə son nəticə olaraq üzvi və mineral gübrələrin müxtəlif doza və nisbətlərinin çay məhsulunun variantlar üzrə kəmiyyət və keyfiyyətinə təsirinin hesablanması ümumi qayda üzrə aparılaraq, yüksək kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə malik olan variantlar fermer təsərrüfatlarına tövsiyə ediləcəkdir.

2003-2016 cu illər üçün Lənkəran İqtisadi regionunda məhsul istehsalının təhlili və qiymətləndirilməsi

Koob-Duqlas istehsal funksiyası iqtisadi proseslərin tədqiqi, analizi və proqnozlaşdırılmasında geniş istiqadə edilir və o, istehsal funksiyalarının bir növ "Çempionu hesab edilir". Məhz buna görə də ilkin olaraq iqtisadiyyatın əsas makrogöstəricilərindən olan milli gəlir bu funksiya vasitəsilə tədqiq edilmişdir. Məqalədə Lənkəran İqtisadi rayonu üzrə məhsul istehsalının Kobb-Duqlas istehsal funksiyası ekonometrik qiymətləndirilmişdir. Regionda məhsul istehsalının əsas fondlara və əməyə görə elastiklik əmsalları tapılaraq təhlillər aparılmışdır.

Məlumdur ki, Kobb-Duqlas istehsal funksiyası riyazi olaraq, məhsul istehsalı (U) ilə ona təsir edən istehsal fondları (kapital (K)) və işçi qüvvəsi (L) arasındakı kəmiyyət xarakteristikasını öyrənir və aşağıdakı şəkildədir.

$$U = aK^\alpha L^\beta, \quad \alpha + \beta = 1,$$

Burada α, β parametrləri uyğun olaraq K və L-in elastiklik əmsalıdır; a-sabit ədəddir.

Təhlil zamanı U-nəticə göstəricisi kimi Lənkəran iqtisadi regionunun gəliri, K-əsas istehsal fondları, L-işçilərin orta illik sayı qəbul edilmişdir. (bax cədvəl 1.)

İllər	İqtisadiyyatın əsas sahələrin də məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı, min manat	Əhalinin sayı (ilin əvvəlinə min nəfər)	İstehlak qiymətləri indeksi (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)	Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının həcmi, milyon manat
2003	61314,3	120,5	13214,4	156,5
2004	63202,7	102,6	10566,4	177,1
2005	83563,5	106,0	92654,8	196,1
2006	120489,8	108,0	102934,7	224,0
2007	170530,8	102,0	83512,3	338,3
2008	194251,4	120,5	139979,4	375,1
2009	187121,0	102,6	63737,7	386,0
2010	213873,3	106,0	133763,3	385,1
2011	277599,8	108,0	201988,8	451,8
2012	324863,3	102,0	224007,7	490,7
2013	353569,1	103,3	286427,2	550,8
2014	349675,7	102,9	318333,3	551,6
2015	346677,3	103,5	340834,1	609,7
2016	382438,1	112,1	433730,5	602,2

Bu göstəricilər 2003-2009 ci illər üçün rəsmi statistikadan götürülmüşdür. Bu illərdə inflyasiyanın nisbətən güclü olması nəzərə alınaraq, qiymət indeksinə uyğun olaraq milli gəlir və istehsal fondlarının həcmi üçün indeksləşdirilərək təhlil üçün yararlı hala salınmışdır.

Modelin realizasiyası üçün nəzəriyyədə qəbul olunmuş aşağıdakı üç hala baxıb, parametrləri qiymətləndirək.

I hal : $\alpha+\beta \neq 1$. İfyyđ $\alpha+\beta < 1$ olarsa, istehsalın səmərəliliyi azalır, $\alpha+\beta > 1$ olarsa, istehsalın səmərəliliyi artır. Bu hal iqtisadiyyatın intensiv inkişaf yolu adlanır, alınmış nəticə aşağıdakı kimi olmuşdur:

$$Y = 2,625 \cdot 10^{-24} \cdot K^{0,2263} L^{12,4648} \quad (1)$$

$$DW = 1,911, \quad R2 = 0,51565,$$

burada: R2-dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsalı; DW-Darbin-Uotson əmsalıdır.

Göründüyü kimi $\alpha+\beta = 12,6911 > 1$ alındığı üçün belə fikir yürüdə bilərik ki, Lənkəran iqtisadi regionunda vahid miqdarda milli gəlir yaradılmasına sərf edilən məlum istehsal faktorları getdikcə azalmışdır.

II hal: $\alpha+\beta=1$. Fərz edilir ki, istehsalın səmərəliliyi istehsalın miqyasından asılı deyil. Bu hala iqtisadiyyatın ekstensiv inkişaf yolu deyilir.

Bu hal üçün Kobb-Duqlas istehsal funksiyası

$$Y = 0,69799 K^{0,326} L^{0,674} \quad (2)$$

$$R2=0,330, \quad DW=0,418$$

kimi tapılmışdır.

Nəticə. Lənkəran iqtisadi rayonunda və xidmətlərin istehsalının kapitala (əsas fondlar) və əhaliyə görə elastiklik əmsalı müvafiq olaraq 0.335838517427 və 0.664161 kimidir. Yeni 1% kapitalın artımı məhsul buraxılışının həcmi təxminən 0,34%, əmək qüvvəsinin 1% artımı isə məhsul buraxılışının həcmi təxminən 0,66% artırır. Marjinal olaraq bu onu göstərir ki, məhsul istehsalında əsas istehsal faktoru olaraq kapitalın payı 34 faiz, əməyin payı isə 66 faizdir. Qeyd edək ki, məhsul istehsalının əməyə görə elastiklik əmsalı vahidə nə qədər yaxın olarsa həmin regionun sənayedə inkişafı bir o qədər yüksək olur. Bir qayda olaraq sənayedə inkişaf etmiş ölkələrdə istehsalın əməyə görə elastiklik əmsalı 0.75-0.8 arasında olur.

Lənkəran regionunun istehsal funksiyasının müvafiq parametrlərinin qiymətləri göstərir ki, Lənkəran regionu kənd təsərrüfatı regionudur və sənayecə yüksək inkişafa malik deyil.

Ruslan Mirzəyev,
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ruslan.mirzeyev01@mail.ru

Aqroekoturizm - region iqtisadiyyatının strateji inkişaf istiqaməti kimi

Müasir dövrdə ölkə və region əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə və ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəlmiş turizm sahəsi, iqtisadiyyatın ən əhəmiyyətli sahələrindən biridir. Son illərdə həm ölkə daxili, həm də ölkə xarici səviyyədə turizm sənayesində rəqabət durmadan artmaqdadır. Bu rəqabət, bir sıra ölkələr tərəfindən turistlər üçün daha cəlbedici və tələbatlı mərkəzlərinin yaradılması ilə yaranır. Bu baxımdan respublikamızın əlverişli turizm-rekreasiya resursları vardır. Ölkədə turizm sahəsinin inkişafı bu sahəyə diqqətin artırılması və dövlət siyasətinin formalaşmasını tələb edir.

Aqroturizmin tarixi çox da qədim deyil, 40illik tarixə malikdir. İlk növbədə belə "ekzotik" istirahət şəhər əhalisinin dadına çatmış, sonralar isə öz inkişaf tarixini keçmişdir. Hətta bəzi ölkələr üçün (misal, Belarus) bu milli sahəyə çevrilmişdir.

Aqroekoturizm nədir? Bu, kəndlərdə və kənd təsərrüfatının inkişaf etdiyi ərazilərdə turistlərə yaşayış yeri, qidalanma, aqrotexniki dərslər və xidmətlər, istirahət və inzibati xidmətlərin kompleks təşkil olunduğu istirahət növüdür. Bu istirahət növünü seçən turistlər bir müddət şəhər həyatından uzaq - kənd həyatı yaşamaq olurlar. İspaniya, İtaliya, Fransa

kimi dövlətlərturizmin bu sahəsi ilə ixtisaslaşmışdır. Bir çox ölkələrdə turistlər heç bir ödəniş vasitəsindən istifadə etmədən bu istirahət növündən yararlanırlar. Çünki, fermer, bağçılıq və ya digər təsərrüfat növündə çalışmaq artıq ikitərəfli münasibətləri formalaşdırmış olurlar. Məhz, WWOOF (Willing Workers on Organic Farms), yəni, “Təbii fermalarda könüllü işçilər” beynəlxalq proqramı ilə aqroekoturizm sahəsi həyata keçirilir.

Aqroekoturizmin müsbət tərəfi, kənd təsərrüfatına malik sahələrdə məşğulluğun təmin olunmasıdır. Ona görə də işsizlik və təsərrüfatın zəif inkişaf etdiyi rayonlarda aqroturizmin inkişafı müsbət nəticələr verə bilər.

Aqroturizm və ya aqroekoturizm proqramına aşağıdakı xidmət sahələri aid ola bilər:

- Rahat şəxsi mənzillər;
- Ekoloji təmiz və təbii məhsulların sifarişi;
- Bölgənin tarixi ilə tanışlıq;
- Təbii məhsul yığımı;
- Xalq mərasimlərində iştirak;
- Atçılıq, gəmiçilik və aqrar təsərrüfatla əlaqəli digər idman sahələri ilə məşğulluq.

Turistlərin diqqətini cəlb edəcək xidmətlər siyahısına yuxarıda qeyd olunanların əlavə edilməsi ölkənin və ya regionun maddi-mədəniyyət nümunələrinin, tarixi abidələrinin, adət-ənənələrinin nümayiş edilməsi ilə daha ekzotik istirahətin təşkil olunmasıdır. Ölkəmizdə bu sahənin inkişafı üçün həm kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı, turizm potensialının olması, gözəl adət-ənənələrə və tarixi zənginliklərinə malik olması, həm də iqlim və landşaft müxtəlifliyi ilə seçilməsi kimi aspektlər şərait yarada bilər. Respublikamızın cənub (Lənkəran, Astara, Lerik, Yardımlı) şimal (Quba-Xaçmaz) və şimal qərb (Şəki-Zaqatala) regionları xüsusilə aqroekoturizmin inkişafı üçün daha əlverişlidir.

Aqroturizm növü biznes ideya kimi də çox əhəmiyyətlidir. Yuxarıda adları qeyd olunan ölkələrdə gəlirli bir biznes növü sayılan aqroturizmin iqtisadiyyatın inkişafına töhvəsini verə bilər. Sosial problemlərin həll olunması, əhalinin işlə təmin olunması kimi məsələlər həll oluna bilər. Artıq respublikamızda bu sahəyə diqqət artırılıb və biznes ideya kimi nəzərdən keçirilir. Təbii zənginlikləri ilə seçilən bölgələrimiz üçün aqroekoturizm layihələrinin yaradılmasına başlanılmışdır. Bu da gələcəkdə Azərbaycanı Respublikasının və onun bölgələrinin inkişafı ilə yanaşı, dünyada tanınmasına zəmin yaratmış olacaqdır.

Vəfa Mustafa,
müəllim

Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı
vefamustafa2@gmail.com

İnformasiya mühitində şəbəkə texnologiyalarının rolu

Tarixin axarında obrazlı informasiya məkanından müasir, sürətlə yenilənən biliklər mühitinə çevrilən çağdaş cəmiyyət durmadan inkişaf edir. Belə bir cəmiyyətdə “kommunikasiya və ya informasiya mühiti” dedikdə insanın yaratdığı cəsarətli yaşayış modelinin mübadilə vasitələri deyil, ilk növbədə yeni texnologiyalar vasitəsilə yaradılan interaktiv münasibətlər, virtuallaşmış unsıyyət və sərhədsiz əlaqə şəbəkəsi nəzərdə tutulur. İnformasiya mühiti müasir insanın şüurunda məhz indiki dövrün sosial-iqtisadi və ictimai tərəqqisindən meydana gələn reallıq kimi əks olunur.

Elə buna görə ki, çağdaş tənqidə qlobal və lokal (ölkədaxili və yaxud məhdud ərazi üzrə) kommunikasiya və informasiya mühitinin sərhədləri mövcud deyil. Çünki müasir dövrdə İnternet və şəbəkə infrastrukturunun cəmiyyətə təqdim etdiyi imkanlar o qədər genişdir ki, lokal informasiya mühitinin harada və ya hansı həddən sonra beynəlxalq

xarakter aldığı müəyyənləşdirmək çox çətinidir. İnformasiya mühiti müasir anlamda beynəlmilləşənədək çox uzun tarixi yol keçmişdir.

İnformasiya mühiti təbiətin özü ilə həmyaşdır və bu mənada kitabxanalar bu məkanda yeni təsisatlardır. Qlobal informasiya mühiti isə informasiya əsaslı cəmiyyətin ən son və ən dolğun formasıdır.

İnformasiya mühiti informasiya cəmiyyətinin platforması kimi yalnız müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının yaratdığı şəbəkənin təzahür formasıdır. Lakin bir daha qeyd etməliyəm ki, informasiya mühitinin formalaşması dövrü çox-çox əvvəllərə qədər gedib çıxır və bu mühit məlumatları toplayıb əmələ gətirən, seçib paylayan elektron vasitələrin, texnologiyaların yaranmasından daha öncə mövcud olmuşdur. Məsələn, Müxtəlif ərazilərlə paytaxt arasında əlaqə yaratmaq məqsədilə yaradılmış rabitə mərkəzlərinin real informasiya kanalı, poçt məntəqəsi idi. Həmin dövr informasiya mühitinin varlığından xəbər verir. Həmin dövrün məlumat şəbəkəsi ilə indiki şəbəkə infrastrukturunu tamamilə fərqli bazisə malik olsalar da, onların hər ikisi niyəni terminlə **“informasiya mühiti”** deyə adlandırmaq, mənabaxımdan məqbul, texniki baxımdan isə qeyri-məqbul görünə bilər.

İnformasiya mühiti elektron şəbəkələrdən istifadə edərkən meydana gələn bütöv bir elektron informasiya məkanıdır. Bir başqa tərəfə görə, informasiya mühiti informasiya kommunikasiyalarının aparıcı rolu nədiyi müasir ictimai həyatın sahələridir. Bu mənada informasiya məkanı anlayışı informasiya mühiti anlayışı ilə eynidir.

Kompyuter şəbəkəsi kompyuterlərin, rabitə xətlərinin və informasiya mübadiləsini təmin edən proqramların birləşməsidir. Kompyuter şəbəkələri sənayesi inkişaf etmiş ölkələrin informasiya infrastrukturunun əsas komponentlərindən biridir.

Kompyuter şəbəkələri – paylanmış hesablama sistemlərinin xüsusi halıdır. Burada kompyuterlər qrupu qarşılıqlı məsələləri yerinə yetirərək verilənlərin mübadiləsini qarşılıqlı şəkildə aparırlar.

Kompyuter şəbəkələrinə informasiyanın uzaq məsafələrə ötürülməsi vasitəsi kimi baxmaq olar. Kompyuterlərin şəbəkə şəklində birləşdirilməsinin bir neçə əsas səbəbi vardır:

- İstifadəçilər arasında informasiya mübadiləsinin sürətləndirilməsi;
- İş yerini tərk etmədən məlumatların (e-mail və s.) qəbulu və ötürülməsi;
- Lazımi informasiyanın dünyanın istənilən nöqtəsindən ani şəkildə alınmasının mümkünlüyü;
- Müxtəlif proqram təminatı altında işləyən müxtəlif firmaların istehsalı olan kompyuterlər arasında informasiya mübadiləsinin mümkünlüyü və s.

Kompyuter şəbəkələri böyük sürətlə yayılırlar. Şəbəkələr dövlət orqanları və hərbi təşkilatlarda da istifadə olunur. Sənaye və ticarət müəssisələri, inzibati və maliyyə təşkilatları arasında gərgin informasiya mübadiləsi sərfəli bazar iqtisadiyyatı və demokratik sosial mexanizmlərin dəstəklənməsi üçün vacibdir.

Ən sadə şəbəkə (network) kəbellə birləşdirilmiş ən azı iki kompyuterdən ibarətdir:

Əksər hallarda ərazi əlamətinə görə, yəni şəbəkəni əhatə etdiyi növlərə ayırırlar. Şəbəkələrin iki əsas kateqoriyası mövcuddur – **lokal və qlobal şəbəkələr**.

Şəbəkələri əlaqə vasitələrinə görə də təsnifata ayırmaq olar:

- Simli – bu şəbəkədə kompyuterlər bir-biri ilə müxtəlif kəbellər vasitəsilə birləşirlər.
- Simsiz (hava ilə) – bu şəbəkədə isə kompyuterlər və digər qurğular arasında informasiya mübadiləsi infraqırmızı şüalar və ya radiodalğaların siqnalları vasitəsilə yerinə yetirilir.

WWAN (Wireless Wide Area Network - simsiz geniş əhatəli şəbəkə) – mobil istifadəçilərə İnternetdən və korporativ şəbəkələrdən istifadəyə imkan verən simsiz əlaqədir. Burada hələ ki liderlik edən standart mövcud deyil, lakin hal-hazırda ən çox GPRS texnologiyasından istifadə edilir.

Şəbəkə texnologiyalarının müasir inkişaf mərhələsində quraşdırılması və istifadəsi çox sadə olan Wi-Fi standartından daha çox istifadə edilir. Wi-Fi (ing. wireless fidelity – simsiz əlaqə) – 1997-ci ildə yaradılmış, geniş ərazini əhatə edən simsiz əlaqənin standartıdır. Bir qayda olaraq Wi-Fi texnologiyasından simsiz lokal şəbəkələrin təşkilində istifadə edilir.

Şəbəkədə istənilən iki obyektin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı müəyyən resurs (servis, xidmət) imkanlarını ayıran və ondan istifadə edən tərəflər iştirak edir. Bunlar fayl-server, çapserveri, verilənlərbazasıserveri, web-server və s. aid etməklər. Web-server dedikdə, İnternet şəbəkəsinə qoşulmuş və xüsusi proqram yazılmış kompyuter nəzərdə tutulur. Ona başqa sözlə http-server də deyilir. Server müştərinin kompyuterinin sorğusuna cavab olaraq lazımi web-səhifəni İnternetdən gətirir. İnternet şəbəkələrində daha çox istifadə edilən serverlər Microsoft İnternet Information Server (Windows əməliyyat sistemi əsasında işləyən), SQL-server (SQL dilində verilənlər bazasında sorğuların emalı proqramı), Apache – (UNIX əməliyyat sistemi əsasında işləyən) server proqramlarını misal göstərmək olar.

Hal-hazırda kablansız lokal kompyuter şəbəkələri də tətbiq edilir. Bu şəbəkələrdə radio modemlərdən (adapterlərdən) istifadə edilir. Bu zaman kompyuterlər arası informasiya mübadiləsi kabellərlə yox, radio kanallar vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Ümumilikdə bu nəticəyə gəlmək olar ki, insan bütün sahələrdə yüksək nailiyyətləri ani məqamda şəbəkə texnologiyalarından istifadə etməklə informasiya mühitində daha aktiv rol oynayaraq əldə edir.

Xalıqverdi Babayev,
aqrar üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
xalıqverdibabayev58@mail.ru

Müxtəlif vegetasiya suvarmalarında limon bitkisinin gübrələnməsinin ekoloji əsasları

Sitrus bitkilərindən ən geniş yayılanı limondur. Limon əsasən calaq, basma, yarpaq və çiliklə çoxaldılır. Hal-hazırda da fermer təsərrüfatlarında çiliklə çoxaltmaya üstünlük verirlər. Çünki, örtülü sahələrdə trifoliataya calanmış bitkilər nisbi sükunət dövrü keçirirlər, bu da calaq olunmuş bitkidə calaqaltı calaqüstünə müəyyən təsir göstərir və onun məhsul vermə vaxtını ləngidir. Buna görə də bitki normal inkişaf edə bilmədiyi üçün limonu özünəməxsus kökü olan çilikdən istifadə edib çoxaldırlar. Qeyd olunan məlumatların əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi və həmçinin, bitkilərin həyat amillərinin dəyişkənliyinin qarşılıqlı təsirinin müəyyənləşdirilməsindən ötrü gübrələmə və suvarma rejimlərinin düzgün tətbiqi ən vacib aqrotexniki tədbirlərdən biri sayılır.

Limon bitkisinin müxtəlif vegetasiya suvarmalarında gübrələnməsinin ekoloji əsaslarının kompleks öyrənilməsindən ötrü stasionar təcrübələr 2014-2016-cı illərdə Az. M və ÇETİ-nun Lənkəran Çay və Sitrus bitkiləri filialının təcrübə təsərrüfatının limon bağlarında aparılmışdır. Təcrübə 4 təkrarda, 6 və 8 dəfə vegetasiya suvarmaları sayı zəminində 5 variant üzrə gübrələrlə təcrübələr qoyulmuşdur. Bölmənin ümumi həcmi 200 m², hesabat aparılan sahə 150 m²-dir. Cərgəarası 3 m, bitkiarası 2 m-dir. Hektara 1650 limon ağacları şahmat qaydası ilə əkilmişdir. Təcrübələr aşağıdakı sxem üzrə aparılmışdır:

I. 6 – dəfə vegetasiya suvarması - 3600 m³/ha.

1. Gübrəsiz – nəzarət; 2. N₉₀P₉₀K₉₀; 3. N₉₀P₉₀K₉₀+10 t/ha kompost; 4. N₁₂₀P₁₂₀K₉₀; 5. N₁₂₀P₁₂₀K₉₀ +20 t/ha kompost.

II. 8 – dəfə vegetasiya suvarması - 4800 m³/ha.

1. Gübrəsiz – nəzarət; 2. $N_{90}P_{90}K_{90}$; 3. $N_{90}P_{90}K_{90}+10$ t/ha kompost; 4. $N_{120}P_{120}K_{90}$; 5. $N_{120}P_{120}K_{90} +20$ t/ha kompost.

Gübrələnmənin verilmə müddəti: Azot gübrəsi 2 dəfəyə illik normanın 2/3 yazda birinci becərmədən qabaq, qalan hissəsi iyulun birinci yarısında çiçəklənmə qurtarıb meyvəciklər əmələ gələn vaxt verilmişdir. Fosfor, kompost və kalium 100% payız aylarında səpilmişdir. Gübrələr torpağa 10-15 sm dərinlikdə basdırılmış və bitki köklərinin sorucu hissəsinə yaxınlaşdırılmışdır.

3 illik fenoloji müşahidələr nəticəsində təcrübənin variantları üzrə tumurcuqların açılmasında, çiçəklənməsində və meyvələrin yetişməsində nəzəri cəlb edən fərqlər müəyyən edilmişdir. Vegetasiyanın ilk dövrlərində qida maddələrinin gübrə hesabına artımı limon bitkisinin qidaya maksimum tələb etdiyi dövrü əhatə edir və yüksək məhsulun təməli qoyulur. Limon ağacaların vegetativ zoğlarında əmələ gələn daha nazik, qısa, üfüqi vəziyyətdə yerləşmiş örtük budaqları meyvə əmələ gətirmiş, bu halda 1 illik, 2 illik, 3 illik və daha yaşlı məhsulverən budaqlar da çiçək açıb meyvə vermişdir. Vegetasiyanın sonunda qida maddələrinin azalması yüksək məhsulla aparılma ilə əlaqəli olmasını göstərir. Limon bitkisinin məhsuldarlığı və məhsulun keyfiyyəti bitkilərin suvarması və gübrələnməsinin optimal norma və müddətlərinin tətbiqindən çox asılıdır. Vegetasiya dövrləri ərzində bitkilərin suya olan ehtiyacı eyni olmur, ona görə də hər inkişaf mərhələsində aparılan suvarmanın məqsədi də eyni olmayıb, bitkilərin optimal qidalanmasından çox asılıdır. Erkən yazda aparılan gübrələmə və suvarmanın məqsədi ağacın kök sisteminə fəal köklərin miqdarının artmasına şərait yaratmaqdır. Aktiv köklərin artması üçün başlıca şərt bitkilərin həyat amillərinin – torpaqda optimal nəmlik, istilik, hava və qida maddələrinin normal olmasıdır. Aktiv (əmicici) köklərin miqdarı çox olarsa, mayalanmış çiçəklərin faizi yüksək olur. Gübrələrin səmərəsi optimal nəmlik rejimində effektivliyi artır, bitkilərin qida maddələrinin mənimsənilməsi sürətlənir. Beləliklə, 8 dəfə vegetasiya suvarmaları zəminində mineral gübrələrin kompostla birlikdə tətbiqi limon bitkisinin məhsuldarlığına və keyfiyyətinə müsbət təsir göstərmişdir. 8 dəfə vegetasiya suvarmaları zəminində üzvi mineral gübrələrin – $N_{120}P_{120}K_{90} +20$ t/ha kompost tətbiqi limonun məhsulunu 12,5 t/ha və ya gübrəsiz - nəzarət variantına nisbətən 5,3 t/ha artım olmuşdur.

Aparılan təcrübələrin nəticələrinə əsasən bol və keyfiyyətli ekoloji saf limon məhsulu əldə etmək üçün 8 dəfə vegetasiya suvarmaları sayı zəminində mineral gübrələrin optimal norması 20 t/ha kompost NPK ilə birgə tətbiqi təsərrüfatlara tövsiyə edilmişdir.

Gülçin Məmmədova,
doktorant
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
gulcin.memmedova1987@mail.ru

Müxtəlif toyuq cinslərinin valideyn forma yumurtalarının keyfiyyət göstəriciləri

İnkubasiya dövründə müxtəlif modifikasiyalı inkubatorlarda eyni temperatur göstəricilərində, nəmlikdə və havalandırmada müxtəlif yumurta çıxımı ola bilər. Bu, priborların yumurtaların real istiliyini, su buxarlanmasını və qaz mübadiləsinin mümkünlüyünü tamamilə aşkar edə bilməməsi ilə izah olunur. Eyni zamanda inkubatorun qızdırma sisteminin quruluşu, havanın istiqaməti və sürəti, eləcə də yumurtaların yerləşdirilməsi qaydaları da təsir göstərir. Bundan başqa ən yaxşı çıxımı və cücələrin həyat qabiliyyətini əldə etmək üçün diferensiallaşmış inkubasiya rejiminə ehtiyac duyulur. Qeyd etmək lazımdır ki, yumurtaların ən yüksək çıxımı postembrional dövrdə cücələrin ən yüksək həyatilik qabiliyyəti ilə sıx əlaqədardır. Bu göstəricilər arasında korelyasiya əmsalı 0,67 – yə bərabərdir.

Hal-hazırədək ətlük-yumurtalıq toyuqların yumurtlamaya görə seleksiyası haqqında məsələlər geniş diskussiya olunur. Ana xətlərində yumurtlama məhsuldarlığının artırılmasına yönəlmiş seleksiya quşların böyümə tempinin azalmasına gətirib çıxarır. Cücələrin canlı kütləsinin 1 siqma artması, toyuqların yumurtaverməsinin 5,7 ədəd azalması ilə baş verir. Yumurtaların optimal inkubasiya rejiminin daha dəqiq meyarlarını inkubasiyanın bioloji nəzarəti verir. Aparığımız tədqiqat işləri ətlük-yumurtalıq cinslərin ata və ana formalarının inkubasiya yumurtalarının bəzi biofiziki və biokimyəvi göstəriciləri öyrənilmişdir.

Məlumdur ki, sənaye quşçuluğunda yumurtaların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı yumurtaların çəkisi, forması, sıxlığı, elastik deformasiyası, qabığın qalınlığı, zülal və sarısının indeksi, Xay vahidlərinin miqdarı, yumurtaların tərkib hissələrinin nisbəti, zülal və sarısının hidrogen ionlarının konsentrasiyası, karotinoidlərin, A və B2 vitaminlərin miqdarı nəzərə alınır.

Təcrübə üçün gətirilmiş valideyn forma quş cinslərinin yumurtalarının biofiziki keyfiyyəti bir çox göstəricilərinə görə inkubasiya yumurtalarının keyfiyyətinə uyğundur.

Belə ki, inkubasiya yumurtalarının orta çəkisi ikinci qrupda (ata forma) Kuçin Yubiley cinsində 61,3 q, birinci qrupda Adler Gümüşü cinsində 60 qr olmuşdur.

Ana formada Kuçin Yubiley cinsinin inkubasiya yumurtalarının kütləsi Adler Gümüşü cinsinin yumurtlarından 1,7 q, yaxud 2,9 % ($P<0,01$) artıq olmuşdur.

Ana və ata formalarında yumurtaların hava kamerasının hündürlük göstəricisində əhəmiyyətli fərq olmamışdır. Forma indeksi, elastik deformasiya kimi göstəricilər isə Kuçin Yubiley cinsinin yumurtalarında daha yüksək olmuşdur.

Bu göstəricilər Kuçin Yubiley cinsinin ana formalarında Adler Gümüşü in ana formasına nisbətən 1,7 % artıq olmuşdur. Orta hissədə qabığın qalınlığına görə bəzi üstünlüklər Kuçin Yubiley cinsinin inkubasiya yumurtalarında olmuşdur. Xay vahidi Kuçin Yubiley krosunun ata formalarda 3,3 % ($P<0,01$), ana formalarda isə 4,2 % ($P<0,001$) çox olmuşdur. Zülal indeksinə görə ən kəmiyyət 2-ci qrupun ata formalarında olmuşdur. 1-ci qrupun ata və ana formalarından uyğun olaraq 9,4 %;12,5 %, 2- ci qrupun ana formasından isə 3,8 % ($P<0,001$) üstünlük təşkil etmişdir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, yumurtaların zülal indeksi 2-ci qrupun ana formalarda 4,2 %, ata formalarında isə 9,4 % 1-ci qrupdan yüksək olmuşdur. Yumurta sarısının indeksinə, yumurtanın tərkib hissəsinin kütləsinə, zülalın yumurta sarısına nisbətinə görə qruplar arasında ciddi fərq olmamışdır.

Beləliklə, Kuçin Yubiley cinsinin ana və ata formalarının inkubasiya yumurtaları əsas biofiziki göstəricilərinə görə aparıcı yerdə olmuşdur. Belə ki, bütün ana formaların yumurtalarında nəmlik 1,0...1,5 % az olması xarakterik olmuşdur. Deməli quru maddə ata formaları ilə müqayisədə ana formalarda daha çox olmuşdur. Ana formalarda quru maddənin artması yağdan çox zülalın toplanması hesabına baş vermişdi. Müqayisədə görünür ki bütöv yumurtada (zülal + yumurta sarısı) quru maddələrin daha çox toplanması Kuçin Yubiley toyuqlarının ata və ana formalarında təsadüf olunmuşdur. Bu göstərici Adler Gümüşü cinsinin ata və ana formalarından müvafiq olaraq 3,3 % və 4,7 % ($P<0,05$) üstün olmuşdur. Bütöv yumurtanın tərkibində proteinin miqdarına görə ata və ana formaların 2-ci qrupunda proteinin miqdarı ata və ana formalarının 1-ci qrupundan müvafiq olaraq 9,6 % və 8,8 % ($P<0,001$) yüksək olmuşdur.

Bütün qruplar arasında bütöv yumurtada xam yağın miqdarına görə heç bir əhəmiyyətli fərq müşahidə olunmamışdır. Yumurta ağının xüsusi çəkisinin böyük hissəsini nəmlik (87,5...89,0 %) və 10,0...12,5 % quru maddə təşkil edir. Zülalın quru maddəsi əsasən proteindən və xam küldən ibarətdir.

Yumurta zülalının tərkibindəki proteinin təyini göstərdi ki, Kuçin Yubiley toyuqlarının ata və ana formalarında Adler Gümüşündən müvafiq olaraq 4,7 % və 11,3 % artıq olmuşdur.

Yumurta sarısında nəmliyin miqdarı demək olar ki quru maddə səviyyəsində olmuşdur. Bu zaman yumurta sarısının quru maddəsi 1 hissə proteindən və 2 hissə xam yağdan

təşkil olunur. Ancaq proteinin xam yağa nisbətində nəzər yetirsək görürük ki, meyillənmə yumurta ağında olduğu kimidir.

Yumurta sarısında quru maddənin miqdarının ən yüksək göstəriciləri Kuçin Yubiley cinsinin ata və ana formalarında müşahidə olunmuşdur. Yumurta sarısında olan quru maddənin miqdarına görə Kuçin Yubiley toyuqları Adler Gümüşünün ata və ana formalarından 2,8 % və 3,1 % üstün olmuşdur.

Ata formadan olan müxtəlif krosların yumurtalarının sarısında xam proteinin miqdarında əhəmiyyətli fərqlər alınmamışdır. Kuçin Yubiley cinsinin ana formasının yumurtalarında isə müəyyən dəyişikliklər qeydə alınmışdır. Belə ki, Adler Gümüşü cinsinin yumurtalarından 7,1 % artıq olmuşdur. Tədqiq olunan qrupların yumurta sarısında xam yağın miqdarı təxminən eyni olmuşdur. Karotinoidlərin, A və B2 vitaminlərinin miqdarına görə krosların yumurta sarısında fərqlər qeydə alınmamışdır. Beləliklə, Adler Gümüşü və Kuçin Yubiley kroslarının inkubasiya yumurtalarının biofiziki və biokimyəvi analiz göstəricilərindən məlum oldu ki, təcrübə altında olan bütün yumurtalar kifayət qədər yüksək keyfiyyətli olmuşdur. Ancaq bununla belə Kuçin Yubiley toyuqlarının inkubasiya yumurtaları keyfiyyət göstəricilərinə görə Adler Gümüşü toyuqlarından fərqlənmişdir. Inkubasiya dedikdə tək cücə çıxımı deyil, həm də rüşeymin inkişafı və böyümə proseslərinin idarə olunması nəzərdə tutulur. Tam dəyərli yumurtaların uyğun seçilməsi, düzgün inkubasiya texnologiyası və rejimi, rüşeymlərin həyatilik qabiliyyətini və inkişafını daha yaxşı təmin edən əsas amildir. Rüşeymlərin həyatı dövründə inkişafına və həyat qabiliyyətinə bioloji nəzarətin keçirilməsi zamanı faktiki yaş dövrünə uyğun olan müəyyən bioloji əlamətlər təhlil edilmişdir. Xarakterik bioloji əlamətlər rüşeymin inkişafı dayanmadan və yumurtanın qabığı dağılmadan müşahidə olunur. Həyatı dövründə bioloji nəzarətin həyata keçirilməsinin ən vacib şərti eyni yaşda rüşeymli yumurtalardan işıqşüalarının keçirilməsidir. Inkubasiyanın müəyyən bir günündə rüşeymlərin həyat qabiliyyətinin və inkişafının qiymətləndirilməsi, rüşeymlərin inkişafı haqqında fikir söyləməyə və sonradan onların inkişafının və böyüməsinin proqnozlaşdırılmasına imkan verir.

**Mühəndis Cahangirov,
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
mmccay@mail.ru**

Çay ekstraktının əhəmiyyəti və istifadə imkanları

Aparılmış elmi araşdırmalara əsasən beynəlxalq təşkilatlar belə nəticəyə gəlmişdir ki, hazırda yer kürəsində xəstə və xəstəhal insanların sayı tam sağlam insanların sayından daha çoxdur. Bunun əsas səbəbi ətraf mühitin dağıdıcı təsiri- yəni atmosfer havasının, suyun və torpağın çirklənməsi, keyfiyyətsiz və az dəyərli qida məhsulları, psixoloji gərginlik, stresli həyat təzi və s.-dir. İnsanların sağlamlığının qorunub saxlanmasında ən böyük rol qida məhsullarına məxsusdur. Çünki insanlar hər gün, gündə bir neçə dəfə qida qəbul edir. Qida ilə yanaşı orqanizmə onun sağlamlığı üçün təhlükəli olan kifayət qədər maddələr daxil olur. Digər tərəfdən texnika və texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar son dövrlər qida məhsulları kifayət qədər təmizlənməyə və saflaşdırılmağa məruz qalmışdır ki, bu da insanların qidasında qiymətli qida maddələrinin azalmasına və ya tamamilə yox olmasına gətirib çıxarmışdır. Məhz, bu səbəbdən həm yetkin yaşlı insanların, həm də yeniyetmə və uşaqların orqanizmində qiymətli qida maddələrinin çatışmazlığına və bir sıra patoloji halların yaranmasına səbəb olur.

Bütün bu çatışmazlıqları aradan qaldırmağın ən vacib və səmərəli yollarından biri qida məhsullarının bir sıra vacib fizioloji maddələrlə zənginləşdirilməsidir.

Balanslaşdırılmış və zənginləşdirilmiş tərkibə malik qida məhsulları istehsalı üçün tərkibi fizioloji fəal maddələrlə zəngin olan meyvə-giləmeyvə və tərəvəz məhsullarından, çay, yabanı və dərman bitkilərinin müxtəlif hissələrindən və onlardan alınmış məhsullardan (şirə, perə, konsentrat, cövhər, içlik, sukat və s.) istifadə olunması üstün istiqamətlərdəndir. Göründüyü kimi qida məhsullarının fizioloji fəal maddələrlə zənginləşdirilməsi istiqamətlərindən biri də çay bitkisindən alınmış müxtəlif içkilər, cövhər, mayeşəkili və quru ekstrakt, çay tozu və s.-dir.

Müasir dövrdə çayın kimyəvi tərkibi tam öyrənilməsə də, belə hesab edilir ki, onun tərkibində 300-ə yaxın kimyəvi birləşmə vardır. Bu birləşmələrin nisbəti çox unikal olub, heç bir bitki ilə əvəz oluna bilməz. Çayın tərkibindəki fizioloji fəal maddələrin geniş spektrinin orqanizmin fizioloji tələbatına uyğunluğu və ya ona yaxınlığı həzm prosesini fəallaşdırır, hamilə qadınların sağlamlığını qoruyur, ürək-damar sisteminə müsbət təsir göstərir, aşağı sıxlığa malik xolesterinin səviyyəsini aşağı salır, yağabənzər maddələrin damarların divarlarında toplanmasının qarşısını alır, piy toxumalarını parçalayır, arterial qan təzyiqini və beyin qan dövrənini normallaşdırır, insanların fiziki, psixoloji və sağlamlıq durumunu yaxşılaşdırır. Çayın tərkibində olan sink kişilərin cinsi fəallığını yüksəldir, çay aşılایıcı, antiseptik və antibakterial xassəyə malikdir, bağırsaqdakı çürümə proseslərinin qarşısını alır. Eyni zamanda, yaşıl çay 2-ci tip diabetin inkişafının qarşısını alır, qocalmanı ləngidir, dərini təravətləndirir. Flüorla zəngin olan çaydan istifadə kariyesin qarşısını alır. Çay polifenollarının birbaşa qana sorulması və sərbəst radikalları neytrallaşdıraraq onkoloji xəstəliklərin inkişaf riskini azaltmasına dair kifayət qədər sübutlar vardır.

Çay ekstraktından, müxtəlif çay içkilərindən, çay cövhəri və çay tozundan vitamin-mineral əlavəsi kimi istifadə olunması bir çox qida məhsullarının, o cümlədən çörək-bulka və qənnadı məmulatlarının, tez hazırlanan qida məhsulları və qida konsentratlarının, uşaq və pəhriz qidalarının kimyəvi tərkibinin tənzimlənməsinə və zənginləşdirilməsinə, qida haqqında elmin müasir tələblərinə cavab verən və beləliklə, kimyəvi sintez məhsullarının, süni ətirverici və boyaq maddələrinin təbii komponentlərlə əvəz olunmasına imkan verir.

Çay ekstraktının alınması zamanı ekstraktın xassələrinə və fiziki-kimyəvi göstəricilərinə təsir edən istilik-mübadilə prosesləri baş verir. Ona görə də hazırda yüksək fizioloji və orqanoleptik xassələrə malik çay ekstraktı, çay içkiləri və çay cövhəri istehsalı prosesində fiziki-kimyəvi və istilik-fiziki xassələrin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat obyektı olaraq yaşıl çay yarpağı, qurudulmuş yaşıl və qara çay, onların əsasında hazırlanmış maye və quru ekstraktından istifadə edilmişdir.

Tədqiq edilən məhsulun xarakteristikasının daha yaxşı öyrənilməsi üçün biz tədqiq olunan xammalın həm kimyəvi, həm də fiziki-kimyəvi göstəricilərini tədqiq etmişik.

Alınmış ekstraktların keyfiyyəti haqqında obyektiv məlumat əldə etmək üçün tərəfimizdən temperaturun, ekstraksiya müddətinin və sistemin komponentlərinin nisbətinin yaşıl və qara çay ekstraktının fiziki-kimyəvi göstəricilərinə təsiri öyrənilmişdir.

Ümumiyyətlə, ekstraksiya temperaturu 303- 368,15K, ekstraksiya müddəti 10- 420 dəq, hidromodul (xammal: su nisbəti) 1:5- 1: 50 nisbətində öyrənilmişdir.

Temperatur həm ekstraktın kimyəvi, həm də fiziki xarakteristikasına təsir göstərən vacib göstəricilərdən biridir. Ona görə də bizim tərəfimizdən temperaturun qara və yaşıl çay ekstraktının fiziki-kimyəvi göstəricilərinə təsiri öyrənilmişdir.

Ekstragentin temperaturunun yüksəlməsi həllolan quru maddənin (QM) qatılığının yüksəlməsinə səbəb olur. Belə ki, qara məxməri çayın ekstraksiyası zamanı temperaturun 303K –dən 343K-dək yüksəlməsi zamanı həllolan QM qatılığı 0,8%, 368K –nə yüksəlməsi zamanı isə 1,4% artmışdır. Yaşıl çayın ekstraksiyası zamanı isə bu artım müvafiq olaraq 0,8 və 1,3% təşkil etmişdir. Bu, eyni zamanda nisbi sıxlığın yüksəlməsini göstərir. Bu zaman həm də kimyəvi reaksiyaların sürətinin artması həllolan quru maddənin ekstragentə keçməsinin artmasına səbəb olur. Nəticədə qara çayın ekstraktivliyi 4,9%, yaşıl çayın ekstraktivliyi isə 5,0% artır.

Temperaturun yüksəlməsilə çay ekstraktının kinematik özlülüyü dəyişir. Bu dəyişikliyin qrafoanalitik təhlili göstərir ki, bu dəyişmənin əyrisi parabolaya yaxındır. Çay

ekstraktının tərkibinə polifenol maddələrini daxildir ki, bunlar da molekulları itələyən-qarşılıqlı əlaqə qüvvəsi yaradan ionlaşdırılmış qruplara malikdirlər. Bu qüvvələr molekulların sıxlığını azaldır və ekstraktın özlülüyünü artırır, temperaturun yüksəlməsilə yüksəkmolekullu birləşmələrin (polifenolların) molekul zəncirləri daha ciddi titrəyiş imkanı qazanır və özlülük azalır.

Kinematik özlülük əmsalının dəyişməsi səbəblərindən biri də çay ekstraktı cövhərini təşkil edən bütün maddələrin, o cümlədən ilk növbədə pektin, şəkər, üzvi turşular və s. kimi birləşmələrin molekullararası qarşılıqlı fəaliyyətidir. Tədqiq edilən ekstraktlarda bu maddələrin ümumi sayı, ilk növbədə, bu ekstraktlardakı həllolan quru maddələrin miqdarı ilə, molekullararası rabitənin forması isə - ekstraktın kimyəvi tərkibi ilə müəyyənləşdirilir.

Beləliklə, eksperimental təcrübələrin nəticələri göstərir ki, qara və yaşıl çayın su ilə ekstraksiyası zamanı quru maddənin maksimum miqdarının həllediciyə keçməsi üçün optimal şərait temperaturun 363K, ekstraksiya müddətinin 3-3,5 saat və xammalla ekstragentin (hidromodulun) 1:20 nisbətidir.

Çayın quru ekstraktı və ya tez həllolan çay tozu unikal kimyəvi tərkibinə, əla orqanoleptik göstəricilərinə və orqanizmə əlverişli fizioloji təsirinə görə yüksək bioloji qiymətliyə malik məhsuldur. Qara və yaşıl çaydan ekstraktın tərkibində yüksək miqdarda BAM vardır ki, onlar həm qaynar, həm də soyuq suda yaxşı həll olur, asan dozalaşdırılır, mikrobioloji təmizliyə malik olub, təbii aromatləşdirici və boyaq maddəsi kimi istifadə oluna bilər.

Alınmış çay ekstraktlarından alkoqollu, alkoqolsuz və azalkoqollu içkilər, çörək-bulka, qənnadı və tezhazırlanan qidalar istehsalında xammalın 5-15%-i miqdarında istifadəsi məqsədəuyğun hesab edilir. Bu da hazır məhsulun orqanoleptiki göstəricilərinin və bioloji dəyərinin yüksəlməsinə, qismən ucuz başa gəlməsinə və əhalinin əksər təbəqəsi üçün əlçatanlığına əsaslanır.

**Ceyhun Qasimov,
doktorant**

**Lənkəran Regional Aqrokimya Laboratoriyasının müdiri
ceyhun_qasimov75@mail.ru**

Qarğıdalı bitkisinin sürmə xəstəliklərinin törədicilərinin bioloji inkişaf xüsusiyyətləri

Müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkilərinin zərərverən orqanizmlərinə qarşı müasir mübarizə sistemlərinin işlənməsi, onların daha da təkmilləşdirilməsi, bu zaman ekoloji tarazlığın pozulması, bitkilərin zamanında stress vəziyyətindən çıxalırması və keyfiyyətli məhsul istehsalı aqrar elmin qarşısında duran ümdə vəzifələrdəndir.

Bu gün dünyada mövcud olan 7 milyard.əhalinin 800 mln. artığı aclıq və səfalet içərisində yaşayır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının FAO ekspertlərinin məlumatına əsasən Afrika və Asiyanın bəzi ölkələrində vəziyyət daha da gərgindir. Bu nöqtəyi nəzərdən kənd təsərrüfatı plantasiyalarında aparılan eksperimentlər daha da keyfiyyətlə idarə olunmalı, zərərvermə həddini ötən xəstəlik və zərərvericilərin, əlaq otlarının bioloji inkişaf xüsusiyyətləri hər bir regionun torpaq-iqlim amillərinə uyğun olaraq dəqiqləşdirilməlidir.

Aparılan hesablamalar göstərir ki, becərmə texnologiyaları müasirləşsə də, çoxlu sayda xəstəlik törədicisi və zərərvericilərə qarşı davamlı sortlar yaradılsa da, yüksək toksiki təsir mexanizminə malik olan fungusidlər sintez edilsə də xəstəliklərin təsirindən məhsul itkisi XXI əsrin II onilliyində də yüksək olaraq qalmaqdadır. Təsədüfi deyildir ki, bu problem bütün bəşəriyyəti narahar edir və problemin həlli yolları axtarılır. Bu baxımdan tədqiq edilən bitkilərin xəstəlik törədicilərinin bioloji inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi də aktuallığını saxlamaqdadır. Bitki canlı orqanizmdir, o qidalanır, müəyyən xarici mühit

amillərinin təsiri altında böyüyür və inkişaf edir, bu zaman sahib bitki üçün əlverişli olmayan mühitdə xəstələnir. Xəstəlik nəticəsində hüceyrə, toxuma, orqan, bütövlükdə bitkidə gedən normal maddələr mübadiləsi pozulur, bitki öz potensialının böyük bir qismini ona daxil olmağa çalışan fitopatogen orqanizmlə mübarizəyə sərf edir, zəyifləyir və nəhayət xəstələnir. Yaranma səbəblərindən asılı olaraq bu xəstəliklər parazit, infeksiya və ya qeyri parazit, qeyri infeksiya ola bilər. Təbii ki, bitkilərin həyatı, son nəticədə məhsulun kəmiyyəti və keyfiyyəti üçün parazit xəstəliklər daha təhlükəlidir. Bu anda qeyd etmək lazımdır ki, parazit xəstəliklər, göbələklər, bakteriyalar, viruslar, viroidlər, fitoplazmalar, aktinomisetlər, rikketsiyalar və s. kimi fitopatogen orqanizmlər tərəfindən törədilir.

Qarğıdalı bitkisinde məhsul sürmə xəstəliklərini fitopatogen göbələklər törədirlər. Müasir təsnifat sistemlərinə görə kənd təsərrüfatı bitkilərində sürmə xəstəliklərini törədən fitopatogen göbələklər Fungi, Mycota və ya Mycetalia aləmi, Basidiomycota şöbəsi, Ustilaginomycetes sinfi, Ustilaginales sırası və bir sıra fəsilə və cinslərə mənsubdurlar. Konkret olaraq qarğıdalı bitkisinde toz sürməsi- *Sorosporium reilianum* (Kuehn.) Mc Alp., qovuqlu sürmə-*Ustilago zeae* (Bachm.) Ung. kimi iki sürmə xəstəliyinə rast gəlinir. Qarğıdalı bitkisinin başlıca xəstəliklərinin, o cümlədən toz və qovuqlu sürmə xəstəliklərinin öyrənilməsi ilə əlaqədar bütün stasionar təcrübələr Lənkəran rayonu Veravul kəndində fermer təsərrüfatında 2014-2017-ci illərdə yerinə yetirilmişdir. Laboratoriya təcrübələri mikoloji material toplandıqdan sonra Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin "Bitkiçilik və bitki mühafizəsi" kafedrasının klinikasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqat obyektini olaraq Lənkəran-Astara zonasında geniş becərilən Zaqatala 420, Zaqatala 68, Qürür və Ümid qarğıdalı sortları götürülmüşdür. Əkin sxemi 70-35 sm-dir. Stasionar təcrübə sahəsində müşahidələr bütün vəqetasiya dövrü müntəzəm olaraq 10 gündən bir aparılmışdır. Stasionar sahədə hesabat apararkən müayinə olunan nümunələrin sayı çox olmalı, adətən sahənin 3 yerində 1 m²-də olan bitkilərin üzərində hesabat aparılmışdır. A.E.Çumakov, Y.İ.Vlasov, E.A.Qavrilova (1974) metodikasına əsasən təsərrüfatda qarğıdalı əkinlərinin ümumi vəziyyəti qiymətləndirilmiş, metodikaya əsasən müvafiq hesabatlar aparılmışdır.

2014-2017-ci illərdə Lənkəran-Astara bölgəsində qarğıdalının sürmə xəstəliklərinin öyrənilməsi ilə əlaqədar aparılan stasionar təcrübələr və zonanın qarğıdalı becərilən tipik fermer təsərrüfatlarında aparılan marşrut müayinələr göstərir ki, həm toz, həm də qovuqlu sürmə xəstəlikləri bu bölgənin qarğıdalı əkinləri üçün xarakterik olub, ayrı-ayrı illərdə məhsuldarlığa kəskin zərər yetirir. Bəzi tədqiqat illərində xüsusilə qovuqlu sürmə kütləvi, yəni epifitotiya formasında zühur etmişdir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, qarğıdalının qovuqlu sürməsi bitkinin bütün orqanlarında, ən çoxu isə gövdə və qıcalarda patoloji törəmələr (hall, şişlər) əmələ gətirir. Adətən birinci törəmələr, yəni şişlər və qovuqlar kök boğazında, sonra yarpaq və gövdələrdə, daha sonra süpürgə və qıcalarda formalaşır. Artıq may ayının I dekadasından xəstəliyin simptomları kök boğazında müşahidə edilir. Tədqiqat ilinin meteoroloji şəraitindən asılı olaraq bu əlamətlər aprelin sonunda da görünməyə başlayır. Bir daha qeyd edirəm ki, ilkin simptomların əmələ gəlməsi meteoroloji amillər, xüsusi ilə havanın gündəlik orta temperaturu ilə sıx əlaqəlidir. Adətən qovuqlar havanın gündəlik orta temperaturu 21°C-dən yuxarı olduqda formalaşmağa başlayır, patogenez inkişaf edir. Aparılan stasionar təcrübələr, marşrut müayinələr təsdiq edir ki, ayrı-ayrı bitki orqanlarında formalaşan qovuqlar morfoloji baxımdan rəngarəngdir. Məsələn, yarpaqlar yoluxan zaman qovuqlar ştrixli qırıqlar qrupu şəklində formalaşır. Süpürgələrdə ayrı-ayrı çiçəklər yoluxur, , kiçik ölçülü kisəşəkilli qovuqlar əmələ gəlir.

Yarpaq, kök boğazı və süpürgələrdən fərqli olaraq, gövdə və qıcalarda iri törəmələr-qovuqlar meydana çıxır. Biometrik ölçmələr göstərir ki, belə qovuqların ölçüləri 30 sm-ə çatır. Törəmələrdə, yəni qovuqlarda göbələyin teliosporları formalaşır. Belə teliosporlar bitkilərin bütün vəqetasiya dövrü yoluxma verə bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi qarğıdalı əkinlərində rast gəlinən sürmə xəstəliklərindən biri də toz sürmə xəstəliyidir. Bu xəstəliyi *Sorosporium reilianum* göbələyi törədir. Toz sürmə qarğıdalı bitkisinin hamaşçıçəklərini, süpürgə və qıcalarını yoluxur. Sirayətlənən süpürgələr qara tozlanan kütləyə, qıcalar qara konusşəkilli spor kütləsinə çevrilir. Tədqiqatlar göstərir ki yoluxmuş bitkilər böyümədən qalır, çox kollanır, adətən cırtndanlaşırlar. Xəstəliyin infeksiya mənbəyi torpaqda uzun müddət saxlanıla bilən teliosporlardır.

Beləliklə, ölkənin Lənkəran-Astara bölgəsində qarğıdalı bitkisinin sürmə xəstəlikləri ilə əlaqədar aparılan tədqiqatlar göstərir ki bu bitkidə rast gəlinən qovuqlu və toz sürmə xəstəlikləri bölgənin qarğıdalı əkinləri üçün xarakterik olmaqla, geniş yayılma arealı və yüksək iqtisadi zərər verməklə səciyyəlidir. Gələcəkdə bu tədqiqatların daha genişləndirilməsi, xəstəlik törədicilərin bioloji inkişaf xüsusiyyətlərinin müasir müstəvidə tədqiqi aktual olmaqla, yüksək məhsul almağa zəmin yaradır.

Mirkazım Hüseynov,
dissertant
mirkazim.huseynov@gmail.com
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Kənd təsərrüfatında ixrac yönümlü istehsalın innovasiyalı inkişaf istiqamətləri

Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ixracın genişləndirilməsi hesabına valyuta daxilolmalarının və gəlirlərin artırılması, həmçinin ixrac yönümlü istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi innovasiyaların istehsalata cəlb edilməsi ilə sıx bağlıdır. Aqrar sahədə innovasiya fəaliyyətinin məqsədi öz növbəsində iqtisadi dövriyyəyə daha az əmək, maddi və maliyyə resursları cəlb etməklə daha yüksək nəticələr əldə etməkdir. Bu zaman əsas hədəflərdən biri ekoloji tələblərə cavab verən innovasiyalı istehsal amillərinin və istehsal münasibətlərinin vəhdətinin təmin olunmasıdır. İnnovasiya fəaliyyəti ekoloji tələblərə cavab vermirsə səmərəli hesab edilmir, əksinə inkişaf meyarları baxımından innovasiyalı fəaliyyət yeni məhsul istehsalında ənənəvi istehsal amillərinin istifadə dərəcəsini artırmadan genişləndirdikdə o, səmərəli hesab olunur.

Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatında innovasiyalı inkişafın səmərəliliyi bazara çıxarılan yüksək texnoloji və elmtutumlu məhsulların həcmi və rəqabət qabiliyyətliliyi ilə bağlıdır. Ona görə də ixrac yönümlü məhsul istehsalının iqtisadi səmərəlilik meyarları ilə qiymətləndirilməsi zamanı innovasiya fəallığının təşviq edilməsi mexanizminə, o cümlədən innovasiyaların investisiyalaşdırılması imkanlarına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

İnnovasiyalar hesabına əldə edilən səmərənin, əldə edilən gəlirlərin və məsrəflərlə müqayisəsi ixrac məhsulları üzrə iqtisadi səmərəliliyin əsas göstəricilərindəndir. Bu istiqamətdə iqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsi zamanı aqrar sahədə innovasiya layihəsinin reallaşdırılmasının məqsədə uyğunluğu əsaslandırılmalıdır. İnnovasiya fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərinin əsaslandırılması ilkin informasiya bazasından istifadəni nəzərdə tutan yaradıcı yeni fikir və ideyaların tətbiqi sayəsində mümkündür.

Aqrar ixrac məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi, məhdud resurslar şəraitində maksimum gəlir əldə etməyin mövcud və potensial imkanlarının reallaşdırılmasını da nəzərdə tutur. Bu zaman, istehsal edilən məhsulun həcmi və keyfiyyətini, əldə edilən gəlirin və məsrəflərin dinamikasını formalaşdıran amillərin təsiri kəmiyyət və keyfiyyət baxımından hərtərəfli qiymətləndirilməli, səmərəliliyi formalaşdıran amillər səciyyəlandırilməlidir.

Aqrar istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin artırılması sosial-bazar modelinin istehsalçı, dövlət və bütövlükdə cəmiyyətin maraqlarının təmin olunması mexanizminin formalaşdırılması ilə bilavasitə bağlıdır. İstehlakçılar, təsərrüfat subyektləri, dövlət və

cəmiyyətin maraqları onları öz məqsədlərinə nail olmaqla tələbatlarının ödənilməsinə sövq edən əsas qüvvə kimi özünü büruzə verir. Tələbat və iqtisadi maraqlar müxtəlifliyi ilə seçilir. Odur ki, cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının hər bir mərhələsində maraqların strukturlaşdırılması problemi ortaya çıxır. Belə problemlər ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq həll olunur.

Qeyd edildiyi kimi istehsalın iqtisadi səmərəliliyi innovasiyaların istehsalata cəlb edilməsi ilə şərtlənir. İnnovasiyalı fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyi, əhəmiyyətli dərəcədə texnoloji və institusional dəyişiklik və yeniliklərlə səciyyələnir. Dəyişiklik və yeniliklərə qarşı bazarın münasibəti, innovasiyaların mahiyyətindən asılı olaraq formalaşır. Daha dəqiq desək, proses innovasiyalarının məhsul innovasiyalarında necə təcəssüm etməsi innovasiya fəaliyyətinin həm aralıq, həm də yekun nəticələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini tələb edir. İnnovasiyalı fəaliyyətin regional fərqlərdən, həlledici dərəcədə asılı olduğunu da nəzərə alsaq, bu istiqamətdə lazımi informasiya bazasının yaradılmasının zəruriliyini görmək olar. Regionlar üzrə tətbiq edilən innovasiyalar istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin sosial, ekoloji, texnoloji, institusional və maliyyə aspektlərini səciyyələndirməyə imkan verməklə həm daxili bazar üçün nəzərdə tutulan məhsul istehsalının, həm də ixrac yönümlü istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin mühüm vasitəsi hesab olunur.

Araşdırmalar göstərir ki, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində istehsal və satışla bağlı infrastrukturun yaradılması və inkişaf etdirilməsinin mühüm rolu vardır. Bu baxımdan infrastrukturun inkişafı loqistik sistemin mükəmməlliyindən və innovasiya layihələrinin idarə edilməsinə ən mütərəqqi yanaşmaların tətbiqindəki fəallıqdan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu zaman təbii olaraq texnoloji mühitin davamlı olaraq yeniləndirilməsində vacib əhəmiyyəti olan texnoloji transferlərdə, həm də yeni məhsulun istehlakçıya çatdırılması mərhələlərində maneələr aradan qaldırılmalı, onları şərtləndirən səbəblər aşkar edilməlidir. İstehsala mənfi təsir edən qeyd maneələri şərtləndirən amillərdən biri institusional strukturun bir çox hallarda bazar iqtisadi münasibətlərinin tələblərinə cavab verməməsidir. Belə vəziyyət aqrar sahədə istehsalın innovasiya və bazar fəallığını azaldır, istehsal və satış xərclərini artırır və nəticədə istehsalın iqtisadi səmərəliliyi aşağı düşür.

Aqrar sahənin spesifik xüsusiyyətlərindən biri kimi özünü göstərən texnoloji nəticələrin əldə edilməsi imkanlarının məhdudluğunun nəzərə alınması səmərəlilik baxımından zəruri məsələlərdən hesab edilir. Belə ki, texnoloji transferlərin intensivləşdirilməsi həmin imkanları nəzərəcərpacaq dərəcədə genişləndirə bilər. Həmin transferlərin genişləndirilməsi kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində fundamental tədqiqatlara, infraqurata, innovasiya fəallığına və onun institusional təminatının təkmilləşdirilməsinə ciddi təkan verə bilər.

Aqrar sahədə istehsalın səmərəliliyi innovasiyalı iqtisadi inkişaf konsepsiyası ilə yanaşı institusional təminatın artan rolunu da özündə ehtiva edir. Bu baxımdan inovasiyaların yaranması və istehsalata tətbiqinin genişləndirilməsi, eləcə də innovasiya proseslərinin səmərəliliyi, onların idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu baxımdan, innovasiyaların strateji planlaşdırılmasının yeri və rolu nəzərdən qaçmamalıdır. Bununla yanaşı istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində strateji planlaşdırmanın artan rolu müşahidə olunmaqdadır.

Beləliklə, qeyd edilənləri ümumiləşdirərək kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ixracın və ixrac istiqamətli innovasiyalı məhsul istehsalının səmərəliliyinin təmin edilməsində kompleks amillərin tədqiqinin, onların nəzərə alınmasının nə dərəcədə əhəmiyyətli olması fikrini söyləmək olar. Təbii ki, hər iki halda beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və həmin təcrübəyə istinad edilməsi nəticənin səmərəliliyinin əsas meyarlardanıdır.

Strateji yol xəritəsində ərzaq təhlükəsizliyinin yeri və rolu

Son illərdə təbiətin ekoloji tarazılığı xeyli pozulmuşdur. Yer kürəsində baş verən ekoloji və klimatoloji dəyişikliklər torpaqların və su ehtiyatlarının eroziyası prosesini sürətləndirmişdir. Bu kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsində və yetişdirilməsində ciddi problemlər yaratmışdır. Biosferin çirklənməsi nəticəsində torpağın münbitliyi pozulmuş və məhsuldarlıqları azalmışdır. İstehsal və istehlak olunan məhsulların təmizlik dərəcəsi və keyfiyyət göstəriciləri aşağı düşmüşdür

Qloballaşan dünyada enerji daşıyıcılarının qiymətləri durmadan artmışdır ki, bu da istehsal olunan məhsulların qiymətlərinə təsir göstərmişdir. Bütün bunların nəticəsində əhalinin ərzaq məhsulları ilə davamlı olaraq təminatında çətinliklər yaranmışdır.

Ərzaq təhlükəsizliyi Dövlət siyasətində mühüm rola malikdir. Çünki ərzaqın yoxluğu aclıq və ölüm deməkdir. Sağlam qida, sağlam orqanizmin təminatı olduğuna görə insanlar sutka ərzində normaya uyğun olaraq yüksək kolorili qidalar qəbul etməlidir. Məlumdur ki, əhalinin qidalanma səviyyəsi ölkənin iqtisadi səviyyəsini müəyyən edir. Ərzaq məhsulları ilə təminat sosial həyatın kriteriyası sayılır. Ərzaq problemi insanın yarandığı gündən, daima mövcud olsa da, XXI əsrdə bu ümumbəşəri problemə çevrilmişdir. Dünya təcrübəsində müəyyən olunmuşdur ki, o ölkənin ərzaq ehtiyatı təhlükəsiz hesab edilir ki, ölkə əhalisinin illik istehlakının 17–20 %-i həcmində taxıl ehtiyatı mövcud olsun. Başqa sözlə illik istehlakdan əlavə, ölkə əhalisinin 2 ay müddətinə taxıla olan tələbatı ödənsin.

Qeyri-neft sektorunun, o cümlədən kənd təsərrüfatının inkişafı dövlət tərəfindən iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində tədbirlərin sistemli və kompleks şəkildə həyata keçirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 25 avqust tarixli 3004 nömrəli Sərəncamı ilə “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 06 dekabr tarixli 1138 sayılı fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Milli İqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri”-ndə ölkədə dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin daha da gücləndirilməsi iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının və emalının genişləndirilməsi üçün əlverişli mühitin yaradılmasını təmin etmək məqsədilə konkret hədəflər, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair strateji yol xəritəsində 9 strateji hədəf və 36 prioritet istiqamət müəyyən edilmişdir. Xəritədə qeyd edilir ki, təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədilə uyğun nazirliklərlə birlikdə komissiyalar təşkil olunmalı, həm ölkə daxilində, həm beynəlxalq miqyasda ərzaq təhlükəsizliyi məsələləri müzakirə edilməli, rübdə bir dəfə ölkədə və beynəlxalq miqyasda bu problemin həll olunması məqsədilə monitinqlər təşkil olunmalıdır.

Ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı qabaqçılıq tədbirlər planı hazırlanmış, qeyri-neft sektorunun inkişafına xüsusi diqqət verilmişdir. Fərmanda bildirilmişdir ki, respublikada ərzaq məhsullarının istehsalının dinamikası öyrənilməli, qida istehsalına ictimai nəzarətlər təşkil edilməli, bazar iqtisadiyyatı qanunlarının tələblərinə riayət olunmalıdır. Respublikada xüsusi ərzaq bazarları təşkil olunmalı, ərzaq bankı yaradılmalıdır.

Ərzaq problemi həmişə Dünya alimlərini düşündürmüşdür. Hələ XVIII əsrdə Tomas Maltus “Əhali qanunu haqqında təcrübə” adlı əsərində qeyd etmişdir ki, dünya əhalisinin sayı hər 25 ildən bir, 2 dəfə (həndəsi silsilə ilə) artdığı halda, əhali üçün yaşayış vasitələri ədədi silsilə ilə artır ki, buradan da ərzaq qıtlığının yaranması zərurəti yaranır.

Ümumdünya sisteminin inkişafını formalaşdıran və proqnozlaşdıran "Roma Klubu" Beynəlxalq təşkilatında ərzaqların istahsalının və istehlakının miqdarlarının azalmasını aşağıdakı səbəblərdən baş verdiyini qeyd edir.

- Sənaye müəssisələrinin sürətli inkişafı
- Əhalinin sayının sürətlə artımı
- Aclıq və ərzaq çatışmamazlığının geniş yayılması
- Təbii ehtiyatların tükənməsi
- Məskunlaşma mühütünün pisləşməsi

BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı təşkilatı FAO-da aparılan son araşdırmalardan görünür ki, dünyada aclıq həddində olan insanların sayı 950 milyon nəfərdir. Dünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə 3,7 milyard insan orqanizmə lazım olan qidaları balanslı səviyyədə qəbul edə bilmir. Təşkilatın Azərbaycanda yaşayan əhalinin qidalanma normasını müəyyənləşdirməsi nəticəsində məlum olmuşdur ki, respublika əhalisi gündəlik və illik qida normasından xeyli aşağı miqdarda ərzaq məhsulları istehlak edir. Yüksək qida dəyərlili məhsullarının istehlakı aşağıdakı kimi:

- Ət və ət məmulatları istehlakı, adambaşına illik qəbul norması 84 kkalori, reallıqda 33 kkalori;
- Süd və süd məhsulları norma 360 kq, reallıq 248 kq;
- Balıq və balıq məhsulları norma 20 kq, reallıq, 6,8 kq;
- Yumurta məhsulları, norma 280 ədəd, reallıq 131 ədəd olmuşdur.

2050-ci ildə 9,3 milyard nəfərə qədər artacağı proqnozlaşdırılan dünya əhalisinin qidalanması üçün tələb olunan ümumi ərzaq istehsalının, hazırkı dövrlə müqayisədə 70 faiz artırılmasına ehtiyac yaranacaqdır.

Qlobal səviyyədə yüksək sürətlə gedən urbanizasiya prosesi nəticəsində şəhər əhalisinin ərzaq məhsulları üzrə istehlak göstəricisinin həcmi böyük miqyasda artmışdır. Məhz buna görə də hazırda ilkin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların, emalçıların, təchizatçıların və distribüterlərin müəyyən bir ərazidə, kooperasiya formasında fəaliyyətinə əsaslanan və əsasən, şəhər yerlərinə yaxın ərazilərdə fəaliyyət göstərən aqrözəzaq təchizatı sistemi kimi aqroparkların tətbiqi dünyanın bütün regionlarında genişlənməkdədir. Həmçinin şəhər yerlərində hidroponik və digər innovativ texnologiyalardan istifadə olunmaqla, "torpaqsız sahələrdə" kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsi təcrübəsi də yayılmaqdadır.

Ona görə də göstərilən problemlərin həll olunması üçün potensial əkin sahəsinin artırılması, yeni texnologiyaların tətbiqi ilə məhsuldarlığın yüksəldilməsi, biosferin ekoloji çirklənmə dərəcəsinin azaldılması və s. kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurəti yaranır.

Bütün bunları nəzərə alaraq hər il oktyabr ayının 16-sı "Ümumdünya Ərzaq Günü" kimi qəbul olunmuşdur ki, məqsəd əhalini ərzaqla bağlı problemlərlə məlumatlandırmaq və yoxsulluqla mübarizə yollarını təhlil etməkdir.

Fərrux Rüstəmov,
Professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
farrukhrustamov@gmail.com

Təlim prosesinin səbəbləri və amilləri

Təlim prosesinin gedişinə və nəticələrinə çoxlu sayda müxtəlif səbəblər təsir göstərir.

Ümumi təlim amillərinin birləşməsi nəticəsində kompleks amillər yaranır. Onların birləşməsi nəticəsində baş amillər yaranır. Səmərəverən səbəbləri və amilləri bilmək pedaqoji hazırlığın özəyini təşkil edir. Bu səbəblərdən təlim amillərinin yaradılması amil təhlili adını almışdır.

Amil təhlilinə görə təlimin səbəbləri müxtəlifliyinə, dəyişkənliyinə, mürəkkəbliyinə baxmayaraq, bir-birindən ayrılaraq, əhəmiyyətinə görə düzülərək, ümumi, kompleks və baş amillər şəklində salına bilər.

Təlim prosesinin məhsuldarlığına eyni zamanda və məcmu halında bütün səbəblər təsir göstərir. Bu təsir kompleks xarakter daşıyır. Təlimə təsir edən başlıca səbəblər sistemini hələ vaxtı ilə qədim filosoflar da göstərmişdilər. O vaxtdan bəri tədqiqatçılar həmin sistemi yeni amillərlə tamamlamış, müasir elmi terminologiyaya zənginləşdirmişlər. Keçmişdə məlum olan səbəblər bu gün də dəyişməz qalmışdır. Görkəmli didaktiklərin əsərləri səmərəverən amillər haqqında bitkin informasiya verir. Hazırda müasir vəzifələri həll etmək üçün klassik təsəvvürlər kifayət deyil. Təlimi praktiki cəhətdən optimallaşdırmaq bu vəzifələr içərisində ən başlıcasıdır. Bunun həlli təlimin müvəffəqiyyətinə təsir edən səbəbləri dərinləndirməkdən asılıdır.

Tədqiqatlar nəticəsində təlim prosesinin məhsulunu kompleks halda formalaşdıran dörd baş amil ayrılmışdır:

- 1) tədris materialı;
- 2) təşkilati-pedaqoji təsir;
- 3) şagirdlərin oxumağa qabiliyyəti;
- 4) vaxt.

Birinci baş amil "Tədris materialı"dır. Tədris informasiyası iki yerə ayrılır:

- 1) koqnitiv informasiya (bilik verən informasiya);
- 2) idarəedən informasiya (koqnitiv informasiyanı necə mənimsəmək haqqında siqnallar).

"Tədris materialı" olduqca özünəməxsus informasiyadır. Başqa informasiya ilə müqayisədə o, pedaqoji cəhətdən işlənmiş informasiyadır. Tədris prosesi üçün informasiyanın yararlılığı, onun gücə müvafiqliyi, təlimdə qazanılan nəticələr məhz həmin informasiyanın pedaqoji cəhətdən işlənilmə səviyyəsindən, keyfiyyətindən asılıdır.

Baş amil kimi "Tədris materialı"nın tərkibində iki kompleks amil bir-birindən məntiqi surətdə fərqlənir:

- 1) obyektiv informasiya kompleksi;
- 2) pedaqoji cəhətdən işlənmiş informasiya kompleksi.

Birinci kompleksə tədris materialının məzmunu, kəmiyyəti, keyfiyyəti, forması, strukturu kimi ümumi amillər aiddir. İkinci kompleksə tədris materialının öyrənilmə ardıcılığı, ona ayrılan vaxt və s. daxildir.

Materialın pedaqoji cəhətdən işlənilmə prosesində əldə olunan və şagirdlərə təqdim edilən informasiyanın xarakteristikalarına aşağıdakılar aiddir: informasiyanın şərh olunma qaydası, strukturu, müvafiqliyi (müəllimin nitqi, informasiyanın şagirdlərin hazırlıq səviyyəsinə uyğunluğu, informasiyanın artıqlıq səviyyəsi və s.).

Beləliklə, baş amil olan “Tədris materialı”nın tərkibində iki kompleks (obyektiv informasiya, pedoqoji cəhətdən işlənmiş informasiya), altı ümumi (məzmun, kəmiyyət, keyfiyyət, forma, struktur, şərh) və 50-dən artıq ümumi xarakterli səbəblər vardır.

İkinci baş amil “Təşkilati-pedaqoji təsir” amilidir. O, çox sayda səmərəverən səbəbləri özündə birləşdirir. Bu səbəblər müəllimlərin fəaliyyətini, tədris prosesinin təşkilinin keyfiyyət səviyyəsini, tədris və pedaqoji əməyin şəraitini xarakterizə edir. Bu amilin tərkibində iki kompleks amil vardır:

1) dərslərdə təşkilati-pedaqoji təsir;

2) sinifdən xaric və məktəbdən kənar məşğələlərdə təşkilati-pedaqoji təsir.

Dərslərdə “Təşkilati-pedaqoji təsir”i xarakterizə edən ümumi amillər aşağıdakılardır: tədris və öyrənmə metodları; təlimin təşkilati formaları (əsas və köməkçi formalar), tədris situasiyaları (tədris materialının şagirdlərə hazır çatdırılması, şagirdlərin idarə olunan fəal idraki fəaliyyəti, müstəqil iş və s.), müəllimin iş qabiliyyəti (işləmə müddəti, tədris yükü, iş növbəsi və rejimi, həftənin günü, rüb, əməyin və istirahətin növbələşməsi, yaşı və tədris rübü), şagirdlərin iş qabiliyyəti (oxuma müddəti, oxuma növbəsi, həftənin günü, cədvəl üzrə dərslər, yaşı, iş və istirahət rejimi, ümumi və təlim yükün həcmi və tədris rübü), nəzarət və işin nəticələrini yoxlamaq (bir dərslərdə nəzarətin tezliyi – vaxtaşırı nəzarət, nəzarətin ümumi və orta tezliyi, tədris məşğələsinin tipi və strukturu, mənimsənilən bilik və bacarıqların praktiki tətbiqi, təlim vasitələrinin tətbiqi, tədris avadanlığı, təlim şəraiti (o cümlədən, pedaqoji və şagird kollektivlərində sanitar-gigiyenik, psixofizioloji, təşkilati, əxlaqi mühit, müəllimlərlə şagirdlər arasında əməkdaşlıq, pedaqoqlar və valideynlər arasında münasibətlər və s.).

Sinifdən xaric və məktəbdən kənar təşkilati-pedaqoji təsiri xarakterizə edən amillər aşağıdakılardır: valideynlərin, böyüklərin, dostların şagirdlərə göstərdiyi köməyin həcmi və xarakteri; təlim əməyinin rejimi; böyüklərin nəzarəti (nəzarətin həcmi, tezliyi, sistemi və b.); tədris məqsədləri üçün kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə (televiziya, qəzet, jurnal); mütaliə (məktəb proqramına əlavə və marağa görə); müstəqil təlim əməyinin təşkilati; yaşayış yerinin məktəbdən uzaqlığı, nəqliyyat vasitələrindən istifadə; dərnlərdə iştirak etmək; repetitorlarla məşğul olmaq; idraki məqsədlər üçün böyüklərlə ünsiyyətdə olmaq və s.

Bu baş amil iki kompleks amillərdən başqa 20 ümumi və 150-dən artıq səmərəverən amillə ayrılır. Həmin amillərdən bəziləri, məsələn, təlim şəraiti amili ilə yaxından tanış olub detallarına qədər təhlil edəndə onun çoxlu konkret səbəblərdən ibarət olduğu məlum olur.

Üçüncü baş amil. Bu, şagirdlərin oxumağa qabiliyyəti (yaxınlığı) və müəyyən olunmuş amil “Şagirdlərin oxumağa qabiliyyəti”dir. müddətdə layihələşdirilmiş nəticələrə nail olmaq imkanlarıdır. Oxuma qabiliyyətinə fərdi və qrup (kollektiv) halında baxmaq məqsədə uyğundur. Burada da iki kompleks amil vardır:

1) dərslərdə oxumağa qabillik;

2) sinifdən xaric və məktəbdən kənar fəaliyyətdə oxumağa qabillik.

Dərslərdə oxumağa qabiliyyəti aşağıdakı səbəblər xarakterizə edir: oxuyanların ümumi hazırlıq səviyyəsi (erudisiyası); müəyyən tədris materialına yiyələnmə; bilik, bacarıq və vərdişləri mənimsəmə qabiliyyəti; öyrənmə-idrak fəaliyyəti üçün ümumi qabiliyyətlər; diqqətin ümumi xarakteristikası (sınır sisteminin, temperamentinin və yaşın xüsusiyyətləri); konkret tədris fənnini öyrənən zaman şagirdlərin təfəkkür xüsusiyyətləri; təfəkkürün ümumi xarakteristikası; tədris materialını şüurlu və möhkəm mənimsəmək üçün psixoloji durum (xarici və daxili); təlimin motivasiyası (məqsədləri başa düşmək və dərk etmək, təlimə və öyrənilən fənnə maraqlı, stimulların təsirliliyi, şagirdin öz vəzifələrini yerinə yetirməsinə münasibəti və s.); bilik və bacarıqların mənimsənilmə tempi; şagirdlərin səhhəti (yorulması, xəstələnməsi və s.); şagirdlərin yaşı; şagirdlərin dəyərləndirmə (qiymətləndirmə) oriyentasiyası; həyat planları; intizamlılığı, məsuliyyətliyi; gələcək peşəyə meyli; həyat tərzi və s.

Müstəqil öyrənmə prosesində oxumağa qabillik aşağıdakı səbəblərlə xarakterizə olunur: özünə nəzarət (nəzarətin həcmi, tezliyi, keyfiyyəti, sistemi); iradə və qətiyyətlilik;

məqsədyönlülük; oxumaq bacarığı; işin rejimi və təşkili; iş qabiliyyəti; qiymətləndirmə oriyentasiyası; stimullaşdırma; motivasiya; səhhətin vəziyyəti; qavramanın xüsusiyyətləri; qabiliyyətlər; yadda saxlamanın və mənimsəmənin sürəti; təfəkkürün səviyyəsi və xüsusiyyəti; yaş və fərdi xarakteristika və s.

Bu qrupda baş amil 60-a qədər ümumi amilin birgə təsiri ilə yaranır.

Dördüncü baş amil "Vaxt"dır. Onu da iki yerə bölmək olar:

- 1) bilavasitə dərsdə sərf olunan vaxt;
- 2) müstəqil surətdə oxumağa sərf olunan vaxt.

Dərsdə sərf olunan vaxta aiddir: biliklərin qavranılması və ilkin mənimsənilməsinə sərf olunan vaxt; öyrənilən biliklərin möhkəmləndirilməsinə sərf olunan vaxt; nəzarətin, təkrarın və möhkəmləndirmənin dövrü aparılmasına sərf olunan vaxt; təlimi başa vurandan sonra keçən vaxt; məqsədə uyğun olaraq informasiyanın hafizədə saxlanılmasına sərf olunan vaxt; çalışmaların yerinə yetirilməsinə və biliklərin, bacarıqların tətbiqinə sərf olunan vaxt; öyrənilən materialın təkrarına sərf olunan vaxt; biliklərin sistemləşdirilməsinə sərf olunan vaxt; cavab verməyə hazırlaşmağa və cavab verməyə sərf olunan vaxt və s. Sınıfədxaric və məktəbdənkənar şəraitdə müstəqil oxumağa sərf olunan vaxta aşağıdakılar aiddir: ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə sərf olunan vaxt; əlavə ədəbiyyatı oxumağa sərf olunan vaxt; fakultativlərə və əlavə məşğələlərə getmək üçün sərf olunan vaxt; dərnləklərdə iştirak etmək üçün sərf olunan vaxt; maraqlar üzrə məşğələlərdə iştirak etmək üçün sərf olunan vaxt və s.

"Vaxt" baş amilində 20-dən çox ümumi amil vardır. Onlar dərsdə və sinifədxaric şəraitdə sərf olunan vaxtla bağlı amillərdir. Amil təhlili göstərir ki, dərsdə təlimin gedişinə və nəticələrinə 150-ə yaxın ümumi amil təsir edir. Səmərəverən səbəblərin sayı isə 400-450-yə çatır.

Deməli, təlim prosesin məhsuldarlığı dörd baş amilin kompleks təsiri ilə müəyyən olunur. Əgər təlimin məhsuldarlığı 0-100 faiz arasındadırsa, bu amillərin təsir nisbəti necədir? Kompleks metodikanın tətbiqi ilə həyata keçirilən uzunmüddətli eksperimentlər göstərir ki, amillərin təsir çəkisi müxtəlifdir, yəni son, yekun məhsulun formalaşmasına onların töhfəsi eyni deyil. Normal təlim şəraitində "Təşkilati-pedaqoji" baş amilin təsiri başqalarına nisbətən daha əhəmiyyətlidir. Bu 32 faiz təşkil edir. "Şagirdlərin oxumağa qabiliyyəti" amili 28 faiz, "Tədris materialı" amili 24 faiz və "Vaxt" amili 16 faiz təşkil edir. Təlim ümumi normalardan kənara çıxarsa bu nisbət dəyişir.

Təşkilati-pedaqoji təsirin böyük təsiri onunla izah olunur ki, bu amildə səmərə verən səbəblərin sayı daha çoxdur. Ona görə də, təlim prosesinin təşkili praktikasında təlim üçün lazımı şəraitin yaradılması, tədris prosesinin zəruri vasitələrlə təmin olunması, səmərəli texnologiyalar, təlim metodları və təlimin mütərəqqi təşkili formalarından istifadə etmək qayğısına qalmaq lazımdır.

Ass. Prof. Mustafa YİĞİTOĞLU,
Karabük Üniversitesi,
mustafayigitoglu@karabuk.edu.tr
Ass. Prof. Enver KAPAĞAN,
Karabük Üniversitesi
enverkapagan@karabuk.edu.tr
Okt. Can DOĞAN,
Karabük Üniversitesi
candogan@karabuk.edu.tr

Yahudi musikisinde şofar

Tora'ya görə şofar, insanlarda pişmanlık duygusunu uyandırmayı, duaların kabulü ve afv kapılarının açılması niyeti ile kullanılan bir enstrumandır. Şofar ilk olarak Tevrat'ta

Musa'nın tanrının israiloğulları için yaptıklarını anlatmayı istemesi üzerine koyu bir bulut üzerinde Sina Dağı'na gelmesi ve sonrasında yaşanan hadiseleri anlatan metinlerde geçmektedir. Bu enstrüman, Süleyman Mabedi'nin varlığında çeşitli hizmetlerde kullanılmış fakat mabedin olmayışında Roş ha-Şana'ya has bir ses haline gelmiştir. Yahudiler bu sesin tanrıya ulaştığını ve dualarının kabul edildiğine dair inancı taşımaktadır. Yahudi dininin müntesiplerince hayli önemi haiz olan müzik enstrümanı şofar bu bildiride ele alınarak çeşitli fonksiyonlarına değinilecektir.

Öncelikle bu sempozyumun hazırlanmasında emeği geçen tüm yetkililere teşekkürlerimizi sunuyoruz. Bu programda konu olarak ele aldığımız, insanlığınduygu, düşünce, izlenimlerini belirli bir amaç doğrultusunda, belirli bir estetik ve güzellik anlayışına göre harmanlanmış sesler aracılığıyla yani musiki ile işlenip anlatması ve bunu insan sesinin icra edilemediği veya farklı sesleri aramak için seçtiği çalgılar yoluyla bulması, insanoğlunun müziksel eylemlerinin sonucu olarak ortaya çıkan müzik oluşturma süreci olarak nitelendirilmiştir. "İlk çağ Yahudi uygarlığındaki müzik; başta Mezopotamya olmak üzere Orta Doğu'nun diğer müzik kültürleri ile etkileşim içinde olmuştur. Hiç şüphesiz Yahudi topluluğunun ilk çağlardan günümüze dek meydana getirdiği bu müzik kültürünün temelleri dinseldir. Yahudi toplumlar, diğer büyük halk kitleleri gibi gerek demografik anlamda gerekse kültürel açıdan kıtalararası bir varlık gösterebilmişlerdir.

Dünyanın muhtelif coğrafyalarında bulunan Yahudiler; kültür, sanat ve yaşayış özelliklerini buldukları yerlere götördükleri gibi; diğer kültürlerden de etkilenmişler, hatta bu sebeple birçok yönden zenginleşmişlerdir. Bunu en yoğun olarak Osmanlı nüfusu içinde yüzyıllarca uyum içinde yaşayıp, Osmanlı kültür ve sanatına katkıda bulunan Osmanlı Yahudilerinde görmek mümkündür.

İspanya'dan gelen Yahudi göçmenlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşmeleriyle birlikte bu Musevi toplumunun müzisyenleri, Osmanlı eski formundan günümüz modern formuna kadar Türk makam geleneğini benimserlerken; Musevidini ve toplumsal ritüelleri ile bağlantılı çeşitli mûsikî icrâlarının temeli olarak görülen mûsikî türlerini de icrâ etmişlerdir.¹⁹

Yahudi kültürünün Osmanlı – Türk kültürüyle etkileşiminin bir diğer boyutu da Yahudi kültürüne dayalı olarak ortaya çıkan çeşitli tarikatlar noktasındadır. Türk makam musikisinin sahte mesih Sabatay Sevi'nin müridleri tarafından kullanılmış olması, bu sanattaki Yahudi varlığını ortaya koymuştur.²⁰

Dînî bakımdan ise; Suriye, Filistin, Macaristan, ayrıca Bulgaristan ve Edirne gibi Türk hâkimiyetinin söz konusu olduğu topraklarda Yahudi kültürünün var olması, bu kültürün zenginliği hususuna ışık tutmaktadır.

Bunlara benzer olarak; Sultan 3. Selim'in çok kıymet verdiği hocası Tanbûrî İshak, bestekâr İshak Varon, sonradan Müslüman olan Yahudi asıllı Mısırlı İbrahim Efendi ve İshak Elgâzî gibi Türk Mûsikîsi'nin büyük şahsiyetleri; Yahudi kültürünün niteliği hakkında ipuçları vermektedir.

Bu kültür birlikteliği, tabii olarak çalgılar, makamlar, usûller ve repertuar yönünden de bütünlüğün tesisini sağlamıştır.

Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında yayımlanan bir güfte derlemesinde, İspanyol, Türk, Rum, Arap ezgilerine giydirilmek üzere yazılmış İbranice şiirler bulunmaktadır. Ezgiler rast, düğâh, hüseynî, buselik, segâh, segâh-ı Irak, nevrüz-acem, mahur, neva, uzzal, nakış-hüseynî ve nikriz makamlarındadır.²¹

¹⁹Seroussi, Edwin, Sanatlog, Sabah Ülkesi, sy. 44

²⁰Seroussi, Edwin, Sanatlog, Sabah Ülkesi, sy. 44

²¹Bülent Aksoy, "Osmanlı-Türk ve Osmanlı-Yahudi Musikisinde Bir Büyük Ses: Haham İzak Algazi Efendi" *turkishmusicportal* (ty), <http://www.turkishmusicportal.org/tr/makaleler/osmanli-turk-ve-osmanli-yahudi-musikisinde-bir-buyuk-ses-haham-izak-algazi-efendi> (01.10.2017).

Karakteristik Yahudi Müziği; coğrafi çevre ve medeniyetlere göre şu şekilde sınıflandırılabilir:²²

Doğu Avrupa cemaatlerinde görülen ve Arap müziği etkisiyle gelişen Judeo – Arap tarzı

Orta Avrupa ve Batı Rusya kaynaklı müziklerin etkisi altındaki Aşkenaz tarzı

Yemen Yahudileri'nin müziğinin ilk şekline çok benzeyen ve bugün İsrail'de görülen müzik tarzı

İspanya Müziği'nden etkilenecek oluşan Judeo – Espanyol tarzı

Yahudi müzik kültüründe ney, flüt, miskal (yedi borulu), kutsal günlerde çalınan vurmali çalgılardan tof, daire, darbuka gibi çalgılar mevcuttur.

Kral Süleyman döneminde tapınak törenlerinde, hasasra adı verilen bir türlü trompet, magrefa adını taşıyan bir türlü org ve zilçal adlı bugünün orkestra ziline benzeyen bir vurma çalgısı başlıca müzik aletleri arasındaydı. Bunların yanında Yahudilerin, Mısır'la, Eski Yunan'la ve türlü Asya ülkeleriyle ortak çalgıları vardı: Nevel (büyük arp), kinnor (bir türlü gitara), halil (bir türlü zurna) vb. Fakat günümüzekadar gelebilmiş tek Yahudi çalgısı, şofar adı verilen koçboynuzudur.²³

Yahudilerin müzik faaliyetleri hakkında başta Kutsal Kitap olmak üzere diğer dini kaynaklarda müzik faaliyetleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. İkinci Mabed dönemi olarak adlandırılan M.Ö. (516) M.S. 70 yılları arasındaki dönemin müziği yalnızca kutsal metinlerde yer almakla kalmamış, M.S. birinci yüzyılın en önemli tarihçisi olan Josephus tarafından da bu bilgiler aktarılmıştır. Somut yönleriyle Joseph'usun verdiği bilgileri şöyle özetleyebiliriz.

Üflemeli bir çalgı olan Halil Boynuzu'ndan yapılan şofarı, Yahudiler yaptıkları ayinlerde Tevrat metinlerini tamim olarak adlandırılan özel bir nota sistemi ile oluşturdukları melodik yapı ile seslendirmektedirler. Bu çalgı, Yahudi dini nesnelere içerisinde çokça önem arz eden, özel günlerde çalınan, keçi, koç vb. gibi²⁴ Yahudi kurallarınca uygun olarak tayin edilmiş²⁵ hayvanların boynuzlarından yapılmış basit bir müzik çalgıdır. Şofar, düzenli olarak, Çıkış'tan Zekeriya bölümüne kadar ve Talmud'da, İbrani literatüründe birçok kez zikredilmektedir.

İlk olarak Tevrat'ın Çıkış bölümünde, İsrailoğullarının Sina Dağı'nın çevresinde Hz. Musa'yı beklerken üçüncü günün sabahında dağın her bir tarafının dumanla kaplı olduğu bir anda aniden göğün gürlemesi, şimşeklerin çakması sonrasında çok yüksek bir şekilde boru sesinin duyulması neticesinde herkesin korku içinde titremesini anlatan pasajlarda zikredilmektedir.²⁶ Ayrıca Pentatök'te, Levililer bölümünde, Tanrı tarafından anımsanmak için, Şofar'ın özgürlük yılında²⁷ ve sevinçli olunan günler, kutlanan bayramlar, Yeni Ay Törenleri'nde- yakmalık ve esenlik sunuları üzerine üflemeleri öngörülmektedir.²⁸ Mezmurlar'da özellikle Şofar'ın kullanımı Yakup'un Tanrısına sevincini dile getirmek amacıyla tef, lir, cenklerin yanında yeni ay, dolunay ve bayram günlerinde üflenmektedir. Bu ise, Tanrı'nın Yusuf soyuna koyduğu koşul, İsrail için de bir kuraldır.²⁹ Özellikle Mezmurlar'da bahis olunan metinlerde de belirtildiği gibi tarih boyunca Şofar dini maksadın haricinde diğer çalgı aletlerinin yanında da kullanılmıştır. Şofar, yalnızca müzik

²² Yusuf Basalel, "Türk Yahudileri'nde Müzik", *Şalom Gazetesi*, 23 Nisan 2014.

²³ İlhan Mimaroglu, *Müzik Tarihi*, (İstanbul: Varlık Yayınları, 1987), s. 18

²⁴ E. Royston Pike, "Shofar", *Encyclopedia of Religion and Religions*, (London: George Allen & Unwin, 1951), s.351.; Suzan Alalu, Klara Arditi vd, *Yahudilik'te Kavram ve Değerler*, (I. Baskı, İstanbul: Gözlem Yayın, 1996), s.273.

²⁵ Cyrus Adler, Francis L. Cohen, vd., "Shofar", *Jewish Encyclopedia*, c. XI, s.301-306. Ayrıca internet linki için bkz.

<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/13602-shofar> (22.07.2017).

²⁶ Çıkış, 19/16.

²⁷ Levililer, 25/9.

²⁸ Sayılar, 10/10.

²⁹ Mezmurlar, 81/1-5.

enstürümanı olarak değil ayrıca, savaş esnasında kahinler tarafından üflenmek suretiyle haberleşmekveya askerlere moral vermek için kullanılmıştır.³⁰

Şofar'ın üflenmesi özellikle eğitilmiş kişilerce yani "Tokea"³¹ denilen kişilerce yapılmaktadır. Bu enstrümanın çalınması belli notalara özgüdür. Ayrıca Şofar yukarıda da belirtildiği gibi belirli zamanlarda kahinler tarafından da üflenmektedir.

Şofarın sesleri ve notasyonu üçe ayrılmaktadır. Bunlar, Tekia, Şevarim ve Teruadır. Tekia, Tanrısal çağrı ve muhafazayı simgeleyen uzun ve kesintisiz çalınan sesleri; Şevarim, bu çağrının karşısındaki çaresizliği imgeleyen iki aralıklı üç kesik sesi; Terua ise tanrısal beraberliği niteleyen kısa kısa hıçkırığı andıran sesleri çıkartır. Şevarim ile Terua'nın üfleme süreleri ilk Tekia üfleme süresine eşit olmalıdır.³² Bu sesler Şofar'ın ana notaları olup T (ת), Ş(ש), R(ר) harfleriyle gösterilirler. Standart bir şofar çalımında sırayla, Tekia-Şevarim-Terua-Tekia (תשר"ת) TAŞRAT, Tekia-Şevarim-Tekia (ת"ש"ת) TAŞAT, Tekia-Terua-Tekia (ת"ר"ת) TARAT düzeninde çalınır. Bu seslerin hepsinin sembolik birer anlamları mevcuttur.³³ Yahudilerin şofarı çalma nedenlerinden en önemlisi bizzat kutsal kitaplarında emrediliyor olmasıdır.

Yahudilikte Tanrı'nın, yarattığı evrenin hakimi ve kralı olarak tanındığı gün şeklinde nitelendirilen Roş Aşana gününde çalınmaktadır. Bu nedenle Yahudi kanunlarında göreve yeni gelmiş devlet liderinin ilanı için de aynı şekilde üflenmektedir. Roş Aşana, Yahudi yılbaşısıdır. "Aseret Yeme Teşuva - 10 Teşuva Günü" nün ilkidir. (Yani İslamiyetteki Muharrem ayının ilki gibi) İnsanları Teşuva yapmak üzere uyandırma amacıyla Şofar çalınmaktadır. Tevrat'ın Sina'da Hz. Musa'ya verilmesi anısı için de kullanılmaktadır. Yahudi Peygamberlerin İsrailoğullarını davet eden sözlerini anımsamak maksadıyla şofar üflenmektedir. Yahudilerin günahları nedeniyle Kudüs'te yer alan Süleyman Mabedi'nin işgalciler tarafından yıkılması anısına şofar çalınmaktadır. Hz. İshak'ın, Hz. İbrahim tarafından kurban sunulması ve nihayetinde tanrı tarafından Hz. İbrahim'e koç gönderilmesi anısına şofar üflenmektedir. Şofardan çıkan ses ile ruhların derinliklerine inipgizli kalmış içten duyguların harekete geçirmesi için şofar çalınmaktadır. Mesih döneminde ise asıl şofar çalınacaktır.³⁴ Mezmurlarda geçen ifadelerden de anlaşılacağı üzere tanrıya hamd için Şofar çalınması istenmektedir.³⁵

Mabedin var olduğu dönemlerde, tapınağa yeni bir kâhin görevlendirildiğinde, Sanhedrin Mahkemesi'ne yeni bir Gaon geldiğinde, ölen kişilerin ilanı için şofar kullanılmıştır. Cuma öğleden sonra sebt gününün habercisi olması maksadıyla altı kez şofar çalınmaktadır.³⁶ Şofar'ın teknik yapısı ile ilgili bazı özellikler aranmaktadır. Hassaten Şofar, düz olmamalı kıvrımlı olmalıdır, buna ilaveten üzerinde herhangi bir delikte bulundurmamalıdır. Şofar asla boyanmamalıdır. Ağzılık bölümünde ise kakma gibi bazı değişiklikler mümkündür.³⁷ Antik çağ Yahudi müziğinde boynuzdan yapılan küçük bir ağzılık kısmı bulunan bu çalgı ayinlerin ve özel günlerin vazgeçilmez bir parçası olmuştur.

SONUÇ

Toplumsal süreç içerisinde pek çok uygarlıkların temelini oluşturan kültürel yapının, temel taşıyıcısı olarak musiki sanatı kullanılmış ve bu sanat çalgılar ile etkisini geniş

³⁰ Yeşu, 6/4-16; Samuel, 15/10.

13. Say, Ahmet. Müzik Ansiklopedisi

³¹ Musevilik'te Roşaşana ve Yom Kipur bayramlarında sinagogda şofar çalmakla görevli olan ve bu iş için gerekli eğitimi almış olan kişidir.

³² Galip Atasagun, "Yahudilikte Dini Sembol ve Kavramlar", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2001): 152.

³³ Alalu, Arditi vd, s. 276.

³⁴ "Şofar Neden Çalınır", sevivon.com, (ty),

http://www.sevivon.com/index.php?option=com_content&task=view&id=2665 (31.07.2017).

³⁵ Mezmurlar, 150.

³⁶ Alalu, Arditi vd, s. 276-277.

³⁷ "Shofar-Call to Action", Chabad.org, (ty),

http://www.chabad.org/holidays/JewishNewYear/template_cdo/aid/4837/jewish/Shofar.htm (04.08.2017).

coğrafiyalara aktarmışdır. Yunan toplumlarından Yahudi toplumlarının ayin ve dini ritüellerinə və pek çox sosial çevreye yayılan şofar çalgısı toplumlar ilə bütünleşmiş və bu bildiri ilə şofar'ın istifadə olduğu çevre, şofarın fiziksel yapısı, ses özellikləri hakkında bilgi verilmiştir.

İsmət Məmmədova,
dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Kiçik yaşlı məktəblilərin əmək tərbiyəsində əsas tərbiyənin təşkili və müəllimin rolu

Kiçikyaşlı məktəblilərin hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi formalaşmasında əməyin böyük əhəmiyyəti var. Əmək insanın sosial dəyərinin ən mühüm göstəricisidir. Əmək şəxsiyyətin başlıca tərbiyəçisidir. Əmək prosesində şagirdə əməksevərlik kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətlər yaranması ilə yanaşı əmək adamlarına düzgün münasibət tərbiyə olunur ki, bu da tərbiyə prosesində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Düzgün təşkil edilmiş əmək fəaliyyəti nəticəsində kiçikyaşlı məktəblilərdə əməyə məhəbbət, hörmət, yaradıcı münasibət formalaşır. Kollektivin hər bir üzvündə işləmək arzusu, bacarığı tərbiyə olunur.

Pedaqoji prosesin rəhbəri və təşkilatçısı olan sinif müəllimi əməyi bu problemin həllində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin əmək tərbiyəsi sahəsində nailiyyət, kollektivin ayrı-ayrı üzvlərinin işləmə qabiliyyəti, müəssisənin iş xüsusiyyəti, onun xarici görünüşü, sinif otağının səliqə-səhmanı, orada uşaqların həyatı, yaşayış tərzini, əmək fəaliyyəti və istirahəti tərbiyəyə güclü təsir göstərir.

Qabaqcıl məktəblərdə əməyin düzgün təşkili nəticəsində şagirdin yerinə yetirdiyi işin keyfiyyəti yüksəlir, əməyə rəğbəti artır, onun əmək tərbiyəsi müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir.

Sinif müəlliminin pedaqoji ustalığı özünü onda göstərir ki, onun təşkil etdiyi əmək fəaliyyətindən hər bir şagird həzz alsın və onda əməyə maraq oyansın. Sinif müəllimi düzgün və səriştəli tapşırıqları sayəsində bu nailiyyəti əldə edə bilər.

Kiçik yaşlı məktəblilərdə əməyə maraq oyadılmasında yaşlıların əməyi ilə tanışlıq mühüm rol oynayır. Şagirdləri yaşlıların əməyi ilə aşağıdakı yollarla tanış etmək olar:

- Yaşlıların əməyi ilə bağlı əxlaqi söhbətlərlə;
- şagirdlərə yaşlıların əməyini tərənnüm edən şeirlər, hekayələr və nağıllar oxumaqla;
- yaşlıların əməyinə həsr olunmuş televiziya verilişlərinə, sənədli filmlərə, şəkillərə tamaşa etməklə;
- yaşlıların əmək fəaliyyətini müşahidə etdirməklə;
- yaşlılarla məktəblilərin birgə əmək fəaliyyətini təşkil etməklə.

Sinif müəllimi şagirdləri yaşlıların əmək fəaliyyəti ilə tanış edərkən bu yollardan əlaqəli surətdə istifadə etməlidir.

Əməyin hər bir növünün öz xüsusiyyəti olduğundan onun təşkili formaları da müxtəlifdir. Kiçik yaşlı məktəblilərin əmək fəaliyyətinin bütün növlərindən çox yaxşı istifadə etməkdən ötrü sinif müəllimi qabaqcadan öz iş planını tərtib etməli və onu özünün imkanları ilə uzlaşdırmalıdır. O, uşaqların nə ilə və nə şəkildə məşğul edəcəyi üzərində düşünməli, işin müddətini müəyyən etməlidir. Əmək fəaliyyətini elə təşkil etməlidir ki, bütün şagirdlər əməklə tam şəkildə məşğul ola bilsinlər. Müəllim çalışmalıdır ki, hər bir şagird ayrı-ayrılıqda, təkə öz görəcəyi işi yox, eyni zamanda yoldaşlarının işinin məzmununu bilsin, onun mahiyyəti ilə maraqlansın, ümumi işin nəticəsi ilə əvvəlcədən tanış olsun.

Əmək fəaliyyəti üçün lazım olan hər bir alət və material qabaqcadan hazırlanmalı və iş başlanmadan əvvəl diqqətlə yoxlanmalıdır. Yalnız bundan sonar istehsalat ləvazimatı şagirdlərə etibar edilə bilər.

Şagirdlərin gücünə uyğun düzgün təşkil edilmiş əmək onları intizama, müəyyən olunmuş qaydaları yerinə yetirməyə alışdırır, məktəblilər arasında dostluq-yoldaşlıq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə təsir göstərir.

İbtidai siniflərdə əmək təlimi dərslərinin məzmunu kiçik məktəblilərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun qurulmalı və gigiyenik tələblərə cavab verməlidir.

Beləliklə, əmək tərbiyəsi tərbiyənin əsas və tərkib hissələrindən biridir, kiçik yaşlı məktəblilərin əməkdə iştirakı, onların hərtərəfli inkişafına, xüsusilə onlarda müstəqil fəaliyyətin inkişafına müsbət təsir göstərir. Kiçikyaşlı məktəblilərin əmək tərbiyəsinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində sinif müəlliminin hazırlığı mühüm rol oynayır.

Afiq Əliyev,
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
qi.afiq1958@gmail.com

Gəncləri zərərli vərdislərdən uzaqlaşdırmağın sosial-pedaqoji istiqamətləri

Bu gün xeyli miqdarda idarə olunan və idarə olunmayan informasiya kanallarının, televiziyanın, mətbuatın, müxtəlif internet saytlarının əxlaqa və ümumən milli mənəviyyata yad elementlərin, zərərli vərdislərin təsiri altına düşdüyü bir vaxtda milli-mənəvi mühitin qorunması və cəmiyyətin əxlaqi-mənəvi inkişafı problemi olduqca aktualdır.

Bəşəriyyətin həm ümummilliyet, həm də planetar miqyasda min illər boyu yaradıb qoruduğu əxlaqi, mədəni dəyərlər cəmiyyətdə əhəmiyyətli dərəcədə tənzimləyici rol oynayır. Bu dəyərlər ona görə uzun ömürlüdür ki, insanların demək olar ki, hamısı ictimai birgəyaşayışı onun qüvvəsi ilə tənzim edir. Lakin zərərli vərdislərin aludəçisi kimi elə insan qrupları da vardır ki, hamı tərəfindən anlaşılan, ümumi qəbul edilən hərəkət və davranış sistemindən kənara çıxır. Onlar nəinki özünün, həm də ailəsinin, fəaliyyət göstərdiyi mikromühitin, bir qədər sonra cəmiyyətin bu gününün və sabahının fiziki və psixoloji sağlamlığına, mənəviyyatının pozulmasına böyük zərbə vururlar. Sağlam psixika, mədəniyyət, əxlaq, hüquq normalarının pozulması kimi qəbul edilən belə kənara çıxmalar deviant davranış kimi xarakterizə olunur.

Əslində belə davranışa məruz qalanlar da bir vaxtlar təmiz və pak bir insan kimi dünyaya gəlmişdir. Lakin sonradan insanın tərbiyəsinin, mənlik şüurunun, şəxsiyyət kimi formalaşmasının özülü qoyulan uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə buraxılan bir sıra kompleks amillərin təsiri zəruri vərdisləri kölgədə qoyaraq, bir sıra zərərli vərdislərin yaranmasına yol açır. Psixi normaların qorunub saxlanması bir sıra sosial, iqtisadi, hüquqi, mənəvi faktorların kompleksindən asılıdır.

Narkotik maddələrdən, spirtli içkilərdən, tütün məmulatlarından, toksiki (zəhərli) maddələrdən asılılıq zərərli vərdislər kimi xarakterizə olunur. Ona görə zərərli ki, bu maddələrin həm ondan istifadə edən şəxsin özünün orqanizminə, həm də ətrafındakı digər insanlara, bütövlükdə cəmiyyətə ziyanı vardır. Vərdiş isə hərəkətlərin çoxlu sayda təkrarı nəticəsində onların avtomatlaşmış forması olduğundan bu asılılıq çox möhkəm olur və ondan xilas olmaq çətin olur. Lakin xilas olmaq çətin olsa da, onların istifadəsindən çəkinmək o qədər də çətin deyildir.

Gənclər arasında zərərli vərdislərin qarşısının alınması və sağlam həyat tərzi keçirmələri məqsədilə müəyyən edilmiş prioritet tədbirlər sistemi dövlətin gənclər siyasətinin strateji fəaliyyət istiqamətlərindəndir. Cəmiyyətimizin gələcəyi olan gənclərimizi qorumaq, onları düzgün istiqamətə yönəltmək üçün təkəcə dövlət təşkilatları xətti ilə deyil,

qeyri-hökumət təşkilatları, ictimai birliklər, bütün sosial təsisatlar dairəsində yüksək vətəndaş fəallığı göstərməli, qüvvə, səy və bacarığımızı əsirgəməməliyik.

Zərərli vərdişləri şərtləndirən aşağıdakı amilləri fərqləndirmək mümkündür:

– **pedaqoji-psixoloji amillər:** uşaqların ailə tərbiyəsində yol verilən qüsurlar və buraxılan səhvlər, təlim-təbiyə müəssisələrində uşaq, yeniyetmə və gənclərin tərbiyəsi sahəsində meydana gələn boşluqlar, pedaqoji prosesi idarəetmənin zəifliyi;

– **sosial amillər:** evdən və məktəbdənkənar şəraitdə uşağa həmyaşıdlar qruplarının, qeyri-formal qrupların, küçənin, solumun göstərdiyi xoşagəlməz təsirlər sistemi;

– **fərdi-psixoloji amillər:** cəmiyyətə zidd və qeyri-sosial davranışa təkan verən ilkin təbii psixobioloji göstəricilər, şəxsi sərvət meyilləri, iradi zəiflik, xarakter zəifliyi və s.

Zərərli vərdişlərin təsiri altında psixi, əxlaqi və hüquqi normaların pozulması ilə müşahidə olunan və cəmiyyət üçün təhlükəli olan daha geniş yayılmış deviant davranış formalarına sərxoşluq, alkoqolizm, narkomaniya, toksikomaniya, aqressiv davranış, intihar, məişət pozğunluğu, cinayətkarlıq və s. daxildir.

Problemlə, münaqişəli, valideyn nəzarəti olmayan ailələrdə böyüyən, hələ şüur səviyyəsi və xarakteri tam formalaşmamış zəif iradəli yeniyetmə zərərli vərdişlərin təsiri altına daha tez düşür. Bu zaman o, daxilində yaranan müəyyən boşluqları doldurmaq, maraq dairəsini təmin etmək istəyir. Təəssüf doğuran hal budur ki, belə yeniyetmə və gənclərə imkansız, iqtisadi asılılığı olan ailələrlə yanaşı daha imkanlı, xüsusən də harınlaşmış ailələrdə də rast gəlinir. Belə ailələrdə valideyn-övlad münasibətləri düzgün qurulmamışdır, valideynlərin pedaqoji təfəkkürü aşağı səviyyədədir, onlar ailədə uşaqların tərbiyəsinə kömək edə bilən psixoloji mühit yarada bilmirlər. Buna görə də valideynlərin işləyib-ışləməməsindən, imkanlı, ya imkansız olmasından asılı olmayaraq ailədə psixoloji komfortun, mənəvi mühitin tənzim olunması, uşaqlara düzgün nəzarət və onların tərbiyəsi xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Çünki, ailə cəmiyyətin özülüdür. Sağlam ailə – sağlam cəmiyyət deməkdir.

Ailədə və təhsil müəssisələrində təlimin tərbiyəedicilik və inkişafetdiricilik funksiyaları, şəxsiyyətyönümlülüyü daim diqqətdə salınmalıdır. Yaxşı təlim, yaxşı tərbiyə yeniyetmə və gənclərdə işə şüurlu münasibət, düzgün davranış formalaşdırır, pis təlim-təbiyə isə yalnız əqli deyil, həm də mənəviyyəti korlayır, xarakteri pozur. Ailədən başlayaraq bütün tiptən olan təhsil müəssisələrində mütləiyə güclü maraq yaradılmalıdır. Elmi pedaqogikanın banisi Y.A.Komenski qeyd edirdi: “O günü, o saatı özünü bədbəxt hesab elə ki, o gündə və o saatda yeni nə isə öyrənməmişən, yaxud öz bildiklərinə yeni nə isə əlavə etməmişən”.

Platon qeyd edirdi ki, tərbiyə yaxşı vərdişlərin mənimsənilməsi deməkdir. Əxlaq və qəbahət tərəzinin iki müxtəlif gözündə yerləşir. Bunlardan biri qalxarsa, digəri enər. Düşüncənin, aqlın, kamalın tənənəsi üçün elm və təhsil əxlaq və mərifətlə vəhdət təşkil etməlidir.

Acı bir həqiqətdir ki, zəruri vərdişlərdən uzaqlaşaraq, zərərli vərdişlərin təsiri altına düşəntəndaşların cinayətkar aləminə keçidini sürətləndirən neqativ davranış tərzini son vaxtlar yeniyetmələr arasında geniş yayılır və bu istiqamətdə aparılan profilaktik işlər arzu olunan effekti vermir. Bu sahədə vəziyyəti yaxşılaşdırmağa yönəlmiş tədbirlər əsasən inzibati-hüquqi istiqamətlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dünyada demokratiya, insan hüquq və azadlıqlarının təminatı sahəsində addımlar atıldıqca, cəmiyyətin ictimai şüurunda inandırma, düşüncə tərzini dəyişməyə yanaşma praktikası getdikcə güclənir. Buna müvafiq olaraq, müasir şəraitdə profilaktika işinin təşkili inzibati-hüquqi təsir tədbirlərindən daha çox sosial psixoloji, sosial pedaqoji yardım tədbirlərinə istinad etməlidir. Yeni sosial normaları pozan yetkinlik yaşına çatmamış zərərli vərdiş aludəçisinin şəxsiyyət sferasında baş verən prosesləri öyrənmək, onun böyüdüyü, tərbiyə aldığı ailənin istiqamətini, sərvət meyillərini, ailədə qarşılıqlı münasibətləri, uşağı əhatə edən ictimai mühitin əsas xarakteristikalarını müəyyənləşdirib həm ailəyə, həm də məktəbə həmin kontekstdə kömək göstərmək gərəkdir. Bu işdə xüsusi ilkin profilaktika orqanları (icra hakimiyyəti yanında yetkinlik

yaşına çatmayanların işi üzrə komissiyalar, polis orqanlarında müfəttişlik), məktəbdən kənar müəssisələr ilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində iş aparılması daha faydalı olar.

Kamil Abbasov,
dosent
Ədalət Quliyev,
baş müəllim
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
quliyevadalet62@gmail.com

Təhsildə innovasiya texnologiyalarının tətbiqi

Azərbaycanın təhsil sistemi ümummilli lider Heydər Əliyevin nəzəri irsi üzərində, onun müsbət göstərişləri və təklifləri əsasında qurulmuşdur. Təhsili millətin gələcəyi adlandırılan ümummilli lider həmişə müəllim əməyini yüksək qiymətləndirmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın gələcəyini gənclərdə görür, onların inkişafı üçün əlindən gələni edirdi. Bu gün bizim əsas vəzifəmiz ümummilli liderin təhsilimizin inkişafı sahəsində irəli sürdüyü prinsipləri layiqincə həyata keçirmək və müəllim hazırlığında yeni texnologiyalardan istifadə etməkdir.

Təhsildə innovasiya texnologiyalarının tətbiqi təlimə yeni yanaşmaya əsaslanan müasir təhsilləndirici texnologiyaların tətbiqini tələb edir. Müasir təhsilləndirici texnologiyalar ilk növbədə kreativ pedaqoji təfəkkürə əsaslanmalı, hər bir təhsil alanın şəxsiyyətinin, yaradıcılıq potensialının inkişafına xidmət etməlidir. Təhsil texnologiyaları özündə təhsilləndirici prosesə aid olan istənilən sahəni – təhsil sisteminin idarə olunması, təhsil müəssisəsinin inkişafı, pedaqoji kollektivin formalaşması və s. aid olan fəaliyyətləri birləşdirir. Təhsilləndirici texnologiyaların strukturuna pedaqoji məqsədəyönəlməlik, monitoring və qiymətləndirmə, sərbəst şəkildə dünya təhsil məkanına çıxış, elektron resurslardan və şəbəkə texnologiyalarından, mobil telefon, İnternet, faks, elektron poçtdan, elektron lövhələrdən sərbəst istifadə və s. daxildir.

Təhsildə elmi və texnoloji innovasiyaların əsas vasitəsi olan təhsil portalı özündə tədris-metodiki və proqram-texniki kompleksi birləşdirən, təhsil müəssisəsinin idarə edilməsinə təminat verən, təhsil üçün zəruri olan elmi-metodiki informasiya resursları, dövlət təhsil standartları və müasir təhsil texnologiyalarına aid istənilən digər məlumatları əks etdirən lokal şəbəkə resursudur.

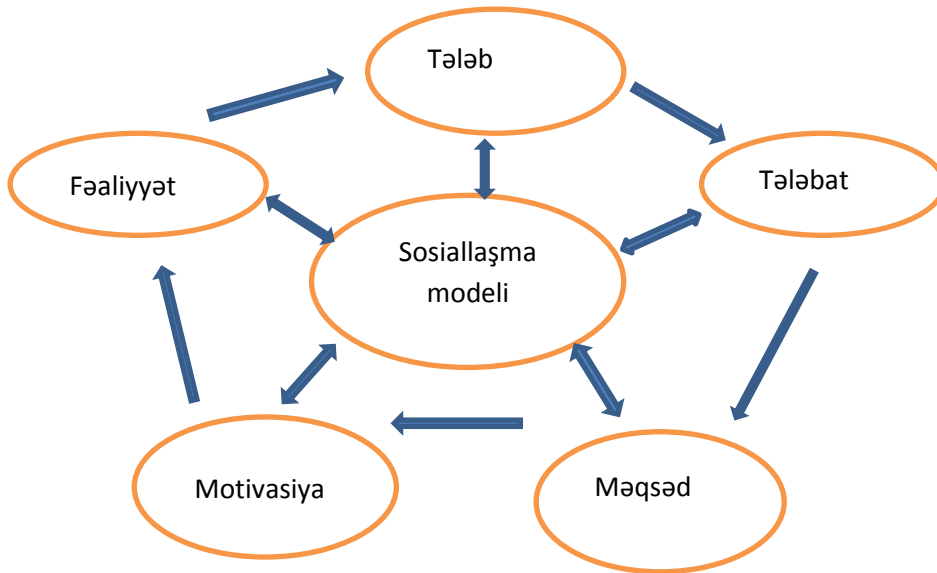
Milli təhsil sisteminin Avropa və dünya təhsil məkanına inteqrasiyası XXI əsrdə təhsil sferasının daha önəmli və aktual problemlərindən biridir. Bu inteqrasiya müasir Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi və sosial-mədəni islahatlar və çağırışlar fonunda baş verir. Hazırda respublikamızın ümumtəhsil məktəbləri radikal islahatlar, bir çox ənənəvi stereotiplərdən imtina dövrünü yaşayır. Müasir dövrdə pedaqoji kadrların peşəkar hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə tələbkarlıq artır, həyatın diqtə etdiyi yeni keyfiyyətlərin qazanılması həyati zərurətə çevrilir. Müasir şəraitdə ali pedaqoji təhsil müəssisələrində kadr hazırlığı prosesinin məzmunu və təşkili əhəmiyyətli şəkildə dəyişir, kadr hazırlığının keyfiyyəti, gələcək müəllimlərin yalnız ixtisas üzrə deyil, pedaqojipsixoloji, ümumtəhsil və peşəkarlıq üzrə mükəmməl bilik və kommunikativ bacarıqlara yiyələnməsi həyati tələbatə çevrilir.

Müəllim hazırlayan ali məktəblərin qarşısında duran əsas vəzifə isə gələcək müəllimin yeni elmi texnologiyalarla, təhsil sistemində yaranan texnoloji innovasiyalara yiyələnməsini təmin etməkdir.

Şagird şəxsiyyətinin sosiallaşmasının strukturunda müasir yanaşma modeli

Müasir dövrdə cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi və ictimai dinamika bütün sahələrdə yeni yanaşma modelinin qurulmasını tələb edir. Bu prosesin sosiallaşması üçün təhsil işçilərinin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Bu baxımdan ən mühüm vəzifələrdən biri də şagirdin tam olaraq şəxsiyyət kimi formalaşmasının həyata keçirilməsi vəzifəsidir. Əsas məqsədlərdən biri təhsilin məzmununun şagirdlərə mənimsədilməsi olsa da, burada işin mükəmməllik dərəcəsi şagirdlərin sosiallaşmasının strukturunun qurulmasından asılı vəziyyətdə durur.

Sosiallaşmanın strukturunun qurulmasında müasir yanaşma modelini aşağıdakı formada formalaşdırmaq mümkündür.

Pedaqoji işin təşkili zəmanə məhz qeyd etdiyimiz sosial- psixoloji strukturun hər bir mərhələsi şagirdin sosiallaşmasını öz mükəmməllik dərəcəsinə yaxınlaşdırır. Lakin sosiallaşma strukturunun idarə olunmasından asılı olaraq şagird şəxsiyyəti nailiyyətlərində adekvat səviyyələri qazanır. Məhz bunu nəzərə alıb müəllim şagirdlərin dərslə fəaliyyətini müvafiq səviyyəyə istiqamətləndirməyi bacarmalıdır. Həmin səviyyələrin aşağıdakı formalarda izahını təqdim edə bilərik:

1. Şagirdlərdə xarici sosial-pedaqoji ziddiyyətlərin təsiri sayəsində qarşılıqlı müvafiq tələblər qoyulmalıdır. Təlim tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi vəzifəsi mütəmadi şəkildə tələb olunduqda bu tendensiya tədricən şagirdin daxili akademik tələbatına çevrilir. Xarici ziddiyyətlərdən yaranmış tələbatlar şagirdin qarşısında qoyulan tələblə onun daxili imkanları arasında yaranmış ziddiyyətlərdir.
2. Şagird psixologiyasında formalaşmış akademik tələbatlar səviyyəsi real məqsədin üzə çıxmasına sosial, pedaqoji və psixoloji zəmin yaradır. Xarici və daxili ziddiyyətlərin aradan qaldırılması prosesi növbələşdikcə yeni məqsədlərin formalaşmasının şərtinə çevrilir. Deməli, məqsəd məzmun etibarlı ilə tələbatların yerinə yetirilməsi zəminində xarici və daxili ziddiyyətlərin assosiasiyasından yaranır.
3. Şagird psixologiyasında möhkəmlənmiş məqsəd isə öz növbəsində fəaliyyət aktının yaranması üçün motivasiyanı üzə çıxarır. Məhz fəaliyyət prosesində sosiallaşma

aktının təzahür elementləri üzə çıxır. Bura daxildir: ünsiyyət tələbatının ödənilməsi, təlim fəaliyyətinin reallaşması, qarşılıqlı münasibətlər sisteminin yaranması.

4. Şagird psixologiyasında yaranmış motivasiyaya nəzarət fasiləsiz həyata keçirilməlidir ki, onun sosiallaşması davamlı xarakter daşsın. Əslində motivasiyanın mənbəyi tələb və tələbatın yaranması tendensiyası ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan şagirdin qarşısında qoyulan sosial-pedaqoji tələb tələbatı, tələbat məqsədi, məqsəd isə müvafiq olaraq motivasiyanı yaradaraq fəaliyyətin hərəkətverici qüvvələrinə çevrilir.

Qeyd etdiyimiz istiqamətlərdə pedaqoji fəaliyyət mükəmməl şəkildə yerinə yetirilsə, təbii olaraq, şagird şəxsiyyətinin sosiallaşmasının strukturunu müasir və qəbulolunan modelinin qurulmasına nail ola bilərik. Çünki əsas məqsədimiz müasir dövrdə cəmiyyətin sosial sifarişlərinə uyğun, modern düşüncəyə malik, hərtərəfli inkişaf etmiş, Vətəninə sadıq, torpağına bağlı, Dövlətinin dünya dövlətləri arasında layiqincə təmsil etməyi bacaran vətəndaş yetişdirməkdir. Bunun üçün qeyd etdiyimiz tədbirlər planının kompleks şəkildə həyata keçirilməsi vacibdir ki, arzuolunan nəticənin əldə olunmasına nail ola bilək.

Aybəniz Həşimova,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Ali məktəbdə müəllimin şifahi nitqinin nəzəri məsələləri

Yüksək nitq məharətinə malik olmaq, bu sahə üzrə bilik bacarıq və vərdişlərə yiyələnmək tələbə gənclərin özünütəhsil fəaliyyətinə hazırlaması işində olduqca əhəmiyyətli vasitələrdən biridir. Nitqin gözəlliyi, təsirliliyi və cazibədarlığı insanda həmişə xoş hisslər doğurur, heyranlıq yaradır, dinləyicinin diqqətini çəkməkdə, onu səfərbər etməkdə əvəzsiz rol oynayır.

Ali məktəb təcrübəsi göstərir ki, çox vaxt mühazirəçi müəllim tədris etdiyi kursun mövzularını şifahi yolla şərh edir. Bu isə müəllimdən çox ciddi hazırlıq tələb edir. Çünki mühazirəçinin auditoriyaya təsir gücü məhz onun natiqlik məharətinə bağlıdır. Ona görə də müəllim mühazirəyə xüsusi məşqlərlə, dönə-dönə hazırlaşmalıdır. Bu mənada antik dünyanın məşhur natiqi və siyasətçisi Demosfenin nümunəsi ibrətamizdir. Plutarx yazır ki, Demosfen özündə natiqlik bacarıq və vərdişləri yaratmaq üçün yeraltı qazma düzəltdi, hər gün orada məşq etmişdir. O, burada aktyor oyunu oynayır, səsini səlisləşdirir və möhkəmləndirirdi. Çox vaxt adamlardan uzaqlaşmış tənha bir yerə çəkilir, iki-üç ay ərzində hər gün başını yarıya qədər qırxırdı ki, hətta çox istəsə belə abır-həya edib camaat içinə çıxma bilməsin.

...Məşqlərlə o, cismani qüsurlarını və zəifliyini islah edirdi. Şairlərin əsərlərindən parçalar söyləyir, səslərin aydın olmayan, fısıltılı tələffüzünü aradan qaldırır, danışa-danışa yoxuşa çıxır, qaçdığı zaman səsinin tonunu artırır, nəfəs almadan bir neçə şeri və ya hər hansı uzun parçanı oxuyurdu. Onun evində böyük bir güzgü var idi və qarşısına qoyduğu tapşırıqları güzgünün qabağında yerinə yetirirdi. (11, 146)

Mühazirəçilik məharətində ilk növbədə insanda bu sahəyə müvafiq istedad əsas meyar götürülməlidir. Qıdim dünyanın müfəkkiri, Roma natiqlik sənətinin parlaq ulduzu Siseron yazırdı ki, natiq olmaq üçün birinci və ən zəruri şərt təbiətin bəxş etdiyi istedadıdır. Axı, natiq olmaq üçün dərin zəka və həssaslıq tələb olunur. Elm bunları oyada bilər. (13,99) O, hətta bir az da uzağa gedərək söyləyirdi ki, əgər istedad insanın gözəlliydirsə, bu gözəlliyin rəngi natiqlikdir (13,266).

İsmayıl Şıxlı, Bəxtiyar Vahabzadə, Fuad Qasımzadə kimi görkəmli korifey şəxsiyyətlər öz xatirələrində professor Əli Sultanlının tələbəsi olmaları ilə dərin iftixar hissi keçirmələrini dönə-dönə qeyd etmişlər.

Müəllimin nitqinin təsirliliyi, emosional gücü, uzunmüddət ağıla və qəlbə hakim ola bilməsi də əsas şərtidir. Mənəvi qüvvətin sənət səviyyəsindəki təzahürlərindən biri olan məhərrətə söylənilmiş nitq «gözəllik» anlayışının tərkib hissəsidir. Gözəllik qarşısında heyrrətə gəlmək, öz heyranlığını bildirmək isə artıq örnəklik qazanır, tərbiyəedici vasitəyə çevrilir.

Mühazirə ərəb mənşəli sözdür. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində göstərilir ki, mühazirə Ali məktəbin hər hansı bir fənninin professor və ya müəllim tərəfdən şərhidir (1, 375). Mühazirə konkret bir mövzuya həsr olunur və bir qayda olaraq mühazirəçi həmin mövzu barəsində şifahi danışır. Mühazirə sırf elmi məlumatı tələbələrə aydın şəkildə öyrətmək məqsədi güdür. Ali məktəbdə oxunan mühazirələr tədris olunan fənlərin xarakterinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu cəhət humanitar və dəqiq elmlərdə nəzərə daha qabarıq çarpır. Lakin unutmamaq olmaır ki, müxtəlif elm sahələri üzrə mühazirələri birləşdirən bir sıra ümumi cəhətlər, şərtlər də vardır:

1. Elmi məlumatın dəqiq mənbələrə, diqqətlə yoxlanılmış faktlara əsaslanıb məntiqi ardıcılıqla izahı, mühazirəçinin natiqlik məhərrəti;
2. Mühazirənin planının sistemli qurulması;
3. Mühazirənin təhsilləndirici və tərbiyəedici cəhətləri;
4. Mühazirənin quruluşunda forma və məzmun vəhdətinin gözlənilməsi;
5. Aydınlıq, səlislik, yığcamlılıq, təbiilik, əlvanlılıq və s. üslubi məqamların gözlənilməsi;
6. Auditoriyanın yaş və bilik səviyyəsini nəzərə alınması;
7. Dinləyicilərin, konkret olaraq tələbələrin ixtisas bacarığı və vərdişləri ilə silahlandırılması və s.

Tələbələrin mühazirəni dinləmə bacarıqlarının formalaşdırılması üçün müxtəlif priyom və vasitələri vardır. Hələ ötən əsrin 40-cı illərində bu məsələdən bəhs edən professor Ə.Y.Seyidov yazırdı: «Mühazirəni dinləmək-yoldaşın söhbətini dinləmək kimi olmalıdır. Söhbəti dinləyərkən biz heç bir şeyi diqqətimizdən qaçırırmırıq. Biz o söhbətin hər kəlməsinə hər zaman cavab verməyə hazır oluruq, onu tez yaddan çıxarırmırıq, onu hər zaman olduğu kimi canlandırma bilirik. Bu bəzən söhbətin maraqlı olduğundan deyil, ona uşaqlıqdan adət etməyimiz səbəb olur. Ona görə də mühazirəni dinləməyə vərdiş yaradılmalıdır» (9,46).

Mühazirənin mənimsənilməsi prosesində yaddaşın mühüm rolu vardır. Lakin bununla belə bu prosesdə yalnız yaddaşa arxalanmaqla işi bitmiş hesab etmək olmaır.

Mühazirəni dinləmə zamanı onun icmallaşdırılmasına keçmə mərhələləri aşağıdakı kimi bölmək olar:

1. Dinləyicinin nitqin seqmentini (kiçik bir hissəsini) başa düşməsi;
2. Yüz faiz və aşağı faizdə başa düşməsi;
3. Bir anda qiymətləndirə bilməsi- «lazımdır-lazım deyil» (ilk anda seçilməsi);
4. Bir-iki sözlə və ya cümlə ilə mühazirəni icmallaşdırmaq lazımdır. Material ağılla, düşüncəli şəkildə məhdudlaşdırılmalı və əsas momentin (mərhələnin) ilkin plan tutulmalıdır.
5. Nitqin hərəkətverici prosesi gedir.
6. İxtisar edilmiş şəkildə kağıza köçürülməsi (kəsilib qısaldılması, müxtəsər, qrammatik və ya orfoqrafiya qaydalarına əməl etməsi);
7. Fasilə ilə mühazirəçinin nitqinin yeni seqmentini dinləyir, analitik və sintetik düşüncəli əməliyyatlar aparılır.

Mühazirələrin müvəffəqiyyətli keçməsi üçün bir sıra məsləhət və tövsiyələr verilir ki, həmin məsləhət və tövsiyələri əldə rəhbər tutmaq çox vacibdir. Onlar, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Hansı məqsədlə çıxış etdiyini düşünmək, auditoriyanı ələ ala bilmək, güclü və düşündürücü informasiya vermək, dinləyicinin görüş dairəsini genişləndirəcəyinə inanmaq, öz çıxışlarını məntiqi əsasda qurmağı bacarmaq və s. Hər hansı bir mühazirə girişlə başlanmalıdır, yəni əsas mahiyyətə hazırlıq aparılmalıdır.

2. Dilin zənginliyi, obrazlılığı, aydın və kifayət qədər bəlağətlə söylənilən nitq mühazirənin, ümumiyyətlə açıq və kütləvi çıxarışların mühüm elementləridir.

3. Elmi mühazirəni dinləmək çox zəhmət tələb edən bir iş olduğundan çalışmaq lazımdır ki, o, dinləyici üçün çox maraqlı, əyləncəli, sadə və başa düşülən olsun. Məruzə və məsuliyyətli çıxışlara xüsusi məqsədlərlə dönə-dönə hazırlaşmaq lazımdır.

4. Mühazirəçi dinləyicilərin tərkibindən və səviyyəsindən asılı olaraq bu və ya digər məsələni onları maraqlandıran və hisslərinə təsir edən şəkildə qurmağı bacarmalıdır. Mühazirəçinin özünütənqid ruhunda çalışması onun daimi təkmilləşməsinə imkan verir.

5. İkimənali sözlərdən, ştamplanmış nitqdən qaçmaq lazımdır. Mühazirə materialını mətnə yaxın qurmaq daha faydalıdır. Ehtiyac olmadan xarici dil sözlərindən istifadə edilməməlidir. Elmi mühazirənin sonunda problemlə bağlı nüfuzlu mənbələrin göstərilməsi vacibdir və s.

Mehriban Sərdarova,
dissertant
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mehribanserdarova@mail.ru

Azərbaycan təhsilinin dünya təhsilinə inteqrasiyasında Heydər Əliyevin rolu

Müasir dünyada həyatın bütün sferalarını əhatə edən qloballaşma və inteqrasiya prosesi yaşadığımız dövrü səciyyələndirən əsas əlamətə çevrilib. Bu proses bütövlükdə cəmiyyətin sosial-mədəni simasını dəyişir. Bir tərəfdən, bütövlükdə bəşəriyyət üçün ortaq olan sosial, siyasi və mədəni faktorları, digər tərəfdən, də hər bir cəmiyyət tipinə görə xarakterik tarixi özəlliklərin saxlanma ehtiyacı ilə xarakterizə olunan bu prosesdə Azərbaycan modelinin formalaşması hamı tərəfindən qəbul edilmiş gerçəkdir. Bu gerçəklik Heydər Əliyev əzmi, iradəsi, memarlığı ilə yaradılan özündə dövlətçilik, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlər, azərbaycançılıq kimi başlıca komponentləri birləşdirən milli ideologiya ilə ehtiva olunan milli təhsil strategiyasında parlaq əks olunub.

Azərbaycan təhsili dövlət müstəqilliyimizi əldə etdikdən sonra müasir dünyada gedən inteqrasiya proseslərində qısa müddətdə böyük uğurlara nail olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, təhsildə qloballaşma və inteqrasiya meyillərinin tarixi tədqiqçiləri XX əsrin son rübündən bu günə qədər olan dövrü əsas mərhələ kimi dəyərləndirirlər, onda belə qənaət hasil olur ki, milli təhsilimizin inteqrasiya proseslərinə qoşulması Heydər Əliyevin təhsil quruculuğunda mühüm xidmətlərindən biridir. Azərbaycanlıların planlı və məqsədyönlü şəkildə dövlət səviyyəsində 1969-1982-ci illərdə respublikadan kənar ali təhsil almasının geniş vüsət alması, eləcə də dünyanın 70-dən çox ölkəsindən minlərlə əcnəbi tələbənin Azərbaycanın müxtəlif ali məktəblərində təhsil alması və aldıkları ixtisasla bu gün ölkələrinin yüksək səviyyəli mütəxəssis olmaları, 1993-cü ildən etibarən ölkədəki siyasi sabitliyin bərpa edilməsi ilə qarşılıqlı tələbə mübadiləsinin dünya ölkələri üzrə şəbəkəsinin genişlənməsi Heydər Əliyevin bu sahədə müəyyənləşdirdiyi strateji xətt ilə həyata keçirilmiş və bu gün onun siyasi kursunun davamçılarının fəaliyyəti ilə gerçəkləşməkdədir.

Bu gün təhsildə inteqrasiya yalnız zamanın tələbi kimi deyil, tarixin yenidən kəşf olunmuş bir qanunu, prinsipi kimi meydana çıxır. Bu prinsipin həyata keçirilməsində qloballaşma və inteqrasiya prosesinin tədqiqçiləri dövlət, siyasi lider amilini aparıcı qüvvə kimi müəyyənləşdirməsi fikrimizə heç bir şübhə yeri qoymur. Dünya inteqrasiyasında Azərbaycan modelinin formalaşması güclü Azərbaycan dövləti ilə, onun möhkəm ideoloji əsası ilə, müəyyənləşdirdiyi strateji xətlərlə bağlıdır. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı, ümummilli lider H.Əliyevin yeni dünya düzenində regional və qlobal inteqrasiyanın strateji xəttini milli inkişafın prioritet istiqamətlərindən biri kimi önə çəkməsi, onu ardıcıl olaraq həyata keçirməsi, bu yöndəki, bütün fəaliyyətini müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi və Azərbaycanın dünyada özünütəsdiqinə nail olması Heydər Əliyevin

alternativi olmayan integrasiya kursunun ayrılmaz tərkib hissəsidir. Heydər Əliyev bu prosədə mühüm yeri tutmaq, sürətlə dəyişən dünyada getdikcə daha intensivləşən qloballaşma və integrasiya modellərinin tətbiqində həm öz sabitliyini qorumaq, həm də global dialoqlarda söz sahibi olmaq üçün milli ideologiyanın mövqeyini əsaslandırır: "Milli ideologiyamız tarixi keçmişimizlə, millətimizin adət-ənənələri ilə xalqımızın, dövlətimizin buğunu və gələcəyi ilə bağlı olmalıdır".

Qeyd edək ki, dünya integrasiya proseslərində Azərbaycan modelinin bir fərqi Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi azərbaycançılıq ideologiyası ilə gerçəkləşən Azərbaycan üçün əlverişli və sərfəli olan ən optimal regional formasıdır. Belə ki, niyyətlərində orta, dövlət quruluşu məsələlərində və inkişaf strategiyasında yekdil olan tarix, ərazi, mədəniyyət və ənənələrlə birləşən Azərbaycan vətəndaşları bu formanın bariz göstəricisidir.

Məhz buna görədir ki, Azərbaycan Qərb və Şərqi son illər bir sıra global layihələrinin gerçəkləşdiyi və gerçəklədməyə ümid yeri kimi baxdığı məkana çevrilmişdir.

Heydər Əliyev sürətli dəyişikliklərin baş verdiyi hazırkı dövrdə, cəmiyyətin sosial-iqtisadi tərəqqisində, rəqabətə davamlı insan kapitalının formalaşmasında, davamlı inkişafa zəmin yaradan bilik iqtisadiyyatının qurulmasında təhsilin müstəsna rolunu vurğulamış, onun nəzəri-konseptual əsaslarının müəyyənləşdirilməsində bilavasitə iştirak etmişdir. 15 iyun 1999-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı"na əsasən Təhsildə beynəlxalq əlaqələrin yenidən qurulması istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər görmüş, bu sahədə səmərəli sistem yaratmaq məqsədilə aşağıdakı istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir:

- birgə elmi-tədqiqat layihələrinin həyata keçirilməsi;
- təhsillə bağlı beynəlxalq proqramlar da Azərbaycanın iştirakının təmin edilməsi;
- xarici ölkələr birbaşa təhsil əlaqələrinin yaradılması üzrə işlək mexanizminin yaradılması;
- təhsil sisteminin müxtəlif sahələri barədə inkişaf etmiş dünya dövlətlərinin qabaqcıl təcrübəsinin öyrənilməsi və təkliflərin hazırlanması;
- zəruri ixtisaslar üzrə ali məktəblərdə milli kadrların hazırlanması işinə xaricdən investisiyaların cəlb olunması;
- inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün kadr hazırlığının aparılması və s.

Bu əlaqələr onun bilavasitə iştirakı ilə İslahat proqramının həyata keçirildiyi hər iki mərhələdə intensiv davam etdirilmiş, 2004-2013-cü illəri əhatə edən üçüncü mərhələdə isə integrasiya istiqamətlərinin on illik strategiyası hazırlanıb həyata keçirilmişdir.

Hazırda Azərbaycan dövləti milli təhsil inkişafında yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Heydər Əliyev siyasi kursunu davamçısı ölkə Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycanın intellektual inkişafının təmin edilməsini milli prioritet kimi bəyan etmişdir. Qarşıdakı mərhələdə global elm, təhsil və informasiya məkanına integrasiya, modernləşmə və innovasiya kursunu həyata keçirmək üçün, yeni nəsil tədqiqatçıların, XXI əsrin kreativ elitasının formalaşmasına yaranan zərurəti nəzərə alaraq ölkə prezidenti bir sıra sərəncamlar vermişdir. Məsələn, "Avropa təhsil məkanına integrasiya, "Elektron Azərbaycan" və s. Həmçinin, 2012-ci il 29 dekabr fərmanı ilə "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası" da ölkə prezidentinin simasında Azərbaycan regionun və dünyanın ən dinamik inkişaf edən dövləti kimi məntiqi davamını tapan integrasiya prosesləri müasir dünyada rəqabətə davamlı sintez modelidir. Bu sərəncam və strateji proqramlar Azərbaycanın qarşısında duran böyük perspektivləri proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Heydər Əliyevin milli təhsildəki integrasiya xəttinin siyasi, iqtisadi, mədəni, sosial, hüquqi aspektlərinin kompleks elmi tədqiqi, onu dövlətçiliyin, azərbaycançılığın möhkəmləndirməsinə xidmət edən optimal əməkdaşlıq modelinin tədqiqi, dərk edilməsi, təhsil kontekstində mühüm vəzifələrdəndir. Onu da qeyd edək ki, ümummilli liderin integrasiya kursunda ali təhsilin, universitetin yeri, təyinatı inkişaf etmiş ölkələrin bu aspektdəki kursuna tam müvafiq olmaqla müəyyənləşdirilmiş tələblərə adekvat cavab verir.

Nəticə etibarilə, müasir dövrün ali məktəbi təhsil araşdırma inkişaf etdirmək funksiyalarını bir yerdə öz bünövrəsində ehtiva etməklə milli inkişafın yeni strateji hədəflərinin müəyyən olunmasında, ölkənin global rəqabətlik immunitetinin qorunmasında, milli tarixi ənənələrin ümumbəşərliklə uğurlu harmoniyasında, insan inkişafı və insan kapitalının keyfiyyətə yeni mərhələyə hazırlanmasında və yüksək rifah səviyyəsinə malik ölkəyə çevrilməmiş, imkanlar bərabərliyini təşviq edən müasir sosial-iqtisadi sistemin qurulmasında bünövrə rolunu oynamaqdadır.

Cəmilə Qarayeva,
baş müəllim
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı
ishamilov@bsu.edu.az

İbtidai siniflərdə şagirdlərin texnoloji hazırlığının təşkili

Təhsil islahatının tələblərinə uyğun olaraq pedaqoji prosesdə şagirdin idrak fəaliyyətinin demokratik əsaslarla təmin olunması tələb olunur. Bu baxımdan "Texnologiya" fənninin imkanları çox genişdir. Belə ki, əmək hazırlığı prosesində şagirdlər məmulatın emalı ilə əlaqədar texnoloji təlimat və xəritələrin tərtibi qaydaları, politexnik bilik, praktik bacarıqlar, iqtisadi və ekoloji bilik, fiziki, əqli, əxlaqi, estetik bacarıqlar və bir çox didaktik məsələlərlə bağlı mənəvi dəyərlər qazanırlar. Tədris prosesində şagirdlər müxtəlif materiallarla iş zamanı müvafiq bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnərək gələcəkdə cəmiyyətin faydalı vətəndaşı kimi yetişirlər.

Texniki tərəqqinin böyük vüsət aldığı, bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabətin gündən-günə gücləndiyi müasir dövrdə hər bir şagird gələcəkdə rəqabətə davamlı şəxsiyyət kimi formalaşmalıdır. Bunun üçün onlar texnologiya fənnini dərinlən mənimsəməli, nəzəri biliklərin praktik tətbiqinə yönələn əməli bacarıqlara malik olmalı, gələcəkdə malik olduqları texnoloji bacarıqları ilə müxtəlif istehsal sahələrində fəaliyyət göstərə bilməlidirlər. Bütün bu məsələlərin həlli üçün "Texnologiya" fənninin tədrisi zamanı müəllim şagirdlərə tapşırıqların müstəqil, sərbəst icrasına imkan yaratmağa müvəffəq olmalıdır. Şagirdlərdə yaradıcı tefəkkürün inkişafına köməklik edən qrafik təsvirlərə geniş yer verilməlidir.

"Texnologiya"dan fənn kurikulumun məzmun və fəaliyyət xətləri, standartlar, fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyaların düzgün təşkili pedaqoji prosesdə əməliyyatların dəyərini artırır – öyrənənlərin həyati bacarıqlara sövq etdirən təhsilin qazanılması təmin olunur.

İbtidai təhsil pilləsində şagirdin "Texnologiya"dan ümumi təlim nəticələrinin: materialları müqayisə etmək, texnoloji vasitələrdən istifadə etmək, sadə məmulatların hazırlanması, məişət xidmətlərinin icrası, birgə fəaliyyət bacarığı, təhlükəsizlik-sanitariya gigiyena qaydalarının şərh, praktik fəaliyyətdə tətbiqi, model və layihələrin qurulması işlərinin reallaşdırılması üçün daxil edilmiş praktik işlər qarşıya qoyulan tələblərə cavab verir. Bununla yanaşı emal texnologiyaları, texnika elementləri, məişət mədəniyyəti, qrafika məzmun xətləri üzrə şagirdlərin həyati bacarıqlar qazanmaları diqqətdə saxlanılır.

Kağız və kartonla praktik işlərin təşkili məşğələlərində kağız və kartondan müxtəlif məmulatlar, əyani vəsaitlər, tədris ləvazimatları, modellər və s. faydalı əşyalar hazırlanır. Məşğələlərdə şagirdlərin məlumatlandırılması, praktik işlərin texnoloji cəhətdən aşılması başlıca problem kimi qarşıda durur. Bu məqsədlə sistemləşdirilmiş praktik işlərin tədrisdə tətbiqi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Şagirdlərin bədii kəsmə texnologiyasına yiyələnmələri onların yaradıcı tefəkkürün inkişafına səbəb olub, mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kəsmə sənətinin özünəməxsus texniki xüsusiyyətləri vardır. Şagirdlərin estetik tərbiyəsində

mühüm əhəmiyyət kəsb edən bədii kəsmə sənətinin icrasında təkrarçılıq yoxdur. Bu mühüm cəhət şagirdlərin kəsmə işinə olan marağını artırır.

Kiçik yaşlı məktəblilər hər hansı dekorativ təsvirin səth üzərində müxtəlif üsulla təkrar edilməsi əsasında naxışlar tərtib etməklə sadə, mürəkkəb, simmetrik və assimetrik naxışların kəsilməsi qaydalarını öyrənirlər. Şagirdlərin modellərin hazırlanması, onların idrak və əməli fəaliyyəti, təhlil aparmaq bacarığı inkişaf edərək, ətraf aləmdə olan əşyalar haqqında ümumiləşmiş təsəvvürləri formalaşır.

İbtidai siniflərdə "Texnologiya" dərslərində məişət, kulinariya və özünəxidmətlə bağlı praktik işlərin məzmununa şagirdlərə həyatda insanlara lazım olan davranış qaydalarına riayət etmək, sadə təmirlər aparmaq, bitkilərə qulluq, məktəbdə və məktəb yeməxanasında səliqə səhman yaradılması, stolun bəzədilməsi və yığışdırılması, yeməklərin və təzə tərəvəzlərdən salatların, şirin içkilərin hazırlanması təhlükəsizlik və sanitariya gigiyena və bir çox işlər daxildir. Bütün bunların hamısı məişət mədəniyyəti ilə şərtlənir. Qeyd olunan tələblərin həyata keçirilməsi üçün şagirdlərə tədris mövzuları əsasında nəzəri bilik və praktik bacarıqlar aşılanmalıdır.

Şagirdlərin mədəni bitkilərin becərilməsi sahəsində nəzəri biliklərə və praktik vərdislərə yiyələnmələri mühüm vəzifələrdən olub üç sahə üzrə həyata keçirilir:

- Tədris-təcrübə sahəsində görülən iş
- Otaq bitkilərinə qulluq
- Təcrübəçilik işi

Tədris-təcrübə sahəsində ilk dərs (kənd şəraitində) konkret olaraq sinif üçün ayrılmış torpaq yeri ilə tanışlıqdan başlanır.

Müəllim sahənin təmizlənməsi, əkin üçün yararlı hala salınması üçün şagirdlərə müvafiq vərdislər, alət və materiallardan istifadə qaydalarını praktik şəkildə nümayiş etdirməlidir.

Bitkilərin yetişdirilməsində təcrübəçilik işinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu zaman şagirdlər şəxsi müşahidələri əsasında təfəkkür imkanlarını formalaşdırır, dərk etmə fazaları üzrə bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.

İbtidai siniflərdə texnoloji tələblərə müvafiq olaraq parçanın emalı ilə əlaqədar müəllim şagirdlərin fərdi, qrup və kollektiv şəkildə təcrübələrdə iştiraklarını sistemləşdirərək istehsalatda fəaliyyəti, istifadə olunan texnoloji proseslər, alətlər, texniki qurğular, materiallar barədə bilikləri aşılamalıdır. Həmçinin texnoloji bacarığa və mədəniyyətə yiyələnmək, işi planlaşdırmaq və təşkil etmək, özünüqiymətləndirmək və özünüyoxlamaq kimi məsələlərin həllini şagirdlərə mənimsətməli, əməli prosesdə əqli, əxlaqi, estetik, fiziki, iqtisadi, ekoloji, texnoloji qabiliyyətlərin inkişafına nail olmalıdır.

Kiçik yaşlı məktəblilərin politexnik təsəvvürlərinin genişləndirilməsində, texniki quraşdırma üzrə bacarıqların inkişafında modelləşdirmənin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu zaman şagirdlər maşın və mexanizmlərin ümumi quruluşu haqqında geniş məlumat qazanırlar. Modelləşdirmə üzrə təlim işinin təşkili bir çox didaktik tələblərdə şərtlənir. Mövzuya müvafiq olaraq texniki qurğunun özü və ya onun çertyoju ilə tanışlıq, materialın hazır nümunələrindən əsas və köməkçi hissələrin seçilməsi, tamamlayıcı işlərin görülməsi və bir çox texnoloji ardıcılıqlar şagirdlər tərəfindən icra olunmalıdır. Hazırlanmış modelin sınaqdan keçirilməsi, onun nöqsanlarının aşkar edilməsi, şagirdlərin biliyinin qiymətləndirilməsi onlarda yeni-yeni keyfiyyətlərin yaranmasına səbəb olur.

Model hazırlayarkən, şagirdlərdə təsəvvürlər dəqiqləşir, dərk etmə prosesi fəallaşır, eskiz, texniki şəkil, çertyojla bağlı praktik işlərin həllində yaradıcı təfəkkür inkişaf edir.

İbtidai sinif müəllimlərinin uğurlu təliminin təşkilində mentor bacarıqlarının əhəmiyyəti

Təhsil cəmiyyətin həyatında prioritet sahə olmaqla, insanın inkişafında və formalaşmasında mühüm rol oynayır. O yalnız bilik və bacarıqlar əldə etmək üçün deyil, təhsilalanın və bütövlükdə insanın inkişafını təmin etmək üçün lazımdır. Təhsil prosesinin əsas subyektı öyrənəndir. Şübhə yoxdur ki, öyrənənin inkişafında öyrədənin rolu əvəzsizdir. Həmçinin, öyrədənlərin işinin inkişafına yardım edə biləcək metodiki istiqamət və tövsiyələrin verilməsi üçün onların mentorlara ehtiyacı vardır ki, onlar vacib olan bilik, bacarıq və keyfiyyətlərə malikdirlər. “Mentorluq Proqramı” na əsasən fəaliyyətində uğur qazanan mentor aşağıdakı bilik, bacarıq və keyfiyyətlərə malik olanlardır:

- Fəal dinləmə bacarığı və empatiya hissi–bu bacarıq öyrənən insanı tam duya bilməsinə və hər məsələyə əmin olmasına yardım edir.
- Peşəkar bilik və bacarıqlara malik olmaq ehtiyacları qarşılamağa imkan verir.
- Problemləri həll etmək əzmi və bacarığı problemlə situasiyadan çıxmaq bacarığını həyata keçirir.
- Mentor üçün vacib olan ünsiyyət bacarıqlarına malik olmaqla öyrənənin rahat şəraitdə öyrənməsinə imkan yaranır.
- Çevik düşüncə tərzinə malik olan mentor bir vəziyyətdən digərinə asanlıqla keçə bilir.
- Əməkdaşlıq etmək bacarığı onu qarşısındakı ilə fikir mübadiləsi və ümumiləşdirmə bacarığını həyata keçirməsinə yardım edir.
- Düşündürücü və inkişaf yönümlü suallar qoymaq bacarığı öyrənəni idraki fəallığa cəlb edə bilir.
- Reflektiv düşüncə tərzinə malik olması əks əlaqənin yaradılmasına vəsələ olur.
- Məqsədyönlü olan sonda məqsədə nail olur.
- Səbrli olmağın mükafatı böyük olur.
- Çətinliklərdən qorxmayan mentor irəliyə addım atır
- Pozitiv və dəstəkləyici yanaşma keyfiyyətinə malik olan mentor öyrənənin yanında nüfuz sahibinə malik olub sevilir.
- Həmkarlar arasında inam qazanmış mentor əməli işi müvəffəqiyyətlə yerinə yetirir.
- Sadə və stimulyerici olan mentor öyrənəni həvəsləndirə bilir.
- Kurikulum sahəsində təcrübəyə malik və hərtərəfli texnologiya bacarıqları olan, işini effektiv peşəkar inkişafın real ehtiyaclarına görə qura bilən və yüksək idarəetmə bacarıqlarına malik mentor əsil mütəxəssis yetişdirə bilir.
- Nüfuzlu mentor qəbul edilir, sevilir və lider olur

Nümunə olaraq mentorun əməkdaşlığa dair qaydalarına nəzər yetirək. Görüləcək işlərin əvvəlcədən planlaşdırılması və gözlənilən nəticələrin müəyyənləşdirilməsi əməkdaşlığı daha asan edir. Qarşılıqlı hörmət əsasında qurulan əməkdaşlıqda aşağıdakı amillər vacibdir:

- Əməkdaşlıqda ilk addım kiminlə işləyəcəyini müəyyən etmək;
- Mentorla müəllim arasında qarşılıqlı qəbul edilmiş qaydalar qəbul etmək;
- Əməkdaşlıq üçün vaxtı düzgün müəyyən etmək;

Mentorluq prosesində hər iki tərəfin maraqlı olması əvvəlcədən vurğulanır.

Əməkdaşlıq qaydaları hər iki tərəf üçün məqbul şəkildə razılaşdırılır. Müzakirələr zamanı fəaliyyətin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş konstruktiv təkliflər verilir.

İşləməyən mexanizmlərin nə üçün işləmədiyini təhlil edilir. Şəxs deyil, konkret fəaliyyət müzakirə edilir. Nəticədə müvəffəqiyyət əldə edilənə kimi proses davam etdirilir. Müasir müəllim yetişdirilir.

Alı Sofuyev,
dosent
BDU-nun Qazax filialı

Tələbənin biliyinin çoxballı sistemlə qiymətləndirilməsinə yeni yanaşma

Yeni qiymətləndirmə növü kurikulumun təhsilə gətirdiyi ən böyük keyfiyyət göstəricisidir. İndi qiymətləndirmə əvvəllər olduğu kimi tələbəyə (sagirdə) qiymətqoyma faktı deyil, nəticəyönümlü tədrisi təşkil etməyi bir mexanizmdir. Bu mexanizmdə əsas və mühüm hədəflərdən biri qiymətləndirmə meyarlarının düzgün müəyyənləşdirilməsidir.

Qiymətləndirmə təlim və tədrisin əsas tərkib hissəsidir. Biliyin qiymətləndirilmə həssas və konyuktiv olmalıdır, çünki istənilən qiymətləndirmənin emosional təsiri vardır. Müəllim bilməlidir ki, tələbəyə verilən aşağı qiymət onun əhval-ruhiyyəsinə, özünə inamına zərbə vura bilər. Qiymətləndirmə həmişə həvəsləndirici amil rolunu oynamalı, inkişaf və tərəqqini gücləndirən stimül yaratmalıdır.

Tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsinin çoxballı sistemi haqqında əsasnaməyə görə imtahanlar yazılı surətdə aparılır. Həm tələbələr, həm də müəllimlər imtahana görə balın yığılması meyarları ilə tanışdırlar.

Biz burada həm mühazirə, həm də seminar və məşğələlərdə aparılan dərslərin necə qiymətləndirilməsinə aid bəzi nümunələr göstərəcəyik.

Nümunə 1. $\text{tg } x + \text{tg } 2x - \text{tg } 3x = 0$ tənliyini həll edək.

Əgər burada tələbə, dəyişənin mümkün qiymətlər çoxluğunu göstərə bilirsə yeni,

$Rx \neq \frac{\pi k}{3}, x \neq \frac{\pi}{2} + \pi k, n, k \in \mathbb{Z}$ olduğunu bularsa onu 2 balla qiymətləndirmək olar.

Əgər tələbə $\text{tg } \alpha + \text{tg } \beta = \frac{\sin(\alpha + \beta)}{\cos \alpha \cos \beta}$ və $\text{tg } \alpha = \frac{\sin \alpha}{\cos \alpha}$ düsturlarının ifadəsini yazıbsa onu 1

balla qiymətləndirmək olar. Həllin gedişində

$\frac{\sin 3x \cos 3x - \sin 2x \cos 2x \cos x}{\cos 2x \cos x \cos 3x} = 0$ ifadəsindən sonra

$$\frac{\sin 3x (\cos 3x - \cos 2x \cos x)}{\cos 2x \cos x \cos 3x} = 0$$

$\sin 3x$ vuruğunu surətdə mötərizə xaricinə çıxarmağı bacarırsa o 1 balla qiymətləndirilir. Bundan sonra aşağıdakı çevirməni, yəni

$\cos 3x = \cos 2x \cos x - \sin x \cdot \sin x$ olduğunu bilirsə, onu surətdə yerinə yazıb

$\sin 3x \cdot \sin 2x \cdot \sin x = 0$ olduğunu tapa bilirsə onu 2 balla qiymətləndirmək olar.

Alınmış ifadəni

$2 \sin 3x \cdot \sin^2 x \cos x = 0$ şəklində yazıbsa yenə onu 1 balla qiymətləndirmək olar. Bu tənliyin həllər seriyasını doğru apara bilirsə, yəni aşağıdakı kimi göstərmişdirsə onu belə qiymətləndirmək olar:

1) $\cos x = 0 \Leftrightarrow x = \frac{\pi}{2} + \pi \rho, \rho \in \mathbb{Z}$ bu kənar həllər seriyasıdır (1bal)

2) $\sin 3x = 0 \Leftrightarrow x = \frac{\pi m}{3}, m \in \mathbb{Z}$ bu həllər seriyası xüsusi həllər seriyasına daxildir. (1bal)

3) $\sin x = 0 \Leftrightarrow x = \pi q, q \in \mathbb{Z}$ Bu həllər seriyası əvvəlki həllər seriyasına daxildir. (1bal)

Cavab: $\frac{\pi m}{3}, m \in \mathbb{Z}$

Beləliklə, yekun qiymətləndirmə 10 bal olur.

Həllin gedişindən aydındır ki, tələbə bu ardıcılığın birini aparmasa və yaxud səhv aparsa onun balı avtomatik olaraq aşağı düşəcəkdir.

Peşəkar şəxsiyyət: pedaqoqun təşəkkülü və inkişafı

Təhsildə müasir siyasətin həyata keçirilməsində yüksək peşəkarlığa, yaradıcı potensiala malik olan və cəmiyyətdə aparıcı intellektual mövqə tutan pedaqoqsuz mümkün deyil. M.M.Rubinşteyn yazırdı ki, cəmiyyət hansı müəllim ilə bu gün tanınarsa, onunla da onun mədəni səviyyəsi və həyat qabiliyyəti müəyyən edilə bilər. Müasir müəllim öz şagirdini sevməli və anlamalı, müşahidəçi və tələbkar olmalı, ünsiyyətə, quruculuq qabiliyyətinə malik olmalı, şagirdi üçün təlim materialını uyğun etməli, yaradıcı olmalı, uşaq kollektivini yaratmağı bacarmalıdır. Müəllimin şəxsi keyfiyyətləri sırasında çox önəmli olub, onlar arasında: dözümlülük və özünə hakim olma, davranışın mütəhərrikiyi, vətəndaşlıq, humanistlik, intizamlılıq, məsuliyyətlik, səmimiyyət, ideya inamlılığı, səy göstərmək, təmizlik, özünütəkmilləşdirməyə can atmaq və s. başlıca yer tutur. Bütün bu qabiliyyətlər və keyfiyyətlər birlikdə müəllimin özünəməxsusluğunu təşkil edir. Müəllim şəxsiyyətinin strukturunda harmoniya bütün bərabər və mürəkkəb keyfiyyətlərin inkişafı, hər şeydən əvvəl onun şəxsiyyətinin üstün istiqamətini yaradan, onun həyatını və müəllimlik fəaliyyətini mənalandıran qabiliyyətlərinin maksimal inkişafı hesabına pedaqoji peşəkarlıq “pedaqoji ustalığ” anlayışı vasitəsilə müəyyən edilir ki, bu da pedaqoji fəaliyyətin ideali kimi nəzərdən keçirilir, pedaqoqları özünütəkmilləşdirməyə təhrik edir və etalon kimi pedaqoji əməyin səmərəlilik qiymətini özündə birləşdirir. Pedaqoji ustalığ müəllim və tərbiyəçi şəxsiyyətinin mühüm peşə keyfiyyəti kimi qəbul edilir.

Tam ali pedaqoji təhsil baza təhsilinə əsaslanır və ixtisaslaşma istiqamətləri üzrə təhsil və peşə proqramlarının inkişafı və differensiasiyasını özündə əks etdirir.

Pedaqoqun rolunun izahında müxtəlif yanaşmalar mövcuddur: bir çoxları onda sadəcə konkret tədris predmetinin tədrisini, digərləri – pedaqoq, tərbiyəçi, tərbiyə olunanların şəxsiyyətinin təşəkkülünə kömək edən bir vasitə kimi başa düşürlər. Çox şübhəsizdir ki, müasir pedaqoq fasiləsiz təhsilə və özünütəhsilə motivləşməlidir.

Pedaqoqun peşəkarlığı özündə bir sıra şəxsi keyfiyyətləri: ünsiyyətin şagirdlərlə əxlaqi, mənəvi istiqamətləri üzrə təşkili təkcə tərbiyənin işi deyil, həm də təhsil proqramının mənimsənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Peşəkar - pedaqoq təkcə etikanın əsaslarını bilməli deyil, onlara əməl etməlidir.

Fəaliyyətə yenicə başlayan pedaqoq bir sıra meyarları əsas götürməklə dəqiqliyi, mədəniyyəti, erudisiyanı, şagird şəxsiyyətinə hörməti, onlarla mənəvi əlaqələr qurmaq bacarığını, metodiki ustalığını, yazılı və şifahi nitq mədəniyyətini, estetik zövqü, artistlik qabiliyyətini, peşəkarlıq baxımından əhəmiyyətli şəxsi keyfiyyətlər kimi özünün şəxsi və peşə keyfiyyətlərini qiymətləndirməli və onları ekspertlərin fikri ilə müqayisə etməlidir.

Özünütərbiyə öz şəxsiyyətini dəyişmə proqramından başlayır. Pedaqoqun peşə özünütərbiyəsi prosesində müxtəlif priyomlardan istifadə oluna bilər ki, onları üç qrupda birləşdirmək olar: 1) özünüməlumatlandırma; 2) özünütəhrik; 3) özünütəşkil.

Müəllimin özünüinkişafı qabiliyyəti tədqiqatçılar tərəfindən belə müəyyən edilmişdir ki, pedaqoqlar öz qüvvələrinə inam və işinə marağa daha çox üstünlük versinlər. Özünüinkişafa mane olan amillər içərisində vaxtın azlığını, sağlamlıq durumu və maddi-məhdud vasitələri pedaqoqun peşə özünüinkişafı prosesində daxili və xarici maneələri aşmaq lazım gəlir.

Pedaqoq daha yüksək nəticələr əldə etmək üçün onun fəaliyyətində nələr çatmadığını həmişə bilmir. Əsaslı maneə kimi bilik və bacarıqların planlaşdırılması və təşkilidir. Gələcək müəllimlər adətən öz şəxsiyyətlərinin güclü və zəif tərəflərini, öz potensial imkanlarını bilmir və görmürlər. Özünüinkişaf səyləri biliklərin toplanmasına,

gündəlik pedaqoji fəaliyyət üçün zəruri olan keyfiyyətlərin inkişafına yönəlir. Belə çətinliklər peşə özünüinkişaf motivasiyasının aşağı düşməsinə səbəb olur.

Müəllimin mühüm peşə keyfiyyəti onun özünə inamıdır. Adətən, tələbə və gənc müəllimlər özlərində bu keyfiyyətə malik olurlar. Gündəlik fəaliyyət üçün ən zəruri olan keyfiyyətlər onların inkişafına deyil, özünüinkişafına istiqamətlənmişdir. Bu çətinliklər peşə özünü inkişafın motivasiyasının aşağı düşməsinə səbəb olur.

Beləliklə, fərdilik və peşəkarlıq pedaqoq şəxsiyyətinin iki ayrılmaz tərəfidir. Müəllimi bu keyfiyyətlərdən biri ilə qiymətləndirmək düzgün deyil. Bundan başqa əgər müəllimin peşə keyfiyyəti ali məktəbdə praktik fəaliyyətə hazırlıq dövründə formalaşır, lakin onun yaradıcı fəaliyyətçiliyi çox kortəbii ötüb gedir. Bu proses hələ ki, nə məktəbin, nə də pedaqoji ali məktəblərin tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir.

Sevda Məmmədəliyeva,
baş müəllim
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı

Stressin fəsadları və onu törədən səbəblər

Stres sözü latınca “estictia” sözündən götürülmüşdür. XVII əsrə qədər fəlakət, bəla, dərd, kədər kimi mənaları ifadə edib. XVIII və XIX əsrlərdə isə anlayışın mənası dəyişdi və güc, təzyiq kimi mənalarda obyektlərə, insanlara, orqanlara və ruhi struktura yönələn bir hal kimi istifadə olunmağa başladı. Stress qüvvətli qıcıqların, yaxud mənfi təsir göstərən müxtəlif xarici və daxili mühit amillərinin (stressorların) təsirindən orqanizmdə yaranan fizioloji proseslərin məcmusundan ibarət olub, bəzi halda uyğunlaşma, müqavimətin yüksəlməsi, digər halda isə xəstələnmə və ölümə nəticələnir. Stress zamanı orqanizmin əsasən endokrin sisteminin müdafiə reaksiyalarının cəmi, ümumi adaptasiya, yaxud stress sindromu adlanır. Stress əmələ gətirən amillər, stressorlar onların stress yaratma dərəcəsi isə stress effekti adlanır.

Stress vəziyyətlərində böyrəküstü vəz tərəfindən adrenalin ifraz olunduqda qan təzyiqi, hipertoniya yaranır. Bu hal qan təzyiqinin artması ilə yanaşı qan damarlarının divarlarında daralmaya səbəb olur və stress tez-tez təkrarlandığı təqdirdə artıq hipertoniya davamlı hal olur. Adrenalin hormonunun ifrazı ilə yanaşı xroniki stress vəziyyətində normadan artıq kortikoid hormonu sintez olunur. Qaraciyər normalda orqanizmdəki kortikoid səviyyəsini nizamladığı halda stress bu fəaliyyəti dayandırır və hədsiz miqdarda ifraz olunan hormon bütün orqanizmdə dövr edir. Tədqiqatlar bu vəziyyətin davam etməsini müəyyən vaxtlarda mədə xorasına gətirib çıxara bilər. Çünki, adrenalin və kortikoid arasında olan qarşılıqlı təsir nəticəsində adrenalin mədənin toxumasına zərər verir və xəstəliyin yaranmasına gətirib çıxarır. Bundan başqa stress vəziyyətləri astma, dəri iltihabı, yoğun bağırsağın iltihabı (kolit), revmatizm kimi xəstəliklərin yaranmasına əsas səbəblər kimi qeyd olunur. Son tədqiqatların nəticəsinə əsasən şəkər xəstəliyinin yaranmasını stimullaşdıran önəmli faktor və xərçəngin yaranmasına səbəb olan məqam stressdir. Günəş sisteminin təsirindən sinir sistemi və endokrin vəziləri oyadır. Fermentlərin fəallığı yüksəlir, tənəffüs və həzm sisteminin fəaliyyəti, maddələr mübadiləsinin intensivliyi və qanın bakteriosid fəallığı artır. Təbii günəş şüasının çatmaması da orqanizmdə stress törədir. Onlarda ümumi ölgünlük, cinsiyyət fəaliyyətinin zəifləməsi, iştahın azalması müşahidə olunur.

Stress reaksiyalarına qarşı ilk cavab reaksiyasını öd kisəsi verir. Öd kisəsi sfinkterinin (öd yolu klapanın) saya əzələlərinin spazması başlayır. Ödün miqdarı kisədə artır, venoz durğunluq yaranır, nəticədə qəbizlik, gastrit və s. başlayır. Ödün birdən- birə oniki barmaq bağırsağa tökülməsi isə oniki barmaq bağırsaqda yaranın əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Güclü stressdən və onun zərərli təsirlərindən qorunmaq lazımdır və bu da mümkündür. Streslə bacarmaq üçün idman etmək, müsbət düşünməyə çalışmaq, rahatladıcı məşğuliyyət tapmaq, nizamlı və sağlam qidalanma və s. sayıla bilər.

Nahidə Cəfərova,
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
nahide.ceferova@gmail.com

İstedadlı şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşmasında özünüqiymətləndirmənin rolu

İstedadlı şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşması mexanizmlərinin öyrənilməsi problemə hərtərəfli yanaşmağı tələb edir. Bu məqsədlə onlarla pedaqoji-psixoloji işin təşkili zamanı bir sıra cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Bu cəhətlərin öyrənilməsi və təlim-tərbiyə prosesində nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, istedadlıların vaxtında aşkarlanması və düzgün formalaşdırılması üçün onların valideynlərlə, müəllimlərlə münasibətlərinin, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin, yaş və cinsi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, fəaliyyət növlərinin təhlili, maraq, arzu, istəklərin, özünüqiymətləndirmə və iddia səviyyəsinin öyrənilməsi vacib şərtlərdəndir:

- müəllim-şagird, valideyn-övlad münasibətlərinin təhlili müəllim və valideynlərin uşaqlara təsirini, onların qarşılıqlı anlaşmalarını, bu münasibətlərin istedad əlamətlərinin formalaşmasına necə təsir etməsini öyrənməyə imkan verir.

- fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin təhlili əsasında şagirdlərin temperament və xarakter xüsusiyyətlərində özünəməxsus cəhətlər aşkarlanır, fərdi fəaliyyət üslubları seçilir, istedad əlamətlərinin inkişafına mane olan xüsusiyyətlər üzə iş aparılır.

- şagirdlərin yaş və cins xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, ayrı-ayrı yaş dövrlərində müxtəlif qabiliyyətlərin necə təzahür etməsini, bu dövrlərdə qabiliyyətlərin inkişafına təkan verən senzitiv dövrlərin rolunun aşkarlanmasını, eləcə də, cinsi xüsusiyyətlərə görə şagirdlərin təbii imkanlarının nəzərə alınmasını şərtləndirir.

- istedadın fəaliyyət növləri üzrə inkişafının öyrənilməsi müxtəlif fəaliyyət sahələrinə görə istedad əlamətlərinə görə təzahürünü, eləcə də, istedadın formalaşmasında fəaliyyət növlərinin imkanlarını, fəaliyyətin uşaq psixikasına təsirini aşkarlamağa imkan verir.

- şagirdlərin maraq, arzu və istəklərinin öyrənilməsi onlarda istedadın vaxtında aşkarlanması və inkişafına kömək edir. Davamlı maraqlar xüsusi qabiliyyətlərin əsasını təşkil edir. Arzu və istəklər şagirdləri fəaliyyət sövq edir, onlar üçün əhəmiyyət kəsb edən, tələbatlarına uyğun olan hadisələr onların gələcək fəaliyyətinin təmin olunmasına kömək edir.

Özünüqiymətləndirmədə mühüm faktor kimi istedadlı şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, özünüqiymətləndirmə dedikdə şəxsiyyətin öz intellektual, əxlaqi, hissi-emosional, iradi keyfiyyətlərinə, potensial imkanlarına bəslənən münasibətlər, verilən qiymətlər başa düşülür. Özünüqiymətləndirmə özünüdərk etmə və mənlilik şüurunun formalaşması ilə bağlıdır. İnsanın özünü dərk etməsi, mənlilik şüurunun formalaşması yaş dövrlərinə müvafiq inkişaf edir. Hər bir yaş dövründə həmin dövrü xarakterizə edən mənlilik şüurunun xüsusiyyətləri təzahür edir. Mənlilik şüuru inkişaf etdikcə uşaqların öz fəaliyyətinə şüurlu münasibəti formalaşır, öz psixi və fizioloji proseslərinin inkişafını təhlil etmək, qiymətləndirmək bacarığı formalaşır. Bu cəhətdən də istedadlı şagirdlər digər şagirdlərdən fərqlənirlər.

Özünüqiymətləndirmə həmçinin şagirdlərin öz potensial imkanlarını təhlil edib qiymətləndirməsidir. Potensial imkanlardan cərəyan edən keyfiyyətlərə münasibətə görə özünüqiymətləndirmənin adekvat özünüqiymətləndirmə, qeyri-adekvat yüksək

özünüqiymətləndirmə və qeyri-adekvat aşağı özünüqiymətləndirmə səviyyələri fərqləndirilir. Qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə zamanı şagirdlər öz potensial imkanlarını düzgün qiymətləndirmir, özü haqqında yüksək fikirdə olur, hər hansı bir uğurunu normadan artıq qiymətləndirir. Belə qiymətləndirmə şagirdlərdə bir növ arxayınçılıq yaradır, onların öz səhvlərini vaxtında aşkarlamalarına maneçilik törədir. Belə qiymətləndirmə zamanı şagirdlər öz üzərində işləmir, getdikcə passivləşir, müvəffəqiyyətlərilə qane olur, xoşhal olur. Onlarda istedad əlamətləri olsa da öz üzərində işləmədikləri üçün bu əlamətlər yüksək səviyyədə inkişaf etmir. Eyni zamanda təkəbbürlülük, lovgalıq kimi mənfi xüsusiyyətlər əmələ gəlir ki, bu xüsusiyyətlər istedad əlamətlərinin formalaşmasına maneçilik törədir.

Qeyri-adekvat aşağı özünüqiymətləndirmə zamanı da şagirdlər öz keyfiyyətlərinə düzgün münasibət bəsləmir. Onlar nəinki potensial imkanlarını düzgün, real qiymətləndirmir, həmçinin bu imkanları olduğundan aşağı qiymətləndirirlər. Özünə inamın az olması, onları aktiv fəaliyyətdən çəkindirir. “Mən bacarmaram”, “Onsuzda alınmayacaq” kimi fikirlər qabiliyyətlərin reallaşmasını çətinləşdirir. Belə özünüqiymətləndirmədə həmçinin şagirdlərdə acizlik, qorxaqlıq, cəsarətsizlik, qətiyyətsizlik kimi mənfi iradi xüsusiyyətlər əmələ gəlir. Bu xüsusiyyətlər şagirdlərdə istedadın formalaşmasına ciddi maneələr yaradır.

Adekvat özünüqiymətləndirmə zamanı şagirdlər öz xüsusiyyətlərini təhlil edərək imkanlarını bacardıqca səfərbər edir, özünü real qiymətləndirir, onun öz xüsusiyyətlərini qiymətləndirməsi ilə potensial imkanları bir-biri ilə uyğun gəlir.

Beləliklə, özünüqiymətləndirmə istedadın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu məqsədlə təlim prosesində ilk növbədə şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında mənlilik şüurunun inkişafına diqqət artırılmalıdır. Şagirdlərdə özünüreallaşdırma və özünüqiymətləndirmə kimi mühüm proseslərin inkişafı üçün optimal üsullardan istifadə olunmalıdır.

Ənvər Şahqubadbəyli,
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti,
anvar@mail.az

Azərbaycan təhsil sistemi və qlobal bilik cəmiyyəti: proseslər, problemlər, perspektivlər

Artıq cəmiyyət keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsinə - Qlobal bilik cəmiyyətinin formalaşması mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Dünyada iqtisadi münasibətlərin, elm və təhsil sistemlərinin qloballaşması uyğun sahələr üzrə bilik bazalarının da qloballaşmasına səbəb olur.

Təhsil sistemimizin İnformasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğunlaşdırılması onun Qlobal Bilik Cəmiyyətinə də inteqrasiyasını sürətləndirir.

Yeni nəsill informasiya texnologiyalarının təhsilə tətbiqi insanların fasiləsiz təhsil alma imkanlarının artmasına, biliklərin geniş miqyaslı qarşılıqlı mübadiləsi üçün əlverişli şəraitin yaranmasına, təhsil prosesinin yeni vasitələrlə zənginləşməsinə və beləliklə, hazırda dünyada sürətlə formalaşan Qlobal Bilik Cəmiyyətinə uğurlu inteqrasiyasına təsir göstərir. Belə vasitələrə misal olaraq, Təhsilin İdarə Olunması Sistemini (learning management system – LMS), Virtual Tədris Mühiti (virtual learning environment – VLE), Kursların İdarə Olunması (course management system – CMS), Tədris Materiallarının Avtomatlaşdırılmış İdarəetmə Sistemi (learning content automatically management system – LCAMS) və s. göstərmək olar. Bu tip “təhsil platformaları” rəqəmsal mühitdə fərdi tədris sahələrinin

(personal learning environment – PLE) yaradılması və distant təhsil texnologiyalarının tətbiqi üçün də yaxşı imkanlar açır.

Azərbaycan təhsil sisteminin Qlobal Bilik Cəmiyyətinə inteqrasiyası məqsədlə respublikada əsasən 2003-cü ildən başlayaraq bir çox iri miqyaslı tədbirlər həyata keçirilmiş, mühüm Dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Bundan başqa Təhsil Nazirliyi 2010-cu ili ölkəmizdə “Təhsildə İKT ili” elan etmiş və bu kampaniya çərçivəsində konfranslar, seminarlar, simpoziumlar, müxtəlif stimullaşdırıcı və həvəsləndirici aksiyalar, müsabiqələr sərgilər və s. həyata keçirilmişdir. Bütün bu və digər bu kimi tədbirlər Azərbaycanda təhsilin modernləşdirilməsi, təhsildə informasiya texnologiyalarının tətbiqi istiqamətində dövlət qayğısının yüksək olmasından xəbər verir.

Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, bu yöndə keçirilmiş dövlət tədbirləri, qəbul olunmuş proqramlar və qərarlar, həyata keçirilən iri həcmli layihələr İKT-nin təhsilə tətbiqi istiqamətində gözlənilən nəticələri hələ də vermir. Fikrimizcə, bunun başlıca səbəbi prosesə elmi, sistemli və ardıcıl yanaşmanın kifayət qədər olmamasıdır.

İKT-nin tədrisə uğurlu tətbiqi onun minimum tətbiq istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən və bu istiqamətlər üzrə qarşıya qoyulan vəzifələrin ardıcıl həyata keçirilməsindən birbaşa aslıdır. İKT-nin tədrisə elmi, sistemli və ardıcıl tətbiqi ümumilikdə keyfiyyətə yeni təhsil mühitinin yaranmasına səbəb olmaqla yanaşı, aşağıda göstərilən nailiyyətlərin də əldə olunmasına şərait yaradacaqdır:

- Təhsilin keyfiyyətinin artırılması;
- Vətəndaşların bütün pillələrdə təhsil alma imkanlarının bərabərləşdirməsi;
- Təhsilin dünyanın informasiya, mədəniyyət və təhsil məkanına inteqrasiyasının təmin edilməsi;
- Cəmiyyətdə yeni informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması;
- Təhsil sisteminin Qlobal Bilik Cəmiyyətinə inteqrasiyasının təmin olunması.

Göstərilənlərlə yanaşı bu gün İKT-nin tədrisə tətbiqi prosesi qarşıya çıxan müəyyən problemlərin nəzərə alınmasını, onların həlli yollarının müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Bu problemlər əsasən aşağıdakılardır:

1. İKT-nin tədrisə uğurlu tətbiqi üçün lisenziyalaşdırılmış elektron dərs vəsaitlərinin çatışmaması və olan vəsaitdən səmərəli istifadə olunmaması. Əlbəttə, bu gün internet beynəlxalq kompyuter şəbəkəsində istənilən qədər elektron dərs vəsaitləri tapmaq mümkündür. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, internet şəbəkəsində yerləşdirilmiş materiallara nəzarət demək olar ki, yoxdur, bu materialların tədris standartlarına uyğunluğu yoxlanılmır, onların sertifikatlaşması aparılmır. Çox vaxt belə materialların hazırlanması aid olduğu elm sahəsi üzrə mütəxəssislər tərəfindəndeyil, kompyuter mütəxəssisləri – proqramçılar tərəfindən həyata keçirilir. Lakin məlumdur ki, ixtiyari tədris materialının hazırlanması həmin sahə üzrə ekspertlərin iştirakı və rəyi olmadan yolverilməzdir.

2. İKT-nin müxtəlif fənnlər üzrə tədrisə tətbiqi sahəsində müvafiq metodikanın olmaması, eləcə də İKT yönümlü texnologiyaların sürətli inkişafı bu sahə ilə məşğul olan mütəxəssislərdən çeviklik və daimi təkmilləşmə tələb edir. İKT-nin fənn üzrə tətbiqi istiqamətində iş aparan metodist öz fənni ilə yanaşı İKT vasitələrinin də incəliklərini kifayət qədər yaxşı bilməli və daimi yeniləşən texnologiyaların sürətli inkişafı ilə ayaqlaşmalıdır.

3. İKT vasitələrindən normadan artıq istifadə həm öyrədənlərin, həm də öyrənənlərin səhhətində müəyyən problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Bu baxımdan, İKT-dən istifadənin əsaslı və səmərəli təşkili, eləcə də ergonomika məsələlərinin daimi diqqətdə saxlanması da önəmli şərtlərdən sayılır.

4. İKT avadanlığının tədrisə tətbiqi mürekkəb proses olaraq bir neçə vəzifənin eyni vaxtda sistemli şəkildə həyata keçirilməsini tələb edir. Lakin, bizim təhsil müəssisələrimizdə bu proses yalnız İKT avadanlığı ilə təmin olunma və müəssisələrin AzEduNet təhsil şəbəkəsinə qoşulması ilə başa çatmış kimi görünür.

Azərbaycan ali təhsil müəssisələrinin Boloniya prosesində iştirakı onların Qlobal Bilik Cəmiyyətinə qoşulması üçün münbit şərait yaratsa da, İKT yönümlü innovasiyaların tədrisə

elmi və ardıcıl yanaşma olmadan tətbiqi inteqrasiya proseslərinin ləngiməsinə səbəb olan əsas amillərdəndir.

Beləliklə, bu gün təhsilin bütün səviyyələrində keyfiyyətin yaxşılaşdırılması İKT vasitələrinin tədris prosesinə kor-təbii deyil, elmi və sistemli tətbiqindən bir başa aslıdır. Bu, həm də dünya təhsil sistemində inteqrasiya proseslərini və ən başlıcası, Qlobal Bilik Cəmiyyətinə uğurlu keçidi təmin etməklə, təhsildən gözləntilərin sürətlənməsinə səbəb olardı.

Kamal Mahmudov,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti

Multikulturalizm modellərinin əsas xüsusiyyətləri

XX əsrin ikinci yarısında dünya müstəmləkə sisteminin dağılması, kütləvi miqrasiya, qloballaşma və demokratiyanın genişləndiyi bir dövrdə, öz müqəddəratını təyin etmə, milli quruculuq, vətəndaşlıq, fərdi və kollektiv hüquq sahəsində yeni nəzəriyyələr yarandı. Bu nəzəriyyələrə irqi və digər ayrı-seçkilik formalarına qarşı, etnik, irqi, dini və milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsinə xidmət edən çoxlu milli və beynəlxalq müxanizmlər daxil idi.

Etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsinə yönəlmiş assimilyasiya və izolyasiya siyasətlərinin iflasa uğraması XX əsrin 60-70-ci illərində əvvəlcə Kanadada, sonra isə Avropanın bir sıra çoxmədəniyyətli ölkələrində multikulturalizm siyasətinin meydana gəlməsinin başlıca səbəblərindən biri olmuşdur. Bu gün dünyada mövcud olan Multikulturalizm modellərini şərti olaraq "Avropa" və "Amerika" modellərinə ayırmaq olar.

Multikulturalizmin "Amerika" modeli:

Avropa xalqları "Köhnə qitə"dən kənarında yeni dünya ölkələrində Amerikada, Avstraliyada, Yeni Zelandiyada öz aralarında mədəni cəhətdən daha da yaxınlaşdılar. Yəni, Avropada bir-birindən fərqlənən, xristian dininin protestant, katolik, pravoslav məzhəblərinin daşıyıcıları, eləcə də anqlo-saks, german, latın dil qrupu təmsilçiləri Amerikada və ya Avstraliyada vahid mədəni dəyərlərin yaradılmasına doğru istiqamətləndirildi. ABŞ-da bu nəzəriyyəni "əridici qazan" (melting pot) adlandırırlar. Bu zaman multikulturalizm konsepsiyası bütün millətlərin bir xalq kimi birləşdiyi "əritmə qazanı" konsepsiyası ilə qarşılaşdırılır.

Belə olan halda milli dəyərlər öz əvvəlki əhəmiyyətini itirmiş oldu və yeni vahid universal bir Qərb dəyərinin yaranmasına keçid başlandı. "Amerikan modeli" dəqiq millət anlayışı olmayan, vahid vətəndaş identikliyi əsasında dövlətin yaranmasına təkan verdi. Misal üçün, ABŞ-da Amerikan identikliyi – anqlo-saks ideologiyası üzərində qurulsada, hər hansı bir millətin milli dəyərlərini əks etdirmir. Bu model daha çox yeni yaradılmış dəyərlərin əks olunduğu mozaik birləşmədir.

Multikulturalizmin "Avropa" modeli:

Əsasən milli dövlətlər kimi formalaşmış Avropa dövlətlərində multikulturalizm "Yeni dünya"dən fərqli şəkildə yaranmışdır. İkinci dünya müharibəsindən sonra Avropa ölkələrinin sürətli iqtisadi artımı daxili işçi qüvvəsini bir neçə dəfə üstələyirdi. Əhalinin yaşlaşması və qitədən kənar ölkələrdə ucuz işçi qüvvəsinin bolluğu Avropa dövlətlərinin keçmiş müstəmləkə ölkələrindən miqrasiyanı təşviq etməsi ilə nəticələndi. İmmiqrantlar müəyyən müddət ərzində bu dövlətlərdə mövcud olan aparıcı mədəniyyəti, onun mənəvi və sosial normalarını mənimsəməli idilər. Bu siyasət mədəni assimilyasiya, XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq mədəni müxtəlifliyin qorunması-multikulturalizmlə əvvəz olunmağa başladı və əksər demokratik Avropa ölkələrinin siyasi praktikasına daxil oldu.

Multikulturalizm Avropada köhnə etnik və iyerarxiya modellərinin yerinə yeni demokratik vətəndaşlıq münasibətlərini bərpa etmə vasitəsi olaraq ortaya çıxdı.

XX əsrin sonlarında Avropada gedən proseslər qitə ölkələrinin multikultural vətəndaş cəmiyyəti qurmaq istiqamətində qəti addımlar atmaq niyyətində olduqlarını göstərirdi. Avropa Şurası Parlament Asambleyasının qəbul etdiyi bir sıra sənədlərdə Avropa ölkələrinin bu niyyəti öz əksini tapmışdı. 8 oktyabr 2004-cü ildə AŞPA-nın qəbul etdiyi “Demokratik seçim etmiş ölkələrin təkamülünün yeni konsepsiyası” adlı qətnaməsi Avropa ölkələrinə bütün vətəndaşların bərabərliyi və onların ümumi dövlətə loyallıq münasibətinə, fərqliliyə, müxtəlif mədəniyyətlərə hörmətə əsaslanan “vətəndaş multikulturalizmi” siyasətini inkişaf etdirməyi təklif edirdi.

Qloballaşma, immiqrasiya və iqtisadi integrasiyanın geniş miqyas alması, dünya ölkələrinin sosial-iqtisadi inkişafı multikulturalizm siyasətinin gündəmə gəlməsini aktuallaşdıran əsas səbəblərdir. Lakin son illərdə bir sıra Qərb ölkələrinin qloballaşma və iqtisadi integrasiyaya daha ehtiyatla yanaşdığı müşahidə olunur.

**Müşfiq Bayramov,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
mushfiq76@mail.ru**

Lənkəran Astara bölgəsinin antik dövrdə etno-mədəni mənzərəsi

Lənkəran-Astara bölgəsi Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Bölgə ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar və yazılı mənbə məlumatları bu yerlərdə hələ qədim daş dövründən insanların yaşadığını təsdiq edir. Əlverişli təbii-coğrafi mövqeyi, füsunkar təbiəti, geniş əlaqələri, Qərblə Şərqi birləşdirən əsas karvan ticarət yollarının üstündə və Xəzər dənizi sahillərində yerləşməsi müxtəlif tarixi dövrlərdə yaşayış üçün bir çox qəbilə, tayfa və xalqları öz ərazisinə cəlb etmişdir.

Lənkəran-Astara bölgəsinin antik dövr arxeoloji abidələri qazıntılarla çox zəif öyrənilməyindən, bu ərazidə antik dövrdə yaşayan etnoslar haqqında məlumatlar əsasən yazılı mənbələrdən əldə edilmişdir.

Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində yaşayan etnoslar, onların təsərrüfat həyatı, ölkənin sərhədləri, ticarət əlaqələri, mədəni səviyyəsi, siyasi tarixi haqqında antik dövr müəllifləri Strabon, Korneli Tatsit, Polibi, Arrian, Yuli Solin, Kvint Kursi Ruf, Klavdi Elian, Dion Kassi, Ptolemey və digərləri məlumat vermişlər.

Yazılı mənbələrdən alınan məlumatlardan məlum olur ki, bu ərazilərin əsas sakinləri talışların əcdadları hesab edilən kadusilər olmuşlar. Kadusilər Kaspi dənizinin cənub-qərb qismindən başlanmış Matiana torpaqlarınadək olan kifayət dərəcədə geniş ərazidə yaşayırdılar. Onlar haqqında ilk dəfə yunan tarixçisi Herodot öz tarix əsərində məlumat vermişdir. E.ə. I əsərdə yaşamış Yunan tarixçisi və coğrafiyaşünası Strabon yazır ki, Dağlıq əraziyə yaxın sahilin əksər hissəsi kadusilər tərəfindən işğal edilmişdir. Digər antik dövr müəllifi Rufi Fest yazır ki, Xəzər dənizi sahilində cəngavər skiflər, acıqlı albanlar, qana hərəs kadusilər, cəld mardlar, hirkanlar və tapirlər yaşayırlar.

Yazılı qaynaqlara əsasən Antik dövrdə bu ərazidə yaşayan etnoslardan biri də mik (muk) etnosu olmuşdur. Muk formasında bu tayfanın adını ilk dəfə Milletli Hekatey (er. əv. VI əsr) çəkmişdir. Sovet İrənşünas alimi E.A.Qrantovski və Azərbaycanın görkəmli tarixçisi akademik İ.H.Əliyev Ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Təbəri və Yaqut Həməviyə istinadən Muğan toponimini muqlarla yox, bu ərazidə yaşamış mik (muk) etnonimi ilə əlaqələndirmişlər. XIII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahı Yaqut əl-Həməvi bu toponimi Mukan kimi yazmışdır. Lakin Yaqut Həməvi qeyd edir ki, yerli əhali bu adı Muğan kimi

tələffüz edir. Tarixçi alim Kamal Əliyev də Muğan adını muk tayfasının adı ilə bağlı olduğunu yazmışdır. Mik etnonimi Lənkəran-Astara bölgəsində Miki və Mikolan toponimlərində indi də qalmaqdadır.

Talışlarla yanaşı bu ərazidə türkdilli sakların və sarmatların da yaşaması haqqında da yazılı mənbələrdə məlumatlar vardır. Yunan müəllifi Strabon, Atropatena ərazisində Sakasena adlı əyalətin adını çəkir. Bu ad saka etnonimindən və türkcə mənsubiyyət bildirən sin (çin, şin) şəkilçisindən ibarətdir. Həmin Sakasena (əslində Sakaşın) Astara rayonunun ərazisində Sakaşon və Sakşon toponimlərində indiyədək qalmışdır. Bunları nəzərə alaraq bəzi tədqiqatçılar Sakasenanın Cənub bölgəsində talışların əcdadları olan kadusların ərazisində yerləşdiyini göstərirlər. Antik yunan müəllifi Ksenefont da gurganların və kadusların qonşuluğunda sakların yaşadığını yazmışdır.

Antik dövr yazılı qaynaqlarda sarmat tayfalarının Ön Asiyaya köç etməsi haqqında məlumatlar vardır. Arxeoloq Q.Qoşqarlı yazılı qaynaqlara istinad edərək “Antik dövrdə Azərbaycan ərazisində olan qəbir abidələrinin tipologiyası” adlı əsərində Masallı rayonunun Əmirturbə kəndi yaxınlığında aşkar edilmiş qəbir abidələrinin yerli adət ənənələrə malik olmadığını və onların eramızın I-III Ön Asiyaya köç etmiş sarmat tayfaları ilə əlaqəli olduğunu bildirmişdir.

Beləliklə yazılı mənbə məlumatları və bölgədə aparılmış arxeoloji qazıntıların hazırkı səviyyəsi Lənkəran-Astara bölgəsinin Antik dövr etno-mədəni mənzərəsini tam işıqlandırmağa imkan verməsə də bölgədə yaşayan etnoslar haqqında müəyyən fikirlər irəli sürməyə əsas verir.

Zaur Məmmədov,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
mammadovzaur@mail.ru
Vüqar Şahbazov,
Lənkəran Dövlət Universiteti
vugr83@mail.ru

Multikultural sivilizasiya: Qafqaz Albaniyasının yadigarı – Udilər

Öz coğrafi və strateji mövqeyi, iqlim şəraiti, təbii ehtiyatları, yeraltı və yerüstü sərvətləri baxımından çox əhəmiyyətli və zəngin olan Azərbaycan torpağı bütün dövrlərdə dünya xalqlarının və dövlətlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan əsrdən-əsrə, dövrdən-dövrə yerli aborigen tayfa birləşmələri və xalqlarla yanaşı öz taleyini, gələcəyini bu torpaqla bağlayan bir sıra milli azlıqların, azsaylı xalqların və etnik azlıqların da doğma vətəninə çevrilmişdir.

Azərbaycanın köklü, aborigen azsaylı xalqlarından biri də udilərdir. Özlərini udi/uti adlandıran bu etnos bizim eradan əvvəl IV əsrdə türk qəbilələri ilə qohumluq əlaqəsində olaraq Qarabağda, Xəzərsahili torpaqlarda, qədim Albaniyanın Uti əyalətində yaşamış, sonralar xristianlığı qəbul etmiş və bu dini Qafqaz Albaniyasında yaymışlar.

Tarixi araşdırmalar artıq təsdiq etmişdir ki, udilərvə ya utilər müasir Azərbaycan xalqının soylarından sayılan 26 alban tayfalarına mənsub olan xalqın özünə verdiyi addır.

Elm aləminin udilərə marağı əsasən XIX əsrin 30-40-cı illərindən başlanır. Bu dövrdə udilərin uqrofin xalqı olan udmurtlarla, habelə udegeylərlə qohum xalq olduqları haqqında rus ədəbiyyatında yazılar çap olunmuşdur.

Müxtəlif istiqamətlərdə aparılmış tədqiqatlar belə bir vahid fikrə gəlməyə əsas verir ki, udilər Qafqazın qədim sakinlərindəndir, dilləri qafqaz dilləri ailəsinin ləzgi yarımqrupuna məxsus olub, çoxlu qədim ünsürləri də özündə qoruyub saxlaya bilmişdir. Udi dilinin əlifbasının olması hələki elmə məlum deyil. Udilər hələ XIX əsrdə yeni dövrün yazı mədəniyyətinə qovuşmaq imkanı əldə etmişlər. Belə ki, 1854-cü ildə Nicdə ilk kilsə

məktəbi açılmışdır. Udlər Alban əlifbasından istifadə etmişlər. Qeyd edək ki, Alban dili, əlifbası, mədəniyyət və incəsənəti ermənilərdən və digər qonşu xalqlardan aşkar dərəcədə fərqlidir. Albanlar bizim tarixi sələflərimiz, Azərbaycan onun tarixi varisidir. Ərəblərin gəlişi və İslamın yayılması Alban əlifbasının və yazısının aradan getməsinə səbəb olmuşdur.

Tarixən Günəşə, Aya sitayiş edən udlər Albaniyanın başqa əhalisi kimi IV əsrin əvvəllərində Suriyadan keçmiş monofizit məzhəbli xristianlığı qəbul etmişlər. Udlərin istər keçmiş və istərsə də müasir məişətlərindən bəhs edərkən onların sırf etnik xüsusiyyət daşıyan bir cəhəti də xristian dininə mənsub olmaları ilə bağlıdır. Tarixi eramızdan əvvələ gedib çıxan və bütün dünyada ilk xristian kilsəsi, "xristian kilsələrinin anası" hesab olunan Kiş kilsəsi (Şəki rayonu, Kiş kəndi) məhz alban-udlərin adı ilə bağlıdır.

VII əsrdə Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğalı ilə əlaqədar olaraq ölkədə yeni din – İslam dini meydana gəldi. Lakin, yerli əhalinin bir hissəsi, o cümlədən udlərin dağlıq ərazilərdə məskunlaşan hissəsi İslam dinini qəbul etməyib, xristian dinini saxlamış oldular. Bundan istifadə edən erməni kilsəsi tədricən udlərin qriqoryanlaşdırılması prosesinə başladı və uzun əsrlər davam edən bu proses 1836-cı ildə faktiki olaraq hüquqi cəhətdən qanunlaşdırıldı. Çar Rusiyası (Sinodun təkidi ilə) tərəfindən Qarabağa köçürülən ermənilərin hiyləsinə uyan Rusiya çarı 1836-cı ildə fərman imzalayaraq Alban kilsəsini ləğv edir, Alban məbədləri, kilsəyə aid olan bütün avadanlıq və sənədlər erməni apostol kilsəsinə (Eçmiədzin katolikosluğuna) verilir. Bu şəraitdə udlər ya qriqoryanlığı qəbul edib erməni olmalı, yaxud dinsiz, kimsəsiz "dəvişlərə" çevrilməli idilər. Bu prosesin başa çatmasınadək Oğuzdakı xristian udlərin bir hissəsi öz məzhəblərini saxlamaq məqsədi ilə gürcü məzhəbli provoslavlığa daxil oldular və bu yolla olsa da onlar erməniləşməkdən qurtula bildilər. Udlərin digərləri 160 ildən çox öz tarixi keçmişlərini unutmayıb, doğma dillərini bilir, maddi və mənəvi mədəniyyətlərini, etnik mənlik şüurunu qoruyub saxlamış, dininə, tarixi vətəninə sadıq qalmış, erməniləşməmiş, əksinə 1836-cı ildə həyata keçirilən tarixi ədalətsizliyi həmişə aradan götürməyə çalışmışlar.

Udlərin özlərinə məxsus müqəddəs ocaqları olmasına baxmayaraq, onlar həm də müsəlmanlara məxsus pirlərə itaət edir, onlara qurban kəsirlər. Qurban əti bölüşdürülərkən payların sayı ancaq tək olardı. Udlərin tarixən iki dini bayramı olmuşdur. Onlardan biri "Komrad" digəri "Joğulun axsıbay" adlanmışdır.

1920-1922-ci illərdə udlərin bir hissəsi Vartaşəndən (indiki Oğuz) Gürcüstanın Kvareli rayonunun Oktomberi kəndinə köçüb burada məskunlaşmışlar. Lakin, Gürcüstan ərazisinə köçən udlər tədricən assimilyasiyaya uğramış, adları gürcüləşdirilmişdir. Buna görə də dünyanın etnik xəritəsində udi adlı etnos bu gün əsasən Azərbaycan ərazisində mövcuddur. Yeni tarixən olduğu kimi müasir dövrdə də udlərin vətəni Azərbaycan, onun tarixi Qəbələ və Uti mahalıdır. Bu gün Udi etnosuna mənsub olan insanların sayı dünyada 10.000-ə qədərdir ki, onların 6000-i Azərbaycan ərazisində, o cümlədən 4400-ü kompakt şəkildə Qəbələ rayonunun Nic kəndində yaşayır. Avropada yerləşən Albaniya ölkəsində də alban-udlərin yaşadığı Nic kəndi vardır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin diqqəti və qayğısı sayəsində 2003-cü ildə Şəkinin Kiş kəndində inşa edilən və Qafqazda, eləcə də bütün dünyada ən qədim məbədlərdən biri sayılan alban kilsəsi əsaslı şəkildə bərpa olunaraq istifadəyə verilmişdir. Cənab prezident İlham Əliyevin multikultural dəyərlərə verdiyi önəmin nümunəsi olaraq 2006-cı ilin may ayında Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsində Müqəddəs Yelisey qədim alban kilsəsinin yerində Çotari alban-udi kilsəsi əsaslı təmir və bərpa olunaraq istifadəyə verilmişdir.

Beləliklə, udlər Qafqazın ən qədim avtoxtonlarına (yerli xalqlarına) mənsubdurlar, onlar keçmişdə yalnız Qafqaz Albaniyasının (müasir Azərbaycan) ərazisində qeydə alınmışlar və Azərbaycan xalqının əcdadlarına mənsubdurlar. Ümummilli lider Heydər Əliyevin fikirləri ilə desək "biz Azərbaycan deyəndə onun sərvətini, onun gözəl təbiətini nəzərdə tutmaqla yanaşı respublikanın ən başlıca sərvətlərindən biri, bəlkə də ən başlıca sərvəti kimi qədimlərdən bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dinlərə etiqad edən adamları da qeyd

etməliyik.Dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə,bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri ümumdünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir”.

Bu bir danılmaz reallıqdır ki, bu gün Azərbaycan təkcə türk dilli azərbaycanlıların deyil,eləcə də burada sakin olan bütün qeyri-türk etnosların da vətəni tolerant və multikultural ölkədir.Azərbaycanda normal multikultural əhvalın olması - müxtəlif konfessiyaların, etnik birliklərin,millî azlıqların dostluq və mehribançılıq şəraitində yaşaması yenə də tarixin qədim dövrlərindən qidalanır.Cənab Prezidentin qeyd etdiyi kimi, “multikulturalizm ənənələri Azərbaycanda əsrlər boyu həmişə mövcud olub. Sadəcə, müxtəlif formada səslənib, lakin mahiyyəti dəyişməyib.Müasir dövrümüzdə multikulturalizm xalqımızın həyat tərzinə çevrilmişdir. Multikulturalizmin vətəndaş cəmiyyətində həyat tərzinə çevrilməsi onun inkişafının ən yüksək mərhələsidir”...

Qeyd olunanları nəzərə alaraq aşağıdakı qənaətə gəlmək olar:

1. Bu gün Azərbaycanın azsaylı etnosları içərisində özünəməxsus yeri olan udilər,xalqımızın bir hissəsini təşkil etməklə,onun bərabərhüquqlu övladları olduqlarını bilir,görür və bu amalla yaşayıb-yaradırlar.
2. Albanların əsas inancları olan xristianlıq erməni Qriqorian məzhəbindən fərqliliyi və qədimliyi xüsusi qeyd olunmalıdır.
3. Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, Albanlar xristianlığı ermənilərdən 3 əsr əvvəl qəbul ediblər və onların kilsələri ermənilərdən fərqlənir.

Təranə Tağıyeva,
baş müəllim
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
print_servis2017@mail.ru

Pedaqoji proses və inteqrasiya

Təhsil sistemində islahatların məqsədi ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın təhsil sistemi dünya təhsil sisteminin standartları ilə uyğunlaşsın.

Heydər Əliyev.

Azərbaycanın ümumi təhsil sistemində aparılan islahatlar yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. İnsanların yaşayış tərzini, tələb və ehtiyacları dəyişdikcə, təhsilin məzmununun dəyişməsi də labüd olur. XXI əsrin “Təhsil əsri” olması cəmiyyətin bütün sahələri ilə yanaşı təhsilə daha çox önəm verilməsini tələb edir. Müstəqil Azərbaycanın təhsil siyasətinə uyğun olaraq, onun dünya təhsil sistemində inteqrasiya olunması zəruri şərt kimi diqqət mərkəzindədir. Dünya təhsil sistemində inteqrasiya təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsini və keyfiyyətinin yüksəldilməsini tələb edir.Son zamanlar daha çox məntiqi düşünməyə, nəzəri biliklərin tətbiqinə, hadisə və proseslərin mahiyyətinin dərk edilməsinə yönələn biliklərə üstünlük verilir. Bu gün cəmiyyətə daha çox movzunu öyrənən yox, öyrəndiklərini müvafiq situasiyalarda tətbiq etməyi bacaran şagird formalaşdırmalıyıq. Bu da təbiidir. Çünki müasir dövrdə həm dünyada, həm də Respublikamızda əmək bazarına bütün sahələr üzrə yüksək təfəkkürə malik, qazanılmış bilikləri praktikada tətbiq etməyi bacaran mütəxəssislər lazımdır.

Bir neçə yüz illərdir ki, məktəbdə ayrı-ayrı fənlərin tədris olunmasına baxmayaraq, qanunauyğun olaraq belə bir sual meydana çıxır:şagirdlər tərəfindən cəmiyyət, təbiət, insan nə cür qavranılır? Onların şüurunda dünyanın elmi mənzərəsi tam formalaşdırmı? Buna nail olmaq üçün hansı pedaqoji üsullardan istifadə etmək lazımdır? Son vaxtlar məktəb təlimində inteqrasiyadan, fənlərarası əlaqədən tez-tez danışılır. Yeni fənn kurikulumlarında inteqrativlik əsas prinsip kimi nəzərdə tutulmuşdur. Müasir təhsil sistemində inteqrasiya vacibdir. Əvvəla, ona görə ki, təhsildə ənənəvi fənlərin “monoloji” təlim sistemi bütünlüklə öz praktiki səmərəsini itirir. İkincisi, məktəbdə ayrı-ayrı fənlərin tədrisi sanki öz üstünlüyünü

sübut etməyə çalışır. Hər fənn müəyyən sahə üzrə bilik verir. Bu şəraitdə, əlbəttə ki, şagirdlər tərəfindən dünyanın bütöv, tam halda qavranılmasından söhbət gedə bilməz. Elə təsəvvür yaranır ki, hadisələr bir-birindən təcrid olunmuş, öz-özünə mövcuddur. Bu isə tefəkkürdə yanlışlıq əmələ gətirir və hadisələrə olan münasibət təhrif olunur. Şagirdlər yeni öyrənilən materialı əvvəlcə keçirilənlərlə əlaqələndirə bilmir, başqa fənləri öyrənərkən bu məlumatlardan istifadə edə bilmirlər.

Təlim proqramlarının məzmununun inteqrasiyası, fənlərarası əlaqələrin müəyyən edilməsi müxtəlif fənlərdən olan mövzuları əlaqəli şəkildə yüksək səmərə ilə öyrənməyə, çoxsaylı tədris fənlərini bir-biri ilə əlaqələndirməyə və beləliklə, təlimin məzmununun tamlığını və məktəblilərin təsəvvüründə dünyanın vahid mənzərəsinin inkişafını təmin etməyə imkan verir. Fənlərarası əlaqə yolu ilə konkret anlayışların müxtəlif fənlərdə hansı forma və məzmununda əks olunması müəyyənləşdirilir. Fənlərarası əlaqənin düzgün həyata keçirilməsi təlim materialının daha aktiv, dəqiq mənimsənilməsinə səbəb olur, təlimdə formalizmi aradan qaldırır, bilikləri bir fəndən digərinə keçirməyə və onlardan yeni təlim şəraitində istifadə etməyə şərait yaradır. Şagirdlərdə müqayisələr aparmaqla ümumiləşdirmə bacarıqlarının formalaşdırılmasına, tədqiqatçılıq qabiliyyətinin gücləndirilməsinə yönəldilir.

İnteqrasiya termini differensiasya elementlərini özündə əks etdirən müxtəlif elm sahələrinin yaxınlaşması və əlaqəsi deməkdir. İnteqrasiya-müəyyən təhsil sistemi çərçivəsində şagirdlərin tefəkküründə dünyanın bütöv və bölünməz obrazını formalaşdırmaq, onları inkişafa və özünüinkişafa istiqamətləndirmək məqsədilə təlimin bütün komponentləri arasında struktur əlaqələri qurmaq və onları sistemləşdirməkdir. İnteqrativlik, ilk növbədə inteqrativ məzmunun məntiqi davamıdır. İnteqrasiya vaxtdan səmərəli istifadə etməklə şagirdlərin təlim yükünün azalmasına, inteqrativ bilik və bacarıqların formalaşmasına şərait yaradır. Bundan əlavə, inteqrasiya bilik və bacarıqların qazanılmasında öyrənmənin intensivliyini, səmərəliliyini artırır və təlimə marağın yüksəlməsinə kömək edir.

Müasir dünyada sürətlə gedən sosial, mədəni və texnoloji dəyişikliklər global düşünmə tərzinin əhəmiyyətini xeyli artırır. Təlimin məzmunu şagirdi öyrəndiklərinin həyatla necə əlaqəli olmasının dərk edilməsinə yönəltməlidir.

Belə olan halda təlim prosesində şagirdlərə ayrı-ayrı fənlər üzrə verilən bilik və bacarıqların passiv istehlakçısı deyil, əksinə ətraf aləmin dərk edilməsinə yaradıcı tefəkkürlə münasibət bəsləyən subyektlər kimi yanaşılmasına gətirib çıxarır. Bu isə o zaman mümkündür ki, təhsil pillələrində öyrənilən fənlər və onların əhatə etdiyi mövzular ayrı-ayrı deyil, əlaqəli – inteqrativ şəkildə tədris olunsun. İnteqrativ təlim şagirdlərin biliklərinin dərinləşdirilməsinə və sistemləşdirilməsinə, yeni assosiativ əlaqələrin yaradılmasına, onların həyati bacarıqlarının inkişafına geniş imkanlar açır, peşə hazırlığına, istənilən peşəni mənimsəmələrinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bunlarla yanaşı, fənn üzrə inteqrasiya şagirdlərin məntiqi tefəkkürünün formalaşmasında, mülahizə yürütmə, məntiqi əsaslandırma, idarəetmə bacarıqlarının aşılmasında, tədrisin səmərəliliyinin yüksəldilməsində, təlim keyfiyyətinin inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır.

İnteqrasiya tərbiyə prosesində heç də təlim prosesindən az əhəmiyyət kəsb etmir. Tərbiyədə kompleks yanaşma ideyası, insanı mənəvi cəhətdən saf, hərtərəfli inkişaf etmiş əsl vətəndaş kimi formalaşdırmaq, tərbiyə anlayışına daxil olan bütün komponentlərin vəhdətdə götürülməsini – inteqrasiyasını tələb edir. Belə ki, tərbiyə, hər şeydən əvvəl mövcud cəmiyyətin tələblərinə cavab verən, ona uyğunlaşa bilən, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşdırılması prosesidir. Yəni, yüksək mənəvi keyfiyyətə malik, vətənpərvər, humanist, ideyaca mətin, estetik cəhətdən həssas, milli və bəşəri dəyərləri özündə birləşdirən sağlam, əxlaqı kamil insan formalaşdırmaqdır. Cəmiyyətin tələbləri çoxcəhətli olduğundan tərbiyənin də müxtəlif tərəfləri, yəni növləri vardır. Məsələn, estetik tərbiyə, ekoloji tərbiyə, fiziki tərbiyə və s. Əslində, vahid bir tam halında olan tərbiyə prosesini növlərə bölmək və onları bir-birindən təcrid olunmuş halda yox, əlaqəli şəkildə həyata

keçirmək lazımdır. Pedaqoji prosesin özündə də təhsil, psixologiya, sosiologiya və metodologiya üzvi surətdə əlaqəlidir.

Azərbaycanda yaddaş məktəbindən təfəkkür məktəbinə keçilməsi, intellektual bir sistemin yaradılması, zəruri resurs bazasının, ən başlıcası, dərslik və dərs vəsaitlərinin yeniləşdirilməsini tələb edir. Müasir dərsliklər şagirdin inkişafını təmin edən təlim mühitinin mühüm bir komponenti kimi inteqrasiyaedici funksiya daşmalıdır. Eyni zamanda şagirdin müxtəlif kanallardan aldığı informasiyanı sistemə salmalı, təlimə xidmət edən bütün vasitələri (dərs vəsaitləri, elmi-kütləvi ədəbiyyat, əyani vəsaitlər, didaktik materiallar, audio-videomateriallar, internet resursları və s.) əlaqələndirməli, şagirdin bunlarla işini koordinasiya etməli, istiqamətverici rol oynamalıdır. Dərsliklərdə nəzəri materiallarla praktik məsələlərin balanslaşdırılması, şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması baxımından nizamlanır. Dərsliklərin məzmununa şagirdlərin idrakını, hissi və psixomotor bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün daxil edilən təlim materialları şagird şəxsiyyətində dəyərlərə, keyfiyyətlərə çevrilmək üçün inteqrasiya məkanında əlaqələndirilir.

Hazırda aparılan islahatyönümlü işlərə və onların sürətinə gələcəyin prizmasında daha yüksək tələblər qoyulur. "Azərbaycan-2020. Gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyasında qeyd olunur ki, Azərbaycan təhsilinin dünya və Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası güclənəcəkdir. Bu fikir ulu öndər H.Əliyevin 90-cı illərin sonunda Azərbaycan təhsilinin dünya təhsilinə inteqrasiya olunması barədə söylədiyi fikirlərin davamı kimi səslənməklə, müasir dövrdə təhsil sahəsində vəzifələri müəyyənləşdirir.

İradə Arıxova,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı
a-radə@mail.ru

Ana dilinin tədrisi metodikasının aktual problemləri

Ana dili hər bir millətin, hər bir xalqın mənəvi sərvəti, mənəviyyatının göstəricisidir. Bu barədə hələ keçən əsrimizdə Cəlil Məmmədquluzadə yazmışdır: "Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir" Demək, hər bir millətin varlığını göstərən başlıca varlıq onun dilidir. Bir millətin varını-dövlətini əlindən alıb onu talan etsələr də, o millət olaraq yaşayacaqdır. Ancaq onun dilini əlindən alsalar o, millət olaraq məhv olacaqdır. Belə olan təqdirdə bəs biz dilimizi necə qorumalı, onu necə öyrənməli və öyrətməliyik? Məhz elə buna görə də ana dili ilə bağlı problemlərdən biri də Ana dili və təhsil problemidir.

Ana dili qüdrətli tərbiyə vasitəsidir. Şagirdlər onun vasitəsilə milli-mənəvi dəyərlərimizi, sərvətlərimizi öyrənir, əxlaqi dəyərlərə və yüksək insani keyfiyyətlərə yiyələnirlər. Ümumtəhsil məktəblərində Ana dili təliminin məqsədi ümumi nitq və dil bacarıqlarını formalaşdırmaqla şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrini təmin etməkdən ibarətdir.

Bildiyimiz kimi XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təhsil sistemində əsaslı dəyişikliklər baş verdi. Ana dilinin öyrədilməsi problemi də ən öndə olan məsələlərdən biri idi. Ölkəmizdə bir sıra təhsil islahatları aparıldı. Respublikamızda bu təhsil islahatları ibtidai siniflərdən başladı. Bunun üçün də 2008-ci ildən ibtidai siniflər və onlar üçün kadr hazırlayan ali məktəblərə fənn kurikulumları tətbiq edildi. Dünya ölkələrində ana dilinin öyrədilməsi milli təfəkkürün formalaşmasında mühüm vasitədir. Milli kurikulumlar bir qayda olaraq ana dili ilə başlanır.

İbtidai sinif şagirdlərində sözə həssas münasibət hissləri tərbiyə etmək onların həm nitq və təfəkkürünün, həm də intellektual qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Azərbaycanda

müstəqillik illərindən sonra təhsil sahəsində aparılan islahatlardan sonra bir çox ziyalılarımızı düşündürən məsələlər oldu. Güclü iqtisadiyyatı olan Respublikamızın Avropaya inteqrasiya etdiyi bir vaxtda müəllim köhnə tərzdə işləyə bilərmi? Müəllim şagird üçün yeganə bilik mənbəyi ola bilərmi? Müasir şagird müəllimin texniki olaraq dediklərini təqlidmi etməlidir, yoxsa onun üçün zəruri olan praktik əhəmiyyətli ən mühüm bacarıqlara yiyələnmişdir? Məhz elə bu suallar bizi təhsil haqqında yenidən düşünməyə və yeni bir sisteme keçməyin zəruriliyini yaratdı.

Bu gün biz Ana dilinin tədrisinin düşünmə, öyrənmə və danışma vasitəsi olmasını dərk etdik.

Bu məqsədlə də kurikulum yönümlü dərslərin səmərəli təşkili yolları əsas məsələ kimi qarşıya qoyuldu. Kurikulum yönümlü dərslərin uğurlu olması onun planlaşdırılmasından daha çox asılıdır. Müəllim dərslərin planını tutarkən qarşıya məqsəd qoymalıdır. Nə öyrədilməlidir? Bu zaman dərslərin hansı şəraitdə keçiriləcəyi də ən vacib amillərdən biridir. Mövzular tədris olunarkən ümumbəşəri və vətəndaş dəyərləri nəzərə alınmalıdır. Tədris prosesində həm şagird, həm də müəllimi düşündürən bir sual olmalıdır: "Məqsədimə çatdım?" Müəllim: şagirdə standart uyğun bilik verdimmi? Və yaxud şagird: "Kifayət qədər bilik aldım?" və s. Bu sualların cavabına müəllim də, şagird də nə dərəcədə nail olmuşsa qiymətləndirmədə cavab alacaqlar.

Müasir dərslərin anlayışının əsas mahiyyətini öyrənmənin "müstəqil şagird" olmasıdır. Yeni o düşüncələrində, mülahizələrində müəllimin köməyi olmadan müstəqil düşünən, yadda saxlamaq və tətbiq etmək bacarığına malik olan bir şəxsiyyətdir. Belə şagirdlərin yetişməsində, onların intellektlərinin inkişaf edilməsində mühitin və müəllimin rolu əvəz olunmazdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, cəmiyyət üçün müstəqil inkişaf edən, yaradıcı şəxsiyyət yetişdirmək üçün müəllim şagirdin yaradıcı və müstəqil düşünmə qabiliyyətini, onların fəallıq və marağını, müstəqil olaraq şagirdlərin biliklərə yiyələnmə bacarığını müəyyən etməyi bacarmalı və onların bu təşəbbüskarlığını alqışlamalıdır.

Müəllim yeni qiymətləndirmə sistemindən istifadə edərək şagird nailiyyətlərini, irəliləyişlərini izləməli, onlar təlim nəticələrinə əsasən qərarlar qəbul etməli və bu nəticələr barədə valideynlərə informasiya verməlidir. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, şagirdlərin ana dilinin tədrisi zamanı mükəmməl bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmələrini təmin etməkdə vahid məktəb nəzarətinin rolu əvəzolunmazdır. Bu gün ana dilinin tədrisi metodikasının qarşısında duran bu aktual problemlərin həlli fənninin tədrisini daha da təkmilləşdirməyin ən zəruri məsələlərdən biridir.

**Yaqut Rzayeva,
dosent**

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
yaqut_rzayeva@mail.ru**

Ümumdünya kompyuter şəbəkəsinin müasir gənclərin sosiallaşmasına təsiri

Cəmiyyət çox mürəkkəb bir sistem olub, burada bütün elementlər sıx qarşılıqlı əlaqədədir, hər birinin fəaliyyətindən bütövlükdə cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin səmərəliliyi asılıdır.

Orqanizmdə ölənlər hüceyrələrin əvəzinə yeniləri yaranır. Cəmiyyətdə də elədir: Hər saniyə yeni insanlar doğulur ki, onlar heç nəyi -valideynlərinin yaşadığı nə qayda, nə norma, nə də qanunları bilirlər. Onlara hər şeyi öyrətmək lazımdır ki, cəmiyyətin müstəqil üzvünə, onun fəal iştirakçısına çevrilib, yeni nəslə öyrətmək qabiliyyətinə malik olsunlar.

Beləliklə, sosiallaşma – sosial qarşılıqlı təsir olub, onun gedişində insanlar cəmiyyətdə xoşbəxt həyat üçün bilik, dünyagörüşü, prinsiplər, davranış qaydalarını

mənimsəyirlər. Sosiallaşmaya görə adi bioloji orqanizm şəxsiyyətə -həqiqi sosial varlığa çevrilə bilər. Sosiallaşma baş vermədən nəsildən-nəslə mədəniyyətin dirçəlişi mümkün deyildir. İnsan varlıqları bir çox minilliklər ərzində varisləri olduğu çox saylı nəsillər tərəfindən yaradılan (1) sosial işdən tam asılı olurlar.

Sosiallaşma prosesi müəyyən fazaları, başqa sözlə həyat fəaliyyətinin mühüm mərhələlərini keçir:

1. uşaqlıq və gənclik (1 yaşdan 18-dək) fəal əmək dövrünə hazırlıq;
2. yetkinlik (18-60 yaş) – fəal əmək dövrü;
3. qocalıq (60 və yuxarı) fəal əmək dövründən tərklənmə (4).

Bu gün internet prinsipinə yeni sosial instituttur. O, digər institutlara xas olan bir çox vəzifələri reallaşdırır. İnternet insanlar arasında sürəti, həcmi, keyfiyyəti baxımından əvvəllər mövcud olmuş ünsiyyət üsullarını üstəliyərk, insanlar arasında birbaşa ünsiyyəti təmin edir. İnternet, həmçinin informasiyanın bölüşdürülməsi funksiyasını həyata keçirməklə solumun üzvlərini fiziki, bioloji və digər təhlükələrdən qorumaq, digər sosial institutların (ordu, səhiyyə) operativ reaksiyalarını təmin etməyə imkan verir. Həmçinin, internet ənənəvi sosial institutlarla qarşılıqlı təsirdə olmaqla, həm də onları sıxışdırır. O öz üzərinə biliyin yayılmasının bir çox funksiyalarını götürməklə, sosiallaşmaya, insanın özünün varlığının mahiyyətini dərk etməyə güclü təsir göstərir.

İnternet elə sosial mühit yaradır ki, burada fərd şəxsiyyətə çevrilir. Həmçinin həmin şəxsiyyət resosiallaşma yolu keçməklə öz dəyərlər sistemini dəyişə bilər. Gənc insanları virtual reallıqda daha çox vaxt sərf etməyə görsən nə vadar edir? İnternet insanı öz varlığının real vəziyyətindən “qoparıb aparır”. Lakin o, bir çox yeniyetmələrdə psixi pozuntulara səbəb olmaqla, internetdən asılılıq sindromu da yaradır.

Müasir cəmiyyətin mədəni normaları, sosial rolları haqqında ümumi təsəvvürləri insan uşaqlıqda mənimsəyir və gəncliyi dövründə möhkəmlədir. Bu dövr təxminən 17-18 yaşadək davam edir. Ümumdünya kompyuter şəbəkəsinin sosiallaşma prosesində iştirakı bu fikri dəyişir: normaların, anlayışların, mədəni və əxlaqi prinsiplərin, qanun və təsəvvürlərin təhrif olunması təhlükəsi yaranır. Axı uşaqlar, yeniyetmələr daha çox informasiyaları olduğu kimi, tənqidsiz qəbul edirlər. Əgər bir çox yeniyetmələrdə internetə meyillik varsa, bu zaman onun neqativ təsiri güclənir.

Bu gün internet, özünün gənclərə təsiri baxımından çox az işlənsə də, onun təsiri danılmazdır. İnternet- yeni texniki vasitələrin köməyi ilə günü-gündən inkişaf edir, ucuzlaşır, öz əhatəsinə yeni-yeni insanları cəlb edir. Müxtəlif saytlar, sosial şəbəkə vasitəsilə yeniyetmə və gənclərə təsiri imkanları yaranır və onların əfsuslar olsun ki, həmişə müsbət təsiri olmur.

Nuridə Quliyeva,
müəllim
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax
filialı
ishamilov@bsu.edu.az

Uşaqların mənəvi tərbiyəsində ailə-məktəb birliyi

Müstəqillik və suverenlik əldə etmiş respublikamızın önəmli inkişafı ilk növbədə böyüən nəslin təlim-tərbiyəsi işinin məqsədyönlü təşkilindən asılıdır. Ailə dövlətin təməli olduğu kimi insanlığın bəşəriyyətin də davamı üçün çox önəmli bir ünsürdür. Onun necə olması, təməlinin nə üzərində qurulması, övladlarının tərbiyəsi, mənsub olduğu millətin və dövlətin gələcəyinin əsas şərtlərindəndir.

Uşağın tərbiyəsində 3 amil var; ailə, məktəb və ətraf mühit. Müasir dövrün ən əsas tələblərindən biri bütövlükdə insana və onun keyfiyyətlərinə; intellektinə, müstəqilliyinə, təşəbbüskarlığına, məsuliyyətinə, bacarığına yeni tələblə, yeni nəzərlə yanaşmaqdır. Məlumdur ki, bütün bu keyfiyyətlər ailə tərbiyəsində əsasını tapır. Məktəb isə onun davam etdirilməsi funksiyasını daşıyır. Hazırda məktəblilər arasında aparılan tərbiyə işləri böyük əhəmiyyət daşıyır. Ayrı-ayrı mənəvi keyfiyyətlərin yaradılması, formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi vəzifəsini mənəvi tərbiyə üzrə məqsədyönlü, sistemli ardıcıl və fasiləsiz fəaliyyət yerinə yetirir. Fəal həyat mövqeyi qazanmaq, vətənpərvər, cəsur və mərd, mübariz olmaq mənəvi inkişafın yüksək səviyyəsini göstərir. Həmişə olduğu kimi, bu gün də mənəvi tərbiyə üzrə aparılan işlər böyük əhəmiyyət daşıyır. Məsələnin mahiyyətini geniş araşdıranda görürük ki, natamam ailələrdən olan uşaqlar xasiyyətlərinə, davranışına görə yaşlılarından fərqlənirlər. Başqa uşaqlara deyilən sözü, verilən tapşırığı onlar eyni cür qəbul etmirlər. Bu, əlbəttə onların ailə problemlərindən ailənin natamamlığından, iqtisadi çətinliklərdən, mənəvi yükəndən yaranan vəziyyətdir. Çünki, bu uşaqlar başqa uşaqlar kimi tam qayğı ilə əhatə olunmurlar. Nəticədə onların davranışında, rəftarında münasibətlərində, təhsilə maraqlarında fərqli xüsusiyyətlər yaranır. Başqa insanlara; qonşulara, müəllimlərinə, yaşlılarına münasibəti dəyişir, hamıdan gen gəzməyə, tənhalığa qapanırlar. Ona görə də belə ailədən olan valideynlər övladlarının yaşadığı çətinlikləri əsas gətirərək ona diqqət və qayğı ilə yanaşılmasını istəyirlər. Bu problemi məqsədyönlü qaydada həll etmək üçün əsas yük müəllimin üzərinə düşür.

Nəzərə almaq lazımdır ki, uşağı hansısa hərəkətə sövq etmək, təhrik etmək, onu tərbiyələndirmək deyildir. Bunun üçün uşaq valideyin və müəllim tərəfindən müstəqil şəxsiyyət kimi qəbul edilməli, ona öz şəxsiyyətini inkişaf etdirmək üçün ailədə və məktəbdə əlverişli sosial şərait yaradılmalıdır. Belə çətin pedaqoji işi ənənəvi vasitələrlə deyil, yalnız şəxsiyyətin, həm də problemləri olan şəxsiyyətin təhsildə uğurlar əldə etməsi üçün müasir metodlar tətbiq edərək həyata keçirmək olar. Valideyn himayəsindən, qayğısından məhrum olan şagirdlərin psixologiyasını dərk etmək, onlara müsbət təsir göstərmək mühüm olduğu qədər də çətin işdir. Onlardakı ruh düşünlüyünü aradan qaldırmaqla həyat eşqini gücləndirmək oxumaq arzusunu yüksəltmək, hansısa bir sənətə yiyələnmək həvəsi oyatmaq və bunun üçün mümkün olan pedaqoji-psixoloji vasitələrdən istifadə etmək lazımdır. Təsədüf deyildir ki, bir millətin davamı və əbədiyyəti yaxşı yetişdirilmiş nəsillərlə mümkündür. Milli varlığı və milli ruhu olan nəsillərlə ... Əgər millətlər gələcəyini əmanət etməyə layiq mükəmməl bir nəsil yetişdirməmişsə onların istiqbalı qaranlıqdır. Şübhəsiz ki, bu işdə əsas vəzifə ata-anaların üzərinə düşür. Son illər valideynlərin pedaqoji mədəniyyəti məsələlərini öyrənmək məqsədi ilə müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Alimlər müəyyən etmişlər ki, ata-anaların bir çoxunun ailə tərbiyəsi haqqında bilikləri çoxunun, hətta bəzən səthi xarakter daşıyır. Belə valideynlər ailə məsələlərinin ən sadə problemləri belə yoluna qoymaqla çətinlik çəkirlər, buna görə də uşaqla "ağılı necə kəirsə elə də rəftar edir". Bu zaman o, öz "tərbiyə üsullarının" nəticələrini əslində görmür, özünün atalıq və analıq borcunu pedaqoji baxımdan düzgün qiymətləndirə bilmir.

Nəticə etibarilə uşaqların formalaşmasında ailənin rolunun son dərəcə misilsiz olması təsdiqlənir. Çünki ailədə uşaq sosial münasibətlərə qoşulur, onların vasitəsilə insan, dünya, mənəvi sərvətlər haqqında anlayışlara yiyələnir, başqa adamları başa düşməyi, yaşlılara, qadın və kişilərə, kiçik uşaqlara hörmət və kömək etməyi, öz nöqsanları görməyi öyrənər. Valideynlərin əməyə münasibəti, öz biliyini, istedadını vətənimizin çiçəklənməsinə həsr edilməsi, düzgünlüyü və prinsipallığı, səmimiliyi, təvazökarlığı uşaq və yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərir. Pedaqoji tədqiqatlar göstərir ki, valideynlər heç də hamısı bu imkanlardan eyni dərəcədə istifadə edə bilmirlər. Lakin bir cəhət şübhəsiz ki, valideynlərlə uşaqlar arasındakı münasibətlər nə qədər əlverişli olsa, onların uşaq və yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri bir o qədər möhkəm və səmərəli olar.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda estetik tərbiyə nəzəriyyəsinin inkışafında Ü.Hacıbəyovun və F.Köçərlinin rolu

XX yüzilliyin əvvəllərində demokratik fikirli Azərbaycan ziyalılarını düşündürən və məşğul edən problemlər sırasında estetik tərbiyə uğrunda mübarizə də yer alırdı. Milli məfkurəli tərbiyəçi ziyalı və ideoloqlarımız həm estetik tərbiyə ilə bağlı qiymətli, gərəkli nəzəri mülahizələr söyləyir, onun əhəmiyyətini xalqa, xalqın övladlarına başa salmağa səy göstərir, həm də onun əməli icrası yolunda mümkün praktiki işlər həyata keçirməyə çalışırdılar. Vətən övladının tərbiyəsinə geniş, hərtərəfli prizmadan baxan maarif fədailərimiz yaxşı dərk edirdilər ki, vətənin və xalqın gələcək xoşbəxtliyi əhatəli erudisiyaya, yüksək bilik, bacarıq, düşüncə və zövqə malik vətəndaşlardan asılıdır. Tərbiyənin başqa istiqamətləri ilə yanaşı estetik tərbiyəyə də diqqət yetirmək lazımdır. Yəni gözəlliyi duyan, yüksək zövqə, dərin fantaziyaya, zərif hisslərə, nəcib duyğulara malik vətəndaşlar yetişdirmək gərəkdir. Əgər vətəndaş bir şəxsiyyət kimi ətraf aləmin gözəlliyini kifayət qədər duyub qiymətləndirməyi bacarsa, onun düşüncə və əməlləri də gözəl olacaqdır. Gözəl şeyləri ancaq gözəlliyi duyub dəyərləndirməyi bacaran şəxslər yarada bilər.

Azərbaycan musiqi sənətinin inkışafında misilsiz xidmətləri olan Ü.Hacıbəyov səhnə əsərlərinin, xüsusilə də musiqili səhnə əsərlərinin tərbiyəvi əhəmiyyəti barədə dəyərli fikirlər söyləmişdir. O, həmin fikirlərini “Səhnənin tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqında” (“Kaspi” qəzetinə əlavə kimi buraxılan “Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsinin Xəbərləri”, 1917, 28 oktyabr), “Opera və dramın tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqında” (“Kaspi”, 1917, №256, 260) və s. məqalələrində şərh etmişdir. Üzeyir bəy gənc publisist Ə. Məmmədovun musiqi əsərləri ilə əlaqədar mülahizələrini təhlil edir, onun yanlış və doğru fikirlərinə münasibət bildirir, eyni zamanda bu tipli əsərlərin tərbiyəvi əhəmiyyəti üzərində dayanır.

Müəllifin qənaətinə görə istər musiqili, istərsə də musiqisiz səhnə əsərlərinin hər birinin tərbiyədə özünəməxsus yeri vardır. Ona görə də kütlənin əqli, mənəvi və estetik tərbiyəsində bunların hər ikisindən yararlanmaq gərəkliyədir. Onun fikrincə səhnə əsərləri insanların əqlinə, emosiyalarına daha tez təsir göstərir, onlarda müsbət duyğu və baxışlar oyadır. Üzeyir bəy istər opera, operetta kimi musiqili, istərsə də, dram, faciə, komediya kimi musiqisiz səhnə əsərlərinə bir bütöv halında yüksək qiymət verir, onları mühüm bir tərbiyə faktoru kimi ön plana çəkir. Ümumiyyətlə, mən heç də tək-cə musiqili səhnə əsərlərinin tərəfdarı deyiləm. İctimaiyyətin tərbiyəsi üçün faciə də, dram da, komediya da, opera da, operetta da lazımdır. Operetta haqqında belə fikir yayılmışdır ki, guya bu, şit və bayağı formadır. Doğrudur, bizdə bayağı və məzmunuz operettalar çoxdur, lakin duzsuz və mənasız dramlar, faciələr, komediyalar da az deyil”. (101, 168)

Musiqili səhnə əsərlərinin ciddi tərbiyəvi gücə malik olduğunu yaxşı dərk etdiyinə görə Üzeyir bəy bir sıra dəyərli, dünya musiqi sənətinin klassik nümunələrinə çevrilən musiqili əsərlər yazmışdır.

Milli intibah dövrü Azərbaycan ictimai-mədəni və pedaqoji gerçəkliyində estetik tərbiyə məsələsində qarşıya çıxan vacib məsələlərdən biri də “yaxşı və pis əsərlər” problemi idi. Belə ki, Azərbaycan maarifpərvərləri yaxşı əsərin tərbiyədə müsbət rol oynadığını dərk etdikləri kimi pis əsərin də mənfi mahiyyət daşıdığını aydın başa düşürdülər. Elə buna görə də oxuculara mənalı, məzmunlu, həm forma, həm də məzmunca layiqli əsərlər təqdim etməyi günün aktual məsələlərindən hesab edirdilər. Bu səbəbdən onlar yaranan keyfiyyətsiz bədii əsərlərə mənfi reaksiya verir, belə sənət nümunələrini tənqid edirdilər.

Ü.Hacıbəyov “Aləm şair oldu” (“Tərəqqi”, 1908, 6 iyul) məqaləsində redaksiyaya göndərilən bir şeirdən danışır. İran həyatından danışan bu şeirdə müəllifi maraqlandıran

yalnız misralarda bir-birinə həmqaflıya olan sözlər tapmaqdır. Şeirin səviyyəsi, məna-məzmun dolğunluğu, estetik və əxlaqi cəhətdən oxucuya necə təsir etməsi isə şairi qətiyyəni maraqlandırmır. Elə buna görə də Üzeyir bəy şeir mütəllifini məsxərəyə qoyurdu.

F.Köçərli də "Ədəbiyyatımıza dair məktub" ("Şərqi-rus", 1904, 18 dekabr) məqaləsində ədəbiyyat və tərbiyə məsələsini qoyur. O, ədəbi əsərlərin tərbiyədə böyük rol oynadığına diqqətli cəlb edir. Bu mənada indiki qələm sahiblərinin də uğurlu əsərlər yazdığını qeyd edir. Lakin onu da vurğulayır ki, indi yaxşı əsərlərlə yanaşı çoxlu sayda faydasız bədii nümunələr də meydana çıxır. Belə əsərlər zövq əhlinə heç bir gərəqli hiss tələqin etmir. Bu məziyyəti şeirlərdə daha çox özünü göstərir. Mütəllif qeyd edir ki, təb və istedad sahibi olmaq hələ gözəl şeir yazmağa dəlalət etmir. Əsas məsələ bu təb və istedad necə istifadə etmək, onu hansı səmtə yönəltmək bacarığındadır. Firidun bəy öz fikirlərini belə şərh edir: "İndiki şairlərimizə gəldikdə onların təbi-şeyrləri barəsində bir sözüümüz yoxdur; təbləri mövzun, fikirləri gözəl, niyyətləri məqbul və müstəhsən olmağına şübhəmiz yoxdur. Bunların hamısı var. Ancaq şeirə ləfəfət və məlahət verən hissiyyəti-həqiqi və zövqi-təbii yoxdur və buna səbəb də anladığımız görə odur ki, bu ərbabi bələğətlərimiz bir şeyin yaxasını tutub yüz cürə əlfaz və ibarə və istiarələr ilə onu tərif və tövsif etməyə sərfi-hümmət qılırlar". Göründüyü kimi, Firidun bəy poeziyada təkrarçılığın, uzunçuluğun, mətləbi min dəfə deyilmiş ifadələrlə oxucuya çatdırmağın oxucunu yorduğunu, ona zövq bağışlamadığını, onun mənəvi və estetik tərbiyəsinə heç bir səmərə vermədiyini xatırladır. Mütəllif belə bir həyatı misal çəkərək göstərir ki, elmin fəziləti, mənfəəti barədə çoxlu şeirlər yazılır. Onlar quru nəsihət və sözcüklükdən ibarət olduğundan oxucularda heç bir maraq oyatmır. Bu mənada mütəllif bizim qələm sahiblərinə Avropa sənətkarlarının təcrübəsindən bəhrələnməyi zəruri sayır. O, sənətkarlara tövsiyə edir ki: "Gözəl nəsihətlər, hikmətamiz hekayələr, vətənə məhəbbət, millətə xidmət, təvərixdən şayani-diqqət əhval və rəvayətlər, dostluqda sədaqət, əhdə vəfa etmək və bunlar misilli min cürə uca fikirlər və müqəddəs hisslər şairin silsiləyi-təbinə hərəkət versə, daha ziyadə mərgub olmazdımı?" .

"Köçərilərin övza və əhvalı" ("Tərəqqi", 1909, 1, 8, 14 sentyabr) məqaləsində F.Köçərli xalq həyat və məişətində tərbiyə ilə bağıli maraqlı bir məsələyə toxunur. F.Köçərli yalnız estetik tərbiyə ilə bağıli nəzəri mütəhlizələr söyləməklə kifayətlənməmişdir. O, böyüməkdə olan nəslin bu istiqamətdə uğurlu tərbiyəsi naminə əməli işlər də görmüşdür. Bu mənada onun 1912-ci ildə nəşr etdirdiyi "Balalara həqiqiyə" kitabı xüsusilə diqqətli cəlb edir. "Balalara həqiqiyə" kitabına daxil edilmiş nümunələrin çoxunu folklor nümunələri təşkil edir. Topluya yazılı ədəbiyyatdan da bir neçə örnək daxil edilmişdir. Kitab daha çox kiçik və orta yaşlı uşaqların mütəhləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Firidun bəy tərtib zamanı səriştəli bir pədaoq kimi hərəkət etmişir. Materiallar seçilərkən uşaqların zövq və maraq dünyası məharətlə nəzərə alınmışdır. Həqiqətən də, buradakı rəngarəng nümunələrin hər biri kiçik oxucuların estetik tərbiyəsinə yardım edən dəyərlı əsərlərdir.

Tərtibat zamanı Firidun bəy "formadan məzmunə doğru" prinsipini əsas götürmüşdür. Daha doğrusu, materialların ilk növbədə formaca uşaqların xoşuna gəlməsini, "könlünü şad etmə"sini nəzərə almışdır. Sonra isə nümunələrin məzmun cəhətdən faydalı olmasına çalışmışdır. Beləliklə, tərtibçi burada kiçik oxucuların həm estetik, həm də mənəvi və əqli tərbiyə amillərini vəhdətdə götürmüşdür. Doğrudan da, "Balalara həqiqiyə" oxucuların "ürəyinin açılmağına" xidmət edən, onların estetik və mənəvi dünyasına qida verən dolğun bir topludur.

"Balalara hədiyyə"yə xalq ədəbiyyatının xeyli sayda milli inciləri – atalar sözləri, məsəllər, tapmacalar, sayaçı sözləri, düzgünlər, sanamalar, qoşmalar, hekayətlər, nağıllar, laylalar və s. daxil edilmişdir. Bunlar sadə, aydın məzmunə, tərbiyəvi ruha, şirin dilə malikdir.

Azərbaycan maarifpərvərlərinin XX əsrin əvvəllərində estetik tərbiyə uğrunda apardıqları mübarizə ümumi və milli tərbiyə işinin tərkib hissəsi kimi səmərəli nəticələrə gətirib çıxardı.

Ailədə kiçik yaşlı uşaqların əxlaq tərbiyəsinin təşkili

Əxlaq bu ya digər tarixi dövrdə əmələ gələn və insanların ictimai və şəxsi həyatında onların qarşılıqlı münasibətlərini nizama salan normaların məcmusudur.

Əxlaq tərbiyəsi sistemi üsullar çoxluğunu tələb edir. Əxlaq tərbiyəsi prosesində həm məqsədi əxlaqi münasibətlər təcrübəsinin formalaşdırılması olan uşaqların həyat və fəaliyyətinin təşkili üsulları, həm əxlaq nəzəriyyəsinin daxil edilməsinə, əxlaqi davranış təcrübəsinin ümumiləşdirilməsinə yönəldilmiş üsullar, həm də kiçik yaşlı uşaqların davranışını stimullaşdıran və ya məhdudlaşdıran təbii nəticələr üsulları da zəruridir.

Ailədə əxlaq tərbiyəsinin düzgün təşkili zamanı onlarda əxlaqi əlamət və keyfiyyətlər formalaşır. Uşaq yaxşı və pisi fərqləndirməyi bacarmalı, icazə verilən işə əməl etməli, icazə verilməyən işdən çəkinməyi, yaşlılara hörmət etməyi, öz yaşlılarına xeyirxah olmağı, köməyə ehtiyacı olan hər bir adama yardım etməyi, əlbir oynamağı və işləməyi, düz danışmağı, təvazökar olmağı öyrənməlidir. Ailədə valideyinlər uşağın əxlaq tərbiyəsinə xüsusi diqqət verməlidir. Ailədə uşaqların erköyün böyüməsi onlarda bir şox xoşa gəlməz xüsusiyyətlər formalaşdırır. Məsələn: uşaq böyüklərə hörmət etmir, tez-tez yaşlılarının və böyüklərin üstünə qışqırır, heç kəsə oynamaq istəmir. Bunun səbəbi kiçik yaşlı uşaqların televiziya və kompyuter oyunları ilə həddən şox məşğul olmaları zamanı onlarda aqressiyanın yaranmasıdır.

Ailədə əlverişli münasibətlərin yaradılması: birgə dostluq, ailə üzvlərinin həyatında canlı, səmimi iştirak etmək, ata ilə ana arasında qarşılıqlı anlaşma, uşaqlar arasında əsil qadaşlıq, uşağın əxlaqi təşəkkülünə kömək edir. Ailə xoş mikroiklimin yaradılması – tərbiyənin müasir təcrübəsinin ən mürəkkəb məsələlərindən biridir. Uşaqlar tez böyüyürlər.

Əxlaqi keyfiyyətlərin aşlanması kiçik yaşdan başlamaq lazımdır. Axı uşaq tərbiyəsinə biz böyüklər üçün xırda sayılan qüsurlar gələcəkdə həmin uşağın tərbiyəsinə böyük problemlər yarada bilər.

Əxlaq tərbiyəsi prosesində uşağın sinir fəaliyyətini xüsusiyyəti ilə, ailə həyat və tərbiyə şəraiti ilə müəyyən edilən fərdi xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq lazımdır. Tərbiyənin müvəffəqiyyəti hər bir uşağın davranışını diqqətlə öyrənilməsindən, onun tərbiyəsinə müvafiq metod və üsulları tətbiq etməsindən aslıdır.

A. S. Makarenko doğru hesab edirdi ki, uşaları kollektivdə tərbiyə edərkən, onların xarakterlərinin müxtəlifliyini inkar edə bilmərik, tərbiyənin metod və üsullarını fərdiləşdirərək hər bir uşağın qabiliyyətini inkişaf etdirməliyik.

Ailə tərbiyəsinə ciddi şəkildə mürəkkəbləşdirən digər səbəb valideyinlərin uşağa kor-koranə hər şeyi bağışlayan məhəbbətlərindən irəli gələn uşaq nərmənazikliyi ilə, erköyünlüyü ilə əlaqədardır. Əməksevər, öz həyatında şoxlu çətinliklərdən keçmiş belə valideyinlər uşaqlarını iztirab və məhrumiyətlərdən qorumağa çalışır, ona zəhmət çəkmədən xoş həyat yaradır, onun meyillərinə göz yumur, yalnız onun arzularını deyil, həm də şıltaqlığını yerinə yetirir, özünü sevən xudbin tərbiyə edir.

Şəxsiyyətin formalaşmasına ailənin tərbiyəvi təsirinin səmərəliliyi xeyli dərəcədə valideyinlərin ümumi və pedaqoji mədəniyyət səviyyəsindən aslıdır.

B.A. Suxomlinski yazırdı ki, valideyinlər öz uşaqlarında özlərini görməsinə, uşağın inkişaf dialektikasını başa düşmələrinə nail olmaq lazımdır. Bunun üçün onları mühüm pedaqoji qanunauyğunluqlarla, yaş psixologiyası, fizologiyası, pedaqoji etika bilikləri ilə silahlandırmaq lazımdır.

Pedaqoji təsirlərin vahidliyi uşaqların əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşmasına , onların əxlaqi vərdişlərinin möhkəmlənməsinə kömək edir, əksinə , valideyinlər və tərbiyəçilər arasında tərbiyə üsullarının uyğunsuzluğu onlara zərərli təsir edir ,onların şüurunda və davranışında ziddiyyətə səbəb olur. Uşağa müxtəlif qaydada yanaşmaq, tələblərdə uyğunsuzluq dinamik stereotipin hazırlanmasını çətinləşdirir, əxlaqi davrtanışın sabit vərdişlərinin yaranmasına mane olur.

Kiçikyaşlı uşaqların əxlaq tərbiyəsində təkcə söhbətlər, görüşlər, bədii parşalar deyil, ailə üzvlərinin sakit, gülərüzlü olmaları, uşaqlarla həmişə mülayim və nəvazişli rəftarı vacibdir . Ailədə valideyinlərin şəxsi nümunəsi uşağın hərtərəfli inkişafında və əxlaq tərbiyəsində şox böyük rol oynayır . Kiçikyaşlı uşaqlarda təqlidçilik güclü olduğundan onlar öz valideyinlərinin heç bir hərəkətini nəzərdə qaşırırlar. Əgər valideyinlər bir-biri ilə kobud rəftar edərlərsə, şübhəsiz ki, onların tərbiyə etdiyi uşaqda kobud olacaqdır . Deməli valideyinlər ilk növbədə özlərinə qarşı tələbkar olmalıdır . Öz münasibətlərində nöqsan cəhətləri görməyə və onu vaxtında düzəltməyə çalışmalıdır. Əgər kiçikyaşlı uşaqlar valideyinlərin öyüd –nəsihətlərini, onların şəxsi davranışlarında görməsələr , bu söhbətlərin heç bir təsiri olmaz . Deməli kiçikyaşlı uşaqların ailədə tərbiyəsini təşkilində əsas tərbiyə vasitəsi hər iki valideyinin şəxsi nümunəsidir.

Şahin Mehəliyev,
müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
shahin_75@mail.ru

Kiçik və böyük motor fəaliyyətin uşaqların psixi inkişafında rolu

Müxtəlif fiziki hərəkətlərin icrası üçün ardıcıl həyata keçirilən hərəkətlər sistemi motorik fəaliyyət adlanır. Əl və ayaq barmaqları ilə icra olunan incə hərəkətlər sistemi kimi bilinən motorik fəaliyyət kiçik və böyük olmaqla iki yerə bölünür. Uşaqlarda hər iki motorik fəaliyyətin inkişafı eyni zamanda onların psixi inkişafına da müsbət təsir göstərməsi müasir psixoloji tədqiqatların nəticəsində sübut edilmişdir. Böyük motorikaya bədənün ümumi hərəkətlər sistemi tullanma, qaçış, yeriş, göz həkətləri daxildir.

Kiçik motorikaya isə əl və barmaqlarla görülən xırda və zərif işlər daxildir. Buraya yazı yazmaq, rəsm çəkmək, zərgərlik, xəttatlıq, toxuculuq, paltarın düymələrini bağlamaq və tikiş tikmə işləri, musiqi alətlərində ifa etmək və s.daxildir. Kiçik motorika birbaşa mərkəzi sinir sisteminin bir neçə əsas şöbələri ilə sıx bağlıdır. və nə qədər yaxşı inkişaf edirsə bir o qədər uşaqların bütünlüklə psixi sferası, davranış və fəaliyyəti də inkişaf edir. Aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, uşaqlar əl barmaqları ilə nə qədər mürəkkəb işlər həyata keçirə bilirlərsə bir o qədər onların beyin fəaliyyəti ilə birgə psixi fəaliyyətləri də inkişaf edərək güclənir.

Qeyd olunanlarla bağlı bir çox psixoloji problemləri aradan qaldırmaq üçün də kiçik motorikaya aid üsul və vasitələrdən istifadə etmək olar. Kiçik motorikaya aid psixofizioloji üsullar beyin fəaliyyətinin bərpa olunması və inkişafına nəzərə çarpacaq dərəcədə təsir göstərməkdədir. Böyük və kiçik motorik fəaliyyətin inkişafı uşaqlarda ümumi şəkildə müsbətə doğru psixofizioloji dəyişikliyi təmin edir.

Aparılan psixoloji ekperiment və tədqiqatlar göstərmişdir ki, kiçik və böyük motorikanı uşaqlarda xüsusi psixoloji metodikalar vasitəsilə inkişaf etdirməklə onlarda psixoloji sağlamlığı qorumaq, inkişaf etdirməklə yanaşı dizarteriyanı, parkinson xəstəliyini, insultdan sonrakı vəziyyəti, diqqətsizlik sindromunu, görmə qabiliyyətinin pozulmalarını, autizmi, serebral iflici, tremor və digər psixi problemlərin aradan qaldırılmaq və bərpa etmək mümkündür. Təcrübələr göstərmişdir ki, kiçik və böyük motorika birbaşa insanın əqli və intellektual imkanları ilə də sıx şəkildə bağlıdır. Hər iki motorikada baş verən cüzi mənfi dəyişikliklər isə birbaşa insanın əqli sferasının ləngiməsinə gətirib çıxarır. Qeyd etməliyik ki, insanın sağ və sol yarımkürələrinin normal fəaliyyəti birbaşa əl və qolların hərəkəti ilə

möhkəm bağlıdır. Uşaqlarla bu istiqamətdə aparılan təcrübələrə uyğun şəkildə məşqləri etməklə sağ və sol beyin yarımkürələrinin daha intensiv inkişaf edir. Kiçik və böyük motorik fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi üsullarının tətbiqi öz növbəsində uşaqlarda əqli imkanlarının genişlənməsi ilə yanaşı onların psixoloji sağlamlıqlarının qorunmasına və inkişafına da gətirib çıxarır. Belə üsullardan bir neçəsini nəzərinizə çatdırmaq istəyirik.

Bura əl barmaqlarının ardıcıl şəkildə bir neçə dəfə müxtəlif şəkildə hərəkət etdirilməsi sistemi daxildir. İlk öncə əlləri yumruq kimi bir neçə dəfə açıb bükmək lazımdır, sonra hər iki əldə ardıcıl şəkildə barmaqları bükməklə öncə baş, sonra göstərici, orta, adsız və çeçələ barmağı bükərək yumruk halına gətirmək, sonrakı hərəkətdə isə yumruq vəziyyətində olan əlimizin barmaqlarını bir-bir ardıcıl şəkildə yenidən açmaqla bu hərəkət bitmiş hesab olunur. Amma yaxşı nəticə üçün bu hərəkət bir neçə dəfə təkrarlanmalıdır. Növbəti hərəkətə hər iki əldə barmaqların bükülməsi ilə tək cə baş barmağı yuxarı qaldıraraq dairəvi hərəkət etdirmək daxildir. Öncə baş barmaqlar soldan sağa bir neçə dəfə dairəvi hərəkət etdirilir, daha sonra isə sağdan sola doğru yenidən hər iki əldəki baş barmaqlar dairəvi hərəkət etdirilir.

Növbəti hərəkətə keçək. Bu əl hərəkətində hər iki əlin barmaqları bir birinə keçirilir və bu vəziyyətdə bir neçə dəfə əl barmaqlarla birgə möhkəm və gərgin şəkildə bir birinə sıxılır, bir müddətdən sonra yenidən əl barmaqları boşaldılır istirahət fazasına keçirilir. Bu hərəkət də əvvəlki hərəkətlər kimi yaxşı nəticənin əldə olunması üçün bir neçə dəfə təkrar edilməlidir. Bundan sonrakı hərəkət əllərin ovuq hissəsini barmaqlarla birgə geniş şəkildə açılması və geriye doğru bir müddət gərginləşdirilməsidir, barmaqları müəyyən qədər qeyd olunan şəkildə geniş açaraq saxlayandan sonra yenidən əvvəlki vəziyyətə gətirib istirahət etmək lazımdır. Sonra yenidən bu qeyd olunan hərəkətləri bir neçə dəfə təkrarlamaq lazımdır. Sonrakı hərəkət isə hər iki əli önə doğru uzadaraq yumruq şəklinə salmaqla aşağıya doğru bükməyə çalışmaq və yenidən əvvəlki vəziyyətə gətirməkdir. Bu hərəkət də bir neçə dəfə təkrarlanmalıdır.

İndi isə böyük motorik fəaliyyətə aid bir neçə üsulları nəzərinizə çatdırmaq istəyirik. Buraya ardıcıl şəkildə icra olunan gimnastik hərəkətlər sistemi daxildir. Ən çox böyük və kiçik motorik fəaliyyətdə çin gimnastik hərəkətlər sistemi kimi tanınan tay-çi hərəkətlər sistemi, kung-fu, hatha yoqa hərəkətləri, tənəffüslə icra edilən strelnikov məşq istemi və s. daxildir. Uşaqlarla isə qeyd olunan hərəkətlərin bir neçə sadə elementini seçib onlara öyrətməklə icra etdirmək olar.

Beləliklə, qeyd olunan kiçik və böyük motorik fəaliyyətin inkişafına aid üsullar çoxdur. Bu istiqamətdə aparılan son elmi təcrübələr kiçik və böyük motorik fəaliyyətin ümumi şəkildə inkişaf etdirilməsi ilə bağlı yeni üsullar təklif edir. Ümumi şəkildə icra olunan motorik fəaliyyətə həm kiçik həm də böyük motorikadan kompleks şəkildə elementlər daxildir. Bu yeni üsullar uşaqlarda psixi inkişafı təmin etməklə yanaşı yaranmış psixoloji problemləri aradan qaldırmağın son elmi innovasion yanaşmaları hesab edilir. Uşaqlarla bu üsulları tətbiq etməklə daha qısamüddətli psixoloji inkişaf əldə etmək mümkündür. Belə psixoloji üsullardan birini sizin nəzərinizə çatdırmaq istəyirik. Öncə bir varaqda latın qrafikasında hərfləri müxtəlif ardıcılıqla alt-alta yerləşdiririk. Hər sıradakı hərfləri uşağa bir-bir hərf hərf oxutdururuq. İlk öncə uşaq birinci sıranı oxuyarkən ona tapşırıq ki, harda A hərfini görüb səsləndirdisə sinxron olaraq eyni anda sağ əlini də yuxarı qaldırsın. Harda B hərfinə rast gəlib onu səsləndirdikdə isə sol əlini qaldırırsın. Uşaq C hərfinə rast gəlib onu görüb oxuması ilə səsləndirdikdə isə hər iki əlini eyni zamanda qaldırması ona tapşırırlar. Hər sıranı oxuyarkən qeyd olunan qaydanın tələblərinə ciddi riayət edilməlidir. Təcrübənin ilk gedişi zamanı müəyyən yanlışlıqlara uşaq yol verə bilər. Bunu təbii olaraq qəbul etmək lazımdır. Amma qeyd olunan təcrübəni uşaqlarla dəfələrlə verilən qaydada icra edilməsi uşağın əqli və psixi inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə müsbət dəyişiklər yaradacaqdır.

Ümumi motorikaya təsir göstərən psixofizioloji metodlar uşağın hər iki beyin yarımkürələrində həm böyük həm də kiçik motorik fəaliyyətə təsir göstərməklə yanaşı ümumi şəkildə uşaqlarda psixi inkişafa çox güclü inkişafetdirici təsir göstərir. Ümumi motorik fəaliyyətin inkişafına təsir edən üsullara üzgüçülük, toxuculuq, şərq idman oyunları, çin qimnastik hərəkətləri, tənəffüs hərəkətləri, hər iki əl ilə yazı yazmaq və rəsm çəkmək,

barmaqlarla qələmin hərəkət məşqi, tennis topu ilə üfürmə oyunu, yumor, at və xizək sürmək. Daha çox fiziki gərginlik tələb edən hərəkətlər sistemi ümumi motorik hərəkətlər sisteminə daxildir, qeyd olunan hərəkətlər və məşqlər uşağın psixosomatik sağlamlığı ilə yanaşı psixi inkişafında da müsbət istiqamətdə təsir yaratmaqdadır.

Təranə Təhməzova,
müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
təhməzova2017@gmail.com

Uşaqlarda ərköynlüyün aradan qaldırılması yolları

“Uşaqlar gələcəyimizdir” deyirik. Bəs bu gələcəyi necə qururuq? İstəklərimizə uyğun, yoxsa düzgün şəkildə? Hər bir valideyn övladını sevir, onu gözəl insan kimi görmək istəyir. Amma bunu istəmək çox azdır. Bu xüsusiyyətlər öz-özünə formalaşmır. Onların formalaşması üçün uşağın daxilindəkiləri aşkara çıxarmaq lazımdır. Ərköynlük vaxtında düzgün qurulmayan tərbiyənin nəticəsidir. O, valideynlərə müəyyən problemlər yaradır. Sözü baxmayıb təslimlik etməklə öz istəyinə nail olur. ərköyn uşağın bütün istəklərini yerinə yetirən valideynlərin valideynlərin üzərində hökmünü hiss edir. Valideyn uşağın ərköyn olmasını etiraf edib heç bir tədbir görməyəndə hər şey daha da çətinləşir. Bir çox valideynlər uşaqların həddən artıq ərköyn davranışlarına diqqət yetirmirlər. Təcrübələr göstərir ki, bu cür uşaqları gələcək həyatda gecikmə problemlər gözləyir. Məhz buna görə də problemi vaxtında anlayıb həll etmək məsuliyyəti valideynlərin üzrəinə düşür. ərköyn uşaqların 12 fərqləndirici xüsusiyyətini qeyd etmək istəyirəm:

1. Uşaq heç kəslə heç nəyi bölüşmək istəmir;
2. Tez-tez isteriyalar baş verir;
3. Valideynlərdən güclü asılılıqlar olur;
4. Sevdidi yeməyi hazırlamağı tələb edir;
5. Daima narazılıqlarını bildirirlər;
6. Heç vaxt kömək etmir;
7. Ədəbsiz və kobud olur;
8. Uşağı tez-tez yola gətirmək lazım olur;
9. Böyüklərlə manipulyasiya edirlər;
10. Uşaq öz hərəkətləri ilə valideynlərini utandırır;
11. Səhv hərəkətlər görə məsuliyyət daşıyırlar;
12. Qəti surətdə “yox” sözünü qəbul etmirlər;

Əlbəttə, uşaqlar oyuncaqlarını və sevdikləri yeməkləri heç kəslə bölüşməzlər, tez-tez isteriyalar olur-yəni küsüb-barışır, inadkarlıq edirlər, sevdidi yeməyin bişirilməsini və ya alınmasını tələb edirlər, bu, ərköynlüyün əlamətidir. Onlar nənə, baba və valideynlərinə paltar geyinmək istəmədiklərini, oyuncaqları onun xoşuna gəlmədiyini deyib narazılığını bildirirlər. 3-4 yaşdan başlayaraq, ana uşağa tökdüyü oyuncaqları yığıdırmağa alışdırmalıdır. Əgər ana özü edərsə onda uşaqda vərdiş halı qalacaq və uşaq anaya növbəti işlərdə kömək etməyəcəkdir. Uşaq böyüklərlə nənə, baba və onu əhatə edənlərlə nəzakətlə davranmalıdır. Əks təqdirdə, bu ədəbsizlik və kobudluğa səbəb olacaq. Ərköyn uşaq heç cür qəbul etmir ki, valideynlərin, müəllimlərin, baba-nənənin sözüne baxmaq lazımdır. Məhz valideyn uşağı yola gətirməyə mövcud olmalıdır. Manipulyasiyanın obyektivi göz yaşları, qışqırmaq, dağıtmaqdır. əgər ata bu cür hallar reaksiya vermirsə, onda uşaq anasına və yaxud nənə, babaya göz yaşları tökməklə kobud şəkildə istəyini tələb edəcək.

Bəzən uşaq böyüklərin sözünü kəsib, ictimai yerdə qışqırır, valideyn belə hallara yol verməməlidir. Yoxsa problemi aradan qaldırmaq çətin olacaq. Əgər uşaq başqa uşağı vurursa, valideyn uşağa “belə etmək olmaz” deyərək başa salmalıdır. Əks halda uşaqlar

məsuliyyətsiz və ərköyün böyüyürlər. Uşaqlar artıq 4-6-yaşında imkansızlığı, “yox”u anlamalıdırlar, nəyinsə qadağan olmasını qəbul etməlidirlər.

Ərköynlüyün səbəbi: Düzgün qurulmayan tərbiyənin nəticəsidir. 3-4 yaşında , xüsusən, ağılamaq təbii davranış xüsusiyyətidirsə, 4 yaş sonra artıq valideyn uşağın tərbiyəsinə diqqəti daha çox artırmalı və uşaqlara daha çox vaxt ayırmalıdır.

Təkminə Cabbarova,
dissertant
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Müəllimin pedaqoji təfəkkürünün strukturu

Müasir müəllimin təşəbbüskarlığı və məsuliyyəti, öz biliklərinin müntəzəm yeniləşməsi və zənginləşdirilməsi tələbatı ilə yeni qərarları çəkinmədən qəbul etmək və onları həyata keçirmək bacarığı ilə fərqləndirməlidir. Müəllimin təfəkkürü pedaqoji fəaliyyətə daxil olub və onun üçün spesifik olan məsələlərin həllinə yönəlib. Bu pedaqoji ideyaların, pedaqoji prosesin dəyişdirilməsi vasitələrinin axtarışıdır. Pedaqoji təfəkkür pedaqoji məsələlərin həlli prosesi kimi mövcud olub pedaqoji ideyaların, pedaqoji prosesin dəyişdirilməsi vasitələrinin axtarışıdır. Hal hazırda müəllim təfəkkürünün inkişafının bir neçə yolu müəyyən edilib: funksional əməliyyat – mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tələbələrə həll etmək üçün professional-pedaqoji fəaliyyətin əsas struktur komponentlərinə uyğun seçilmiş ayrı-ayrı pedaqoji tapşırıqlar təklif olunur, konstruktiv-metodiki – gələcək müəllimlər konkret metodiki problemlə situasiyanı həll edirlər, bunun da gedişində onlarda metodiki təfəkkür formalaşır, problemlə metodiki – tələbələr təlim-tərbiyə işinin praktikasında meydana çıxan tipik suallara cavab axtarırlar, bununla da özlərinin praktik fəaliyyətinin konkret şəraiti üçün optimal olan məsələnin yaradıcı həlli bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Başqa müəllimlərin fikrincə, əsasını pedaqoji situasiyanın modelləşdirilməsi, konstruktiv tapşırıqların həlli, pedaqoji oyunların keçirilməsi təşkil edən yol daha effektivdir.

Təklif olunan yanaşmada gələcək müəllimlərdə ona məxsus keyfiyyətli xarakterlərlə, pedaqoji əməkdə təfəkkür fəaliyyətinin bütöv strukturu formalaşır. Effektiv pedaqoji tapşırıqlar kompleksinin məktəbin proqram sənədləri ilə müəyyən olunan pedaqoji məqsədlərə nail olmaq məntiqində həllinə əsaslanan öyrədici strategiyaya görə nail olunur. Bu strategiyaya Y.K.Babanski tərəfindən işlənmiş təlim-tərbiyə prosesinin optimallaşdırılması ideyası daxildir, bu da ondan pedaqoji kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması sistemində operativ istifadə imkanı verir.

Məktəbin və pedaqoji ali təhsil müəssisəsinin qarşısında qoyulan tapşırıqların bütün kompleksinin, həmçinin onların həlli yollarının təsviri müəllimin təfəkkür fəaliyyətinin normativ modelini qurmaq imkanı yaradır. Bu zaman istənilən başqa fəaliyyətdə olduğu kimi bu fəaliyyətdə də təfəkkürün strukturunun bütövlüyü “özünə bir sıra daha kiçik, xüsusi tapşırıqları tabe edən böyük tapşırıqların nisbət ilə” yaradılır. Müəllim tərəfindən ideya-mənəvi, əmək, estetik və fiziki tərbiyə və s. əsas tapşırıqlar həll edilir. Hər inkişaf tapşırığına biliklər sisteminin formalaşması, qavrama prosesinin, təfəkkürün inkişafı daxildir.

Məxsus pedaqoji məqsədlərə– tematik planların işlənməsi, dərslərin icmalı, konkret tədris məzmununun quraşdırılması bu və ya digər pedaqoji məsələnin məntiqi həllində təlimin təşkilatı forma və metodları və s. konstruktiv yolla nail olunur.

Bu məsələlərin hər biri onları əmələ gətirən daha konkret – anlayışın formalaşdırılması, təfəkkür fəaliyyəti və əməliyyatları, maraqlar və i.a. kimi məsələlər vasitəsilə həyata keçirilir.

Hər bir məsələnin həllinin gedişində müəyyən təfəkkür prosesi aktuallaşır. Formalizasiya vasitələrindən istifadə edərək müəllimin pedaqoji təfəkkürünün normativ modelini təsvir etmək olar. O özündə əqli, əmək, ideya-mənəvi, estetik və fiziki tərbiyə məqsədlərini, qnostik, layihələşdirmə - konstruktiv məsələlərini, müxtəlif məsələlərin həllinin nəticələrini birləşdirir.

Təfəkkürün normativ modeli pedaqoji məsələlər kompleksinin həlli prosesinin şəxələnmiş formasıdırsa, tədris prosesinin modeli tədris pedaqoji tapşırıqlar dəstidirsə, o zaman idarəetmə proqramı onların adekvat evristik qanunlar sistemidir. Pedaqoji təfəkkürün özəlliyi bir də ondadır ki, o yalnız daxili monoloq, müəllimin hadisə və prosesləri təkbaşına düşünməsi kimi yox, həmkarları ilə birlikdə real düşünmə hərəkətində həyata keçir. Beləliklə, pedaqoji təfəkkür öz mahiyyətinə görə spesifik, dialektik, analitik, integrativ və dialoqludur.

Вусаля Мамедова,
диссертант
Бакинская Музыкальная Академия им. Узеира Гаджибейли
vusala.m@mail.ru

Психологическая и педагогическая сущность Понятия музыкальных способностей

На сегодняшний день искусство занимает значимое место не только в развитии художественно – творческого вкуса, но и в образовательно – воспитательном процессе подрастающего поколения. Азербайджанское Государство также уделяет большое внимание культурному развитию общества. В связи с этим за последние годы значительно обновилась материально – техническая база, учебно - методическая основа образовательного процесса, которая разработала и внедрила современные материалы и учебно – методические пособия,повышен профессиональный уровень педагогического состава, а также были проведены масштабные работа по реконструкциям и ремонтам Детских Музыкальных Школ и прочих образовательных учреждений.Результатом всех этих преобразований является реформирование национальной системы музыкального образования.

Министерство Культуры и Туризма Азербайджанской Республики также приняло решение о продлении музыкально – образовательного процесса с семи до одиннадцати лет в Детских Музыкальных Школах. И тем самым раскрыло широкие перспективы и возможности будущему подрастающему поколению.

Еще в начале XX века Узеир Гаджибейли уделял огромное внимание развитию образовательного процесса. Созданная им национальная система музыкального образования,явилась фундаментом для прогрессирования азербайджанского музыкального искусства.

Созданные нотные и учебные пособия, методические рекомендации, собранные на основе практики и опытов,являются истинным критерием наших знаний, также вырисовывают педагогу четкую картину различных методов и направлений в процессе образования. Работая десятилетиями многие ученые, психологи и педагоги доказали существование тесной связи между психологией и педагогикой. Не секрет, что современным учащимся важны не только знания, но и условия обучения. Комфортные условия созданные для повышения качества образования дают возможность педагогу и ученику концентрировать все свое внимание исключительно на творческую работу.

Творчество – это важнейшая категория научного знания, которую необходимо рассматривать для понимания сущности музыкально – исполнительской деятельности. В работе учителя – музыканта художественное творчество проявляется в умении интересно, увлекательно проводить уроки музыки, ярко и образно пояснять и исполнять музыкальные произведения.

На первой момент культурного развития личности, музыка является для человека необходимой сферой, где он может выражать свои чувства, настроения, образы. Перейдя на следующую ступень, происходит усвоение музыкального языка, отношение у детей к этому искусству становится более обобщенным, раскрываются

новые возможности. На высшей стадии развития возникает потребность в музыке, происходит необходимость к широкому проникновению эстетических знаний. Потребность в музыке - это умение естественно связывать свои чувства с эстетическим вкусом, включающие в себя эмоциональные отношения к ней и определенные эстетические взгляды, суждения. Об этом писали в своих трудах Ю. Б. Алиев, Н.И. Киященко, Л.Н. Коган, В.А. Разумный и др.

Способности, как индивидуально – психические особенности личности рассматриваются наукой в тесной связи с деятельностью. Развиваясь и прогрессируя в процессе познания, способности оказывают взаимное влияние на саму деятельность, однозначно повышая ее качественный уровень.

В психическом облике современного ученика ярко выступают интеллектуальные качества личности. Значительно вырос уровень интеллектуального развития современного учащегося. В процессе познания программного материала учителю важно предопределять динамику интеллектуального развития учащихся. Урок музыки является формой организации учебно – воспитательного процесса в музыкальном образовании, где учитель является мостиком между музыкальным искусством и учащимися, который выявляет связь музыки и жизни, развивает музыкальные способности и художественную фантазию, формирует навыки выразительного исполнения произведений, а также проявляет нравственное и эстетическое воздействие искусства на окружающий нас мир.

**Нателла Байрамова,
диссертант
Бакинской музыкальной академии им. У.Гаджибейли,
natabayramova@yahoo.com**

Формирование музыкальной культуры студентов

На протяжении всей эволюции человеческого общества понятие «культура» всегда была социально востребована. Интенсивность и эффективность развития культуры во многом обуславливает социальный прогресс и, следовательно, внимание учёных в различных областях науки к проблеме развития культуры всегда актуально.

Одним из первых определений культуры является формулировка древнеримского оратора и философа Цицерона, который вкладывал в данное понятие значение «возделывание».

Культура, являясь важнейшим социальным фактором, формирует условия жизни человеческого общества: «Культура - это социальная индустрия, которая сохраняется и накапливается в обществе с помощью создаваемых людьми знаковых средств» (А.Кармин)

Известный российский учёный-музыкант А.Сохор отмечает, что музыкальная культура как часть духовной культуры, входит в единую систему культуры в целом. Под понятием музыкальная культура общества он рассматривает «...единство музыки и её социального функционирования. Это - сложная система, в которую входят:

- музыкальные ценности, создаваемые или сохраняемые в данном обществе;
- все виды деятельности по созданию, хранению, воспроизведению, распространению, восприятию и использованию музыкальных ценностей;
- все субъекты такого рода деятельности вместе с их знаниями, навыками и другими качествами, обеспечивающими её успех;
- все учреждения и социальные институты, а также инструменты и оборудование, обслуживающие эту деятельность».

Значительный вклад в формирование музыкальной культуры внесли труды российского и азербайджанского учёного Ю.Алиева. В своей последней монографии «Формирование музыкальной культуры школьников-подростков как дидактическая проблема» (2012), учёный рассматривает данное понятие «...как индивидуальный социально-художественный опыт личности, обуславливающий возникновение и удовлетворение высоких музыкальных потребностей, это интегративное свойство личности подростка, включающая в себя музыкальную развитость, образованность, достаточный уровень эмоционально-осознанного музыкального восприятия».

Р.Мехтиев в учебном пособии «Философия» отмечает, что: «Культура неотделима от человеческой деятельности. Творя культуру, человек творит и себя: творя человека, культура творит и себя». Автор подчёркивает, что «Культура остаётся относительно неизменной лишь внешне, а внутренне она изменяется бесконечно, развивая своё духовное богатство».

Значительный вклад в развитие культурологии внесли труды учёного Ф.Мамедова, в которых под понятием культура гражданского общества рассматривается «...высокая культура жизнедеятельности, обеспечивающая рост общественного благосостояния, за счёт роста социальной активности и самоуправления граждан».

В Азербайджане сегодня широко и интенсивно возрождаются бесценные традиции народно-национальной музыкальной культуры и активно пропагандируются достижения мировой классической культуры. Музыка создаёт наиболее благоприятные условия для развития духовности. Содержание музыки определяется проникновением глубины человеческих переживаний; благодаря этому, музыка обладает такими возможностями познания духовной жизни человека, какими не обладают другие виды искусства. Благодаря этим качествам музыка действует катарсически, возвышая, очищая и формируя духовные человеческие силы. Именно поэтому, так важно под влиянием какой музыки формируется культура современных студентов, их музыкальный опыт, сознание и вкусы.

Процесс формирования музыкальной культуры студентов предполагает познание самой разной музыки: и народной, и классической, и эстрадно-танцевальной, и военно-патриотической, но, прежде всего, такой музыки, которая просветляла и облагораживала бы его жизнедеятельность, формировала эстетические вкусы и высокие художественные запросы.

Под понятием музыкальная культура мы рассматриваем триединство музыкального воспитания, образования и развития личности. Все три процесса тесно взаимосвязаны и взаимообусловлены, при этом, каждый из вышеуказанных процессов выполняет свою конкретную цель и задачи. Однако практика показывает, что в процессе музыкального обучения их взаимодействие осуществляется не всегда равномерно и гармонично. Приобретаемые студентом музыкальные знания, умения и навыки не всегда являются точным показателем или критерием уровня его музыкального воспитания и развития. Учёный-музыкант Цыпин Г.М. отмечает, что: «Обучение способно в высокой степени интенсифицировать общее развитие человека, но случается, что оно лишь в незначительной мере затрагивает его».

Музыкальное развитие представляет собой организованный процесс становления природных музыкальных способностей, обеспечивающих активность музыкального восприятия, чувствования, творческого воображения, эмоционального переживания, образного мышления.

Д.Давлетшина в своём научном труде «Музыкальная культура как фактор формирования духовных ценностей студенческой молодёжи в современных условиях» (1989) отмечает: «Музыкальная культура как подсистема духовной культуры включается в систему более высокого уровня: художественная культура -

духовная культура - культура, поэтому она отражает особенности конкретного общества».

Анализируя многочисленные формулировки понятия «музыкальная культура личности» мы приходим к выводу о том, что в данном определении учёные-музыканты основное внимание направляют на умение слушать, понимать и оценивать произведения музыкального искусства, в процессе которого постепенно формируется эстетически развитое сознание и художественный вкус. Музыкальная культура понятие широкое, общественно-значимое, так как охватывает все социальные категории. Музыкальная культура так же, как и общечеловеческая культура представляет собой единство материальных и духовных достижений, приобретённых в процессе её эволюции. Следовательно, «...понятие музыкальная культура означает познание и преобразование человеком всех достижений мировой культуры» - Г.Шостакович.

Rəna Qurbanova,
doktorant
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu
rena_qurbanova@bk.ru

Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafında H.Zərdabinin rolu

XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının ictimai, siyasi, iqtisadi, ədəbi, mədəni, pedaqoji və maarif həyatının inkişafında son dərəcə əlamətdar bir tarixi mərhələdir. XIX yüzilliyin 50-70-ci illəri xalqımızın geniş mənada milli intibahının başlanğıc və nəşət dövrü kimi səciyyələnir. XIX-XX əsrlərin hüdudlarında həmin intibah öz miqyasını daha da genişləndirir, gurlaşır, məzmun və xaraktercə daha da əhatəli və intensiv səciyyə daşıyır.

Xalqın ictimai-siyasi, iqtisadi-təsərrüfat, ədəbi-mədəni, maarif-pedaqoji həyatında baş verən əsaslı tərəqqi və yüksəliş milli məfkurənin, milli idealların, azadlıq və hürrüyyət ideyalarının, milli özünüdərk və müstəqillik amalının formalaşmasına, müasir mütərəqqi dünyaya qovulmaq meyl və arzularının yaranmasına səbəb olur.

Doğrudur, xalqımızın tarixi taleyində baş verən bütün yeniliklər küreivi, həmçinin Şimali Azərbaycan ərazisinin daxil olduğu ümumrusiya, ümumimperiya miqyasında baş verən qlobal hadisələrdən qaynaqlanır, qidasını oradan alırdı. Bununla belə milli sferada həmin hadisələrdən səmərəli şəkildə bəhrələnilib onu xalqın milli-mədəni həyatına tətbiq etməyi bacaran, müasir düşüncəli, müasir elm, maarif və mədəniyyətə yiyələnmiş milli təfəkkür, idrak, istedad və qələm sahiblərinə ciddi ehtiyac var idi. Deyilən işi nəzəri və əməli şəkildə yalnız həmin qabaqcıl şəxsiyyətlər hazırlaya və xalqın həyatına tətbiq edə bilərdilər. Xoşbəxtlikdən Azərbaycan xalqı haqqında söhbət açdığımız tarixi mərhələdə belə böyük şəxsiyyətlər yetişdirə bildi. Bu böyük şəxsiyyətlər pleyadasının önündə gedənlərdən biri də Həsən bəy Məlikov Zərdabidir.

XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb fəaliyyət göstərmiş H. Zərdabi M.F.Axundovdan sonra Azərbaycan milli intibahının ən görkəmli nümayəndəsi, milli mətbuatımızın, milli teatrımızın, müasir məcrada xeyriyyə hərəkatımızın banisi, alim, naşir, redaktor, jurnalist, müəllim, ictimai xadim, maarifçi, tərbiyəçi və s. nəhayət, azərbaycançılıq ideologiyasının müəssislərindən olmuşdur. Onun ölümündən xeyli sonra yaranan ADC-nin (Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin) nəzəri-ideoloji bazasının yaranmasında, xalqımızın bu amal və ideya uğrunda mübarizəyə hazırlanmasında, oyanış və tərəqqisində H.Zərdabinin müstəsna xidmətləri vardır.

H.Zərdabi maraqlı, zəngin, narahat, keşməkeşli və mürəkkəb bir həyat yolu keçmişdir. Onun həyatı Zərdab, Şamaxı, Tiflis, Moskva, Bakı və s. yerlərlə bağlı olmuş,

təqiblərə, tənqidlərə məruz qalmış, lakin xalq uğrunda mübarizə və fədakarlığını son nəfəsinədək davam etdirmişdir.

XIX əsrin 70-ci illəri H.Zərdabinin həyatının mühüm və məhsuldar dövrü kimi diqqəti cəlb edir. Bu illərdə o, həm pedaqoq-müəllim kimi fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan milli mətbuatının ilk qaranquşu olan “Əkinçi” (1875-1877) qəzetini nəşr etdirmiş, milli teatrımızın və xeyriyyəçilik hərəkatımızın bünövrəsini qoymuş, müxtəlif ictimai işlərdə fəal surətdə iştirak etmişdir.

Geniş mənada maarifçilik fəaliyyəti göstərən Həsən bəy Azərbaycanda yeni tipli məktəb və maarif sisteminin yaranması uğrunda uzun illər mübarizə aparmış, “üsuli-cədid” hərəkatının qızğın tərəfdarı və təbliğatçısı kimi tanınmışdır. Azərbaycanda müasir məzmunlu məktəblərin açılmasına və inkişafına səy göstərmişdir.

Xalqın cəhalət, ətalət, süstlük və nadanlıqdan qurtuluşuna çalışmış, elmin, maarifin, məktəbin faydasını öz həmvətənlərinə başa salmaq naminə geniş maarifləndirmə, təbliğat işləri aparmışdır. Bunun üçün çoxlu sayda məqalələr yazıb “Əkinçi” qəzetindən başlayaraq “Kaspi”, “Kavkaz”, “Novoye obozreniye”, “Həyat”, “Füyuzat”, “Dəbistan” və s. kimi mətbuat orqanlarında çap etdirmişdir.

Görkəmli millət xadimini məşğul edən məsələlərdən biri də milli məktəblərin təsis edilməsi problemi olmuşdur. M.F.Axundov və H.Zərdabi ilk dəfə ibtidai milli məktəblərin yaradılması ideyasını irəli sürmüşlər.

Həsən bəy ana dilinin fundamental şəkildə təlim prosesinə daxil edilməsi, məktəblərdə onun tədrisinə xüsusi diqqət yetirilməsi qayğısına qalmışdır.

Müasir təhsilli, yetkin bilik və bacarığa malik milli müəllim kadrlarının yoxluğu da maarifçi xadimi narahat etmiş, bu sahədəki boşluğu aradan qaldırmaq üçün müəyyən mülahizə və təkliflər irəli sürmüşdür.

Milli dildə dərslərin, tədris və metodiki vəsaitlərin, oxu kitablarının yoxluğu da H.Zərdabini düşündürmüş, bu sahədəki ehtiyacı aradan qaldırmaq uğrunda fədakarlıqla mübarizə aparmışdır.

O, I Qafqaz (Azərbaycan) Müsəlman Müəllimləri Qurultayının çağırılmasının təşəbbüskarlarından və qurultayın həmsədrələrindən biri olmuşdur.

H.Zərdabi Azərbaycanda tərbiyə nəzəriyyəsinin müasir məzmun və məcrada inkişafının təməlini qoyan maarifpərvərlərimizdən biridir. Onun pedaqoji irsində vətəndaşların müasir ruh və dünyagörüşünə fayda verəcək dəyərli tərbiyəvi fikirləri vardır.

Demokratik, azad, müasir, mütərəqqi cəmiyyətin yaradılmasının ən ümdə şərtlərindən birinin qadın təlim və tərbiyəsi olduğunu aydın şəkildə dərk edən mütəfəkkir ziyalının yaradıcılığında və fəaliyyətində diqqəti cəlb edən mühüm məsələlərdən biri qadın tərbiyəsidir. Böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsində ananın – qadının müstəsna rol oynadığını nəzərə alan Həsən bəy Azərbaycan ictimai mühitində qadınların təhsil və tərbiyəsini ön plana çəkmiş, bunsuz normal cəmiyyət yaratmağın mümkün olmadığını söyləmiş, deyilən istiqamətdə nəzəri və əməli addımlar atmışdır.

Ölkə vətəndaşlarının dini, etiqaı, daxili inancı, həmçinin insanpərvər ruhda böyüməsi H.Zərdabinin tərbiyə nəzəriyyəsinin əsas xətlərindən birini təşkil edir. Lakin o, vətəndaşların xürafat, mövhumat ruhunda yox, sağlam dini dünyagörüşə malik vətəndaşlar kimi tərbiyə edilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edir. Tərbiyədə sağlam elmə və məntiqə söykənən dini düşüncənin cəhalət, xürafat və mövhumatdan tamamilə fərqli şeylər olduğunu, tərbiyədə həmin faktorun mütləq mənada nəzərə alınmalı olduğunu söyləyir.

H.Zərdabinin maarifçilik görüşlərində fiziki və əmək tərbiyəsinə dair baxış və əsərlərinin də xüsusi yeri vardır. O, ana dilimizdə fiziki tərbiyəyə (gigiyenaya) dair müasir mündəricəli ilk elmi əsərin müəllifidir.

Vətənpərvər ziyalının pedaqoji irsində ekoloji və estetik tərbiyəyə də kifayət qədər yer verilmişdir.

Multikulturalizmin Azərbaycanın mədəni inteqrasiyasında rolu

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq miqyasda nüfuzunun daha da artmasına, müstəqilliyinin daha da möhkəmlənməsi istiqamətində uğurlu siyasət həyata keçirilir. Eləcə də təhsil və mədəniyyətin inkişafı üçün zəruri qərarlar qəbul edilir. Dövlət aparatının, təhsil və mədəniyyət institutlarının Avropa standartlarına uyğun şəkildə qurulması istiqamətində səylər göstərilir. Milli-mədəni, intellektual qüvvələr öz fəaliyyətləri ilə dövlətin mədəniyyət sahəsindəki siyasətinin müasir durumunu təhlil edir və bu siyasətin həyata keçirilməsində fəal iştirak edirlər. Bütün bu fəaliyyətlər ölkəmizin müstəqilliyinin daha da möhkəmləndirilməsinə imkan verir. Müstəqil respublikamızın nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlara tamhüquqlu üzv qəbul edilməsi isə onun beynəlxalq mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə, dünya ölkələri içərisində öz layiqli yerini tuta bilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Ümumşərq orta q dəyərlərini özündə ehtiva edən Azərbaycan kulturoloji irsi tarixən olduğu kimi bu gün də mədəni inteqrasiya yolu ilə zənginləşməkdədir. Təbii ki, dünya mədəni naliyyətlərindən bəhrələnmə yolları qarşılıqlı ünsiyyət və anlaşma, mədəni-mənəvi dəyərlərin nəsil-dən-nəslə ötürülməsi sayəsində inkişaf etdirilmişdir. Milli istiqlalın və dövlət suverenliyinin qarantı olan mənəvi immuniteti də ictimai və humanitar elmlər təmin etmişdir. Bu gün də “dövlətin elm siyasəti milli ideologiya və dövlətçilik tarixi, mədəniyyət və fəlsəfə, politologiya və sosiologiya, mədəniyyətsünaslıq və hüquq sahələrinin verdiyi təklif, konsepsiya və proqramlarla sıx bağlıdır”

Bəşəriyyətin kulturoloji irsinin öyrənilməsi, mühafizəsi və təbliği məsələləri mədəni dünyanı getdikcə daha çox düşündürməkdədir. Son illərdə bu sahədə bir sıra ciddi layihələr həyata keçirilmiş, konvensiyalar qəbul edilmişdir. O cümlədən, 2008-ci ildən başlayan Bakı Prosesi bu gün uğurla davam etdirilir. Belə ki, 2008-ci il dekabr ayının 2-3-də Avropa Şurasına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirlərinin “Mədəniyyətlərarası dialoq Avropa və onun qonşu region-larında davamlı inkişafın və sülhün əsasıdır” mövzusunda Bakıda keçirilmiş konfransının, 2009-cu ildə Bakının İslam mədəniyyətinin paytaxtı seçilməsi münasibətilə təşkil edilmiş tədbirlərin, 2010-cu ildə Bakıda Dünya Dinləri Liderlərinin Zirvə Görüşü və 2011-ci il aprelin 7-9-da Bakıda keçirilmiş Beynəlxalq Forumun, 10 oktyabr 2011-ci ildə Bakıda “XXI əsr: ümidlər və çağırışlar” devizi ilə keçirilmiş Beynəlxalq Humanitar Forumun, 4-6 oktyabr 2012-ci ildə İkinci Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun və nəhayət 31 oktyabr – 02 noyabr 2013-cü ildə keçirilmiş III Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun nəticələri də mədəniyyət fenomeninin bəşəriyyətin gələcəyi üçün nə qədər bir əhəmiyyətli faktor olduğunu təsdiqlədi.

Bütün bu mötəbər tədbirlərdə davamlı milli inkişaf, mədəniyyətlərin dialoqunun nəticə etibarilə səmərəliliyi və multikulturalizmin təsdiqi, insan kapitalının inkişafı və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq üçün kulturoloji fikir mübadiləsinin strateji əhəmiyyəti nəzərdən keçirilmişdir. Bu tədbirlərin məhz Azərbaycanın paytaxtında keçirilməsinin heç də təsadüfi olmadığı prosesin sonrakı uğurları ilə öz təsdiqini tapdı. Dünya belə bir gerçəkliyə əmin oldu ki, “Azərbaycan əsrlər boyu mədəniyyətlərin qovuşduğu bir diyar olmuşdur. Əsrlər boyu müxtəlif xalqların, dinlərin nümayəndələri Azərbaycanda bir ailə kimi, sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamışlar. Bu müsbət meyillər bu gün də davam edir. Bu meyillər gələcəkdə daha da gücləndiriləcək və Azərbaycan uğurla inkişafını davam edəcəkdir” (1)

Dünyanın tanınmış ictimai-siyasi, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların, kütləvi informasiya vasitələrinin rəhbərlərinin bu beynəlxalq tədbirlərdə iştirakı mədəniyyətlərarası münasibətlərin nə qədər aktul bir məsələ olduğunu ortaya qoydu. Xüsusilə də, Azərbaycan Respublikası Prezidenti bu tədbirlərdəki çıxışlarında bəşəriyyətin təminatlı gələcəyində mədəniyyət fenomeninin nə qədər mühüm bir amil

olduğunu dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmışdır. Bakı Prosesinin son altı ildə dünyaya bəyan etdiyi ümumi qənaətlər bizə bunu deməyə əsas verir ki, üçüncü minilliyin ilk onilliyindən etibarən bəşəriyyətin sanki bir hesabat vermək məsuliyyəti yaranmış, ümumbəşəri özünüdərk problemləri aktuallaşmışdır. Ümumilikdə XXI əsr sivilizasiyalararası dialoq ideyası ilə başlanmışdır. Son illər ərzində müxtəlif ölkələrdə dəfələrlə bu mövzuda müzakirələr aparılmış, beynəlxalq konfranslar, simpoziumlar keçirilmişdir. Bu məsələni BMT, YUNESKO, digər beynəlxalq təşkilatlar və bir çox dövlət başçıları da dəfələrlə gündəmə gətirmiş, global problemlərin bütün dünya xalqlarının birgə səyləri ilə həll edilməsi zərurəti vurğulanmış, sülh və əminamanlıq, mədəniyyətlərin qarşılıqlı surətdə zənginləşməsi üçün belə bir dialoqun qaçılmaz olduğu göstərilmişdir.

Azərbaycan mədəniyyətinin tarixən mədəni əlaqələrə açıq olduğunu bəyan edən Bakı Prosesi sübut etdi ki, dünyada, o cümlədən Azərbaycanda multikulturalizm ənənələri mövcuddur və xalqımız bunu əsrlərə ortaq mədəni mühitdə yaşadığı digər xalqlarla olan münasibətlərində də təsdiqləmişdir. İlham Əliyev də öz çıxışlarında multikulturalizmə alternativin olmadığını və olarsa belə, bunun özünütəcridə aparacağını vurğulamışdır. (2)

Azərbaycanın mədəni özünəməxsusluq, milli, mədəni və dini tolerantlıq sahəsində dünya üçün nümunəvi bir məkan olması faktı da artıq mədəni dünya tərəfindən təqdir edilməkdədir. Azərbaycanın mədəniyyətlərarası dialoq üçün daha münasib bir məkan hesab edilməsi və burada keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə “Mədəniyyətlərarası uyğunluqlar”, “Müxtəlif mədəniyyətlərin idarəedilməsinə dair yeni konsepsiya”, “İrs və mədəniyyətlərarası dialoq-hamımız birgə milli irsdən dünyəvi irsə doğru” və s. kimi mövzuların müzakirəsinə geniş yer verilməsi faktı bir tərəfdən mədəni əlaqələr sahəsindəki tarixi irsin mənimsənilməsindən xəbər verirsə, digər tərəfdən bu, həm də tarixi-kulturoloji təcrübənin modern Azərbaycan cəmiyyətinə tətbiqinin uğurlu nəticələrinin göstəricisidir. Bu mənada Azərbaycan Avropa mədəni proseslərində yeni bir istiqamətin əsasını qoymuşdur. Son on il ərzində “mədəniyyətlərarası dialoq” mövzusu mədəniyyət problemlərinin həllinə cavabdehlik daşıyan qurum və şəxslər qarşısında prioritet məsələ kimi meydana çıxmışdır. Hazırda mədəni müxtəlifliyə qarşılıqlı hörmət və hüquqların qorunması elə bir prinsipə çevrilmişdir ki, mədəniyyətlərarası dialoqun qurulması üçün siyasətlər, proqramlar və yeni konsepsiyalar bu reallığa əsaslanmalıdır.

Beynəlxalq mədəniyyət tədbirlərinin nəticələri belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, yaxın gələcəkdə mədəni irsin mühafizəsi, mədəniyyətlərarası dialoq və multikulturalizm mövzularından danışılarkən müqayisəli təhlillərin ən optimal variantları Azərbaycan reallığına və örnəyinə əsaslanacaqdır. Çünki mədəni inteqrasiya sahəsində qazanılmış uğurlarla yanaşı,

XXI əsr mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsinə, nizamlanmasına, mədəniyyətlərin zənginləşməsinə diqqətin artması ilə fərqlənir. Bütün bunlar Azərbaycan incəsənətinin mənəvi diapazonunun genişlənməsinə kömək edir. Əlaqələrin qurulması və inkişafı ilə Azərbaycan mədəniyyətinin elmi dərk edilməsi də inkişaf edir.

Azərbaycan cəmiyyətinin iqtisadi, siyasi və xüsusən mədəni sahələrdə inkişafı qarşılıqlı əlaqələr kontekstində böyük məna kəsb edir. Qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi Azərbaycan mədəniyyətinin formalaşmasının konkret yollarını üzə çıxarmağa zəmin yaradır. Çünki Azərbaycan incəsənəti digər xalqların mədəniyyəti ilə sıx əlaqədə təşəkkül tapmışdır.

Azərbaycan bədii mədəniyyətində yüksək humanist ideallar, ümumbəşəri estetik prinsiplər, mənəvi mədəniyyətin universallığı həmişə əsas götürülmüş və ümumbəşəri, realist tendensiyalar daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Ona görə də Şərqi mədəniyyəti ilə müvafiq əlaqələr Azərbaycan incəsənətini zənginləşdirmiş, onun yüksəlişinə təkan vermişdir.

Azərbaycan xalqının zəngin mənəvi irsi hərtərəfli diqqət çəkən məsələdir. Müasir kulturoloji fikrin, eləcə də dövlət mədəniyyət siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri də milli-mənəvi irs problemidir. Heç də təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev milli-mənəvi irsə söykənən azərbaycançılığı və dövlətçiliyi milli ideologiyanın iki ən əsas tərəfləri kimi qiymətləndirirdi. Ona görə də Heydər Əliyev tək-cə bilavasitə dildən, milli-mənəvi dəyərlərdən bəhs edərkən yox, həm də bütövlükdə dövlətçilikdən, dövlət

mədəniyyət quruculuğundan bəhs edərkən də Azərbaycançılıq və mədəni irs məsələlərini önə çəkirdi. O, 2001-ci il noyabrın 9-da Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayında dövlətin siyasətini səciyyələndirərkən belə demişdir: “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası Azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz Azərbaycançılığı, Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq” Dövlətçiliyin təməlinin, milli varlığın özülünün, əsasının mədəniyyətə bağlı olduğunu aydın dərk edən ulu öndər Heydər Əliyev 13 avqust 2001-ci il tarixli bəyanatında söyləmişdir: “Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir”.

Qloballaşma proseslərinin geniş vüsət aldığı indiki dövrdə isə milli mədəniyyətlərin qorunub inkişaf etdirilməsi xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir” (2)

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev dönə-dönə vurğulayırdı: “Hər bir xalqın mədəni irsi onun milli sərvəti, tarixi və bu gündür. Azərbaycan xalqının mədəniyyəti dünyanın ən qədim mədəniyyətlərindən sayılır. Hələ qədim zamanlardan bu ərazilərdə əcdadlarımızın yaratdığı zəngin mədəni irs – Qobustan və Gəmiqaya təsvirləri, Azıx və Tağlar mağaraları kimi tarixi abidələr, şifahi və yazılı ədəbiyyat, memarlıq, rəssamlıq, xalçaçılıq, musiqi sənəti nümunələri Azərbaycan xalqının bəşər sivilizasiyası xəzinəsinə bəxş etdiyi layiqli töhfələrdir. Xalqımızın həmin ənənələri üzərində yüksələn mədəniyyətimiz müasir dövrdə də öz inkişafını davam etdirir. Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi söz ustalarının və “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanları yubileyinin YUNESKO xətti ilə yüksək səviyyədə qeyd olunması, İçərişəhər tarixi-memarlıq qoruğunun “Dünya İrs Siyahısı”na salınması milli mədəniyyətimizin zənginliyinin dünya ictimaiyyəti tərəfindən qiymətləndirilməsinin parlaq təzahürüdür” .

Başqa xalqın nümayəndəsinə hörmət, başqa dinə hörmət kimi də xarakterizə edə biləcəyimiz multikulturalizm dəyərləri möhkəmləndikcə xalqların bir cəmiyyətdə dinc yanaşı yaşama şansları da artmış olur. Cəmiyyət daxilində multikulturalizm bərqərar olması ayrı-seçkiliyi aradan qaldırır, xalqların və insanların birgəyaşayış qaydalarını möhkəmləndirir. Heç də təsadüfi deyildir ki, “XXI əsr: ümidlər və çağırışlar” devizi ilə keçirilmiş Beynəlxalq Humanitar Forumunda Avropa Şurası Parlament Assambleyasının sədri Mövlud Çavuşoğlu da diqqəti ən böyük humanitar çağırış kimi məhz birgəyaşayışa yönəlmişdir: “Mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqi indi dünyada ən çox ehtiyac duyulan prinsiplərdən biridir və bununla bağlı planların həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bununla yanaşı, müasir Avropanın ən böyük problemlərindən olan ksenofobiya və ekstremizmin qarşısının alınması da böyük humanitar dəstək istəyir və bununla bağlı təşəbbüslərin böyük təsiri ola bilər” .

Azərbaycanda dini və milli tolerantlığın, dözümlülüyün yüksək səviyyədə olması və bütün xalqların rahat, mehriban şəkildə yaşaması kimi amillər digər ölkələrin inkişafı üçün prioritet təşkil etməkdədir. Bu səbəbdən də İlham Əliyev davamlı mədəniyyətlərarası dialoqu cəmiyyətlərimizin içərisində ehtiyac duyduğumuz bir sosial möhür hesab edir və bunu dözümsüzlüyə, parçalanmaya və zorakılığa qarşı bir müalicə vasitəsi kimi təqdim edir. O, çıxışlarında belə bir fikri xüsusilə vurğulayır ki, “dialoq təkəcə ideologiya deyil, həmçinin müəyyən siyasi kontekstlərdən irəli gələn süni yanaşmalar üçün bir reseptdir”.

Bu gün azadlığı, insanpərvərliyi, tolerantlığı və s. yüksək humanist ideyaları təbliğ edən Azərbaycan mədəniyyəti milli və ümumbəşəri dəyərləri özündə üzvi şəkildə birləşdirərək mədəniyyətlər arasında dialoq üçün münbit zəmin yaradır. Artıq Azərbaycan özünün ideoloji-mədəni resurslarına görə dünya ölkələri sırasında nüfuzlu yerlərdən birini tutur. Avropa dəyərlərinə, sivil dünyəvi və hüquqi dövlət quruculuğu proseslərinə meylliliyi, xalqın mədəni və intellektual səviyyəsinin yüksək olması, dünyanın elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənət xəzinəsinə verdiyi qabaqcıl töhfələri və b. faktorlardan aslıdır.

Vüsələ Qurbanova,
doktorant
Bakı Slavyan Universiteti
vusalaqurbanova7@gmail.com

Azərbaycanda orta ixtisas pedaqoji təhsilin dövrləşməsi problemi

Orta ixtisas pedaqoji təhsilin dövrləşməsi problemi rus tədqiqatçılarının diqqət mərkəzində olsa da, bu məsələ Azərbaycan pedaqoq alimləri tərəfindən araşdırılmamış, hər mərhələninə spesifik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilməmişdir. Ən yaxşı halda ya rus alimlərinin təsnifatı olduğu kimi təkrar edilmiş, ya da akademik Mehdi Mehdiyadının ümumtəhsil məktəbləri ilə bağlı bölgüsü məqbul sayılmışdır. Halbuki xarici ölkələrdən (xüsusilə də Rusiyadan) fərqli olaraq Azərbaycanda orta ixtisas pedaqoji təhsilin inkişafının spesifik və regional xüsusiyyətləri vardır. Məlumdur ki, XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan üçün müəllim kadrları əsasən Qori və İrəvan müəllimlər seminariyalarında hazırlanmışdır. Azərbaycanda müəllim kadrları hazırlığı ilk dəfə 1918-ci ildə Qazaxda Qori Müəllimlər Seminariyasının müsəlman şöbəsi əsasında təşkil edilən seminariyada başlanmışdır. Bakı və Gəncə şəhərlərində daha öncədən müəllimlər seminariyaları fəaliyyətə başlasa da milli proqramlar əsasında pedaqoji kadrlar hazırlanmasına keçid yalnız 1919-cu ildə mümkün olmuşdu. Fikrimizcə, Azərbaycanda orta ixtisas pedaqoji təhsilin inkişafının aşağıdakı mərhələlərini fərqləndirmək olar:

I mərhələ - 1914 - 1920-ci illər (orta ixtisas pedaqoji təhsilin təşəkkülü, Azərbaycanda ilk seminariyaların açılması);

II mərhələ - 1920 -1931-ci illər (orta ixtisas pedaqoji təhsilin yeni sovet sisteminin yaradılması, pedaqoji təhsilin məzmun, forma və metodlarının təkmilləşdirilməsi, əhali arasında maarifin yayılmasında, mədəni inqilabın həyata keçirilməsində mühüm rol oynaması, politexnik istiqamətin gücləndirilməsi, strukturun dəyişdirilməsi);

III mərhələ -1930-1960-cı illər (ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi şəraitində orta ixtisas pedaqoji təhsilin inkişafı, yeni tipli pedaqoji məktəblərin açılması və şəbəkəsinin genişlənməsi);

IV mərhələ - 1961-1991-ci illər (pedaqoji məktəblərdə təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsi, pedaqoji kadr hazırlığına verilən tələblərin ciddiləşdirilməsi, dövrün tələbinə uyğun orta ixtisas pedaqoji təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsi və s.);

V mərhələ - 1991-ci ildən sonrakı dövr (pedaqoji məktəblərin unifikasiyası, kolleclərin yaradılması, pedaqoji təhsilin məzmununun milliləşdirilməsi, təlimin təşkilinin forma və metodlarının təkmilləşdirilməsi).

Gülşən Orucova,
doktorant
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gulshan_orucova@mail.ru

Akademik Ş.A.Amonaşvili pedaqoji prosesin humanistləşdirilməsi haqqında

XX əsrin II yarısında ABŞ-da və Avropada məktəb həyatının humanistləşdirilməsi aktual bir problem kimi önə çəkiləndə SSRİ-də hələ də avtoritar təhsil-tərbiyə sistemi hökm sürürdü. Sov.İKP MK-nın məktəblə bağlı göstərişlərindən kənara çıxmaq qadağan idi. Belə bir şəraitdə görkəmli gürcü psixoloqu Ş.Amonaşvilinin rəhbərliyi altında keçən əsrin 60-70-ci illərdə Gürcüstan məktəblərində yeni məzmunlu eksperimentlər aparılmağa başlandı. O, az sonra öz təcrübəsini ümumiləşdirərək "Salam, uşaqlar", "Nəçə yaşayırınsınız, uşaqlar?", "Məqsəd birdir" kitablarını yazdı. Onun təcrübəsində

müəllim uşaqların ən yaxın dostu, həmfikri və yol göstərən idi. O, uşaqları sevirdi, istək və arzularını nəzərə alır, ruhlandırır, həvəsləndirir, onları pis qiymət alacaqları ilə qorxutmur, qiymətdən vasitə kimi istifadə etmirdi. Öyrənənlərin şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşırdı. Prof.F.Rüstəmovun təbirincə desək, həmin dövrdə unudurulmuş humanist pedaqoji ənənələr dirçəldilməyə, əməkdaşlıq pedaqogikasının rüşeymləri yaranmağa başladı, məktəbli şəxsiyyətinin formalaşmasında pedaqoji-psixoloji tələblər ön plana çəkildi (1). Prof. Ş.Amonaşvilinin rəhbərliyi ilə bir qrup novator müəllim 1986-cı ildə “Əməkdaşlıq pedaqogikası” manifestini elan edirlər. Görkəmli pedaqoq alim V.A.Suxomlinskiyin nəzəri fikirləri, Rostov, Lipetsk müəllimlərinin təcrübəsi Azərbaycanda özünə yer ald. Sonralar Moskvada Beynəlxalq Humanist Pedaqogika Mərkəzi yaradıldı. Mərkəzin təmsilçiləri 7 iyul 2011-ci ildə “Humanist Pedaqogika Manifesti”ni elan etdilər. Bu hərəkarın nümayəndələrinin əsas ideyası klassik pedaqoji dəyərlərin (mənaəviyyət və insanlıq, sevgi və xeyirxahlıq, sülh və mərhəmət) bərpasıdır. Onların fikrincə, yalnız pedaqoji şüurun dəyişdirilməsi yolu ilə mənaəviyyətsizliyin, əxlaqsızlığın qarşısını almaq, avtoritarizmi aradan qaldırmaq mümkündür. “Humanist Pedaqogika Manifesti”ndə qeyd olunur ki, humanist pedaqoji düşüncə məktəb həyatının daim yeniləşməsi üçün imkan yaradır. Onun əsas postulatları – uşağın imkanına inam, onun orijinal təbiətini üzə çıxarmaq, ona bir şəxsiyyət kimi hörmət etmək, yaxşı əməllərə xidmət etmək, ədalətli olmaq və müasir pedaqoji düşüncə, öz metodları və formaları ilə tarixi, sosial, milli və iqtisadi şəraitdən asılı olaraq yeni pedaqoji sistemlərin meydana gəlməsinə şərait yaratmaqdan ibarətdir (2). Bunu müəllim kollektivlərinin yaradıcılıq işindəki çox istiqamətli işlə əldə etmək mümkündür. Humanist – şəxsiyyətyönümlü sistem mövcud olan şəraitə uyğunlaşma prosesi deyildir. Bu sistem üzrə müəllim təhsil prosesində tədrisin keyfiyyətini təkmilləşdirir, uşağı həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, dəyişikliklər, yeniliklər və axtarışlar etməsinə ruhlandırır. Belə bir istəyin mənbəyi yüksək mənaəviyyətdir.

Ş.A.Amonaşvili hesab edir ki, pedaqoji prosesin humanistləşdirilməsi şagirdlərə “məyusluqdan daha çox uğur, kədərdən daha çox sevinc, konfliktlərdən daha çox birlik, ədəbsizlikdən daha çox tərbiyəlilik, yerində saymaqdan daha çox yaradıcılıq” gətirir. Pedaqoji prosesin humanistləşdirilməsinin açarını o şagirdlə müəllimin mənaəvi birliyində görür (3,176). Bu o deməkdir ki, təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərin emosional sferasını inkişaf etdirmək məqsədlə müxtəlif stimullaşdırıcı situasiyaların yaradılması lazımdır. Motivasiya proqram-məqsədli yanaşmaların arsenalında çoxsaylı stimullaşdırıcı situasiyalar var ki, onlar da məktəblilərdə emosionallıq və mənaəvi inkişaf yaratmağa imkan verir. Təlim-tərbiyə prosesinin iştirakçılarının əməkdaşlığı pedaqoji prosesin humanistləşdirilməsinin vacib şərtidir.

Ş.A.Amonaşvili təlim prosesinin humanistləşdirilməsinin əsas prinsiplərinə aşağıdakıları aid edirdi:

- uşağın pedaqoji prosesdə insani həqiqətləri dərk etməsi və mənimsəməsi prinsipi;
- uşağın pedaqoji prosesdə özünü insan, şəxsiyyət, fərd kimi dərk etməsi prinsipi;
- uşağın maraqlarının ümumbəşəri maraqlarla üst-üstə düşməsi prinsipi;
- pedaqoji prosesdə uşağı antisosial hallara sövq edəcək vasitələrdən istifadənin yolverilməzliyi prinsipi;
- pedaqoji prosesdə uşağa öz fərdiliyini göstərmək üçün sərbəstlik vermək prinsipi;
- pedaqoji prosesin insaniləşdirilməsi (humanistləşdirilməsi) prinsipi;
- uşağın şəxsiyyətinin formalaşması, onun təhsillilik səviyyəsindən, inkişafından və pedaqoji prosesin özünün keyfiyyətindən asılı olması prinsipi.

Məktəb həyatının modernləşdirilməsində pedaqoji prosesin humanistləşdirilməsi ilə yanaşı humanitarlaşdırma da mühüm rol oynayır. Prof.Ş.A.Amonaşvilinin fikrincə, humanitarlaşdırmanın mənası şagirdi mənaəvi mədəniyyətə, yaradıcı fəaliyyətə cəlb etməkdən, elmi axtarış metodları ilə silahlandırmaqdan ibarətdir. Bu metodların içərisində elmi dərkətmənin evristik üsulları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nəticədə obyektiv reallığa münasibətlərin təkmilləşməsi təlim-tərbiyə prosesinin humanistləşdirilməsini və humanitarlaşdırılmasını tələb edir.

Формирование профессиональной культуры у будущих Учителей начальных классов

Профессиональную культуру у будущих учителей начальных классов можно формировать как в учебном процессе, так и во внеаудиторных мероприятиях. Формирование у учителей профессионально-педагогической культуры занимает важное место в их профессиональной компетенции. Педагогическая деятельность учителя характеризуется осуществлением сложных технологических процессов. Насыщенность (богатство) этих процессов обеспечивает целостность педагогического процесса. И это проявляется как индивидуальное и отличительное в профессионализме отдельных учителей. Профессионально-педагогическая культура учителя тесно связана с его творческой деятельностью. Формирование профессионально-педагогической культуры характеризуется несколькими факторами. Они проявляются в целостности личности учителя, начиная с общей культуры, и охватывают его знания, умения и навыки.

Профессионально-педагогическая культура возникает не спонтанно. Этот процесс начинается со студенческих лет и продолжается длительное время. Она вместе с педагогической деятельностью учителя сопровождается его работоспособностью, любовью к педагогической профессии, наличием креативного педагогического мышления. В научно-педагогической литературе изложены следующие критерии формирования профессионально-педагогической культуры учителя.

1. Обладание учителем теоретической подготовкой по профессионально-педагогической культуре. При этом главным условием является хорошее знание учителем педагогики, психологии, педагогической психологии, психо-педагогики, педагогической этики, а также усвоение знаний по культурологическим основам образования.

2. Гуманистическое отношение к ученику. Гуманизм – это особенность сущности педагогической профессии. К детям следует относиться как к личности, ибо профессиональная деятельность учителя характеризуется формированием личности детей. Формирование их как великой личности будущего, уважительное отношение к их личности, гуманистический подход к их воспитанию приносит и славу самому учителю. Совпадение этих качеств с профессиональными знаниями учителя формирует уважительное отношение самому учителю.

3. Отражение учителем в своей повседневной педагогической деятельности социально-педагогических ценностей. Учитель обеспечивает не только преемственность между поколениями, но и выполняет такую важную миссию как носитель культуры, ценностей. Своей сегодняшней деятельностью учитель строит будущее, закладывает фундамент будущего. Своей деятельностью он науку и культуру передает новому поколению и с учетом будущего формирует новые знания, умения и навыки.

4. Обладание учителем творческим педагогическим мышлением. Творческое педагогическое мышление – это размышление учителя о новациях, новациях самого педагогического процесса, о дальнейшем улучшении его содержания, о новых приемах и методах. Творческое педагогическое мышление стимулирует учителя к новизне, к дальнейшим успехам, мотивирует его педагогическое творчество.

5. Умение учителя применять новые педагогические технологии. Невозможно представлять школу без новых педагогических технологий и учителя,

который не в состоянии умело применять их на высоком уровне. Уже этот фактор как умения, обуславливающие профессионализм и компетентность учителя, превратился в один из важных вопросов и в подготовке учителя, и в профессиональной деятельности учителя. Педагогические технологии играют важную роль в успешном осуществлении педагогической деятельности, ибо к ним относятся методы, техники, ресурсы, оборудования, организационные работы, их реализация и др.

Множество путей формирования профессионально-педагогической культуры учителя создает широкие возможности овладения этим качеством.

Elşad Səfərli
Filologiya elmləri namizədi, dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
elshad_safarli@mail.ru

Sonet poetikasının bəzi nəzəri məsələləri

İstər Avropa, istərsə də rus sonetçilərinin yaradıcılığında sonet nəzəriyyəsinin inkişafına xidmət edən nümunələr iki başlıq altında: “Sonet haqqında sonet” (Сонет о сонете) və ya “Forma haqqında sonet” (Сонет о форме) şəklində yazılmışdır. S.Əsədullayevin monoqrafiyasında “sonet haqqında sonet”in nümunələrinə A.Şleqelin, L.P.Grossmanın, A.S.Puşkinin, İ.Bexerin, K.Lavrovanın yaradıcılığı təmsalında rast gəlirik. “Сонет о сонете” nümunələrini İ.Franko, V.Bryusov, K.Balmont, alman İ.Bexerin və digər şairlərin yaradıcılığında da görmək mümkündür. Alimin kitabında bu barədə qısa şəkildə məlumat verildiyi üçün biz həmin nümunələrdən söhbət açmağı təkrarçılığa yol verməmək üçün lüzumsuz hesab edirik. Fikrimizi bu istiqamətdə yazılmış sonetlərlə bağlı yekunlaşdıraraq bildirmək istəyirik ki, həmin nümunələr Azərbaycan poeziyası da daxil olmaqla dünya sonet təcrübəsində kifayət edəcək sayda çoxdur. Bu nümunələr janrın özünə böyük ehtiramın təzahürü kimi böyük maraq kəsb etməklə yanaşı, həm də bu janra verilən yüksək qiymətin, əhəmiyyətin göstəricisidir. Lirik janrlar içərisində Avropa mənşəli, kiçik formalı sonetin fikri geniş ifadə etmək imkanına malik olması bu nümunələrdə orijinal deyim tərzində, nüvəsində kamil bədii təsvir və ifadə vasitələrinin yer aldığı obrazlarda öz əksini tapmışdır:

Сонеты как рабы. В них мысль зажата
Тисками строк и трепетов объята:
Так новобранца меряют – солдата,
Так новобранцу форма тесновата. И.Франко

Теперь гордится он работой не напрасной:
Поэму в сотни строк затмил Сонет прекрасный.Н.Буало

N.Bualodan misal gətirdiyimiz sonuncu beytdə deyildiyi kimi, bəli, məhz yüzlərcə misralardan ibarət poemaları kölgədə qoya bildiyi üçün, əlbəttə ki, sonetin öyünməyə haqqı vardır. Buna görə də sonetin təşəxxüslü, özündənrazi bir janr olması haqqında Bualonun “Poeziya sənəti”ndə əksini tapan fikirləri heç də sonetin “qeyri- təvazökarlığına” dəlalət etmir.

Maraqlıdır ki, sonet nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasında tədqiqatçılara janrın özü qədər yardımçı olan ikinci bir mənbə yoxdur. Janrın özü ilə bağlı yazılan nümunələrdə onun forma amilləri, məzmunla vəhdəti, məzmun və mövzunun inkişafında, poetik ideyanın hasil olunmasında teza+antiteza+sintez+nəticə prinsiplərindən istifadə, karten və

tersetlərin qafiyə quruluşunda sabit qaydanın gözlənilməsi kimi cəhətlər elə janrın mühüm nəzəri prinsiplərini əhatə etmişdir. Yəni janrın özü öz nəzəri prinsipləri haqqında oxucu və tədqiqatçını məlumatlandıran vasitəyə çevrilmişdir. Məs., Bualonun Apollon-Feb tərəfindən sonetin yaradılması ilə bağlı yazdığı kartenlər buna sübutdur. Bir məqaləmizdə həmin katremləri misal çəkdiyimiz üçün təkrara yol vermək istəmirik. Alman filosofu A.Şleqelin "Sonet"indən bir katreni misal çəkək:

Вяжу одною цепью два катрена,
Две пары строк в две рифмы облакою.
Вторую пару первой обрамляю,
Чтобы двойная прозвучала смена.

Növbəti katrendə isə A.Şleqelin tersetlərin funksiyası, ümumiyyətlə şeirin arxitekturası, məzmunla forma vəhdəti və s. haqqında nəzəri fikirləri əksini tapmışdır.

Və şübhəsiz ki, sonet janrının nəzəriyyəsinin işlənməsində, təkmilləşməsində sonet haqqında yuxarıda qeyd edilən nəzəri poetik fikirlərin böyük əhəmiyyəti vardır.

Azad Bayramov,
professor
Elgün Aslanov,
baş müəllim
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
e.aslanov85@mail.ru

Multikulturalizm: qloballaşma dövrünün çağırışı kimi

Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ölkəmizin beynəlxalq münasibətlər sistemində inkişafı üçün əlverişli şərait yarandı. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin regional və beynəlxalq əməkdaşlıq sistemində cəlb olunması qloballaşan dünyada respublikamızın nüfuzunu əhəmiyyətli dərəcədə artırdı. Azərbaycan ilk olaraq İslam Konfransı təşkilatına cəlb olundu. Bundan sonra dövlətimiz ATƏM-ə və BMT təşkilatlarına rəsmi olaraq üzv qəbul olundu. XX əsrin 90-cı illərin sonlarına doğru qloballaşma və inteqrasiyanın dərinləşməsi Azərbaycanın da bu prosesə qoşulmasına təsir göstərdi. Artıq bu dövrdə ölkəmiz qloballaşma və inteqrasiya prosesinin fəal iştirakçısı idi.

Xalqın iradəsi, çağırışı və təkidi ilə 1993-cü ildə Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycanın siyasi və iqtisadi həyatında taleyüklü dəyişikliklərin başlanğıcını qoydu. Azərbaycanı labüd fəlakətdən xilas edən dahi rəhbər Heydər Əliyev ölkənin hərtərəfli yüksəlişi üçün geniş miqyaslı tədbirlər görməyə başladı.

Azərbaycan xalqı müstəqillik qazandıqdan sonra əsas məsələlərdən biri də ölkədə tolerantlıq və multikulturalizm məsələsinin dövlət tərəfindən nizama salınması məsələsi olmuşdur.

Ümummilli lider Heydər Əliyev haqlı olaraq multikulturalizm siyasətini ölkənin demokratik inkişafının tərkib hissəsi hesab edirdi. O, Azərbaycan ərazisində yaşayan milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən, etnik-mədəni dəyərlərinin qorunmasını demokratiyanın mühüm prinsipi olan insanların hüquq və azadlıqlarının qorunmasından irəli gəldiyini göstərirdi. Ulu öndərin rəhbərliyi ilə demokratik inkişaf yolu götürmüş Azərbaycan Respublikası onun qeyd etdiyi kimi "dinindən, dilindən, irqindən asılı olmayaraq Azərbaycanın bütün vətəndaşlarının eyni hüquqlara malik" olmalarını təmin etməli idi.

Tarixən dinlərin və mədəniyyətlərin və Asiya ilə Avropanın qovşağında yerləşən Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin bərpa etdikdən sonra da eyni funksiyanın uğurla davam etdirir.

Son illərdə ölkəmizdəki dini dözümlülük , tolerantlıq mühiti H. Əliyevin dövlət-din münasibətlərinin təkmilləşməsi sahəsində aparılan müdrik siyasətinə uyğun olaraq daha da möhkəmlənmiş, ümumdövlət siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Qədim tarixə və zəngin ənənələrə malik olan xalqımızın xarakterik keyfiyyəti olan multikulturalizmin və tolerantlığın daha da inkişaf etdirilməsi üçün hüquqi baza yaradılmış və bu sahə dövlətin qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. Azərbaycanda multikulturalizmin bütün problemləri demək olar ki, azərbaycançılıq ideologiyası ətrafında yoxa çıxmışdır.

Azərbaycan minilliklər boyu müxtəlif xalqların azad, sərbəst və heç bir maneə ilə rastlaşmadan yaşadığı bir məmləkətdir. Ölkəmizdə formalaşan tolerantlıq mühitinin nəticəsidir ki, burada yaşayan hər bir xalqın nümayəndəsi özünü azad və firavan hiss edir. Ölkəmizdə bütün xalqlar , toplumlar fərqli dil və din mənsubları ortağ məxrəcə gələ bilirlər. Respublikamızda yaşayan digər xalqların nümayəndələri özlərini hərtərəfli ifadə edə bilirlər. Azsaylı xalqların hüquqları hər zaman qorunub və onlara ana dilini , mədəniyyətini, dinini yaşatmaq üçün şərait yaradılıb. Ona görə də Azərbaycan ədəbiyyatının mədəniyyətinin , ictimai fikrinin formalaşmasında , eləcədə ölkəmizin ərazi bütövlüyünü qorunmasında qeyri- azərbaycanlılar da örnək ola biləcək vətənpərvərlik nümayiş etdirmişlər.

Azərbaycan dövlətinin ərazisində multikultural dəyərlər yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyaraq geniş vüsət almışdır. Azərbaycanda multikulturalizm siyasi və hüquqi müstəvidə yerini müəyyən etmişdir. Ulu öndər H.Əliyev multikulturalizmi Azərbaycanın gələcək uğurlu inkişafı üçün dəqiq ideoloji hədəf seçmiş və uzaqgörən, müdrik siyasəti ilə əsrlər boyu formalaşmış çoxmədəniyyətlilik ənənəsini inkişaf etdirərək onu keyfiyyətcə yeni mərhələyə qaldırmışdı.Məhz, Ulu öndər H. Əliyev siyasi müdrikliyi sayəsində bu gün Azərbaycanda yaşayan bütün qeyri millət,din mənsubları rahat şəkildə yaşayır və öz adət - ənənələrini, dini ayinlərini rahat şəkildə icra edə bilirlər.

Aparılan məqsədyönlü dövlət siyasəti sayəsində Azərbaycan , tarixən sahib olduğu tolerantlıq və multikulturalizm ənənələrini hüquqi və siyasi müstəvidə yenidən bərpa etdi. Ulu öndər Heydər Əliyev digər dinlərin və xalqların xidmətlərini həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. 1999- cu ilin noyabrın 16- da ölkəmizdə fəaliyyət göstərən dini rəhbərlərlə görüşündə qeyd etmişdir: “ Əlbəttə Azərbaycanda mövcud olan millətlərarası , dinlərarası, etnik vəziyyət yüksək qiymətə layiqdir. Bu hamının - həm azərbaycanlıların , həm rusların , həm ukraynalıların , həm yəhudilərin , digər millətlərdən olan insanların, o cümlədən bizim dini konfessiyaların -- Azərbaycanda başlıca dini olan islam dininin, xristian pravoslav , yəhudi dinlərinin səyləri ilə əldə edilmişdir.”

Azərbaycan Respublikası çoxmillətli bir dövlət olduğundan burada müsəlmanlarla yanaşı , başqa dinlərə mənsub olan vətəndaşlar da yaşayır. Azərbaycan müstəqil, demokratiya prinsiplərinə mənsub olan bir dövlət kimi öz ərazisində yaşayan bütün xalqlara , bütün millətlərə , dinindən , irqindən dilindən, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq azadlıq , hürriyyət imkanları verir.İslam dininin də multikultural sahədə tarixdə görünməmiş hadisələri olmuşdur. Bunun təsirini Azərbaycanda və hətta Qafqazda da biruzə verdiyini H. Əliyev belə demişdir: “ Dünyada çox yer vardır. Biz Azərbaycanlılar İslam dini ilə fəxr edərək , eyni zamanda heç vaxt başqa dinlərə qarşı mənfi münasibət göstərməmişik , düşmənçilik etməmişik, ədavət aparmamışıq və heç bir başqa xalqı da öz dinimizə itaət etməyə məcbur etməmişik. Ümumiyyətlə, başqa dinlərə dözümlülük , başqa dinlərlə yanaşı və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamaq islam dəyərlərini xüsusiyyətidir. Bu tarix boyu Azərbaycanda da , Qafqazda da öz əksini tapmışdır. ” Azərbaycanda islam dini ilə yanaşı xristian dini də , yəhudi dini də əsrlərlə birgə yaşayıb və indi də yaşayır”.

Təsadüfi deyildi ki, Roma Papası Bakıya səfərə gələrkən söylədiyi : “Azərbaycanda dinlər arasında mövcud tolerantlıq və dözümlülük münasibətləri dünyanın bir çox ölkələri üçün nümunə ola bilər” - fikri dünya üçün bir mesajdır.

Bu gün Ulu Öndər H. Əliyevin ideyaları bütün sahələrdə olduğu kimi multikulturalizm və tolerantlıq sahəsində də uğurla davam etdirilir. Cənab Prezident İlham Əliyevin bu sahədə apardığı uğurlu siyasət nəticəsində Azərbaycan yüksək mədəniyyətə malik olan və tolerant dövlət kimi dünyada tanınır. Ölkəmizdə mövcud olan yüksək multikultural dəyərlər, tolerantlıq, bütün dünyəvi dinlərin sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərməsi Azərbaycanın xarici imicini formalaşdırır və eyni zamanda bir vizit kart rolunu oynayır. Azərbaycanın müxtəlif humanitar sahələrdə təşkil etdiyi mütəmadi beynəlxalq toplantılar, konfranslar, tədbirlər buna sübutdur. Dünyada 5000-ə qədər xalq, millət və etnik qrup yaşayır. Bu o deməkdir ki, dünyada bir o qədər də etnomədəniyyət, mentalitet, həyat və davranış tərziləri var. Azərbaycan multikulturalizmi yalnız ölkə daxilində deyil, beynəlxalq aləmdə öz səmərəli nəticələri ilə insanlara sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı hörmət bəxş etməyə yönəldilmişdir. Heç də təsadüfi deyildi ki, Prezidentimiz cənab İ.Əliyev istər ölkə hüdudlarından kənar, istərsə də ölkə ictimaiyyətinin qarşısında çıxış edərkən deyir: “ Multikulturalizm ölkəmizdə hər bir insanın həyat tərzinə çevrilmişdir. Göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlətçiliyinin inkişafında qloballaşma və inteqrasiya prosesinin çox mühüm rolu olmuşdur. Belə ki, ölkəmizin beynəlxalq təşkilatlara daxil olması, uğurlu tərəfdaşlıq siyasəti siyasi, iqtisadi, mədəni əməkdaşlıq əlaqələrinin genişlənməsinə kifayət qədər əsaslı köməklik göstərmiş, Azərbaycanımızı beynəlxalq əməkdaşlığın ağırlıq mərkəzinə çevirmişdir.

**İranə Məmmədova,
müəllim
ADPU**

elchin_mamedzade@hotmail.com

Müasir müəllimin innovativ pedaqoji fəaliyyətinin məzmunu və xüsusiyyətləri

Ərəbcədən «لعم» - «e'amal» fəaliyyət deməkdir. Artıq bizə məlumdur ki, innovasiya termini Şərqi dünyasından uzaqdır, lakin «ال تربوي الاب تكار» - «əl ibtikarü əl tərbiü» - «təhsil innovasiyası» mənasını verdiyi üçün, müəllimin təhsilə gətirdiyi yenilik, «طاشن» «تربوي مبد تکر» - «nəşat tərbiü mubtakir» ifadəsi isə müəllimin innovativ pedaqoji fəaliyyəti kimi qəbul edilmişdir. Pedaqoji innovatika pedaqogika elminin bir qoludur. Pedaqoji innovatika pedaqoji fəaliyyətdə baş verən yenilikləri, onların prinsiplərini, metod və vasitələrini tədqiq edir (53).

Müasir müəllimin innovativ pedaqoji fəaliyyəti. Rusiya Pedaqoji Ensiklopediyasında geniş açıqlanmışdır. Müəllimin innovativ fəaliyyəti onun yaradıcılıq fəaliyyətindən asılıdır. Müasir müəllim yenilikləri yaratmalı, yüksək səviyyədə mənimsəməli və təhsilalanların təlim-tərbiyəsində onları praktiki tətbiq etməlidir.(136)

Innovativ pedaqoji fəaliyyətinin strukturu tədqiqatımız üçün prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir. Innovativ pedaqoji fəaliyyətin strukturunu müəyyənləşdirmək üçün pedaqoji elm və təcrübələrinin ən mühüm anlayışları olan pedaqoji fəaliyyət və pedaqoji fəaliyyətin strukturu anlayışının əhəmiyyətini açmaq lazımdır.

Məlum olduğu kimi, innovativ pedaqoji fəaliyyət təhsil sahəsi mədəniyyətinin müxtəlif formalarının inkişafı və mənimsənilməsi əsasında məqsədəuyğun dəyişiklik və islahatlarına təminat verən ətraf mühit ilə fəal münasibətdə olan xüsusi keyfiyyətlərə malik müəllimin fəaliyyətidir.

Innovativ pedaqoji fəaliyyət modelinin təhlil və quruluşuna sistemli yanaşma prinsipinin tətbiqi ilə bağlı istiqmətinə xüsusilə perspektivli hesab etmək olar. Qeyd edildiyi

kimi, sistemli yanaşma ideyası yeni deyil. Sistemli yanaşma nəzəri və praktik problemlərin həlli üçün olan elmi metoddur, lakin bu metod psixoloji-pedaqoji tədqiqatlarda nisbətən yaxın vaxtlarda tətbiq edilir.

Pedaqoji yeniliklərin yaradılması, onların pedaqoji cəmiyyət tərəfindən inkişaf etdirilməsi, qiymətləndirilməsi və nəhayət tətbiq edilməsi məsələləri innovativ pedaqoji fəaliyyətin məzmununu təşkil edir. Qabaqcıl alimlər və pedaqoqların əsas maraqlandığı sahə bilik sistemidir və onlara müvafiq olan fəaliyyətdir. Onlar pedaqoji yenilikləri və onun prinsiplərini, qanunlarını, nümunələrini, vəsaitləri, tətbiqetmə sərhədlərini və nəzəri təlimlərə xas olan digər elmi xüsusiyyətləri öyrənmək, izah etmək, əsaslandırmaqdadır. Bütün bunlar innovativ pedaqoji fəaliyyətin metodoloji aspektlərin öyrənilməsinə zəmin yaradır. İnnovativ pedaqoji fəaliyyətin metodik əsaslarını qurmaq üçün anlayışı bu cür təsvir etmək olar: «İnnovativ pedaqogikanın metodologiyası bilik və fəaliyyətlər sistemidir. Yeniliklərin yaradılması, mənimsənilməsi və tətbiqi innovativ pedaqoji fəaliyyətin quruluşu ilə bağlıdır». Əgər sistemli yanaşma sayəsində yeni axtarışlar istiqamətinin yaranması nöqtəyi-nəzərinə istinad etsək daha düzgün olar.

Funksional sistemlər nəzəriyyəsi pedaqogikada sistemli yanaşmadan istifadəyə şərait yaratmışdır. Qeyd edildiyi kimi, yalnız elə seçilmiş kompleks sistemli adlandırmaq olar ki, qarşılıqlı təsir və əlaqə ilə nəzərə alınmış əlverişli nəticənin əldə edilməsinə yönəldilən komponentlərin qarşılıqlı əlaqə xüsusiyyətini qazanır.

Fikrimizcə, pedaqoji sistem dedikdə məqsədəuyğun olaraq şagirdin inkişafına yönəldilən fəaliyyəti ilə, xüsusi strukturla, onun elementləri arasında olan əlaqələr və münasibətlərlə səciyyələnən sistem başa düşülür. Hesab etmək olar ki, pedaqoji sistemlərdə əsas sistemi təşkil edən amil konkret şəraitdə xüsusi forma və istiqamətləri əldə edən fəaliyyətdir. Bizim tədqiqat üçün mövcud sistemlərin bir birindən asılılığı maraqlı yaradır.

Pedaqogikada innovativ pedaqoji fəaliyyətin təhlilinə sistemlərin ümumi nəzəriyyəyə tətbiqi üçün çoxlu variantlar mövcuddur.

Pedaqoji sistemin elmi tərifi bir çox mənbələrdə bir neçə cür verilmişdir:

1.«Pedaqoji sistemi məktəblilərin şəxsiyyətlərinin sonrakı sistemdə müstəqil, məsuliyyətli və səmərəli məsələlərin həllinə hazırlığı üçün formalaşması məqsədindən asılı olan struktur və funksional elementlərin əlaqələri kimi müəyyənləşdirmək olar».

2. «Şəxsiyyətin formalaşması üçün təşkil edilmiş, məqsədyönlü pedaqoji təsirin qarşılıqlı əlaqəli vasitəsi, metod və proseslərin toplusu – pedaqoji sistem adlanır».

İnnovativ pedaqoji fəaliyyət müəllimin təşkilatçılıq bacarığı, onun təhsilalanlarla qarşılıqlı əlaqə yaratmasıqabiliyyəti ilə sıx əlaqəlidir.

Tədqiqatımız üçün aydınlaşdırmaq vacibdir ki, innovativ pedaqoji fəaliyyət modelləri çoxdur, onların hamısı pedaqoqun pedaqoji fəaliyyəti, pedaqoji bacarıqları, vacib peşəkarlıq keyfiyyətləri haqqında təsəvvür yaradır. İnnovativ pedaqoji fəaliyyət – fərdi deyil, birgə, kollektiv halda baş verən fəaliyyətdir. O, ünsiyyət qanunu ilə qurulur. İnnovativ pedaqoji fəaliyyətin əsas məqsədlərindən biri də budur ki, birgə və yaxud kollektiv halda baş verən fəaliyyət şagirdlərin şəxsiyyətyönümlü inkişafını təmin edir. Belə fəaliyyətin şagirdlərin tədrisi və tərbiyəsinə yönəldiləndə daha səmərəli olur.

İnnovativ pedaqoji fəaliyyəti müəllimin şəxsi kateqoriyası, yaradıcı prosesi və yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi kimi göstərilir.

Tədqiqatımız üçün müəllimin innovativ pedaqoji fəaliyyət strukturu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tələbələrin innovativ pedaqoji fəaliyyətinə hazırlaşdırılması məqsədi üçün konstruktiv modeli daha üstündür. Müəlliflərin konsepsiya barəsində təriflərinə görə, innovativ fəaliyyət təhsilin mövcud forma və metodlarının dəyişdirilməsinə, onların reallaşdırılması üçün yeni məqsəd və vasitələrin yaradılmasına yönəldilib. O, insanların məhsuldar yaradıcılıq fəaliyyətidir.

Pedaqoji elmdə «innovativ pedaqoji fəaliyyət» məqsədyönlü pedaqoji fəaliyyət kimi, yəni öz praktiki təcrübəsini refleksiya yolu ilə öyrənmək və müqayisə etmək bacarığı, yeni

biliklərin mənimsənilməsində və keyfiyyətli pedaqoji təcrübənin əldə edilməsindəki kimi nailiyyətlər başa düşülür. Məqsədlərin, təhsilin məzmununun, forma və metodlarının, texnologiyalarının, təlimin vasitələrinin, idarəetmə sisteminin, bir sözlə pedaqoji prosesin komponentlərin dəyişdirilməsi innovativ pedaqoji fəaliyyətin əsas funksiyalarına aiddir.

Innovativ pedaqoji fəaliyyət mövcud olan təlim-tərbiyənin və təhsil prosesinin yenilənməsinə və təkmilləşdirilməsinə zəmin yaradır.

Yeganə Hüseynova,
Baş müəllim
Gəncə Dövlət Universiteti
yeganesabirhuseynli@gmail.com

Bəxtiyar Vahabzadənin poemalarında aktual problemlər

Bəxtiyar Vahabzadəni o taylı, bu taylı Azərbaycanda və keçmiş Sovet İttifaqında baş verən ictimai-siyasi proseslər bir sənətkar kimi yalnız narahat etmirdi, bütövlükdə Şərqdə, dünyanın ayrı-ayrı məmləkətlərində, o cümlədən azadlıq savaşına qalxan Asiyada, Avropa ölkələrində, hətta qitənin o tayında – Amerika Birləşmiş Ştatlarında cərəyan edən müxtəlif xarakterli hadisələr şairin maraq dairəsinə, münasibət predmetinə çevrilirdi. Bu mənada doğrudan da B.Vahabzadə milli olduğu qədər dəümübəşəri sənətkar idi

Keçmiş Sovetlər Birliyində gedən ictimai-siyasi proseslər kimi, bütün dünya miqyasında baş verən bir çox səciyyəvi hadisələr də B.Vahabzadənin ciddi və həyəcanla izlədiyi problem məsələlər sırasına daxil idi.

Bəzən ciddi senzura nəzarəti şəraitində bu məsələləri olduğu kimi vermək çətinliyi ilə üzləşməsinə baxmayaraq, B.Vahabzadə baş verən hadisələrin coğrafiyasını özünün dediyi kimi, başqa ərazilərə köçürməklə vəziyyətdən çıxır, gizli yollarla, işarə və rəmzlərlə oxşar situasiyaları eləz yaşadığı “xalqlar həbsxanası”nda təsvir etməyə müvəffəq olurdu. Ölkəsində baş verən aktual problemləri digər ölkəilər üzərinə köçürməklə xalqına sözü nüçütdıra bilirdi. Şairin “Yollar-oğullar” (1962-1963), “Təzadlar” (1966-1967) poemalarında müstəmləkə siyasətinin milli azadlıq uğrunda çarpışan xalqların istiqlal mücadiləsinə vurduğu ağır fəsadlar bütün miqyası ilə canlandırılır. “Təzadlar” poemasına şairin gətirdiyi “Həkim dostum Cavanşir! Bəşərin cismani ağırları siz həkimlərin, mənəvi ağırları isə qələm sahiblərinin ürəyindən keçir” epigrafiəsində qoyulmuş problemin dünyaya aid olmasını göstərir ki, şair bununla mövcud senzuradan yayınmaq məqsədi güdür. Nəzərə alsaq ki, 60-cı illərin əvvəllərində şairin həyatı üçün həbs təhlükəsi var idi, onda bu poemanın yazılması şərtləri və şəraiti aydın olar. “Yollar-oğullar”ın başlanğıcına epigraf kimi gətirilən misralarda azadlığın insan taleyində, hər bir millətin dirçəliş və tərəqqisində müstəsna mövqeyə malik olması ideyası ön plana çəkilir. Göründüyü kimi, 60-cı illərdə “Gülüstan”dan sonra şair azadlıq ideyasını yenidən gündəmə gətirir, lakin bu dəfə məkan və zaman dəyişir ki, bu haqda şairin özü fikirlərini ifadə etmişdi.

Bəxtiyar Vahabzadə “Yollar-oğullar” poemasında azadlığın tarix yaratmaq güdrətini, axıdılan qanların nəticəsində bu ali insani duyğunun pərvəriş tapmasını gerçəkləşdirən amillər üzərində geniş dayanır. Bu baxımdan poemanın Proloq hissəsində konkret olaraq bir tarixin – beş iyulun Əlcəzair xalqının azadlıq uğrunda apardığı qanlı savaşların qalibiyyətlə nəticələnməsi günü kimi dəyərləndirilir, yüz otuz iki il dara çəkilən bir xalqın belə bir istiqlala tamamilə layiq olduğunu dilə gətirir, zülm və istibdad boyunduruğu altında əzilən bir xalqın nəhayət, azadlıq və hürriyyətə sahib çıxmasının böyük bir tarix vəşərəf işi kimi əhəmiyyətini vurğulayır:

Şair axıdılan qanların nəticəsində qovuşulan istiqlalın insanların həyatına sanki bir yaz nəfəsi gətirdiyini obrazlışəkildə ifadə edir, ilk dəfə olaraq şəhid sözünü burada işlətməklə, bu ali mərtəbəyə ucalanların gördüyü fədakarlığa – məmləkəti gülüstana çevirmək əzminə heyranlığını bildirir. Doğrudur, elə poemanın bu hissəsində azadlığın istiqlala qovuşmağı hər bir xalqa və millətə nəşib olması istəyi də görüntüyə gəlir. Millətin varlığını, suverenliyini, dövlət atributlarını nişan verən al bayrağın, gerbin bir fəxarət duyğusu yaratmaq ideyası poemanın bu hissəsində özünün poetik ifadəsini tapır.

Mənəvi-əxlaqi problemlər Bəxtiyar Vahabzadənin bütün yaradıcılıq sahələrini çevrələyən mövzu istiqamətlərindən biridir. Şairin lirik ricətlərlə zəngin poeziyasında da, dramatik kolliziyalarla zəngin dramaturgiyasında da bunun real əlamət və təzahürlərini aydın şəkildə görmək mümkündür. Mövzu və problematika etibarilə rəngarənglik qazanan publisistik düşüncələrində də bir sənətkar kimi Bəxtiyar Vahabzadə bu amala sədaqətlik nümayiş etdirir. Bu, bir tərəfdən də mənəviyyatı, əxlaqi dəyərləri insanın və xarakterin bütövlüyünə təməl olacaq prinsiplial müddəa kimi önəm daşmasına verilən qiymət kimi də anlaşılmalıdır. Şair ən müxtəlif problemlərin çözülməsində bu amildən bir meyar və vasitə kimi yararlanmağa çalışır, xeyirləşər qüvvələrin, işıqla zülmətin, haqla nahaqın qarşılaşdığı səhnələrdə ondan bir norma və istinad nöqtəsi kimi istifadə edir.

Belə yaradıcılıq məziyyətləri şairin epik irsinin səciyyəvi cəhətlərindən birinə çevrilməsi təbii qanunauyğunluqdan irəli gəlir. Çünki, belə bir prinsiplial düşüncə təzi şairin yaradıcılıq axtarışlarının ümumi şəkildə mahiyyətinə hopan bir xüsusiyyətdir.

Nazilə Abdullazadə,
dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nazile.s.m.d@mail.ru

Əliağa Vahid və cənub (lerik) mətbuati

XX əsr Azərbaycan şairi Əliağa Vahid ədəbiyyat tarixində orijinal üslubu, bənzərsiz deyimləri, poetik fəhmi ilə yanaşı, laübalı taleyi ilə seçilən bir sənətkardır. Qəzəli Füzuli sehrindən azad edib ona yeni ruh, yeni siqlət verən Vahid yaradıcılığının əsas mövzusu məhəbbət və gözəllik olsa da, şair vətənpərvərlik, dostluq, sədaqətliyin təərənnümünə, qadın hüquqsuzluğu, cəhalət və nadanlığın tənqidinə də biganə qalmamışdır. Tarixi şəraitin və ədəbi inkişafın təsiri ilə Vahid klassik poeziyanın ənənələrini yaşadıb inkişaf etdirmiş, istər məzmun, istərsə də sənətkarlıq baxımından xalqa yaxınlaşdırmışdır. Təsədüfi deyil ki, hələ sağlığında onun qəzəlləri və satirik şeirləri dillər əzbəri olmuş, ağızdan ağıza gəzmişdir. Azərbaycanın elə bir guşəsi olmazdı ki, orada Vahid tanınmasın, sevilməsin.

Ə.Vahid olduqca vətənpərvər bir şair idi. Böyük Vətən müharibəsi illərində bir çox sənətkarlar kimi, o da faşizm üzərində qələbəyə yaxından kömək etmək vəzifəsini vətəndaş məsuliyyəti ilə dərk edir. Dövrün mətbuat orqanları vətənpərvərlik ruhlu yazılarla əsgərlərdə qələbəyə inam hissini qüvvətləndirir, siyasi sayıqlıq, mübarizlik ruhu təbliğ edirdilər. Şair və yazıçılar ön cəbhə ilə yanaşı, arxa cəbhədə zəhmətkeşlər qarşısında çıxış edir, insanları ruh yüksəkliyinə, əzmkarlığa, arxa cəbhədə hünər göstərməyə ruhlandırirdilər.

1942-ci ildə o, bir qrup sənət dostları ilə Lerikdə olur, Lerik camaatı ilə yaxından görüşür, onların qarşısında faşizm, müharibə, Hitler əleyhinə yazdığı şeirlərini oxuyur. Çox çəkmir ki, Lerikdə nəşr olunan “Kolxoz yolu” (sonralar “Bolluq uğrunda” adlandırılır)

qəzetinin fevral buraxılışında Vahidin “Qızıl Ordu” şeiri dərc olunur. Şeirdə əsgərlərin rəşadəti qələmə alınır, faşizmin iç üzünü kəskin satıra atəşinə tutulur:

*Əsgərlərimiz atanda əl bombasın,
Yıxır yerə faşistlərin gombasın.
Səksəni birdən yıxılır yan-yana,
Qızıl Ordu girən kimi meydana.*

2 il sonra – 1944-cü ilin aprelində qəzet şairin “Heç yox imiş qeyrəti germanların” satirik şeirinə səhifələrində yer ayırır. Şeirdə şair “faşistlərin burnun ovub”, “köhnə şinelçin on adam vururlar”, “əfsərləri geyir qadın yubkasın” kimi bənzətmələrlə Hitler ordusunun məğlubiyyətinə gülür:

*Faşistlərin burnun əcəb ovdular,
Qoşunların Moskvadan qovdular.
Şaxtada on minlər ilə dondular,
Çıxdı boşa niyyəti germanların,
Heç yox imiş qeyrəti germanların.*

Sonralar bu şeir Vahidin 1975-ci ildə nəşr olunmuş “Seçilmiş əsərlər”inin I cildinə daxil edilir.

Həmin ilin iyununda Lerik rayon qəzetində “Qurtardı getdi” adlı başqa bir şeir dərc edilir. Qələbə əzmi, zəfər yürüşləri şeirin əsas məzmununu təşkil edir. Bu şeir də müəyyən dəyişikliklərlə “Seçilmiş əsərlər”də nəşr olunur.

*Biz üstünük faşistlərə hər səfər,
Düşmənlərdən qalmaqacaq bir nəfər.
Aqibətdə yenə bizdədir zəfər,
Ordumuz aslandı, qurtardı getdi.*

Cənub bölgəsi şeir həvəskarlarının Vahid yaradıcılığına sevgisini şairin bu yerlərin təbiətinə heyranlığı, insanlarına səmimi münasibəti tamamlayırdı. Lerikdə olarkən Vahid bu yerlərin bənzərsiz gözəlliklərinə, səfalı mənzərələrinə vurğunluğunu bir qəzəldə dilə gətirir. “Könlüm vurulub bir güli-reyhanə Lerikdə” misrası ilə başlanan qəzəldə Leik təbiəti əsarəngiz boyalarla canlandırılır:

*Könlüm vurulub bir güli-reyhanə Lerikdə,
Bülbül kimi gəldim yenə əfqanə Lerikdə.*

*Dağlar, təpələr aşiqi heyrətdə qoyurlar,
Cəh-cəh səsi düşmüş yenə hər yanə Lerikdə.*

*Gəldikdə bahar fəsli çiçəklər açılırlar,
Bülbül oxuyur aşiqi-məstanə Lerikdə.*

Vahid lirikasına sevgi şairin ölümündən sonra da cənub mətbuatının səhifələrində özünü göstərir. “Astara” qəzeti, “Bolluq uğrunda” qəzetlərində 1980-90-cı illərdə şairlə görüşlərdən xatirələr, onu tanıyanların qələmə aldıkları əhvalatlar bir daha Vahidin cənub bölgəsində hörmət və məhəbbətlə anıldığını söyləməyə əsas verir.

Mis dövrünün yüzillik müharibəsi

E.ə. üçüncü minilliyin ortalarında Qədim Şumer dövlətinin torpaqlarında öz qəddarlığı və amansızlığı ilə müasir hərbi konfliktlərdən geri qalmayan müharibə gədirdi. Queden əyalətinin sərhədyanı məhsuldar torpaqları uğrunda Laqaş və Umma şəhərləri arasındakı qanlı müharibə bir neçə nəslin həyatı boyu davam etmişdi. Qələbə sevinci məğlubiyyət acısı, qısamüddətli barışıq qanlı toqquşmalarla əvəz olunurdu. Sanki heç nə bu qanlı illərlə davam edən müharibəni dayandıra bilmirdi.

Şumer tarixinin ilk dövrlərində əkinçi məskənləri Fərat və Dəclə çayları arasındakı bataqlıq sahillərin və quru düzəngahların arasında yerləşirdi. Zəhmətkeş şumerlər İkiçayarasının cənubunda yeni-yeni torpaqları əkinə yararlı hala gətirərək şəhər və kəndlər salır, suvarma kanalları inşa edir və bu səbəbdən də əhali artırdı. Təxminən e.ə. XXVIII əsrdə istifadə olunmamış torpaqlar demək olar ki, qalmamışdı. Elə bu zaman icma torpaqları ətrafında nom adlandırılan şəhər-dövlətlər yaranmağa başladı. Bir böyük, bir neçə kiçik şəhərcikdən və ətraf qəsəbələrdən ibarət olan bu cür nomların sayı iyirmiye çatırdı. Qədim Şumer dövlətinin əsas problemi ərzaq çatışmazlığı idi - ərzaq istehsalı, xüsusilə də taxılın yetişdirilməsi nomların daim artan əhalisini təmin edə bilmirdi.

Nomlar üçün çətin iqtisadi vəziyyətdən ən asan çıxış yolu suvarma kanalları ilə təchiz edilmiş qonşu ərazilərin işğalı idi. Su üzərində hökmranlığı ələ keçirərək qonşuları tabe etmək çox asan olurdu. Adətən luqal titulu daşıyan şumer çarının hərbi rəhbərliyi ilə qonşu şəhər işğal edilir, mübahisəli ərazilər ələ keçirilir və məğlub olanlar xərac ödəyirdilər. Zamanla qalib gəlmiş şəhərdə hakimiyyət daha səriştəsiz luqala keçdikdə düşmənlər yenidən mübarizəyə qalxır və bu əsrlər boyunca davam edirdi.

Qədim Şumerdə ilk hegemon şəhər Kiş olmuş, əfsanəvi hökmdar Bilqamisın (Qilqameşin) dövründə bu yeri Uruk tutmuşdu. Dəfələrlə qüdrətli hərbiçilər silah gücü ilə qonşu nomları xərac ödəməyə məcbur etsələr də, onlardan heç biri mərkəzləşdirilmiş dövlət yarada bilmədi. Lakin Kiş şəhərinin hərbi müvəffəqiyyətləri Şumer tarixində o qədər dərin iz buraxmışdı ki, sonrakı dövrlərin hərbi hegemonları mənşələrindən asılı olmayaraq özlərini Kiş çarları elan edirdilər.

Sərhədyanı torpaqlar uğrunda müharibə aparmış şəhər-dövlətlərin ən xarakteri nümunəsi Umma və Laqaş nomları arasındakı yüzillik müharibə olmuşdur. Umma Şumerin cənub-qərbində Dəclə-Fərat vadisində yerləşirdi. Tarixi mənbələrdəki ötəri məlumatlardan aydınlaşır ki, Umma Şumer şəhərlərinə xas olan analoji inkişaf yolu keçirmişdi. Umma nomunda hər şey məhsuldarlıq ilahı Şarın mülkiyyəti sayılırdı.

Laqaş şəhərinin adı şumer dilində "Qarğa məskəni" mənasında başa düşülürdü və bu nomun hamisi əkinçilik ilahı Ninqirsu idi. Laqaş Dəclə sahilində yerləşdiyindən yeddi irihəcmli kanala nəzarət edirdi.

Laqaş və Umma nomlarının sərhədində yerləşən və Queden adlandırılan ərazi mübahisəli ərazi hesab edilirdi, çox məhsuldar olan bu torpaqlar üzərində hərbi münaqişə uzun müddət davam etmişdi. Münaqişənin başlanmasının dəqiq tarixi məlum olmasa da, e.ə.2500-cü ildə Umma və Laqaş şimaldan olan Müsilim adlı qüdrətli hökmdara tabe olanda bu münaqişə artıq mövcud idi. Mesilim Şumerin böyük bir hissəsini özünə tabe edərək iradəsini məğlublara qəbul etdirmiş və Kiş çarı titulu qəbul etmişdi.

Queden münaqişəsini birdəfəlik həll etmək istəyən Mesilim ədalət ilahı Sataranı köməyə çağıraraq torpaqları mübahisə edən tərəflər arasında bölmüşdü. Mübahisəli torpaqlar xəndəklə iki bərabər yerə bölünmüş və üzərində aşağıdakı yazı olan daş sütun qoyulmuşdu: "Bütün ilahların atası, bütün torpaqların hökmdarı Enlil öz iradəsi ilə Ninqirsu

və Şar arasında sərhədi müəyyənləşdirdi. Kiş çarı Mesilim isə Sataranın sözü ilə sərhədi çəkib bu sütunu ucaldı”.

Mesilim sağ olduqca Umma və Laqaş bu bölgüyə tabe oldu. Lakin sütunun ucaldılmasından 50 il sonra beş mərhələdə davam edən, yəni beş nəslin həyatını, təxminən yüz ili əhatə edən bir müharibə başladı. E.ə. 2450-ci ildən 2334-cü ilə qədər davam edən qanlı müharibələrdən sonra gücdən düşən Umma və Laqaş nomları Zabalam nomundan olan İl adlı hərbi sərkərdə tərəfindən məğlub edildi, məğlub nomlar Mesilim tərəfindən müəyyənləşdirilmiş köhnə sərhədi qəbul etmək məcburiyyətində qaldılar. Bəşər tarixinin ilk qanlı yüzillik müharibəsi başa çatdı.

Aygün Mədətqızı
Baş müəllim
Gəncə Dövlət Universiteti
aygun.medetqizi@mail.ru

Mirzə Məhəmməd Axundovun
“Səd Vəqas yaxud fəthi-Qüdsiyyə” tarixi dramı

M.M.Axundov fəal ictimai xadim, vətənpərvər ziyalı kimi dövrün ən mühüm ictimai-siyasi hadisələri barədə dərin məzmunlu məqalələrlə çıxış etmişdir. Dövrün belə məsələlərindən biri də ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri fitnəkar əməllər, həyata keçirdikləri soyqırım tədbirləri idi. O, məqalələrində bir tərəfdən daşnaq ideoloqlarının zərərli, dağıdıcı fikirlərini ifşa edir, digər tərəfdən də erməni fitnələrinin qanlı nəticələri haqda xalqı məlumatlandırır, onları sayıqlığa çağırırdı.

M.M.Axundov Gəncənin və ölkənin ictimai-mədəni hərəkatında müxtəlif xarakterli mədəni- kütləvi cəmiyyətlərin, o cümlədən teatr tamaşalarının təşkilində həm bir yazıçı-dramaturq, həm təşkilatçı, həm də həvəskar aktyor və rejissor kimi də çalışmışdır.

Maarifpərvər pedaqoq, şair, publisist M.M.Axundov dramaturji fəaliyyəti ilə də ictimai-mədəni həyatda iştirak etmişdir. Onun ən maraqlı əsərlərindən biri “Səd Vəqas yaxud fəthi-Qüdsiyyə” tarixi dramıdır.

Dörd məclisli bu əsərin əsas mövzusu Ə.Firdovsinin məşhur “Şahnamə” epopeyasından və C.Zeydanın “Misirli Ərmənuse” romanının motivləri əsasında qələmə alınsa da, müəllif onu orijinal şəkildə işləmişdir.

Burada təsvir olunur ki, İslam dinini yayan ərəblərin növbəti obyektləri İrandır. Onlar İran ərazisində bir neçə uğurlu döyüş əməliyyatı aparsalar da, hələ məqsədlərinə tam çata bilməyiblər. Növbəti döyüşdə isə sərkərdə Əbu Übeyd həlak olur. O, vəsiyyət edir ki, məqsədinizə çatmayınca rahat olmayın. Odur ki, onun qızı Müslimə sevgilisi Zərarın suallarını hələ cavabsız qoyur ki, birinci növbədə başlıca məqsədə çatmalı, sevgi, məhəbbət məsələlərinə bundan sonra baxmaq lazımdır.

Müslimə bu gənci odlu bir məhəbbətlə sevir. Lakin vətən sevgisi, milli vətənpərvərlik hissi bütün hissələrdən güclüdür. Elə bu cəsur qızı çöllərə salan, döyüşən orduya qoşulmağa vadar edən də vətənin və xalqın şərəf və ləyaqəti yolunda əməli iş görmək arzusundadır.

Ərəblər özlərinə rəhbər tutub inandıqları İslam ideologiyasını heç də zor gücünə deyil, inandırma, başasalma və həqiqi insapərvərlik yolu, humanist vasitələrlə yaymağa daha çox cəhd edir, silaha ən son anda əl atırlar.

Bu cəhətdən ərəb ordusuna yeni təyin olunmuş baş komandan Səd Vəqasın nitqi çox xarakterikdir. O, üzünü sərkərdələrə tutaraq deyir:

Səd Vəqas – “Siz də hazır olun. Sabah Qüdsiyəyə hərəkət etməliyik! Ancaq İslamiyyətimizin bizə davada nə günə rəftar etmək barəsində olan hökümlərini unutmayın!”

İran dövlət aparatında,yuxarı dairələrində birlik yoxdur. Camaatın orduya inam və etibarı qalmamışdır.Dövlət adamlarının hər biri yalnız özünü düşünür. Odur ki, ölkənin ağır vəziyyəti bu başbilənləri düşündürmür. Hər biri çalışır ki,bir kələk qurub rəqibini cəbhəyə göndərsin. Yəzdgürd Firuzəndən soruşanda ki, İran niyə ərəblərin qarşısında bu vəziyyətə düşüb. O,müxtəlif bəhanələr gətirərək şahın fikrini azdırmağa çalışır.

Rüstəm dövlətlə xalq arasında olan narazılığın aradan qaldırılması üçün təcili tədbirlər görüb, müqəssirləri cəzalandırmaq yolu ilə camaatın könülünü almaq istəyir. O, başa düşür ki, xalqı narazı salmaq olmaz. Lakin artıq iş - işdən keçmişdir. Camaatın orduya inam və etibarı qalmamışdır. Bundan başqa təminatına və çoxluğuna baxmayaraq İran ordusu ərəblərin qarşısında elə də davam gətirə bilmir. İranın dövlət aparatında da birlik və aydın fikir olmadığı halda, ərəblərin sırası əsirləri belə cəsur və döyüşkəndir. Bu cəhətdən bir ərəb əsiri ilə İran ordusunun komandanı Rüstəm arasındakı dialoq maraqlıdır. Rüstəm əsirdən buraya nə üçün gəldiklərini soruşanda, o cavab verir ki, burada Allah təalanın bizə vəd etdiyi yeri almağa gəlmişik. Belə olduqda Rüstəm təkəbbürlə,

- "Bu ordunun böyüklüyünü görürsənmi?" – deyərək soruşur. Əsir cavabında deyir:

"Bəli, görürəm. Çoxluğunuza məğrur olmamalısınız. Bilməlisiniz ki, siz qəzavü qədərle əlləşirsiniz!"

Bu didişmələrin, başıpozuqluğun nəticəsidir ki,İran ordusu tezliklə ərəblərə məğlub olur.Rüstəm də onun davaya göndərilməsinə nail olduğu Firuzən də döyüşdə həlak olurlar.

Əsərin əsas ideyası budur ki, mərhəmət, haqq və ədalət,insanlığ birlik olan yerdə xoşbəxtlik olar. Vətənpərvər olmayan adamda nə bu keyfiyyət,nə də bu səadət olar. Münaqişə,saymazlıq,düşməne yuxarıdan baxmaq vəs kimi boş, mənasız hərəkətlər özünün,vətən və xalqının fəlakətinə səbəb olar.

Əsərdə İslam ideyalarının humanizmi təbliğ edilir, onun bəşəriyyətin xilas olmasında fikri əsaslandırılır.

Mirzə Məhəmməd Axundovun dramaturji fəaliyyəti mövzu və problematika baxımından onun ümumi ədəbi fəaliyyətindən ayrılmır. Bu bütövlük Mirzə Məhəmməd Axundovun yazıçı- vətəndaş keyfiyyətindən irəli gəlir.

Naibə Vəliyeva,
doktorant,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
naibe_6500@mail.ru

Solanaceae fəsiləsinə mənsub bitkilərin bəzi xəstəlikləri haqqında

Ölkəmiz ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün dövlət səviyyəsində zəruri olan kompleks tədbirlər sistemini həyata keçirir. Artıq kənd təsərrüfatının bir çox istiqamətlərində əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatı daxili istehsal hesabına yerinə yetirilir. Bəzi heyvandarlıq, o cümlədən bitkiçilik sahəsində istehsal edilən keyfiyyətli məhsullar nəinki yerli tələbatı ödəyir, eyni zamanda Rusiya kimi qonşu dövlətlərin bazarlarına ixrac edilir. Belə ixrac məhsulları arasında pomidor istehsalı özünəməxsus yer tutur. Açıq və örtülü qrunut şəraitində becərilən bu bitki həm də Azərbaycan brendi kimi özünə xarici ölkə bazarlarında yer tutmuşdur.

Azərbaycanın rəngarəng torpaq-iqlim şəraiti, torpaq ehtiyatları, bitki resursları burada hər türlü məhsul yetişdirməyə imkan verdiyi kimi Solanaceae fəsiləsinə mənsub olan faraş kartof, pomidor, bibər, badımcan üçündə əlverişlidir. Fəsiləyə mənsub bitkilərin demək olar ki, hamısı, pomidor, bibər, badımcan örtülü və açıq şəraitdə becərilir. Bu fakt fitopatoloji və mikoloji baxımdanda maraqlı kəsb edir. Belə ki, fitopatogen orqanizmlər bütün veqetasiya dövrü açıq qruntdan örtülü qrunta və əksinə yayılmaqda davam edir. Həmin şəraitdə fitosanitar vəziyyətin gərginliyi və əsas xəstəlik törədicilərə qarşı mübarizə tədbirləri

aparmaqda çətinləşir. Fəsilənin bitkilərində parazitlik edən çoxlu sayda patogenlər məlumdur. Elə xəstəlik törədicilər vardır ki, onlar nəinki, bir regionun, eləcə də bir ölkənin problemi sayıla bilməz, fitoftoroz kimi xəstəliklər məhz qlobal xarakter daşıyır.

Bu gün göbələklərlə yanaşı bakteriyalar, fitoplazmalar, rikketsiyalar, viruslar və viroidlər də bitkiləri yoluxaraq mühim təhlükə mənbəyinə çevrilmişlər. Son illər ölkənin Gəncə-Qazax bölgəsində pomidor plantasiyalarında yayılan müxtəlif virus xəstəlikləri açıq qruntda məhsuldarlığa imkan vermir.

Solonaceae fəsiləsinə mənsub olan bitkilərdə fitoftoroz xəstəliyini yalançı göbələklər aləmi – Xromista, Oomycota şöbəsi, Oomycetes sinfi, Peronosporales sırasından olan *Phytophthora infestans* de Bary törədir. A.K.Axatovun (2016) məlumatlarına əsasən pomidorda fitoftoroz xəstəliyi ilk dəfə 1848-ci ildə təsvir edilmişdir. Örtülü qrunut şəraiti üçün fəvqaladə təhlükəli, rütubətli illərdə isə açıq şəraitdə becərilən bitkiləri epidemiya formasında yoluxdura bilir. Yarpaq, gövdə və meyvələrdə iri müxtəlif formalı dağınıq, qəhvəyi-qonur şəffaf hasiyəli nekrozlar əmələ gəlir. Rütubətli şəraitdə yoluxmuş toxumanın alt səthində mitseldən ibarət zəif ağ örtük inkişaf edir. Fəsilənin digər bitkilərində bibər və badımcanda fitoftorozu *Phytophthora capsici* göbələyi törədir. Pomidor və fəsilənin digər bitkilərində fitoftoroz xəstəliyini törədən göbələklərin bioloji inkişaf tsiklləri yaxın olsa da, onların sporları morfoloji baxımdan fərqlidirlər.

Açıq şəraitdə becərilən pomidor, badımcan və bibər bitkilərinin əsas xəstəliklərindən biri də quru ləkəlik və ya alternarioz xəstəliyidir. Alternarioz xəstəliyini törədən göbələklər *Alternaria* cinsinə aiddirlər. Bu xəstəliyi cinsə daxil olan *Alternaria tomatophila*, *Alternaria alternata*, *Alternaria tenuissima* göbələkləri törədirlər. Açıq şəraitdə fəvqaladə təhlükəli xəstəlikdir. Bu xəstəlik məhsulların saxlanması dövründə meydana çıxır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, adətən bitkinin alt, sonra isə üst yarpaqlarında, habelə gövdədə də 5-15 mm.diametrlı konsentrik ləkələr əmələ gəlir. Bununla yanaşı fəsilənin bitkilərində digər mənşəli parazit və qeyri parazit xəstəliklər də inkişaf edir.

MÜNDƏRİCAT

RİYAZİYYAT, İNFORMATİKA VƏ FİZİKA BÖLMƏSİ

1.	Nıxan Alıev, İkmət Axundov, Axmedalı Alıev İssledovaniye resheniya smeshannoy zadachi dlya integrı- dıfferenatsionalnogo uravneniya parabolıcheskogo tıpa vtırogo porıyadka.....	3
2.	İdrak Əsgərov Bəzi hiperbolik tıp tənliklər sisiteminin ədədi həll üsulu.....	6
3.	Anar Namazov, Mətləb Salmanov İKT mütəxəssislərinin hazırlığında tədrişin rolu.....	7
4.	Məmməd Yusıfov Tənlik və bərabərsizliklərin tədrişində çoxluq anlayışından və məntiq elementlərindən istifadə.....	8
5.	Fikrət İbiyev, Əflatun Aslanov Raznostnaya approksimatsiya optimalnogo upravleniya sistemami Gursa s neloqalnymi kraevymi usloviyami.....	9
6.	Oрудж Guseynov, Leyla Nabitseva Fundamentalnye resheniya obobshchennoy zadachi Darbu dlya gıperbolıcheskogo uravneniya vtırogo porıyadka i ego primeneniye k nelineynım zadacham optimalnogo upravleniya.....	10
7.	Saleh Əhmədov, Nahid Paşayev İki tərтіbli tənlik üçün bir spektral məsələnin həlli üçün ayrılış teoremi.....	12
8.	Xikmat Tagıev, Abbас Mexdiyev Obraznoy zadache naxojdeniya pravoy chasti odnomernogo volnovogo uravneniya s neloqalnymi granıchnymi usloviyami.....	13
9.	Rəşid Qasımov Keyfiyyət meyarı oblastın sərhəddi üzrə olan və əmsallarında idarəedicilər olan parabolik tənliklər üçün optimal idarəetmə məsələsinin fərqlər approksimasiyası və onun requlyarlaşdırılması.....	14
10.	Ənvər Şahqubadbəyli, Könül Əliyeva İnformatika tədrişinin təhsil əhəmiyyəti.....	16
11.	Şakir Həbibov, Riyaziyyatın tədrişində şagird üçün müvəffəqolma şəraitinin yaradılması.....	17
12.	Şəbinə Niftullayeva, Qarışiq və birgə tıp tənlik üçün sərhəd məsələsi.....	18
13.	Allahşükür Quliyev Kəsr tərтіb bəzi diferensial tənliklərin fundamental həlləri haqqında.....	19
KİMYA VƏ BİOLOGİYA BÖLMƏSİ		
14.	Ramiz Şəmmədov Hirkan Milli Parkı və ona yaxın ərazilərdə bitən bir sıra dərman bitkilərinin ekoloji davamlılığı.....	21
15.	Elman Məmmədov, Solmaz İsmayılova, Qumru Zaidova Karbon turşuları xloranhidridlərinin 2,3-dixlorpropenə və 3-xlorpropenə elektrofil birləşmə reaksiyaları.....	22
16.	Reyhan Gadjieva, Nadjaf Kaqramanov Penoqolimerne sorbentı dlya effektivnoy oqıstki neftezagryaznennoy vodnoy poverxnosti.....	23
17.	Əlman Mammaqov, Farıda Kasımova, Vaqıfa Guseynova Polucheniya 1,3-dizameşchennıx pırazolov.....	25
18.	Zaur Gumbatov, Arıf Gaziyev Rol pçel v obespeçeniı pıshhevoy bezopasnosti v sovremennıx usloviyax.....	26
19.	Abbas İsmayılov, Kıçık Qafqazın silsilələrinin florasının Azərbaycan Respublikasındakı hissəsinin ekobiomorfoloji təhlili.....	27
20.	Məmmədhüseyn Hüseynov, Murad Şahverdiyev Meşə yangınlarının biomüxtəlifliyə təsiri.....	29

21.	Nizami Əkbərov, Əli Zalov, Miri Əbdülov, Pərvin Ələsgərov, Lalə Zeynalova N-əvəzli tiiranların və tietanların bəzi nümunələrinin sintezi və tətbiqi.....	30
22.	Kaxramanov Nadjaf, Rəna Kurbanova, Gadjieva Rəyhan Аппретированные нанокomпозиты на основе полипропилена и минеральных наполнителей.....	31
23.	B.M. Оруджов, Аббас Джафаров Роль водорослей в обогащении окружающей среды кислородом.....	32
24.	Ульвия Мамедли, Наджаф Кaxраманов, Юнис Кaxраманлы, Айнура Гасанова Нанокomпозиты на основе полиэтилена низкой плотности и термообработанных мелкодисперсных бытовых отходов.....	33
25.	Ариф Газиев, Ш. Э Алекберова Биологические особенности проростков кукурузы в зависимости от световой экспозиции, температурного режима и влагообеспеченности.....	35
26.	Elvin Əliyev, Hikmət Məmmədov Xərçəng biologiyasında bəzi önəmli aspektlər.....	36
27.	Заур Гумбатов Влияние промышленных выбросов на структурные Особенности сосны эльдарской (pinuseldaricamedw).....	37
28.	Afiyət Abdinova, Qan damarlarının anatomik fizioloji quruluşu barədə.....	39
29.	Новраста Гасанова Спектроскопическое исследование комплексов хрома с 2-гидрокси-5-иодтиофенолом и ароматическими аминами.....	41
COĞRAFIYA VƏ EKOLOGIYA BÖLMƏSİ		
30.	Ziyafət Ağayev Lənkəran təbii vilayətində yeraltı sular və onların ekoloji problemləri.....	43
31.	Rəşad Əliyev Xəzərsahili rekreasiya ehtiyatlarının ekoloji problemləri.....	44
32.	Sənan Əzizov, Turanə Rüstəmovə Abşeron iqtisadi rayonunun sənaye sahələri.....	45
33.	Emelya Əmirova Müsir dövrdə ətraf mühitin mühafizəsi problemləri.....	46
34.	Gülnarə Məmmədova, Lənkəran təbii vilayətinin maqnetit-avqitli dəniz sahil qumları.....	47
35.	Raqif Əliyev, Şəhriyar Cəfərli Turizmin ekoloji aspektləri.....	49
36.	Telman Bayramov Ekoloji miqrasiya	50
37.	Qalib Əmənov Lənkəran təbii vilayətinin Holosen əsrində bitki örtüyünün dəyişməsi	51
38.	Kazım Əliyev İçməli su problemi	52
TARİX, FƏLSƏFƏ VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR BÖLMƏSİ		
39.	Abbas Seyidov 1989-1990-cı illərdə Naxçıvanda "Sərhəd hərəkəti" (iştirakçısı olduğum hadisələr)	53
40.	Əliağa Baxşiyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün mənbəşünaslığından	54
41.	Arif Veyisov Brest- Litovsk sülh konfransında Qafqaz müsəlmanlarının müstəqilliyi məsələsi	56
42.	Cavid Bağırzadə Müqəddəs Yəhya kilsəsi (Gəncədəki kilsə) haqqında	58
43.	Rakif İbadov Azərbaycan Respublikası Cəlilabad rayonunun sosial-iqtisadi inkişafına dair.	60

44. Təzəgül Qasımova	
Akademik Ramiz Mehdiyevin Tədqiqatlarında vətəndaş cəmiyyəti problemi (siyasi-fəlsəfi təhlil)	63
45. Zibeydə Abbasova	
Aynular - Yaponiya aborigenləri haqda	65
46. Davud Həşimov	
İkili standartlar siyasəti: mahiyyəti və xüsusiyyəti	67
47. Azər Axundov	
XIV əsrin sonunda xaricilərin Azərbaycan yürüşü	69
48. Sevdə Abdullayeva	
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Milli Ordunun yaradılması	70
49. Лейла Меджидова	
Развитие лесной промышленности в лянкяранской губернии В конце XIX и в начале XX веков	72
50. Rabil Məhtiyev	
Milli dəyərlər və yeni dövrün çağırışları	74
51. Fəxrəddin Hüseyn	
İran İslam Respublikasının Cənubi Qafqaz ölkələri ilə əlaqələrini genişləndirmə siyasəti	75
52. Yrd. Doç. Dr. Mustafa YILDIZ, Okt. Can DOĞAN	
Antik Yunan Felsefesinde Müziğin Arke Ve Logoso (Phythagor Ve Platon Bağlamında)	76
53. Ass. Prof. Hamdi KIZILER, Ass. Prof. Mustafa KUNDAKÇI	
Sufi düşüncədə insan anlayışı	79
54. Ülkər Hüseynova,	
Aprəl işğalından sonrakı ilk illərdə Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət	83
55. Əfşan Nərimanlı,	
Quba-Xaçmaz regionunda Aqrar İslahatlar və özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi	84
56. Nurlanə Məlikli	
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin yaradılması ərəfəsində ictimai-siyasi vəziyyət	85
57. Tuğrul Tezcan	
Kiraatta anlam bütünlüğüne hassas bir dokunuş: Mâturîdî'nin "fi mâ lâ yecûzu'l-vakfu aleyhi" isimli risalesi	87
58. Mustafa Göregen	
Batıda oluşan "öteki" algisinin kitâb-i mukaddes bağlamında değerlendirilmesi	88
59. Zümrüd Qəhrəmanova	
Qafqaz Albaniyasının Uti vilayətinin tarixi –coğrafi ərazisi	89
60. Xanım Əsədova	
Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının regional inteqrasiyası və onun əhəmiyyəti	90
61. Asif İmanlı	
1722-1735-ci illərdə Rusiyanın Xəzəryanı Azərbaycan torpaqlarında işğal rejimi (İ.Q.Gerberin əsərləri əsasında).....	91
62. Mayis Cəfərov	
Azərbaycan Respublikasının Cənub-Şərq regionunda aşkarlanan antik dövr sikkələrinin topoqrafiyası.....	93
63. Veyis Adıgözəlov	
Gürcüstan türkləri vahid etnos kimi.....	94
DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ BÖLMƏSİ	
64. Yədulla Ağazadə	
Füzuli şerində kinayə.....	95
65. Qara Məşədiyev, Təhminə İsmayılova	
Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrinin leksikasının müqayisəli-lingvistik təhlili.....	96

66.	Təhminə İsmayılova Sənətkar və dil problemi (Səməd Vurğunun yaradıcılığı əsasında).....	98
67.	Elçin Mehreliyev Çex və Azərbaycan fonetik sistemlərinin oxşar cəhətləri	100
68.	Rüxsarə Feyziyeva Bədii ədəbiyyatda işlənmiş dialekt sözlərin sinonimik xüsusiyyətləri	101
69.	Ayəddin Əliyev Türk etnonimləri	102
70.	Abbas Mirhüseyn S. Rüstəmxanlının "Şair və şər" romanında tarixi gerçəkliklə bədii həqiqətin vəhdəti	103
71.	Könül Dənziyeva Azərbaycan natiqlik sənətinin inkişafında H.Əliyevin xidmətləri	104
72.	Afaq Yusifli Filoloji ölkəşünaslıq baxımından bədii mətnlərin təhlili	105
73.	Elmira Məmmədova Türk xalqlarının vücudnamə yaradıcılığında təzadlar	107
74.	Təranə Nağıyeva M.P.Vaqif yaradıcılığında feili frazeoloji birləşmələrin işlənmə xüsusiyyətləri ...	109
75.	Zemfira Abbasova Yazıçı dilinin və üslubunun öyrənilməsi sahəsində onomastik leksikanın əhəmiyyəti və rolu	110
76.	Aynurə Mustafayeva Qacar səhnədə dünən və bu gün	111
77.	Elman Mirzəyev Azərbaycan dili şivələrində rus mənşəli alınma sözlər	114
78.	Qədim Rıfullayev Məhsəti və Əmir Əhməd dastanı.	115
79.	Səba Namazova XX Əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında milli istiqlal mübarizəsinin bədii əksi məsələləri	117
80.	İradə Arıxova Heydər Əliyev və Ana Dili	119
81.	İlahə Seyfullayeva Müasir Azərbaycan dilində dəyişiklik edilərək alınan ərəb sözləri	119
82.	Qardaşxan Əzizxanlı Çağdaş Azərbaycan şeirində xalq arxetipi və xalq yaradıcılığı problemi	121
83.	Türkanə İsrəfilli Mətnlərdə frazeoloji adekvatlıq.....	123
84.	Şəfa Əliyev Ali təhsildə keyfiyyətin təminatının müasir aspektləri.....	124
85.	Əlvən Cəfərov M.P.Vaqif ədəbi irsində dialektizmlər (Qərbi Azərbaycan dialektləri ilə müqayisəli)	125
86.	Aygün Səttarova Kədəre bürünən gülüş	128
87.	Gülınar Hüseynova Gəncə ədəbi mühitinin 1960-2000-ci illər dövrü nümayəndələrinin yaradıcılığına dair	129
88.	Ziya Bəhmənli Müasir dünya dilçiliyində terminoloji lüğətlərin təsnifi prinsipləri	131
89.	İlkin Abbasov, Molla Pənah Vaqifin dilində qrammatik arxaizmlər	132
XARİCİ DİLLƏR BÖLMƏSİ		
90.	Kamran Kazımov Sergey Yesenin Azərbaycan dilində	135

91.	Aynur Bünyadova İntonasiyanın nitqin ifadəliliyində rolu	136
92.	Rəfael Heydərov, İngilis və Azərbaycan dillərində cümlə, cümlə üzvləri, söz sırası və onların müqayisəsi	137
93.	Asudə Abdullayeva H.B Stounun “ Uncle Tom’s Cabin” əsərində\ ingilis dilinn işlənmə xüsusiyyətləri	138
94.	Aynur Rzayeva Hüquq və inzibati sənədlərin tərcüməsi zamanı yaranan çətinliklər	140
95.	Aysel Mehdiyeva Confusing English Adverbs	141
96.	Зульфия Агаева Система работ по развитию устной речи	142
97.	Бахтияр Мурадханлы Изучение фразеологических единиц русского языка в национальной аудитории	143
98.	Qəmbər Qəmbərov Çex dilçi-türkoloqu Yirji Kramski	144
99.	Ульвия Мирзоева Интегрированное обучение русскому языку как иностранному студентов-азербайджанцев с использованием азербайджанских пословиц	145
100.	Güllü Abdullayeva Müəllif tərcüməsinin bədii tərcümə nəzəriyyəsində yeri	147
İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ BÖLMƏSİ		
101.	Sifariz Səbzəliyev Müəssisədə uçot siyasətinin hazırlanmasının metodoloji məsələləri	148
102.	Cəmilə Namazova İnvestisiya qoruluşlarının inkişafında vergi siyasətinin rolu	150
103.	İlham Aslanzadə Məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsində yeni idarəetmə strategiyasının formalaşması və inkişafı	152
104.	Reyhan Əsgərova Makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsinin dövlət siyasəti	153
105.	Əliheydər Panaliyev Maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin dünya qiymətlərinin formalaşması xüsusiyyətləri	154
106.	Təranə Kərimova İnvestisiyaların iqtisadi inkişafa təsirlərinin qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji əsasları	156
107.	Gülbəniz Əliyeva Azərbaycanın dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi və sənayenin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin xarici iqtisadi aspektləri	158
108.	İsmayıl Həsənov İnvestisiyalaşdırma prosesində layihələrin keyfiyyətinin idarəedilməsi.....	160
109.	Vaqif Ramazanov, Fatimə Şirinzadə Marketing fəaliyyətinin mövcud vəziyyəti və inkişaf problemləri	161
110.	Mirağa Əhmədov Marketing xidmətləri bazarının innovativ texnologiyalardan istifadə perspektivləri	164
111.	Natiq Mirzəyev Regional iqtisadiyyatın inkişafında internetdən istifadənin marketingin informasiya–yayım vasitəsinə təsiri	166
112.	Nəriman Böyükkişi Azərbaycanda texnoparkların fəaliyyət mexanizminin yaxşılaşdırılması yolları	167
113.	Asif Həsənov, Elmir Mahmudov Azərbaycanda qeyri – neft sektorunun strateji inkişaf istiqamətləri	168

114. Nigar Vahabzadə	İnsan kapitalının idarə olunması problemləri	169
115. Səriyyə Tağızadə	Sahibkarlıq mühitinə investisiya qoyuluşunun əsas istiqamətləri	170
116. Esmira Kazımova	Maliyyə hesabatı sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrinin formalaşmasının əksi kimi	173
117. Hikmət Səlimov	Aqrar- emal məhsullarının daxili və xarici bazarlarda satışının tədqiqi	176
118. Rüfət Əskərov	Azərbaycan və beynəlxalq miqrasiya pul köçürmələri imkanları	177
119. Kamil Lətifov	Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin leqallaşdırılması sahəsində ticarətin maliyyələşdirilməsinin prinsipləri	178
120. İslam İbrahimov	Aqrar turizm infrastrukturunun inkişaf istiqamətləri	180
121. İlhamə Aslanova	Davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində ekoloji amillərin rolu	182
122. Nuran Hüseynli	Müasir şəraitdə Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafının bəzi xüsusiyyətləri.....	183
123. Vahid Əliyev	Sistem əhəmiyyətli banklar üzərində maliyyə nəzarəti praktikasının təkmilləşdirilməsi	184
124. Tofiq Paşayev	OPEK-in dünya neft bazarına təsir mexanizmi	186
125. Namiq Orucov,	İnvestisiyalar: mahiyyəti və uçotda tanınma kriteriyaları	188
126. Ruhəngiz Əliyeva	İqlim dəyişmələrinin ekoloji miqrasiyaya təsiri	190
127. Ülviyyə Niftəliyeva	Müəssisənin innovasiya siyasətinin formalaşmasının konseptual modeli	191
128. Эльмир Гулузаде	Аэропорты «хабы» и анализ их потенциала развития	193
129. Elşən Orucov	Azərbaycan Respublikasının BVF ilə müasir əlaqələrinin problemləri	194
130. Fərrux Rəhimov	Ali təhsil mərkəzlərində təşəbbüskarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi mexanizmləri – biznes inkubasiya mərkəzlərinin misalında	196
131. Kifayət Xudaverdiyeva, Günay Mövsüмова	Təhsildə innovasiya texnologiyalarının tətbiqi və təhsil siyasətində prioritetlər.	198
132. Ədalət Əliyev	Kredit sistemində sənədləşdirmə və sənədlərin saxlanması qaydaları	200
133. Mehriban İsgəndərova	Azərbaycanda biznes fəaliyyətinin inkişafında dövlətin tənzimlənmə metodları	201
TEKNOLOGİYA, TEXNİKA VƏ AQRAR BÖLMƏSİ		
134. Nizami Yusubov, Rafiq Hüseynov, İlqar Abbasov, İradə Abbasova, Rüfanə Dostuyeva	Tarazlayıcı materialın kritik dövrlər sayından yuxarıda fırlanan uzun alətlərin öz-özünə tarazlanmasına təsiri	203
135. Mikayıl Məhərrəmov	Qidalanma ekologiyası və Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi	204
136. Balayar Şahbazov, Samirə Axundova	Torpaqda baş verən bioloji proseslər	206
137. İbrahim Cəfərov, Ceyhun Qasimov	Lənkəran-Astara bölgəsində qarğıdalının xəstəlikləri haqqında	208

138. Elxan Allahverdiyev, Aynur Həsənova, Siyafə Əliyeva	
Torpaqdan səmərəli istifadə olunmasında kövşənlik əkinlərin rolu	210
139. Fərman Quliyev, Xalıqverdi Babayev	
Azərbaycanda çayın (The sinensis L) klon seleksiyası, nəticələri və perspektivliyi	212
140. Əsəd Nuriyev	
Mexaniki tərkibi müxtəlif olan çay xammalının emalı zamanı texnoloji parametrlərinin tənzimlənməsi yolları	213
141. Məmməd Muradov	
Riyaziyyat dərslərinin tədrisi zamanı kompetensiyaların müəyyənləşdirilməsi metodları	215
142. Xanlar İsmayılov, Könül Qədimova	
Meyvə-giləmeyvə istehsal sənayesi və perspektivləri	216
143. Mələhət Ağayeva	
Lənkəran-Astara bölgəsində quayava bitkisinin yayılması	218
144. Xanlar İsmayılov, Məzahir Məcid	
Təbii kəməşirin süfrə şərab materialının hazırlanmasında ferment katalizinin rolu	219
145. Nigar Nəzərova	
Müxtəlif gübrələrlə qidalanmanın çay plantasiyalarında məhsuldarlığa təsiri	221
146. Nadir Ələskərov	
2003-2016 cu illər üçün Lənkəran İqtisadi regionunda məhsul istehsalının təhlili və qiymətləndirilməsi	223
147. Ruslan Mirzəyev	
Aqroekoturizm - region iqtisadiyyatının strateji inkişaf istiqaməti kimi	224
148. Vəfa Mustafa	
İnformasiya mühitində şəbəkə texnologiyalarının rolu	225
149. Xalıqverdi Babayev	
Müxtəlif vegetasiya suvarmalarında limon bitkisinin gübrələnməsinin ekoloji əsasları	227
150. Gülçin Məmmədova	
Müxtəlif toyuq cinslərinin valideyn forma yumurtalarının keyfiyyət göstəriciləri	228
151. Mühəndis Cahangirov	
Çay ekstraktının əhəmiyyəti və istifadə imkanları	230
152. Ceyhun Qasimov	
Qarğıdalı bitkisinin sürmə xəstəliklərinin törədicilərinin bioloji inkişaf xüsusiyyətləri	232
153. Mirkazım Hüseynov	
Kənd təsərrüfatında ixrac yönümlü istehsalın innovasiyalı inkişaf istiqamətləri	234
154. Azər Calalov	
Strateji yol xəritəsində ərzaq təhlükəsizliyinin yeri və rolu	236
PEDAQQOQİKA, PSİKOLOGİYA VƏ KULTUROLOGİYA BÖLMƏSİ	
155. Fərrux Rüstəmov	
Təlim prosesinin səbəbləri və amilləri	238
156. Mustafa Yığıtoğlu, Enver Kapağan, Can Doğan	
Yahudi musikisində şofar	240
157. İsmət Məmmədova	
Kiçikyaşlı məktəblilərin əmək tərbiyəsində əsas tərbiyənin təşkili və müəllimin rolu ...	244
158. Afiq Əliyev	
Gəncləri zərərli vərdislərdən uzaqlaşdırmağın sosial-pedaqoji istiqamətləri	245
159. Kamil Abbasov, Ədalət Quliyev	
Təhsildə innovasiya texnologiyalarının tətbiqi	247
160. Sahil Cəfərov	
Şagird şəxsiyyətinin sosiallaşmasının strukturunda müasir yanaşma modeli	248
161. Aybəniz Həşimova	
Ali məktəbdə müəlliminin şifahi nitqinin nəzəri əsəlləri.....	249
162. Mehriban Sərdarova	
Azərbaycan təhsilinin dünya təhsilinə inteqrasiyasında Heydər Əliyevin rolu.....	251

163. Cəmilə Qarayeva	İbtidai siniflərdə şagirdlərin texnoloji hazırlığının təşkili	253
164. Gülşən Novruzova	İbtidai sinif müəllimlərinin uğurlu təliminin təşkilində mentor bacarıqlarının əhəmiyyəti	255
165. Alı Sofuyev	Tələbənin biliyinin çoxballı sistemlə qiymətləndirilməsinə yeni yanaşma.....	256
166. Mənsurə İsmayılova	Peşəkar şəxsiyyət: pedaqoqun təşəkkülü və inkişafı	257
167. Sevdə Məmmədaliyeva	Stressin fəsadları və onu törədən səbəblər	258
168. Nahidə Cəfərova	İstedadlı şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşmasında özünü qiymətləndirmənin rolu	259
169. Ənvər Şahqubadbəyli	Azərbaycan təhsil sistemi və qlobal bilik cəmiyyəti: proseslər, problemlər, perspektivlər	260
170. Kamal Mahmudov	Multikulturalizm modellərinin əsas xüsusiyyətləri	262
171. Müşfiq Bayramov	Lənkəran Astara bölgəsinin antik dövrdə etno-mədəni mənzərəsi	263
172. Zaur Məmmədov, Vüqar Şahbazov	Multikultural sivilizasiya: Qafqaz Albaniyasının yadigarı – Udilər.....	264
173. Təranə Tağıyeva	Pedaqoji proses və inteqrasiya	266
174. İradə Arıxova	Ana dilinin tədrisi metodikasının aktual problemləri	268
175. Yaqut Rzayeva	Ümumdünya kompüter şəbəkəsinin müasir gənclərin sosiallaşmasına təsiri.....	269
176. Nuridə Quliyeva	Uşaqların mənəvi tərbiyəsində ailə-məktəb birliyi	270
177. Tamella Vahabova	XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda estetik tərbiyə nəzəriyyəsinin inkişafında Ü.Hacıbəyovun və F.Köçərlinin rolu	272
178. Gövhər Məmmədağiyeva	Ailədə kiçik yaşlı uşaqların əxlaq tərbiyəsində təşkili	274
179. Şahin Mehrəliyev	Kiçik və böyük motor fəaliyyətin uşaqların psixi inkişafında rolu	275
180. Təranə Təhməzova	Uşaqlarda erköynlüyün aradan qaldırılması yolları	277
181. Təkminə Cabbarova	Müəllimin pedaqoji tərbiyəsinin strukturu	278
182. Вусаля Мамедова	Психологическая и педагогическая сущность Понятия музыкальных способностей	279
183. Нателла Байрамова	Формирование музыкальной культуры студентов	280
184. Rəna Qurbanova	Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafında H.Zərdabinin rolu	282
185. Afət Seyidzadə	Multikulturalizmin Azərbaycanın mədəni inteqrasiyasında rolu.....	284
186. Vüsalə Qurbanova	Azərbaycanda orta ixtisas pedaqoji təhsilin dövrləşməsi problemi	287
187. Gülşən Orucova	Akademik Ş.A.Amonaşvili pedaqoji prosesin humanistləşdirilməsi haqqında	287
188. Фидан Алиева		289

	Формирование профессиональной культуры у будущих Учителей начальных классов	
189.	Elşad Səfərli Sonet poetikasının bəzi nəzəri məsələləri.....	290
190.	Azad Bayramov, Elgün Aslanov Multikulturalizm: qloballaşma dövrünün çağırışı kimi.....	291
191.	İranə Məmmədova Müasir müəllimin innovativ pedaqoji fəaliyyətinin məzmunu və xüsusiyyətləri.....	293
192.	Yeganə Hüseynova Bəxtiyar Vahabzadənin poemalarında aktual problemlər.....	295
193.	Nazilə Abdullazadə Əliağa Vahid və cənub (lerik) mətbuatı.....	296
194.	Toğrul Yusifli Mis dövrünün yüzillik müharibəsi.....	298
195.	Aygün Mədətqızı Mirzə Məhəmməd Axundovun “Səd Vəqas yaxud fəthi-Qüdsiyyə” tarixi dramı.....	299
196.	Naibə Vəliyeva Solanaceae fəsiləsinə mənsub bitkilərin bəzi xəstəlikləri haqqında.....	300

Yığıma verilmişdir: 15.11.2017
Çapa imzalanmışdır: 21.12.2017
Kağızın formatı: 64 × 84^{1/8}
Çap vərəqi: 38,8 ç.v., tiraj: 99
Çap ofset üsulu ilə.

www.lsu.edu.az e-mail: office@lsu.edu.az Tel: (+994) 2552559
Ünvan: Az 4200, Lənkəran şəhəri, General Həzi Aslanov xiyabanı 50.